PRINTED IN PARIS (FRANCE)

Imprimerie MASSIS, Paris (10e)

208bis Rue Lafayette

ДУБЛЕТ

ԹԷՈՒՆԻ

ԱՐԵՒՈՒՏ

ՏԱՐԻՅՈՅՆ

1923

23րդ ՏԱՐԻ

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ԴՐԻԳՈՐ Գ. ՀԱԼԱՐԵԱՆԻ
ԱՅՆԹԱՓ - ՀԱԼԷՊ - ՊՒՅՐՈՒԹ
ԴԱՍ Ա. ԹԻՒ 6ՄՕ

9181
Հայ

PRINTED IN PARIS (FRANCE)

ՏՊԱՐԱՆ "ՄԱՍԻՍ" ՓԱՐԻԶ

IMPRIMERIE - MASSIS - ÉDITIONS

208bis, Rue Lafayette. PARIS

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ

Մեր ողբացեալ թէոդիկի «Ամէնուն Տարեցոյց»ին Ա. տասարը երբ 1907 ին, Համխաեան գրաքննութեան այնքան դժուարին շրջանին, լոյս կ'ընծայէինք ի Պոլիս, մեր հրատարակութեամբ, վերջին էջին վրայ կը գրէինք հետեւեալը.

«Սիրելի բնթերցողներ եւ բնթերցուհիներ,

«Այս տարի, առաջին անգամ ըլլալով, ծանօթ գրագէտ «Տիար Թէոդիկէ պատրաստուած այն ՏԱՐԵՑՈՅՑ», — զոր «հրատարակելու համար ամէն զոհողութիւն սիրայօժար յանձն «առինք. — նեղ ձեզմէ հաճոյքով Թղթատուելու պատիւին «արժանացաւ ու կրցաւ զձեզ զբօսցնել եւ հրահանգել միանգա- «մայն, ցտեսութի՛ւն ուրեմն 1908 տարիին:»

Ու հիմա, մօտաւորապէս քառորդ դար վերջ, երբ այն Տարեցոյցը կրած է ամբողջովին հեղինակին, հրատարակիչներուն եւ նոյնիսկ իր բնթերցողներուն դժնէ ճակատագիրը, բռնատրգել, աքսորական եւ հուսկ յետոյ գաղթական-թափառական, անոր վերջին հատորին հրատարակութիւնն ալ պատրաստներու քերմամբ մեզ կը յանձնուի ի Փարիզ:

Այս հատորը թող ըլլայ ուրեմն իսկական դամբանը ոչ միայն ներքեւ թող հանգչի մեր բազմավաստակ բարեկամը, մեր ամէնուն Թէոդիկը:

Հ. Տ. ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

Թէոդիկի մատրութեան համաձայն, կը յիշատակենք թէ՝ իր այս տարուան Տարեցոյցին համբապրական գլխաւոր աշխատակիցն էր՝ Նշան Պէշիկթաշլեան, գեղանկարիչն էր՝ Մելքոն Քէպապճեան, դրաշարտպետն էր՝ Ա. Գասապալեան:

ՎԵՀ. ԳԷՈՐԳ Ե. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՎԵՀ. ՍԱՀԱԿ Բ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՍՍՈՅ

ԱՄԵՆ. Տ. ԵՂԻՇԷ ԱՐՔ. ԴՈՒՐԵԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ

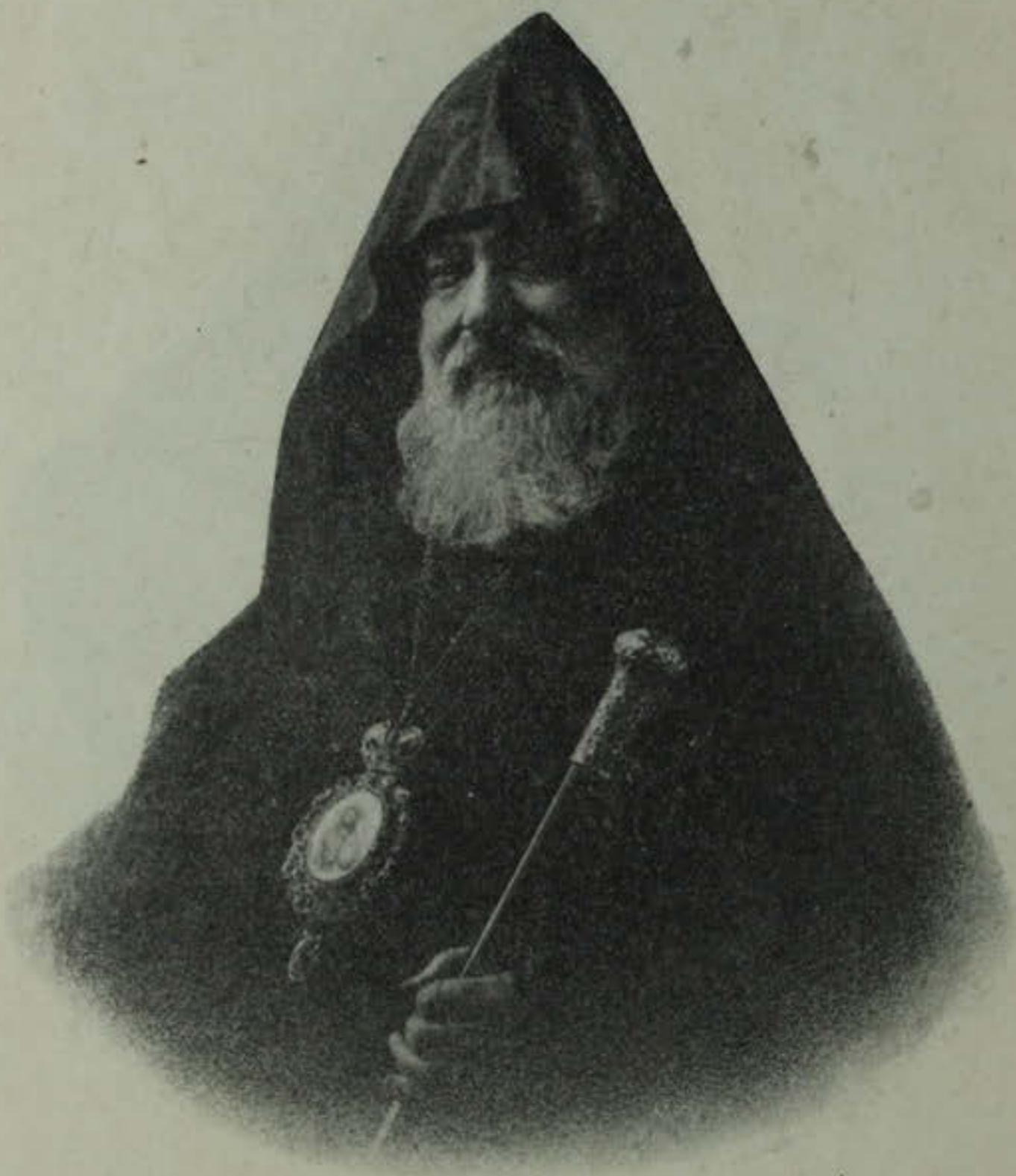

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻՒ ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ՆԱՐՈՅԵԱՆ ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

ԳԵՐԵՐՋԱՆԻԿ ՊՕՂՈՍ ՊԵՏՐՈՍ ԺԳ. ՔԷՐՋԵԱՆ

ԿԻԹ. - ՊԱՏՐ. ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

Հայ Կաթոլիկ Հաւատարակութեան

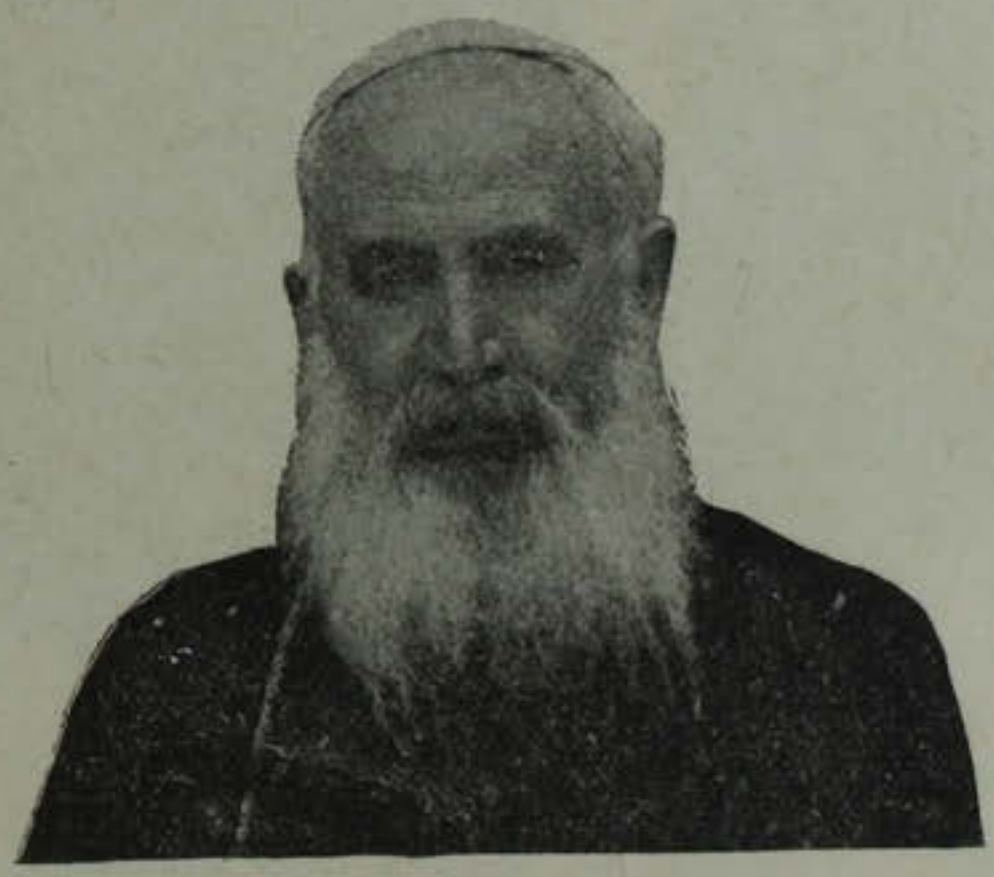

ԳԵՐԵՐՋԱՆԻԿ ՆԱՋԼԵԱՆ ԳԵՐԱՊԱՅԾԱՌ

Հոգեւոր Տէր Հայ Կաթոլիկ Հաւատարակութեան

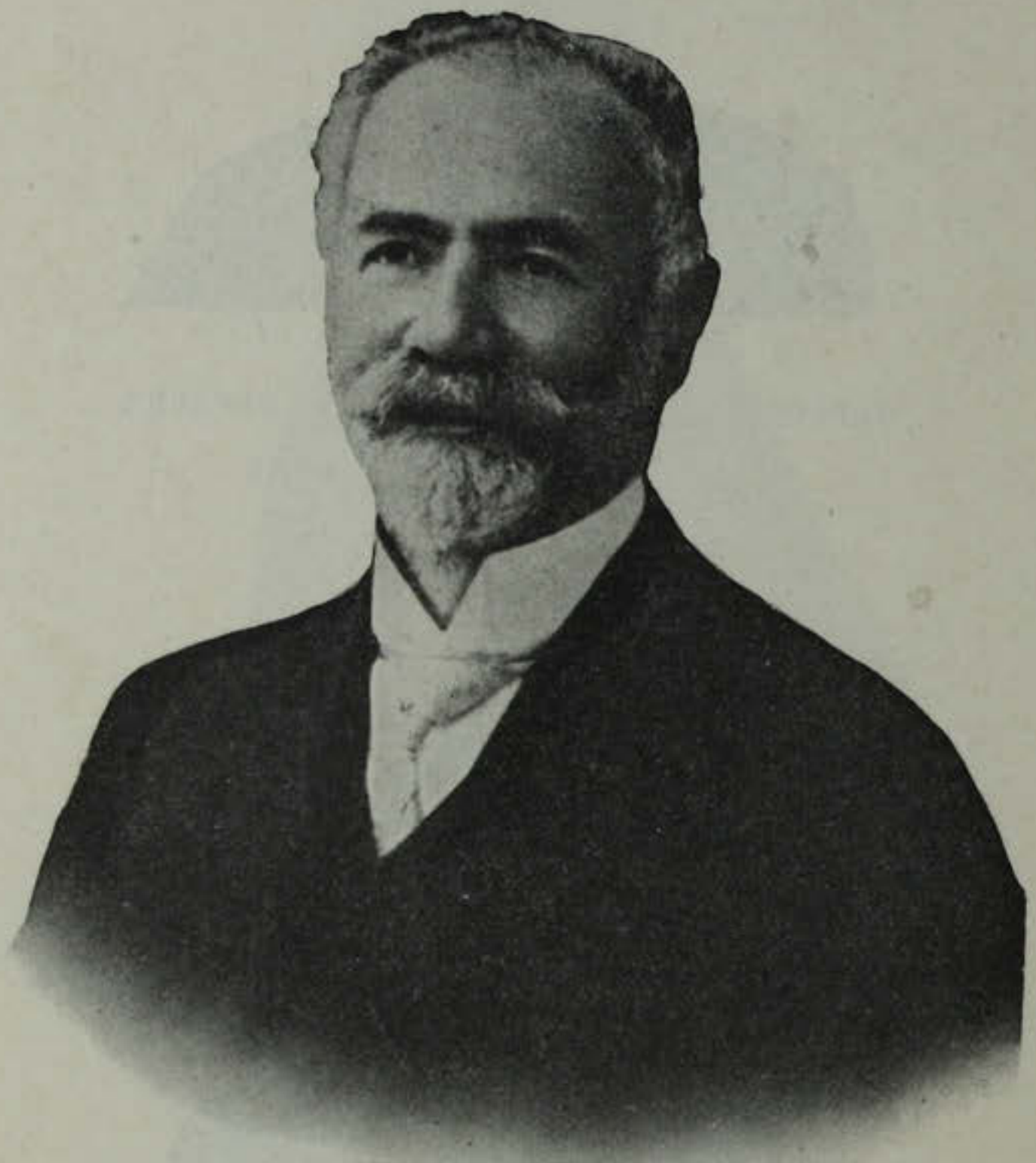

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆԱՑ ԱԶԳԱՊԵՏ ՎԱՍԻՄ. ՋԵՆՈԲ Ա. ՊԷՋՃԵԱՆ

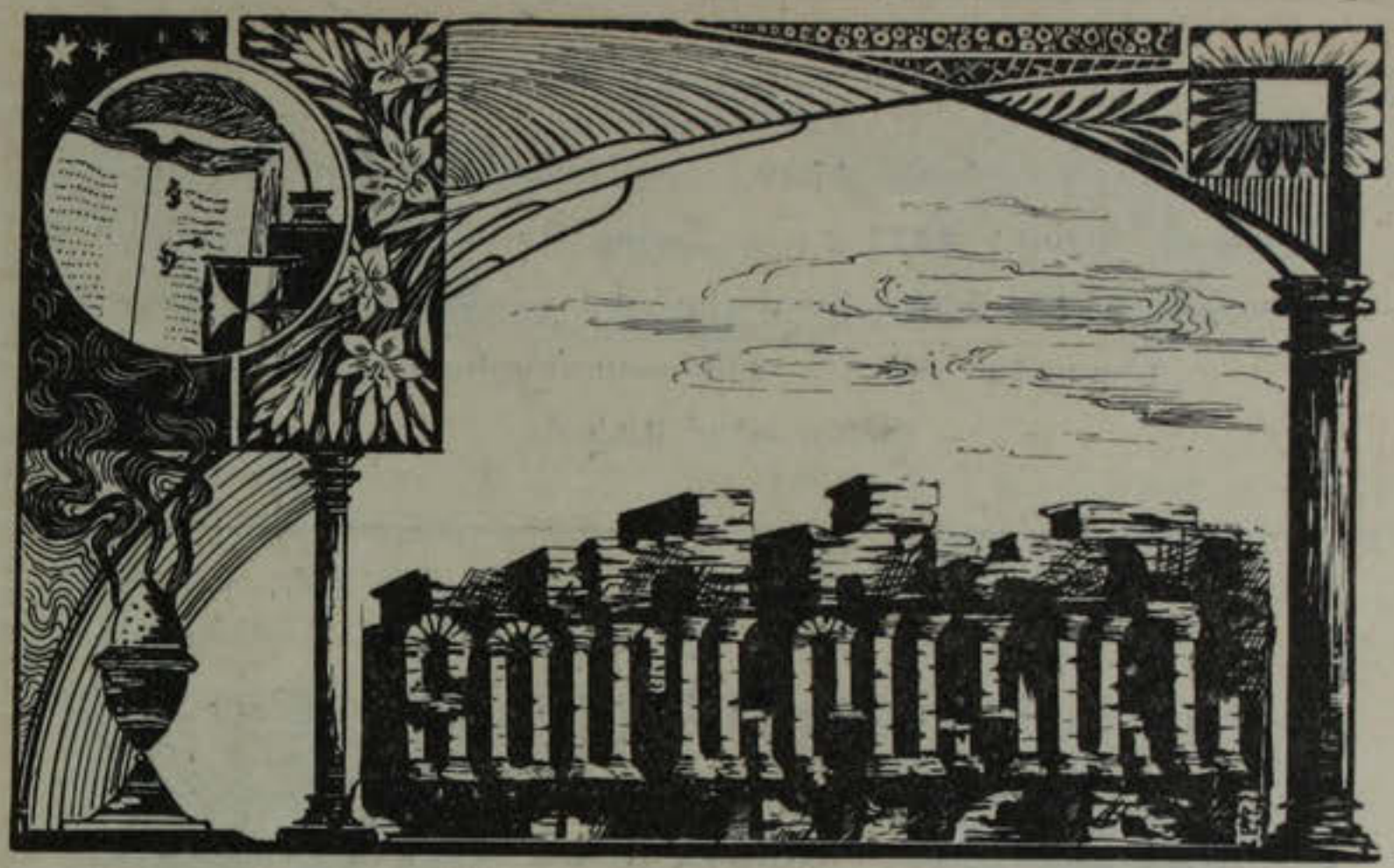

ԸՍՏ ՆՈՐ ՏՈՄԱՐԻ

ՕՐԱՑՈՅՑ

ԱՑԱՍՏԱՆԵԱՑՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ

◉

ՕՐԱՑՈՒՑԱՑԻՆ ԶԱՐՄԱՆԱԼԻՔ

1. Հոկտեմբեր *ամիսը կ'ակսի միշտ շաբթուան այն մեւնոյն օրով՝ որով սկսած էր Յունվար ամիսը:* — 2. Յուլիսը *կ'ակսի միշտ շաբթուան այն մեւնոյն օրով՝ որով սկսած էր Ապրիլը:* — 3. Սեպտեմբերը *կ'ակսի միշտ շաբթուան այն մեւնոյն օրով՝ որով սկսած էր Մեպտեմբերը:* — 4. Փետրվարը, Մարտն ու Նոյեմբերը *կ'ակսին միշտ շաբթուան մեւնոյն օրով:* — 5. *12 ամիսներէն Մայիսը, Յունիսն ու Օգոստոսն են միայն որ կ'ակսին տարբեր օրերով:* — 6. Տարին *կը վերջանայ միշտ այն մեւնոյն օրով՝ որով սկսած էր:* — 7. *Վերի օրէնքներուն չեն հպատակիր միայն ամիսները նահանջ տարիի մը (որուն մասին խօսած ենք մեր* 1908*ի համարով, էջ 10), ինչպէս էր հետը:* — 8. Դար *մը երբեք չի կրնար սկսիլ չորեքշաբթի, ուրբաթ կամ կիրակի օրով մը:* — 9. *Մեւնոյն Օրացոյցը կրնայ գործածուիլ 28 տարին անգամ մը:*

(ԸՍՏ ՆՈՐ ՏՈՄԱՐԻ)

Քրիստոսի Թուական՝ **1929** : — Հայկական հին Թուական (Հայկայ շրջան) **4421-2** : — Հայոց Թուական (Տոմարական բառաձը) **1378-9** : — Տարեգիր՝ ժ : — Եօթնեակ՝ Չ : — Վերադիր՝ ժԹ : — Իննեւտասանեակ՝ **11** : — Տանուտէր՝ Ահիւծ :

1. Գշ. Բ. օր պահոց Ծննդեան : ԿԱՂԱՆԴ (Ամանոր), տարեմուտ 1929 Շնորհաց Թուականին :
2. Դշ. Գ. օր պահոց Ծննդեան :
3. Եշ. Դ. օր պահոց Ծննդեան :
4. ուր. Ե. օր պահոց Ծննդեան :
5. Չր. Նաւակատիք. Ճրագալոյց Ծննդեան :
6. † կիր. ԾՆՈՒՆԴ եւ Աճ. այայտնութիւն Յս.ի Քս.ի : Միջոց ուտիք 15 օր :
7. † Բշ. Բ. օր Ծննդեան: Մեռելոց:
8. Գշ. Գ. օր Ծննդեան :
9. Դշ. Դ. օր Ծննդեան :
10. Եշ. Ե. օր Ծննդեան :
11. ուր. Զ. օր Ծննդեան :
12. Չր. Է օր Ծննդեան :
13. † կիր. Բ. զկնի Ծննդեան : ԱՆՈՒԱՆԱԿՈՉՈՒԹԻՒՆ եւ Թլփատութիւն Յս.ի Քս.ի :
14. Բշ. Ծնունդ Յովհաննու Կարապետին :
15. Գշ. Պետրոս հայրապետ, Վլաս եպս. եւ Արիստոմ առաքեալ :
16. Դշ. Պահք :
17. Եշ. Անտոն Ճգնաւոր :
18. ուր. Պահք :
19. Չր. Թէոդոս Մագաւոր եւ Եփեսոսի եօթը մանուկներ :
20. † կիր. Գ. զկնի Ծննդեան : Աստուածայայտնութեան բարեկենդան :
21. Բշ. Պահք :
22. Գշ. Պահք :
23. Դշ. Պահք :
24. Եշ. Պահք :
25. ուր. Պահք : Յովնան մարգարէին առաքումը Նինուէացւոց:
26. Չր. Սարգիս զօրավար, որդին Մարտիրոս եւ 14 զինաւորք :
27. † կիր. Դ. զկնի Ծննդեան :
28. Բշ. Առումեան զօրավարներ :
29. Գշ. Սուբհանեան վկաներ :
30. Դշ. Պահք :
31. Եշ. Ոսկեան քահանաներ :

1. ուր. Պահք:
2. շր. Սահակ Պարթեւ հյրպտ.:
3. † կիր. Դ. գկնի Ծննդեան:
4. իշ. Մարկոս եպս., Պիոն քահանայ, Կիւրեղ ու Բենիամին արկ., Աբդլմեհի, Որմզդան ու Սայէն վկաներ:
5. գշ. Ղեւոնդեան քահանաներ (Յովսէփ կթղ., Սահակ եւ Թաթիկ եպս., Ղեւոնդ, Մուշեղ, Արշէն եւ Սամուէլ քահանաներ, Քաջաջ եւ Աբրահամ ասրկաւագներ):
6. դշ. Պահք:
7. † եշ. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ՋՕՐԱՎԱՐՆԵՐ (Վարդան, Խորէն, Արտակ, Տաճատ, Շմայեակ, Արաէն, Վահան, Ներսեհ, Գաբրիգէն) 1036 վկաներ:
8. ուր. Պահք:
9. շր. Ս. Ժողով Կ. Պոլսոյ եւ 150 հայրապետներ:
10. † կիր. Ա. ՔԱՌԱՍՆՈՐԴԱՑ: ԲՈՒՆ ԲԱՐԵԿԵՆԴԱՆ:
11. իշ. Ա. օր մեծ պահոց:
12. գշ. Բ. օր մեծ պահոց:
13. դշ. Գ. օր մեծ պ ա հ ո ց: Սկիզբ Արեւագալի:
14. † եշ. Դ. օր մեծ պ ա հ ո ց: ՏԵԱՌՆԸՆԴԱՌԱՋ (Սիմէոն ծերունի):
15. ուր. Ե. օր մեծ պահոց:
16. շր. Զ. օր մեծ պահոց: Թէոդորոս զօրավար:
17. † կիր. Բ. ՔԱՌԱՍՆՈՐԴԱՑ եւ Է. օր մեծ պհց.: Արտաքսման:
18. իշ. Ը. օր մեծ պահոց:
19. գշ. Թ. օր մեծ պահոց:
20. դշ. Ժ. օր մեծ պահոց:
21. եշ. ԺԱ. օր մեծ պահոց:
22. ուր. ԺԲ. օր մեծ պահոց:
23. շր. ԺԳ. օր մեծ պահոց: Կիւրեղ Երուսաղեմացի հայրապետ, միւս Կիւրեղ եպս. եւ մայրն Աննա:
24. † կիր. Գ. ՔԱՌԱՍՆՈՐԴԱՑ եւ ԺԴ. օր մեծ պահոց: Անառակին:
25. իշ. ԺԵ. օր մեծ պահոց:
26. գշ. ԺԶ. օր մեծ պահոց:
27. դշ. ԺԷ. օր մեծ պահոց:
28. եշ. ԺԸ. օր մեծ պահոց:

---

8 փետր. 1912, մահ՝ Խորենացիի ընկերական փրոֆ. Գր. Խալաթեանցի (Թիֆլիս): — **13** փետր. 1857, մահ՝ հայրենասէր կթղ. Ներսէս Ե. Աշտարակեցիի (Թիֆլիս): — **17** փետր. 439, մահ Ս. Մեսրոպի (Էջմիածին, Թաղուած Օշական). հայ տառերու գտիչ եւ հայ գրականութեան հիմնադիր: — **27** փետր. 1003, մահ Գրիգոր Նարեկացիի՝ իր ծննդավայրը. հեղինակ՝ կրօնական խորհրդապաշտ գրականութեան հրաշակերտ Նարեկ աղօթամատեանի:

ԽՈՀ
ՄԱՐՏ

1. ու.ր. ԺԹ. օր մեծ պահոց :
2. Չ.Ր. Ի. օր մեծ պ ա հ ո ց : Յ ո վ հ ա ն ն է ս Ե ր ու ս ա ղ ե մ ացի հայրապետ, Յովհաննէս իմաստասէր Օձնեցի հայրապետ, Յովհ. Որոտնեցի եւ Գր. Տաթեւացի վարդապետներ :
3. † կիր. Դ. Քառասնորդաց եւ ԻԱ. օր մեծ պահոց: Տնտեսին:
4. Ե.Շ. ԻԲ. օր մեծ պահոց :
5. Գ.Շ. ԻԳ. օր մեծ պահոց :
6. Դ.Շ. ԻԴ. օր մեծ պահոց: Միջինք :
7. Ե.Շ. ԻԵ. օր մեծ պահոց :
8. ու.ր. ԻԶ. օր մեծ պահոց :
9. Չ.Ր. ԻԷ. օր մեծ պահոց : Սեբաստոյ Քառասուն մանուկներ :
10. † կիր. Ե. Քառասնորդաց եւ ԻԸ. օր մեծ պահոց : Դաւաթոցին :
11. Ե.Շ. ԻԹ. օր մեծ պահոց :
12. Գ.Շ. Լ. օր մեծ պահոց:
13. Դ.Շ. ԼԱ. օր մեծ պահոց :
14. Ե.Շ. ԼԲ. օր մեծ պահոց:
15. ու.ր. ԼԳ. օր մեծ պահոց :
16. Չ.Ր. ԼԴ. օր մեծ պահոց: Լուսաւորչի չարչարանքն ու մուսքն ի վիրապ :
17. † կիր. Զ. Քառասնորդաց եւ ԼԵ. օր մեծ պահոց : Գալիլեացւոյ :
18. Ե.Շ. ԼԶ. օր մեծ պահոց :
19. Գ.Շ. ԼԷ. օր մեծ պահոց :
20. Դ.Շ. ԼԸ. օր մեծ պահոց :
21. Ե.Շ. ԼԹ. օր մեծ պահոց :
22. ու.ր. Խ. օր մեծ պահոց:
23. Չ.Ր. Պաիք : Ղազարոսի յարութիւնք :
24. † կիր. Պաիք : ԾԱՂԿԱԶԱՐԴ:
25. Ա.ա.գ Ե.Շ. Պաիք: Ցգենւոյն :
26. Ա.ա.գ Գ.Շ. Պաիք : Իմաստուն եւ յիմար ասաք կոյսեր :
27. Ա.ա.գ Դ.Շ. Պաիք : Իւղով օծումն :
28. † Ա.ա.գ Ե.Շ. Պաիք : ՏԷՐՈՒՆԱԿԱՆ ԸՆԹՐԻՔ : Երեկոյին՝ Ոտնլուայ : Լացի գիշեր :
29. Ա.ա.գ ու.ր. Պաիք : Ջարչարանք եւ Խաչելութիւն Յ.ի Քս.ի : Երեկոյին Ա ա ղ մ ան կարգ :
30. Ա.ա.գ Չ.Ր. Երեկոյին՝ Նաւակատիք : Ճրագալոյց Զատկի (Խմոտ) :
31. † կիր. ԶԱՏԻԿ Յարութեան Յ.ի Քս.ի : Ա. օր Յինանց : Մինչեւ Շաբաթօտ՝ ուսիք :

---

11 մարտ 1836, ֆաաստաուսթիւն Պոլոժենիէ օբէնքին՝ որով կառավարութեան ծուսահայր ինչուան Յեղափոխութիւն (1917) : — **18** մարտ 1912, մահ ռուսահայ մեծ Թատերագիր Գաբրիէլ Սունդուկեանցի (Թիֆլիս) : — **25** մարտ 1905, մահ՝ Թրքահայ գործիչ Կրպտ. Փանոսեանի:

1. † Բշ. Բ. օր Յինանց : Մեռելոց:
2. † Գշ. Գ. օր Յինանց :
3. Դշ. Դ. օր Յինանց :
4. Եշ. Ե. օր Յինանց :
5. ուր. Զ. օր Յինանց :
6. Չր. Է. օր Յինանց : Յովհ. Մկրտչի գլխատումը :
7. † Կիր. Բ. եւ Ը. օր Յինանց : ՆՈՐ ԿԻՐԱԿԻ կամ ԿՐԿՆԱ-ԶԱՏԻԿ : Ս. Աճ.նի Ատեռումը :
8. Իշ. Թ. օր Յինանց :
9. Գշ. Ժ. օր Յինանց :
10. Դշ. ԺԱ. օր Յինանց :
11. Եշ. ԺԲ. օր Յինանց :
12. ուր. ԺԳ. օր Յինանց :
13. Չր. ԺԴ. օր Յինանց :
14. † Կիր. Գ. եւ ԺԵ. օր Յինանց : ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՏՐԱՆ ոռնք՝ ԿԱՆԱՉ ԿԻՐԱԿԻ :
15. Իշ. ԺԶ. օր Յինանց :
16. Գշ. ԺԷ. օր Յինանց :
17. Դշ. ԺԸ. օր Յինանց :
18. Եշ. ԺԹ. օր Յինանց :
19. ուր. Ի. օր Յինանց :
20. Չր. ԻԱ. օր Յինանց :
21. † Կիր. Դ. եւ ԻԲ. օր Յինանց : ԿԱՐՄԻՐ-ԿԻՐԱԿԻ :
22. Իշ. ԻԳ. օր Յինանց :
23. Գշ. ԻԴ. օր Յինանց :
24. † Դշ. ԻԵ. օր Յինանց : Յիշատակ ՀԱՅՈՑ ՆՈՐ ՆԱՀԱՏԱԿԱՑ՝ համաշխարհիկ պատերազմի ընծացքին :
25. Եշ. ԻԶ. օր Յինանց :
26. ուր. ԻԷ. օր Յինանց :
27. Չր. ԻԸ. օր Յինանց :
28. † Կիր. Ե. եւ ԻԹ. օր Յինանց : Ս. Խաչին երեռումը :
29. Իշ. Լ. օր Յինանց :
30. Գշ. ԼԱ. օր Յինանց :

1915ին, Անատոլուի տարագիր Հայոց բիւր կարաւաններէն մին:

1. Դշ. ԼԲ. օր Յինանց :
2. Եշ. ԼԳ. օր Յինանց :
3. ուր. ԼԴ. օր Յինանց :
4. Շր. ԼԵ. օր Յինանց :
5. † կիր. Զ. եւ ԼԶ. օր Յինանց :
6. Իշ. ԼԷ. օր Յինանց :
7. Գշ. ԼԸ. օր Յինանց :
8. Դշ. ԼԹ. օր Յինանց :
9. † Եշ. Խ. օր Յինանց : ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ Յս. ի Քս. ի: Վիճակ:
10. ուր. ԽԱ. օր Յինանց : Պահոց սկիզբը :
11. Շր. ԽԲ. օր Յինանց :
12. † կիր. Է. եւ ԽԳ. օր Յինանց : ԵՐԿՐՈՐԴ ԾԱՂԿԱԶԱՐԴ :
13. Իշ. ԽԴ. օր Յինանց :
14. Գշ. ԽԵ. օր Յինանց :
15. Դշ. ԽԶ. օր Յինանց : Պահք:
16. Եշ. ԽԷ. օր Յինանց : Երկնային վիճակ՝ Մատաթիա առաքելին վիճակով ընտրութեան յիշատակին համար:
17. ուր. ԽԸ. օր Յինանց : Պահք:
18. Շր. ԽԹ. օր Յինանց :
19. † կիր. Ը. եւ Ծ. օր Յինանց : ՀՈԳԵԳԱԼՈՒՍՏ (պենտեկոստէ) : Եղիական պահոց բաբեկենդանը :
20. Իշ. Բ. օր Հոգեգալստեան : Պահք :
21. Գշ. Գ. օր Հոգեգալստեան : Պահք :
22. Դշ. Դ. օր Հոգեգալստեան : Պահք .
23. Եշ. Ե. օր Հոգեգալստեան : Պահք :
24. ուր. Զ. օր Հոգեգալստեան : Պահք :
25. Շր. Է. օր Հոգեգալստեան :
26. † կիր. Ա. վկնի Հոգեգալստեան: Սկիզբ Յարութեան կիրակիներուն : Եղիա մարգարէ : Առջի պսակ :
27. Իշ. Հռիփսիմեան 34 կոյսեր :
28. † Գշ. Գայիանեան երեք կոյսեր: ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ հոչակումը (1918):
29. Դշ. Պահք :
30. Եշ. Յովհաննէս Կարապետ եւ Աճառագինէս եպս. :
31. ուր. Պահք :

---

1 մայիս 1868, Էջմ. Մայր Աթոռոյ պաշտօնաթերթ «Արարատ»ի Ա. թիւը լոյս կը տեսնէ : — **14** մայիս 1632, մահ Մովսէս Գ. կթղ. Տաթեւացիի (Էջմիածին). Ա. ռահվիրայ ժէ դարու հայ վերածննդեան, նաեւ մոնաշինութեան արիւնաոր մոցուց Պարսկաստան : — **24** մայիս 1860, հիմնադրութիւն կ. Պոլսոյ Ազգ. Սահմանադրութեան՝ որով կառավարութեան ու կը կառավարուին Արեւմտահայք : — **31** մայիս 1834, հանդիսաւոր բացում Պոլսոյ Ս. Փրկչի Ազգային Հիւանդանոցին՝ արդեամբ Յարութիւն Պէզճեան ամիրայի :

1. † չք. Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ ԵԼՆ Ի ՎԻՐԱՊԷՆ:
2. † կիր. Բ. զկնի Հոգեգալստեան: Ս. Էջմիածնի ԿԱԹՈՂԻԿԷ Եկեղեցւոյ տօնը, (հանդէս՝ Հայոց բոլոր եկեղեցիներուն մէջ):
3. իշ. Բեթլեհէմի մանուկներ, Ակակիոս վկայ, Մովկիմաս քահանայ եւ կոդրատոս զինուոր:
4. գշ. Նունէ եւ Մանէ կոյսեր:
5. դշ. պահք:
6. եշ. Սահակ եւ Յովսէփ իշխաններ, Սարգիս ու Բագոս վկաներ:
7. ուր. պահք:
8. չր. Մեծն Ներսէս հայրապետ եւ Խոր. եպս.:
9. † կիր. Գ. զկնի Հոգեգալստեան: Լուսաւորչի պահոց բաբեկենդանը:
10. իշ. պահք: Կիպրացի Եպիփան, Բաբելաս հյրպտ. եւ իր երեք աշակերտները:
11. գշ. պահք: Կոստանդիանոս Թագաւոր եւ մայրը Հեղինէ:
12. դշ. պահք:
13. եշ. պահք: Գաղատացի Թէոդիտոն, Թալիլէոս բժիշկ եւ 7 վկայ կոյսեր Գաղատիոյ:
14. ուր. պահք:
15. † չր. ԳԻՒՏ ՆՇԽԱՐԱՑ Գլխոր Լուսաւորչի:
16. † կիր. Դ. զկնի Հոգեգալստեան:
17. իշ. Անտոնինոս, Թէոփիլոս, Անեկտոս ու Փոտինոս վկաներ:
18. գշ. Դանիել մարգարէ, եւ Սեդրաք, Միսաք. Աբեդնագով մանուկներ:
19. դշ. պահք:
20. † եշ. ՍԱՀԱԿ եւ ՄԵՍՐՈՊ Թարգմանիչ վարդապետներ: Ազգային տօն, (հանդէս՝ Հայոց բոլոր դպրոցներուն մէջ):
21. ուր. պահք:
22. չր. Տրդատ Թագաւոր, Աշխէն սիկին եւ Խոսրովիդուխտ կոյս:
23. † կիր. Ե. զկնի Հոգեգալստեան: ԳԻՒՏ ՏՓՈՅ Ս. Աստուածնի:
24. իշ. Կալխատրատոս եւ բառատունեիները Վկաներ, եւ Ղուկիանոս քհնյ.:
25. գշ. Զաքարիա մարգարէ:
26. դշ. պահք:
27. եշ. Եղիսէ մարգարէ:
28. ուր. պահք:
29. չր. ԺԲ. առաքեալներ Քրիստոսի եւ Պօղոս ԺԳ առաքեալ:
30. † կիր. Զ. զկնի Հոգեգալստեան: Վարդավառի բաբեկենդանը:

... յունիս 1441, փոխադրութիւն Մայր Աթոռոյ՝ Սիսէն Էջմիածին:
— 16 յունիս 1292, Հեթում Բ.ի օրով՝ գրաւում Հռոմկլայի եւ գերեվարութիւն Լուսաւորչի Աջին եւ Սահմանոս կաթողիկոսի յեգիպտոս:

ԱՌԻՒՆ ՅՈՒԼԻՈՍ

1. Բշ. Ա. օր պահոց Վարդավառի:
2. Գշ. Բ. օր պից. Վարդավառի:
3. Դշ. Գ. օր պից. Վարդավառի:
4. Եշ. Դ. օր պից. Վարդավառի:
5. ուր. Ե. օր պից. Վարդավառի:
6. Չր. Հին Տապանակին յիշատակը, եւ նոր Ս. Եկեղեցւոյ ոծնը: Նաւակատիք:
7. † կիր. ՎԱՐԴԱՎԱՌ: Այլակերպութիւն Յս.ի Քս.ի:
8. † Բշ. Բ. օր Վարդավառի: Մեռելոց:
9. Գշ. Գ. օր Վարդավառի:
10. Դշ. Պահք:
11. Եշ. Եսայի մարգարէ:
12. ուր. Պահք:
13. † Չր. Թադէոս առաքեալ եւ Սանդուխտ կոյս:
14. † կիր. Բ. կնի Վարդավառի:
15. Բշ. Կիպրիանոս եպս. եւ քառասնեւհինգ Վկաներ, եւ Յուստիանէ, Եւփիմէ, Քրիստինէ, կոյսեր:
16. Գշ. Աթանագինէս եպս., եւ 10 աշակերտներ ու հինգ վկաներ:
17. Դշ. Պահք:
18. Եշ. Նախահայրերք՝ Ադամ, Աբէլ, Սէթ, Ենովս, Ենովք, Նոյ, Մելքիսեդեկ, Աբրահամ, Իսահակ, Յակոբ, Յովսէփ, Մովսէս, Ահարոն, Եղիազար, Յեսու, Սամուէլ, Սամփսոն, Յեփթայէ, Բարակ, Գեդէոն եւայլք:
19. ուր. Պահք:
20. Չր. Արխատակէս, Վրթանէս, Յուսիկ, Գրիգորիս, Դանիէլ՝ Գր. Լուսաւորչի զաւակներն ու Թոռները:
21. կիր. Գ. կնի Վարդավառի:
22. Բշ. Մակաբայեցիներ՝ Եղիազար քհնյ., Շամունէ, այրի եւ իր եօթը զաւակները:
23. Գշ. Տասներկու փոքր մարգարէներ՝ Ովսէէ, Ամովս, Միքիա, Յովէլ, Աբդիաս, Յովնան, Նաւում, Ամբակում, Սոփոնիա, Անգէոս, Զաքարիա եւ Մաղաքիա:
24. Դշ. Պահք:
25. Եշ. Սոփիա եւ իր երեք աղջիկները՝ Պիստիս, Ելպիս եւ Ագապի:
26. ուր. Պահք:
27. Չր. Աթանաս եւ Կիւրեղ հայրապետներ:
28. † կիր. Դ. կնի Վարդավառի:
29. Բշ. Կիրակոս եւ մայրը՝ Յուլիտա, եւ Գորդիս, Պողիքարոս ու Գրիգորիս վկաներ:
30. Գշ. Գողթնացի Վահան, Եւդին կոյս, հայրը՝ Փիլիպպոս, մայրը՝ Կղօդիա, Սերգիոս եւ Ապիոն եղբայրներ, եւ երկու նեբքինիներ՝ Յակինթոս ու Պրոտոս:
31. Դշ. Պահք:

Ձեռ 1816/9

1. Ե՟շ. Տրիփոն, Պարսամ եւ Ոնոփրիոս Ճգնաւորներ :
2. ուր. Պահք :
3. Չ՟Ր. Գրիգոր աստուածաբան :
4. † կիր. Ե. վկնի Վարդավառի :
5. Ի՟շ. Եւգինէոս, Մակարիոս, Վալերիոս, Կանդիտոս եւ Ակիւլաս վկաներ :
6. Գ՟շ. Անդրէաս զօրավար՝ իր բանակով, եւ Կալինիկոս ու Դիոմիդէս վկաներ :
7. Դ՟շ. Պահք:
8. Ե՟շ. Անդրիանոս, իր կինը՝ Տոլիա, Թէոդորոս եւ Եւեւիրոս վկաներ:
9. ուր. Պահք :
10. Չ՟Ր. Եփեսոսի ժողով՝ երկու հարիւր հայրապետներով :
11. † Զ. վկնի Վարդավառի : Ս. Աստուածածնի բաբեկենդանը:
12. Ի՟շ. Ա. օր պահոց Ած. ածնի:
13. Գ՟շ. Բ. օր պահոց Ած. ածնի:
14. Դ՟շ. Գ. օր պահոց Ած. ածնի:
15. Ե՟շ. Դ. օր պահոց Ած. ածնի:
16. ուր. Ե. օր պահոց Ած. ածնի:
17. Չ՟Ր. Ս. Էջմիածնի Շողակաթի տօնը՝ Գր. Լուսաւորչի տեսիլքին համեմատ :
18. † կիր. ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄՆ Աստուածածնի :
19. † Ի՟շ. Բ. օր Վերափոխման : Մեռելոց :
20. Գ՟շ. Գ. օր Վերափոխման :
21. Դ՟շ. Դ. օր Վերափոխման : Պահք :
22. Ե՟շ. Ե. օր Վերափոխման :
23. ուր. Զ. օր Վերափոխման : Պահք :
24. Չ՟Ր. Է. օր Վերափոխման :
25. † կիր. Բ. եւ Ը. օր Վերափոխման :
26. Ի՟շ. Թ. օր Վերափոխման :
27. Գ՟շ. Ս. Ած.ածնի ծնողքը՝ Յովակիմ եւ Աննա, եւ Իւդարեր կիները :
28. Դ՟շ. Պահք :
29. Ե՟շ. Երեմիա մարգարէ :
30. ուր. Պահք :
31. Չ՟Ր. Թովմաս, Յակոբ եւ Շմաւոն առաքեալներ :

---

1 օգոստ. 1680, ի կ. Պոլիս մահ՝ Ջուղայեցի Գէորգ Պ. կթղ.ի, ռահվիրայ՝ ազգային անկախութեան գաղափարին : — 8 օգոստ. 1172, ի Հռոմկլայ (Բում-Գալէ) մահ Կլայեցի Ներսէս կթղ.ի : Իր «Շնորհալի» տիտղոսին արժանի քնքշութեամբ բանաստեղծ եւ սիրոյ ու հաւատքի մարմնացում : — 24 օգոստ. 1266, ի Կիլիկիա՝ հայ-եգիպտ. աղէտալի պատերազմ, ուր Հեթում Ա.ի երկու որդիներէն Թորոս սպաննուեցաւ եւ Լեւոն (Գ.) գերի տարուեցաւ Գահիրէ :

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ԿԻՒՐԱԿԻ ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

1. † կիր. Գ. զկնի Վերափոխման: Գիւտ գօտւոյ Ս. Աճ.ածնի:
2. Բշ. Սոսիփանոս Ուլնեցի, Գոհարինոս, Ծաժիդոս, Տուքիկոս եւ Ռաոիկոս վկաներ:
3. Գշ. Մարգարէներ՝ Եզեկիէլ, Եզր եւ Զաքարիա (Յովհաննէս Մկրտչի հայրը):
4. Դշ. Պահք:
5. Եշ. Յովհաննէս Կարապետ եւ Յոր արդար:
6. ուր. Պահք:
7. Չր. Նիկիոյ Ժողով՝ երեք հարիւր 18 հայրապետներով:
8. † կիր. Դ. զկնի Վերափոխման: Ծնունդ Ս. Աստուածածնի՝ Աննայէն: Խաչի Բարեկենդանը:
9. Բշ. Ա. օր պից. Խաչի:
10. Գշ. Բ. օր պից. Խաչի:
11. Դշ. Գ. օր պից. Խաչի:
12. Եշ. Դ. օր պից. Խաչի:
13. ուր. Ե. օր պից. Խաչի:
14. Չր. Եկեղեցւոյ ոճն: Խաչին նաւակատիքը:
15. † կիր. ԽԱՉՎԵՐԱՑ:
16. † Բշ. Խաչի ոճն: Մեռելոց:
17. Գշ. Եկեղեցւոյ ոճն:
18. Դշ. Եկեղեցւոյ ոճն:
19. Եշ. Եկեղեցւոյ ոճն:
20. ուր. Խաչի ոճն:
21. Չր. Խաչի ոճն:
22. † կիր. Բ. զկնի Խաչի: Վարագայ Խաչի բարեկենդանը:
23. Բշ. Պահք: Մամաս, Փիլիկոսիմոն եւ Սիմէոն Սիւնակեաց:
24. Գշ. Պահք: Փեփրոնէ եւ Մարիամէ կոյսեր, եւ Քաջ Վարդանի գուսան՝ Շուշան վկայուհի:
25. Դշ. Պահք:
26. Եշ. Պահք: Բարաղամ, Անթիմոս եւ Երանոս հյրպտ.ներ:
27. ուր. Պահք:
28. Չր. Գէորգ զօրավար, Ադոկոսս վկայ եւ Ռոմանոս երգեցող:
29. † կիր. Գ. զկնի Խաչի: ՎԱՐԱԳԱՅ ԽԱՉ: Ա. կիր. Եօթը Շաբաթներուն:
30. Բշ. Դաւիթ Դրունեցի, եւ Ղամբէսի վկաներ:

---

7 սեպտ. 438, Բագրեւանդայ բոլոր գիւղը՝ մահ Սահակ Պարթեւ. հայրապետի (Քաղուած յԱչտիշատ): Հայ տառերու գիւտին մեկնութ., Ս. Գիրքի Թարգմանիչ եւ Լուսաւորչայ վերջին շառաւիղ: — 9 սեպտ. 1715, բնաթուխին Պոլսոյ պատրիարք Յովհ. Կոլոտի՝ որ մեծ զարկ տուաւ մատուր վերածնունդի ու շինարարութեան: — 9 սեպտ. 1885, մահ՝ երաժշտագետ-հեղինակ Նիկ. Թաշճեանի (Պոլիս): — 15 սեպտ. 1856, Թրքահայ առաջին երգիծաթերթ «Մեղու»ն կ'սկսի հրատարակել Յարութիւն Սվաճեան:

ԿԱՐԻՃ
ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

1. Գշ. Եւսեբէոս, իր կինը՝ Թէոփիստէ, երիս զաւակունքը՝ Թէոփիստոս եւ Ագապիոս, եւ Երմոնէ ու Նեկտարիոն կոյսեր:
2. Դշ. Պահք:
3. Եշ. Սահակ, Հաւատացեալ իշխ.
4. ուր. Պահք:
5. Չր. Քս.ի 72 աշակերտները:
6. † կիր. Դ. վկնի Խաչի: Բ. կիր. Եօթը Շաբաթներուն:
7. Բշ. Փոկաս հյրպտ., եւ Երանոս՝ առաքեալներուն հետեւող:
8. Գշ. Թեկղէ, Վառվառէ եւ պեղագիա կոյսեր:
9. Դշ. Պահք:
10. Եշ. Պանդալէոն բժիշկ, Երմողէս քհյ. ու Եւպրաքսէ կոյս:
11. ուր. Պահք:
12. † Չր. Թարգմանիչ Վարդապետներ՝ Մեսրոպ (Մաշտոց), Եղիշէ, Մովսէս Քերթող, Դաւիթ անյաղթ փիլիսոփայ, Գրիգոր Նարեկացի, Ներսէս Կլայեցի եւ Ներսէս Լամբրոնացի: ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ՏՕՆ:
13. † կիր. Ե. վկնի Խաչի: Գ. կիր. Եօթը Շաբաթներուն:
14. Բշ. Գիւտ Նշխարաց Գրիգորիս Աղուանից կաթողիկոսի, եւ Թաթուլ, Վաթոտ, Թումաս, Անտոն, Կրոնիդէս նգնաւորներ, եւ Իննականեան վանքը վկայուող 7 խոտաձաթակներ:
15. Գշ. Անանիա, Մատաթիա, Բառնաբաս, Փիլիպպոս, Յովհաննէս, Շիմա եւ Սիղուանոս առաքեալներ:
16. Դշ. Պահք:
17. Եշ. Դիոնեսիոս Արիոպագացի, եւ Տիմոթէոս ու Տիտոս առաքեալներ:
18. ուր. Պահք:
19. Չր. Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս եւ Յովհաննէս աւետարանիչներ:
20. † կիր. Զ. վկնի Խաչին: Դ. կիր. Եօթը Շաբաթներուն:
21. Բշ. Ղուկիանոս հաբիւրապետ, Յովսէփ Աճ. աիայր, Յովսէփ Արեմաթացի, եւ Քրիստոսի բարեկամ՝ Ղազարոս եւ իր քոյրերը Մարթա ու Մարիամ:
22. Գշ. Թէոդիտոն քհնյ. եւ Ջենոն վկնաւոր, Մակար, Եւդոքսիոս ու Ռամելոս վկաներ:
23. Դշ. Պահք:
24. Եշ Խարիթաս եւ տասը հազար վկաներ, Արտեմիոս ու Քրիստափոր վկաներ, եւ Կալինիկէ ու Ակիւլինէ վկայուհիներ:
25. ուր. Պահք:
26. Չր. Ռեհէտս, Դիոնեսիոս, Սեբեոսորոս, Աքմանաս, Կիւրեղ Երուսաղեմացի, Եփրեմ Խորի Ասորի, Բարսեղ Կեսարացի, Գր. Նիւսացի, Գր. աճ.արան, Եպիփան Կիպրացի, Յովհան Ոսկեբերան եւ Կիւրեղ Աղեքսանդրացի:
27. † կիր. Է. վկնի Խաչի: ԳԻՒՏ ԽԱՉ: Ե. կիր. 7 Շբթ.ներուն:
28. Բշ. Անաստաս քհնյ., Վարոս եւ Թէոդիտէ՝ իր զաւակներով եւ բնկեր վկաներով:
29. Գշ. Հիպերիքեան Սամոսատացի վկաներ, Սեբերիանոս Սեբաստացի, Բաբելաս ճեր վարժապետ՝ իր ուխտակից չորս աշակերտ վկաներով:
31. Եշ. Յովհան Ոսկեբերան հայրապետ:

ԱՊԵՂՆԱԻՈՐ ՆՈՅԵՄԲԵՐ

1. ուր. Պաիք:
2. չր. Հին ու նոր, յա՛ոնի եւ անյայտ՝ Բոլոր Սուրբերը:
3. † կիր. Ը. զինի Խաչի: Զ. կիր. Եօթը Շաբաթներուն:
4. Ր Հ. Սահիանոս Հռոմի հայրապետ եւ իրեն հետ վկայուղ քինյ.ներ սարկաւագներ ու ժողովուրդներ:
5. Գ Հ. Ա՛լիփսիմոս եպս., Յովսէփ քինյ., Ալիթալաս սրկ. ու Պղատոն վկայ:
6. Դ Հ. Պաիք:
7. Ե Հ. Մեսրոփեանոս, Ալեքսանդրոս ու Պօղոս խոստովանող՝ Կ. Պոլսէ հայրապետներ, եւ Մարկիանոս ու Մարտիրոն նոսարներ:
8. ուր. Պաիք:
9. չր. Գաբրիել ու Միքայել հրեշտակապետներ ու բոլոր հրեշտակները (= Երկնային Զօրք):
10. † կիր. Թ. զինի Խաչին: Վերջին կիրակի Եօթը Շաբաթներուն:
11. Ր Հ. Անտիոքի հյրպտ. Մելիտոս, Մինաս Եգիպտացի ու միւս Մելիտոս եպս., Բուրաս քինյ. ու Շէն սարկաւագ:
12. Գ Հ. Դեմետր վկայ ու Բասիլիսկոս քահանայ:
13. Դ Հ. Պաիք:
14. Ե Հ. Գուրիաս, Սամոնաս, Աբիբաս սրկ., Ռոմանոս միայնակեաց, մանուկ խոստովանող՝ Բարուլա եւ Շիւսիքոս վինաւոր:
15. ուր. Պաիք:
16. չր. Անդրէաս ու Փիլիպպոս առաքեալներ:
17. † կիր. Ժ. զինի Խաչի: Յիսնակի պահոց բաբելենդաներ:
18. Ր Հ. Ա. օր Յիսնակի պահոց:
19. Գ Հ. Բ. օր Յիսնակի պահոց:
20. Դ Հ. Գ. օր Յիսնակի պահոց:
21. † Ե Հ. Դ. օր Յիսնակի պահոց: ԸՆԾԱՅՈՒՄՆ Աճ.ածնի:
22. ուր. Ե. օր Յիսնակի պահոց:
23. չր. Գրիգոր ու Նիկողայոս սքանչելագործ հյրպտ.ներ եւ Միւռոն եպիսկոպոս:
24. † կիր. Ա. Յիսնակին:
25. Ր Հ. Յուլիանէ եւ Վասիլուհի կոյսեր, Աբրահամ ու Խորէն քահանաներ, Կոզմաս ու Դամիանոս անարծաթ բժիշկներ, եւ Աստուածատուր վկայ:
26. Գ Հ. Ղուկիանոս քինյ., Տարագոս, Պրոբոս եւ Անդրոնիկոս վկաներ, ու Պօղոս առաքեալին Ընեսիմոս եւ ուրիշ աշակերտները:
27. Դ Հ. Պաիք:
28. Ե Հ. Կղեմէս հյրպտ. եւ Բագարատ՝ Տոռոմենոյ եպս.:
29. † ուր. Պաիք: — Տաճկաբած

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ (1920):

30. † չր. ԹԱԴԷՈՍ ու ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ առաքեալներ եւ Հայոց առաջին լուսաւորիչներ:

ԱՅՇԵՂՋԻԻ
ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

1. † կիր. Բ. Յիսնակին:
2. Ր՛շ. Գենաբիոս եպս. Մերկիւռիոս գինաւոր, Յակովիկ եւ Իրաւափառ վկաներ:
3. Գ՛շ. Մինաս, Երմոգինէս ու Եւգրաբոս վկաներ, եւ Յովհ. եւ Ալեքսիանոս՝ կամաւոր ապաներ:
4. Դ՛շ. Պահք:
5. Ե՛շ. Եգիպտացի հայրեր՝ Պօղոս, Պօղ, Մակար, Եւագր, Յովհ. Գբեցի, Յովհ. կաթնաճաշակ, Նեղոս, Արսէն, Սիսիանոս, Դանիէլ, Սրապիոն, Մակարիոս, Պիմէն եւայլն:
6. ուր. Պահք:
7. Չ՛ր. Նիկողայոս Միւռացի սքանչելագործ հայրապետ:
8. † կիր. Գ. Յիսնակին: Ս. Յակոբայ բաբեկենդանը:
9. † Ր՛շ. Պահք: ՅՂՈՒԹԻՒՆ Ս. Աճ. աճնի՝ Աննայէն:
10. Գ՛շ. Կոռնելիոս հայրապետ, Քս.ի ազգական Շմաւոն, Զմիւռնիոյ հայրապետ Պոլիկարպոս եւ իրեն ընկերացող Աբեղեան վկաներ:
11. Դ՛շ. Պահք:
12. Ե՛շ. Եւստաթիոս, Օգսենտիոս, Եւգինէոս, Ովրեստէս եւ Մարդարիոս վկաներ:
13. ուր. Պահք:
14. Չ՛ր. Մծբինի հյրպտ. Յակոբ. Մարուգէ ճգնաւոր եւ Մելիտոս եպիսկոպոս:
15. † կիր. Դ. Յիսնակին:
16. Ր՛շ. Իգնատիոս եւ Ադդէ հյրպտ.ներ, եւ Մարութա եպս.:
17. Գ՛շ. Թէոդոմպաս եպս., Թէոդուլոս վկայ, եւ Բասոս, Եւսեբիոս, Եւտիքիոս եւ Բասլիդէս գինաւորներ:
18. Դ՛շ. Պահք:
19. Ե՛շ. Ինդոս եւ Դոմնա կոյսեր, Գոերիկոս քհյ., եւ Նիկոմիդացի երկու բիւր վկաներ:
20. ուր. Պահք:
21. Չ՛ր. Արգար Անդրանիկ քրիստոնեայ Քագաւոր:
22. † կիր. Ե. Յիսնակին:
23. Ր՛շ. Դաւիթ մարգարէ եւ Յակոբ առաքեալ՝ Տեառնեղբայր: Աւագ ուծերու սկիզբ:
24. Գ՛շ. Ստեփանոս նախաստաբկաւագ ու նախավկայ:
25. Դ՛շ. Պահք:
26. Ե՛շ. Պետրոս եւ Պօղոս առաքեալներ:
27. ուր. Պահք:
28. Չ՛ր. Յակոբոս առաքեալ եւ Յովհ. աւետարանիչ՝ որոման որդիներ:
29. † կիր. Զ. Յիսնակին:
30. Ր՛շ. Ա. օր պահոց Ծննդեան:
31. Գ՛շ. Բ. օր պահոց Ծննդեան:

---

9 դեկտեմբեր 1838, բացում Սկիւտարի Ձեմարանին:

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՏՈՄԱՐԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐՈՒ

1. *ՏՕՖՆԵՐԸՆԿ.* — *Տոմարի մէջ շաբթուան կամ եօթնեակին իւրաքանչիւր օրը ներկայացնելու համար կը գործածուին մեր այբուբենքին առաջին եօթը գիրերը՝ Ա. Բ. Գ. Դ. Ե. Զ. Է. եւ ա-նոնք կը կոչուին* եօթնեակ, *այսինքն եօթնեակին օրերը ցոյց տուող եօթը գիրեր, որոնք միեւնոյն պատճառաւ կը կոչուին նաեւ չարաթագիր: Կոչուած են նաեւ կիրակագիր, ա՛ պատճառաւ որ՝ ի հնումն կիրակին կ'ըսուէր օր արեգական, եւ արեւու ալ 28 տարիներու շրջան մը հնարուած էր՝ եօթնեակները գտնելու նպատակաւ: Հետեւաբար 28 տարիներու իւրաքանչիւրին յատկացուած է մէկ եօթնեակ. ա-նոնք իրարու կը յաջորդեն այբուբենական կարգով եւ չորս անգամ կրկնուելով $7 \times 4 = 28$:*

2. *ԻՆՆԵՒՏԱՄՆԵԱԿ կամ ԻՆՆԵՒՏԱՍՆԵՐԵԱԿ.* — *Արեւային եւ լուսնային տարիները իրարու հետ համաձայնեցնելու պէտքէն յառաջ եկած է իննեւտասնեակ կոչուած տոմարական շրջանը 19 տարիներու: Ք.ա.է 430 տարի առաջ, աթենացի Մեսոն անուն աստղաբաշխը գիտած է որ Արեւ եւ Լուսին 19 տարիներու շրջանի մը մէջ կու գային ու կը միանային մէկ կէտի վրայ: Անկա ապացուցուց հետեւեալ կերպով. — Արեւն իր տարեկան շրջանը կը բոլորէ 365 օրէն եւ 6 ժամէն. այս թիւը բազմապատկելով 19 տարիներու թիւին հետ՝ ունեցաւ 6939 օր եւ 18 ժամ: Դարձեալ՝ Լուսինն իր ամսական շրջանը կը բոլորէ 29 օրէն, 12 ժամէն, 44′ եւ 3″ վայրկեանէն. այս թիւն ալ բազմապատկելով 235ի հետ (235 գումարն է Լուսնի 19 տարիներու ընթացքին բոլորած շրջաններուն) ունեցաւ 6939 օր, 16 ժամ, 31′ եւ 45″, որ գրէթէ հաւասար է 6939 օր եւ 18 ժամին. ո-րով կ'ապացուցուի թէ Արեւու 19 տարիներու միջոցին՝ Լուսինը գրէթէ 235 անգամ շրջան կ'ընէ, շատ փոքրիկ տարբերութեամբ մը, այսինքն 1,30 ժամէ աւելի քան մը 19 տարիներու վերջը: Մեսոնի գտած այս շրջանն է որ կոչուեցաւ Յոյն իննեւտասնեամեայ կամ Յոյն Լուսնի, ինչպէս նաեւ ոսկեգիր, որովհետեւ Աթենացիք իրաքանչիւր տարուան իննեւտասնեակը ոսկի գիրով գրեցին եւ գրին հրապարակներու վրայ, որ ժողովուրդը գիտնայ: Մեսոնեան դրութիւնն ընդունեցին Հրեայք, Հռոմէացիք ու Բիւզանդական Եկեղեցին ալ: Իննեւտասնեակները կը նշանակուին թուանշաններու տօտակաձեւ կարգով 1էն մինչեւ 19, կամ հայերէն գիրերով՝ Ա.էն մինչեւ Ժթ: Մեսոնի դրութեան մէջ ուրեմն Արեւ եւ Լուսին 19 տարիներու շրջանի մը մէջ, 19րդ տարին, կու գան միեւնոյն կէտին՝ նոյն ամսուն, նոյն օրուան եւ նոյն ժամուն, թէեւ ոչ բացարձակ ճշդութեամբ: Եթէ ենթադրենք որ առաջին շրջանին Լուսնի ծնունդը կ'ակսի Յունուարի 1ին, 19 տարի ետքը դարձեալ Յունուարի 1ին պիտի հանդիպի Լուսնի ծնունդը՝ թէեւ ո՛չ միեւնոյն ժամուն եւ րոպէին:*

— Այս բացատրութիւններէն կը հետեւի թէ իննեւտասնեակները կը ցուցնեն ամէն ամիս Լուսնի ծննդեան օրը, զոր գիտնալ անհրաժեշտ է Զատկի ճշմին օրը (կիրակին) ճշդելու համար:

3. ՎԵՐԱԴԻՐ. — Գիտենք որ Արեւային տարին ունի 365 օր, իսկ Լուսնային տարին՝ 354 օր. ըսել է Արեւն ու Լուսինը տարբերութիւնը 11 օր. ահա՛ այս 11 թիւն է վերադիր բառը, որ կը բարդուի Լուսնային տարւոյ օրերուն վրայ՝ զանոնք հաւասարեցնելու համար արեւային տարւոյն օրերուն: Եւ որովհետեւ այս 11 օրերն ամէն տարի կը բարձրանան իրարու վրայ, զոր օրինակ, այս տարի 11 օր. գալ տարի կ'ըլլայ 11+11 = 22 օր, երրորդ տարին 11+11+11 = 33, եւ այլն, այն տեղ 33էն կը հանենք Լուսնային ամսոյ 30 օրերը. կը մնայ 3, որ կը նշանակէ թէ Արեւային 3րդ տարւոյն վերջը Լուսնային ամիս մը աւելցաւ արեւային ամսոյ վրայ, եւ այդ տարին Լուսինն ունեցաւ 13 ամիս, կոչուած նահանջ Լուսնոյ, որ կ'ունենայ 384 օր՝ փոխանակ 354ի: Զորրորդ տարին այդ 3ին վրայ կ'աւելնայ 11 եւ վերադիրը կ'ըլլայ 14: Այսպէս ամէն տարի կ'աւելնայ 11 օր 19 տարիներու վրայ, եւ երբ կը բոլորուի 19ամեայ շրջանը, դարձեալ կու գայ առաջին վերադիրին: Այս պատճառաւ վերադիրներն ալ 19 հատ են իննեւտասնեակներու թիւով, եւ իրենց կարգն ալ այսպէս է. — 11, 22, 3, 14, 25, 6, 17, 18, 9, 21, 2, 13, 24, 5, 16, 27, 8, 19, 30, որ տարւոյ մէջ գրուիլով (ԺԱ, ԻԲ, Գ, եւայլն) կը նշանակուին:

4. ՏԱՆՈՒՏԷՐ. — Առաջապէտներ առողջային բուժեան մէջ ենթադրած կամ երեւակայած են 12 կենդանակերպներ (Զոդիակոս), որք են՝ 1. Ոչխար, 2. Ցուլ, 3. Երկուսր, 4. Խեցգետին, 5. Առիւծ, 6. Կոյս, 7. Կշիռն, 8. Կարիճ, 9. Աղեղնաւոր, 10. Այծեղջիւր, 11. Ջրհոս, 12. Ձուկն(*): Իբրեւ թէ ամէն մէկը տարուան մը Տէրն է կամ Իշխանը, իբրեւ Տանուտէր (Maitre կամ Seigneur Dominant, կամ Dominateur) որ փոխաբերաբար կը գործածուի: Ըստ հին հաւատքի, այս կենդանակերպերէն իւրաքանչիւրը կ'իշխէ նաեւ մարդոց ծննդեան վրայ, եւ զոր օրինակ երբ տարւոյն տէրը կամ Տանուտէրը Առիւծ ըլլայ, ատոր իշխանութեան ներքեւ ծնողն ալ Թագաւոր կ'ըլլայ: Այս սնահաւատութեան դէմ մեր ականջիս Ըղնիկն իր «Եղծ Աղանդոց» ծանօթ գրքոյկին մէջ գրած է ուժգին հերքումներ, զոր թարգմանաբար կը ներկայացնենք յաջորդ էջերուն, Թէոդիկի փափաքանօք, միաժամանակ իբրեւ նմոյշ մը 15 դար առաջուան մեր գրականութենէն:

5. ՏԱՐԵԳԻՐ կամ ԳԻՐ ՏԱՐԻՈՅ. — Զատիկը շարժական ամն մըն է, այսինքն՝ Մարտի 22էն մինչեւ Ապրիլի 25, 35 օրերու մէջ ո եւ է կիրակիի կրնայ հանդիպիլ. ուրիշ խօսքով՝ Մարտի 22էն

(*) Ասոնց մասին բնդարձակօրէն խօսած ենք մեր 1927ի հատորին մէջ (էջ 29-37), առողաբաշխական գիտելիքներով ու դիցաբանական գրոյցներով:
Ծ. Ամ. Տաթեց.

առաջ եւ Ապրիլ 25էն ետքը Զատիկ չ՛ըլլար: Արդ՝ այս 35 օրերը նշանակելու համար գործածուած են մեր այբուբենքին 35 գիրերը Ա.էն մինչեւ Փ.: Թէեւ Ֆ. գիրն ալ կը դրուի, բայց Ֆ. հազիւ մէկ անգամ կը գործածուի Փ.ի հետ երբ Նահանջ է ասոնց, միայն Յունվար եւ Փետրվար ամիսներու համար: Ահա՛ այս 35 գիրերն են որ Տոմարի մէջ կոչուած են Տարեգիր կամ Գիր Տարւոյ, այսինքն գիրն ա՛յն տարուան որուն մէջ կը գտնուինք: — Տարեգիրներուն պաշտօնն է ցոյց տալ թէ Գարնան գիշերահաւասարէն (Մարտ 22) ո՛րչափ հեռի է Զատիկը: Այսպէս՝ երբ Ա. ցոյց կու տայ թէ Զատիկը Մարտ 22ի կիրակին է, Բ.ը ցոյց կու տայ Մարտի 23ը, Ի. Ապրիլ 1ը, եւ այլն, եւ վերջապէս Փ. Ապրիլ 25ը: Այբուբենքի շարքին կարգաւ 1-35, եւ ոչ թէ գիրերու թուական արժէքով: — Զատկական լուսնի ծագմանն օրը գտնելու եւ Զատկի կիրակին ճշդելու համար վերապիր, Եօթնեակ ու Տարեգիր (= Գիր Տարւոյ) կը գործածուին, եւ այս երեքին գործակցութեամբն է որ կազմուած է Հինգհարիւրեակի մշտնջենաւոր շրջանը, որ ընդհանրապէս կը դրուի Տօնացոյցներու վերջը:

Յ. Գ. — ՏՈՄԱՐին ուղղագրութիւնը. — Տոմար, Տումար, Տօմար, Տաւմար, Տովմար, այս բոլոր ձեւերով ալ գրած կամ փոխագրած են նախնիք յունարէն դ՛մոս բառը, որ նոյն է տոմս, տոմսակ բառին հետ. քանի որ յունարէնը «պզտիկ օ»-ով է, ամէնէն շիտակը ո-ով գրելն է, Տոմար:

Երուսաղէմ, 1928

ԲԱԲԳԷՆ ԵՊԻՍԿ.

ՀՐԱՄԱՆԸ(*) ԵՒ ԸՍՏՂԵՐ

Կը հարցնեն. Մարդիկ Հրամանո՞վ կը մեռնին թէ առանց Հրամանի:

Նախ պարտինք գիտնալ թէ ի՛նչ է Հրաման *բառածը, եւ* թէ *այս* Հրաման *խօսքն ո՛ւր տեղէն տարուծուած է աշխարհի վրայ: Ա*ծ.ա-շունչի մէջ տեղ մը չենք գտներ մահու համար կապուած Հրաման մը, զի կեանքին եւ մահուան աէրը միայն կրնայ իր հրամանը թէ՛ կարճել եւ թէ՛ երկարել, ինչպէս Զրհեզեզի առեն ըսաւ. Այս մարդոց կեանքը թող ըլլայ 120 տարի, եւ անոնց մեղքերուն շատութեան համար 20ը պակսեցուց: Ադամի առեն ալ ըսաւ. Այն օրը որ ուտես այդ ծառին պտուղէն, նոյն օրը պիտի մեռնիս: Բայց մէկ կողմէն իր բարերարութեան համար, եւ մեռ կողմէն ալ որպէս զի սրբեծնաւ-

---

(*) Հրաման կամ Հրամանք հեթանոսական մտքով կը նշանակէ բախտ, ճակատագիր: Եգնիկ ատ հաւատակ Հրամանք յոգնակի կը գործածէ: Մենք այս Յարգմանութեան մէջ Հրաման եզակի գործածեցինք, որպէս զի աշխարհաբար Հրամանքի հետ չշփոթուի: Բ. Ե.

թիւն ըլլայ եւ մարդիկ ուրուն ունենան աշխարհի մէջ, թոյլատրեց անոր որ 930 տարի ապրի, որպէս զի իր գեղեցիկ առեղծուածը (Մարդը) բոլորովին չջնջուի: Եզեկիա թագաւորին լալուն համար 15 տարի աւելցաւ անոր կեանքին վրայ: Իսկ Նինուէացիներուն ապաշխարութեան համար երրորդ օրը չկործանեց քաղաքը, ինչպէս որ քարոզած էր իր մարգարէն:

Այս այսպէ՛ս է, եւ ոչ թէ առաղաստէտ կախարդներու բոյնին պէս, որոնք ծնունդի եւ մահուան պատճառ կը կարծեն աստղերը, որպէս թէ կենդանիներ եղած ըլլան առանք. իբրեւ թէ երբ մարդիկ ծնին՝ անմիջապէս ամէն մէկուն մահն ալ անվրէպ կը սահմանուի, եւ ոչ մէկը կրնայ յաւուրջ երթալ, ոչ ալ ետ մնալ:

Բայց պատերազմները բաւական են պատանք յանդիմանելու համար. որովհետեւ մէկ օրուան մէջ բիւրաւոր մարդիկ կը ջարդուին այլեւայլ տարիքէ, ամանք մատղաշ, ամանք երիտասարդ, ամանք կատարեալ ծեր, որոնց ծնունդը միեւնոյն ժամուան մէջ տեղի չէ ունեցած, բայց մահը միասին կ՛ըլլայ:

Դարձեալ, եթէ ծնունդներու պատճառն աստղերը եղած ըլլային, ուրեմն ինչո՞ւ համար Հնդիկներու մէջ ձերմակ մէկը չի ծնիր, այլ սեւ. ո՛չ ալ ուրիշ երկիրներու մէջ առանկ երեւոյթ մը կայ: Արդեօք միայն հո՞ն (Հնդկաց) չհասաւ ձերմակ շինող աստղը, եւ ուրիշ երկիրներ ալ՝ սեւ շինող աստղը: Յետոյ՝ Հնդիկին ակռաներն ինչէ՞ն այնքան ձերմակ են:

Դարձեալ, կը կարծեն թէ բախտաւորութիւններու եւ թշուառութիւններու պատճառն աստղերն են, իբրեւ թէ աստեղատուններ մը կան, եւ այդ պատճառ եղող աստղերը հո՛ն հանդիսելնուն պէս՝ այդպիսի ծնունդներ տեղի կ՛ունենան:

Որովհետեւ երբ Աւխիժը գոնուի աստեղատունը, եւ այն տեղն մէկը ծնի, կ՛ըսեն թէ թագաւոր պիտի ըլլայ ան. եթէ Նզը գոնուի, եւ այն տեղն ծնի մէկը, կ՛ըսեն թէ զօրաւոր եւ բարեշուան պիտի ըլլայ. եւ երբ Խոյը գոնուի, եւ մէկը ծնի, կ՛ըսեն թէ հարուստ պիտի ըլլայ, ինչպէս նաեւ անոր պէս թաւ եւ մազոտ. եւ երբ Կարիճը գոնուի, եւ մէկը ծնի, կ՛ըսեն թէ չար եւ մեղքի հակամէտ պիտի ըլլայ, եւ միւսներն ալ իբրեւ թէ ուրիշ տեսակ տեսակ բաներու պատճառ կ՛ըլլան: Այսպէս՝ երբ Կրոնոսը (Երեւակ) աստեղատուն մտնէ, թագաւոր մը կը մեռնի. ինչ որ երկու անգամ պատահեցաւ կ՛ըսեն Թէոպոս կայսեր առեն, եւ կախարդները պնդած էին որ թագաւորը պիտի մեռնի. բայց ան չմեռաւ, որպէս զի ամօթապարտ ըլլայ անոնց սուտասիրտ արուեստը:

Բայց նախ թող ըսեն մեզի թէ այդ երկրաւոր գիշակեր եւ խոտակեր անասուններուն(*) ո՛վ հանեց երկինքը, որ մարդոց ծնունդներուն պատճառ ըլլան, վասն զի ուրիշի մը ծնունդին պատճառ եղողը

(*) Բնագիրը « երկրական անուանս » է. Դուբեան Եպիշէ Սրբազան սրբագրած է զայն եւ ըրած է « երկրական անասունս », դիտել տալով միան-

պէտք է որ իր իմաստութեամբը գերիվերոյ ըլլայ անկէ որուն պատճառ է ինք: Ուրեմն ոչ իմաստութեամբ նայինք եւ տեսնենք թէ ո՞րն է գերիվերը, մա՞րդը որ կը սիրէ անոասունին, եթէ ոչ անոասունը որ կը ծառայէ մարդուն, եւ ո՛չ միայն կը ծառայէ, այլ նաեւ անոր կերակուր կ՛ըլլայ:

Անկէ զատ, կը տեսնենք թէ գազաններէն ամէնք միայն մարդուն ձայնը լսելով կը փախչին կ՛երթան, ամէնք ալ խիտ անտառներու մէջ կը պահուըտին. որովհետեւ Աստուածը մարդուն այն ուժը վստահ է գազաններուն, սողուններուն, թռչուններուն վրայ, զայն ուժի պատուելուն համար, եւ որու առեղծուածն ալ հրաշալի կերպով եղած է. այսինքն՝ իբրեւ թէ իր ձեւքով առեղծեց, կենդանին շունչ փչեց անոր ի՛ր բերնով, եւ ասով ցոյց կուտայ թէ մարդն աւելի պատուական է քան անոասունները:

Բայց թէ Աստուած յոգւապատ մարմիններէն վեր է, ասիկա յայտնի է ճշմարտութեան հետեւողներուն: Ու եթէ գազաններ եւ անոասուններ մարդու համար առեղծուեցան, ինչ որ փոքով ալ կը տատանուի, ինչպէս կրնային երկինք եւ երկիր ելլել եւ պատճառ ըլլալ մարդոց ծնունդին: Զատն ալ ատոնք կենդանութիւն չունին ու կը նմանին ճրագի մը, զոր մարդ կը պատրաստէ՝ իր տունը լուսաւորելու համար գիշերը: Ուրեմն կենդանի էակներ ինչպէս կրնան կենդանի եղողներուն ծննդեան պատճառ ըլլալ:

Կ՛ուտարկեն, ասկայն, ըսելով որ, եթէ կենդանի չըլլային՝ գնայուն չէին ըլլար. եւ որովհետեւ կը քալեն, ուրեմն կենդանի են:

Թող լսե՛ն ուրեմն: Եթէ ամէն գնայուն՝ կենդանի պիտի ըլլայ, հետեւաբար ջուրերն ալ որ գնայուն են՝ կենդանի՛ սեպուին. կրակն ալ շարժելուն համար թող կեդանի՛ կոչուի. օդերը, հովերը՝ փչելնուն համար թող կենդանի՛ նկատուին. տունկեր եւ բոլոր բոյսեր թէեւ յամրագնաց են, բայց իրենց աճումովը գնայուն կ՛երեւին: Ասկայն, ինչպէս որ ամէն գնայուն չունի մտաւոր եւ բանաւոր կենդանութիւն, անանկ ալ ո՛չ արեւը, ո՛չ լուսինն ու աստղերը, եւ ոչ ալ նոյն իսկ երկինքը, որուն տակը կը շրջին ատոնք, մտաւոր եւ բանաւոր կենդանութիւն չունին: Երկինքն ու երկիրն Աստուծէն առեղծուած անշարժ անօթներ են՝ իրենց ներքեւ ամփոփելու համար ինչ որ կայ. աստղերն ալ ճրագներու պէս վառուած են՝ այս մեծ տան մէջէն մութը փարատելու համար: Ու ատոնք բնական ծառաներն են իրենց Արարչին հրամանով բոլոր կենդանի էակներու, եւ իրենք իրենց չեն եղած, որովհետեւ կան թէ չկան՝ չեն գիտեր: Ինչպէս երկինքն ու երկիրը, այսպէս նաեւ ջուրերը, քարերը, փայտերը առեղծուած են որու համար որ առեղծուեցան, եւ իրենք իրենցը չեն, որովհետեւ կան թէ չկան՝ չեն գիտեր, անոր համար որ մտաւոր եւ բանաւոր չեն:

գամայն ԱՒ. Բարսղի վեցօրէից մէջ (էջ 162) անասունքն բառն ալ պէտք է սրբագրել եւ ընել անասունքն:

Բ. Ե.

Դարձեալ, կ՚ըսեն թէ երբ Աւխնձն ասեղասուն գտնուի, թաղաւոր պիտի ծնի. եթէ ասանկ ըլլար, պէտք էր որ շատ անգամ շա՛տ մը թագաւորներ ծնէին. որովհետեւ երբ Աւխնձը գտնուի ասեղասունը՝ միայն մէկ մարդ չի ծնիր, այլ շատե՛ր կը ծնին: Եւ եթէ իրօք Աւխնձը պատճառ եղած ըլլար թագաւորներու ծնունդին, թագաւորի որդին թագաւոր չէր ըլլար, այլ որո՛ւն որ ծնունդը հանդիպէր Աւխնձի ասեղասուն մտնելուն: Բայց մենք կը տեսնենք թէ թագաւորի որդին թագաւոր կ՚ըլլայ. ինչպէս որ Դաւթի որդին Սողոմոն իր հօր աթոռը նստաւ եւ անոր որդին ալ իրեն աթոռը, եւ այսպէս յաջորդաբար Յուդայի թագաւորութեան կարգը շարունակեց մինչեւ Մակաբայեցիները: Նոյնպէս Ասորեստանցիներու եւ Բաբելացիներու մէջ ալ թագաւորութիւնը կարգաւ որդի ի հօրէ կ՚առնէին: Այսպէս նաեւ Սասան անուն մէկէ մը Սասանեաններն ալ մինչեւ յայսօր թագաւորութիւնը կարգաւ կ՚առնեն որդի ի հօրէ, եւ Աւխնձը երկինքի ասեղասունը մտած չպտնուեցաւ որ թագաւորութիւնը կարենար ուրիշ տեղ փոխադրել Արեւելքի մէջ:

Ուրեմն յայտնի է որ, ինչպէս թագաւորութեան պատճառն ասողը չէ, այնպէս ալ ո՛չ զօրութեան եւ ոչ ալ հարստութեան. ընդհակառակն կը տեսնենք որ հարուստներ կ՚ապբատանան եւ աղքատներ ալ կը հարստանան: Արդ՝ կրնա՞ն ըսել որ մխեւնոյն ասողը կըրնայ պատճառ ըլլալ թէ՛ հարստութեան եւ թէ աղքատութեան, թէ՛ զօրութեան եւ թէ տկարութեան. վասն զի երբեմն երբեմն կը տեսնենք որ զօրաւորներ կը տկարանան, տկարներ կը զօրանան, չարեր կը խելօքնան եւ խելօքներ կը չարանան: Ուրեմն ո՛ւր մնաց այդ ըսածնին թէ ի՛նչ որ Հրամանը գրած է անոր ճակտին վրայ, կարելի չէ որ վրիպի ան. ա՛յն որ փառաւոր ճակատագրուեցաւ՝ փառաւոր է, եւ այն որ թշուառ ճակատագրուեցաւ՝ թշուառ է. ի՛նչ որ է Հրամանը եւ որմէ՛ որ որուած է, անոր համեմատ կը մեռնին, եւ կարելի չէ փախչիլ սահմանուած Հրամանէն:

Ո՛վ տկար Հրաման, ա՛վ անզօր սահման. ասոնք այնքան տկար ու անզօր են որ գազերն ու աւազակներն անդամ կրնան խափանել, երբ յարձակին մէկուն վրայ եւ զրկեն զայն թէ՛ իր կեանքէն եւ թէ իր ունեցածներէն: Եթէ սահմանուած Հրամանով բան մը կատարուած ըլլար, այն ատեն պէտք չէր որ թագաւորներ մահուան եւ դատաւորներ ալ մարդասպանին մարթը քերելու եւ զայն ապանելու հրաման տային. բայց ասոնք այսպէս պատժելով զանոնք՝ ցոյց կուտան թէ սահմանուած Հրամանի մը համեմատ չէ՛ որ յանցաւորներ յանցանք կը գործեն, այլ չարագործութեան բռնութեան ներքեւ:

Եթէ այսպէս չէ, ուրեմն երբ աւազակներ իրենց երկրին վրայ յարձակին՝ մարդիկը կողոպտելու եւ մեռցնելու, թո՛ղ զօրք չժողվեն, գունդեր չկազմեն աւազակները փախցընելու համար երկրէն. այլ իրաւունք թող տան անոնց՝ ըսելով թէ այս երկրին ճակատագիրն է աւազակներէն ջարդուիլը, մենք ինչո՛ւ պէտք դնենք Հրամանին.

բայց անանք պարք ժողվելով եւ քշնամիները երկրէն վռնտելով յոյց կու տան թէ առչմանուած Հրամանի մը համեմատ չէ՛ որ քարտիզ կ՚ըլլան, այլ աստղակներու բռնութենէն, որոնք կու գան ապատրէն կը ջարդեն երկիրը եւ կը մերկացնեն պարն իր ինչքերէն ու առագաստներէն:

ԷԶՆԻԿ ՎՐԴ. ԿՈՂԲԱՑԻ

Թրգմ. « Նոր Աշխարհ » - էն ԲԱԲԿԷՆ ԵՊԻԿ.

ԵՐԿՈՆՔԻՆ ՏԱՆՈՒՏԵԱՐՔ «ՅՈՒՆ»ԵՐԸ

Հին աստղագէտներուն նայելով, երբ աղան կը ձնի՛ աստղերը խորշրդաւոր ազդեցութիւն մը կը գործեն անոր վրայ եւ նկարագիրն ու ապագան կ՚որոշեն. ասիկա կախում ունի նոյն ժամուան երկնակամարին վրայ գտնուող աստղերուն բնութիւններէն ու գիրքէն: Մարդու մը ներկան եւ ապագան գիտնալու համար պէտք է անոր ձնած ժամուան երկինքին ունեցած վիճակը պատկերացնել. որմէ յետոյ ուրիշ բան չի մնար ընելիք բայց եթէ գործնական եզրակացութիւններ հանել՝ որոշ կանոններու համաձայն: Անհրաժեշտ է ըսել որ այսպիսի գործողութեան մը մէջ քմահաճոյքն ու երեւակայութիւնը մեծ դեր կը խաղան:

Աստղագէտք երկնակամարը տասներկու մասի կը բաժանեն, իրարմէ հաւասարապէս հեռու վեց մեծ շրջանակներով, ինչպէս կ՚երեւի պատկերին վրայ: Մին կը համապատասխանէ հորիզոնին, միւսը՝ միջօրէականին, իսկ միւս չորսը միջանկեալ գիրքեր կը գտնուին: Աստղերը «գիրքերու շրջանակներ» են, եւ արեւը 24 ժամուան մէջ յաջորդաբար կ՚անցնի տասներկու բաժանումներէն՝ որոնք «երկինքին տասներկու տուներն» կը կոչուին: Անոնք գիւրութեան համար, այդ «տուն»երը կը ներկայացուին 12 հատանկիւններով որոնք քառակուսիի մը երբ գեղեցուած եւ ժամացոյցի մը տախտակին (cadran) հակառակ ուղղութեամբ թուագրուած են: Իւրաքանչիւր տան մէջ գրուած է համապատասխան տան մէջ գտնուող աստղերուն անունը կամ խորհրդանշանը: Աստղերէն մէկ քանին բաւական ազդեցութիւն ունին, ինչպէս Լուսնթագը, Արուսեակն ու Լուսինը. կան որ շատ վտանգաւոր են, ինչպէս Երեւակն ու Հրատը. վերջապէս Փայլածուն եւ Արեւը՝ պարագային համեմատ՝ նպաստա-

ւոր ին կամ ոչ: Նոյնպէս առանձինքս առաջնորդ ատորոգիչներ ունին. Ա.ը «կեանք»ը կը ներկայացնէ, Բ.ը՝ «Հարստութիւն»ը. յետոյ յաջորդարար կու գան «հոգեւորներ»ը, «ծնողքներ»ը, «պատգներ»ը, «առաջնութիւններ»ը, «ամուսնութիւններ»ը, «մուշ»ը, «կրոնք»ը, «բարեւարոյութիւն»ը, «քշնամիներ»ը՝ որոնք ծնունդ կու տան ներքին ապրումներու:

Փարիզ, 1923

- ԼԱՈՒՍ ՒՆՆԻՎԵՈՍԵԼ -

ԸՍՏԳԼԵՐՈՒ ԸՆԴՆՇՈՒԹԻՒՆԸ ՄԸՐԳՈՑ ՎՐԸՑ

Մարգս իր գոյութէնէն ի վեր շարունակ փորձ ըրած է բացատրել իր մարքի առաջացումը, տիեզերքը, բնութիւնը, բնական երեւոյթները ու անոնց դէմ իր ունեցած յարաբերութիւնները: Այդ որոնումներուն պատմութիւնը՝ պատմութիւնն է մարդկային իմացականութեան զարգացումին ու քաղաքակրթութեան: Որչ խնդրի մը մասին, իւրաքանչիւր շրջանի դիտողութիւնները ու անութիւնները՝ մասամբ կամ ամբողջութեամբ՝ անցած են ժողովուրդին մէջ որ գանոնք ազատած, ձեւափոխած, ընդհանրացուցած ու ճոխացուցած է, համաձայն իր մտայնութեան ու ցանկութիւններուն, եւ, ի վերջոյ, բացարձակութեան ու անթերւոկանութեան դրաշմը դրած է անոնց վրայ: — Յաճախ այսպէս են ծնած անառարկելի ճշմարտութիւնները ու դատաստանքները: Այս պարագան կարելի է տեսնել ներկայիս. օրինակ, ժողովրդեան սրտի բժշկ. նախապաշարմունքներն ու դատաստանքներն ուրիշ բան չեն եթէ ոչ գարեր առաջ գոյութիւն ունեցող բժշկ. տեսութիւններ՝ ազճատուած եւ այլափոխուած: Ու եթէ պրպտենք՝ պիտի համոզուինք որ ներքին ճշմարտութիւնը նախապաշարում մինակէտ ունեցած է իրական գնահատութիւն մը, մասնակի դէպք մը կամ տեսութիւն մը, դատնական ճշմարտութիւն մը: Կը բաւէ կարդալ մեր Ամբողջաթին «Անգիտաց Անգէտը» որուն մէջ յանձնարարուած գարմանները ու գարմանումները չատերը հին գարերու հետ՝ այսօր ալ կը տեսնեն գեղ ժողովրդական բժշկ. դատաստանքներու ձեւին տակ:

◉

Ամենահին ժամանակներէ ի վեր, Երկինքն ու Աստղերը խոր տպաւորութիւն թողած են մարդոց վրայ, եւ ամէնէն խոշոր հրաշքները դրած՝ անոնց մարքին առջեւ. ծնունդ տալով բազմաթիւ ու բազմատեսակ հաւատալիքներու, ժողովրդ. աւանդավէպին (folk-lore) մէջ: Հին ատենի աստղագէտք ու ժողովուրդն այն համոզումին էին թէ ամէն անձ ծնած է խորհրդաւոր պզտիկութեանը տակ լաւ կամ գէշ աստղի մը՝ որ կը տնօրինէ, ծնած պահուն խոհ, անոր տունը, կազմը, նկարագիրը, հետեւաբար նաեւ ապագան, ճակատագիրը: Այս

համողումը ցայսօր կը տիւէ զանազան ձեւերու տակ: Ուրեմն մէկու մը ապագան գուշակելու համար, կը բաւէր գիտնալ թէ ո՛ր աստղին տակ ծնած էր ան եւ ի՛նչ դիրք ունէր երկնակամարը: Աստղերու համար ալ՝ Երկինքը բաժնած էին, ամիսներու թիւին համեմատ, 12 մասի կամ տունի: Երկնային մէն մի «կենդանի» կամ աստեղախումբ որ այդ «տուն»ին «տէր»ն էր՝ կը կրէր կենդանիի մը, բոյսի մը, առարկայի մը անունը, համաձայն Երկինքին վրայ կազմած իր մօտաւոր պատկերին: Իւրաքանչիւր «տանուտէր» կամ համաստեղութիւն իր ազդեցութեանը տակ ունէր իր «տուն»ին համապատասխանող ամիսը, ուստի եւ կը տնօրինէր նոյն ամսուն ծնած անձերուն ճակատագիրը: Օրացոյցներու մէջ յաճախ գրուած կ՛ըլլան իւրաքանչիւր ամիսի ժամադէտը (horoscope), այսինքն թէ ի՛նչ նկարագիր ու բախտ կ՛ունենան այսինչ կամ այնինչ ամսուն ծնած անձերը(1): Այդ համաստեղութեանց մէջ լաւնոնուն նկատուած էին Գնաորը, Կարապը, Փիւնիկը եւայլն եւ վատնոնուն՝ Վիշապը, Մեզջերուն, Օձը, Կարիճը եւայլն: Չէզոք էին Փոքր Արջը, Կառավարը, Անդէորպը եւայլն(2): Երկնային տուներն՝ իրենց կարգին՝ եռթարկուած էին, իրենց դիրքին համեմատ, 7 մոլորակներէն միոյն՝ Երեւակի, Լուսնթագի, Հրատի, Արեւու, Արուսեակի, Փայլածուի եւ Լուսնոյ ազդեցութեան: Լաւ մոլորակներ նկատուած էին Լուսնթագ, Արուսեակ ու Լուսին, իսկ դէշ ու վատնդաւոր՝ Երեւակ ու Հրատ. լաւ կամ դէշ էին՝ պարագային համեմատ՝ Արեւ ու Փայլածու:

Լաւ կամ դէշ, էականն այն է որ Աստղերն ու Մոլորակները կը վճռեն մարդուս ճակատագիրը՝ ծնած օրն իսկ. այս էր տիրող կարծիքը. բայց նախ եւ առաջ կը վճռեն անոր սեռը՝ արմէ կախում ունի, մեծ չափով, երեխային ապագան: Կը կարծուէր որ Արեւն արու եւ բեղմնաւորիչ տարրն էր, կեանքի ու զօրութեան աղբը, հետեւաբար կ՛անձնաւորէր ուժեղ սեռը: Մինչ Լուսինը կրաւորական էր ու կը ցոլացնէր միայն Արեւուն ճառագայթները, հետեւաբար կ՛անձնաւորէր տկար սեռը, էգը: Ահա թէ ինչո՛ւ «ամսանին կոչմէ բեղմնաւորումը պէտք է Արեւուն ազդեցութեան տակ ըլլայ, իսկ ինոջ կոչմէ՝ Լուսնոյ ազդեցութեան»: — «Մա՛նչ կ՛ուզես, կ՛ըսէ Ժ.Ե դարուն ապրող գայեակ մը, մերձեցումի առեն ամսանիդ երեսը թող դարձընէ դէպ Արեւելք» (Արեւ): Կիրակին ու Հինգշաբթին Արեւու եւ Լուսնթագի ազդեցութեան տակ են. մանչ-զաւակ ունենալու համար պէտք է նոյն օրերուն բեղմնաւորել, իսկ աղջիկ-զաւակ ունենալու համար՝ բշ. եւ ուր. օրերուն, գի Ա.ը Լուսնոյ եւ Բ.ը Արուսեակի ազդեցութեան տակ են, եւն. եւն.:

---

(1) Հետաքրքիրներ կրնան կարդալ Encyclopédie des Sciences Occultes գիրքը:

(2) Աստեղագիտութեան եւ Աստղաբաշխութեան մասին կարդալ Թէոփիլի սքանչելի ուսումնասիրութիւնը 1927ի «Ամէնուն Տարեցոյց»ի սկիզբը: Ծ. Յոփ.

Նպատակ չունինք մանրամասնօրէն ծանօթացնելու աստղերու եւ մարդոց փոխ-յարաբերութեանց մասին հին դարերէ ի վեր գոյութիւն ունեցող բոլոր հաւատալիքները. դադափար մը տալնք միայն այդ նախապաշարումներուն մասին՝ որոնց անոտի հանդամանքը տրամաբանական կուռ փաստերով ցոյց կու տայ մեր Եղնիկը: Բայց...

Ըսինք թէ նախապաշարումները ժողովուրդին յայտի եւ երեւակայութեան պաճուճանքներն են՝ համապատասխան շրջանին կատարուած քիչ շատ գիտական տեսութեան մը, գնահատութեան մը կամ եզերութեան մը վրայ: — Երկնային մարմնոց (մոլորակ, աստղ եւայլն) մարդերու վրայ ազդեցութեանը մասին յիշատակութիւններ կարելի է գտնել հին հեղինակներու մօտ: Պ.Է-ն դար առաջ ապրող բժշկահայրն Հիպոկրատ ակնարկութիւն մը ունի այս առթիւ: Աւելի մօտ մեզի, 1794ի «Աստղագիտութեան Գիրք»ի մը մէջ Տքթ. Դուրդէլ կը գրէ. «Արեւն ու մոլորակները կ'ազդեն ա՛յ մեկին մթնոլորտին եւ հոն գտնուող մարմիններուն վրայ, այլ կը մագնիսացնեն ու կ'էլեկտրացնեն գանոնք որոշ ուղղութեամբ»: Այն շրջանին էր այս, երբ դեռ նոր կը յայտնուէին մթնոլորտային էլեկտրականութեան երեւոյթները: Նոյն հեղինակը դիտել կու տայ թէ «կան միայն ջերմեր եւ համաճարակային հիւանդութիւններ որոնք հակառութեան մէջ են օդին ցգալի վիճակներուն հետ. թերեւս անոնք ենթակայ են, շատ մը ուրիշ հիւանդութեանց հետ, մոլորակային ազդեցութեան: Կարելի է որ, ինչպէս կ'ենթադրէին հին հեղինակներ — զոր արդի փիլիսոփայութիւնը ծիծաղելի կը գտնէ, — աստեղային արտաշնչում (exhalaison)ներ Երկրիս օդին կու տան բոյսերու եւ կենդանեաց իւրաքանչիւր յատկութիւններ»:

Տակաւին նոր է այն գիտութիւնը որ սկսած է այդ ուղղութեամբ պրպտումներ կատարել, բոլոր առյդ գնահատութիւնները հաւաքել ու գիտական տուեալներու վրայ ուսումնասիրել Երկիրս շրջապատող մթնոլորտին եւ աշխարհներուն՝ մարդուն վրայ ուղղակի կամ անուղղակի ներգործութեան հետ աղերս ունեցող բոլոր երեւոյթները:

Գտնենք նախ կարգ մը երեւոյթներ: Ջատերուն ծանօթ է, յաճախ փորձով, մթնոլորտին ազդեցութիւնը մեր վրայ, կլիմայական եւ օդերեւութական տեսակէտէն: Գիտենք թէ ցուրտը շատ մը հիւանդութիւններ կ'առաջացնէ, յաճախ անուղղակի, անդամալուծելով մեր մարմնոյն պաշտպանողական միջոցները: Ծանօթ ենք նաեւ տաքին, մանաւանդ առատիկ ջերմութեան՝ մեր առողջութիւնը խանգարող ու նոյն իսկ մահացու ազդեցութեան: Շատ մը հիւանդներ կ'ըզգան օդի խոնաւութեան, չորութեան ու ճնշումին փոփոխութիւնները: Ուրիշներ, եւ անոնց հետ կենդանիներ, կ'ըզգան փոթորիկներու գալուստը՝ ֆիզիքական փոփոխութիւններով: Կան անձեր որ օդերեւութաբանական գործիքէ մը աւելի զգայուն են, օդի փոփոխութեանց, նպաստաւոր կամ անյարմար, նոյն իսկ քանի մը օրեր առաջ, ուրիշներ

ալ՝ որ գէպ ի լաւը, կամ աւելի՝ դէպ ի դէշը պտյուն են վերջա-
լոյսին ու Լուսնոյ լոյսին Տանդէպ(*). տեսնուած են նաեւ անձեր որ
դէշ կ՛ապդուին հովերէն, եւ իրթքանչիւրը՝ որոշ ուպդութեամբ
հովէ մը: Ծանօթ ենք օդափոխութեան լաւ ապդեցութեան՝ որ կապ-
ուած չէ միայն թթուածինի քանակութեան հետ: Գիտենք որ միջա-
վայրի փոփոխութիւնը դէշ կ՛ապդէ շատերու վրայ եւն. եւն.: Կլի-
մայական ու մթնոլորտային այս երեւոյթները մասնաւորապէս կ՛ըս-
գան անո՛նք որ հիւանդ են կամ առնուազն յոզոզդ. անկայուն
(instable) է իրենց ներքին ֆիզիքական վիճակը. հետեւաբար այդպի-
սինները կը կոտրուին չափազանց պտյնիկ գործիքի մը պէս: Եւ եթէ
առողջ մարդիկ չեն զգար, այդ չի նշանակեր թէ չեն ապդուիր. ա-
նոնց մտ իսկ յաճախ կը տեսնուին տրամադրութեան որոշ փո-
փոխութիւններ:

Կարելի է տատկել թէ գմեզ շրջապատող մթնոլորտին կլի-
մայական ու մետէորական փոփոխութիւններն են որ կ՛ապդեն հի-
ւանդներու վրայ, ուստի եւ անոնք ա՛չ մէկ կապ ունին մոլորակաց
եւ աստղերու հետ: Պէտք է գիտնալ, սակայն, որ այդ փոփոխութիւն-
ները տերտ ազերս ունին գմեզ շրջապատող մթնոլորտին էլեկտրա-
կան վիճակին, հետեւաբար ա՛յն ուժերուն հետ որոնք կ՛ապդեն այդ
վիճակին վրայ: Արդ, այդ ուժերն են այն յոգնութիւն ու բորմատե-
սակ, տեսանելի եւ անտես ճառագայթում (radiation)ները որոնք կ՛ո-
զոզեն Երկիրս ու կենդանի բոլոր էակները:

Երկու խօսք միայն՝ ճառագա՛յթումներու մասին: Բազմաթիւ
մարմիններ, իրենց բաղադրութեան համեմատ, ճառագայթումներ
ունին: Որքան պարզ ու նախնական ըլլան մարմիններն ու նիւթերը,
այնքան աւելի զօրաւոր կ՛ըլլան անոնց ճառագայթումները: Ջրած-
ինն ամենապարզ մարմինն է, իր ճառագայթումն ալ՝ ամենազօրա-
ւորը. երբ հետզհետէ բարդ մարմիններու վերածուի, — նախ հելիու-
նի, ապա լիթոնի եւ զանազան մետաղներու, — նորակազմ մարմինոց
ճառագայթումները տակաւ կը նուազին, կը սկսրանան ու կը մարին:
Այդ ճառագայթումները կրնան ըլլալ երկարալիք (օրինակ՝ էլեկտ-
րալիքները որ կ՛օգտագործուին անթելի մէջ, կամ լուսաւոր ճառա-
գայթները), կամ կարճալիք (օրինակ՝ ռէօնդկենեան եւ ռատիումի).
ճառագայթները որքան կարճալիք ըլլան, այնքան աւելի զօրաւոր
կ՛ըլլան: Ռէօնդկենեան ճառագայթ մը 10-50,000 անգամ, ռատիո-
մինը՝ մէկ միլիոն անգամ, եւ ամենակարճը եղող Ջրածինի ճառա-
գայթումը 15 միլիոն անգամ աւելի զօրաւոր են քան սովորական՝
դեղին լոյսի ճառագայթումը:

Ճառագայթում մը քննութեան ենթարկելով՝ կարելի է հաս-

(*) Տաթնի շրջանին մէջ «նորէնցք» եւ Շիրակայ շրջանին մէջ «վերնուց» կոչուած մանկանց հիւանդութիւն մը կայ — տաքութիւն ու մուլութիւն — որ իրր 3է յաուաջ կու գայ նոր ծնունդ առած Լուսնի ապդեցութեամբ: Ծ. Ամ. Տարեց.

կընալ թէ ո՛ր մարմնոյն կը պատկանի ան: Այս պարագան թոյլ տուած է ծանօթանալ տիեզերքը կազմող ու մեզի ճառագայթ ղրկող բոլոր աշխարհներուն (Արեւ, Լուսին, Մոլորակներ, Աստղեր, Գիսաւորներ եւն.) կազմութեան, բաղադրութեան՝ որ նոյնն է բոլորին համար, նիւթերու օրական տեսակէտէն: Միգամածները որոնք դեռ Աստղի վիճակին չեն հասած՝ բաղկացած են գլխաւորաբար ջրածինէ ու մաս մը հելիումէ. հետզհետէ անոնք կը պաղին (այսինքն ջրածինը կը փոխուի ուրիշ մարմիններու, մեսաղներու) ու կը կազմեն նախ ձերմակ աստղերը (Վեգա՝ Քնար համաստեղութեան մէջ, Ալթայիր՝ Արծուիին մէջ, Շնասաղ) որոնք երիտասարդապոյներն ըլլալով՝ ամենազօրաւոր ճառագայթումներն ունին ու կը կազմեն տիեզերքի աստղերուն կէսը — բազմաթիւ միլիառներ: Յետոյ կու գան սկեզբոյն աստղերը (Արեւ, Արկտուրոս՝ Անդէսդին մէջ, Ալտեպարան՝ Ցաքրանին մէջ) որոնք կը կազմեն տիեզերքի աստղերուն մէկ քառորդը: Աստիք ալ բիւրաւոր դարերու ընթացքին ուժի պակսելով՝ կը կազմեն նարնջագոյն կամ կարմրորակ աստղերը (Անտարէս՝ Կարիճին մէջ, Հայկաբաղուկ՝ Որիոնին մէջ եւն.), եւ վերջապէս կարմիր աստղերը, մօտ 250 հատ, որոնք ծերացած եւ ամբողջովին պաղելու, մարելու վրայ են:

Ճառագայթումներու եւ տիեզերական աշխարհներու մասին այս համեմատ եւ անկատար բայց անհրաժեշտ ծանօթութիւններէն վերջ՝ վերադառնանք մեր նիւթին: — Ըսինք թէ Երկիրս եւ հոն ապրող էակները ողողուած են տեսանելի եւ անտես այլազան ճառագայթումներով՝ որոնք ուղղակի կամ անուղղակի կ'ազդեն անոնց վրայ, յառաջացնելով կլիմայական ու մեթէորական տեսանելի, եւ մթնոլորտային էլեկտրական անտես եւ անդադար փոփոխութիւնները: Այդ ճառագայթումները մասամբ կու գան Երկրէն, հոդին մակերեսային շերտերուն մէջ գտնուող՝ դեռ չմարած, չպաղած, գիտական բառով՝ ճառագայթազօծն մարմիններէ: Արտերկրային ծագում ունի մեծ մասը, կու գայ տիեզերքի միւս աշխարհներէն (Արեւ, Աստղեր եւն.) եւ այնքան աւելի զօրաւոր են որքան երիտասարդ ու մեզի մօտ են այդ աշխարհները:

Արեւուն ազդեցութիւնը բացայայտ է. կեանքն ի՛սկ է ան. նախնիք այս պատճառաւ պաշտեցին զայն. մենք ալ անոր ճառագայթներուն կարօտը կ'զգանք՝ երբ զրկուած ենք անոնցմէ: Գիտունք այդ ճառագայթը տարբաղադրած են, եւ գտած՝ որ ան բաղկացած է երկարալիք ու կարճալիք բազմաթիւ ճառագայթումներէ որոնց իւրաքանչիւրն ունի որոշ յատկութիւններ (լուսաւոր, քիմիական, մագնիսական, էլեկտրական եւն.): Եւ այսօր մենք արուեստականօրէն կրնանք պատրաստել Արեւու անդրմանիշակագոյն ճառագայթները՝ որոնք Արեւին պէս կեանք ու կորով կը պարգեւեն, մանաւանդ փոքրիկներուն: Կը պատրաստենք ուէօնդիենեան ճառագայթները, անոնց թափանցելու կարողութիւնն օգտագործելով բժշկութեան մէջ՝ մեր

մարմնոյն ներքին գաղտնիքները տեսնելու, նաեւ ուերիչ յառկութիւնները՝ կարգ մը հիւանդութիւններ բուժելու համար: Այս վերջի պարագան ցոյց կու տայ որ Արեւը թէեւ կեանք է, բայց պարագային համեմատ կրնայ վնասակար ու մահառիթ ըլլալ, ինչ որ ամէնէն աւելի կ՛իրականանայ երբ Արեւուն մէջ խանդարումներ պատահին, բիծեր կազմուին: Երբ Արեգական բիծերուն մասին կը խօսուի, պէտք է տակնակ հարիւր հազարաւոր քիլոմեդր տարածութիւն ունեցող շրջաններ՝ ուր Արեւը կ՛սկսի պաղիլ, հետեւաբար տարբեր ճառագայթումներ ունենալ:

Արդ, վերջին քանի մը տարիներու ընթացքին, Ֆրնա. բժիշկ մը նշմարեց որ իրարմէ բոլորովին տարբեր հինօրեայ հիւանդութիւն ունեցող, եւ յաճախ բոլորովին տարբեր տեղերու եւ պայմաններու մէջ ապրող հիւանդներ, միեւնոյն ժամանակ, որ կը տեւէր 2-5 օր, կ՛զգային իրենց հիւանդութեան ախտանիշերուն սաստկանալը (ջղային ցաւեր, գլխացաւ, սրիւն փոխել, անքնութիւն՝ գիշերը, քունցոլեկը, սրտի բաբախում, առատ միզում եւն.) զոր կարելի չէր բացատրել ո՛չ գործարանային-բժշկական պատճառով մը եւ ոչ ալ օդի փոփոխութեամբ. ընդհակառակն այս երեւոյթը տեղի կ՛ունենար երբ երկինքը պայծառ էր, արեւն ալ կը փայլէր: Առողջ երեւոյթ ունեցող անձեր իսկ ընդհ. ջղագրգռումի կամ ընկճումի կ՛ենթարկուէին եւ հանգարտ անձեր ցոյց կու տային ջղային գործունէութիւն մը:

Դիպուած մը — միեւնոյն քաղաքի հեռաձայնական գործիքներու միաժամանակ խանգարում — թոյլ տուաւ հաստատել, թէ այդ երեւոյթը կը պատահի ամէն անգամ որ Արեւու բիծ մը Երկրիս մօտէն կ՛անցնի ու կ՛ողողէ զայն իր ճառագայթումներով: Այդ բիծին՝ Երկրիս մօտէն անցնելու տեւողութեան շրջանին կը պատահին ո՛չ միայն հինօրեայ հիւանդներու մօտ հիւանդութեան՝ երեւութապէս առանց պատճառի սաստկացումը, այլ եւ յանկարծական մահերու՝ աւելորդ է թիւերով խօսիլ: Բայց նոյն բժիշկը նկատած է որ այդ դէպքերուն 45% ը միայն կարելի է բացատրել արեգակնային բիծերով: Միւս կողմէ, այդ երեւոյթը յաճախ նկատելի է գիշերը քան ցորեկը, մանաւանդ երբ երկինքը պարզ է եւ աստղերը վառ կը փայլին: Արդեօք աստեղային ճառագայթումները չէ՞ն կրնար ազդել:

Ամերիկացի բնագէտ Միլիգըն վերջերս փաստեց որ ամենահեռաւոր աստղերն իսկ՝ իրենց լուսաւոր ճառագայթներուն հետ՝ մեզի կը ղրկեն շատ կարճալիք անտես ճառագայթներ որ 15 միլիոն անգամ աւելի զօրաւոր են քան Արեւուն լուսաւոր ճաճանչները, եւ 300 անգամ աւելի զօրաւոր քան ռէօնդկենեան ճառագայթները: Ատոնք կու գան գլխաւորաբար ջրածինէ եւ հելիոնէ կազմուած երիտասարդ աստղերէ որոնք միլիառներով կը հաշուուին: Փորձ մը ցոյց տուած է նաեւ որ, անոնք՝ նման բոլոր կարճալիք ճառագայթումներուն՝ ցորեկ ատեն քիչ քանակութեամբ կ՛ազդին միջոցով, մշուշով եւ այլ նիւթերով ծանրաբեռնուած մթնոլորտը թափանցել եւ

Համնիլ Երկրիս: Հասասաուած է նաեւ որ անոնք Երկիրը կ'ողողեն գիշեր ատեն, մանաւանդ երբ երկինքը պարզ է, եւ իրենց զօրութեան գագաթնակէտը կը գտնեն 24 ժամը անգամ մը՝ երբ Ծիր-կաթինը զենիթին վրայ կը գտնուի: — Անշուշտ ասոնք փաստեր չեն մարդոց վրայ ասղերու բացարձակ ազդեցութիւնը հասասատող: Կարելի է առարկել որ թերեւս հիւանդները միայն կ'ազդուին: Բայց նկատի ունեցէք եւ նախորդներուն վրայ աւելցուցէք հետեւեալ երեւոյթները ու փորձարկութեանց արդիւնքը:

Միայն ծննդաբերութեանց յատկացեալ՝ Փարիզի Դաւնիէ հիւանդանոցին մէջ նկատուած է որ մանչերու ծնունդը կը պատահի ընդհանրապէս լիալուսնին, իսկ աղջիկներունը՝ նոր լուսնին: Ծնունդները տեղի կ'ունենան շատ աւելի կէս գիշերէն մինչեւ միջօրէ, մանաւանդ արեւածագէն առաջ, քան միջօրէէն մինչեւ կէս գիշեր: Դիտուած է նաեւ, որ առ հասարակ մահերու մեծամասնութիւնը կը պատահի ժամը երեկոյեան 6էն մինչեւ առաւօտեան 6ը, այսինքն գիշեր ատեն: Նկատեցէք նաեւ որ դաշտանը, «ամսական»ը, հետեւաբար բեղմնաւորութեան շրջանը կը համապատասխանէ լուսնային ամսոյ տեւողութեան:

Այս երեւոյթներէն զատ, փորձարկութեամբ տեսնուած է որ, եթէ համատեղ բոյսերու շուրջ կարճալիք ճառագայթումներով տարբեր էլեկտրական վիճակներ ստեղծուին, անոնց ծաղկաւորումը տեղի կ'ունենայ տարբեր ժամանակներու մէջ եւ տարբեր զօրութեամբ: Նոյն փորձը դրական եղած է աքլորներու վրայ՝ որոնց երկուորիքները (rognons) տարբեր մեծութիւններ ունեցած են էլեկտր. տարբեր վիճակներու տակ: Էլեկտր. վիճակի տարբերութեամբ նաեւ պէտք է բացատրել այն փորձը՝ որով միեւնոյն պայմաններու մէջ մեծցուած աքլորներ գարնան 6 ամսու ըլլալնուն աւելի մեծ երկուորիկ կ'ունենան քան անոնք որ ամրան կամ ձմրան այդ տարիքին կը հասնին (հաւասար). իսկ աշնան 6 ամսուան հասնող աքլորներ ամենափոքր երկուորիքները կ'ունենան եւն. եւն.: — Ահա ուրեմն շարք մը շփոթեցուցիչ եւ արտաքնապէս անկապ երեւոյթներ, դիտողութիւններ, իրողութիւններ ու փորձարկութիւններ՝ որոնց մէկ մասը միայն յիշեցինք, տիեզերական աշխարհներու՝ Երկրիս եւ անոր բնակիչներուն վրայ ունեցած ազդեցութեանը մասին:

◉

Ի՞նչ կարելի է եզրակացնել: Նախ այն որ, արտերկրային աշխարհներ (Արեւ, Լուսին, Աստղեր եւայլն) իրենց լոյսին հետ մեզի կը ղրկեն, իրենց բազադրութեան համեմատ, բազմատեսակ ճառագայթումներ: Ներկայիս գիտութիւնն արուեստականօրէն կը պատրաստէ անոնցմէ շատերը (ռէօնդկ. ճ., ռատիում, անդրմանիշակագոյն եւն.) որոնց օգտագործումը ցոյց տուած է անոնց հսկայ ազդեցութիւնը, լաւ կամ վատ, Երկրիս շնչաւոր եւ անշունչ էակներուն վրայ:

Երկրորդ այն որ, եթէ տակաւին գիտակնատես չենք կրնար հաստատել ու փաստել ատեղային ուժերու ապրեցութեան տեսակն ու տարողութիւնը մարդուս վրայ, — թէեւ արեւուն ապրեցութիւնն ամէնօրեայ փաստ մըն է, — բայց վստահաբար կրնանք ըսել որ անժխտելի ու տեւական կապ մը կայ ատեղերական ուժերու եւ կեանքի ու մահուան կշռոյթ (rythme)ին միջեւ: Արդ, եթէ ընդունինք ճակատագրի գոյութիւնն իր նորագոյն ըմբռնումով, այն որ մարդու մը անհատականութիւնը, խառնուածքն ու նկարագիրը, հեռեւաբար կեանքի մէջ իր ընթացքը կախում ունին իր կազմուածքէն՝ որ ծնած օրէն իսկ եւ աւելի առաջ, արդէն հաստատուն ու գրէթէ անփոխելի է իր ընդհանուր գիծերուն մէջ, եւ երբ գիտութիւնը գայ հաստատել ատեղային ուժերու ուղղակի կամ անուղղակի ապրեցութիւնը մարդուս կազմուածքին վրայ — մանաւանդ կազմաւորութեանը շրջանին, — միաժամանակ հաստատուած կ'ըլլայ ատղերու ապրեցութիւնը մարդկային ճակատագրին վրայ:

Տքդ. Լ. Գրիգորեան (1928)

Եւ երրորդ՝ այն, որ երբեք պէտք չէ ծիծաղիլ ու ծաղրել մեր նախնեաց ցնորական հնութագրութիւններն ու տեսութիւնները՝ զորս ժողովուրդը հաւատալիքի վերածած է իր յոյսի եւ երեւակայութեան թռիչքով: Այլ պէտք է հիանալ որ, առանց այն գիտական հրաշալի միջոցներուն զորս այսօր մեր արհամարհութեան տակ ունինք, մեր նախնիք տիեզերական շատ մը մեծամեծ խորհուրդներու յայտնաբերութիւնն են ունեցեր, եւ անոնց ցնորական տեսութիւնները յաճախ դարձեր են յետագայ ամբարական իրականութիւնը:

Փարիզ, 1928

ՏՔԴ. Լ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

ԼԱՏԻՆ ՏՕՆԵՐ ԵՒ ՕՐԵՐ՝ ՄԵՐԻՆԵՐԻՆ ՏՈՒԲՔԵՐ

Fête des Rois (ոսն Թագաւորաց), 6 յնվր. Ա.Ծ. այսյոնութեան ճրագալոյցին կատարուած խնջոյք, ի յիշատակ երկրպագութեան Թագաւոր-Մոգերու: Իւրաքանչիւր ընտանիք այդ գիշեր սեղան կը

դնէ կարկանդակ մը՝ մէջը բակլայ մը պահուած. կոչնականներէն ա՛յն որուն հանդիպի բակլան՝ կը հռչակուի «թագաւոր», ու գինիին գաւաթը բերնին տանելուն՝ կը լսէ կոչնականաց մաղթանքը. «Թագաւորը կը խմէ կոր, կեցցէ՛ թագաւորը»:

Quatre-Temps, եղանակի պաճք, գշ· ուր· եւ շբ. եւօրեայ պահք՝ տարւոյն 4 եղանակներուն սկիզբը, Գարնանամուտ, Ամառնամուտ, Աշնանամուտ ու Ձմեռնամուտ:

Mardi gras, բառացի թարգմանութեամբ «ուտիքի երեքշաբթի» նորաբանութեամբ «Գերերեքշաբթի», պի վերջին օրն է առ Բարեկենդանին, Մոխոց օրին ալ նախընթացը:

Mercredi des Cendres, օր Մոխոց, «Գերերեքշաբթի»ին վազորդային ու Մեծ Պահոց Ա.. օրը, գշ·: Ապաշխարանքի օր էր առ՝ Աւագ Քրիստոնեաներուն համար որոնք գէւսինեերնուն վրայ մոխիր կը ցանէին ի նշան տուժապանքի. սովորո՛յթ որ դադրած է ղարդիս, բայց բարեպաշտներ երբ այդ օրը ժամ երթան՝ քահանան անոնց ճակատները կը սեւաներկէ ծաղկազարդեան ձիթենիի տերեւներու ածիւռով, եւ Ծննդոց Գիրքէն կը կարդայ առ համարը. «Յիշէ՛, մարդ, թէ հող ես եւ հող պիտի դառնաս», արտարողութի՛ւն զոր հաստատած է Գրիգոր Ա. Պապը: — Հին առեն, քուրձով ու մոխիրով ապաշխարելը կամ մոխիրի վրայ նստիլը նշան էր ապաշաւի ու սուգի: Յոբ Եբրանեւի, մեծ երկիւղի առեն շատ մը Հրեաներ ու Նինուէի թագաւորը նոյնն ըրին: Կարմիր երինջին ածիւնը կը գործածուէր օրինական մաքրութեան համար:

Reminiscere (Ռեմինիշեռէ), Յիշեա՛, այսպէս կը կոչուի Մեծ Պահոց Բ. կիրակին, պի լատին նոյն բառով կ՛սկսի օրւան ժամամուտը:

Oculi (Օգուլի), Աչկունք, այսպէս կը կոչուի Մեծ Պահոց Գ. կիրակին, պի Oculi mei (Աչկունք իմ)ով կ՛սկսի օրւան ժամամուտը:

Laetare (Լեդառէ), Ուրախ լի՛ր, այսպէս կը կոչուի Մեծ Պահոց Դ. կիրակին, պի նոյն բառով կ՛սկսի օրւան ժամամուտը:

Quasimodo, Կիկնագաաիկ, այսպէս կը կոչուի Զատկուան դէմի կիրակին, պի quasi modo (Որպէս նորեկ)ով կ՛սկսի օրւան ժամամուտը:

Fêtes des sept douleurs de la Sainte Vierge, Եօթն ցաւոց Ս. Կուսին (10 սպր·), գարերու ընթացքին հաստատուած՝ ի յիշատակ Աճ·ածնի կրած նոյնքան վիշտերուն որք են՝ 1. Փանուէլի դուստր Աննայի մարգարէացումը Յս·ի ճակատագրին մասին, 2. Հերովդէսի հրամայած՝ մանուկներու կոտորածը, 3. Մանուկ Յս·ի անհետացումը տաճարին մէջ, 4. Գեթսեմանիի պարտէզին մէջ՝ արիւն քրտնիլը, 5. Գողգոթայի ճամբուն վրայ՝ խաչն ուսին՝ մօրը հանդիպումը, 6. Իջեւլութիւնը, 7. Մահն ու թաղումը:

Rogations, Անդաստանօրհնէք, Վիէնի եպս. Ս. Մամերտոսի 474ին հաստատած ծոմը, Համբարձումը կանխող այն 3 օրերը, երբ քահանան՝ դաշտերուն շուրջ թափօր կազմած՝ հոգին արդիւնաբերութեանը վրայ Աս· պաշտպանութիւնը կը տայցէ, հարուածներ օրհնելով:

Trinité, երրորդութիւն, *ի պատիւ Ամենասուրբ Երրորդութեան ԺԴ դարուն հաստատուած տօն՝ որ կը դուգադիպի Հոգեգալստեան դէմի կիրակիին։*

Fête-Dieu, տօն Ս. Ջաղորդութեան, *բառացի թարգմանութեամբ «Սաստուծոյ տօն». կը կոչուի նաեւ* fête du Saint-Sacrement, *1264ին Ուրբանոս Դ. Պապէն հաստատուած, պատուելու համար Քս-ի իրական ներկայութիւնը Ճաշակի խորհուրդին մէջ. կը դուգադիպի Երրորդութեան յաջորդող ԵշԹին, իսկ ի Ֆրանսա՝ դէմի կիրակիին։ Պոլիս «Կիւլ բանայքըը» կը կոչուի սա, վաղագամէջ հանդիսաւոր թափօրին՝ վարդ սփռուելուն համար։*

Fête du Sacré-Cœur = տօն Սրտին Յիսուսի (26 *յուն.*) *որուն գարկ տրուեցաւ՝ մանաւանդ Ս. Մարկիտ Ալապագի եղած յայտնութիւններէն վերջ (1685) եւ իբր տօն հաստատուեցաւ 1889ին։*

Visitation de la Sainte Vierge, Այցելութիւն Ս. Կուսին (2 *յուլիս*), *1263ին Ս. Բոնավենտուրայէ հաստատուած տօն՝ ի յիշատակ Մարիամ կիսամու այցին Ս. Ելիսաբէթի, իր զարմուհւոյն, Ներա մօտալուտ մայրութիւնը շնորհաւորելու համար. այդ առթիւ էր որ Մարիամ յանպատրաստից յօրինեց* Magnificat (*Մեծացուցէ*) *օրհներգը։*

Fête de la Sainte Vierge du Carmel = տօն Ճանդերի Ս. Կուսին (16 *յուլ.*) *1587ին հաստատուած՝ ի յիշատակ Անոր երեւման առ Ս. Սիմէոն Անձելիգս (1251) որուն նուիրեց Հանդերձ մը, իբր տարազ՝ իր Կարգին։*

Notre-Dame de la Neige = տօն Չեան Ս. Ա. Ա. տաճարի (5 *օգոստ.*) *ի յիշատակ Անոր երեւման առ պետուական մին Յովհ. եւ առ տիկին իր (որոնք իրենց ինչքերն Անոր նուիրած էին), նաեւ առ Լիբերիոս Պապ (352-66). վերջնոյս տեսիլքին համեմատ՝ Հռոմի 7 բլուրներէն ձիւնապատ Եսկուլինի վրայ կառուցուեցաւ եկեղեցի մը։*

Nome di Maria, տօն Անուան Ս. Կուսին (11 *սեպտ.*), *Մարիա անունը կրող բոլոր աղջկանց ու կանանց օծնախմբութիւնը։*

Angelicustodi, Anges Gardiens, տօն Պահապան Հրեշտակաց (2 *հոկտ.*)։ — «*Հրեշտակ*» *այլաբանական անունն է լուսափեսաւոր, երկնաւոր, հոգեւոր կամ աննիւթ էակներու՝ որոնք Աստուծոյ պատուիրանները կատարած են, վարելու համար աշխարհի գործերը, կամ մինչեւ հանդիսանալու ընդ Ած. եւ ընդ մարդ։ Հայ լեզուն ունի հետեւեալ համանիշները. երկնային Զօր, Զօրութիւն, Անմարմին, Հոգեղէն, Բոցեղէն, վերնաստան, Զուարթուն, Սերովբէ եւ. Քերովբէ, Աթոռ։ — Լատ. Եկեղեցին «Մխայէլ»ը սեպտ. 29ին կը տօնէ առանձնապէս, իսկ մենք նոյն վերջերը՝ Գաբրիէլը, Մխայէլն ու բոլոր Հրեշտակները։*

Fête du S. Rosaire = տօն Ամենասուրբ Վարդապանին (*հոկտ. Ա. կիր.*), *1571ին հաստատուած։ — Յառաջ կը բերենք Վարդապան բառի կազմութեան մասին Վեներայէն Հ. Ելիսեմ Պօղոսեանի՝ իմբաստութեանս ուղղած տողերը. — Ձեր հերուան տառերը*

մեկնութիւնը կը պարունակէր այս բառին (էջ 191-2), ինչ որ վրիպած էր ուղիղէն: Վարդավայրէ շինուած ըլլալուն համար չէ՛ որ ան «վարդարան» կոչուած է, այլ հատիկներուն շարուածքը պահպանելու ըլլալուն եւ անոնցմէ իւրաքանչիւրը մէյմէկ վարդ նկատուելուն համար: Ասկէ զատ սովորական «վարդարան»ը 5 տունէ, այսինքն 50 մանր ու 5 մեծ հատիկներէ կը բազկանայ. ամբողջականը 150 մանր եւ 15 մեծ հատիկ ունի. առաջիններուն «Ողջոյն քեզ», վերջիններուն ալ «Հայր մեր» աղօթքներուն կը համապատասխանեն. աղօթքի այս ձեւը՝ վարդարանը՝ Ս. Տոմինիկոսէն († 1221) ծագում առած է եւ նուիրուած յատկապէս Տիրամայր Աստ. ածնայ: Ոմանք կը խորհուին թէ վարդարան ալօթողը՝ վարդէ պսակ մը կը հիւսէ Անոր գլխուն: Գերմաններն ալ կոչած են վարդարանը Rosenkranz որ «վարդապսակ» կը նշանակէ: Հայերէն «պսակ Կուսի» կամ լոկ «պսակ» նոյն իմաստն ունի: Գալով հատիկներուն, զանազան նիւթերէ կը շինուին անոնք, փայտէ, ապակիէ, մետաղէ եւն.: Կոլկոթի մէջ ձիթապտուղի կուտէ ալ կը յօրինէին. ամէնէն յարգինները են ստամպէ ու մարգրիտէ:

Jour des Morts, Մեռելոց (2 նոյեմ.), Կլունիակոնի աբբայ Ս. Ողիլոնէ 998ին հաստատուած աղօթատօն՝ ի հանգիստ հոգւոց հաւատացեալ ննջեցելոց: Համաշխարհիկ պատերազմէն վերջ, քահանայք այդ օրը Յակոբ «թիւ պատարագ» ընել սկսան:

Fêtes des Reliques, ոսկ Մասանց Սրբոց (8 նոյեմ.): Ամչափայէն, Սուրբերու եւ Նահատակաց մարմինէն, հանդերձէն եւ կամ չարչարանքի գործիքէն բեկորներ են «Մասունք»ները (մասն, նշխար կամ խրխոր), տփիկներու մէջ երկիւղածօրէն պահուած, որոնցմով խաչհանգիստ կը կատարուի՝ իբրեւ ցուցադրուած (Փարատեա):

Fête de Sainte Maison de Laurette = յիշատակ Ս. Կուսի Լաւրեթոյի տան (10 դեկտ.). ըստ աւանդութեան՝ Մարեամայ Նազարէթի տունը հրեշտակաց ձեռօք 1291ին փոխադրուեցաւ Դալմատիա, ուրկէ Լաւրեթոյ՝ 3 տարի վերջ:

Jours fériés կամ Fêtes légales, Տօնական օրեր կամ Օրինական տօներ են ի Ֆրանսա հետեւեալները. — Բոլոր կիրակիները, Ամանորը, Զատիկն ու վաղորդայնը, Համբարձումը, Հոգեգալուստն ու վաղորդայնը, Ազգային տօն՝ յուլիս 14ը, Վերափոխումը, Ամենայն Սրբոցը, Հինգշաբթին ու Ծնունդը: Պաշտօնատուներ ու Սակարան փակ են. ոչ մէկ դատարան պէտք կամ դատապարտութիւն տեղի կ'ունենայ, եւ վաղորդայնին միայն կը հատուցուին վճարօրերը նոյն տներուն դադրեցուցած մուրհակներ ու փոխգիրներ:

Fête Nationale կամ Quatorze Juillet, Ֆրնս. Ազգային տօն յուլիս 14ին, ի յիշատակ Բաստիլի ժողովուրդին 1789ի Ս. ապստամբութեան ու Պաստիլի գրաւման՝ առաջնորդութեամբ Գ. Տեմուլէնի:

Fête de la Victoire. Ֆրնս. յաղթատօն՝ նոյեմ. 11ին, ի 1918 տարւոյ նոյն օրն էր որ Հինգշաբթի առտուգրաւեցաւ՝ քառամեայ մեծ պատերազմէն վերջ Գերմանիոյ պարտութեամբ:

ՊԱՇՏՊԱՆ ՍՈՒՐԲՔ ՈՒ ՍՐԲՈՒՀԻՔ ԼԱՏԻՆԱՑ

Ա. — ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐՈՒ

Տիեզերական եկեղեցի, *Յովսէփ* (Joseph) *ամ. ամայր, ծեր ա-մուսին Ս. Կուսին, ամնը՝ մարտ 19:*

Հռոմայ Ս. Քահանայապետ, *Պետրոս* (Pierre) *առաքեալ † 69, յունիս 29:*

Միրանաւոր (կարդինալ) *Հերոնիմոս* (Jérôme) † *420, սեպտ. 30:* — *Նաեւ Բոնավենտուրա † 1274, յուլիս 14:*

Պատրիարք, *Կիւրեղ* (Cyrille) † *444, յունվ. 28:* — *Նաեւ Յովհան Ոսկեբերան* (Jean Chrysostome) *Հայրապետ † 407, սեպտ. 14:*

Արքեպիսկոպոս, *Ամբրոսիոս* (Ambroise) † *397, դեկտ. 7:* — *Նաեւ Կարոլոս* (Charles) *արքեպս. Միլանի † 1584, նոյեմբեր 4:*

Եպիսկոպոս, *Պոլիկարպոս* (Polycarpe) *Զմիւռնիոյ եպս. † 169, յունվ. 26:* — *Նաեւ Մարտինոս* (Martin), *Տուրի եպս. † 397, նոյ. 11:* — *Նաեւ Փրանչիսկոս* (François) *Սալեզացի † 1622, յունվ. 29:*

Վանահայր, *Անտոն* (Antoine) *անապատական † 356, յունվ. 17:* — *Նաեւ Բենեդիկտոս* (Benoît) † *543, մարտ 21:*

Վարդապետ, *Յովհ. Վիաննէ* (Jean Vianney), *Արսի ժողովրդապետ † 1859, մայիս 31:*

Սարկաւագ, *Ստեփանոս* (Etienne) *նախավկայ † 33, դեկտ. 26:* — *Նաեւ Լաւրենտիոս* (Laurent) *սարկաւագ † 258, օգոստ. 10:*

Քարոզիչ, *Յովհան Ոսկեբերան* (Jean Chrysostome). *Հայրապետ † 407, սեպտ. 14:*

Խոստովանահայր, *Յովհ. Նեպոմուկացի* (Jean Népomucène) † *1383, մայիս 16:*

Ս.ծ. արան վարդապետ, *Թովմաս Ակուինացի* (Thomas d'Aquin) † *1274, մարտ 7:* — *Նաեւ Օգոստինոս* (Augustin) *Հռոմիգացի † 430, օգոստոս 28:*

Միսիոնար վարդապետ, *Փրանչիսկոս Քսաւերիոս* (François Xavier) † *1552, դեկտ. 3:*

Բ. — ՊԱՇՏՕՆԱՏԻՐՈՒԹԻՒՆ

Կայսր, *Հենրիկոս Բ.* (Henri II) *Գերմանիոյ † 1024, յուլիս 15:*

Թագաւոր, *Լուդովիկոս Թ.* (Louis IX) *Ցրանսացի † 1270, օգոստ. 25:* — *Նաեւ Ստեփանոս* (Etienne) *Հունգարիոյ † 1038, օգոստ 20:*

Դուքս, *Լէոպոլտոս Բարեպաշտ* (Léopold le Pieux), *մարգրաւեան Աւստրիոյ † 1136, նոյեմբ. 15:*

Կոմս, *Ամեդէոս Ը* (Amédée VIII), *Սավոյացի դուքս † 1451, մարտ 30:*

Փոխարքայ, *Փրանչիսկոս Բորգիա* (François Borgia)† *1572, Հոկտեմբեր 10*:

Կաւսաւլարիչ, *Յովհ. Դամասկացի* (Jean Damascène)† *754, մ.յս. 6*:

Պասսաւոր, *Արտեմիոս* (Artème)† *362, Հոկտ. 20*: — *Նաեւ Դիոնեսիոս* (Denys) *Արիսպագացի*† *96, Հոկտ, 3*:

Չօրաւլար, *Մաւրիտիոս* (Maurice)† *302, սեպտ. 22*:

Չինուայց, *Միքայէլ* (Michel), *հրեշտակապետ, սեպտ. 29*:

Չինուար, *Յուստինոս Մարտիրոս* (Justin le Martyr)† *165, ապրիլ 13*: — *Նաեւ Մարտինոս* (Martin)† *397, Նոյեմ. 11*: — *Նաեւ Գէորգ* (Georges)† *303, ապրիլ 23*:

Չրեսուածիգ եւ ինչէջ, *Վառվառէ* (Barbe) *Եիկոմիդացի կոյս*† *235, դեկտ. 4*: — *Հրշէջներու պաշտպան է նաեւ Լաւրենտիոս* (Laurent) *սարկաւագ*† *258, օգոստոս 10*:

Գ. — ԱՐՇԵՍՏԱԻՈՐՆԵՐՈՒ ԵՒԱՅԼՆ

Աձխագործ, *Ալէքսանդրոս* (Alexandre)† *270, օգոստ. 11*:

Աղօթեպան, *Մարտինոս* (Martin), *Դուբի եպս.*† *397, Նոյեմ. 11*:

Այգեպան, *Վիչենտիոս* (Vincent) *սարկաւագ*† *304, յունվար 22*:

Ապակեգործ-ապակեվաճառ, *Լաւրենտիոս* (Laurent) *արկեգ.*† *258, օգոստոս 10*:

Աւուեգործ, *Վլասիոս* (Blaise), *Սեբաստիոյ եպս.*† *316, փետր. 3*:

Աւաղձագործ, *Յովսէփ* (Joseph) *ած. աշխյր. ծեր ամուսին Ս. Կուսին, մարտ 19*:

Բանաստեղծ, *Գրիգոր Նազիանզացի* (Grégoire de Nazianze) *աստուածաբան*† *389, մայիս 9*:

Բանտապահ, *Հիպպոլիտոս* (Hippolyte)† *235, օգոստ. 22*:

Բեռնակիր, *Ակուիլինոս* (Aquilinus)† *Է դար՝ ի հետս Արիստոտայ, յունվար 20*:

Բժիշկ, *Ղուկաս*, (Luc) *աւետարանիչ*† *70, Հոկտ. 18*: — *Նաեւ Կոզմաս եւ Դամիանոս* (Côme et Damien) *անարծաթ բժիշկներ*† *287, սեպտեմբեր 27*:

Գինեպան, *Լաւրենտիոս* (Laurent) *սարկաւագ*† *258, օգոստ. 10*:

Գրաչար, *Օգոստինոս* (Augustin) *Հռոմիգացի*† *430, օգոստ. 28*:

Գրավաճառ, *Յովհաննէս* (Jean) *աւետարանիչ*† *101, դեկտ. 27*:

Գանակագործ, *Յովհ. Մկրտիչ* (Jean Baptiste)† *31, օգոստ. 21*:

Գարրին, *Ըլիգիոս* (Eloi), *Նուայոնի եպս.*† *659, դեկտ. 1*:

Գեղագործ, *Կոզմաս եւ Դամիանոս* (Côme et Damien)† *287, սեպտեմբեր 27*:

Գերասան, *Գենեսիոս* (Genès)† *286, օգոստ. 25*:

Գերծակ. *Համոպոնոս* (Homobonus) *Գրեմոնա քաղաքէն*† *1197, նոյեմբեր 13*:

Երաժշտ-երգիչ, *Ջիչիլիա* (Cécile), *Սիկիլիացի կոյս*† *232,*

նոյեմբեր 22։ — Նաեւ Մեծն Գրիգոր Ա. (Grégoire I le Grand), պապ † 604, մարտ 12։

Երշիկ Չինող, Անտոն (Antoine) անապատական † 356, յուլր. 17։

Չինագործ, Գէորգ (Georges) † 303, ապր. 23։ — Նաեւ Մարկիանիոս (Marcien) † Ե դար, յուլր. 4։

Թիթեղագործ, Էլիգիոս (Eloi), Նուայոնի եպս. † 659, դեկտ. 1։

Թղթավաճառ, Յովհաննէս (Jean) աւետարանիչ † 101 դեկտ. 27։

Լուսանկարիչ, Վերոնիկէ (Véronique) կամ Թերեւս Բերինիկէ (Bérénice), Հրէուհի որ՝ ըստ աւանդութեան՝ Գողգոթայի ճամբան վրայ Յս-ի քրտինքը սրբեց ճերմակ մաքմանով՝ որուն վրայ դրոշմուեցաւ Փրկչին պատկերը, մարտ 8։

Լպուտ (հալաճ), Վլաս (Blaise), Սեբաստիոյ եպս. † 316, փետր. 3։

Լրագրող, Փրանչիսկոս Սալեզացի (François de Sales) † 1622, յունուար 29։

Խոհարար, Լաւրենտիոս (Laurent) սարկաւագ † 258, օգոստոս 10։ — Նաեւ Յակոբոս (Jacques) Իլլիրացի †, ապրիլ 27։

Մաղաքար (բաստաճի), Միքայէլ (Michel) հրեշտակապետ, սեպտ. 29։ — Նաեւ Հոնորատոս (Honoré) † 690, մայիս 16։

Մառայ, Վիտալէս (Vital) † 305, նոյեմբեր 5։

Կազմարար, Յովհաննէս (Jean) աւետարանիչ † 101, դեկտ. 27։

Կառապան, Հռիքարտոս (Richard) † 1253, ապրիլ 8։

Կարուճի, Կատարինէ (Cathérine) Ալեքսանդրացի կոյս † 307, նոյեմբեր 25։

Կողովագործ, Անտոն (Antoine) անապատական † 356, յուլր. 17։

Կոստագործուհի, Վերոնիկէ (Véronique), իտալ. սոսկնանկմիանձնուհի † 1497, յունուար 13։

Կօշկակար, Կրիսպինոս եւ Կրիսպինոս (Crépin et Crépinien), կօշկակար եղբարք † 287, հոկտ. 25։

Շանթագործ, Վարվառէ (Barbe) Նիկոմիդացի կոյս † 235, դեկ. 4։

Շապագործ, Միքայէլ (Michel) հրեշտակապետ, սեպտ. 29։ — Նաեւ Պօղոս (Paul) կրօնաւոր † 631, փետր. 8։ — Նաեւ Հոնորատոս (Honoré) † 690, մայիս 16։

Շիւանդապետի, Կամիլլոս (Camille) † 1614, յուլիս 4։

Շիւան, Աննա (Anne), Յովակիմի կինն ու Աստուածամօր մայրը, յուլիս 26։

Շնաղանդ, Մաւրիտիոս (Maurice) † 302, սեպտ. 22։

Շնաւոլաճառ, Անտոն (Antoine) անապատական † 356, յուլր. 17։

Շոլիւ, Տոմինիկոս (Dominique) Սիլոսացի † 1003, մայիս 17։

Շոր վորող, Իսիդորոս (Isidore) † Գ դար, մայիս 15։

Չինարս, Պետրոս (Pierre) առաքեալ † 69, յունիս 29։

Ձախարակագործ, Աննա (Anne), Յովակիմի կինն ու ու Աստուածամօր մայրը, յուլիս 26։

Ձաքուարացեան, *Ակիւղաս* (Aquila), *Սինոպցի ճրտրպտ. որ Ապրիանոսի հրամանաւ Երուսաղէմը վերաշինեց † Բ դար, յուլիս 8:*

Մաքսաւոր, *Մատթէոս* (Matthieu) *աւետարանիչ եւ 12 առաքեալներէն մին, Գալիլիացի, քարոզած Յուդայի երկիրը, յետոյ Եթովպիա եւ Պարսկաստան՝ ուր կը կարծուի թէ նշտկ.ուած է, սեպ. 21:*

Մաագործ, *Անտոն* (Antoine) *անապատական † 356, յնվր. 17: — Նաեւ Թոմաս Բելլագիոս* (Thomas Bellagius) † *1471, հոկտ. 30:*

Յախճապակեգործ, *Անտոն Պադուացի* (Antoine de Padoue) † *1231, յունիս 13:*

Նաւավար, *Պետրոս* (Pierre) *առաքեալ † 69, յունիս 29:*

Նեփկարար, *Մաւրիտիոս* (Maurice) † *302, սեպտ. 22: — Նաեւ Յուղիտա* (Julitte), *Ղունիացի քրիստոնէուհի † Գ դարու սկիզբ, յնս. 16:*

Նկարիչ, *Ղուկաս* (Luc) *աւետարանիչ † 70, հոկտ. 18:*

Նօտար, *Յովհաննէս* (Jean) *աւետարանիչ † 101, դեկտ. 27: — Նաեւ Իսահակ* (Isaac), *Կորդուբացի վանական † ... յունիս 3:*

Ոսկերիչ, *Էլիգիոս* (Eloi), *Նուայոնի եպս. † 659, դեկտ. 1:*

Ոսկեդիր, *Ապողինոս* (Apollin) † *270, յունիս 1:*

Ոսկորդ, *Եւստաքէոս* (Eustache) † *124, սեպտ. 20: — Նաեւ Հուբերտոս* (Hubert), *Լիէժի եպս. † 728, նոյեմբեր 3:*

Պայտար, *Էլիգիոս* (Eloi), *Նուայոնի եպս. † 659, դեկտ. 1:*

Պանդոկապետ, *Յուլիանոս Վանասուր* (Julien l'Hospitalier) † ... *յունվար 29:*

Պարսիկպան, *Դորոթէա* (Dorothée) *կոյս † 310, փետր. 6: — Նաեւ Փիակրոսիոս* (Fiacre) † *670, օգոստ. 30: — Նաեւ Իսիդորոս* (Isidore) † *1130, մայիս 15:*

Սալարկու, *Հռոքոս* (Roch) *խոստովանող † 1327, օգոստ. 16:*

Սանուհի (դպրոցական աղջիկ), *Կատարինէ* (Cathérine), *Ալեքսանդրացի կոյս † 307, նոյեմբեր 25:*

Վիրաբոյժ, *Կոզմաս եւ Դամիանոս* (Côme et Damien) † *287, սեպտեմբեր 27:*

Վրանագործ (խորանակար), *Ակիւղաս* (Aquila) *Պոնտացի, Պօղոս առաքեալի աշակերտ † 50, յուլիս 8:*

Տպագրիչ, *Յովհաննէս* (Jean) *աւետարանիչ † 101, դեկտ. 27:*

Փոստաբան, *Փիլոգոնիոս* (Philogone) † *Գ դարու վերջերը, դեկտ. 20: — Նաեւ Իվես* (Yves), *Բրետոնացի քհնյ. † 1303, մայ. 19:*

Փիլիսոփայ, *Յուստինոս* (Justin) *Նէապոլսեցի † 165, ապրիլ 13:*

Փիլիսոփայուհեան ուսանող, *Կատարինէ* (Cathérine) *Ալեքսանդրացի կոյս † 307, նոյեմբեր 25:*

Քանդակագործ, *Կղօդիոս* (Claude) † *385, օգոստ. 23:*

Քարահաս, *Հռոքոս* (Roch) † *1327, օգոստ. 16:*

Քացախագործ, *Վիչենցիոս* (Vincent) *սրիւդ. † 304, յնվր. 22:*

Ֆրնս. գաւառի գրագէտ Միսթրալի ֆիֆուած դպրոցին ճեմուհի, *Էսթելլա* (Estelle) *սրբագրադուստր † Ա. դար, մայիս 21:*

Գ. — ԲԱՐԵԽՕՍ ՉԱՆԱՉԱՆԱՑ

Երեխայ, *Բեթլեհէմի անմեղ մանկունք* (Innocents) *յերկեմէ-նից եւ ի խոնարհ, Հերովդէսի հրամանաւ կատարուած. նորածին Մե-սիան սպաննելու գաւր որոշմամբ † 1-2, դեկտ. 28։ — Նաեւ Նիկոլա-յոս* (Nicolas), *Միւռայի սքանչելագործ եպս. † 342, դեկտ. 6։*

Ամուսնանալիք աղջիկ, *Կատարինէ* (Cathérine) *Սղեքսանդրացի կոյս † 307, նոյ. 25։ — Փարիզցի այրեր նոյն օր ազատ են համբու-րելու փողոցը, մանաւանդ ուսանողաց կեանքն «Լատին Թաղ» պո-ղոտային վրայ, դէմերնին ելլող աղտոտուհիներ՝ գլուխներնին բազ-մաձեւ պատկերով ու ճերմակ շարփուշներով պճնազարդ, եւ մօտա-լուտ ամուսնութեամբ երազածուվ։*

Ֆրիտոնեայ երիտասարդ, *Լուդովիկոս Գոնզագացի* (Louis de Gonzague) *Յիսուսեան † 1591, յունիս 21։*

Երկեռ տարփատուրք յԱնգլիա, *Վալենտիանոս* (Valentin) *խոստ-քահանայ † 306, փետր. 14։*

Վարսերի (երիկ ունեցող), *Վարվառէ* (Barbe), *Նիկոմիդացի կոյս † 235, դեկտեմբեր 4։*

Կանուսրի (կին ունեցող) ներու զգաստութեան համար, *Կղոտիլ-դէ* (Ctotilde) *դշխոյ † 545, յունիս 3։*

Չարակաց ի բարին դարձի համար, *Մոնիկէ* (Monique), *մայր Օգոստինոսի † 384, մայիս 4։*

Բանտարկեալ, *Սեբաստիանոս* (Sébastien) *Նարբոնացի † 288, յունվ. 20։ — Նաեւ Լէոնարդոս* (Léonard) *խոստովանող † 559, նոյ. 6։*

Յուսահատ, *Գրիգոր Սքանչելագործ* (Grégoire le Thauma-turge), *Նիքսարի եպս. 270, նոյեմբեր 17։*

Յամառային ուղեւոր, *Երեք Մոգեր* (Les trois Mages) *յունվ. 6։ — Նաեւ Քրիստափոր* (Christophe) *Սիւրիացի † 250, յլս. 25։ — Նաեւ Յուլիանոս Վանասուր* (Julien l'Hospitalier) † ... *յունվար 29։*

Ծովագնաց, *Փրանչիսկոս Քսաւերիոս* (François Xavier) † *1552, դեկտեմբեր 3։*

Խղճահար, *Իգնատիոս Լոյոլացի* (Ignace de Loyola), *հիմնադիր Յիսուսեան Ուխտին † 1556, յուլիս 31։*

Չրպարտուող, *Ոնոփրիոս* (Onophrius) † ... *յունիս 12։*

Անձրեւ հայցող, *Ագապիոս* (Agapius) † ... *օգոստոս 19։*

Բան մը կորնցնող, *Անտոն Պադուացի* (Antoine de Padoue) † *1231, յունիս 13։*

Ե. — ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԱՀՈՒԱՆ, ԱՒՏԻՃ ԵՒ ՓՈՐՁԱՆՔԱՑ

Յանկարծահաս մահ, *Անդրէաս* (André) *Ավելինոցի † ... նոյ. 10։*

Կայծակ, *Բառնաբաս* (Barnabé), *աշակերտ Յս-ի եւ ուղեկից Պօղոս առաքեալին † 63, յունիս 11։*

Եղիպաշարժ, *Ելպիդիոս* (Elpidius) † ... *ապրիլ 13*։

Հրեից, *Անտոն* (Antoine) *անապատական* † *356, յունվար 17*։

Խենդուխին, *Մաթուրինոս* (Mathurin), *ֆրանսացի. քահանայ* † *գ դար, նոյեմբեր 3*։

Ժանտախտ, *Հռոքոս* (Roch) *խոստովանող* † *1327, օգոստոս 16*։ — *Նաեւ Ադրիանոս* (Adrien) † *303, սեպտեմբեր 8*։

Կասաղուխին, *Հուբերտոս* (Hubert), *Լիէժի եպս.* † *728, նոյ. 3*։

Կուրուխին, *Լուչիա* (Lucie) *կույս* † *304, դեկտ. 13*։

Գլխացաւ., *Պետրոս* (Pierre) *առաքեալ* † *69, յունիս 29*։

Սառամոքացաւ., *Տիմոթէոս* (Timothée), *աշակերտ Պօղոս առաքեալին* † *97, յունվար 24*։

Ատամնացաւ., *Ապոլոնիա* (Apolline) *Ալեքսանդրացի կույս* † *249, փետրվար 9*։

Պաճարախտ, *Անտոն* (Antoine) *անապատական* † *356, հնվր. 17*։

Լաւ. կամ գէշ օդ, *Մեդարդոս* (Médard), *Նուայոնի եպս* † *557, որուն ծոնի օրէն — յունիս 8 — կախում ունի յաջորդ օրերու օդին լաւ կամ գէշ ընելը, պատմանաւ որ 3 օր վերջ ծնուող Բառնաբասը* (Barnabé) *այդ օրը չփոխէ, ըստ ֆրնս. ծանօթ առածին։ — Կայ դարձեալ «Ս. Մարտինոսի ամառ» ոճը՝ զոր Ֆրանսացիք կը գործածեն երբ քնաւթիւնն ամառուընէ ետացած ազուոր օրեր ընէ այս աւրբին ծոնի (11 նոյեմբեր) օրերուն։*

Զ. — ԵՐԿԻՐՆԵՐՈՒ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱՑԻ

Հռոմ, *Պետրոս* (Pierre) *առաքեալ* † *69, յնս. 29*։ — Վենետիկ, *Մարկոս* (Marc) *աւետարանիչ* † *67, ապր. 25*։ — Ջենովա, *Գէորգ* (Georges) † *303, ապր. 23*։ — Փորինօ, *Յովհ. Մկրտիչ* (Jean Baptiste) † *31, յնս. 24* (*ծնունդը*)։ — Միլան, *Ամբրոսիոս* (Ambroise) † *397, դեկտ. 7*։ — Նարոլի, *Գեննարիոս* (Janvier) † *305, սեպտ. 19*։ — *Նաեւ Գր. Լուսաւորիչ* (Grégoire l'Illuminateur) † *331, սեպտ. 30*։ — Բառուա, *Յուստինէ* (Justine) *կույս* † *գ դարու սկիզբը, սեպտ. 26*։ — Բալերմօ, *Ռոզալիա* (Rosalie) *միանձնուհի* † *1160, սեպտ. 4*։

Ֆրանսա, *Միքայէլ* (Michel) *հրեշտակապետ, սեպտ. 29*։ — Փարիզ, *Դիոնէսիոս* (Denys) † *272, հոկտ. 9*։ — *Նաեւ Գենովեփ* (Geneviève) *հովուուհի* † *512, յնվր. 3*։ — Մարսիլիա, *Ղազարոս* (Lazare), *Մարիամու եւ Մարթայի եղբայրը՝ որուն յարութիւն տուաւ Յիսուս, դեկտ. 17*։ — Լիոն, *Պոթինոս* (Pothin) *Լիոնի եպս.* † *177, յունիս 2*։ *Նաեւ Երանոս կամ Իրենէոս* (Irénée), *Ս. հետեւող առաքելոց, Լիոնի եպս.* † *200, յնս. 28*։ — Օրլէան, *Յովհաննա Արկացի* (Jean d'Arc), *ֆրնս. դիւցազն հովուուհի եւ խորհրդանիշ իր ազգին հայրենասիրութեան* † *1431, մայիսի 8. կիրակին*։ — Տուլոն, *Կիպրիանոս* (Cyprien), *Տուլոնի եպս.* † *գ դար, հոկտ. 31*։ — Տուր, *Մարտինոս* (Martin), *Տուրի եպիսկոպոս* † *397, նոյեմբեր 11*։

Անգլիա, Գէորգ (Georges) † 303, ապր. 23: Նաեւ Օգոստինոս (Augustin), հիմնադիր Գէնդբըրպրիի եպս. աթոռին † 605, մայիս 26: Կալլէսի երկիր, Դաւիթ (David), հիմնադիր վանուց † 2 դար, մարտ 1: — Նկովտիա, Անդրէաս (André) առաքեալ, բազմապատկութեան նշանի ձեւով խաչեալ ի Պատրաս, նոյեմ. 30: — Իրլանտա, Պատրիկիոս (Patrick) արքեպս. † 460, մարտ 17: Նաեւ Բրիգիտա (Brigide) աբբայուհի † 525, փետր. 1: — Լոնտրա, Թովմաս Բեքետոս (Thomas Becket), Գէնդբըրպրիի արքեպս. † 1170, դեկտեմբեր 29:

Աւստրիա, Լէոպոլդոս (Léopold) մարկգրաւ † 1136, նոյեմ. 15: — Հունգարիա, Ստեփանոս Ա. (Etienne I) թագաւոր † 1038, օգոստ. 20: — Բոլոնիա, Ստանիսլաւոս (Stanislas), Կրակովիոյ եպս. † 1070, մայիս 7: — Պոհեմիա, Վէնչեսլաւոս Ա. (Venceslas I) դուքս † 395, սեպտ. 28: — Պաւանիա, Յակոբոս (Jacques) առաքեալ Զեբեդեան † 44, յլս. 25: — Մատրիտ, Իսիդորոս (Isidore) † 9 դար, մայիս 15: — Հոլանտա, Վիլլիբրոդոս (Willibrod) † 739, նոյեմ. 7: — Գերմանիա, Բոնիփակիոս (Boniface), Մայնցի արքեպս. † 755, յունիս 5: — Պրիւսէլ, Գուդուլա (Gudule) Բրապանդացի կոյս † 712, յունվար 8:

ՏԻՏՂՈՍՆԵՐ ԿԱԹՈԼԻԿ ԿՂԵՐ. ՇՆՈՐՀԱԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ (*)

Ս. Քահանայապետ (Պապ), Սրբազան Հայր, Très Saint Père:

Կարդինալ, Վեհափառութիւն, Eminence, կամ Révérendissime Eminence:

Արքեպիսկոպոս, Արհիապատիւ, կամ Արհիապատիւ եւ Գերապայծառ Տէր, Excellence կամ Excellence Révérendissime:

Եպիսկոպոս, Արհիապատիւ, կամ Արհիապատիւ եւ Գերապայծառ տէր, Monseigneur կամ Monseigneur Revérendissime:

Ծայրագոյն քահանայ (Ծ. վրդ.), Գերապատիւ եւ Գերաշխարհելի Տէր, Révérendissime Abbé:

Ժողովրդապետ (curé) Գերապատիւ, Monsieur le Curé:

Քահանայ (պարզ վարդապետ կղերանոցի), Գերապատիւ, Monsieur l'Abbé կամ Révérend Abbé:

Արքահայր եւ Ամուսնական, Գերապատուելի Հայր, Révérendissime Père:

Վանքի միաբան, Վերապատուելի Հայր, Révérend Père կամ Très Révérend Père:

Աշխարհական, Յարգոյապատիւ Տէր, Monsieur կամ M. l'Abbé:

Ծայրապետ (Մեծաւոր), Առաքինազարդ Մայր:

Ծայրապետ (պարզ), Առաքինազարդ Կոյս:

(*) Տե՛ս մեր 1907ի «Ամէնուն Տարեցոյց»ի մէջ (էջ 232):

ԵՐԿՊԱՐԵԱՆ ԱՂԻՒՍԱԿ

ԱՆՑԵԱԼ ՈՒ ԳԱԼԻՔ ԹՈՒԱԿԱՆԱՑ **1752**(*)**-1952** ՇԱԲԱԹՆԵՐՈՒՆ
ՕՐԵՐԸ ՈՐՈՇԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Կիրակի	Երկ.	Երեք.	Չոր.	Հինգ	Ուրբ.	Շաբաթ
2	3	4	5	1	6	7
7	1	2	3	6	4	5
4	5	6	2	3	1	7
2	3	4	5	1	6	7
6	7	1	4	5	3	2
3	4	5	1	2	7	6
1	2	3	6	4	5	7
5	6	7	3	4	2	1
3	4	5	1	2	7	6
7	1	2	5	6	4	3

ՄԱՀՄԱՆԱՑ ՏԱՐԻՆԵՐ 1753-1951

Ա.	Բ.	Գ.	Դ.	Ե.	Զ.	Է.
1846	1857 1903	1863 1914	1874 1925	1885 1931	1891 1942	4
1847	1858 1909	1869 1915	1875 1926	1886 1937	1897 1943	5
1853	1859 1910	1870 1921	1881 1927	1887 1938	1898 1949	6
1799 1850 1901	1861 1907	1867 1918	1878 1929	1889 1935	1895 1946	2
1800 1851 1902	1862 1913	1873 1919	1879 1930	1890 1941	1947	3
1854 1905	1863 1911	1871 1922	1882 1933	1893 1939	1899 1950	7
1798 1855	1866 1906	1877 1917	1883 1923	1894 1934	1900 1945 1951	1
1761 1801	1767 1807	1778 1818	1789 1829	1795 1835		
1762 1802	1773 1813	1779 1819	1790 1830	1841		
1757 1803	1763 1814	1774 1825	1785 1831	1791 1842		
1754 1805	1765 1811	1771 1822	1782 1833	1793 1839		
1755 1806	1766 1817	1777 1823	1783 1834	1794 1845		
1758 1809	1769 1815	1775 1826	1786 1837	1797 1843		
1753 1810	1759 1821	1770 1827	1781 1838	1787 1849		

(*) **1752**ը նոյնն է **1772**ին հետ՝ յունվար 14ն մինչեւ սեպտեմբեր 2:
Սեպտ. 14ն դեկտ.31 նոյնն է **1780**ին հետ. (սեպտ. 3ն 13ը զանց առնուած են):

ՆՇԱՆԱԾ ՏԱՐԻՆԵՐ 1756-1952								Յուլ.	Փետր.	Մարտ	Ապրիլ	Մայիս	Յունիս	Յուլիս	Օգոստ.	Սեպտ.	Հոկտ.	Դեկեմբ.	Դեկտ.
1764	1792	1804	1832	1860	1888	. .	1928	7	3	4	7	2	5	7	3	6	1	4	6
1768	1796	1808	1836	1864	1892	1904	1932	5	1	2	5	7	3	5	1	4	6	2	4
1772	. .	1812	1840	1868	1896	1908	1936	3	6	7	3	5	1	3	6	2	4	7	2
1776	. .	1816	1844	1872	. .	1912	1940	1	4	5	1	3	6	1	4	7	2	5	7
1780	. .	1820	1848	1876	. .	1916	1944	6	2	3	6	1	4	6	2	5	7	3	5
1756	1784	1824	1852	1880	. .	1920	1948	4	7	1	4	6	2	4	7	3	5	1	3
1760	1788	1828	1856	1884	. .	1924	1952	2	5	6	2	4	7	2	5	1	3	6	1

ՇԱՆՑ. — Թուականի մը չարաթուան օրը որոշելու համար, նախ տարիներու աղիւսակին մէջ գտի՛ր փնտռած տարիդ, եւ անոր դիմաց՝ ոչ դին՝ ամսանուններու աղիւսակին մէջ՝ համապատասխան թուանշանը: Յետոյ, 1էն մինչեւ 7 վերնագրեալ թուանշաններով՝ չարաթօրերու աղիւսակին մէջ՝ վերէն առած թուանշանիդ համապատասխան սիւնակին մէջ կը գտնես փնտռած օրդ: Ջոր օրինակ, գիտնալու համար թէ 1918 յուլիս 4 ի՞նչ օր էր, կը տեսնես որ 1918ին դէմ՝ յուլիս ամսուան թիւն է 1. օրդ, վարի ցանկին 1 սիւնակին մէջ՝ հանդիպակաց 4ը կը խաչաձեւէ հինգշաբթին (որ է փնտռած օրդ):

1	1	2	3	4	5	6	7	
1	բշ.	գշ.	դշ.	եշ.	ութ.	չբ.	կիբ.	1
2	գշ.	դշ.	եշ.	ութ.	չբ.	կիբ.	բշ.	2
3	դշ.	եշ.	ութ.	չբ.	կիբ.	բշ.	գշ.	3
4	եշ.	ութ.	չբ.	կիբ.	բշ.	գշ.	դշ.	4
5	ութ.	չբ.	կիբ.	բշ.	գշ.	դշ.	եշ.	5
6	չբ.	կիբ.	բշ.	գշ.	դշ.	եշ.	ութ.	6
7	կիբ.	բշ.	գշ.	դշ.	եշ.	ութ.	չբ.	7
8	բշ.	գշ.	դշ.	եշ.	ութ.	չբ.	կիբ.	8
9	գշ.	դշ.	եշ.	ութ.	չբ.	կիբ.	բշ.	9
10	դշ.	եշ.	ութ.	չբ.	կիբ.	բշ.	գշ.	10
11	եշ.	ութ.	չբ.	կիբ.	բշ.	գշ.	դշ.	11
12	ութ.	չբ.	կիբ.	բշ.	գշ.	դշ.	եշ.	12
13	չբ.	կիբ.	բշ.	գշ.	դշ.	եշ.	ութ.	13
14	կիբ.	բշ.	գշ.	դշ.	եշ.	ութ.	չբ.	14
15	բշ.	գշ.	դշ.	եշ.	ութ.	չբ.	կիբ.	15
16	գշ.	դշ.	եշ.	ութ.	չբ.	կիբ.	բշ.	16
17	դշ.	եշ.	ութ.	չբ.	կիբ.	բշ.	գշ.	17
18	եշ.	ութ.	չբ.	կիբ.	բշ.	գշ.	դշ.	18
19	ութ.	չբ.	կիբ.	բշ.	գշ.	դշ.	եշ.	19
20	չբ.	կիբ.	բշ.	գշ.	դշ.	եշ.	ութ.	20
21	կիբ.	բշ.	գշ.	դշ.	եշ.	ութ.	չբ.	21
22	բշ.	գշ.	դշ.	եշ.	ութ.	չբ.	կիբ.	22
23	գշ.	դշ.	եշ.	ութ.	չբ.	կիբ.	բշ.	23
24	դշ.	եշ.	ութ.	չբ.	կիբ.	բշ.	գշ.	24
25	եշ.	ութ.	չբ.	կիբ.	բշ.	գշ.	դշ.	25
26	ութ.	չբ.	կիբ.	բշ.	գշ.	դշ.	եշ.	26
27	չբ.	կիբ.	բշ.	գշ.	դշ.	եշ.	ութ.	27
28	կիբ.	բշ.	գշ.	դշ.	եշ.	ութ.	չբ.	28
29	բշ.	գշ.	դշ.	եշ.	ութ.	չբ.	կիբ.	29
30	գշ.	դշ.	եշ.	ութ.	չբ.	կիբ.	բշ.	30
31	դշ.	եշ.	ութ.	չբ.	կիբ.	բշ.	գշ.	31

ԴԱՐ, *100 տարիներու տեւողութիւն, բաղդատելի արաբերէն տէվրին հետ: Ը. Դուբեան Աբքեպս. կը գրէ մեզ. « Առաբերէն դարա բառէն՝ իբրեւ անորոշ միջոց ժամանակի »: — Դարի մը սկիզբը կը կոչուի դարագլուխ, իսկ վերջը՝ դարավերջ:*

ՏԱՐԻ, Երկրին՝ Արեւուն շուրջ կատարած իր շրջանին ժամանակամիջոցը որ 365 եւ քառորդ օր է: Ը. Դուբեան Աբքեպս. կը գրէ մեզ. « Տարին հաւանաբար ներքին խնամութիւն մը ունի դարին հետ՝ իբրեւ որոշեալ միջոց ժամանակի: Լագարդ հայերէն տար արմատէն կ'ուզէ հանել զայն, բայց թեթեւ սկնարկութեամբ մը »: — Ենորիաց տարի կը նշանակէ Քս-ի թուականն՝ որ մարդկային ազգի փրկութիւնը բերաւ: — Տարեգիր (առ՛ս այս բառը Բաբգէն Ս.ի յօդուածին մէջ, էջ 23-24):

ԱՄ, համանիշ « տարի »ի: Չենգերէն ճամա, ռանսկրիտ սամա: — Յամայր ամբ կը նշանակէ երկար տարիներ. մակբայն է յամերամ: — Բարամութիւն՝ բարեբեր տարի:

ՅՈՓԵԼԵԱՆ, ֆրնս. Jubilé, եբրայեցերէն իոպէլ բառէն — նուիրական տարին ուեռեալ յատկացեալ խոյեղջիւր երաժշտ. գործիք, « յոբելեան փող »: Յոբելեանը Հրէից կիսադարեան տօնն էր ու կը կատարուէր ամէն 50 տարին հեղ մը, 7×7 տարի վերջ, ինչպէս Շաբաթը 7 օր վերջ: Յոբելեան տարուայ ընթացքին՝ ցանք ու հունձք տեղի չէին ունենար. ամէն մարդ կը բաւականանար հողին ու ծառերուն ինքնաբոյս արդիւնաբերութեամբ: Պարտքերը կը ջնջուէին. անձնիւր ոք կը վերառնար ծախուած, գրաւի դրուած կամ ուրիշի անցած իր ժառանգութիւնը. կ'արձակուէին նաեւ ծառաներ, առուկներ ու կալանաւորներ՝ իրենց կիներով ու զաւակներով: Առաջին 9 օրերը կ'անցնէին ցնծութեան տօներով. այդ օրերուն աշխատանքն արգիլուած էր եւ ժողովուրդը պատկ կը դնէր իր գլխուն. 10րդ օրը՝ մեծ քաւութեան յատկացեալ՝ Հրէից ժողովը կը հրամայէր հնչեցնել փողերը, գերիներն ազատ արձակելու եւ հողեր ու կալուածներ իրենց բուն տէրերուն վերադարձնելու համար: Ժողովուրդն ուշի ուշով միտք կը պահէր « յոբելեան տարի »ները, գի գնելի ու վաճառելի առարուածոց արժէքին բարձրութիւնը կամ նուազութիւնը կախեալ էր այդ կիսադարեան շրջանի հեռաւորութենէն կամ մերձաւորութենէն: Այս սովորոյթը որ նպատակ ունէր ազքատ դասակարգին հարըս-

տաճարութեան սուաջքն առնուլ եւ անոր մշանջենաւոր լուծը թօ-
թափել, ի գլխու ՚ին ինչ մինչեւ Բաբելոնի գերութիւնը: — Կաթոլիկ
եկեղեցին եւս 1300ին համանուն տօն մը հաստատեց Բոնիփակիոս Ը
պապին կողմէ, բայց «յոբելեան» կոչուեցաւ 173 տարի վերջ մեայն՝
Սեքստոս Դ.ի օրով: Կը կոչուի նաեւ «սուրբ տարի» կամ «յիանամ-
եակ»: Ի սկզբան, 100 տարին հեղ մըն էր. Կղեմէս Զ վերածեց
զայն 50 տարուան, Գրիգոր ԺԱ 33ի, եւ Պօղոս Բ 25ի, ցարդ շա-
րունակելի եւ ամբողջ տարին տեւելի: Այդ տեսիլ հաստատելէ
ետեւ կ՚երթան Հռոմ՝ Ս. Յովհան Լատերանու, Ս. Պետրոս, Ս. Պօ-
ղոս եւ Ս. Սեբաստիանոս գլխ. եկեղեցիները, խոստովանելով, ապաշ-
խարելով, մասնաւոր աղօթքներ քաղելով եւ հաղորդուելով, արժա-
նանալու համար վերապահեալ մեղա՛ց փակ թողութեան եւ այլ նե-
րողութեանց: «Յոբելեան տարի»ն կը բանայ ու կը փակէ Ս. Քահա-
նայապետը: Աւարտողութիւնը կը կայանայ Քահանայապետին կողմէ
Ս. Պետրոսի մայր-դրան կից՝ որմափակ դրան վերուղմամբ, մուրճի
հարուածներով եւ ոսխատուրայ ներս անցքով. ապա կրկին որմափա-
կում: — Յոբելեանը նաեւ աշխարհիկ հանդամանք առացաւ՝ անհա-
տական ու հանրային: Անհատական է երբ որ եւ է առպարէզի պատ-
կանող անձեր, նաեւ ամբոխներ բախտն ունենան բոլորելու 25, 50, եւ
60 տարիներ՝ յարատեւ ու բարւոք պաշտօնավարութեամբ եւ համե-
րաշխ կենակցութեամբ: Այս երբեակ շրջանները հանրային բնոյթ
կ՚առնեն՝ վերապետներու, եկեղեցականաց, կրթ. գործիչներու եւ
Գեղեցիկ Գրութեանց ու Գեղարուեստից ծառայողներու համար:
Ան է «արծաթեայ», Բ.ը «ոսկեղէն», եւ Գ.ն «ադամանդեայ»:

ԿԱՂԱՆԴ, ռմկ. կաղընտ, համանիշ՝ կաղանդիկոն, Նորամուտ
տարի, Տարեգլուխ, Տարեմուտ եւ Ամանոր: Վերջնոյս կազմութիւնն է
ամ (տարի) եւ նոր (պրակ. նէվ). Ամանորաբերն ալ յարաբարդ բառ
մըն է՝ ամանորամ ու բերամ (պրակ. պար կամ պէր՝ պառղ, իայրիք)
ու կը նշանակէ «նոր տարիի բերք», չէ՛ թէ «նոր տարի բերող»: —
Գալով կաղանդին, հայ լեզուն որդեգրած է այս օտար բառը՝ ոչ
շատ հին ժամանակներու մէջ: Հռոմայեցիք ամիսը բաժնած էին 3
մասի, ա. Ամսամուտք (Calendes), բ. Իդոսք (Ides) այսինքն մէն մի
ամսու՝ 13 կամ 15րդ օրը (15 մարտ, մյս. յլս. հոկտ. եւ ինացեալնե-
րուն 13ները), գ. Նոնայք (Nones) այսինքն Իդոսք բառածներէն 9 օր
առաջ եղածները որք են 7 մարտ, մյս. յլս. հոկտ. ու ինացեալ ամ-
սոց 5րդ օրերը: Առանց նախընթացօրերը կը կոչուէին Հսկում (Veille) ուր
ժողովուրդը գիշերն ի բուն կ՚աղօթէր յարթիւն: Ուրեմն կա-
ղանդ բառը կու գայ լտ. calendae էն, այս ալ՝ յուն. գալինէն որ
«կանչել» կը նշանակէ: Այդպէս, ի հնումն ամէն ամսուան նախօր-
եակը «կաղանդ» կը կոչուէր, պի քուրմ մը Հռոմի Կապիտոլիոն տա-
ճարը կը կանչէր ժողովուրդը՝ նոյն ամսուն կատարուելիք տօները
ծանուցանելու համար: Կաղանդը նուիրուած էր նաեւ Հերա դիցուհ-
ւոյն, եւ հաստատուած՝ իբր պարտքի հատուցման օր: (Ըստ որվհետեւ

հին Յունաց ամիսք ամսապլուխ չունէին քնաւ, սակէ ծագում առաւ «Հռոմի կաղընտին վճարել» առածիւնը, համազօր՝ «ծուազատկին վճարել»ին, այն է՝ երբեք չհատուցանել)։ — Գարերու ընթացքին, այդ սովորոյթը ձեւափոխուելով՝ եղաւ կաղընտել, իրարու պարգեւ, նուէր եւն. (կաղանդչէք. տօնընծայ) տալով եւ իրար շնորհաւորելով։ Գաւառի Հայն ալ ունի կաղընտեսը (= կաղանդատես) կամ կալընտոսը. մանչուկներ երդիք ելած՝ դառարկ տոպրակ, գուլպայ կամ գդակ կը կախեն դրացիներու ծխնելոյզներէն վար, մերթ եւն. ժողվելով իբր նուէր, եւ երգելով. «Կալընտոս է, կառուն փոստ է, ամէն տարբ տօրս է», կամ «Կաղընտես, պապուդ քէսէն՝ ե՛ս»։ Ունէցիք եւ Ոգաբերիք ունին

ԽՆՁԻԿ բառը՝ որ կը նշանակէ «Կաղանդի երեկոն»։ Պոլսահայ ուսմիկն ալ

ՕՆՏԸ ՌԱԽԻ ՕՐ կ՚անուանէ կաղանդը, «շնորհաւոր»ի պարտողներու հրամցուելիք օղիի գաւաթիկներուն թիւը շատցնելով, որպէս զի բարեմաղթութիւններ շատ յեղյեղուին տան մէջ։ (Իսկ յԵրիւա՝ Մեծ Պահոց Ա. օրը կը կոչուի «Օխտը ռախի»)։ Յարձեալ ան

ԱՄԱՆԼՈՒԱՅ կը կոչէ դեկտ. 30ը, զի այդ օրը սահմանուած է լուալ-հարդելու խոհանոցի ապառա սպասներ՝ վաղորդայնի կերակուրներու պատրաստութեան յատկացուելու համար։ Իսկ

ԵՓՈՒՆԻ ՕՐը կամ **ԵՓՈՅը**՝ դեկտ. 31ն է, եփուելով կաղանդի պամպանագրական անուշապուրը, դոնդողը, քրքմապուրն ու պահքի կերակուրները, որոնցմով ու չոր պտուղներով զարդարուած սեղանն է խոնչա (=խնջոյք, պրս. խանին նուազականը՝ խանչէ). մեր գրոց լեզուն արդեգրած է արդէն «խան»ը, մեծ ափսէ, եւ ինչ ինչ գաւառներու մէջ «խանիկ» բառով կ՚իմացուի ծխամորճի մոխրամանը։ Այլ Խոնչային պերճանքն է շուշմայոտ Բոկկոլը (սիմիթ) որուն գաւառականն է կաթայ, օղակի, թուչնիկի եւ ակուտեղի ձեւերով շինուած. թուչնաձեւութենէն՝ կարելի է նշմարել ապերս մը արեւելեան քրիստոնէից հնամի մէկ պաշտամունքին հետ. իսկ Պոլսոյ փուռպաններու «Գուշլա՛ր գումրուլար, եէնի պուղտայ քէպապը» բացագանչութիւնը ներքաղն է երկրպագելի ցօրեանին, սարսուռն նո՛ր հունձքին՝ Ամանորի սեմէն տարփողուած։ Մեր մամիկները սովոր են պատէն կախ պահելու ակուտեղի ձեւով բոկեղը՝ մինչեւ Տէրընտաւ, նոյն օրը միայն կտրել-ուտելով, որպէս զի ղերծ մնան... ակուայի ցաւէ։

ՆԱՀԱՆՋ ՏԱՐԻ, 4 տարին հեղ մը փետրվար ամիսին վրայ 1 օրի աւելնալը։ «Նահանջ» բառին նախնական իմաստն է ընկրկիլ, ետ քաշուիլ. սակէ՝ ամիսներու նախատաշարումը, թէ «նահանջ տարի» մը բարիստան չըլլար։ — Տամարագիտական բացատրութիւնը տե՛ս Ամէնուն Տարեցոյցը, 1908, էջ 10։

ՏԱՐԵԴԱՐՁ, համանիշ՝ Տարիվից եւ Տարեկան, տարի մը կամ տարիներ առաջ միեւնոյն օրը պատահած մեծ դէպքի մը յիշատակին վերակոչումը, յաւերժացումը։ Կրօն, Քաղաքականութիւն եւ Ընտա-

նիք ունին իրենց տարեգարձները: Առաջնոյն մասին խօսած ենք այս էջերում՝ Տօն բառին դիմաց: Երկրորդին մասին իբր օրինակ յիշենք 2 յուլիս 451 թուականին Վարդանանց պատերազմն Աւարայրի դաշտին վրայ՝ յանուն ազատութեան: Երրորդն իմանալի է ինքնին, ծնունդ, ամուսնութիւն եւ մահ: Տարեւից մը

ԴԱՐԱԴԱՐՁ է երբ 100 կամ 100ական տարիներու շրջան մը ունի իր եռեւ, ինչպէս Հայ Տպագրութեան սկզբնաւորութեան (1512) Դ. դարադարձը՝ 1912ին տօնուած հանուր Հայութենէն:

ՕՐԱՑՈՒՅՑ (Calendrier, almanach, éphéméride = էֆիմերտէ, գազմիա, ալմանախ, բուզնամէ), տարուան օրերուն, ամսոց, եղանակաց ու տօներուն ցուցակը պարունակող մատենիկ, ուստի կոչուած է նաեւ Կաղանդացոյց, Տօնացոյց, Տօնապատճառ, Տօնամակ (ազամ Տօնանամակ բառի) եւ Տօնական գիրք: Կ՚ըսուի նաեւ Տոմար (պրակ. դումար եւ յուն. դոմա՛րիոն), Համառօտն ալ՝ Պարզատումար: Օրացոյցը, մանաւանդ անցեալին մէջ, լի էր տատեղագիտական ու մեհէնաբանական դուցմունքներով, այս պատճառաւ կոչուած նաեւ Էֆիմերտէան ծանօթ էր հին դարերու բոլոր քաղաքակիրթ ժողովրդոց, եւ տատածուեցաւ տպագրութեան գիւտէն անմիջապէս վերջ. կը խմբագրուէր քժիշկներէ եւ տոմարագէտներէ որոնք յաճախ ախտարմալնե՛ր ալ էին. ուստի օգտակար գիտելեաց տուընթեր՝ կը պարունակէր օգի տուտուփուտ գուշակութիւններ: Մեր օրերուն՝ դարձաւ տեսակ մը Յուչատետր (agenda), եւ Տարեցոյց (annuaire, սալնամէ) գիտական, պատմական, գրական, տնտեսական եւն. բաժիններու ճոխացումով: — Իսկ Տարեգիրք (annales) երկ մըն է որ կը բովանդակէ աշխարհի գլխաւոր դիպաց եւ անցից տեղեկագրութիւնը՝ տարուէ տարի կամ ժամանակագրական կարգաւ: Տարեգիր (annaliste) մը՝ եղելութեանց տեղեկագիրը միայն կը պատրաստէ, մինչ պատմագիրը երեւան կը հանէ անոնց շղթայաւորումն ու ընդլայնումը: — Հայ Օրացոյցներու եւ Տարեցոյցներու լիակատար ցանկը տուած ենք մեր Ը հատորով, 1568 թուականէն սկսեալ մինչեւ 1911:

ՀԵՐՈՒ, անցեալ տարի (antan), բազդատեալ լա. heri ին (երէկ) հետ. Հիւբշման տոնակրիտ parut ին հետ կը համեմատէ, իսկ Թիեռեաբեան՝ պրակ. բար ին (անցեալ) հետ: Ունինք նաեւ Հերուին մակբայը՝ 2 տարի առաջ: Ղափապաղցիք ալ «Հերու»ին կ՚ըսեն Հունի, իսկ Ռշտունցիք «Հերու»ին կ՚ըսեն Խերըվնամ: — Ընթերցողներէս ոմանք, ընդ որս եւ Մխիթարեան վարդապետ մը, կը զգայնանան՝ Տարեցոյցիս մէջ յաճախ հանդիպելով «Հերու»ին: Ականջի խնդիր կը հնչէ արդեօք նախնեաց մատենագրութեան այս կոկիկ բառը՝ զոր պոլսեցի լուսոգրի մայրս իսկ գիտէր ու կը հոլովէր հերուան, հերուընէ, եւ որ երկվանկ ըլլալով՝ նախապատիւ է անշուշտ քառավանկ «անցեալ տանի»էն: Ազգայնամոլ Թուրքն անգամ հիմա իր պրլտրին կայանք կու տայ՝ քան սէնէի սապկին:

ՅՂԱՆԱԿ, բառիս նախնական իմաստն է՝ ըլլալու կերպը, և-

ղանիլ (ըլլալ)էն, որմէ «ձմրան գանազանութիւն, եղեւէջ», վերջապէս «օդի փոփոխութիւն» առումները, քառեակ ու գրէթէ հաւասար բաժանումովը տարիի տեւողութեան. Գարուն 92 օր եւ 24 ժամ, Ամառ 93 օր եւ 15 ժամ, Աշուն 89 օր եւ 19 ժամ, Ձմեռ 89 օր: — Գաւառի երկրագործ անուս Հայեն անծանօթ են ամիսները: Անոր համար «գարնան դռները կը բացուին» մտքի սկիզբէն, ու «կը գոցուին» մայիսի վերջ: Ան՝ ամառով կ'իմանայ յուն. լյս. օգոստ. ամիսները, իսկ աշունով՝ սեպտ. հոկտ. նոյեմ.: Սեբաստացին դեկտեմբերը կը կոչէ վէմբէրի, Կեսարացին ալ յունվարը կը կոչէ վահմարը, Ան ալ ազաւաղում արած. վէմբէրիրին (ռուսիկ ցուրտ): Շատ տեղեր փետրվարը կ'անուանեն կուճուկ, բազդատմամբ ուրիշ ամիսներու՝ օբեթով քիչիկ (քիւչիւկ) ըլլալուն թեթեւս, եւ ա՛լ աւելի՝ իր կճղոց ցուրտին համար: Ռուսիկ ցուրտը բնորոշ՝ կայ «էյլէկին հաւկիթը կոտրեցաւ» եւ «քարը ճաթեցաւ» ասութիւնները:

ԳԱՐՈՒՆ, հաճելի դալ օդով՝ տարւոյն 4 եղանակներէն Ա.ը (21 մարտ-21 յունիս) որ կ'սկսի Արեւուն՝ գարնան զուգօրեայ կէտէն անցնելու պահուն. հասարակածին մէկ կէտն է այս. ուրկէ Արեւը կ'անցնի՝ երթալու համար հարաւային կիսագունդէն հիւս. կիսագունդին մէջ: Այս եղանակին՝ Արեւը գարնան Զուգօրեայէն կ'երթայ ամրան Արեւադարձին: Եղանակաց կարգը նայնը չէ հարաւ. կիսագունդին մէջ. գարունը կը համապատասխանէ հիւս. կիսագունդին աշնան: Գարնանամուտին՝ ցերեկներն ու գիշերները հաւասար կ'ըլլան, եւ առաջինք զգալապէս կ'երկննան գարնանավերջին: — Ե. Գուրեան Արքեպս. կը գրէ մեզ. «Լեզուաբաններըը Գարունը կը համեմատեն յուն. էար = վէարին հետ, ունը թաղլով առանց բացատրութեան»: — «Գարնան անձրեւին ամէն մէկ կաթիլը ոսկի է» կը խրճի ժողովուրդն ամենայն իրաւամբ: Գարձեալ, Գարուն՝ անտիառկան տարիքի իմաստն ունի անոր բերնին մէջ. զոր օրինակ, մանչու կամ աղջկան մասին խօսելով «15 գարուններ կը համբէ» կամ «տեսած է» ասութիւնը համազօր է «նո՛ յնքան տարեկան է»ի: — Ունինք «Գարուն»ով բարդ գաւառիկ 2 բառեր ալ, գարնավար ու գարնցան (այս եղանակին վարուցան): Յիշենք ազգ նախատիպ Գլտոր-մայիսն ալ՝ գարունի նախշուն օթոցին վրայ:

ԱՄՍԱՌ, տաք օդով՝ տարւոյն 4 եղանակներէն Բ.ը որ կ'սկսի յունիսի Արեւադարձէն (21 կամ 22) ու կը լրանայ սեպտեմբերի Զուգօրեային (22 կամ 23). ուրիշ խօսքով. Ամառը կ'սկսի երբ Արեւը Երկուսար կենդանակերպէն գարս կ'ելլէ՝ մտնելու համար Կարիճ: Աշնանամուտին՝ ցերեկներն երկար են ու գիշերները կարճ: — Գրաբարի մէջ, Ամառը ն թարմատարն ունի (Ամառն) որ բարդութեանց առեն կը ձեռայ (ինչ. ամառնակէզ) եւ ածանցման առեն մերթ կ'իյնայ՝ «ռ» առաջն ալ «ր»ի փոխուելով (ինչպէս ամպրանոց): Ամառը կ'ածանցի ղենդերէն համարէն՝ որ տարիի ու ամառի իմաստ ունի մխանգամայն: — Ունինք «ամառ»ով ածանց գաւառիկ բառ մըն ալ, ամառնուկ՝ այս եղանակին ուսուելիք մրգեղէն:

ԱՇՈՒՆ, բարեխառն օդով՝ տարւոյն 4 եղանակներէն Գ.ը (22 սեպտ.-21 դեկտ.) որ կը սահի աշնան Հաւասարին ու ձմրան Արեւադարձին միջեւ: Ի հնումն 3 եղանակ միայն կը ճանչնային, Գարուն, Ամառ ու Ձմեռ. իսկ բալորովին հիւսիսաբնակ ազգեր՝ 2. Ամառ ու Ձմեռ. յի սրտմամբ կ'ելլէ մինչեւ հովուական կեանք՝ յորժամ վերջ կը գտնէր գեղեցիկ եղանակը. հատերու ձմեռումին վերսկսամբ. տե՛ս այս՝ մեր հին ու նոր օրացոյցները նոյ. 23ին սովոր են դնել Ըմբռնապ բառը (ոչխարներուն գրէչն ներս քաշուելու առենը): — Ե. Գուրեան Արքեպս. կը գրէ մեզ. «Հանապան մեկնութիւններ արուած են Աշունի մասին. (տե՛ս Աճառեան Ամառնային Բառարան, Ա հատոր), մեծ մասամբ կամայական: Կ'արժէ դիտել տալ թէ մեր Գիւտ կաթողիկոսը (Ե դար) Ագուանից Վաչէ թագաւորին ուղղած թուղթին մէջ կը գրէ. «արեգակն... Թննուա (է) գարնանի եւ աշնուա աշնանի» (Կոչանկատ. Ա. 110): Աճառեան չունի այս տողերը: Արդ, եթէ գարնի եւ աշունի ծայրի մասնիկը մեզի ծանօթ ունն է՝ տարկ կ'ըլլայ այն առեն գար եւ այն բառերուն առաւգաբանութիւնը փընտռել այլուր, լատագոյնը գանելու յոյսով»: — Աշուն՝ հասուն հատակի, կեանքի վերջալոյսի իմաստն ունի ժողովրդեան բերնին մէջ. զոր օրինակ. երբ անձի մը համար ըսուի «55 աշուններ կը համբէ», կը նշանակէ թէ ան նո՛յնքան տարու է: — Ունինք «աշուն»ով բարդ գաւառիկ 2 բառեր, աշնավար եւ աշնցան՝ այս եղանակին վարուցան:

ՁՄԵՌ, ամենացուրտ օդով՝ տարւոյն 4 եղանակներէն վերջինը որ կ'սկսի դեկտ.ի Արեւադարձէն (22) ու կը լրանայ մարտի Հաւասարին (20 կամ 21), ուրիշ խօսքով. Ձմեռը կ'սկսի երբ Արեւը կը մեկնի Ագեղնաւոր կենդանակերպէն՝ մտնելու համար ի Ջրհոս, եւ վերջ կը գտնէ 21 մարտին՝ յորժամ Արեւը դուրս կ'ելլէ Հաւկն համաստեղութենէն, մտնելու համար ի Ձուկ: Ձմրան, թէեւ Արեւը Երկրիս աւելի կը մօտի քան Ամրան, բայց ցուրտ կ'ընէ նորէն, վի լատեղէն ու ջերմատար ճառագայթք աւելի խոտորնակի կ'իյնան Երկրիս վրայ, ու միւս կողմէ՝ գիշերուան տեւը շատ չի նուազիր տեղագրութեանը: Փետր.էն սկսեալ, գիշերուան տեւը կը պակսի շատոր, ինչ որ թոյլ կու տայ Երկրիս՝ աւելի առատիկ վերջանալ ցերեկ առեն: Ահա թէ ինչո՛ւ մեր հին ու նոր օրացոյցներուն մէջ կը հանդիպինք օդերեւութաբանական սա արտաբերէն տարազներուն. 31 յունվար Էվվէլի խառնիյն (սկիզբն 50 աւուրց Բ մասին ձմեռան), — 20 փետր. ձէմբէի էվվէլ պէ հալա (օր իջանելոյ ջերմութեան սրեալ յօդս), — փետր. 27, ձէմբէի առնի պէ ապ (օր իջանելոյ ջերմութեան արեւու ի ջուրս), — 5 մարտ, ձէմբէի սալիս Ֆիլ Թիւրապ (օր իջանելոյ ջերմութեան արեւու ի հող), — 20 մարտ, Ախըրը խառնիյն (վերջ 50 աւուրց Բ մասին ձմեռան): — Գրաբարի մէջ, Ձմեռը ն թարմատարն ունի (Ձմեռն) որ բարդութեանց առեն կը ilնայ (ինչ. ձմեռնամուտ) եւ ածանցման առեն մերթ կ'իյնայ՝ «ռ» առնալ «ր»ի փոխուելով (ինչպէս ձմերանոց): — Ձմեռ ու ձիւն բառերը կ'ածանցին

ղննդեան վիմաէն եւ առնակրիա հէմանէն. գարձեալ, յուն. խոն եւ խոմ՛ն բառերէն՝ ըստ Հիւբշմանի։ Ձմեռը բազդատելի է նաեւ պրակ. վէմհէրիին հետ՝ որուն հայերէնն է «կարմաճառն»։ — Այս ե-ղանակը գառամութեան (վերջայր) իմաստն ունի ժողովրդեան բեր-նին մէջ. զոր օրինակ, երբ անձի մը համար բառի «80 ձմեռներ կը համբէ», կը նշանակէ թէ ան նո՛յնքան տարու է։ — Ուրիշ «ձմե-ռ»ով կերտուած գառուիկ 2 բառեր ալ, ձմրուկ՝ ձեռքի ցրտնուած (engelure) եւ ձմրկոտ՝ նիհար մեռցած (անասուն)։

ԱՄԻՍ, արեգակնային տարւոյ 12 բաժանումներէն իւրաքան-չիւրը, յաջորդական 31 եւ 30 օրերով՝ որոնցմէ վերջինն է միայն պակասաւոր համ կոչ։ Առնցմէ զոր ու կռճատը (չիֆֆ - թէք) երբ-մէ զանազանելու համար՝ կը բաւէ ձախ բառնցքի մը ներշնակ կոչմի (բայթ մասը գուրս ձգելով) 4 մատներու արմատամասին ցիցերուն ու փոսիկներուն վրայէն հաշուել ա՛ջ ձեռքի ցուցամատով, նոյնամիտ յունարէն ակռեալ որ ճկոյթի ցիցն է. ցիցերն անոչորդ (31 նոց) են, փոսիկներն ալ՝ զոյգ (30 նոց). 4 ցիցերն ու միջամասի 3 փոսիկները երբ աւարտին յաւելեալ ամառն. համրանքը վերսկսել ճկոյթի ցիցէն՝ օգտաւոռով, մինչեւ որ դեկտեմբերը գայ յանգիլ միջնամատի ցիցին։ — Ամսագլուխ (*) համ Ամսամուտ՝ ամիսի մը սկիզբն է, իսկ Ամս-Թիւ՝ ամառան այնինչորոշ օրը։ — Ամիս բառին առաւօտեանութեանը մասին թիւրեալքեան կ՛ըսէ. «Առհասարակ ընդունուած է որ գեղջէն մաս եւ առնակրիա մաս արմատները ձնեալ տասած են այլ եւ այլ ձիւղերու մէջ երեւցած բոլոր գանազանութեանց, ինչպէս յուն. մին եւ միս, լտ. mensis, հին պրակ. մահա, նոր պրակ. մահ՝ զոր կը հա-մասատ նաեւ մեր մոհիկ ձեւը»։ — Ուրիշ նորամուխին բառը որ լուսնային նոր ամիսը կը նշանակէ։

ՇԱԲԱԹ, 7 օրերու միջոց, ուսոր կոչուած է նաեւ Եօթնեակ համ Եօթնօրեակ՝ որուն 52 հատը կը կազմեն տարի մը, 1 - 2 օրուան պակասով։ Ժամանակի այս տրոհումը կ՛սկսի Հին Կտակարանէ, Ծագ-ման եւ Հրեաներէ. տարր ապացոյց են Ծննդոց Գիրքին մէջ յիշ-ուած վեցօրեայ արարչագործութեան վարդապետութիւնը, նաեւ Նոյի՝ եօթնօրեայ ընդհատներով ապառ եւ ապաւէն արձակելը աս-պանէն։ Յոյնք ու Հռոմայեցիք ամիսը կը բաժնէին (տե՛ս «Կապոյ» բառն այս բառարկղին մէջ) տասնօրեայ միջոցներով։ Հռոմայեցիք ու Արեւմտեան ազգերը մինչեւ 8րդ դարը ամիսները շաբաթով բաժանումը, ժողովր-դական ջերմեռանդութիւնն ալ այդ 7 օրերէն իւրաքանչիւրը նուի-րեց մէկմէկ աստուածի, Ա.ն Արեւուն, Բ.ը Լուսնին, Գ.ն Արէսի, Դ.ը Հերմէսի, Ե.ն Արամազդի, Զ.ը Վենուսի եւ Է.ը Կռոնոսի։ Մանրա-մասնութիւնն ու Շաբաթին առաւօտեանութիւնը տասած ենք մեր Ա Տասարով, էջ 91։ — Շաբաթ կը նշանակէ նաեւ շաբաթ օր։ Անգլիա-

---

(*) Որով, ինչպէս եւ Ամսակառոյ կ՛իմացուի գաշտանն ալ (կանոնաւոր արիւնահոսութիւնը)։

կան չարաճճ ըսելով կ'իմացուի՝ Անգլիայէն վերջ Յորդանայի մէջ ալ ընդունուած աշխատանքի այն կազմակերպութիւնը որ, կիրակիի հանգիստէն զատ՝ կը թոյլատրէ շաբաթ օրուան յետմիջօրէի գործերը բանուր դառնալ համար։ — Ճարահապիր (տե՛ս այս բառը Բարբէն Ս.ի յօդուածին մէջ, էջ 22)։

Օր, երկրիս՝ ինք իր վրայ թաւալումով ճշդուած ժամանակամիջոցը։ 24 ժամ = 1 օր, իսկ 365 մէկ քառորդ օր = 1 տարի (Կարդալ նաեւ Ամ. Տարեց. 1925, էջ 399, եւ 1927, էջ 56-58)։ — Օրին հին ազգագրութիւնն է ասր, ինչպէս կ'երեւի իր գրաբար հոլովումէն (առաւր, առաւրց, առաւրբ եւն.)։ Ե. Դաւթեան Արքեպս. կը գրէ մեզ. «Յաւնարէն օ՛րա (ժամ) կամ իմէ՛րա (օր) բառէն. կը թուի ապերթ ունենալ նաեւ երթալիկներէն ու բառին հետ՝ որ կը նշանակէ լոյս»։ Առր ապացոյց՝ ամիկօրէն «օր-արեւ առնել» ձեր։ Օրով կազմուած ժողովրդական ձեերէն ունինք դեռ «օր առնել» երջանիկ ապրիլ, «օր չառնել» պրկանքով լի կեանք վարել, «վատ օրիկ» օրաչար (մանաւանդ մարթանքի առեն, ինչպէս «Առաւուծ վատ օրիկդ չցաւցնէ մեզի», «օրերը քեզի» ձանօթի մը մաղթանք ապրջին, «աւուր հոգի կարօտ մնաս» անեծք, «օրապակաս» 1-2 օր կանուխ ծնանող երախայի, «օրավար» մէկ օրուան մէջ հերկուած արտ, «օրօր» մանկիկն ի քուն հրաւիրել՝ օ՛ր օ՛ր մաղթերգը մօրիկն (գր. գրդար)։ — Օրով բարդ՝ հետաքրքրական բառեր ալ կան գրաբարի մէջ. Արեւը կոչուած է «օրակիր», իսկ Գիշերն՝ «օրակուլ». «օրհատ»՝ մարդուս վախճանին օրն է. «օրաթիւ» տարւոյն օրերը. «օրագիւտ առնել» կը նշանակէ շաբթուան օրը գտնել հօթնեկիսով՝ զոր բացատրած է Բարբէն Եզր. (էջ 22). իսկ «օրախնդիր լինել»՝ օրերուն մէջ ալէկոծ ու գէշը նայիլ, այսպէս կ'ընեն մամիկներ, զոր օրինակ բշ-ին առաջ մակոյկը հղելով՝ յաջողակէս գործի սկսելու համար, գշ-ը նկատելով չաջող օր՝ նման Իալամին, ինչպէս Յորդանացին ալ ուրբաթը կը նկատէ այդպէս։ Ամէնատարբ կը նշանակէ մարդկային կեանքի բոլոր օրերը։ — Մեր առածներն ալ հարուստ են օրի յատկութեամբ. ահա փունջ մը առնդիմէ. «Գէշ օր՝ իմ տուն, գէշ հարս՝ քո տուն» — «Գէշը շատ է տեսեր ամպ օրը» — «Բարի օրը բարի լուսուն յայտնի է» — «Էրկան օրեր, լայն լայն փորեր» — «Մէկ օր կ'ընենք բարդ բարիներուանք, մէկ օր առուց ձգտանք» — «Օրը գայ՝ բարին հետը» — «Բանն օրուան մը, հոգը տարուան մը» — «Ա օրուան փուշը՝ վազուան նուշը» — «Գաս օրերս, որ հագնիս ալեր» — «Օրը լուսնայ՝ փորին աւազ է» — «Ա օր ինձի, վազը քեզի» — «Մահը մէկ օր, լա՛յն ալ մէկ օր»։

Երէկ, «այսօր»էն 1 օր առաջ, որ նոր թաւալանի առումն ալ ունի, ինչպէս «Այդ լսածդ երէկուան պատմութիւն է դեռ». իսկ «երէկուան ազօք» ըսելով կ'իմանանք անփորձ երիտասարդութիւն։ Ընդհանուր առմամբ, «երէկ» համապօր է «անցեալ»ի։ — Բառիս կազմութեանը մասին Թէրեւթեան կ'ըսէ. «Երէկ, ցերէկ, ուերկ՝ երէկ-

ուան օրը. այն արմատէն են նաեւ երեկ (ցերեկ), երեկոյ եւն. իմա՛ օր որ անցնելու վրայ է, մինչ երէկն արդէն անցած է»: Առնցմէ սերկն է միայն որ անցնելու գաղափարը չի տար եւ կը նշանակէ «այսօր»: Լ.ս. heri, Ֆրնս. hier: Ունինք դեռ նախընթեր, նախընթաց օր, նաեւ յետանդ՝ երէկ չէ առջի օր:

ԱՅՍՕՐ. այն օրը՝ որուն մէջ ենք, գեռ. էսօր, գրաբար համանիշ՝ սերկ, սերկեան: Ժողովուրդ առմամբ, «այսօր» համապօր է գարնան, ներկայիս, այժմ, հիմա բառերուն, եւ բնդհ. առմամբ «ներկայի»ին:

ՎԱՂ(Ը), այսօրուան յաջորդ օրը, վաղիւ, վաղորդայն, վաղայաջորդ, վաղուեան կամ (վաղուան) օր, գեռ. էգուց եւ գալ առաւ.: Բնդհ. առմամբ, «վաղը» համապօր է «ապառնի»ի: — Իրեն յաջորդող օրերն են միւս վաղիւ կամ ռամկօրէն մէկալ օր (վաղը չէ՝ միւս օր), արտասանեան բարբառով՝ էլօր՝ Յրպ օր, գալօր կամ մէկսէլօր՝ այսօրուընէ 4-5 օր դէպ առաջ:

ԺԱՄ, 24րդ մաս աստեղային օրուան, այսինքն այն ատենուան՝ զոր աստղ մը կ'անցընէ իր օրական շրջանակը գառնալու համար, որ է միջին հաշուով 24 ժամ, 56 վայրկեան եւ 4,091 երկվայրկեան: Ժամը բաժնուած է 60 աստեղային վայրկեաններու, աստնցմէ իւրաքանչիւրն ալ՝ 60 աստեղային երկվայրկեաններու: Իսկ քուն արեգակնային ժամը 24րդ մասն է այն ժամանակամիջոցին որ կը սահի տեղւոյն միջօրէէն ընդ մէջ Արեգականն՝ բարձրագոյն կրկին անցքերուն: Ժամացոյցէն առաջ հնարուած՝ նախնեաց արեւու ժամացոյցը կը նշանակէ իսկական արեգակնային ժամը՝ յառաջխաղացութեամբ Արեւու առուերին: — Ժամ կու գայ պրակ. զէման բառէն. Թիւրեաքեան անոր հետ կը համախմբէ ժամը, ժամանը, ժամանակը, ամանակը, ամն ու յամելը (ժամանակն ուշացնել), իբրեւ մէկ աղբիւրի ջուր: — Ժամով բարդ՝ բազմաթիւ բառերէն յիշենք ապառաժամ, գիշերաժամ, մեկնաժամ, ճաշաժամ, եւն. (յետին, գիշերային, մեկնումի, ճաշի ատեն), յարաժամ (ամէն պահ), ժամսչար (մոմիկներու «դէշ վայրկեան» նկատուածը), ժամարաչխ (ծննդաբան, այսինքն առաջ գուշակ՝ մէկուն ծնելու ատենը գիտնալով), ժամագիտ եւ ժամագիտական (աստեղագէտ): Ժամը ժամերգութեան առումէ ալ ունենալով, «եկեղեցի»ի համանիշ գործած է ռամկն.ի մէջ, որմէ՝ ժամ(ա)կոչ բառը:

ՎԱՅՐԿԵԱՆ, մէկ ժամուան 60րդ մասը: — Թիւրեաքեան կ'ածանգէ զայն վայրէն (առ վայր մի), որմէ՝ վայրիկ (նայնին նուազականը): — Վայրկեան՝ փոխաբերաբար «կարճատեւ միջոց» ըսել է, ինչպէս «վայրկեան մը սպասէ՛»:

ԵՐԿՎԱՅՐԿԵԱՆ, 1 վայրկեանին 60րդ մասը, որուն համանիշ ունինք նաեւ բոպէն: Ե. Դուրեան Աբգեպս. կը գրէ մեզ. «Հին յունարէնի մէջ ճաճում. մխում եւն. նշանակող նոպէ բառը՝ նոր յունարէնի մէջ կը գործածուի նաեւ քիթի հոտ առնել ակռան կամ աչքի կարճել նշանակութեամբ: Տարբեր է նոյնպես իմաստով կիրարկուած նոպէն մեր հին տաղաչափներուն մօտ. գլխատուած նոյտպա մը!»:

ԿԻՐԱԿ կամ **ԿԻՐԱԿԷ**, ուսմ. կիրակնօր, Տեառնական օր, վասն զի առաքելական դարերէն ի վեր՝ շաբթուան այս առաջին օրը Քրիստոնէից կողմէ յատկացուեցաւ Տիրոջ, ի յիշատակ նոյն օրուան զուգադիպող Պենտեկոստէի եւ Յարութեան. Եկեղեցին կ՚արգելու հաւատացեալց՝ ամէն ծառայական աշխատանք, անոնց պատուիրելով ներկայ ըլլալ պատարագին. այսու աղագաւ կոչուած է նաեւ Օր հանգստեան, նպատակութեամբ Հանգըստոց: Իսկ եօթնեակի մը մնացեալ 6 օրերը կը կոչուին Լուր օր կամ Պարզ օր, այսինքն բան բանելու օր: Մանրամասնութիւնն ու առաքանութիւնը առած ենք տարեցոյցիս Ա. հատորով, էջ 91: — Յրնս. առածը կ՚ըսէ. «Ով որ ուրբաթին խնդայ՝ կիրակին պիտի լայ», այսինքն արցունքն անբաժան է ժպիտէն: — Շաբթուան որ եւ է ոեն օր «կիրակի» անունը կ՚առանձայ ժողովրդեան լեզուին մէջ: — կիրակապիր (տե՛ս այս բառը Բաբգէն Ս.ի յօդուածին մէջ, էջ 22):

ԿԻՐԱԿԱՄՈՒՏ կամ **ԿԻՐԱԿԷՄՈՒՏ**, ումկ. կիրակմուտ, կիրամուտք, շբ. իրիկուն եւ գիշեր, երբ բարեպաշտ մամիկներ ծխացող խնկամանը կը պարտցնեն սենեակէ սենեակ, աղօթամբմունջ, ո՛չ միայն իբր դիւահալած, այլ եւ իրենց ընտանիքէն մեռնող հին ու նոր սիրելիներու հոգուն: Ննջեցեալի մը Ա. կիրամուտքը նուիրական է, ուստի «հոգու ճաշ» ալ կը տրուի:

ՈՒՐԲԱԹ, շաբթուան 6րդ օրը, Բ պահք-օրը Քրիստոնէից՝ ի բաց առեալ Բողոքականները: Գրաբարի մէջ կայ ուրբաթալեզ, «ուրբաթի պահքն աւրող»: Աբեւելահայք ունին ուրբաթախօս բառը՝ որ հեգնօրէն կը կիրարկեն առհասարակ մարդոց համար: Կայ նաեւ գէտ. ուրբաթամուտը՝ հինգշ. իրիկուն: Հայ անդրանիկ ապագրիչ Մէզապարա Յակոբի գրուածք պատասաշունչ մէկ հատորն է Ուրբաթագիրք, որուն հեռեւողներ կոչուած են ուրբաթաստես եւ ուրբաթալէզ: — Ե. Դուրեան Աբգեպս. կը գրէ մեզ. «Ուրբաթ բառը կու գայ առաքելէն Ըրուվըթաէն»: Մեր Ա. հատորով (էջ 91) յիշած էինք այս պարագան, որաքերէն արիֆէն ալ զանց չընելով: Ուրբաթին ինքնին Իսլամաց կիրակին է դարերէ ի վեր: Մեր «Տօնապատճառ»ին Որ բոլոր քառածին է ուրեմն:

⊙

ԱԻՕՏ եւ **ԱՅԳ**, գիշերէն վերջ՝ արեւելեան հորիզոնին վրայ երեւցող Ա. նշոյլն օրուան: — Յերեկի ու գիշերուան յաջորդութիւնը տեղի կ՚ունենայ Երկրիս թաւալումովը: Յերեկի ու գիշերուան անհաւասարութեան, այսինքն անոնց յատուկ տեւողութեան խնդիրը պարզելու համար, առանց մեծ սխալի՝ կրնանք Արեւը նմանցնել աստղի մը, եւ իր անցածիր (trajectoire)ին համար առնել երկնային զուգահեռագիծ մը: Այս պայմաններուն մէջ, երբ զանց ընենք սփիւռ լոյսին բեկբեկումը՝ միայն գիշերն ու ցերեկը նկատի առնե-

լով (գիշերը գոյ ըլլալով Արեւուն՝ հորիզոնին ներքեւ գտնուած պահուն միայն), իսկոյն կը տեսնենք որ — նկատի ունենալով տարմանուած պարագաները լոկ — ցերեկ ու գիշեր կը տեւեն ճիշդ նոյն ատիս, բեւեռային շրջանակին մէկ կէտին մէջ՝ մշտնջենաւոր ցերեկ մը, իսկ ձմրան եւ ամրան Արեւակայքին մէջ՝ մշտնջենաւոր գիշեր մը. Հասարակածին մէջ՝ գիշեր ու ցերեկ հաւասար են: Իրօք, հարկ է հաշուի առնել վերջալոյսը: Աստղաբաշխական վերջալոյսը կ՚ուզուի ա՛յն պահուն երբ Արեւը կը խոնարհի 18° հորիզոնին ներքեւ. այնպէս որ Հասարակածին մէջ 1 տարուան 8766 ժամերը կը բաշխուին ցերեկուան 4412 ժամերուն, վերջալոյսի 863 ժամերուն ու գիշերուան 3491 ժամերուն միջեւ: Բեւեռին մէջ կան ցերեկուան 4450 ժամեր, վերջալոյսի 2403 ժամեր եւ գիշերուան 1913 ժամեր: — Աւետին եւ Այգին մերձաւոր համանիշներ են Շաւախոս եւ գէռ. Լիսադէմ (լուսադէմ), Լիսուէլիս եւ Աղօթրան (ազօթարան). վերջինս ունի Արեւելքի իմաստ ալ, զի առաւուն այդ կողմ դարձած կ՚ազօթեն առ Տառապակ: — Գալով Այգի առուգաբանութեան, Թիրեաքեան կը յիշէ «ց» նախդիրով ձայգն ալ, եւ իբր համաձեր բառեր՝ կ՚ուէլցնէ Մագը (պրակ. չակ՝ ծագումն առաւօտու), նկատելով զայն Մայգի կրճատ ձեւը: Մտիկ ընենք զինք. «Այս արեւածագի գաղափարն է անշուշտ որ տուած է ծագին՝ ձայր նշանակութիւնն, իբր վերջին կէտ եւ սահման ըմբռնելով երկրի երկու հակադիր կողմերը յորս կը կատարուին Ելք եւ Մուտք արեգական»: — Փոքր միւռ եւս, եւ ահա կ՚ունենանք «Աւետ»էն ածանց բառը կամ պահը՝

ԱՌԱՒՕՏը, ուրկ. Առտու., Արեւին կարապետ՝ այսինքն անոր ծագումը կանխող վարդերանգ լոյսը յառաջարձակ: Համանիշն է ԱՋԱԼՈՒՐՋ (բառիս կազմութենէն իմանալի) որ աղաւաղուելով՝ բազմաթիւ կաղապարներու մէջ մտած է, ինչպէս Աչալուրջք, Աչալուշ, Արշալուշ, Արշալուրշ, Աչալոյս, հուսկ ուրեմն՝ Լեզուի մէջ այլ եւս ընդհանրացած ձեւը, ԱՐՇԱԼՈՅՍ: Կան դեռ գէռ. Խլբաւնը, Լիսաբացը (լուսաբաց) եւ Բարիլիսը (բարիլոյս): — Գալով Լոյս(*) բառին, ըստ Թիրեաքեանի՝ կու գայ պենդերէն բաիչէն, (հին պրակ. բաօշ, նոր պրակ. բուշէն եւ բուզ), յուն. Լի՛ինաս եւ լտ. լուքս: — Լոյսը «խաւարակուլ» կոչած են մեր նախնիք: — Առաւօտին կը յաջորդէ

ԱՐԵՒԱԳԱԼը, որուն համանիշներն են Արեւածագ (գէռ. Արեւածէկ), Արեւցայտ, Արեւածայրք, Արեւ-ելք եւ Արեւաչիարք, Արեգական ծագումն ու իր ճառագայթներուն սփռումը Երկրիս վրայ: — Արեւը որ Լոյսին պէս կեանք, կենդանութիւն առաւելն ալ ունի, ըստ

(*) Լոյսին արագութեան եւ անոր՝ մէկ տարուան մէջ կտրած ճամբուն մասին տանք սա ճանաչութիւնն ալ. — Իր արագութիւնը 1 երկվայրկեանի մէջ 186,330 մղոն ըլլալով՝ 1 վայրկեանի արագութիւնը կ՚ըլլայ 11,179,800 մղոն, 1 ժամուանը՝ 670,788,000 մղոն, 1 օրուանը՝ 16,098,912,000 մղոն, եւ 1 տարուանը՝ 588,022,995,000 մղոն:

Հիւբշմանի՝ կու գայ սանսկրիտ բավիէն։ — Արեւը «պիշերակուլ» կոչած են մեր նախնիք։ — Գաւառացիք արեւմտեան կամ արեւցող կը կոչեն այն կարճատեւ անձրեւը որ արեւով կը տեղայ։ — Արեւածագին կամ բուն Առաւօտին կը յաջորդէ

Տիւ, *Արեւուն՝ Երկրիս վրայ տարածած հանապազորդ լոյսի տեւողութեան ամբողջ շրջանը, իր ծագումէն մինչեւ մուտք։ Համանիշներն են* երեկուֆին, Յերեսակ *կամ* Յերեկ (*ռմկ.* Յորեկ՝ *որ «միջօրէ» ալ կը նշանակէ*)։ — «*Տիւ*»*ով բարդ՝* Գիշերատիւ. *կամ* Օրագիշեր *կը նշանակէ ամբողջ օրը, գիշեր-ցերեկ միասին հաշուելով, իսկ երկտիւ՝ 2 օր, այսինքն 48 ժամ։* — Տիւ. *բառին հետ կը բաղդատուին սանսկրիտ* տէվա, *զենդերէն* տաէվա, *պրակ.* տիվ, *յուն.* տիոս, *լատ.* տիվուս *եւ մեր դի(ք),* տիք (*տարիք*), *ասաիք* (*պատանութեան տարիք*) *ու դեւ. բառերը՝ որոնց նախնական բուն իմաստն է Լոյսն ու անոր աստուածութիւնը. միայն թէ վերջէն՝ այս բառը Պարսից մօտ հատակ իմաստով (դեւ., չար ոգի, որմէ ի մեզ տեւը, տեւողութիւն ժամանակի եւն. եւ դաւը) կիրարկուեցաւ։* — Երիզացիք ունին Զոնիվատքը, *որ է՝ արեւածագէն վերջ ժամը 9էն 10ին միջոցները, այն պահը երբ թոնիրները կ'սկսին բռնկցնել տեղիք։*

Միջօրէ *կամ* Միջօրեայ, *բառակազմութեամբ իմանալի՝ թէ ցերեկուան միջապահն է այս, ժամը 12ին։ Համանիշներն են* Տօթաժամք, Ձաչաժամ, Կէսօր, Օրիսաարակ (*ռմկ.* Օրիսարաակ *կամ* Օրարձակ, *գաւառական՝* Շօրսակ)։

Յետ-միջօրէ, *կէսօրուան յաջորդող պահաշրջանը՝ զոր նոթաքանած են նաեւ* Միջօրեանք *ու* Կիսօրեանք։ *Այս պահը որ դէպ իրիկուն կը դիմէ, գրոց լեզուի մէջ կը կոչուի* Ընդերեկ, Ընդ իրիկացն *եւ* Իրիկնադէմ, *իսկ ամիկօրէն՝* Յետնիք (*առաճկերէն* Իրինաի)։

Երեկոյ, *գիշերը խուն ինչ կանխող մասը ցերեկուան, կամ վերջնոյս* սաբաժամիլը, խոնարհիլը, *դէպ Արեւմուտք դիմելն Արեւուն։ Կը գրուի նաեւ* Երեկոր, Իրիկացք, Երեկուն. *վերջնոյս ամիկացումն է* Իրիկուն։ *Մերձաւոր համանիշ եւ աստիճանական պահերն են* Իրիկնամուտ, Ժանգառք, Ժմաժանք *կամ* Ժմաժեմք (*դեւ.* Արեւամուտ (Իրիկնն), Արեւմայր, Մայր արեւու., Արեւմաբք, Մայրամուտ (*ի մառն մառանել*), Լրնաառեալ լոյս, Վերջալոյս, *երբ այլ եւս* Մթնշաղը *կամ* Մթնկոխը *կ'սկսի՝ Արեւին անհետացմամբ։* — Երեկոյեան պահերուն *գեւ. համանիշներն են գեռ* Իրիկնապահ, Իրիկնաժամ, Արեւպառ, Շրամէց (Շրամենք *բառէն՝ որ նախընթրիք ըսել է*), Վերջինք *ու* Շրամգահ։

Գիշեր *կամ* Յայգ(ունիւն), *ժամանակամիջոց՝ յորժամ Արեւը մեր հորիզոնին ներքեւն է, ուստի եւ ամէնուրեք կը տիրապետէ* Մութը։ *Վերջնոյս համանիշ են* Աղջ, Աղջաղջ, Աղջամուղջ, Աղամամուղա, Խաւար, Մռայլ *եւ արտառտեան բարբառով՝* Ականակիր *կամ* Ակնակուր՝ *որոնք իմաստի թեթեւ երանգաւորումներ ունին։ Իսկ* Ագամամուխք (*գեւ.* Գիշերիանայ), *տիեզերքի անդրանիկ ամուլին՝*

Դրախտէն արտաքսման միջոցի պրոյեկն ծնունդ առած բառ մըն է ժողովրդական — «Տաւախօս»ին համազօր — որով կ'իմացուի լոյսը ճեղքուելու մօտ այն պահը՝ երբ խաւարչտին Երկրիս վրայ առ վայր մի կը ծփայ ազուալոյս տարտամութիւն մը: — Հ. Բագրատունի խաւարը կ'առուգաբանէ պրակ. խաւ. արմատով եւ ար ածանցով: Գաւալ Մուֆին, Հինգբեարպէյենաեան կը համեմատէ գայն մուտ արմատին հետ՝ իբրեւ արեւամուտ, իսկ Թիրեաքեան՝ պրակ. միյղ = մէգին հետ: — Ինչպէս «կէսօր»ին «Տասարակ օր» բառն են մեր մատենագիրք, այնպէս ալ «կէս գիշեր»ին բառն են հասարակ կամ խոր գիշեր, զի գրաբարի մէջ «Տասարակ» կը նշանակէ «կէս եղած». Համանիշն է Միջագիշեր: Գիշերուան Ա պահն է խաղաղական կամ Աղօթք գիշերոյ: — Աբեւեակ մոլորակը երբ Արեւի խոնարհումէն վերջ երեւի՝ Գիշերաւար անունը կ'առնէ:

◎

Կարգը եկաւ անդրադառնալու անուանց եւ առուգաբանութեանց մեր տոհմիկ ամիսներուն, իւրաքանչիւրը 30 օրնոց + 5 օրնոց Աւելեաց մը: Ամբողջը մէկ, անունք կը ներկայացնեն «Հայոց հաստատուն եւ սովորական թուականը», «տոմարական» բառածը՝ զոր կազմած է Եղիվարդեցի Մովսէս կաթողիկոս, սկսելով Ք.ի 552 թուէն: Ափսո՛ս որ անունը կայ՝ ի՛նքը չկայ, այսինքն հայ օրացոյցներու մէ՛ջ միայն գոյութիւն ունի ան, շրջաբերութենէ դադրած ըլլալով ի սպառ, «Հայոց բուն եւ շարժական թուականի»ն պէս: — Տոմարական թուականիս է հիմա 1377, եւ այս տարի օգոստ. 24ին պիտի թեւակոխենք 1379, նախամխով՝ որ է

ՆԱԻԱՍԱՐԴ, սկզբնավանկը «նոր» կը նշանակէ, առնակրիտ ու գենդերէն նաւա, պրակ. նէվ. իսկ վերջավանկն է նոս. սարէաս եւ գենդ. սարաս (ամ, տարի), ամբողջութեամբ՝ Ամանոր բառը: — Հերուան Տասարով (էջ 103-6) ակնարկ մը ձգած էինք Հայաշխարհի երբեմնի «Նաւասարդեան տօն»երուն վրայ՝ որոնք նուիրուած էին հայ Աբամազդին, ուստի կոչուած Վանասարի տօն:

ՀՈՒԻ, Բ ամիս, որուն մասին քմածին առուգաբանութեան սիրահար Վանական Վրդ. (ԺԹ դար) կ'ըսէ. «զի հոլեն երկրագործք եւ մշակք գյօրեան եւ գգինի ի շտեմարանս ժողովեն». մինչ Եղիշէ Աբգեպս. Դուբեան կը գրէ մեզ. «Ասուց իյօս եւ Հրէից իյաւ կամ եաւ ամիսը կը նոյնանայ մերինին հետ»:

ՍԱՀՄԻ, Գ ամիս: Յ. Վ. Յակոբեան «Բանասէր»ի մէջ եբր. Սիվան եւ պրակ. Սէֆէնա ամսանուններուն դէմ յանդիմանելով մերինին՝ գայթ յառաջ կը բերէ հնդ. Սիվա դիցուհիէն, որուն համապատաս-

*խան է Պարսից մօտ Սպանդարամետը (Երկիրս արգասաւորութեան դիցուհին). վերջինս եղած է իմեզ Սանդարամետ, որ՝ Հողին եւ անոր անդունդներուն ծածուկ թիւնին ըլլալով՝ քրիստոնէական լեզուի մէջ համանիշ դարձած է Դժոխքի: — Ե. Դուրեան Աբգեպս. կը գրէ մեզ. «Կրնայ համեմատուիլ Հրէից Սիւան ամսուն հետ, թէեւ ձայնաբանօրէն շատ մերձաւոր չեն երեւիր իրարու: Շուխին ու Սահիմին՝ վրացերէնով իբրեւ երկու եւ երեք նշանակութեամբ մեկնուիլը ո՛չ-չափ ալ հաւանական երեւի, չի կրնար սակայն համոզիչ ըլլալ. վասն զի բնականաբար կրնայ առարկուիլ՝ թէ վրացական տոմարին մէջ երբե՛ք գոյութիւն չունեցող այդ թուական պարզ անուններն ինչպէս կրնային տեղ գտնել մերինին մէջ: Մնաց որ՝ գէթ ամիսներու կարգին վրայ՝ մէօրէ (երկրորդ) եւ՝ մէսամէ (երրորդ) պէտք էր կոչել զանոնք»:

*ՏԻՐ, Դ ամիս: Պարսից արեգակնային տարւոյ համաթիւ ամիսն է Թիր. կը նշանակէ «նետ» ու կը խորհրդանշէ նաեւ Փայլածու մոլորակը: Տիր՝ Աբամազդայ գրիչ-պատգամաբեր դիքն էր իմեզ, իսկ Պարսից մօտ՝ կենդանեաց եւ թռչնոց պաշտպանը: Տիր նուիրուած ըլլալով նոյն դից, անկէ առացած է իր յորջորջումը:

*ՔԱՂՈՑ, Ե ամիս, Հրէից լուսնային տարւոյ Քիսլեվ ը ամսուան անուամբ, որ առաջրջուելով՝ եղած է իմեզ Քասղեւ, եւ ասկէ ալ, քսան ամանց, Քասղոյ. մինչ Ե. Դուրեան Աբգեպս. կը գրէ մեզ. «Կազմուած կ՛երեւի հայերէն քաղ արմատէն, ըլլայ ինձելու իմաստով, ըլլայ նոխազներու (ընդարձակ առմամբ՝ հօտերու) զուգաւորման ամիսը նշանակելու համար»: Սահակ Վրդ. Ամատունի եւս իր բառգիրքին մէջ կը գրէ. «Յորենի եւ խոտի հնձելու ժամանակամիջոցը». բայց ասոնք՝ Քասղոյ համանիշ է նաեւ Ակտեկուէքի:

*ԱՐԱՑ, Զ ամիս: Վանական Վրդ. կը մեկնէ զայն «Արանց եւ Արեաց ամիս ի ձմեռան» բացատրութեամբ. իսկ Յ. Վ. Յակոբեան կը հանէ Պարսից լուսնային տարւոյ Զ ամիս Արտիէն: — Ե. Դուրեան Ս. կը գրէ մեզ. «Տե՛ս այս ամսուն համար արուած այլեւայլ մեկնութիւններն Աճառեանի Ամատունական Բառարանին մէջ: Ասկէն ձախէն նետուած այդ ենթադրութեանց վրայ մենք ալ աւելցնենք ուրիշ մը, եթէ նեբելի է: Նկատելով արդ հայ արմատ մը՝ որ տուած է մեզի արօր, արօտ, արածել բառերը — համեմատե՛ ըստ յունին եւս ար արմատով ձեւացած ա՛րոտրոս (հերկ, ցանք), ա՛րոտրոն (արօր), ա՛րուրա (հերկուած արտ, Հարաւունք?) բառերը, — կարելի չէ արդեօք Արաց-ամիսը հերկի կամ ցանքի սահմանուած ամիսը համարիլ մեր տոմարին մէջ: Ինչպէս Քասղոյը, նոյնպէս եւ Արաց ու Մարգաց ամիսներն, աւելցո՛ւր նաեւ Հրոտից ամիսն ու Աւելեացը, յոգնակի սեռական հոլովով կը ներկայանան մեզի: Զգօն գրքի հայ թարգմանիչն ալ Մեհեկանը կոչած է ամիս ծաղկաց (էջ 251), ինչ որ վկայութիւն մը կ՛ըլլայ իր նմանութեան հոլովման ձեւին»:

*ՄԵՀԵԿԱՆ կամ ՄԵՀԵԿԻ, Է ամիս: Վանական Վրդ. կը մեկնէ

զայն Մաճ ևկիսվ, եւ կ՛աւելցնէ. «զի տունկք եւ բոյսք որպէս զմեռեալ, լինին եղեւնատապատ եւ ձիւնաթաղ»: Իսկ Թիւրեաքեան բառը կը փրկէ մեկին. «Պրակ. Միջր արմատէն միջրկեան = Միջրական, զոր միջրձան ըսած են Արաբք: Ը. ամխ թէ՛ Հայոց եւ թէ հին Պարսից՝ Միհր դից նուիրեալ եւ յեռ Նավրուզի յորում ի Հայ տոնեղատուն կը մանէ արեգակը զոր եւ Ա ու մեծագոյն աշխարհախմբութեամբ կը ծոնեն Պարսիկները. սա՝ Բ.ը կու գայ յորում ի Կշիռ կը մանէ արեգակն ու Բ գիշերահաւասարը տեղի կ՛ունենայ»:

ԱՐԵԳ, Ը ամխ: Ե. Դուրեան Արքեպս. կը գրէ մեզ. «Բնիկ հայ է ծագումով, եւ ինչպէս կ՛երեւի, քաղաքային տոմարին մէջ Ա. ամիսն էր գարնան»: — Գալով բառակազմութեան, Արեգ մէկ այլազանութիւնն է Արեւին՝ որ սանսկրիտ լաւին է (ինչպէս յիշեցինք 60-61 էջերում). սակէ՝ այն ամառան անուանակոչումը:

ԱՀԵԿԱՆ, Թ ամխ, նաեւ Պարսից: Թիւրեաքեան կ՛ըսէ. «Կը կոչուէր Ագէր կամ Աստեր կամ հայոցի Ասր՝ յորմէ ասրական, զոր կիրառութեան յաճախութեամբ դժուար չէր աիրական, աիրևկան եւ վերջապէս աիևկան ընել»: Ուրեմն այս ամիսն ալ իր անունը առացած էր հեթանոս Հայոցմէ ու Պարսիկներէ պաշտուած «կրակ»էն (ասր):

ՄԱՐԵՐԻ, Ժ ամխ: Վանական Վրդ. կ՛ըսէ. «յորժամ թաւանան մայրիք սերեւօք եւ ասօք եւ լինին որպէս մայր թուչնոց եւ գազանաց»: — Ե. Դուրեան Ս. կը գրէ մեզ. «Սոյգ մեկնութեան մը կը կարօտի այս ամսանունը. չենք կրցած գէթ հաւանական բացատրութիւն մը գտնել բանասէրներու համեմատական փորձերուն մէջ»: — Մեր կողմէ լեզուաբաններու ուշադրութեան կը յանձնենք մառ (մշուշ) արմատը, որպէն մառնախլապատ, մառերու ամխ, մառնալ որ Մարերի թէ՛ ուղղական է եւ թէ սեռական: Բայց եթէ «Մարերի» ի հնուին կը զուգադիպէր գարնան, կը փորձուինք բառին կառուցուածքին մէջ նշմարել հնչական մերձաւոր հանգիստութիւն մը՝ Երկիրս եւ էակներն անձնաւորող հնդկ. Մայիա գիցուհւոյն յորջորջումէն բխած Մայիսին հետ, ի լծորդ ըլլալով չ-ի, ինչպէս երեկոր = երեկոյ, անդորր = անդոյր, աներկբար = աներկբայ:

ՄԱՐԳԱՑ, ԺԱ ամխ: Նախապանին իմանալի է ինքնին. պարտկերէնը նոյն, մերկ: Տե՛ս «Աբաց» ամառան դէմի բացատրականը Ե. Դուրեան Արքեպս-է: Վանական Վրդ. գոնէ այս անգամ չի խարխափիր՝ երբ կ՛ըսէ. «ժամանակ ածելոյ զմարգս», ածելը կիսաբիկելով ածիլելու՝ կարելու իմաստով:

ՀՐՈՏԻՑ, ԺԲ ամխ: Վանական Վրդ. կ՛ըսէ. «զի հուր է ոսիցն որ այրի ի ներքուստ ի վեր ջերմութիւն արեգական»: — Ե. Դուրեան Արքեպս. կը գրէ մեզ. «Համեմատուած է Պարսից Ցերվէրսիինի հետ (= Ասեղեաց): Հիւբշման՝ իր Քերականութեան մէջ (էջ 184-5) լուսաբանած է զայն: Նոյն բանասէրը կ՛ընդունի նաեւ թէ Ցերվէրսիինի օրերը մեռելներու յիշատակին սահմանուած էին: Մեր մէջ ալ՝ երբ Հրոտից ամիսը կը վերջանար եւ Ասեղեաց օրերը

կը յաջորդէին, վախճանեալներու յիշատակը կը կատարուէր։ Այս մասին՝ Ս. Սահակի ընծայուած կանոններուն մէջ կը հանդիպինք սա տողերուն. — Տօն վախճանելոյն յելս Հրաւէր ամառոյ (ՍոսերՔ. բ 112)։ — Բայց պէտք է սեալն ուշադիր եւ կարդալ վախճանելոցն»։

ԱԻԵԼԵԱՅ, բառակազմութենէն յայտնի է արդէն իմաստը։ Այսպէս կոչուեցաւ ամբակը՝ 30ական օրնոց Տայկ. ամիսներով տարին պակասը լրացնող 5 օրերուն որոնք կը կրէին նոյնքան թուով մոլորակաց սա անուններըը. Լուծ(*), Եղջերու, Վիշապուկի, Արուսեակ եւ Փեռազնուսի։

ՀԱՅԿ. ԱՄՍԱԹԻՒՔ, 30 օրերն ալ զատ զատ անուններ ունէին՝ սա կարգով. Արեգ, Հրանդ, Ահամ, Մարգար, Աղրանք, Մազդեղ, Աստղիկ, Միհր, Շեմինարեր, Մուրց, Երեզկան, Անի, Պարխար, Վանանդ, Ահամազդ, Մանի, Ասակ, Մասիս, Անահիտ, Արագած, Գորգոր, Կորդի, Ծմակ, Լուսնակ, Յրօն, Նպատ, Վահագն, Սէին, Վարագ եւ Գիշերավար։

ՀԱՅԿ. ՆՈՐԱՆՈՒՆ ԱՄԻՍՔ, ասկէ շուրջ 3 քառորդ դար առաջ Ն. Ռուսինեան, 1793ին Ծրնա. Յեղափոխութեան նորակերտ ամսանուանց հետեւողութեամբ՝ կազմեց հետեւեալները որոնք օգերեւութական հիմք ունին. Սառներ, Մրրկեր, Զարթին, Ծաղկին, Մարգին, Հնձար, Տօթար, Մրգար, Կթոն, Թառմոն, Միգոն եւ Ձիւներ (անգործածելի)։

Բոլոր քաղաքակիրթ ազգերէն ընդունուած եւրոպական ամսոց (ՅՈՒՆՎԱՐ, ՓԵՏՐՎԱՐ, ՄԱՐՏ եւն.) յորջորջումներուն մասին խօսած ենք մեր Ա. հատորով (1907, էջ 5, 29, 53, 77, 97, 123, 145, 169, 195, 221, 249 եւ 273), պիցաբանական, առասպելական, աստղաբաշխական ու մեհէնաբանական ծանօթութիւններով։ — Ստորեւ թարգմանաբար կը ներկայացնենք փունջ մը Ֆրնա. առածներու (երբեմն լատին արբոց ալ յիշատակութեամբ)։ Յաճախ գործածուած ոճով յօրինուած այս առածները կը պարունակեն կենցաղօգուտ պիտելիք եւ օգտակար ճշմարտութիւններ։

ՁՄՐԱՆ ԱՌԱԾՆԵՐ. — Ձմրան՝ ամէն տեղ անձրեւ, ամրան՝ հո՛ն ուր Տէրը կամենայ։ — Ի գիրն ունեցող ամիսներուն՝ առտ ու մարմինդ տաք պահէ, չունեցողներուն՝ ուղածիդ պէս վարուէ։ — Ձիւնը՝ լեռան գագաթին, ցուրտն ալ անոր վարն դին։ — Ծնունդէն առաջ երբ ձիւնէ, հաճարին համար աղբում է այդ։ — Երկինք երբ

(*) Այս առաջին օրը նոյիրուած էր «Վարդամատն» Աստղիկ, — ապա Վարդավառի փոխուած։

շատ ձիւն թափէ, սոխը գըլուխ կը կապէ: — Դեկտեմբերը կ'առնէ, բայց չի տար: — Ս. Ամբրոսիոսին (7 դեկտ.) ութ օր կը տեւէ ցուրտը: — Ս. Ըւլալէին (10 դեկտ.) երբ արեւը խնդայ, առատ կ'ունենանք խնձորն ու խնձորօղին: — Ս. Լուչիային (13 դեկտ.) ցերեկները կը մեծնան լուի մը ոտտումին չափ(*): — Ձմրան մեղմապոյն օրը Ս. Թովմասին (21 դեկտ.) կ'ընէ: — Յունվարին երբ անձրեւ գայ, գիւղացին հարուստ կը դառնայ: — Առաւած հեռու պահէ բաց օդով յունվարէ: — Մառանին լեցուիլը կամ պարպուիլը յունվարէն ու փետրվարէն կախեալ է: — Աղուոր օդեր յունվարին՝ մարդս կը խաբեն փետրվարին: — Ս. Գենովեւէն (3 յնվր.) դուրս չ'ելլեր՝ երբ Ս. Մարկեղոս (11 յնվր.) հետը չըլլայ: — Ս. Անտոնին (17 յնվր.) օրերը կ'երկընանան վանուկանի ճաշին պէս: — Ս. Վլասին (3 փետր.) կը կոտրի թափը ձմեռին: — Փետրվարի անձրեւը կը լեցնէ շտեմարանը: — Կարճ ամիս փետրվար՝ բոլորէն է վատթար: — Ամիսն է փետրվար, հովանոցը հետդ առ:

ԳԱՐՆԱՆ ԱՌԱՃՆԵՐ. — Այգեպա՛ն, պարպէ՛ գինին՝ երբ անձրեւէ մարտին: — Հովոտ մարտ, անձրեւոտ ապրիլ, խորոտ մայիս: — Չոր մարտ, թաց ապրիլ(**): — Ս. Գրիգորին (9 մարտ) խուզէ՛ ոչխարդ, հատո՛ խօսքիս: — Երկար կ'ոպտաես Զատկին՝ որ կ'անցնի մէկ օրէն: — Ապրիլին երբ որթը ծիլ տայ, տակառին մէջ գինին քիչ կ'ըլլայ: — Կակուղ ապրիլը երբ հերոսաի, ամէնէն գէշ ամիսը կը դառնայ: — Ապրիլին՝ քա՛ւրջ մի՛ պակեցներ վրայէդ: — Ապրիլը սուգի ամիս է մաքիին ու մեղուին համար: — Կինեերը գէշ, չար ու սին՝ կը կարգուին մայիսին: — Երբ որթին բողբոջը մայիսին ծլի, մառանդ պիտի տեսնես գինւոյ լի: — Եթէ մայիսն անձրեւոտ է, հարս տուր մշակին: — Մայիսը պոլ. յունիսը տաք, գինին ու հացն առատ: — Ս. Գուլիելմոսին (28 մայիս) երբ օդը լաւ ընէ, աւելի ցորեն կ'ունենանք քան թէ ծղօտ:

ԱՄՐԱՆ ԱՌԱՃՆԵՐ. — Ծիածան՝ ամրան իրիկնամուտին, կ'ըլլայ հով-անձրեւ գիշերուան մութին: — Երբ անձրեւէ Ս. Աբեւլիանոսին (16 յնս.) վարսակին լաւ է, իսկ խարին՝ գէշ: — Սէն Ժերվէի նախընթացին երբ անձրեւ գայ, գէշ նշան է ցորենին: — Ս. Յովհաննու Մկրտչին (24 յնս.) երբ անձրեւ գայ, գինին քիչ կ'ըլլայ, ցորեն՝ բնաւ: — Ս. Յովհ. Մկրտչէն առաջ լաւ օրն առատ հացահատիկ կը հայթայթէ տարուան մը համար: — Մեծ գլուխ շոգ գամ ունենալու համար հարկ է, որ պարտիզպանն յուլիսին մէջ հողը հերկէ: — Աքլորն երբ խըմէ շատ ջուր յուլիսին, երկինքէն պիտի

(*) Հայ մամիկն ալ «ցօրենի հատիկ»ն ունի, դեկտ.ի կիսուն՝ ցերեկնեբու օրբատօրեայ չերկարաձգութիւնը (կիւն սէօնիւմի) բնորոշող:

(**) Թրքական առած՝ աւելի պատկերալից է. «Թրիքը չորնայ մարտին, իսկ մայիսին՝ հեղեղներ հոսին»:

հեղեղներ հոսին։ — Ս. Վիշենցիոսին (19 յլս.) կը գագրի անձրեւը, կ՚սկսի քամին։ — Ս. Վիկտորին (21 յլս.) երբ անձրեւէ, հունձքը ոսկի չէ։ — Մեղր է ու քաղցո՛ւ՝ անձրեւն օգոստոս ամսու։ — Օգոստոսին երբ կարմրի արեւ, ամէն տեղ կայ անձրեւ։ — Օգոստոսի որոտում, ողկոյզներու մեծացում ու քաղցուի լաւացում։ — Ս. Լաւրենտիոսին (10 օգոստ.) երբ անձրեւէ, պատեհ առթիւ է։ — Աղօթէ՛ առ Ս. Հեղինէ (18 օգոստ.) աղօթքդ ընդունական է։ — Ս. Բարթուղիմէոսի (24 օգոստ.) անձրեւը բանի տեղ չի դներ մարդ։

ԱՇՆԱՆ ԱՌԱՋՆԵՐ. — Ս. Մաւրենտիոսին (22 սեպտ.) սերմանողը ոչինչ կը շահի։ — Ս. Միքայէլին (29 սեպտ.) երբ ծիծառը դեռ չէ գաղթած, ձմեռը Ծնունդին պիտի սկսի։ — Հոկտեմբեր ամսուն ով որ չ՚աղբեր հող, բա՛ն չ՚ապասէ թող։ — Հոկտեմբեր ամսու վերջին՝ խաղողն հնծանի մէջին։ — Հոկտեմբերին որոտում, լաւ այգեկութ։ — Մշուշ՝ հոկտեմբերին, անձրեւ՝ նոյեմբերին, լիսառատ պարգեւ Երկրին։ — Հոկտեմբեր մշուշոտ, նոյեմբեր անձրեւոտ, դեկտեմբեր խորտոտ։ — Ս. Դիոնեսիոսին (9 հոկտ.) երբ լաւ օդ ընէ, ձմեռը նուազ խիտ կ՚ընէ։ — Երբ Ս. Գալլոսին (16 հոկտ.) էգիպ կըթես, շինած գինիդ դուն խերը տես։ — Տօն է Ամենայն Սրբոց (1 նոյեմ.), ա՛լ չունիս արօրի գործ։ — Ս. Մարտինոսին (11 նոյեմ.) խմէ՛ գինին, ջուրն ալ թո՛ղ ջաղացին։ — Ս. Կատարինէին (25 նոյ.) ամէն ծառ արմատ կը նետէ։

ԽԵՆԴ ՄԱՐՏ, տարւոյն 12 ամիսներէն 3րդ.ը եղող ու Գարնանամուտին զուգադիպող Մարտն այսպէս կոչուած է ժողովուրդէն, իր յարափոփոխ եւ անհանդարտ օդալիճակներուն պատճառաւ, օր մը անձրեւ՝ օր մը ձիւն, պահ մը արեւ՝ յանկարծ փչում ու փոթորիկ, կարծես արդարացնելու համար Հռոմայեցւոց պատերազմի չաստուածը՝ որմէ առացած է արդէն իր անունը։ Ժողովուրդը կ՚ըսէ դարձեալ՝ Մարտի գրացի ամիսներէն մին ակնարկելով, «Մարտէն օր մը փախ է առեր», երբ փետր.ի վերջին կամ ապրիլի առաջին օրը գէշ օդ ընէ։ — Պալասհայը նախօրօք միտքը կը պահէ այս ամսուան 31 օրերէն մին, որուն նպաստաւոր կամ աննպաստ հանգամանքէն կը գատէ իր բախտը, բայց կամ գոց. — Դարձեալ, ժողովրդեան լեզուին մէջ «Մարտի օդ է» կը նշանակէ «փոփոխամիտ մարդ է»։

◉

ՏՕՆ, կրօնական, քաղաքական եւն. հանդիսութիւն՝ ի յիշատակ կարեւոր եղելութեանց։ Ի հնումն՝ համօրէն ժողովուրդք ունեցած են իրենց տօները։ Յունաստանի մէջ՝ անոնք էապէս կրօնական բնոյթ ունէին (Դիոնիսականք՝ ի պատիւ Բաքոսի, Ելեւսինեանք՝ ի պատիւ Դեմետրի, Համաթենականք՝ ի պատիւ Աթենասայ)։ աղգային 4 գլխաւոր տօներն էին Ողիմպական, Պիւթեան, Իսթմեան ու Նեմէական խաղերը (նկարագրուած Հերուան Տատրով, էջ 96-101) որոնք զգա-

ցումը կը ներշնչէին միակ ազգութիւն մը կազմելու։ Հռոմի մէջ՝ անձնիւր ընտանիք իր օրէնքն ունէր ի պատիւ իր ընտանի չաստուածներուն (թերափիներ եւ ոգիներ). հանրային օրէնքը քաղաքական բնոյթ ունէին ու նուիրուած էին Հռոմի հիմնադիր՝ աստուածացեալ թագաւոր-եղբարց, Հռոմուլոսի եւ Հռեմոսի. գեղջկական օրէնքն ազգային էին (դեմետրեան, աստուածնական)։ — Հրէից օրէնքը կը ներկայացնեն զուտ կրօնային հանգամանք. անոնց Շաբաթը կը յիշեցնէ աշխարհի ստեղծումը, Պասեքը (Խամուրապ պայրամը) Եգիպտոսէ իրենց ելքը, Պենտեկոստէն (Կիւլ պայրամը) օրէնքներու տուչութիւնը Սինա լերան վրայ Տաղաւարահարացը (Սուքքոթ, Գամըշ պայրամը) քառասնամեայ պանդխտութիւններուն ամառատին մէջ, նաեւ իբր երախտագիտութիւն ցորենի եւն. հունձքին համար։ (Հին Հրէից ժամանակակից եւ Ալեւտարանի մէջ յիշատակուած Սամարացիներէն՝ շուրջ 40 ընտանիք ապրած են այժմ ու կը բնակին Պաղեստինի Նապլուս քաղաքին Սամրի թաղին մէջ. ինքնատիպ կեանք մը կը վարեն եւ խնամութիւն չեն հաստատեր օտարներու հետ. ունին իրենց ատեւոր մեծ տօնը՝ Տաղաւարահարացը զոր կը տօնեն մօտակայ Ճէպէլը-Թուր լեռան վրայ տաղաւարներ կանգնելով եւ անոնց տակ օթեւալ, — ինչպէս կը վկայէ Հր. Սամուէլ որ 1918ին հոն պտուտած է)։ Այս երեակ ուսագ տօներէն զատ՝ կան դեռ, 1. Կարմիր Ծովէն անցնելէ ետք՝ անապատին մէջ, Մովսէսի ժայռէն ջուր բխեցնելու յիշատակը (Լաղլաուէր), 2. Փրկագործութիւն՝ լուանալին ամօթաբերից, տարեմուտի եւ յոբելեանի տութիւ, 3. Բաւութեան օր (Փիփուռ, Զօրապ պայրամը) ողջակէզով՝ ի թողութիւն մեղաց, 4. Փուրիմ՝ Եսթերի շնորհիւ իրենց ազատութեան ի յիշատակ, 5. Հանդիսատեղ Հեղիի մահն ու տաճարագիր տախտակները պարունակող Տապանակին(*) գերի իյնալը Փղշտացոց ձեռք, 6. Յուդայականի մարգպետ Գոթոզիայի ապստամբելն Իսմայէլէ. 7. Օրէնսգիր-մարգարէ Մովսէսի մահը, 8. Անոր յաջորդ՝ անուանի զօրավար Յեսուի մահը, 9. Երուսաղէմի պաշարումը, գրաւումը, գերութիւնն ու աւերումը (Թաա պայրամ) երից ծոմով տօնելի, 10. Երուսաղէմի մէջ Սողոմոնի կառուցած առաջին տաճարին նաւակատիքը (Խանուկայ, Գանոիլ պայրամը)։ — Հեթանոսական գարերու տօները տակաւ տեղի տուին՝ քրիստոնէական կրօնի ծաւալմամբ, մինչեւ որ Փրկչին անօբէնութիւնն ու Տիրամօր կենաց գլխաւոր հանգրուանները կազմեցին առանձին տօներ, որոնց վրայ ուշ ի գան Առաքեալք, անոնց հետեւողներ, յանուն հաւատոյ նահատակուողներ, Քրիստոնէութեան ծաղկումին զարկ տուողներ, ինչպէս եւ ընտրանին հանգուցեալ առաքինակրօն հոգեւորականաց, Եկեղեցւոյ հայրերու կողմէ առանալով "սուրբ" մակդիրը։ Մեր հերետն հատորին մէջ (էջ 3-7) դար ա-

---

(*) Ասոր տօնը Հայաստանեայց Եկեղեցին կը կատարէ Ամենասրբուհեան նախընթացին։

դար իմբուած էին անոնք. Նախահարց շրջանէն սկսեալ մինչեւ ԺԸ դար: Սրբոց ծնեբուն յատուկ բառն է Յիշատակ: — Հայոց հին կրօնին մէջ ծնեբն իրենց սեփական արժէքը կամ իմաստն ունէին, եւ նոր կրօնին մէջ ալ ասոնց անուանական պատշաճեցուիներըը կատարուած են՝ հիները մոռցնելու համար: Մեր հեթանոսական ծնեբուն անուններըը գրեթէ բոլորովին մեզի հասած չեն, բայց ի նաւասարդէն ու Վարդավառէն. սակայն քրիստոնէական ծնեբու կարգ մը սովորութիներէն եւ անուններէն (Ծաղկազարդ, Զատիկ, Կանաչ եւ Կարմիր կիր. Տէրընատաս, Վիճակ), նաեւ բաղդատական դիցաբանութենէն կրնանք եզրակացնել՝ թէ Անահիտը, Մհերը, Տիրը, Վահագնը, Գարնանամուտը, Աշնանամուտը, Հունձքը, Այգեկութքը եւն. ունէին իրենց մասնաւոր ծնեբը: — Ծնունդ (8 օր), Զատիկ (50 օր), Վարդավառ (3 օր), Վերափոխում (9 օր) եւ Յաչվերայ (7 օր). տարւոյն այս 5 մեծ ծնեբուն ժողովրդական համանիշն է՝ Հրէից «Տաղաւարաց»էն ազուած Տաղաւարը(1) զոր սապէս կ'ստուգաբանէ Թիրեաքեան «Ա.ապատ՝ ծայր, վերջ. այս նմանութեամբ թերեւս՝ խաւարտ, գուբս ցցուած մաս (ուռեցք). աղաւարտ՝ նոյնպէս ցցուն եւ երեւելի մասն հանդերձից. ասոր եւ աղաւար՝ կոնաձեւ վեր ցցուած լինելուն նմանութեամբ»: — Պալատահայք ունին Տաղաւարին ուրիշ համանիշ մըն ալ, Ակում օր, թերեւս Ականաւոր օրին աղաւազ ձեւը, կամ Ակումբով կազմուած (տուն մը ազմամբ), զի ծոն մը ակմբահոյլ կը կատարուի, որ է ծնողախմբութիւնը: Մարաշցիք ալ իրենց Ականաւոր բառով կ'իմանան «մեծ ծոն»: — Հրամայեալ ծոն բանաձեւը կը գործածէ Ե. կեզեցին՝ տարւոյն 52 կիրակիներուն համար, զայնս նկատելով ոչ միայն հանդիսոյ, այլ եւ բարեպաշտութեան օրեր: — Հայ Ազգային ծնեբն են այլ եւս Վարդանանցը, Թարգմանչացը, Նահատակացն ու Հայսմաւուրքի Անկախութեանը: — Գալով ծոն բառին, Ե. Դուրեան Աբբեպս. կը գրէ մեզ. — Ծոն = տունը Պետերսբուրգ եւ Լիպէն կը համեմատեն յուն. տարա՛նի (ծախք), լտ. daps (ճաշ, ինճոյք) բառերուն հետ եւ անոր հնագոյն ձեւը կը համարին տապնի: Fick-ի համեմատութիւնն աւելի կը մօտենայ տունի ծագումին, սկանտինաւեան taſn բառով որ կը նշանակէ գոհ կամ ճաշ: Մուրատեան Սիւնեցիի (Ը դար) «Դիւցազանց ծնիցն եւ ջաչանցն հեթանոսականաց» բառերը կրնան նպաստել՝ ծնին մեր մէջ ալ իբրեւ ճաչն (պրակ. ճէչն՝ խրախճանք) իմացուելուն. ա՛յսպէս եւ Եւագրի հայ թարգմանիչն ունի «Ջաչանց Ծնիցն տարեկանաց հեթանոսաց» բառերը:

ՆԱԽԱՏՕՆԱԿ, ռմկ. Նախատոնանք, մեծ ծոնի մը յառաջըն-

---

(1) Հիւղ որ բնդհանրապէս կը շինուի ձողեր վարսելով գետնին ու վրան ճաճկելով կանանչ ոստեր (չարտագ, չատրը): Հրէից ծոնն այսպէս կոչուած էր, զի օրէնքը կը պատուիրէր անոնց տակ բնակիլ նոյն ծոնի 7 օրերուն: — Ուրիշներ կ'ենթադրեն Թէ «մեծ ծոն» նշանակող ժողովրդական «տաղաւար»ը ծագած ըլլայ այն օրերուն՝ տաղաւարներով կազմակերպուած ծնօրհաւառներէն:

թաց օրը, կանխօրը, մանաւանդ նոյն իրիկուան Հանդէսը պաշտամունքը: Եթէ Ծնունդին ու Զատկուանն է՝ կը կոչուի ձրագալոյց կամ խթամ. (վերջնոյս մասին՝ առանձնապէս):

ՆԱԻԱԿԱՏԻՒ, մեծաշուք օր եւ Հանդէս նոր շէնքի, եկեղեցւոյ, թագաւորութեան ու տարեդարձի, մեծ ոմնէն 1 օր առաջ, եւ է կէս-ուսուք: Բառիս կրճատ ձեւն է Վանեցւոց կաթիկը՝ զոր առպէս կը սահմանէ Սրուանձտեանց Եպս. «Մխ չուտելու օր եւ ախտ, երբ միայն կաթնեղէն, ձկնեղէն եւ հաւկիթ կ'ուտեն»: Նաւակատիք է ի մէջ՝ 5 Տաղաւարներուն նախընթացները, Ծննդեան, Զատկին, Վարդավառին (Տապանակի յիշատակ ու հին եւ նոր Եկեղեցւոյ ոմն), Աճ.ածնի Վերափոխման եւ Խաչվերացին (պարձեալ Եկեղեցւոյ ոմն): — Մեր 1908ի Հատորով (էջ 15) առուգաբանօրէն խոսած ենք «Նաւակատիք»ի մասին. Թիւրեաքեան յետագաս «կատիք»ը կ'ածանցէ ղեն-դերէն բառա եւ պահլաւ քաղակ բառերէն: — Հրէից Նաւակատիքը (Խանուկայ) առին մէկ հեղ է, դեկտեմբերի վերջերը:

ՊԱՀՔ, ամկ. պաք, գէռ. պաս: Բրիտ. Եկեղեցւոյ պատուէրներէն մին՝ որ է դիտաւիճառար անառապուքիւն, ժուժկալութիւն, հրաժարում մսեղէն ու ճարպեղէն կերակուրներէ, մանաւորապէս մարմինը կամաւոր ճնշումի ենթարկելու ըմբռնումով: Պահքի շրջանը կը գրաւեն Տաղաւարներու եւ մեծ առբերու նախընթաց եօթնեակները կամ եօթնեակը, նաեւ առ Հատորակ շաբաթամէջի գշ.երն եւ ուր.երը, որոնց մէջ առբի ծննդեան չի զուգադիպիր երբեք: Տեսակ մը ջերմեռանդի գրկանք է այս՝ անոնց յիշատակին, նաեւ անոնց բարեխօսութեան ապաւինելու յոյս: — Ե. Դաւթեան Արքեպս. կը գրէ մեզ. «Պահ(ք) բառը Հայերի է՝ բարեպաշտիկ իմաստով գործածուած, այսինքն պահել անձը փոխուկ ուտելիքներէ: Անտեղի չըլլայ թերեւս կերակուրի յատկացուած պահերուն հետ զուգորդել նաեւ մեր պահքը, բայց մանաւոր առումով մը: Պահքի եւ ծոմի (Սեմականն բառ) տարբերութիւնը ծանօթ է ժողովուրդին: Ամբողջ Աճ.աշունչի թարգմանութեան մէջ ծոմ բառին անգամ մը միայն կը Հանդիպինք (Ա. Մակաբայեցւոց, Գ. 47) Ծոմ կարդացին, որ քան յաւնին՝ պիտի թարգմանուէր պահեցին»: — Ծոմը կամ Ծոմապահութիւնը որ բացարձակ կերպն է Պահքին՝ օրը մէկ ժամ ճաշով, տեսանք թէ Հրէից գրէթէ բոլոր ազգերուն կ'ընկերանար. ան պարման է նաեւ Իսլամաց, տարին 1 ամիս (Ռամազան) որ կը կանխէ անոնց Մասուլասոնը (Գալրպան պայրամը): Այս սովորութիւը պահուած է ամէն գարու եւ ամէն ազգի մէջ՝ արժանութեան ու առպնական առեններ, ինչ որ կրնայ բնութենէն թելադրուած սեպուիլ՝ որ նման պարագաներու մէջ կը զգայ քաղցի ախորժակը: Ս. Գիրք ունի ծոմի օրինակ մը, Մովսէսի 40 օրուանը, նաեւ Եղիայինն ու Քրիստոսինը: Առաքեալներու եւ Ս. Հաւատոցէլոց կեանքը լի է անձնուրացութեամբ, երաշխեպով ու պահքերով: Ծոմը պարման է ի մեզ՝ հաղորդուելու պարագային մանաւանդ: (Տե՛ս նաեւ «Ազգեր ու Պահ-

քեր» յօդուածը 1909ի մեր տառորով, էջ 370-2)։ — Պահքն անեղական տարազն է պահին որ թէ՛ «առեն» կը նշանակէ եւ թէ «պահպանութիւն». այս պաշտօնին կոչուածն է «պահապան», «պահակ», «պահակեր», «պահանորդ» կամ «պահնորդ», «պահախոյզ» կամ «պահնոյզ», նաեւ՝ ծառայութեանը բնոյթին համեմատ՝ «օրապահ», «գերեկապահ» ու «գիշերապահ»։ Ըստ Թէրեւաքեանի, «պահը գենդերէն բառ է, պահլաւ բառ։ Ի հնումն օրն 8 մասի կը բաժնէին, 4ը գերեկուան եւ 4ը գիշերուան՝ զոր պահ կամ պարի (բէհիր) կը կոչէին, այն է բառ = բէհիրէ որ պահլաւ բաիրաք մը ենթադրել կու տայ, հաւասար մեր պարիակ կամ պահակին»։ Ասկէ է անշուշտ ածկ. բէհիրիզ (պահք)ը։ — Պահել գրաբարի մէջ կը նշանակէ նաեւ ծոմ՝ պահք բռնել, գոյականը՝ պահապակացութիւն, պահապողութիւն (հիմա՝ պահեցողութիւն)։ Լուծանել կամ լուծել՝ պահքը խոռել, աւրել, իսկ լուծողը՝ գէռ. պաասկեր։ Դարձեալ, գէռ. պասահարիլ՝ երկար առեն պահք բռնելէ ետքով հիւծանալ. իսկ պահուց կամ պասուց՝ պահքի կերակուր։ — Պահքին հականիշն է Ուտիքը։ — Տարւոյն 365 օրերէն 158ը սահմանուած են ի մեզ պահքի։

ԽԹՈՒՄ, առուգաբանութիւնն ու մեր տեսութիւնը պարզած ենք մեր 1908ի տառորով (էջ 15)։ Ե. Դուրեան Աբբեպս. կը գրէ մեզ. «Հայերի են թէ՛ բառը, թէ՛ կիրարկումը, ա՛յն նշանակութեամբ որ ընդհանրացած է արդէն»։ — Մշոյ եւ արարատեան բարբառներու մէջ կայ Թաթախումը, Ծննդեան ու Զատկի ճրագալոյցներուն՝ պատարագէ առն դարձին՝ ընթրիք ուտիքի կերակրոց, եւ Թաթախման գիշերը համանիշ է Խթման իրիկունի։ Գրոց լեզուի Թաթապումը կամ Թաթաւումն է այս ալ, որ ուտիքի խորտիկներու մէջ թաթխուելու իր իմաստովը կը նոյնանայ նորէն «խթում»ին հետ։

◉

Ասկէ անդին, պիտի բառականանանք օրացուցային կարգաւ յիշելով ու մեկնաբանելով տարւոյն ա՛յն Տաղաւարները, ծոմերը, ծոմախմբութիւնները ու մշակական մասնաւոր օրերը միայն՝ որոնք ժողովրդական առումներ ու սեփական սովորութիւններ ալ ունին, եւ աւանդութեանց ու հաւատքի իրենց խորքով՝ երբեմն գեր ալ չեն նախապաշարումներէ։

ՊԶՏԻԿ ՉԱՏԻԿ (բիւզիւկ Բասգալիա), բազդատմամբ ուելի մեծին՝ *Ս. Յարութեան* ծոմին։ Ծնունդ, «ծոմ Ծննդեան եւ Աստուածայայտնութեան Յս.ի Քս.ի» Բեթլեհէմի մատուռին մէջ, Մարիամ Աստուածընէն, յաղագս Ցին՝ անխտիր։ — Ծննդեան ճրագալոյցի երեկոյին, ժամէն վերջ, տղաք Աւետիս կը պտըտին փողոցները՝ նուէր ժողվելու, ի յիշատակ Աբեւելքէն Բեթլեհէմ եկող 3 մոգերուն

(Մելքոն, Գասպար եւ Բաղդասար) Փրկչին ծնած օրը: — Յիսուսի Մկրտութեան առթիւ Ս. Հոգւոյն աղաւնակերպ երեւման ի յիշատակ, Ծննդեան ծիսակատարութիւններէն մին է պատարագչին ձեռամբ՝ արծաթեայ աղաւնիի մը կտուցէն հանդիսաւոր հեղումը միւռոնին — նշանակ Ս. Հոգւոյն շնորհաց: Ծիսաւէր քահանան օրուան պատարագէն վերջ կը շրջի տուն տուն՝ Տնօրհնէք ու Չրօրհնէք կատարելու, վերջինս՝ ի յիշատակ Քր.ի Մկրտութեան ի Յորդանան: — Ասաչհանգիստի ջուրը կը պահեն իբր ցաւտհալած: — Տօնախմբութիւնն է այսօր՝ Ադամի, Աւետիս, (Աւետ), Բաղդասար (Պաղտիկ), Գասպար, Ծնունդ, Մանուէլ, Նազարէթ, Մելքոն, Տիրատուր եւ Քրիստոտուր անուններն ունեցողներուն: — Տե՛ս եւ Հրոսիկ հայկական ամանանունը 64-65 էջերում:

ՄԵՌԵԼՈՅ, Ծնունդէն ոկսեալ՝ տասւոյն 5 Տաղաւարներուն վաղորդայնը, ըշ. երբ ժողովուրդը կը դիմէ հողվարք՝ աէրտիրոջ օրհնել տալու հին ու նոր ննջեցեալց դերեզմանները. պատահանութիւն կ՚ունենայ Աւագ Ուբ. առաւօտ ալ կատարողներ կան, ինչպէս եւ Ապրիլ 24ի Հայ Նահատակաց տօնին: — Ունինք նաեւ Այգողբը կամ Այգալացը, արտառեան բարբառով՝ Իգնահողէբ, երբ նորոգ հանդուցեալի մը թաղման վաղորդայնին կամ քանի մը օր վերջ՝ աէրուընտիքը կը դիմեն հողվարք, անոր հողակոյտը ծիսաւէրին օրհնել տալու եւ արտասուելու համար, գարձին ալ «հոգու հաց» տալով: Յոյներն ալ ունին այս սովորոյթը՝ Գալիմա կոչուած շաբաթախառն «Տատիկ»ի բաշխումով գերեզմանատան մէջ: — Լատինաց Մեռելոցը տարին մէկ տեղ է, նոյեմ. 2ին, Տն հիմարէն ննջեցելոց (Fête des Trépassés կամ Jour des Morts): — Գերեզմանօրհնէքը՝ մեր մեռելներուն ուխտ՛ալ է Բ գալատեան յոյսը:

ՈՒԹՕՐԼՔ, ռմկ. Ութօրենք, այսպէս ըսուած՝ Ծնունդի Ը օրն ըլլալուն, յունվար 13ին՝ երբ կը տօնուին Յիսուսի Անուանակոչութիւնն ու Թլփատութիւնը: Առաւաձորպին այսօր առաջաւ Յիսուս (Փրկիչ) անունը՝ թլփատելու արարողութեան առեն, ըստ Հրէական օրինաց: — Ծիսաւէր քահանան այլ եւս կը վերջացնէ տուն տուն պաշտիլը՝ Ծննդեան օրհնէքի առթիւ:

ՅՈՎՀ. ԿԱՐԱՊԵՏ, Անուանակոչութեան տօնին վաղորդայնը, յնվր. 14, երբ Փրկիչը մկրտող մեծանուն քարոզչին ծնունդը կը տօնուի, (տարուընթացը տե՛ս հետեւեան հատոր, էջ 536-9): Կը կոչուի առ հասարակ Սուրբ Կարապետ եւ Գլխատիր (նմանապէս Յակոբոս առաքեալի), անուանեալն Մկրտաստուր, պաշտպան աշուղներու, Մշեցի լարախաղացներու եւ վհուկներու: — Իր տիեզերական է «Երկնաքաղաքացի»: — Տե՛ս նաեւ «Աշխարհամատրան կիրակի»ն յաջորդ էջերում: — Տօնախմբութիւնն է այսօր՝ Կարապետ (Կարպիս, Կարօ, Կրպօ), Յովհաննէս (Օհնիկ, Օշան, Հանէս) ու Մկրտիչ (Մկըր, Մկօ, Մուկիչ) անուններն ունեցողներուն:

ԱՌԱՋԱՒՕՐՍԱՅ ՊԱՀՔ, Բուն Բարեկենդանը 3 շաբթեակ

կանխող կիրակին կը կոչուի «Առաջաւորաց Բարեկենդան» որուն յաջորդող Հօրեայ պահքէն վերջ՝ շբ. օրն է Ս. Սարգիս: — Գր. Լուսաւորչի՝ Խորվիրապի բանտէն ելլելէն վերջ հաստատած առաջին պաիքն է Առաջաւորացը զոր հայ խաթունները շփոթած ու վերագրած են Ս. Սարգսի. կիներ եւ աղջիկներ ծոմաջան յարգ կ՚ընծայեն այս պահքին՝ իրենց մտադրութեանց ի բարին ելքին համար: Իսկ

ԽԱՇԼԱՊՍԱԿ՝ արաբատեան բարբառով՝ այն հարանիքն է որ Ս. Սարգսի շաբթուն տեղի կ՚ունենայ: Բուռը հաւանօրէն կազմուած է նայն օրը առաւօտեան եփուող «խաշիլ» կոչուած ալիւրախառն կեռակուրին անուամբը:

ՇՈՒՈՏ, գէտ. բառ. կը նշանակէ «չար ոգի» որ իբր թէ ձմրան՝ տուները կը բնակի, ամրան ալ՝ դաշտերը: Փետրվարի վերջին օրն է Շուտոտաիան. անոպաշաներ այդ ոգին տուներէ դուրս կը վտարեն՝ փայտերու եւ հին լաթերու բռիման ալմուկներով, ու կը կըրկնեն. «Շուտը դուրս, Մարտը ներս»: Պոլսեցի հայ մամիկներու եւ հոմի կնիկներու ծանօթ առակոյթն է այս՝ Մարտ 1ի նախընթացի գիշեր, երբ կոտրած ամաններ պատուհաններէ վար՝ փողոց կը նետեն, «մարտը՝ ներս, փէրին՝ դուրս» տաճկերէն բանաձեւով: Սակայն սիրուն բառախաղ մը, Պոլսոյ ժողովուրդը մեղմացուցած է այս նանրատաշտութիւնը՝ փէրին վերածելով փիրէի (լուս), ամրան զմեզ անհանգիստ ընող այդ սեւուկիկ մանրիկ միջատը՝ զոր պէտք է իրաւամբ դուրս շպրտել տուներէ: — Համընկնիք «Շուտո» կ՚անուանեն «Տէրընատա»ը (զոր տե՛ս իր կարգին):

ՊԱՌԻԱՆՑ ՅՈՒՐՏ, արբ. Պէրու-իւլ-Ձոուզ, գարնանամուտի սկիզբները, 9-16 մարտ, եօթն օր եւ ութ գիշեր տեւող ցուրտ՝ որ մահու սարսափ կ՚ազդէ երկեւոր բոլոր տարիքոաներուն, շատերը գլխիւրայ գերեզմանն: Այս տաթիւ մեռէորական տուիթիւն մըն ալ կայ. «Պառ՚ւանց ցուրտն եմ. թէ անձրեւեցի՝ գարուն եմ», այսինքն երբ այդ օրերուն անձրեւ տեղայ՝ պտղը կը կտրի:

ՏԵՄՈՒՂԸԴՄՈՒՋ, 40օրեայ Քս.ի տաճար բերութիւը Տիրամօր գիրկով: Փետր.ի վերջերը, կամ, Բարեկենդանքին մօտերը, ժողովրդական յորջորջմամբ՝ նաեւ Սիմեոն Ծերունի: Հոգին Սուրբ վրան իջած՝ Երուսաղէմցի պատկառելի ալեւոր մըն էր սա, որ կ՚ըսպասէր Իսրայէլի փրկութեան. իրեն յայտնուած էր Աստուծմէ, թէ պիտի չմեռնէր՝ մինչեւ տեսնէր զայդ Խոստացեալ Մեսիան. ուստի աստուածային ազդեցութեամբ եկաւ տաճար ճի՛շտ այն պահուն ուր Յովսէփ եւ Մարիամ բերին ընծայել իրենց Անդրանիկ Որդին՝ ըստ հրէական օրինաց: Սիմէոն գրկեց Մանուկը, Տիրոջ գոհութիւն մատոյց եւ օրհնեց Ծնողքը: Ասկէ՝ Տեառն-ընդ-առաջ յորջորջումը: — Լատին Եկեղեցին 2 անուն կու տայ այս ծոնին, Purification (Սրբութիւն Ս. Կուսին) եւ Chandeleur, անխտիր 2 փետր.ին ծանելով զայն: Բ բառը կու գայ chandelleէն (այս ալ՝ իր կարգին՝ լտ. candelaէն, յուն. ու ածկ. նոյն, գանոիլ = կանթեղ) որ ճրագ, լոյս կը նշանակէ,

պի նոյն օրուան թափօրին «լուսաւորեա»ներ կը բանեն ժամին մէջ, եբր խորհրդանիշ ա՛յն Լոյսին՝ զոր Ք.ս. կոչուած էր սփռելու հեթանոսներուն վրայ: Այս ատեն կը կարծուի թէ Հաստատուեցաւ Յուսաթինիանոս կայսեր օրով, 542ին, եւ Արեւելքէն անցաւ Արեւմուտք է դարուն: — Երբ Տեառնընդառաջը Մեծ Պահոց մէջ իյնայ, նման Աւետումին, փակեալ խորանը բացուելով կը մատուցուի պատարագ: — Տօնախմբութիւնն է այսօր՝ Ծերոն ու Սիմոն անուններն ունեցողներուն: — Բուն քրիստոնական տօնէն անկախաբար, Հայոց մէջ կայ հեթանոսական դարաշրջանի կացուրդի մը յեռայինացութիւնը՝ որ է

ՏԷՐԸՆՏԱՍը: — Նախընթացի իրիկուն, ժամէն վերջ, հայրենական գաւառները սովորութիւն է խարոյկ վառել եկեղեցւոյն բակը, նաեւ տանիքներու վրայ: Բակին խարոյկը կը լուցանէ քահանան կամ նոր փեսայ մը. առտը բացուելը կ՚երթան բանկցնել երդիքներու փայտակոյտերը՝ որոնց թիւը նշանակ. կը համարուի նո՛յնքան փեսայացման չընթացք. ծուխը ո՛ր դին որ դիմէ՝ կը հետեւցնեն թէ նոյն տարին երջան պիտի ըլլայ այդ մարդին մէջ: Խարոյկին շուրջ երիցս կը ժուռածեն նորհարս-փեսաներ՝ ձեռք ձեռքի, իսկ բոցերուն վրայէն կ՚ոստնուն մանուկներ եւ ազատ կտրիճներ, «Հարինք» կոչուած համաճարակէն զերծ մնալու համար: Երիզայի մէջ. ցատքելու ատեն սա յանկերգը կը կրկնեն. «Տէրընտաս, մարդ ինձ տաս, ես պագնիմ՝ դու խնդաս»: Ուրիշ ուրիշ, փայտակոյտը կը ձեւացնեն ցրտի ոտերէ, համայքով ունկնդրելով անոնց ցպրտալը: Ամէն ոք իր հագուստէն ծուէն մը կը ձգէ կրակին մէջ, կախարդանքի ազդեցութեան չենթարկուելու համար: Տուն-անուր մէյմէկ խանձող վերցուցած՝ կը նետէ դամ կամ փարախ, որպէս զի անասունները տարին ամբողջ ցաւ-ցեց չունենան(*): Մոխիրն ալ դուրգուրանօք տուն ու պարտէզ կը փոխադրեն, մ՚չ միայն իբրեւ ցաւի ու փորձանքի դեղ, այլ եւ մրգատուութեան եւ այգիի դարմանի՝ ընդդէմ վնասակար ճճիներու: — Պոլսի հայերվարով եւ ինչ ինչ գաւառաբարբառով՝ այս տօնը կը կոչեն Գրընդէզ կամ Տէրընտաս, վերջնոյս վրայ ձեւուած առասպաբանութիւն մըն ալ ընելով, Տէր լինդ այս. մինչ հաւանօրէն ան ձայնափոխել կամ ազաւաղ մէկ ձեւն է «գրընդէզ»ին (գրեթ. Հիբէնատ). Թերեւս Տիր չաստուածին ի պատիւ վառուած դէզ, խարոյկ, Շ. Գարագիաքրիներու բառով՝ Բոգուլաք, ի Հաճըն՝ Շուռա, գրոց լեզուաւ՝ Կրակավառ, իսկ ի Վան եւ ի Շատախ՝ Տէնդառէզ կամ Տանդառէն (խանգար ձեւերը «Տեառնընդառաջ» բառին): Շատախի մէջ խարոյկը կը պատրաստուի ժամին մօտ, կինարունական թաղամասը. Հոն

(*) Այս պարագան մեր միտքը կը տանի հօտերու եւ հովիւներու պաշտպան՝ խոյ. դիցուհի Պալլէսի. Պալիկան կոչուած իր տեղի կ՚ունենար Հռոմի հիմնադրութեան տարեդարձին, տպր. 21ին: Ախոռները կը մաքրէին եւ հօտերը դիցուհւոյն տաճարին բոլորտիքը կը պտըտցնէին, պատարախտ, գայնս գերծ պահելու մտօք: Յարդի դէզեր ալ կը բռնկցնէին երիցս ցատքելով վրայէն:

կը փութայ եկեղեցական թափօրը շարականներով, ժողովուրդն ալ ետեւէն. քահանային քով կ՚ըլլայ մ՚ըն անձը որ «խաչի կնքահայր» էր եղած Մկրտութեան ատենին. տանեցոց խարույկին մէջ կը հրեն նոր փեսայ մը՝ փրկապին պահանջելով հարսին մերձաւորներէն. սխտոր վարակներ ու չբեր կիներ խարույկին շրջանը կ՚ընեն, նաեւ ցուպերով (խանձող) կ՚երթան ծեծել կանանց յետույքն ու պտղատու ծառոց բներըը, որպէս զի անոնք արգասաբեր դառնան: — Պոլսոյ Յոյներն ալ ամրան կը կատարեն գիշերային խարուկահանդէս մը (Ցօթի, Աֆէչ կիճէսի), քրիստոնէութիւնն ուրացող ու «չար» կոչուած՝ բնիկ Պոլսեցի հետ, կայսր Յուլիանոսի (331-63) յիշատակը նախատելու մտօք. խոտ ու քուրջ շինուած անոր խրտուիլակը պատրաստելով՝ կը տանին նետել խարույկին մէջ եւ ոստաստել քոցերուն վրայէն: Հաղներ ալ կան՝ թէ տիրանենգ Յուդայի դէմ նախատինքի յոյց մըն է այդ: — Ինչպէս յիշեցինք, Տէրընտասը նկատած են իբրեւ մեռելքը տնի մը՝ Տէր չտատուածին նուիրուած, թէեւ տնին գլխաւոր առանցքը կազմող հրախաղութիւններէն դատելով՝ աւելի յարմար պիտի ըլլար Աբեւու դիք Մխէրի պաշտամունք մը համարել զայն:

ԲՈՒՆ ԲԱՐԵԿԵՆԴԱՆ, Մեծ Պահքը կանխող Ուտիքի գլխաւոր կիրակին եւ իր նախընթաց 6 օրերը: Անատանձ ցնծութեան, խրմի, մսամբցութեան, որկրամոլութեան ու շուայտանաց հօթենեակ՝ որուն ամէնօրէնն է Բարեկենտանք կամ Բարեկենտանքի չարաթ: Բուն բառած է՝ իսկականի իմաստով, զանազանելու համար ուրիշ տօներու կարճատեւ պահաշրջանները կանխող բարեկենդաններէն: Բարեկենտանքը կը դադրի կիրակի կէս գիշերին՝ ծայրայեղ խիկումովը մեր առաքելին: Սխալած չէ ժողովուրդն ալ՝ անոր որամիտ բառախաղն ընելով. «Բարեկենդան, վորի՛ կենդան»: Աւելի յանդուգն է Իզմիթի շրջանի Հայութիւնը՝ զայն կոչելով Փորպառուտ: Ունինք առած մը. «Հայը երբ անօթենայ, Բարեկենտանքը միտքը կ՚իյնայ»: Շաւիթով կը կնքեն ուտիքի կիրակւոց շաբքը, Չաուկին ալ՝ կարմիր ճաւիթով կը քակեն կնիքը: Օրմանեան Ս. իր Ծիսական Բառարանով մէջ կը բերէ մեր վարդապետաց առ տողը. «Չփափկութիւն պրախին եւ զբարեկենդանութիւն օրինակէ», ու կ՚աւելցնէ. «զի Բուն Բարեկենդանի կիրակին խորհուրդը նախահայրերուն դրախտային երջանիկ կենաց յիշատակութիւնը կը պարունակէ»: Յառաջ բերենք նաեւ Թիրեմաքեանի տեսութիւնը բառիս մասին. «Ա՛նչափ դեղեցիկ յօրինուածութիւն ունի եւ ա՛նչափ հայոյի կը հնչէ որ, իրաւունք ունին հայերը պարի կենդանութիւնն վերլուծողները: Եթէ չըլլար պրակ. պէրլէնտան կամ պէրգանդան՝ որ շփոթութիւն կը ձգէ, բառին հայ դրշմը կոյս պիտի մնար: Հակառակ ասկայն այս յերկբաբեր միջամտութեան, լուրջ հետազօտութիւնը կը ցուցնէ որ հայ վերլուծութիւնն է դարձեալ ուղղագոյնը, եւ ահա թէ ինչպէս: Չրադաշտեան մտեղոգրութեան բոլորովին անծանօթ է այս բառը. պրակ. բառագիրք ալ Բամպաղանին նախընթաց Շապան ամսոյ վերջին

եօթնեակին մէջ կատարուած կերուխումի, իրախճանութեանց կ՚ակնարկեն, ճիշդ մեր պահոմուտի պատրաստութիւնը: Ուրեմն բոլորովին վերջին դարերու եւ մահմեդական աշխարհի մէջ կ՚ամփոփուի այդ սովորութիւնը: Ընդհ. իսլամութեան մէջ ալ չէ, եթէ ոչ ամէնուն լսած գինցած բանը պիտի ըլլար, մինչդեռ ո՛չ Տաճկաստան ծանօթ է, ո՛չ Պարսկաստան. Բառարաններու մէջ միայն կը հանդիպինք: Եւ սոսկ ալ պատճառը կարծեմ այն է որ ամէնքն ալ անխտիր, նաեւ մեր Պալատեանը(*) Պիւրմանէն առած են, իբր նախատիպն ու հնադոյնը: Իսկ Պիւրմանին հեղինակն Ատրպատականցի ըլլալով՝ ի հարկէ քաջ տեղեակ էր իր երկրին եւ աշխարհին ամէն սովորութեանց եւ աւանդութեանց: Ատրպատական աշխարհի յատուկ սովորութիւն մ՚էր սա ուրուն, եւ հաւանականութենէ հեռի չէ կարծելը թէ Ուրմիոյ հայազոյն գաւառներուն մէջ թերեւս (հմմ. Սալմաստ) սովորութեան հետ բառն ալ Հայերէն անցած ըլլայ Պարսից: ...Զուտ հայկական է եւ կը մնայ, ըստ մեզ, բառը եւ քրիստոնէական դրոշմ կը կրէ, եւ թարգմանութիւնն է թերեւս իտալ՚նիին՝ ըսր Հիւնքեարպէյենաեան կը յիշէ »:

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ, Բուն Բարեկենդանի եօթնեակին եշ. օրը. Համազգային Տօն: Յիշատակ 2 յունիս 451 թուին Աւարայրի գաշտին վրայ՝ քրիստ. կրօնի եւ ազգութեան պահպանումին համար դիւցազնօրէն ինկող մերազնեայ 1036 նահատակաց՝ որոնց զօրագլուխներն եղան Քաջ ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ, Կորովի խորէն Խոսխոսունի, Աբի Ախուակ Պալունի. Զարմանալի Տաճատ Գնեթունի. Իմաստուն Շմայեակ Դիմաքսեան, Հրաշակերտ Ներսեհ Քաջբերունի. Մանուկ Վահան Գնունի, Արդար Ախէն Ընծայեցի եւ Յառաջադէմ Գարեգին Արուանձտեանց: — Սակէ երկու օր առաջ, գշ. կը ծանուին նաեւ Ղեւոնդեանք որոնք հոգեւոր վարիչները հանդիսացան այս նախնական ճակատամարտին եւ անլուր չարչարանքներով մարտիրոսացան Պարսկաստանի մէջ՝ Յազկերտի անգթութեամբ. ահա՛ անուններնին, Ղեւոնդ երէց Վանանդեցի, Յովսէփ երէց Վայոց-Ձորեցի (կթղ. Հայոց), Սահակ եպս. Ծլուռնի, Մուշէ երէց Աղբակեցի, Աբշէն երէց Բագրեւանդացի, Քաջաջ սրկդ. Ծլուռնի, Աբրահամ սրկդ. Արտատեցի, Թաթիկ եպիսկոպոս եւ Սամուէլ երէց Արթաատեցի: — Տօնախմբութիւնն է այսօր՝ վերոյիշեալներէն զատ՝ Անուշաւան, Արամ, Արամայիս, Արայ, Արաքսիա, Արշակ, Արշամ, Արտաշէս, Արտաւազդ, Գագիկ, Գամէր, Գեղամ, Գնէլ, Երուանդ, Զարեհ, Զարմայր, Զարուհի, Զաւէն, Թորգոմ, Ժիրայր, Հայկանոյշ, Հեթում, Հրանոյշ, Հրանտ, Հրաչեայ, Մխիթար, Նորայր, Նուարդ, Շահէն, Շաւարշ, Պարգեւ, Պարէտ, Պարոյր, Պերճ, Սաթենիկ, Սիրվարդ, Սուրէն, Վա-

---

(*) Գէորգ Դպիր Պալատեցի, հեղինակ պարսկահայ բառգրքի ÷ 1812, 75 տարու:

պարշ, Վահէ, Վահրամ, Վարազդատ, Վարդ, Վարդերես, Տիգրան, Տիրան եւ Օշին անուններն ունեցողներուն:

ԴԻՄԱԿԱՏՕՆ, նորաբանութիւն՝ Ընդոծացուց Բարկենտանքը եղող Գառնաւալին որուն քուն տեւողութիւնն է իրենց Ա.ծ.այաստնութեան տօնէն (6 յնվր.) մինչեւ «Օր Մոխրոց»ի նախընթաց օրը (մեր Մեծ Պահոց գշ.ը), բայց վերջին իննօրեակին է որ ցնծութիւնը թափ կ'առնէ: — Carnaval իտալերէն բառը ամանք կազմուած կ'ենթադրեն գառն (միս) եւ ավալէ (կլլել) բառերէն, պի այս շրջանին շատ միս կ'ուտեն՝ Մեծ Պահոց պարտաւորիչ ժուժկալութիւնը փոխարինելու համար. ուրիշներ կ'ածանցեն զայն գալ եւ վալէ բառերէն, այսինքն «մնաս բարո՛վ, մի՛ս»: Ամէն կերպ պգետուտուներ, գիշերային դիմակաւոր կայթառոն, եւ վերջին կիրակին, բշ.ն ու գշ.ը՝ փողոցներու մէջ ծպտեալ խումբերով հոպոպալից պոյտներ գլխաւոր զուարճութիւններն են (այժմ իրենց նախկին փայլը կորուսած) որոնց անձնատուր կ'ըլլան շատեր: Այս սովորոյթը որ քրիստոնեայ բոլոր ազգերու կարգին՝ մեր մէջ ալ ծաւալ գտած է, կը թուի մեսրոպ մը ըլլալ Հռոմայեցւոց հեթանոսական գարերու ժողովրդային կացուրդներէն (Բաքոսոնոն, Պանոնոն եւ Սատուռնոնոն), նաեւ Գողխացւոց Յենդերու եւ Ասանակի տօներէն՝ զորս չկրցաւ բոլորովին վտարել Քրիստոնէութիւնը: — «Գառնավալ»ին ոամկօրէններն են Քիավէդ (Արմաշ), Մուչինա եւ Մասխառա (Պոլիս), վերջինս՝ ազաւաղում Ֆրնս. mascarade բառին:

ԱԲԵՂԱԹՕՂ, Բարկենտանքին շաբաթը, բառակազմութենէն իմանալի՝ թէ մենաստաններու մէջ դպրութեան կարգ ատացողներ, սարկաւագներ եւ արեղաներ կը Թողուն, այսինքն նոյն շաբթուան ընթացքին իրենց խստակրօն կենցաղը բարձի-թողի ընելով՝ բացառապէս անձնատուր կ'ըլլան մխաբանական կանոններէ գուրս կէս-աշխարհիկ ժամանցներու, արբեցութեան եւայլն, որոնց աչք կը գոցեն վանահարք:

ԱՆՃԱՐԱԿԻ ՇԱԲԱԹ կամ ձարճարակի չարաթ, դարձեալ Բարկենտանքին եօթնեակը՝ որուն ընթացքին տեղի կ'ունենան հարսնիքները «ծայրը ծայրին եկող»ներու, կամ ամուսնութեան համար «ճար-ճարակ ընող»ներու՝ իբր «անճարակ»ներ: Այլապէս երկար ապառում:

ՏԷՐԱՆ ՓՈՍՏԵԼ, Շ. Գարագիսարի բարբառով՝ Բարկենտանքին վերջին օրուան (կիր.) իրիկունը, երբ ժողովուրդը կատակաբար կը յարձակի տէրտէրներուն վրայ, ոչխարենի(փոստ)ներով պինեալ... Մեծ Պահքը շուտ բերած ըլլալուն ի պատիժ: Երիզայի մէջ, ժամին սեմը առաջ չդնող ատամկան իսկ կը փութայ հոն՝ «տէրտէրը փոստել»ու հաճոյքին համար:

ԲԱԽԼԱ-ԽՈՐԱՆ, Բարկենտանքին վաղորդայնը, բշ. Ա օր Մեծ Պահոց, գրոց լեզուաւ՝ Աղուհացամուտ: Ժողովրդական բառ է «Բախլա-Խորան»ը: Տէրոյենց գառաջինն ուզեց հաստատել թէ անոր ազաւաղումն է յեռանդ (այսինքն Բարկենտանքին շբ. իրիկունէն)

պատգամիսող Եկեղեցւոյ Սեղանին վարագուրման՝ փակեալ խորանին, ի նշան ժողովուրդին ապաշխարութեան: Ըստ Տէրոյենցի (որուն կարծիքէն է նաեւ Հայր Տքդ. Մատիկեան, բախալա-խորան բարդ բառը պարսկերէն է ուրեմն, իբրեւ «բակլայ» եւ նման ընդհէններ «ուտել»ու շրջան(*) որպիսին է Մեծ Պահքը. պի նայն օրը բակլայ խաշելով ո՛չ միայն կը ճաշակեն ի գաւառս, այլ եւ կը բաժնեն աղքատաց: Բակլան նուիրական է նաեւ Եւրոպացւոց մէջ (տե՛ս էջ 36-37): Պիւթագորեանց մօտ ալ բակլան — զոր մեր մատենագիրք «ոլոռն» բառով հայոցացած են — նուիրական ընդհէն մըն էր եւ չէին ուտեր: — Այս առթիւ յառաջ բերենք Ե. Դուրեան Արքեպս.ի մեզ ուղղած գրութեան եզրակացութիւնը. «Իսկ մենք... Փակեալ խորանը կը գտնենք աւելի վայելուչ է՛ւ բնական է՛ւ հայեվար, իբ եկեղեցական տարազին եւ իմաստին ներքեւ, թէ իսկ ա՛ն ալ նոթեւուկ նկատուի՝ որքան Բախլախորանը»: — Սեբաստահայն ալ Փայլախորան կը կոչէ զայն:

Մեծ Պահք, ռմկ. Մենծ-Պաք, գւռ. Ջոջ-Պաս, գրոց լեզուաւ՝ նաեւ Աոհացք, Աղեւհաց կամ Աղուհաց(ք), բառակազմութենէն ինքնին իմանալի՝ թէ ասիկա գերագրական եղանակն է պահոցութեան, նաեւ ապաշխարութեան: (Ունինք Աղցմի երաժշտական բառն ալ, այսինքն շարական որ Աղուհացքի ընթացքին չ՛երգուիր): — Ի հնումն համայնքի մը կողմէ ամէնուն աղ եւ հաց կը մատուցուէին ա՛յն իշխանին կամ թագաւորին որ այցելէր կամ պաշարէր որ եւ է քաղաք կամ գիւղ. եւ այ՝ նշանակ էր խաղաղութեան, առատութեան եւ հպատակութեան: Մշեցիք Աղուհացկեր կ՛ըսեն մէսային ճաշոզ սրտակիցներու, իսկ Աղուհացով՝ հիւրասէրներու: — Մեծ-Պահքը կ՛սկսի Բարեկենդանքի վաղորդայնէն ու կը տեւէ մինչեւ Ծաղկազարդի շաբաթը, 40 օր անընդհատ (առանց հաշուելու Ս. Յարութեան ի պատիւ՝ Աւագ Շաբաթուան պահքը, համապատասխան 48 օր), որմէ՝ իր ճառատնորդք յորջորջուին ալ, ի յիշատակ նո՛յնքան օրերուն զոր Յիսուս ծոմ-ծարաւ անցուց անապատին մէջ, երբ փորձուեցաւ սատանայէն: — Այս ժամանակամիջոցը կը պատգամի բնութեան վերազարթումին, եւ կենդանեաց մէսը նոյն եղանակին կրնայ պատրաստել մեր առողջութիւնը խաթարող տարրեր: — Մեծ Պահոց Բ Եօթնեակը նկատուած է Գարնանամուտի պահք: — Հետաքրքրութեան համար յառաջ կը բերենք Յովհ. Մանդակունիի ճառերէն հատուած մը՝ ուր Մեծ Պահքին արգիլուած աննպեհէններն կան յիշուած. «աւրէն է զայս պահոց քառատնորդս հարթիկ (ամբողջ, անընդհատ) պահել ի բարիկենդանէն մինչեւ ցկատիկն. այլ... պանիր, կոպի, կաղամի? բաժին (տեսակ մը մածուն), շճուկ, կաթն, խեր (նոր ծնած

(*) Խորանի մասին Դուրեան Ս. բնագրօսիկ կը գտնէ Օրմանեան Ս.ի (բակլայ) խորովել առուգաբանութիւնը: Շամամիտ ենք իրեն, ցորչափ պարսկերէնն ունի «ուտել» նշանակող նոյնաբարբառ բառը:

անաանոց Ա. կաթը, գալ) եւ ձկան մորէ... ոչ վայել է ճաշակել»: — Բարեպաշտական տեսակէտով՝ մեր խղճին, օգտակարութեան տեսակէտով՝ մեր ֆիզիքականին, հոգեբանական տեսակէտով ալ՝ կամքի դաստիարակութեան կապուած «պահք»ի եւ «ծոմ»ի մասին խօսած ըլլալով այս էջերուն, աւելորդ կը սեպենք վերստին անդրադառնալ «մեծ պահք»ին. կը բաւականանանք՝ անոր քանի մը ժողովրդական առումները մէջբերելով. — «Մեծ պահք» երկայն տեւողութիւն ժամանակի՝ ժամգոհաբար կամ հեգնօրէն. «մեծ պատ շինել» ձգձգել. «մեծ պահքին կ'ուտուի» ոճով կ'ակնարկուի իգական սեռէ անձ մը որ զուրկ է որ եւ է գեղեցկութենէ: Ծրնտ. լեզուն ալ ունի հատ մը. «Ատիկա կու գայ՝ ինչպէս մարտը մեծ պահքին», այսինքն անվրէպ կը հասնի, կը պատահի այսինչ բանը: — Թուենք հիմա Ա. շաբթուան 6 օրերը՝ որոնք գաւառներու մէջ մասնաւոր անուններ եւ արարողութիւններ ունին:

ՊԱՍԱՀԱՆ, Մեծ Պահոց Ա. օրը՝ երբ Բարկենատանքի խորհուրդներուն եւ անուշեղէններուն բոլոր անօթները կը լուան ու կը վերցնեն:

ԿՈՃՈՆ կամ Կրծոնք, արարատեան բարբառով՝ 1. Անաանոց կերած խոտի եւ յարդի մնացորդը, 2. Բարկենատանքի մսեղի խորհիկներու եւ կոպեհատուն քաղցրաւենեաց աւելցուքները, նաեւ Մեծ Պահոց Ա. օրը՝ երբ տղոց թույլ կը տրուի ճաշակել զանոնք, կամ կը բաշխեն ոչ-քրիստոնեայ աղքատներու (գաւառները՝ Բուրդերու, իսկ Պոլիս դնչուներու):

ՃԼՈՐԹԻ կամ ձլորթու. հանդէս, Մեծ Պահոց Ա. օրը՝ երբ աղջիկներ չուանով կ'օրուին տուներու մէջ (մանաւանդ հո՛ն ուր նորհարս կայ), աւջի իրիկուան իրենց մուգպայլութիւնը մարելու համար թերեւս:

ՍԵՒ ՓՈՍՏԻ ՕՐ, գարձեալ Մեծ Պահոց Ա. օրը՝ երբ Շաւասախի մէջ ամուրի երիտասարդներ սեւ ոչխարենիներու վրայ կը բազմեցնեն իբր ապաշխարանք, իմացնելու համար անոնց՝ թէ հնարաւորութիւն չունին կարգուելու մինչեւ Աւջի Պատկ:

ՄԿՆՏՕՆ կամ Մկան կիրակի, գարձեալ Մեծ Պահոց Ա. օրը՝ երբ կիները չեն բանիր, որպէս զի մուկերը ինծա չհասցնեն տունին եւ արտերուն: Նոյն շաբթուան որ եւ է մէկ օրն ալ Մկնատօն բռնող կան:

ՇԱՆ ԿԻՐԱԿԻ, Մեծ Պահոց Բ օրը՝ երբ կիները չեն բանիր, որպէս զի զերծ մնան կատղած շուներու խածատումէն:

ԿԱՅԾԱԿԻ ԿԻՐԱԿԻ կամ Կէձակի կիրակի, Մեծ Պահոց Գ օրը՝ երբ կիները չեն բանիր, կայծակնահար չըլլալու համար: — «Սկիզբն կարգաց Մեծի Պահոց՝ Տէր-ամէնակալի, Աբեւագալի երգոց, Ճաշու ժամու մեծ քարոզից եւ աղօթից, Խաղաղականի երգոց եւ այլոց, ըստ Տօնացուցի»:

ԿԱՏՈՒԻ ԿԻՐԱԿԻ, Մեծ Պահոց Դ օրը՝ երբ կիները չեն բանիր, կերակուրի ամաններըը կատուներու շահատակութենէն զերծ պահելու համար:

ՏԼԻՄԱՐԱՆ, պարձեալ Մեծ Պահոց Դ. օրը՝ երբ ճախրակ մանուկներ չեն պօրծեր, մանաւանդ չթուլնալու համար, վի «տլխիլ» կը նշանակէ լիկիլ:

ՕՋԻ ԿԻՐԱԿԻ, Մեծ Պահոց Ե օրը՝ երբ կիներըը չեն բանիր, որպէս զի օճերը չկծեն զիրենք:

ԹԱԼԱԼՕՅԻ ԿԻՐԱԿԻ, Մեծ Պահոց Զ օրը՝ երբ տղացկան կիները չեն բանիր, որպէս զի իրենց ծծկեր երախաները չթալանան՝ չթուլնան:

ՄՈՐՄՈՐՈՍ, կամ Մորմորոզ, անպարագէտ հայ մամիկին Մեծ Պահոց շաբաթացոյցն է այս՝ զոր ան կը պատրաստէ, Բախալ-խորանին, գլուխ մը ոսիկ եւ անոր վորին շուրջանակի կը սլաքէ Մեծ Պահքի շաբաթներուն թուով, Բարիեզատանքին մարթուած հաւուն կամ հնգկոհաւին 7 մեծկակ փետուրները՝ ճառագայթաձեւ. այս վերջինք ինչ ինչ գաւառներու մէջ «քմբուլ» կը կոչուին. նախապատիւ է որ 1 սեւ ու 1 ճերմակ շարուին անոնք: Յետոյ թել մը դերձան կապելով ոսիին վիզէն՝ կը կախէ առաստաղէն եւ կիրակիէ կիրակի մէյ մէկ հատ կը փետէ փետուրները, հասկընալու համար թէ քանի՛ շաբաթ պակսած է. ղուհացէն եւ քանի՛ շաբաթ մնացած՝ Զատկին: Այս առթիւ կայ առած մըն ալ. «Մորմորոսը փետռեցէն՝ Զատիկը շուտ չի գար»: Աւագ շաբթեւան վերջին՝ փետրատ ոսխը կը ջարդուի ոսիքի կերակուրներու մէջ: — «Մորմորոս»ին տառկերէնն է Գարագօնճօլօզ ի Պոլիս. Մշեցիք ալ Ուրուճբէգ բառն ունին, նոյնպէս տճկ.: Գլուխ. հատանիշներն են Ախացել (անշուշտ «աղուհաց» բառէն), Ախելուծ (այսինքն «աղուհաց»ի եօթնեռակները մէկ կտոր լուծող, քակող), Ակլատիլ, Մեծ-պաս, Մումուս եւ Պապի պուլուլ. «պուլուլ» կամ «պլոր» ամօթիք ըսել է: — Ե. Դուրեան Արքեպս. կը գրէ մեզ. Մեծ Պահքի 7 շաբաթներուն՝ հայ քրիստոնեայ տուներուն մէջ՝ ընտանեկան տոմարի մանուկն մէկ պէտքը կը գոհացնէր Մորմորոզը, մխուս կտոր պաշտօն ունէր երբեմն խրատական ծառայելու տանը պզտիկներուն, որպէս զի խելօք կենան եւ ազատ չզգան իրենք զիրենք՝ պահքի տեսակէտով արգիլուած ուտելիքներ պահանջելու: Ազգին

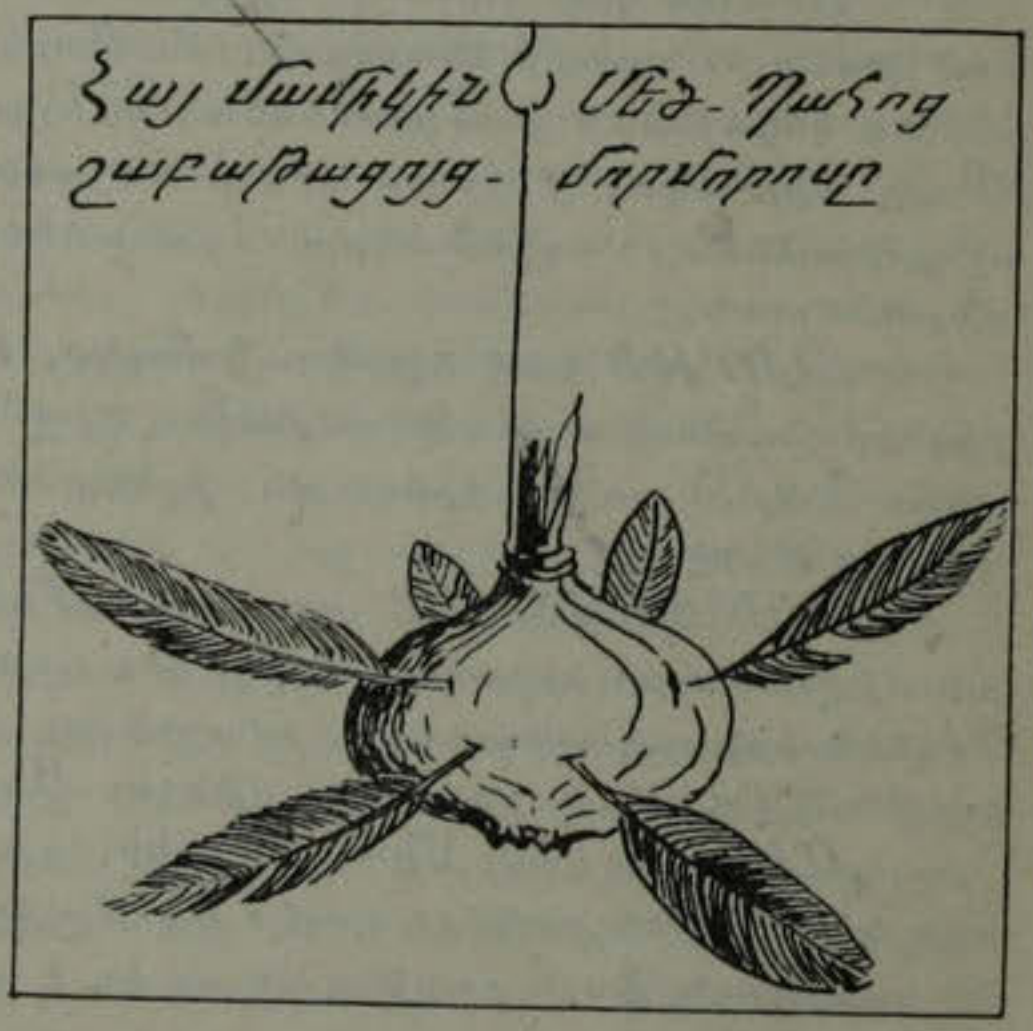

մէջ ամէն տեղ կայ այս խրատաբերականը զանազան անուններով, ինչպէս յիշած էինք: Բայց գալով Պալատականին՝ մեր Մորմորովին, նայնձամն յուն. բառէն առնուած կ'երեւի՝ զարհուրելի կամ զարհուրեցուցիչ նշանակութեամբ: Հին Յոյները մօրմօ կը կոչէին տղաքը վախցնող ճիւաղապէմ կինը՝ որ Պղատոն ալ կը յիշէ. Յունաստան ասկէ կու գայ մորմորոսին վաղնջական ծագումը:

ՄԱՐՏ ՄԷԿ, Ամէն գիւղի (Նիկոմիդիա) պարմանները ու պարմանուհիք ապրնջանի պէս խրճոց ղոյզ գաւառակներուն կ'անցը-

«Նիոբէն» — Մեռած Որդին». մարմարէ արձան

Ֆրոմ. արդիական Էմիլեան վիլլայէն տիտոլիի (Ց. 1863)

նէին, այսօր, նարօտներ (կարմիր, կապոյտ ու ճերմակ գերձաններով ալարուն օղակ) զոր կը պահէին նոյն ամառուան ամբողջ ընթացքին: Տեղացին կը հաւատար թէ այդ նախշուն նարօտը պիւթական զօրու-

թիւնն ունի վերջ կացուցանելու վինքը մարտի արևէն՝ որուն ճառագայթները բնայթն ունին մարթը սեւցնելու:

ԱՐՏԱՓՍՄԱՆ, Մեծ պահոց Է օրը, կիրակի, յիշատակութեամբ նախածնողաց՝ Ադամայ ու Եւայի Դրախտէն վռնտուելուն, եւ մարդոց՝ իրենց ճակտին քրտինքով ուտելուն:

ԱՆԱՌԱԿԻՆ, Մեծ Պահոց ԺԴ օրը, կիր. ընթերցմամբ համանուն «առակ»ին: — Կրակուբոց երիտասարդներ եւ երիտասարդուհիներ այսօր կատակաբար իրար կը շնորհաւորեն՝ «անուռով ապրիս մնաս» ըսելով: — Անառակ որդին Ղուկասու աւետարանին (ԺԵ 11-32) մէջ յիշուած ամէնէն սրտաշարժ «առակ»ներէն միսյն հերոսը կ՚անձնաւորէ. երիտասարդ մըն է, որ, չդոհանալով ընտանեկան յարկի անհատն հաճոյքներով՝ կը հեռանայ հոնկէ ու կ՚երթայ ազիկամի ցոփ կեանք մը վարելու, մինչեւ որ կ՚իյնայ ամաւթ թշուառութեան մէջ եւ ուր ուրեմն կ՚ստիպուի խոզարածութիւն ընելու. յետոյ զղջալով կը վերադառնայ հայրենի տուն՝ ուր կը գտնէ գրկաբաց ընդունելութիւն. ծնողքն ալ այս դարձէն սրտագէզ՝ կը պատրաստ տօթ մը: Կեանքի հատորէն վրցուած այս էջէն ներշնչուած են շատ մը արուեստագէտներ (որոնցմէ միսյն կերտած արձանը տե՛ս նախորդ էջ):

ՏՆՏԵՍԻՆ, Մեծ Պահոց ԻԱ օրը, կիր. Ղուկասու աւետարանէն (ԺԶ 1-8) ընթերցմամբ համանուն «առակ»ին: — Հարուստ մը մնտեսմ մը ունէր, որուն գործարար ըլլալուն կատկած ունենալով՝ կանչեց զայն, հաշիւ պահանջեց ու ճամբեց: Անիրաւ մնտեսը բարեկամներ շահելու համար՝ տիրոջը պարտապաններուն պարտքերը զեղչեց:

ՄԻՋԻՆՔ, գրոց լեզուաւ՝ Շաաբաթ քառասնորդաց կամ պահոց, արարատեան բարբառով՝ Միջունք, Պոլիսի հայերէնով՝ Մըջինք, խակ Միջնոց՝ ի վայն: Մեծ Պահոց կէսը կամ միջին շաբաթը, ԻԴ օր, դշ.: Եւրոպացիք սոր կ՚ըսեն mi-carême, որ կը զուգադիպի Մեծ Պահոց Գ շաբթուան եշ.ին, վր անոնց Ապուհոցքը մերինէն 2 օր ուշ կ՚սկսի. դիմակաւորում ու ցնծութիւն անխուսափելի են անոնց Միջինքին: — Ինչ ինչ գաւառներու մէջ, նշանածներ այսօր նուէր կ՚ուղարկեն հարսնցուին տունը, մինչ ուրիշ տեղեր մանկամարդ ապրիլքակունք 3 օր ծամ կը բանեն՝ ամուսնանալու թափուն ախտով: — Միջինքին՝ պահքի ճոխ խորտիկներով կը զարդարուի սեղանը, նաեւ կը խաշեն «հատիկ» կոչ պղտիկներ ուտելու տանն՝ կ՚երգեն. «Խուկլի հաց (բաղարջ) ու հատիկ, բարով յիսաց մեր գատիկ»:

ՓԱՌՈՆ-ՄԱՆՈՒԿ, «սրբոց մանկանցն քառասնից», Մեծ Պահոց ԻԷ օրը, շբ. երբ կիներ եւ աղջկունք առտուն ժամ կը վազեն եւ ձեղնատակ գմբեթաձեւ կամթեղատոյլէն միսյն մէջ կը թաթխեն մատերնին, ձէթն աչքերնուն քսելով՝ աչացաւէ զերծ մնալու համար: Երիզայի մէջ, նոյն օրը ջուրով ու ձէթով խառն կոնքի մը վրայ կը դնեն 40 ծակերով ասխտակ մը եւ իւրաքանչիւր ծակի մէջ մոմ կ՚աշտանակեն, իբր խորհրդանիշ՝ հոգիներուն այն ջատհեղձ 40

անմեղ մանկանց «որք ի Սեբաստիա կատարեցան» Դ. դարուն: Ուրիշ գաւառներ ալ նոյնը կ'ընեն, անօթն ու լուսավառութիւնը կոչելով Լ.ինձ. անոր մէջ հաստատելով եղէգէ խաչ, մէջն ալ վառ պատրոյգ: — Տօնախմբութիւնն է այսօր Մանուկ անուանց ընծայներուն:

ԴԱՏԱՒՈՐԻՆ, Մեծ Պահոց ԻՀ օրը, կիր. Ղուկասու ասեստանէն (ԺԸ 1-8) ընթերցմամբ համառին «առակ»ին, նաեւ Փարիսեցւոյն ու Մաքսաւորին (ԺԸ 9-14): — Անգութ եւ անամօթ դատաւոր մը միշտ ականջի եռեւ կը նեաէր որբեւայրի մը գատը· բայց կինն ա՛նքան թախանձեց, որ մարդը նկատի առաւ վերջապէս՝ գըլխացաւէ մը ազատելու համար:

ԾԱԿԱՄՏԻ ՇԱԲԱԹ, Մեծ Պահոց Ը հօթնեակին շաբաթ օրը, ՀԴ օր, «յիշատակ չարչարանաց եւ մահուանէն ի վիրապն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի»: — Տրդատ թագաւոր, գեռ եւս կռապաշտ, երբ յազթական մտաւ Երիզա, Անահիտին ի պատիւ տեղի ունեցան հանդէսներ. Գրիգոր Պարթեւ մերժեց մասնակցիլ՝ երբ քրիստոնեայի անվայել, ուսաի թագաւորին հրամանաւ չարչարուելէ վերջ՝ նետուեցաւ Աստղաստի Խոր-վիրապ բանտը: Սակէ է ասի՝ քիչ գործածական Վակամուտ բառը: — Թշուառներ ու բանտարկեալք իրաւունք ունին ծոմ բռնելու, վի Լուսաւորիչ պաշտպանն է իրենց: — Այսօր բացպատարագ կը մատուցուի:

ԳԱԼՈՏԵԱՆ, Մեծ Պահոց (ԼԸ օր) Երգ կիրակիին անունը. սեռական հոլով Գալուստ բառին որով կ'իմացուի հոս՝ 1. Քս.ի յաշխարհ գալուստը մարդկային ազգի փրկութեան համար: (Յինանց միջոցի կիրամուտներուն ալ՝ իբր Գալստեան օրն՝ անոր մեռելին եւն. կ'ըսուին: — «Գալուստ» անունը կրողներ կան որ այսօր կ'ընեն իրենց ծննդեան թուականը՝ փոխան Հոգեգալստեան օրին): — Փրկչին գանազան անօրէնութիւններէն՝ իբրեւ «Գալուստ» ծննդոցյին մէջ կը յիշուին նաեւ հետեւեալք՝ որոնք առանձնապէս բացատրուած են իրենց կարգին. 2. Քառասնօրեայ Յս. մանկան ի տաճար գալուստը (Տեառնընդառաջ), 3. յերուսաղէմ գալուստը (Ծաղկազարդ), 4· ի չարչարանս գալուստը (Աւագ Ուր.), 5. Ս. Հոգւոյն գալուստը, վերջին Ընթրիքին՝ Քս.ի խոստումին համեմատ (Հոգեգալուստ), 6. ի մահ իւր Որ՝ գալուստը (Վերափոխում):

ՂԱԶԱՐՈՍ, Մեծ Պահոց 40 օրերու վազորդայնը, կամ Ծաղկազարդի նախընթացօրը, շբ. պահք, «յիշատակ յարութեան Ղազարու»: — Երուսաղէմի-մօտ՝ Բեթանիա գիւղը բնակող այս անձը բարեկամն էր Յս.ի, ու կը վայելէր յաճախ Անոր այցը: Երբ հիւանդացաւ, իր քոյրերը՝ Մարթա եւ Մարիամ լուր ղրկեցին Յս.ի, Որ Բեթանիա հասնելուն՝ 4 օր առաջ մեռած ու թաղուած գտաւ Իր սիրելին, եւ յարութիւն տուաւ անոր: Ղազարոս այնուհետեւ քիչ ապրեցաւ, ու կը պատմուի թէ չժպտեցաւ երբեք: — Աւետարանի այս դրուագէն ներշնչուած են յայտնի նկարիչներ՝ որոնցմէ մէկուն վրձինէն է ելած յաջորդ էջի պատկերը: — Ղազ.ի եւ իր քոյրերուն բուն ծննդեան

թիւնը կը զուգադիպի դէպ ի հոկտ. ի վերջերը: — Ծանր արկածներէ հազորդներու, նաեւ բանտէ, երաշխիքով ու շկօֆակէ վերադարձներու «Զադարու» անունը կու տայ մեր ժողովուրդը:

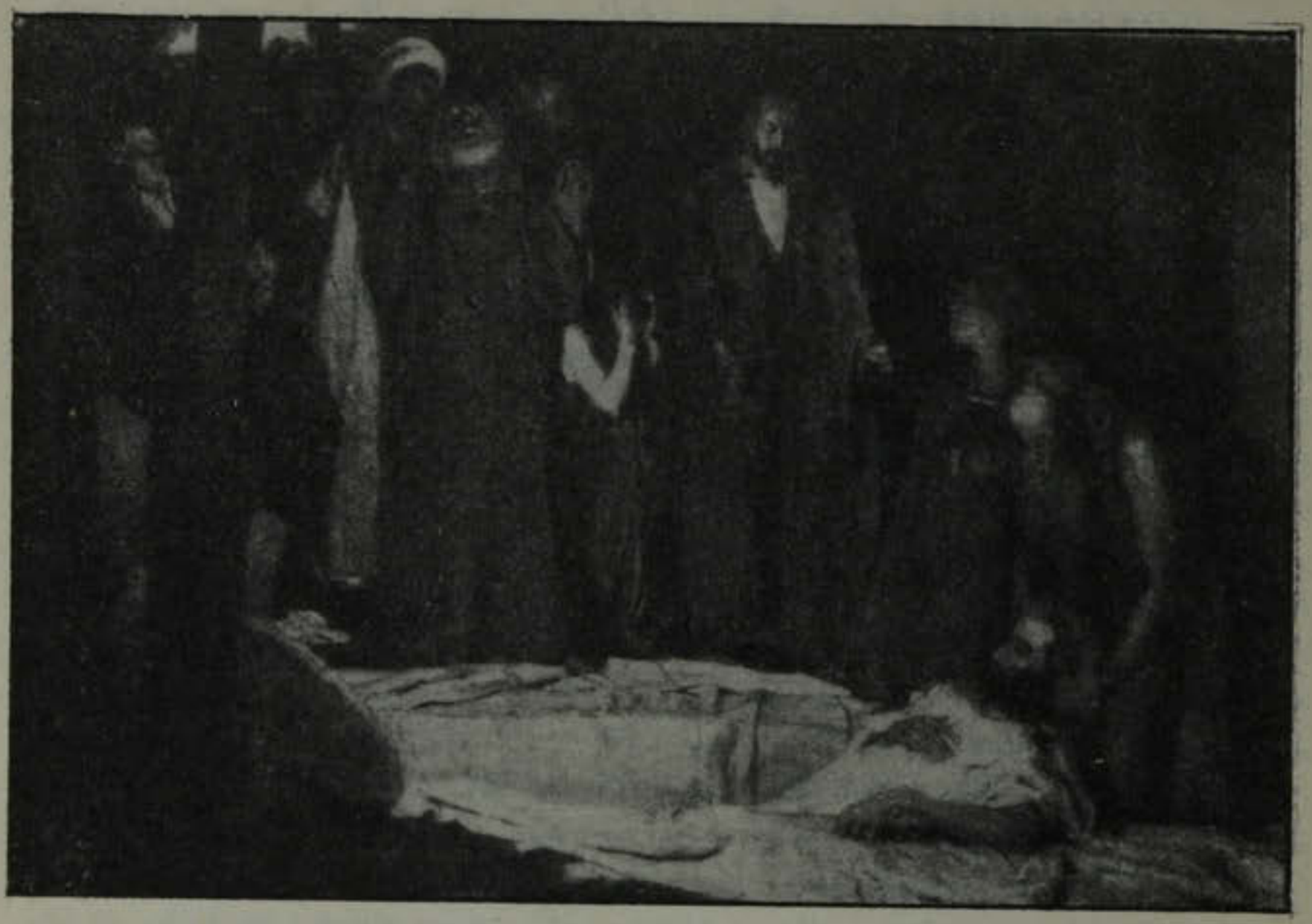

« Զազարու յարութիւնը », նկար Tannerի (Լիբանոյի ժողովն)

ԾԱՂԿԱԶԱՐԴ, *Զատիկը 1 եօթնեակ կանխող օրն, կիրակի եւ պահք, ժողովրդական բառով՝ Մառզարդար, ամիկ. Զարզարդար, Ն. Նախիջեւանի բարբառով՝ Մառազարդ եւ Մառկոտրում, ի Լատինս՝ Արմաւենեաց օրն եւ ի Յոյնս՝ Ողոգոմեան կիրակի (ար բարեբանութեան) ի յիշատակ Յս·ի վերջին մուտքին Երուսաղէմ, երբ երամ տաւարեալ երկեւս ժողովուրդը ողջոյնաներով դիմաւորեց զԻՆ՝ արմաւենիի ու ձիթենիի ոստեր բռնած: Այս օրը մեծաշուք կը կատարուի եկեղեցիներու մէջ, եւ «Այսօր ընդ հրաշեղեան» շարականի կամ «Փառք ի բարձունս»ի երգեցողութեան միջոցին՝ ձիթենիի ոստեր կը բաժնուին հաւատացեալներու: Ձիթենի չգտնուող գաւառներ ուռիով կամ մրտենիով կը գոհանան: Ժամուրներ տուն կը դառնան իրենց ձեռքի ոստերով՝ զոր տատատաղէն կ'տանկսեն մամիկներ ու տերեւները կը ծխեն իբրեւ խունկ: — Ծաղկազարդը նորազարդ կեանքի օրն է միանգամայն: Ցրանագիր անոր կ'ըսեն նաեւ « Ծաղկեալ պատիկ»: Հայրենական գաւառներու մէջ, նոր հարսեր իրենց հայրենի տունը կը վերադառնան՝ Յարութեան օրը հոն անցընելու համար: — Լսենք Օրմանեանը. «Մաղկազարդ անունը զուտ հայ ըլլա-*

լավ հանդերձ, ոսնակաւն կամ քրիստոնէական ծագում չունի, եւ թուացի կը պանենք հետեւցնել թէ ան հին հեթանոսական ոսն մըն էր Հայոց մէջ, նման Վարդավառի, որ ժամանակներու եւ պարագաներու նմանութեամբ՝ Գալուստ յՅերուսաղէմ ոսնին հետ խառնուեցաւ, եւ մէկուն անունը միւսին տրուեցաւ»: (Այս մասին տե՛ս եւ ԱԽԱՐ ԿԻՐԱԿԻՆ մէջ Մաղզարիայի բառը՝ 88-89 էջ): — Տօնախմբութիւնն է այսօր՝ Սրմաւէնի, Ծաղիկ (Ցիլոս), Ոլոանննա եւ Սիոն անուններն ունեցողներուն:

ԴՈՆԲԱՅԼՔ, արտասահման բարբառով՝ Դանապացէք, գոց լեզուաւ նաեւ Դանպաց: Բարկենասանքի շբ. իրիկուընէ սկսեալ՝ Մեծ Պահոց ամբողջ տեւողութեան փակ է եկեղեցւոյ խորանին վարագոյրը. բացումը կը կատարուի Ծաղկազարդի իրիկուն, երբ քահանան՝ Սիղանին վրայ՝ վարագոյրին դուրսէն՝ Աւքայութեան պահապան հրեշտակն անձնաւորող իր կարգակից կ'ազերթէ բանալ անոր դուռը, բանալիի ընդհատ հարուածներ տալով: Այս ծէսը տեսակ մը կրօնաթատերական պատկերացումն է «վերջին դատաստան»ին: — «Դանբացէք»ի բանալին կը դնեն թէևատանեաց եւ համբերու բերնին, անոնց լեզուն բանալու հաւատքով, մանաւանդ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ ժամը:

ՓԱՐՔԱՇԱՆ, կամ Քարքաշիկ արտասահման բարբառով՝ Մեծ Պահոց վերջին երեքշաբթին զոր կարծես «քար քաշելով» այսինքն դժուարաւ կը լրացնեն հաւատարիմ պահակացներ, եւ որուն վրայ սա յանգաւոր երկտողեակն ալ կայ. «Քարքաշան, քարքաշան, ճժեր հալան ու մաշան». ճիժ՝ պզտիկներուն կ'ըսուի:

ՍԵՒ ԵՐԿՈՒՇԱԲԹԻ, արտասահման բարբառով՝ Աւագ Շաբթուան Ա. օրը: Սկիզբն ամենաչքեմ ազօթից, խոստովանութեան եւ ապաշխարութեան: — Մեր օրացոյցը թղթատողներ պիտի հանդիպին Թգևնուոյն բառին՝ այսօրուան դիմաց, որովհետեւ Աւագ Բշ. եկեղեցին Ղուկասու աւետարանէն (ԺԹ 6-9) ընթերցումը կը կատարուի Նոյն ծառին «առակ»ին, անբերութեանը համար Յիսուսէն անիծուած: Յիշատակն է նաեւ Յս.ի՝ տաճարը մաքրելուն:

ՇԻՆ ԵՐԵՔՇԱԲԹԻ, արտասահման բարբառով՝ Աւագ Շաբթուան Բ օրը. յիշատակ տասն կուսանաց. Մատթէի աւետարանէն (ԻԵ 1-13) ընթերցմամբ նոյն «առակ»ին: Տասն ապջիկներ գիշերանց կը պատրաստուին հարսնիք երթալ. իմաստուն հինգը կանխաւ իրենց լապտերներուն իւղը հոգալով՝ կրնան հարսնեաւն մտնել. իսկ յիմար հինգը կը-կրանցնեն առիթն ի խնդիր իւղի: — Մանկամարդուհիներ այսօր կառակաբար իրար կը շնորհաւորեն, «տնունդ ապրիս ձիսա» ըսելով, ակնարկութեամբ յիմար կուսանաց: — Տօնախմբութիւնն է այսօր Իմաստուհի (Իմաստիկ) անուն ունեցողներուն: Յիշատակն է նաեւ Յիսուսի՝ Փարիսեցիները յանդիմանելուն:

ՉԻՒ ՉՈՐԵՔՇԱԲԹԻ, արտասահման բարբառով՝ Աւագ Շաբթուան Գ օրը. յիշատակութեամբ Յուդայի մատնութեան:

ՕՏՆ(Ա)ԼՈՒՍՅ, Աւագ Շաբթուան Գ օրուան «Յիսուսի Ընծ-

բեաց յիշատակ»ին երեկոյեան արարողութիւնը, — խոնարհութեան ամենավսեմ օրինակ՝ զոր Փրկիչը ցոյց տուաւ իր երկատասան Աշակերտաց, անոնց ոտները լուանալով՝ Իր հուսկ Ընթրիքէն եաք: Աւետարանի այս դրուագն է ահա զոր յաւերժացուցած է Ելեղեցին՝ Աւագ Հինգշաբթի երեկոյին, երբ ժամարարը Սեղանին վրայ զենջաւկաւորեալ ու ծնրադիր՝ իր կարգակիցներուն աջ ոտները կը լուայ եւ խաչագրաշարժ կ'օծէ կարագով, աւանդական 12 թիւը լրացնելով դպիրներով: Գործածուած կարագը յիշատակն է այն կնոջ որ իւղով օծեց Յս.ի գլուխը, Սիմոն բորոտի տունը: — Ոտնալուայի «արդար եղ»ը թզթէ հմայեկներու մէջ կը պահեն, եշ. ուր. շբ. քաշելով ճակտի՝ որ աստիճանաբար կը ծորի բերան, ու նաւակատիքին՝ Ութուն՝ վերջ կը արուի բազմօրեայ պահոց շրջանին: Նոյն եղը ցաւահալած նկատուած է գաւառներու մէջ:

ԼՍՅԻ ԳԻՇԵՐ. Աւագ Հինգշ. Գեթսեմանիի պարտէզը գիշերանց Յիսուսի մատնուելուն ու ձերբակալուելուն ի յիշատակ հսկում: — Ելեղեցւոյ խորանը փակուած է մեր վարագոյրով, վրան՝ պատկերը Խաչելութեան, եւ անոր առաջք՝ Աշակերտաց թուով 12 կերոններ որոնք մէկիկ մէկիկ կը վերցուին դիպաւոր ուեւտարաններու ընթերցմամբ, մինչեւ որ միայ պլպլուքը կարմիր կանթեղի մը — Յուդայի աչքն արիւնուշտ: Ուրեք ուրեք, տաճարին համատարած խաւարին մէջ կը լսուի աղուաձայն ողբերգը դպիրին, Ո՛ւր ես, մա՛յր իմ (Մաշու մեղեդի):

ՅՈՒԴԱՅԻ ՈՒՐԲԱԹ. Աւագ Շաբթուան Ը օրը, «յիշատակ Զարչարանաց, Խաչելութեան եւ Թաղման Յիսուսի» Որուն գերեզմանը կամ դագաղը խորհրդանշող եւ ապիտակ սիւնազարդ տաճարի մը մանրանկարը ձեւացնող «Թաղում»ը երեկոյին կը թափօրեն պտեւտաւորեալ ու աղաւարտակիր քահանաներ ժամին պարտէզը «պարզեւատուն» շարականով (իսկ Յոյներ՝ գիշերը՝ փողոցներու մէջ): «Թաղում»ին տակէն կ'անցնին ախտաժէտներ ու մանուկներ: Արարողութիւններէն վերջ, ժողովուրդը «Թաղում»ին մէջ դրուած ծաղկանոթէն կը վերցնէ ու տուն կը տանի նարդէոս, ամբուլի եւ շաւիղի ծիլեր՝ իբրեւ բուժում: — «Աւագ Ուր.»ն արարատեան բարբառով կը կոչուի Ինգլնգան Ուրրաթ՝ իբրեւ երերեալ - տատանեալ օր: Գրոց լեզուի համանիշն է Կարեաց Ուրրաթ: — Ուրրաթարուր կամ նոր՝ կայծաշանի ձեւով պղպտաեայ մանր զարդեր են զոր գարբինք անխոս կը շինեն նոյն գիշեր, եւ զոր կը կապեն երեխաներու ոջ թեւին՝ իբր շանթարգել: Դարձեալ, կայ Անվրմին՝ զոր նոյնպէս գարբինք անխոս կը կռեն ապրնջանի ու մատնիի ձեւով, իբրեւ բժժանք ընդդէմ չարակնութեան ու ցաւի: — Հիւանը նոյն օր չի բերներ ուրագ, ոչ ալ դերձակին՝ ասեղ, Մաշու Գործիքին ու Պատանքին ի պատիւ: Ծաւի բունին գամ կը մխեն, արտէս զի մարմինը զերծ մնայ պալարէ: Աւտուն կանուխ կը խմեն քացախ՝ ի յուշ Խաչելին, Որուն լեզի մատուցին խաչին վրայ: Այսօր չեն բարեւեր զիրար՝ իբ-

բեւ սուգի յայտարար: Կ՚երթան տղվրտիք՝ հին ու նոր մեռելներ օրհնել տալու: Հաչափաշտ ալիճներու՝ օր հանդատեան: — Ժողովուրդն Աւագ Ուրբաթ կ՚անուանէ մշտատեւ կերպով անժպիտ ու դատաւանապէմ անձեր: Կայ առած մըն ալ, «Աւագ Ուրբաթ օրով տաճկըցնել ու մուրդատ կանչել», ինքնին իմանալի:

ԿԻՍԱՄԵՌ ՇԱԲԱԹ, արտասահման բարբառով՝ Աւագ Շաբաթուան Չ եւ վերջին օրը, ձրագալոյց Չատկի: — Խեռամ եւ Նաւակատիք՝ (որոնք բացատրութեան նոխորդ էջերում): — Այս եօթնեակին 6 օրերը գրոց լեզուի մէջ կը կոչուին Չատկապարան:

ՉԱՏԻԿ, գարնան զուգադիպող եւ 40 օր տեւող Փրկչին ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ տօնը (որ 35 օրերու շարժականութիւն ունի, այսինքն մարտ 22էն մինչեւ ապրիլ 25 կրնայ հանդիպիլ, իրեն հետ շարժելով դէպ ի վեր՝ մինչեւ «Աւագաւուր» 10, եւ դէպ ի վար՝ մինչեւ «Վարդավառ» 14 եօթնեակներ. համապատասխան՝ 24 եօթնեակներու շարժական միջոց մը), որ ժողովրդական բառաձեւով Բրիատոս Յարեաւ. ալ կը կոչուի, զի այդպէս կ՚ողջունեն այսօր զիրար: — Չատիկ բառը կ՚ածանցի, ըստ Հիւնքեարպէյենտեանի, պրակ. զէն եւ զէտէն արմատներէն, տայերէն վինալ, ինչպէս կը տառատուի Ս. Գիրքով ալ, «յարժամ զպատիկն զենուին»: (Առակ. նահե՝ սատակ եւ սատակիլ բառերը): Ուրիշներ քմածին կերպով կը մեկնեն զայն՝ իբրեւ Բարաչէլացւոց Եգիպտոսէ վասուելուն տօնը. նոյնպէս Օրմանեան Ս. կ՚ըսէ. «Ըզանակներու զատուելէն, կամ, գիշերահաւասարով՝ տարւոյն 2 մասերուն իրարմէ զատուելէն առնուած անուն մը»: — Բառիս եբրայեցերէնն է բնական (= տայ. պասեք կամ պասքա, յունարէն եւ լատիներէն նոյն) որ «անցք» նշանակելուն՝ մեր նախնեաց մատենագրութեան մէջ տայացած է Անցանակ եւ Անցարան բառերով: Հրէից մօտ, այս տօնը յիշատակն է իրենց՝ Եգիպտոսէ ելքին, նաեւ այդ առթիւ կատարուած զոհին. այդ ելքին նախընթաց գիշերը՝ սատակիչ հրեշտակը Եգիպտացւոց անդրանիկները զարկաւ, առանց մոռնալու Հրէից տուները՝ որոնց վրայ արկուած էր գառան արիւն(*): Հրեաներ կը զենուն զատկուան գառ զոր կ՚ուտեն անխմոր հացով. ասկէ՝ Բաղարջնակերաց տօն յորջորջուին ալ անոնց մէջ: — Յիսուս Իր կեանքի վերջին տարին զատիկը կատարեց Իր աշակերտաց հետ՝ ա՛յն երեկոյին երբ պիտի սկսէր Իր Յաչելութեան օրը: Յաջորդ օր, արեւու մարը մոռնալուն, Իր Մահէն 3 ժամ առաք, Հրէից շաբաթն էր եւ կը պահուէր նաեւ զատիկ: Յիսուս զատկական գառը նմանցուց Իր Անձին որ անոր նախատիպն էր, փոխան զատկի՝ հաստատելով Տէրունական Ընթրիքը, Իր Մարմինն իբրեւ հաց, եւ Արիւնն ալ իբրեւ գինի մատուցանելով. ատով յայտնեց՝ թէ Իր Մարմինը պիտի տար

(*) Ուրիք ուրիք, ինչպէս ի Գոթիա, Յոյներ ցարդ իրենց բնակարանաց բարաւորներուն վերեւ խաչ կը գծագրեն մատնանիշ՝ մոլեռուած գառնուկի արեամբ:

Հրէից ի մահ մատնուելու, հեղմամբ Սրեան Իւրոյ՝ ի փրկութիւն աշխարհի: — Հայոց զատկական սեղանի գլխաւոր ազգն է կարմիր հաւկիթը՝ որուն մասին խօսած ենք մեր 1908ի տարով (էջ 231): Արարատեան լեզուի մէջ կայ կրկնանուկ բառը որ նոյն օրուան «հաւկիթ ազնուիլ»ը կը նշանակէ (կրկիա՝ պինդ, անել՝ ընել): Երկրորդ ազգն է ջրեակը կամ կաճառն, յԱկն՝ բաչուկ, Ն. Նախիջեւանի բառով՝ պաադիր, ալիւր զանգեալ կարագով եւ ձուով, ի ձեւ Փրկչին «փուշէ պսակ»ին՝ զոր կը պատրաստեն Սւսագ Ուբ. օրուընէ: — Այս մեծ ծոնը (ասճկ. պեօյիւք բասգալիա, յուն. նոյն = եբր. բեսախ = ֆրնս. Pâques) շարժական ըլլալով, զայն գտնելու յատկացեալ դիրքը կոչած ենք Զատկատոմար. այդ օրերուն երեւան էլլող սեւա-խայտ-կարմիր միջատը՝ Զատիկ, coccinelle (ի Մուշ՝ Մարիամ-բալոջ) ու նոյն եղանակին բացուող ծաղիկն ալ Զատկածաղիկ, pâquerette, բասգալիա չիչէյի: «Զատիկը վրան ծրտեր է» կ'ըսէ ժողովուրդը կատակաբար անո՛ր որ նոր լաթ է տպած զատկի առթիւ: Զատկարարայ բառով՝ արարատեան լեզուի մէջ կ'իմացուի զատկի առթիւ բարեկամի նուէր ղրկուած ճաշակեալիք: Նոյն բարբառին մէջ կայ առ առացուածքն՝ Սւսագ Շաբթուան հուսկ 3 օրերուն համար. «Ինգ Ինգան ուբաթ, Կիսամեռ շաբաթ, ձա՛ն ձա՛ն կիրակի»: — Տօնախմբութիւնն է այսօր՝ Զատիկ, Յարութիւն (Սրթին, Սրուէթ, Սրթօ, Յարօ) եւ Տօնապետ (Տօնիկ) անուններն ունեցողներուն: — Ծխատէր քահանան օրուան պատարագէն վերջ կը շրջի տունէ տուն՝ կարմիր հաւկիթով Տնօրհնէք կատարելու, որ կը տեւէ մինչեւ Համբարձում:

ԱԽԱՐ ԿԻՐԱԿԻ, այսպէս կը կոչեն Արարատեցիք իրենց Մատաղատօնը, վի նոյն օր ամբողջ համայնքի մը կողմէ կատարուող «մատաղ»ին համանիշն է ախար, գրոց լեզուաւ՝ յազածոյ, յաչս, զոհ, (նաեւ ողջակէզ՝ երբ զոհելի անասունն ամբողջովին այրուի. ինչպէս էր ի հնումն): — Տեղ տեղ՝ զենլի անասունին եղջիւրները մոմերով զարդարած կը տանին եկեղեցի, Յթման իրիկուն, Մատաղօրհնէքով՝ եւ բակը կը մրթեն զուարակը. մատաղն է այս, այսինքն առ Տառակ մատաղաչ հօրթիկ՝ ազքատաց բաշխելի խորտիկ (ապագ): Ժողքով՝ համանմանն է նաեւ Իւլամաց «Լյատի Սահա»ն, ի քաւութեան մեղաց: Մեր մէջ յիշատակ է ննջեցելոց: Նախ քան զենուի, ազը կ'օրհնուի եւ ափոցի կը մատուցուի մատաղացուին՝ զայն սրբելու համար սկզբնական անէծքէն: Մատաղը տարբեր ծոներու առթիւ ալ կը կատարուի՝ եղան, հօրթու եւ աքլորի զենումով, մատաղատուին կարողութեան համեմատ: Ժամին կանգնած կը խաշեն միսը, հատատ բաժիններու կը վերածեն եւ լաւաշներու մէջ ծրարելով՝ հատարակութեան կը բաժնեն ժամին գուռը: Ջքաւորներ կ'ատանան նաեւ անեզի միս: — Փարատան Տ. Մովսէսեան կը գրէ. «Մատաղի նախընթաց օրը, գիւղի բնակչաց մէջէն երիտասարդք հոգիս ցցուելու սկսած ծառերէ թարմ երկճիւղ ճիւղեր կը կտրեն, կեղեւը կը հանեն, երկու ճիւղերն իրարու հետ կը հիւսեն (Մատղարդար) եւ տպա կենդանեաց արեան

մէջ կը թաթաւեն: Այս գործողութեամբ իբր թէ ճիւղերը տալըմայական մեծ զօրութիւն կ՚ընծեռուն, որոնք դալարացեալ դաշտերը կը անկուին եւ կ՚արգիլուն հնձող յաջողութիւնն ընդդէմ արհաւիրքները, զոր օրինակ՝ ցամաքութիւն, անթիւ բազմութեամբ մկանց եւ մարախներու երեւան գալը եւ ուրիշ դաշտային արկածներ: Բնակիչները կը հաւատան որ այս ընտանեաբեր արկածները կ՚ուսաքէ Աստուած իրենց չար գործոց վրայ բարկացած ըլլալուն, եւ կ՚աշխատին զոհով եւ աղօթքով, պահքով եւ երդումներով ի բառ գարձնել»: — Զատկական Մատաղատօնը շատ հեռի է, ասկից, նմանելէ Աթենայեցոց Հարիւրեզնեան Զոհատօնին (Hécatombées) զոր անոնք կը կատարէին իրենց քաղաքական տարուան Ա. ամսուն՝ ի պատիւ Ապողոնի: — Յարութեան տօնի գէմի կիրակին է

ԿՐԿՆԱԶԱՏԻԿ կամ Նոր կիրակի. Զատիկէն վերջ առաջին կիրակին ըլլալուն համար՝ այսպէս յորջորջուած: Լատիններ «Փակեալ շաբիկ» կ՚ըսեն Կրկնազատիկին: — Ըստ Տօնացուցի, Եկեղեցւոյ տօն կը նկատուին Նոր եւ Աշխարհամատրան կիրակիները, Էջմիածնայ, Տապանակի, Շողակաթի ու Յայտնութեան նաւակատիքները, նաեւ Յայտնութեան տօթնեակին գշ. գշ. եշ. օրերը: — Կրկնազատիկ գէմի կիրակին է

ԿԱՆԱՉ ԿԻՐԱԿԻ, նորազարդ բնութեան գալարագեղութիւնը խորհրդանշելուն համար՝ այսպէս կոչուած: Համանիշն է կիր. Աշխարհամատրան (տես. հոլով «Աշխարհամատուն» բառին. իսկ մատուն՝ յատնարէն մարդիրիոն՝ վկայարան). այս անունը արուեցաւ նախ ա՛յն վայրին ուր Յս. Վերջին Ընթրիքն ընելով՝ Հաղարգութեան խորհուրդը հաստատեց, եւ յետոյ՝ Երուսաղէմ հիմնուած առաջին Եկեղեցիին: — Ե. Դարեան Արքեպս. կը գրէ մեզ. «Այս եկեղեցիին յիշատակը կը տօնուի մեր մէջ՝ Զատկին յաջորդող Բ կիրակի օրը: Այժմ Երուսաղէմի Ս. Յարութեան տաճարին մէկ մասը կը կազմէ ան, մինչդեռ Դ դարուն ուրոյն շէնք մըն էր ի քաղաքի կամ ի մոդովրեան, եւ կը կոչուէր Գիւտ խաչ, Տիրոջ Յայտնութիւն տանուած ըլլալուն պատճառաւ: Կաղանկատուացին (է դար) կը գրէ իր Պատմութեան մէջ (տար. Ա. էջ 421). «Իսկ Եկեղեցին կաթողիկէ որ մատուռն անուանի՝ որ է Գիւտ Խաչի՝ քան կանգուն հեռագոյն է ի Յարութենէն»: Ծիշդ չէ ուրեմն նոյնացնել պայն Սիոնի Վերնատան հետ, ինչպէս կ՚ընէ Օրմանեան իր Ծիսական Բառարանին մէջ: — Լեզնք Հ. Մանուէլ Գալջունին ալ. «Թագաւորը տարին շատ անգամ մեծամեծներով ու ժողովրդով կ՚երթար Աշխարհամատրան վայէվանեան մեհեանը՝ զոր Լուսաւորիչ կործանեց եւ անոր տեղ շինեց պզտիկ եկեղեցի մը (մատուռ) որ բառեցաւ Աշխարհամատուռն, բոլոր Հայաստանի մէջ Ս. մատուռն ըլլալուն. անոր մէջ գրաւ Ս. Յակոբոս եւ Աթանագինեայ նշխարներէն: Թագաւորը քրիստոնէութեան առեն տարին երեք անգամ մեծամեծներով, եպիսկոպոսներով, քահանաներով ու ժողովրդով կ՚երթար այս եկեղեցին, եւ հոն կաթո-

ղիկոսը մեծահանդէս պատարագ կը մատուցանէր թագուհին ու ժողովրդին առաջնակարգութեամբ: Այս եկեղեցւոյն յիշատակն է զոր ինչուան հիմա կը կատարենք զատիկէն 2 շաբաթ եռեւ Աչխարհամատոյն կիրակի անուամբ ազգային ծնունդի մեծարանքով»: — Կանանչ կիրակին կը յաջորդէ

ԿԱՐՄԻՐ ԿԻՐԱԿԻՆ, 22րդ օր Զատկի, նորազարդ քնութեան գունագեղ ծաղկաւորումը խորհրդանշելուն համար՝ այսպէս կոչուած: — Արարատեցիք կանանչ ու կարմիր քով քովի բերած՝ կ'ուտէին Ծխածանը: — Իսկ Յինուն՝ 50 օրերու միջոցն է, Զատիկէն մինչեւ Հոգեգալուստ:

◉

ԾՈՒԶԱՏԻԿ, 1824էն ի վեր խափանուած զատիկ(*) որ հայ Եկեղեցւոյ մէջ «այլ եւս գալիք չունեցող օր»ի համարժէք է (Calendes grecques), նման փետրվար երեսունըմէկին. ասոր պէս ոճ մըն ալ Յրանոցիք ունին, երեք ինդչարթիներու չարաճ: — Ծուզատիկի պատմականն ու ժողովրդական ըմբռնումը տե՛ս Ամէնուն Տարեցոյց **1923**, *էջ 380-3:*

*ԾՈՒՏՕՆ, մայիս 6ի Յունաց «Այի Եորկի»ն (Ս. Գէորգ) ու Տաճկաց «Խըտրէլլէզ»ն այսպէս անուանած են հայ մամիկներ: Տե՛ս այս մասին Ամ. Տարեց. **1907**, էջ 90: — Նոյն օր կիներ չեն գործեր, որպէս զի վիշերնին չծուի! ասոն է մանաւանդ յղիներու, զի մի՛ գուցէ ծուին կամ ծնունդ ատն թերացեալ զաւակաց: Ինչ ինչ հայաբնակ գաւառներու մէջ այն համոզումը կը տիրէ՝ թէ նոյն իրիկուն ամանի մէջ գրաւած կաթը մածունի կը փոխուի առաւն:*

ԽԵՆԴԵՐՕՒ ԿԻՐԱԿԻ, այսպէս կը ձայնեն հայ մամիկներ ու մայրիկներ՝ գտեր էրաչոլ իրենց ազգ, որոնք որ եւ է սուրբի հաւատոկ ծնունդութիւնը պատրուակ բռնելով՝ կը յուսան արձակուրդ ունենալ. բայց մեծերնուն՝ զիրենք զգաստութեան հրաւիրող այս հեգնաբանութիւնը լսելէ վերջ կը բռնեն գործին ճամբան: Ժողովուրդը նախատածծած է արդէն «խենդերուն ու ծոյլերուն ամէն օր կիրակի է» առացուածքը:

ԱՊՐԻԼ-ՄԷԿ, Ապրաշեցւոց բարբառով՝ Խարտ. օր: Այլ եւս միջազգային հանգամանք առած օր Հանաքի (կատակ), երբ զբօսասէր անհատներ զանազան հնարքներով կը ջանան իրար խաբել, օգտուելով ենթականերուն դիւրահաւան կամ մտացիր վիճակէն: — Ջանազան զրոյցներ կը շրջին «Ապրիլ-Մէկ»ի ծագումին մասին: Յրանսերէնն է Poisson d'avril, ապրիլեան ձուկ: 1. Ոմանք poisson*ը* passion *(չարչարանք) բառին աղաւաղումը կ'ենթադրեն, ակնարկու-*

(*) Զատիկ բառով բարդ չի մտիր միայն՝ Վանեցւոց ուազատիկը, — ուսոր երէք՝ գեռ եւս ոտքի չելած մանկիկներու: Նախաւանկին յաջորդող ա-ը յղեակապ չէ հոս:

թեամբ չարչարանքին Քս.ի Որ 20 դար առաջ, ապրիլի ակիզբները. մէկ առեանէն միւսը ըրկուեցաւ (Անուայէն Կայիափա, Պիղատոսէն Հերովդէս, Հերովդէսէն Պիղատոս), ծաղրի ու ծանականքի ենթակայ։ 2. Ուրիշներ կը կարծեն թէ նոյն ոճն ակնարկութիւն մըն է ձկնորսութեան՝ որ ինչ ինչ երկիրներու մէջ ապրիլ 1ին կը բացուի։ Եւ ո՞վ գիտէ թէ այդ եղանակին ձուկի որսը գրէթէ միշտ ապարդիւն կ՚անցնի, այս յաւասիրութիւնն առիթ տուած է միամիտ մարդիկը խաղի բերելու եւ քիթերնուն ինդալու, անոնց տալով խուսափող խայծ մը, ինչպէս ձուկը որ ապրիլին կը փախչի ձկնորսին ձեռքէն։ 3. Ըստ մեզ, ամէնէն հաւանականը կ՚երեւի հետեւեալը։ Ցրանոսա՝ Կարոլոս Թ.ի գահակալութեան (1560)–տարին կը նորնաթ ապրիլի ակիզբները զուգադիպող Զատկի տօնին՝ երբ մարդիկ իրար կը կատակէին ըստ ամանութեան սովորութեան։ 1564ին, թագաւորը Որսորդական դէեակը բնական առեն, յատուկ հրովարտակով փոխեց այդ սովորութիւնը, յունվար 1ը տարեգլուխ ընդունելով՝ իբրեւ զուտ քաղաքական թուական։ Ժողովուրդը հպատակեցաւ արքայական հրամանին եւ իր տօնակատարութիւնները փոխանակեց նոր նշանակուած օրուան. բայց յաւերժացուց խափանուած ապրիլ 1ը, փուճամուճ նուէրներու եւ ծիծաղաշարժ բարեմաղթութեանց տարափով մը՝ որ կը յորդէր ֆրանսական կենսուրախ միտքէն, ուղղեալ մանաւանդ անո՛նց որ շատ էին ախորժեր եղած փոխոխութենէն։ Վերջ ի վերջոյ, ըստ որում ապրիլ ամո՛ւն է որ Աբեւը Զուկերու կենդանակերպէն դուրս կ՚ելլէ, «ապրիլեան ձուկ» առածութիւնը կցուեցաւ այդ կատակներուն։ — Տարիներու ընթացքին՝ սովորոյթը ծաւալ գտաւ Ցրանոայի սինոաէն դուրս երկիրներ ալ, եւ կեղծ ընծաներ, շինծու ձոներ, լրագրական «պոչաւոր» սուտեր եւն. եւն. բնոյթն առին Կատակի օրուան մը՝ Ապրիլ-Մեկի, ինչ որ տակաւին դարե՛ր պիտի տեւէ, ցոյչափ զուարճասէր խարուսիկներ (հնարքով խաբողներ) եւ կլլողներ (առաթիւը չյիշող միամիտներ) գոյութիւն ունին աշխարհի վրայ։

ՄԱՅՒՄ-ՄԷԿ. — Մայիս ամառնունը կը ծագի յոլջոլջումէն հնդ. Մայիա (= մայր) դիցուհւոյն, առաւածացեալ բնութիւնն իսկ՝ նման մեր Անահիտին, արգասաւորիչ-մայր արտրածոց։ Հռոմայեցւոց մէջ, ան կ՚անձնաւորէր Երկիրը։ Իրեն նուիրուեցաւ այս Ծաղկամիսը՝ որ կը զուգադիպի հայկ. Ժ ամիս Մարերի (= մայր ?)ին հետ։ — Մայիս-Մէկը մեծ ծաղկաոճն է Յունաց համար որոնք մուխնիլուսուն կ՚երթան գաշտային ու լեռնային խրախճանութեանց, եւ կը վերադառնան ծաղիկներով բեռնաւոր, մինչ ապրիլ 30ի գիշերուընէ արդէն դրսառնգած կ՚ըլլան իրենց տան ճակատները ճենոզկուզակի եւ եղեւնիի պսակներով։ Անոնց կիները նոյն ոճը կ՚որակեն հեթանոսական լեռնշոի առութեամբ մըն ալ։ — Ցրանոայի մէջ, նոյն օր հովտաշուշաններով կը զարդարուին՝ իբրեւ երջանկաբեր։ — Ամէնուրեք ան է այսօր դպրոցական պտոյտի, կարգ կարգ՝ դէպ ի հանդէս-կոկոյ քաղաքները։ Մարգագետիններու նախշուն օթոցին

վրայ, հայ տղաք՝ Գարունին հետ նոյնացած՝ սովոր են խոտալու իրենց Թոլանուկը (Գլոտր-Մայիս): Մերկանանչ-կարմիր կիրակինները դրացի այս ամիսը գոշատյին ու լեռնային ժամանցներու շրջան մըն է Հայերուս ալ համար: — Լատին Եկեղեցին մայիսը ոչ նուիրած է Ս. Կուսին, անուանելով զայն Ամիս Մարեմայ: «Եկեղե-ցէ»ի արարողութիւնն ամէն իրիկուն. չափահասներ ալ իրենց Ս. Հաղորդութիւնը կ'առնեն: — Վերջապէս Մայիս-Մեկը բանուորական տօն է, 1888էն ի վեր Ընկերվարականներու կողմէ հաստատուած եւ ամացած միջազգային տոնդամանք: Գործաւոր դասակարգը չ'աշխատիր այսօր՝ իր պահանջները լսելի ընելու համար դրամատիրական դասակարգին: Հաւաքոյթ, թափօրական ցոյց, բացօթեայ ինջոյք ու ճառախօսութիւն՝ Արհեստակցական Միութեանց նախաձեռնութեամբ: — Ա՛ս է՝ ան է, ամէն բանէ առաջ՝ Մայիսը սիրական ամիսն է ամ-կայն մշակին որ ոսկի՛ կը սեպէ անոր անձրեւին մէն մի կաթիլը: Լսե՛նք իր Հաւատամքը. «Վեց ամիսը մէկ թիլ, մէկ ամիսը վեց թիլ», ակնարկութեամբ Հայաբոյսին արագ աճմանը այս ամսուն:

ԵՐԵՒՄԱՆ ԽՍՋ, «տօն երեւման Ս. Խաչին», Կարմիր կիր-ի դէմի կիրակին, Իթ օր յինանց, դէպ ի մայիսի կիսուն: — Յիշատակն է այն՝ այն լուսեղէն երեւոյթին որ 7 մայիս 351ին, Հոգե-պալատեան առաւօն ժամը 3ին, Ս. Կիւրեղի օրով, սեռակնաձեւ տե-սանելի եղաւ ամբողջ Երուսաղէմի երկնակամարին վրայ, արեւուն լոյսն իսկ խափանելով իր վոլվոլուն պայծառութեամբը: Ժամեր տեւեց այս լուսերեւոյթը, մէկ ծայրը Գողգոթայի, միւսն ալ դէպ ի Ձիթենեաց լեռ, ինչ որ խորին յուզմամբ ու ջերմեռանդութեամբ համակեց ակնառաւ ժողովուրդը:

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ, Չասակին քառասնքրդ ինգշ.: — Իր Յարու-թենէն վերջ՝ Փրկիչը նոյնքան ատեն յաճախ Իր աշակերտներուն ե-րեւելով, յայտնապէս ցուցուց անոնց՝ թէ կենդանի էր. յետոյ Բեթա-նիոյ մօտ Ձիթենեաց լեռը տանելով զանոնք՝ համբարձաւ երկինք, անոնց աչքին առջեւ: — «Համբարձում»ին ժողովրդական համանիշն է Վիճակ, որուն սովորութիւնը կը թուի մէկ միացորդն ըլլալ հեթանո-սական հաւատալիքներու. վի հին ազգաց կրօնական կեանքին մէջ հմայքը (գուշակութիւնը) մեծ տեղ կը գրաւէր: — Վիճակ ածանց բառ մըն է վէճ արմատով եւ ակ յետադաս մասնիկով. ճ լծորդ ըլ-լալով գ-ին՝ կը նոյնանայ վէգ (աշըգ) բառին հետ. արդարեւ «վի-ճակ»ը վէճի տակ իյնալու բանին որոշումն է՝ վէգով կամ քուէով, նաեւ կը նշանակէ բախտ (կարգաւորութիւն Սասունցոյ). Սեւակաց Գրքի «վիճակ գոգարեցուցանէ զվէճս» խօսքն ալ կը հաստատէ այս պարագան: — Տօնախմբութիւնն է այսօր Համբարձում (Համբար, Համբիկ, Համբօ) անուններ ունեցողներուն: — Գանք «Վիճակ»ի աշ-

հարկիկ արարողութեան՝ որ բազմաթիւ տարբերակներ ունի Արեւելահայոց եւ Արեւմտահայոց մէջ. ահա՛ առաջ ամփոփ նկարագրականը.—

ԾԱՂԿԱՓԱՂ, արարատեան բարբառով՝ Համբարձման նախընթացն է, գշ. երբ աղջիկներ գարնան ծաղիկներ ժողվելու կ'երթան արօտներէն ու հովիտներէն. կազմուած փունջերը կը կոչուին վիճակ (խորհրդանիշը՝ ծնին տեղ), ամենամեծ խաչաձեւ փունջն ալ՝ ծաղկամէր. առնք կը դրուին 7 աղբիւրէ լեցուած հանթառ օշնակ (քաւազ)ի մը մէջ. ծաղկահաւաք կուսանք անքուն կը պահպանեն, — առմիկ ոճով՝ ծաղիկ կը պահեն, — որպէս զի չարաճճի աղաք «վիճակ»ները չշօրթեն գիշերանց: Յաջորդ առաւս, ժամէն վերջ, կ'սկսի ծաղիկ գովելու արարողութիւնը, բացօթեայ, արեւուտ մարգագետնին վրայ, համահամբուխեամբ գուռ-գրացիներու որոնք բազմօրակ կը նըստին, մէջերնին առած օրուան թագուհին՝ վիճակաիյան աղջիկ մը քազմակեալ, որուն առաջքն է ջրալից ու ծաղկաւէտ օշնակը՝ բերանը մարմաջալ գոց, մէջն ալ ձգուած՝ հանդէսին մասնակցողներէն տըրուած խեցը (մատնի, դրամ, կոճակ եւն.). աղջնակը ձեռքը ներս խրելով՝ ափին մէջ կը պահէ առնցմէ մին, մինչ ներկայ մը կ'ոգէ ժողովրդական քառեակ մը (Ջանգիւլիւմ) նպաստաւոր կամ անպատեհ բախտին անո՛ր որ ափուին մէջի խրին տէրն է: Աղջը կը շարունակէ այսպէս ու կը վերջանայ երգուպարով: Յետոյ օշնակին ջուրը կը գործածեն՝ իբր ցուաշալած, «ծաղկամէր»ն ալ ժամին կ'ընծայեն: — Նոյն օրուան ուանդակաւոր ճաշն է կաթնապուրը՝ որուն կանոնով կ'ըսեն Գառնեցիք, եւ անով կ'իմանան Համբարձման տօնը միանգամայն:

ԵՐԿՐՕՐԴ ԾԱՂԿԱՁԱՐԴ, ԽԳ օր յինանց, Համբարձման Դ օրը, կիր. որուն մասին Օրմանեան Ս. կը գրէ. «Այս անունն առած է պարզապէս օրուան ուեւտարաններէն: Հայ եկեղեցին Նար-կիրակիէն սկսեալ 4 ուեւտարանները կը կարդայ ամէն օր կարգաւ... առնցմէ Քա.ի Երուսաղէմ Գալառեան կարդները Յինանց Է կիրակիին ինկած են, որով Ծաղկազարդի յիշատակութեան կրկնութիւնը տեղի կ'ունենայ: Տոհմային յիշատակ մըն ալ ուելցած է նոյն օրուան վրայ... հրեշտակ մը ամէն օր կ'այցելէր Լուսաւորչի Նար-կիրակին մէջ, այլ Համբարձման Դ օրը եկած չըլլալով՝ անոր բացատրած է, թէ Քա.ի Համբարձումը ծանելու համար՝ հրեշտակներու գասերէն իւրաքանչիւրն օր մը հանդէս կը կատարէ, եւ ինքը Դ գասէն ըլլալով՝ Դ օրը չէր ուզած իր գասին հանդէսներէն բացակայիլ: Վկայաբեր այդ յիշատակը խառնած է օրուան շարականին»:

ԵՐԿՆԱՅԻՆ ՎԻՃԱԿ, Հոգեգալուստէն 3 օր առաջ, եշ. ԽԷ օր յինանց: — Յա.ի Համբարձումէն վերջ, Աշակերտները Յուդա Իսկարիովտացիի փոխարէն վիճակ ձգելով ընտրեցին Մատթիան որ առանց հետ շրջած էր արդէն՝ Փրկչին միրուխեենէն մինչեւ Համբարձումը: Աշակերտները զայն նկատեցին իբրեւ ընտրեալ՝ Տիրոջ ապրեցութեամբ, (Մատթիա եբր. «պարգեւ Տեառն» կը նշանակէ),

տակէ՝ երկնային վիճակ յարձարձումը որ կապ չունի Համբարձման ծոմին կատարուող ընտանեկան վիճակախաղին հետ։ Միւս ընտրելին էր Յակէպ Յուսոս, այլ անուամբ՝ Բարսաբա։ — Առաքելոց՝ իրենց պահած ընկերոջ ընտրութիւնը տեղի ունեցած է Համբարձումէն Հոգեգալուստ երկարող 10 օրերէն միոյն մէջ։

ՀՈԳԵԳԱԼՈՒՍՏ կամ Պենտեկոստէ = յուն. Բենդեգոստէ = ֆրնս. Pentecôte, բառացի թարգմանութեամբ՝ Յիսնիցեակ, այսինքն յիսներորդ օր՝ Զատիկէն ետք, այլ բացատրութեամբ՝ վերջին օր Յինանց, կամ, Համբարձման ծոմէն 10 օր վերջ, մայիսի ետքերը, կիր.։ — Հրեայք ալ ունին իրենցը, 5 յունիսին, Սաւվոթ (կիւլ պայրամը) անուամբ՝ որ կը նշանակէ «Շաբաթներու ծոմ», իրենց Պասէքէն 7 շաբաթ վերջ զուգադիպող, եւ է՝ ցորենի հունձքին համար օր երախտագիտութեան առ Եհովա, նաեւ յիշատակ՝ Եգիպտոսէ իրենց ելքէն 50 օր յետոյ մովսիսական օրինաց առաջութեան ի Սինա. իսկ Քրիստոնէից մէջ՝ յիշատակ Ս. Հոգւոյն Առաքեալներուն վրայ հրեղէն լեզուի ձեւով իջման — երկնատո՛ւր ձիրք Առաքելոց՝ Աւետարանը քարոզելու համար ամէն լեզուէ ազգաց։ — Օրմանեան Ս. կ'ըսէ. «Երրորդութիւն անբաժանելի շարականը եւ Հոգւոյն սրբոյ գալըստեամբ բացատրուած Երրորդութեան խորհուրդը պատճառ եղած են որ Հոգեգալստեան ծոմին կից նկատուի Երրորդութեան ծոմն ալ, եւ Երրորդութեան անուան նուիրեալ եկեղեցիներ Հոգեգալստեան օրը նկատեն սեփական ծոմախմբութեան օր»։ — Գալուստ. Մխիթար ու Սիրական անուններն ունեցողներուն ծոմախմբութիւնն է այսօր, նաեւ բարեկենդանքը՝ տարւոյն 4 եղանակներէն Ամառնամուտի պահոց՝ զոր Տնտացոյցը եղիական կ'անուանէ, գրոց լեզուն՝ Ագուհացք Ամառան, իսկ Աբարտակիք՝

ԽՈՏՀՆԶԻ ՊԱՍ, պի այս շրջանին է որ դաշտի խոտերը կը հնձեն։ Ինչ ինչ գաւառներու մէջ ալ «Խոտհնձի պատ»ով կ'իմանան Լուսաւորչի նշխարաց գիւտին պահքը։

ԵՂԻԱ ՄԱՐԳԱՐԷ. Հոգեգալստեան դէմի կիրակին, զէտ ի Մայիսի վերջերը։ — Ուր 9 գոր առաջ, մաշկեակով Յորդանանէն անցնող, եւ վերտիւն՝ Եղիէ աշակերտին ձգելով հրեղէն կառք ազջ ազջ երկինք ամբարձող՝ Թեղբացի այս մարգարէն իր երկրաւոր կեանքին մէջ ջանաց գործ բերել Բահաղի երկրպագու Աքաաբը (թագաւոր Իսրայէլի) ու իր Յեզաբէլ կինը. գուշակեց եւամեայ երաշտ՝ ի պատիժ. Կարմելոս լերան վրայ զոհ մատոյց ճշմարիտ Աստուծոյ՝ ըլլալու համար 450 քուրմեր Բահաղի զոհ կը մատուցանէին. երկնային հուրը նոյնհետայն ազջակիզեց մարգարէինը, մինչ կուռքին ընծայուածները անկէզ մնացին. ակնառութիւնը տեղնիտեղը մեռցուց բոլոր քուրմերը. յայնժամ դադրեցաւ աղետալի երաշտը եւ երկինքէն առատ անձրեւ տեղաց Եղիայի աղօթքով։ — Ա.Ժ.աշունչի այս գրուագէն առաւօտուած ըլլալ կը թուի

Հայաստանի ժողովուրդը, որ ամէր է եղիսկան անձին. կոչել ու Գարնանամէրջի այս օրերուն հպատակէպ անձերը:

ԱՌՋԻ ՊԱՍԿ = Առաջին պասկ, օրացոյցի մէջ այս բառաձեւը կայ Հոգեգալստեան դէմ կիրակին՝ «Եղիա մարգարէին յիշատակ»ին դիմաց, որովհետեւ Բուն Բարեկենդանի շաբթուընէ մինչեւ Հոգեգալուստ՝ արդէն կայ Տարնիքի:

ԳԱՐԵՒԱՇԻ ՊԱՍ, Եղիա մարգարէի վազորդայնէն (բշ.) մինչեւ ուր. 5 օրուան պահաշրջան՝ Լուսաւորչի Խոր-վիրապին ի յիշատակ. այդ օրերուն կը պատսի գարիի չունձքը:

ԵԼՆ Ի ՎԻՐԱՊԷՆ, Եղիա մարգարէի կիրակիէն 6 օր վերջ (շբ.): — Գր. Լուսաւորիչ Տրդատ թագաւորին անդթութեամբը Խոր-վիրապ ձգաց 13 տարի, եւ ըստ աւանդութեան՝ խնամուհեայ մը կապէ: Երբ Տրդատ Հռիփսիմեանց նահատակութենէն վերջ խելապրեցաւ՝ խոպոխի ենթարկուելով, իր Խորովիրապ դրաջ եղաւ՝ Լուսաւորիչ հանուեցաւ բանտէն 301ի աշնան, բժշկից թագաւորն ու քրիստոնէութիւնը հիմնեց Հայաստանի մէջ:

ԱԹՈՌ(Ի), արարատեան բարբառով՝ Վարդավառ, Ա.-ածնայ եւ Յաչի պահոց նախընթաց երեքշաբթի կամաւոր պահաշրջանը կանոնց. Համանիշն է Փոխ՝ որով կ'իմացուի որ եւ է տօնի օրինական պահաշրջանը կանխող շաբթուան պատրաստական պահքը:

ԳԻՒՏ ՆՇԽԱՐԱՅ Գր. Լուսաւորչի, անոր՝ Խոր-վիրապէն ելքի յիշատակէն 2 երեքշաբթի վերջ, շբ.: — Մեծանուն հայրապետը կեանքը վերջին շրջանին ճգնողութեամբ ապրելով՝ վախճանեցաւ Երիզայի Սեպուհ լեռան վրայ. հովիւներ թաղեցին իր մարմինը որ երկար տարի անծանօթ եւ անյայտ մնաց, մինչեւ որ գարեր եամբ հրաշքով երեւան հանուեցաւ Գառնիկ ճգնաւորին կողմէ: Այս առթիւ հաստատուեցաւ այս տեսակ տօնը՝ որուն վրայ Երզնկացի Յովհ. Պլուզ գրեց իր գմայլելի շարականը «Լերինք ամենայն, այսօր ցնծացէք»: — Տօնախմբութիւնն է այսօր Գառնիկ եւ Սեպուհ անուններն ունեցողներուն:

ՎԱՐԴԱՎԱՌ, ամկ. Վարդեվար, հայ հեթանոսական յոբելեան «ՅԱՂԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ Տեառն» տօնին՝ զոր մեր Ս. Թարգմանիչները հաստատեցին Ը դարուն: Կու գայ Զատիկէն 98 օր վերջ, կամ «Գիւտ Նշխարաց»էն 3 երեքշաբթի ետք՝ դէպ ի յուլիսի կիսուն կամ վերջերը: «Ակլակերպութիւն»ը գրաց լեզուի մէջ ունի Պայծառակերպութիւն, Փոխակերպութիւն եւ Գունաթոխութիւն համանիշները: (Տօնն ու նկարագրականը տե՛ս Ամ. Տարեց. Ա. հատոր, էջ 160: — Ը. Գաբրեան Արքեպս. կը գրէ մեզ. «Ըստ նախնեաց՝ կը գրուի նաեւ Վարդաւար կամ Վարդեւար(*): Բուրն 3 Հեւերէն վերջինն ուելի

(*) Շահան-Զալալեանի «Ճանապարհորդութիւն» Բ հատորին մէջ (էջ 176) կայ Վարդէվար ձեւը, նաեւ Պաշալեանցի «Սօս ու Վարդիվար»ի մէջ (էջ 165) Վարդիւար ձեւը:

Ծ. Ամ. Տարեց.

ձիշդ ըլլալ կը թուի: Յայտնի է որ Հռոմայեցիք ունէին իրենց Rosalia՚ն, ինչպէս Յոյներն ալ իրենց Ռոդիզմո՚ն, վարդերու տօնը: Յիշենք այս վերջիններուն՝ մասնաւորապէս Պոնդէայի մէջ (Մակեդոնիա) Դիոնիսական խորհրդաւոր տօներու առթիւ վարդեր այրելու սովորութիւնը, զոր եթէ ուզենք համեմատել մեր Վարդավառին հետ եւ քան այնմ վարդերու վառումը կամ այրումը եւ ո՛չ թէ փայլիւնը հասկնալ, թերեւս աւելի արդարանայ բառին ա՛նգամ սիրուած ձեւը: Rosation (Ծաղկանց տօնը) կը յիշուի Ըլեսայիզի (Զօրում) յոյն մեթրապոլիտ Յովհաննէսի (Ժ.Ա. դար) ի պատիւ Ս. Թէոդորոսի գրած ներբողեաններէն մէկուն մէջ. եւ եթէ կ՚արժէ հաւատալ Փրոֆ. Գաւալիաիսի, արեւելեան փոքրասիական Յոյները տակաւին կը գործածեն Վարդավառին մեր տօնական բառը (Bemerkungen, էջ 144, եւն.)»: — Բառիս արուած է նաեւ սա առաւելաբանութիւնները. վարդավառ = բարեվառ. պրակ. պէրա՝ ծաղիկ, վառիլ՝ փայլիլ, գործիլ: Առնակրիա վարդ՝ ջուր, վառ՝ վայր-եւ, վաթեւ, արակեւ, ոյժ՝ ջրաձակութիւն կամ ջրախաղութիւն, ինչ որ տօնին անբաժան մասն է: Ի՛նչ որ ալ ըլլան անոր մեկնութիւնները, որոշ է թէ ան իր մէջ կը բովանդակէ ջրաձակութիւն, նաեւ ծաղիկներով, վարդերով պճնուելու սովորոյթը: Եթէ սոր վրայ աւելցնենք աղաւնիներ թռցնելու արարողութիւնն ալ, այն ատեն Վարդավառին մէջ պիտի տեսնուինք փնտռելու ալէպեալութիւնը դիցաբանական շատ հին հաւատալիքներու՝ Առաջաւոր Ասիոյ ժողովրդոց մէջ տարածուած: Պարսկաստանում Անահիտն էր ջուրի եւ արդասաւորութեան դիցուհին: Յունաց Աֆրոդիտէն (Ասողիկ) ջրային ծագում ունի՝ իբր «փրփրածին». աղաւնին ու վարդն անոր նուիրուած էին: Շամիրամայ պաշտամունքը հայ հեթանոսական կրօնի ամենահին տարրերէն է եւ ի մեզ մուտ գտած Միջագետք-Ասորիքէն: Արդ, Շամիրամ ինք արդէն աղաւնի-դիցուհի մըն էր, ծնունդ Ատերգատիսի որ՝ իր կարգին՝ ջրային աստուածութիւն մըն էր: Ուրեմն Վարդավառի տօնակատարութեան մէջ մենք կրնանք գտնել ամփոփուին այն պաշտամունքին զոր Հայք այս երեակ ամենասիրելի դիցուհիներուն կ՚ընծայէին, հաւանօրէն գարնանամուտին միացած, երբ Անահիտ բնութիւնը կը զարդարէր իր շնորհներով: Այս առթիւ յիշենք նաեւ Պարսից Թիր ամսուան 13րդ օրը որ կը կոչուէր «Ադրիյան» եւ էր ջրացայտի տօնը: — Շատախցիք Վարդավառի նախընթացի իրիկունը կը տօնեն Տէրընտառի համանման խաղերով (տեղական բարբառով՝ դէզ). պատման է որ առանք կազմուած ըլլան խոհիներէ՝ զոր կը բունկցնեն ժամէն բերուած մոմերով: Կէս գիշերուն՝ կարիճները Տիգրիս կ՚երթան լոգնալու. հաւատք մը կայ՝ ըստ որում այդ պահուն գետին ալիքները կը բերեն անմահական ինձորներ: Այդ լոգանքն ու կրակվառը մեր մխքը կը ձգեն Ասողիկի լոգարանը եղող Գուգուռան ի Մուշ. բանանք Սրուանձտեանցի Գրոցուբրոցը. «Եւ քանզի գիշերները լուացուելու սովորութիւն ունէր Ասողիկ, տարիաւոր կարիճներ

Թաղօնաց սարին վրայ մեծ կրակ կը վառէին, որոյ լուսով կը դիտէին Սասղիկի չքնաղ գեղեցկութիւնը»: — Ինչպէս մեր տաղաւարներուն, այս ծոմին ալ մասաղ կ'ընեն ամէնուրեք: — Տօնախմբութիւնն է այսօր Վարդավառ եւ Պայծառ անուններն ունեցողներուն:

ՇՈՂԱԿԱԹ, օգոստ. կիսուն զուգադիպող Վերափոխման տոնին նախընթերը, շբ.: — Գրիգոր Լուսաւորիչ Վաղարշապատի մէջ շինութեանց ձեռնարկելու նախօրեակին (25 յնվր. 302) տեսիլք մը ունեցաւ. երկինքէն գետանման լոյս մը կ'իջնէր. 4 տեղեր լուսահիւներ կանգնեցան: Այս տեսիլքին ի յիշատակ եւ լուսահիւներուն վայրը շինուեցան նոյնքան եկեղեցիներ՝ Էջմիածնայ, Հռիփսիմէի, Գայիանէի ու Շողակաթի (լոյսին կաթելը, ցօղիլը). վերջինս կառուցուեցաւ գետնին վրայ ա՛յն տնծանին ուր այդ կոյսերն ապաստանած էին նահատակուելէ առաջ: Շողակաթի տօնը՝ սոյն տեսիլքին կապուած՝ Էջմիածնայ Մայր Աթոռոյ հատատուածութեան նուիրուած է: Յատաջ բերենք ձեռագիր ճառընտիրի մը սա տողերը. «Եւ այսպէս շինեցին զեկեղեցիան զՏրդատին, զՇողակաթին ի մէջ քաղաքին, որ է ասպ եկեղեցին եւ կոչի Էջմիածին»: — Երիզայի արեւմտակողմը կայ համանուն վանք մը: — Տօնախմբութիւնն է այսօր Շողակաթ (Շողիկ) անուն ունեցողներուն:

ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ, Շաւոխի լեզուաւ՝ Բսպարածին, *տնաց.յ.* ձեռ՝ վ.երափոխումն Ս. Ած.ածնի, *օգոստ.ի կիսուն, կիր.*: Ամէնատարբ՝ շարականներով ու տաղարաններով փառաբանեալ ՏԻՐԱՄՕՐ նուիրուած տօներէն այս են՝ 1. Մինունդ յԱննայէ (Մխածին արդւոյ Ծնունդէն 17 կամ 18 տարի առաջ), ԺԳ դարուն մեր մէջ հատատուած տօն, 2. Ընծայում (իր Յովակիմ-Աննա ծնողքին ուխտով՝ առաջուած ըլլալով, Յ տարեկանին՝ տաճարին ընծայուիլը), 3. Ներսում (Գաբրիէլ Տիեզասկապետի՝ իրեն աւետելը, թէ Աստուածորդին իրմէ պիտի մարմնանայ), 4. Գիւտ գաւազ (Ը դարու սկիզբ՝ իրեն պատկանած գաւազին յԵրուսաղէմ երեւան ելլելուն յիշատակը, յունականէն՝ 774ին եկամուտ տօն ի մեզ), 5. Գիւտ սուրբ (Ը դարուն՝ Գալիլիոյ մէկ գիւղը, պատուհասի մը տան մէջ՝ իրեն պատկանած լաչակը պարունակող գլխոյին երեւան ելլելուն յիշատակը, նոյնպէս յունականէն՝ ԺԼ դարուն եկամուտ տօն ի մեզ): — Ըստ աւանդութեան, Մարիամ Ած.ածածին իր «փախուստ»էն, այսինքն մահէն վերջ երկինք փոխադրուեցաւ՝ տանկէ իջնող իր Մխածին Որդիին ու Հաւատքնոց գաւազն կողմէ: ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄՆ ալեւին Ս. Կուսին մահուան տօնն է: Ինք, յաւէտ. «բարեխօս» եւ «ամէնօրհնեալ ի կանայս», ի մանաւանդ ծոցուրնեքուն ու քալար մայրերուն պաշտպանն ըլլալով, կանանց մօտ խիստ են ծամ ու պահք իր տօնին առթիւ: Բազմաթիւ ուխտա-

---

☞ 72րդ էջին վրայ 11-12 տողերէն «Հրոսից»ին երկտողեակը փոխադրելի է յաջորդ հատուածը եղող ՄԵՌԵԼՈՑին վերջամասին:

գնացութիւններ տեղի կ՚ունենան իր անուան նուիրուած արքեպիսկոպոսներ ու մենաստաններ՝ որոնցմէ յիշենք Սիրասայեցը, Բաղդրատայեցը, Բարձրաբերդը, Ինդրակաւորը, Հոգեաց Տիրամայրը, Զարիւրփանը եւն. եւն.: Ուխտաւորներ թուքով քարի կտորներ կը ջանան փակցնել տաճարին արտաքին որմերուն, յաջողութիւնը՝ նկատելով ուխտի բնդունելութեան նշան. ախտաժէտներ ալ իրենց լաթերէն փունջեր կը կապեն արքեպիսկոպոսը շրջապատող մատնաւոր թուփերու՝ ցաւերնին հոն ձգելու հաւատքով: — Ժողովրդական լեզուն յաւերժացուցած է Տիրամայրը, «Ծիածան»ին տալով Ա.Ծ. ամօր գօտի անունը, բուրաւիճագեղ «այծաբեւեր» ծաղիկին ալ՝ Ա.Ծ. ամօր Թաթիկ: — Վերջացնենք տողմիկ առածով մը որ՝ բաց ի մշակականէն՝ խորհրդաւոր իմաստ մը ունի իր մէջ. «Առաւածածնէն վերջ շողգամը կըգայ ջրի առաջ»: — Տօնախմբութիւնն է այսօր՝ Ագնիւ, Անթառամ, Արուսեակ (Արուս), Բերկրուհի (Բերկրուկ), Երանուհի (Էրանիկ), Երջանիկ, Թագուհի (Թագուկ, Սալթանիկ), Իսկուհի (Ոսկուկ), Լուսաբեր, Լուսարփի, Կուսինէ, Մարիամ (Մաւի, Մարիանքա), Մարգրուհի (Մարգրիկ), Պերճուհի (Պերճուկ), Սրբուհի (Սուրբիկ), Վիրգինէ, Տենչալի եւ Տիրուհի (Տիրիկ) անուններն ունեցողներուն:

ԽՍՀՄ(Ս)Վ ԵՐԱՍՏ. «ոն վերացման Ս. Խաչի», Վերափոխումէն 4 օրեր առաջ, դէպ ի սեպտ-ի կիսուն, կիր-: — Պարսից Թագաւոր Խոսրով Բ. 614ին Երուսաղէմը գրաւելով՝ գերի վարեց Քա.ի խնկան Խաչափայտը: Բիւզանդիոնի կայսր Հերակլ, երկար պատերազմներէ ետք, 627ին յաջողեցաւ ազատել զայն եւ մեծահանդէս դեպի Հեղինէ Թագուհին կողմէ կառուցուած Ս. Յարութեան տաճարին մէջ 629ին: — Գերեզմանէ Խաչափայտին ի յիշատակ հաստատուեցաւ այս այս ոնը՝ որուն շքեղ հանդիսութիւնները կը կատարուին եկեղեցիներու մէջ եւ անոնց շուրջ կը թափօրեն ուխտի (շաւատարմ) փունջերով զարդարուն Խաչափայտը. բարեպաշտներ գուրգուրանօք տուն կը տանին այդ բուրաւիառէտ բոյսին ճիղերէն՝ իբր պաշտալուծ: — Խաչվերացի նախընթացը՝ շաբաթ՝ նուիակատիք է. այս ուրոյն տաղաւարին գշ. գշ. եշ. օրերը եկեղեցւոյ սուն նկատուած են, ի յիշատակ Մեծն Կոստանդիանոսի մայր Հեղինէի յԵրուսաղէմ կառուցած 4 տաճարներուն որք են՝ Ս. Յարութիւն ի Գողգոթա, Ս. Ծնունդ ի Բեթլհէմ, Ս. Համբարձում ի Լեառն Ձիթենեաց եւ Ս. Ա.ածին ի Գեթսեմանի: — Ինչպէս Վերափոխման ոնը խաղողի եւ այլ պաղոց երախայրիքներուն կապուած է, այնպէս ալ մրգաբաղութեան եւ այգեկութքի օր է խաչվերացը, առիթըէն պարզապէս խաչ: Աշնանացուրտը յատկանշող տաճկերէն ասութիւն մը ունին Պալատցիք. «Խաչ, ա՛լ բերթինը՝ իչէրի գաչ»: — Խաչը որ փոխաբերաբար վիշտ, չարչարանք ըսել է, խորհրդանիշ սրբութիւնն է Քա.ի մահու գործիքին՝ որուն մանրանկար կերտուած քովը կը կատարուին ա՛յնքան ծէսեր եւ օրհնութիւններ, իբրեւ օգնական եւ պահապան մահկանացուներուս: — Խաչին հանդիսապարտ վերյուշումն է խաչա-

կնքելը կամ տեսանագրելը (խաչանիշ կնքել ճակատ, կուրծք եւ ուսեր 3 մատերով, ամէն. խաչ հանել) որ ժողովուրդին մէջ բանուկ է նաեւ իբր երդում: — Խաչին ածականներէն մին է «սեռականաձեւ»ը, դիւրքոլիկ ամէն դի նայող, տարածուող: Փագ՝ վերի թեւն է, Ակն՝ կենտրոնը, Թև՝ 2 բազուկները, Բուն՝ թեւին վարի շարունակութիւնը: Երբ Ակնին բոլորքը «ճառագայթ»ներ շինուած ըլլան՝ կը կոչուին ձաձանչք, Պոլսի հայերով՝ փուշփշանք: — Խաչին համանիշներն են կենաց փայտ եւ Ս. Նշան: — Բազմոցի խաչով կ'իմացուին ժամի սեղանին առտիճանները պարպարող շքեղ խաչեր՝ հանդիսաւոր օրերու յատուկ, Լանջախաչով՝ արժէքաւոր հոգեւորականաց ընծայեալ կուրծքի շքանշան, իսկ Խաչանիշով՝ ուշիմ եւ յառաջադէմ ուսանողներու տրուած պատուատոմս եւն: — «Խաչ»ով բարդ՝ խորհրդաւոր բառեր յօրինած է նաեւ ժողովրդական բարեպաշտութիւնը: Այսպէս, Խաչվոխ(*) առմիկ արարողութիւն մըն է Պասկի առեն. Խաչաղբեր՝ տարուփեսի պատկառիր կնքահայրը. Խաչբաւոր՝ Չորեքնէքի խաչը բռնողը (Խաչարարձ) ժամին տրուած կոմաւոր նուէրով. Խաչօրհնէք՝ խաչով՝ այլ եւ խաչի՛ օրհնութիւն. Խաչ(ա)հանգիստ կամ Խաչ(ա)լուայ՝ խաչ-մատունքի օրհնեալ ջրոյ մէջ թաթխամամբ ապօթք տանգաստեան. Խաչհամբոյր՝ ժամին գանձանակը ձգուած կամ օրհնասոց քահանայի տրուած դրամ. Խաչվառ կամ Խաչալէմ՝ տանդիսական թափօրներու առեն եկեղեցական նկարէն դրօշ ձողամբարձ. Խաչաձոռ՝ պատուանդան Յուսաթեւի. Խաչկալ՝ վէմքարի (Սեղան) վրայէն բարձրացած կառոյցքը. Խաչ(ա)լուր՝ Գողգոթա. Խաչքար եւ Յաւտան-խաչ քնական աղէտներու դէմ խաչաձեւ կոթողք ուխտավայրերու եւ գերեզմանոտանց. Խաչքակ՝ եկեղեցւոյ արեւելակողմի (գմբեթարդ խորանի) արտաքին բակը. Խաչերկաթ՝ թոնիրին վրայի առնը վեր բռնող եւանկիւն երկաթը՝ զոր դուրս կը հանեն կարկուտի առեն, զայն դադրեցնելու հաւատքով. Խաչուկ, Խաչուռ կամ Խէչփուռնջ՝ ցորենի հասկերէ կազմուած խաչ զոր արտհունձը առն կը տանի կամ կը նուիրէ կալատիրոջ, իր հողի գատանքներուն իբր յիշատակ. Խաչմէրուկ կամ Խաչկապ՝ խաչաձեւ (բազուկ, հրացան): Յիշենք 1915ի ահաւոր հալածանքին՝ Սուէյտիոյ Հայոց ծովեզրէն պարզած Խաչ-դրօշն ալ զոր ֆրանսական նաւ մը նշմարեց ու փոխադրեց կիրենք ի Բորդ-Սայիտ: — Պրան շեմքը կը խաչեն՝ երբ մէկը երկար առեն բացակայելէ վերջ մտնէ իր երդիքէն ներս: — Տօնախմբութիւնն է այսօր՝ Խաչատուր (Խաչիկ, Խաչերես, Խաչեր, Խէչո) եւ Ծեհան անուններն ունեցողներուն:

ՎԱՐԱԳԱՅ ԽՈՀԱՆ, «տէն Վարագայ Ս. Խաչին», Խաչվերացէն 2 տօթնեակ վերջ, սեպտ-ի եօթերը, կիր. գուռ ապգային-կրօնական

(*) Ի հնումն տովորութիւն էր որ պատկագիր քահանան հարսուփեսայ գլուխ գլխի բերելու առեն՝ Տուրբ Ծամքին (պատեանին) հանէր եւ խաչանման բռնէր անոնց վերեւ:

ած: — Ըստ աւանդութեան, Հռիփսիմեան կուսանք՝ իրենց թափառումներուն ընթացքին՝ ատեն մըն ալ ապաստանեցան Վանի մօտ Վարագ լեռը. Հռիփսիմէ ապաստարանութեան համար Գալիլիա կոչուած ժայռի մը ճեղքին մէջ պահեց իր կուրծքէն կախած Աստուածայուն մասունքը՝ որ կոչին նահատակութեամբ անյայտ մնաց: Ներսէս Գ. Շինող կթղ-ի օրով, 653ին, Թոթիկ ճգնաւոր լուսեղէն առիւծով գաւազանի, որուն ի յիշատակ տաճարաւոր այս ածը: — Վարագայ Աստի նախընթացը՝ շբ. Ս. Գէորգ է, որուն պահքը կը բռնէ ժողովուրդը, մինչ այդ պահքը Հեղանակներէն Աշնանամուտինն է: «Ս. Գէորգ» արարատեան բարբառով կը կոչուի Մուղնուխտ՝ Մուղնու գիւղի անուամբ: Ահա՛ մեհէրական տոմարի առած մը՝ որ եղանակին տարիճանական ցրտացումը կը բնորոշէ. «Առաւաձածին արա՝ բակը մտիր, Սուրբ Աստի արա՝ ծակը մտիր, Մուղնուխտն արա՝ դուրը տե՛ս արա», այսինքն գոյէ: — Տօնախմբութիւնն է այսօր՝ Թոթիկ ու Նշան անուններն ունեցողներուն: — Վարագայ Աստէն սկիզբ կ՚առնեն՝ Պալխի հայելարով ծանօթ

ՕՆՏՂ ՇԱԲԹԼՂՆԵՐԸ = Եօթն չարաթք, իրերայաջորդ եօթնեակներ, որոցմով Հարանիքներու շարքը կ՚իմանայ ժողովուրդը: Օրմանեան Ս. կ՚ըսէ. «Այդ բացառիկ տեւողութիւնը նշանաւոր ըրած է այդ միջոցը, եւ Աստի եօթը չարաթները յատուկ նշանակութիւն ստացած են՝ իբրեւ հարանիքներու եւ ուրախութեանց միջոց մը, որ հունձքէն եւ այգեկութքէն վերջը գալով՝ գաւառներու մէջ յարմարութիւնը կը շատցնէ: 7 շաբաթները երբեմն 8 կ՚ըլլան, երբ Աստվերացի տօնը տեսա. 11 ու 12ին կատարուի»: — Այս շաբաթներուն լրանալէն 1 շաբաթ ետքն է Յիսնակաց պահքի բարեկենդանքը, նաեւ սկիզբը Ծննդեան կամաւոր պահքին: — Ամբողջ տարուան ընթացքին՝ մեր Եկեղեցիէն թուլատրուած «Հարանիքի օր»երու մասին տե՛ս հերուան հատոր, էջ 2:

ԹՈՐԳՄԱՆՉԱՑ ՏՕՆ, Վարագայ Աստէն 2 շաբաթ վերջ, դէպ ի հարաւ կիսուն, շբ. յիշատակ այն երանաշնորհ ու լուսապանծ հայրերուն որ Ը դարու սկիզբները մեր Ազգի Վերածնունդը կերտեցին՝ գիւտով Հայ Տառերու, գերընտիր թարգմանութեամբն Աստուածընչեայ եւ տեղինակութեամբը կրօնագրամատեան երկոց: Ահա՛ գլխաւոր գէմքերն ու անոնց հետեւողները՝ մինչեւ ԺԲ դար. (Ը դար) Սահակ Պարթեւ. հայրապետ, Մեսրոպ Մաշտոց Տարօնեցի, Կորիւն վարդապետ, Եղնիկ Կողբացի, Ղազար Փարպեցի, Մովսէս Խորենացի, Եղիշէ Վարդանեան, Դաւիթ Անյաղթ, Մամբրէ Վերծանող. Գիւտ Ոթմանեցի, Յովհան Մանդակունի, Ազան, Տիրայր, Դանիէլ, Վահրիճ, Բարգէն, Կոմիտաս: (Չ դար) Պետրոս Սիւնեցի: (Ը դար) Յովհան Մամիկոնեան, Սերէոս Բագրատունի, Մովսէս Կաղանկատուացի, Թէոդորոս Քաթենաւոր: (Ը դար) Ղեւոնդ Երէց, Յովհան Օձնեցի: (Թ դար) Յովհ. Պրասխանակերտցի, Թոմաս Արծրունի: (Ժ դար) Գրիգոր Նարեկացի, Ստեփանոս Ասողիկ, Ներսէս Մեծաստացի, Խորով Անձեւացի:

(Ժ-Ա դար) Գրիգոր Մագիստրոս (մի՛կ աշխարհականը այն լուսաւոր միաբանդէն), Արիստակէս Լաստիվերցի (Ժ-Բ դար) Ներսէս Շնորհալի՝ Կլայեցի, Ներսէս Լամբրոնացի, Յովհաննէս Սարկաւագ, Մատթէոս Ուռհայեցի: Առանց պարագլուխներու՝ Սահակ եւ Մեսրոպ առանձնապէս կը ծանուին նաեւ Լուսաւորչի նշխարաց գիւտէն 5 օր վերջ, եշ. (Հանդէս համօրէն հայ կրթարանաց մէջ): — ՀԱՅ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ՝ 1927ին Գրի-ա-ի մասնաւորականութեանէն ընդունուած:

ԳԻՒՏ-ԻՄԱՀ կամ Խաչ(ա)գիւտ, Վարագայ Լուսէն 4 եօթնեակ վերջ՝ հոկտ-ի եռքերը: — Հռոմի կայսր Մեծն Կոստանդիանոսի մայր Հելինէ դշխոյ 326ին երբ Յուդա անուամբ բանդէտ Հրեայի մը ցուցմունքով Երուսաղէմի Գողգոթա բլուրին վրայ (այն տեղն աղբիւրի վերածուած ի նախապէս) պեղում կատարել կու տայ՝ Փրկչին յիշատակը պատուելու համար Ս. Յարութեան տաճարին շինութեամբ, երեւան գալն 3 խաչափայտեր. պէտք եղաւ գտնել աւազակներունը Քրիստոսինէն. տղու մը մեռել փոխնիփոխ անոնց վրայ պառկեցուցին, մինչեւ որ սպասուած հրաշքը կատարուեցաւ՝ տղուն յղջննալովը. Հրեային ալ խաչապաշտ դառնալովը (վերջէն՝ նշանաւոր Կիւրեղ Երկոսպոլսը): Իրսկան խաչափայտը պեռեղուեցաւ մեծ տաճարին մէջ եւ լման 4 դար մնաց հոն: Այս գիւտին տարեդարձն է ասկա զոր նուիրագործեց Եկեղեցին: — Այսօր մեծահանդէս թափօր կը կատարուի Քու-ի Գերեզմանին շուրջ՝ Երուսաղէմ: — Տօնախմբութիւն՝ Պատուական անուն սնեցողներուն:

ՂՕԶԻ ԿԻՐԱԿԻ, այսպէս կը կոչեն Շ. Յարութիւնով հոկտ. 31ը, առկ. Յոչ Յանկիմ, երբ հովիւը խոյերը կը խառնէ մաքիներու հօտին մէջ (խառնուածք ոչխարաց) արգասաւորութեան համար:

ՅԱՅՏԻՑ ԵՒ ԱՆՅԱՅՏԻՑ, «Ամենայն արքայ՝ հնոց եւ նորոց, յայտից եւ անյայտից» օծումնակատարին բանաձեւէն կրճատեալ, որ թարգմանի «Հին եւ նոր՝ յայտնի եւ անյայտնի բոլոր սուրբերուն» յիշատակը, նոյեմբերի սկիզբները, շբ.: Լատինաց մէջ Պուսէն կը կոչուի այս, ընդհանուր սուրբերու համար հատատուած օն: Օրագրոյց չյիշուած անուններու տէրեր այսօր կը օծնախմբեն, ինչպէս զուտ հայկական անուններու տէրեր՝ Վարդանանցի հինգշաբթին: (Տե՛ս եւ Ամէնուն Տարեցոյցը, 1913, էջ 376-8):

ԱՆԱՐԾԱԹ ԲԺՇԿԱՑ կոզմայի եւ Դամիանոսի օծնախմբութիւնն է այս տարի 25 նոյ.ին (առ Լատինս՝ 27 սեպտ. անխախտ): Արաբիա ծնած՝ երկուարեակ բժիշկներ էին ասանք ու բժշկութիւն կ'ընէին Ասիոյ մէջ ի Կիլիկիա, իրենց ինամած հիւանդներէն վարձ առնոյ ատանալու. (ասկէ՝ իրենց տրուած անարծաթ մակդիրը, զոր կատակաբար կը կիրարկեն ո՛չ միայն անուանակիր անձանց, այլ եւ ընտանձելի նիւթականով պաշտօնակիցներու եւ աշխատակից անկատներու, «անուռնալդ ապրիս ինծու» բանաձեւով): Նահատակութեան Լիսիա անուն մարզպանին կոզմէ 287ին, եւ իբր սուրբ՝ պաշտպան նկատուեցան Հիպկրատի արուեստին նուիրուողներուն:

ՀՈՐԹԱԹՈՂԻ ՊԱՍ, արարատեան բարբառով կ'իմացուի Յիսնակաց Տօրեայ պահքը (որուն սկիզբն է Յիսնակամուտ), նոյեմբերի վերջերը։ Հորթաթող կը նշանակէ այն ատենը երբ գուբատերուն պատճառաւ հորթերը կը պահուին գոմի մէջ։

ԻՄՆԱԿ (ռմկ.) = Յիսնակը, յունվար 6ի մեր Ծննդեան տօնը կանխող չիսուն օրերը, որոնցմէ առաջին ու վերջին շաբաթներուն՝ պարտադիր պահք ըլլալով, մնացեալները «Ծննդեան կամաւոր պահք» համարուած են։ — Լատինք իրենց Յիսնակը կը կոչեն Aventառով կ'իմանան այն 4 եօթնեակները՝ որոնք կը կանխեն անխախտ դեկտ. 25ին տօնուղը Նօէլը (Ծնունդ)։

ԸՄԲՈՆԱՂ, տոմարական բառ, որով կ'իմացուի նոյեմբ. 23ը կամ նոր տոմարաւ դեկտ. 6ը, ոչխարներուն գուբաէն նեռս քաշուելու օրը։ Բառը կազմուած ըլլալ կ'երեւի սապէս. ըմրտնիլ յաղլիլ, այսինքն ոչխարաց ցանկապատեալ մակաղատեղին մէջ, գէտ. «բէր»։

ՆԱԽՐ(Ա)ԹՈՂԻ ՊԱՍ, արարատեան բարբառով կ'իմացուի Մծբնայ հայրապետ Ս. Յակոբի պահքը, դեկտ.ի սկիզբները։ Նախրաթող կը նշանակէ այն ատենը երբ գուբատերուն պատճառաւ այլ եւս նախիրը չեն քշեր արօտ. (Քաղքէացւոց Բուռմադ կոչուած տօնն է այս)։ — Եկեղեցին յատուկ պահք չէ սահմանած Ս. Յակոբի համար, (ինչպէս Եղիա մարգարէին ու Ս. Սարգիսին), այլ 4 եղանակաց պահքերէն Զմեռնամուտինն է այս։

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲ, դեկտ.ի կիսուն՝ շբ. օր կը տօնուի, Մարուգէ ճգնաւորին եւ Անտիոքայ Մելիտոս եպսկ.ին հետ. առաջինն իր հայրապետանալուն գուշակ, երկրորդն ալ ձեռնադրիչ։ — Իր նախատօնակին երգուող շարականն է «Յաղթող եւ Ս. հայրապետ»ը։ Մծբինի այս ծերունազարդ սքանչելագործ հայրապետը պաշտպանն է հիւանդաց, անդամալոյծներու, չքեր հարսերու եւ մարտիկներու՝ ուստի եռիւզածօրէն կը բռնեն իր պահքը։ — Կենսագրած ենք զինք 1908ի մեր հատորով, էջ 353։ Գիտնապատուելիութիւնը, սակայն, կը մերժէ անոր՝ ազգաւ հայ ըլլալը, նկատելով զինք ասորի քարոզիչ մը։ «Ձգոն» գիրքն ալ իր երկը չէ։ — Տարուան առաջին ձիւնը երբ տեղայ, ժողովուրդը պատկերալից ոճով մը կ'արտայէ զայն. «Ս. Յակոբ մօրուքը թօթվեց»։ — Կայ արարատեան լեզուի մէջ այս առթին անունով թռչուն մը որ մարտիրոսական տարմահաւն է։

ԱՅՈՐ-ԳԱՍ, այս բառերով կ'ակնարկ Ս. Սահակեանի համար գրուած հայ հաւատացեալ շարականը՝ որով ժողովուրդը կ'իմանայ ընդ այգս այգուն սկսուող ժամերգութիւնն ու տօնախմբութիւնը նոյն առթին. (մանրամասնութիւնը տե՛ս Ա.մ. Տարեց. 1908, էջ 208)։ — Հելլէնացած Հրեայ մըն էր Սահակեան, Աւաքեալներէն ընտրուած 7 սարկաւագներէն ամէնէն աշխոյժն ու համարձակախօսը որ Հրէից առեանը հանուեցաւ, տարտարոսեց ամբաստանուելով իբր հայհոյիչ ընդդէմ Աստուծոյ եւ Մովսէսի. իր հզօր պաշտպանողականին ի լուր՝ փրիսած ամբոխը քարկոծամահ ապաննեց զինք Երու-

ապրէմի մէջ, Քա·ի խաչելութենէն շուրջ 9 ամիս վերջ: — Նախավկայ այս սուրբը պաշտպանն է սարիասադներու, երաժշտասէրներու եւ ձմեռնաւորներու: Պալատական գրաց դասերը դեկտ·ի վերջին օրերէն մէկուն գուգադիպող իր տօնին առաւօտուն կը մեծարուին ծաղով ու սերով: — Ս. Ստեփանոսի յատկացեալ «Այսօր-դաս» շարականը կ'երգուի նաեւ

ՍԻՍԳ ՏՕՆերուն. Եկեղեցին այսպէս կը կոչէ տարւոյն վերջին սմաոն գուգադիպող յիշատակները՝ Յիսուսի Ծննդեան վկայ նկատուած սուրբերու (Դաւիթ մարգարէ, Տեառնեղբայր Յակոբ, Ստեփանոս, Պօղոս-Պետրոս եւ Որդիք Ազաման), նախատօնակով: Հայոոս. Եկեղեցին «աւագ տօն»ի պատուոյն բարձրացուցած է յիշատակները թադէոս, Բարթուղիմէոս եւ Գրիգոր Լուսաւորիչներուն, նաեւ Սանդուխտ կոյսին:

ՈՐԴԻՔ ՈՐՈՏՄԱՆ, դեկտ.ի վերջերը: — Երրայեցերէնն է Բանիերեգէս. Քրիստոս այսպէս անուանեց Աւաքեալ եղբայրները՝ Յակոբոսն ու Յովհաննէսը, կրակոտ ճառերնուն ու թունդ նկարագիրնուն համար: Երբ Իսք օր մը մերժուեցաւ Սամարացւոց մէկ գիւղէն, այս հարազատները խնդրեցին Իրմէ՝ երկինքէն հուր ու կայծակ (որոտում) իջեցնել ու կործանել նոյն գիւղի բնակչութիւնը: Իրենք որդիներն էին Զեբեդէոսի ու Սողոմէի, հօրերնուն պէս ձկնորս: — Յս.ի ձերբակալութեան առեն՝ ՅԱԿՈԲՈՍ հեռացաւ Երուսաղէմէն. վերադարձաւ Անոր մահէն վերջ եւ քրիստոնէութիւն քարոզեց մ'յնքան եռանդեամբ որ «նահանձակոչ» տիտղոսն առաւ, ինչ որ արժեց իր նահատակութիւնը՝ Երուսաղէմի թագաւոր Հերովդէս Ագրիպպասի հրամանաւ, Շնորհայ 44 թուին, իր մեռոսան ընկերներուն մէջէն Ա. մարտիրոսը հանդիսանալով: Աւանդութեան մը համաձայն, Յակոբոս քարոզած էր նաեւ Սպանիա, եւ իր մարտիրոսացումէն վերջ, մարմինը նաւակ մը դրաւելով՝ թողնելէ եղաւ ալիքներուն որոնք քշեցին զայն Գալիցիոյ եզերք, վա՛յր որ այնուհետեւ իր անունը առաւ, եւ ուր կը գտնուի ցարդ իր գամբարանը՝ մեծ ուխտատեղի: Գլուխը պահուած է Երուսաղէմի Հայոց մայր-եկեղեցին՝ որ Ս. Յակոբ կը կոչուի յանուն Աւաքեալին, իր մէջ պարունակելով Գլխադիր առանձին մասունն ալ: — ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, կրասերագոյնն Աւաքեալներէն, ականատես եղաւ բոլոր հրաշքներուն Փրկչին՝ Որուն սիրելին էր: Տէրը խաչին վրայէն անոր պաշտպանութեանը յանձնեց Իր Մայրը: Համբարձումէն վերջ, Յովհաննէս քարոզեց Փոքր Ասիա, մինչեւ Պարթեւաստան. 65ին եղաւ անդրանիկ եպիսկոպոս Եփեսոսի. 95ին ձերբակալուելով Հռոմ տարուեցաւ եւ Դոմքիտիանոս կայսեր հրամանաւ ձգուեցաւ եռացեալ իւղի մէջ, բայց անվնաս մնաց. ապա աքսորուեցաւ Պատմոս: Ժեռուա ափերով՝ Եգէականի այս աքսորավայրին մէջ, քարայրի մը խորը մեկուսացած, երկինքը, վէմավէտուն ծովն ու հանդիսակից կղզիներն ունենալով իբր տեսարան, երկոսիրեց այլաբանական-մարգարէաշունչ գիրքը «Յայտնութիւն»ը — հրա-

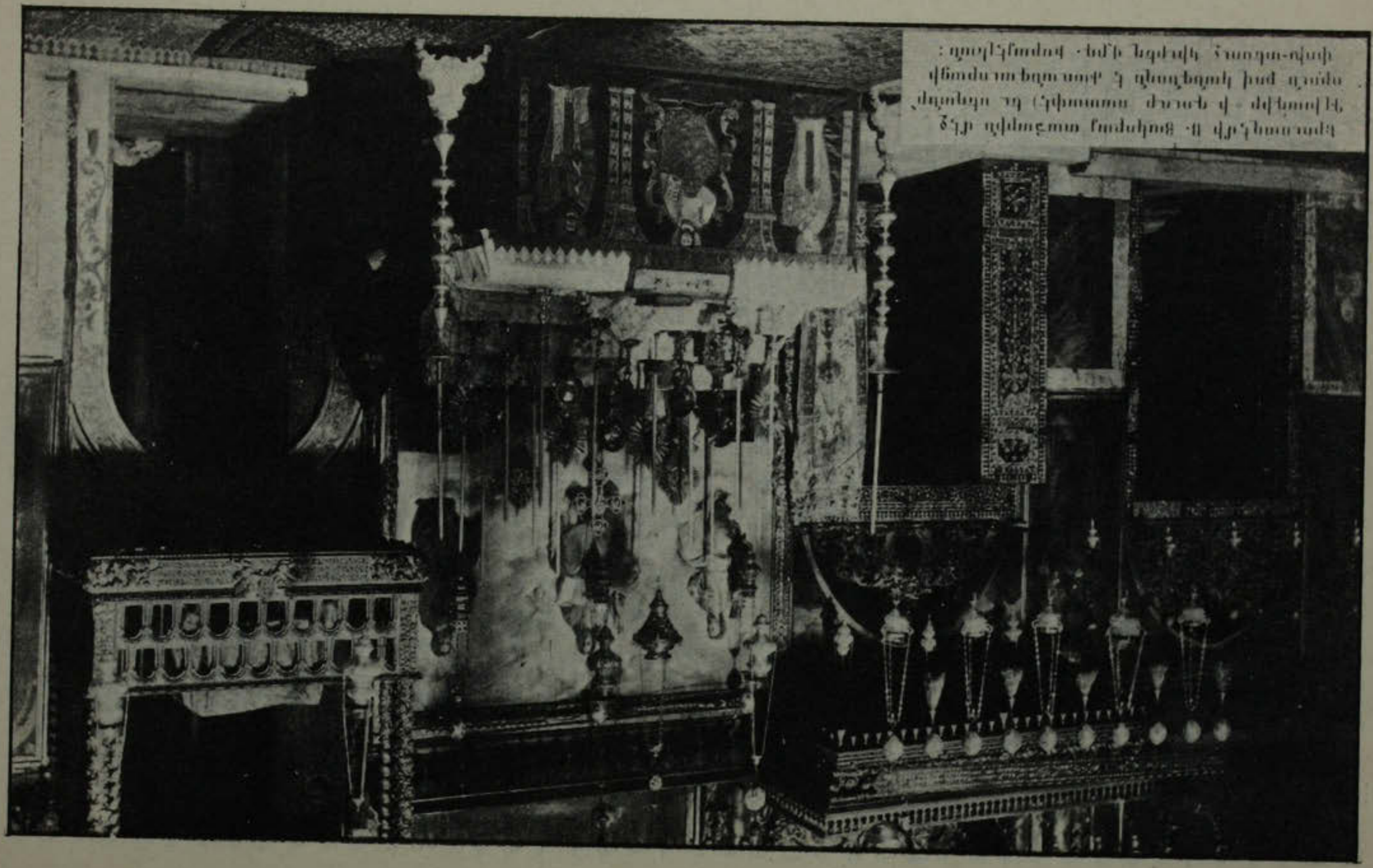

Տեսարան Ս. Յակոբոյ առաջելի տէրունի վիճակաւորութեան ի վերնատունն Սիովնի ուր եղեալ է Հոգեգալուստն ի վերայ առաքելոցն։

շակերտ մատաքանչութեան: Երեսոս գործին՝ յունարէն գրեց իր «Աւետարան»ը, որուն համար կոչուեցաւ Աւետարանիչ: Հանգեաւ ի Տէր՝ Շնորհոյ 101 թուին, 94 ամեակներ ապրելէ վերջ: Գրած է նաեւ 3 «Թուղթ»եր: — Իր խորհրդանիշն է «արծիւ»ը:

◎

ԽԱՉՕՐՀՆԷՔ, տե՛ս էջ 98-99, Խաչվերաց բառին դիմաց:

ՁՐՕՐՀՆԷՔ, տե՛ս էջ 71-72, Պզոխկ-Ձաւիկ բառին դիմաց: — Ի հնումն՝ հայկական անկախութեան շրջանները՝ մեր մէջ Ձրօրհնէքը գեղերու եզերք ընելու սովորութիւնը կար, որ հետզհետէ խափանուեցաւ քաղաքական պայմաններու հետեւանօք: Յորդանան գնալ-

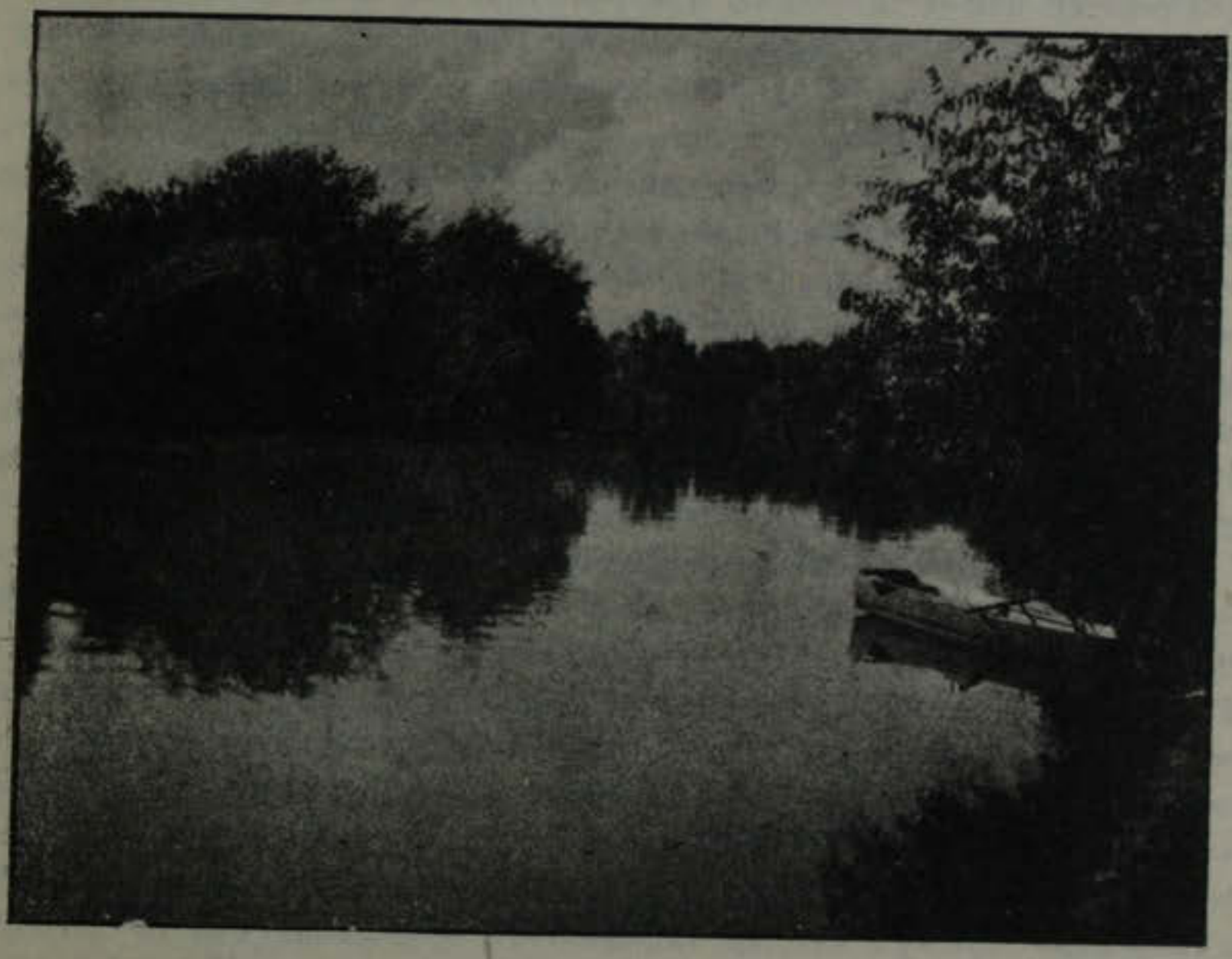

ՅՈՐԴԱՆԱՆ (մակոյկին կողմն է որ մկրտուեցաւ Յիսուս)

Թիֆլիսի Հայոց մէջ այս առութեամբ կ՚իմացուի դեռ՝ Ծննդեան ու Մկրտութեան ծնին առթիւ թափօրով երթ ընել ի Կուր գետ, ջուրը ձգելու համար Խաչը. այն բռնողը կը կոչուի Խաչքաւոր: Հերու կթղ. հրամանաւ արգիլուեցաւ այս արարողութիւնն՝ իբր այլ եւս օտարամուտ: Սրտաբեւ Որթոդոքս Եկեղեցին ցարդ պահած է գայն. քանչ լուղարկներ ծովեզրը կամ գետեզրը կանիաւ մերկացած՝ կ՚բռնաբռնեն անձկանօք, որ քահանան իր օրհնէքէն վերջ՝ փայտէ խաչը

ջուրը ձգէ, եւ հոսանքին վրայէն գայն խլողը պնակով կը պոլտցնէ թաղէ թաղ՝ նպատ հաւաքելով: — Այս առթիւ յիշենք պատմական դրուագ մը 10 դարու հնութեամբ. ի Տրապիզոն՝ Յունաց Մկրտութեան տունին ներկայ կ՚ըլլայ Հայոց Պետրոս կաթողիկոս. խօսքը տանք Լաստիվերտցիի. «...ի հանդիսման աւուրն՝ հրամայէ թագաւորն (Վասիլ) հայրապետին Պետրոսի օրհնել զջուրն ըստ մերում կանոնիս, եւ Հռոմոց եպիսկոպոսացն որ անդ գիտեցան՝ ըստ իւրեանց կանոնին: Եւ ի հեղուլ հայրապետին զաէրունական իւղն (միւռոն) ի ջուրան, ցնցուղս լուսոյ ճառագայթից յանկարծակի ծագեաց ի ջուրցն, զոր տեսին... ամենեքեան... եւ բարձրացաւ եղջիւր հաւասոյ մերոյ»: Աւելի յետագայ պատմիչ մը՝ Կիրակոս Գանձակեցի (ԺԳ դար) այսպէս կ՚ըսէ. «Պետրոս հայրապետի աղօթելուն վրայ՝ գետին ջուրը վեր դարձաւ. եւ զօրաւոր լոյս մը ցաթեց որ արեւուն ճառագնչները կը մթնցնէր». ասկէ՝ իր գետադարձ յորջորջումը: — Զրօրհնէքը յիշատակն ու օրինակն է Յս. ի Մկրտութեան՝ ի Յորդանան: Ս. Երկիրը երկուքի բաժնող այս գետը հաչախատար է Սրբազան Պատմութեան մէջ. Յիսուսի օրով Իսրայէլացիք հանկէ՛ էր որ անցան՝ առքերնին առանց թրջելու, յետոյ Եղիա եւ Եղիսէ մարգարէներն ալ. անոր ջուրերուն մէջ էր որ իր բորոտութենէն բուժուեցաւ Նէեման զօրապետը, կորսնցնալ կացինն ալ Լոզայ Եղիսէի խօսքով: Յիսուսի Մկրտութիւնը քերթողաշունչ պատկերով մը ներկայացուցած է մեր Շնորհալին. «Յորդանան լուեալ փախուստական լինէր, վտակ առ վտակ պատդամատուր լինէր: Գե՛տ, մի՛ պարհսպիր, զի արարիչն եմ ես, եկեալ մկրտիմ եւ լուանամ զմեղս»:

Միւռոնօրհնէք կամ Միւռոնեփէք. — «Սրբալոյս» տիտղոսով՝ անուշաբոյր ու նուիրական նիւթ մըն է Միւռոնը կամ Մեռոնը (աէրունական իւղ) որուն բաղկացութեան ու պատրաստութեան մասին խոսած ենք մեր Բ հատորով (էջ 16): Փոքր արուակներով կը բաշխուի Ուղղափառ Եկեղեցւոյ վիճակաց, ի պէտս նորակառոյց տաճարներու եւ մատրանց, նաեւ կղերականի օծման (Ձեռնադրութիւն եւ վախճանում) եւ իբրեւ դրոշմ երեխայից հնուանքին՝ Աղաւնի անուն եւ բոմպակով: — Մեռոնադիանը՝ մկրտութենէն վերջ լուացումն է երեխայի: Մեռոնը երեսին կը նշանակէ առաքինի, իսկ անմեռոն՝ թէ՛ անկնունք մանուկ եւ թէ անպարկեշտ մարդ: — Միւռոնի պահեստը երբ սպառի, նոր Միւռոնօրհնէքի հանդէսին ժամանակը Կաթողիկոսարանի կողմէ ամիսներ առաջ կը ծանուցուի ժողովրդեան: Կրօնական համազգային նկարագիր ունեցող այս աշխարհախառն ձեռնարկի կ՚ունենայ ընդհանրապէս աշնան, երբ գիւղացիք իրենց դաշտային աշխատանքները վերջացուցած՝ հանգիստ սրտով կրնան մասնակցիլ այս սրբազան ախտապնացութեան: — Միւռոնօրհնէքի յատկացեալ՝ կաթողիկէի ձեւով գեղած կանթաններու պատկերները տե՛ս Ամ. Տարեց. 1912, էջ 11 (Էջմիածնայ), եւ 1914, էջ 237 (Սսոյ):

Հնկօրհնէք. — Բուրվառին նիւթն է խիժաբեր ծառէ ծորող

խունկը (= ասկ. փիննիս.)։ Զայն ծխելու սովորութիւը Եկեղեցին փոխառաւ Իսրայէլացիներէն եւ Արեւելցիներէն։ Պաբունապետը Քաւութեան տնին երբ բուրվառով կը մտնէր Սրբարան (ծածկագոյն ներքնամասը տաճարին), աղօթքի խորհրդանիշ՝ խունկէն բարձրացող ծուխն իրեն արգելք կ՚ըլլար համարձակ ու պիշ նայիլ խորքի Տապանակին։ — Օրմանեան Ս. Հայոստ. Եկեղեցւոյ խնկարկութեան մասին խօսելով՝ կ՚ուզենք. «Հաւատարապէս կը խնկարկուին պատարագն ու սեղանը, անձերն ու եկեղեցին, մեծն ու պզտիկը. պի ինչպէս սարկաւագն ի պատիւ կը խնկարկէ եպիսկոպոսը, վերջինս ալ հանդիսապէս կը խնկարկէ ժողովուրդէն իւրաքանչիւրը։ Տարակոյս չէ խորհիլ որ խնկարկութիւնը կենցաղական նպատակ ալ ունի իրեն մէջ, ժողովուրդին հաւաքումէն յառաջ եկած օդին ապականութիւնը մաքրել»։ — Ի մեզ՝ խունկը կ՚օրհնուի առաջուց, որպէս պի տարբերի հեթանոսական խունկէն, ինչպէս կ՚իմացուի Խնկօրհնէքի առթիւ կարդացուած աղօթքէն. «Ամենակալ Տէ՛ր... որ ընկալար պխունկն ի ձեռաց Ահարոնի... եւ ոչ հաճեցար ընդ հուրն օտար եւ ընդ խունկն օտարատի. վասն որոյ եւ մեք սարսիմք... պի մի՛ պնայն կրեացուք պատիժ...։ Ընկա՛լ պսա ի ձեռաց մերոց, որպէս ի ձեռաց Ահարոնի ընկալար եւ Զաքարիայի» եւն.։ — Խունկի տեսակներն են՝ անգուժաս (քաղբան, ուպան), որթխունկ (լիբանոն), սուաշխ (սաշխ, սախուրակ, սուագրիկէ, չեր, զուկի), կալամիս, չամչախունկ (չոր զուկի, մարեմայ խունկ), զմուռս, կնդրուկ (ասըլպէնա), ֆալուէ (սապո), բալասան (ապրասամ), ամբողջութիւնը՝ բովիճայք (խնկեղէններ)։ — Խնկարկելը կամ խունկ ձխելը (որ «անչափ գովել, շողոմել» ալ կը նշանակէ փոխաբերաբար), բարեպաշտիկ սովորութիւն է տաճարու մէջ եւս. (տե՛ս էջ 59, կիլիակամուտ բառին դիմաց)։

ԽՈՂՈՂՕՐՀՆԷՔ. Վերոխոսման ծնին կապուած արարողութիւն. (մանրամասնութիւնը տե՛ս Ամ. Տարեց. 1926, էջ 146-8), որ այգիներու երախայրեաց ծնին ծեսերուն է. շատ մը ծնեբու նման կապուած քրիստոնէական յիշատակի մը, ինչպէս էր Հրէից Տաղաւարտօնատօրացը՝ որ նախապէս այգեկութքի եւն. յատկացեալ էր։ — Սահ՛ հաստատած մը Ներսէս Հայրապետի աղօթքէն՝ որթոցներու պատուհաս օդերու եւ միջատաց դէմ. «Անիրաձ պահեա՛ զանդս այգեստանեայց... ի կարկտէ, յեղեմնարկու սառնամանեաց, ի խորշակահար հողմոց եւ ի ճճեաց վնասակարաց»։ — Խաղողօրհնէքն ի պատուի է նաեւ անոր հոյլին՝ Գինիին համար, որով կը մատակարարուի Սուրբ Հաղորդութիւնը։

ԱՆԴԱՍՏԱՆՕՐՀՆԷՔ. — Հեթանոսական դարերուն, նախնիք Երկինքը կ՚ոգւոքէին՝ անբարեխառնութեանց դէմ զոհեր ու նուէրներ ընելով դից. որպէս զի Լիառատ ըլլար տարւոյն արդիւնաբերութեան պահակը (շրջանը) 4 եղանակաց յարմար օդերով՝ ձիւն, անձրեւ, արեւ։ Այսպէս, Հնդկաց պաշտամունքի գլխաւոր մասերէն մին էր «Անդաստան»ը՝ զոր ապէս կը սահմանէ Մանուի օրինագիրքը. «Կարագի

ու բրինձի պատարագը ներսամիսի մատուցանելէ ետք՝ ուղղուիլ դէպ իւրաքանչիւրը երկինքի 4 ծագերուն, քալելով արեւելքէն հարաւ եւ յաջորդաբար, եւ Զօնն ընծայելով Ինդրայի (արեւելք եւ անձրեւ), Շամայի (հարաւ ու առնդարամեա), Վարունայի (արեւմուտք եւ ջուր) եւ Կուվերայի (հիւսիս եւ առատութիւն): — Բրիտոնէական դարերուն ալ՝ Հայաստ. Երկեղեցին Տառատեց Անդաստանօրհնէքը, մեծ տօներու առթիւ տաճարին առեանը թափօրով դառարուող Երկրիս 4 ծագերուն գատ գատ օրհնութեամբ: Ըստ թափօրի յաջորդական շըրջանններուն, այդ ծագերէն Գ.ն է Հարաւը, նուիրուած՝ անդերու օրհնութեան, «Օրհնեցի եւ պահպանեցի եւ նախախնամեալ պահեցի հարաւային կողմն աշխարհիս, երկիրս, անդաստանս եւ պտղաբերութիւն տարւոյս, ա՛յս նշանաւ Ս. Խաչիս եւ Ս. Աւետարանաւս» բառնաձեւով եւ տեառնագրութեամբ: Կարելի չէ՞ մակաբերել թէ «վարուցան եւ արտարայք» նշանակող՝ դրոյ լեզուի Հարաւանք բառը յառաջ եկած ըլլայ հարաւակողմի անդաստանաց օրհնութենէն, նման՝ գր օրինակ՝ «Հունձք» բառին որ «հնձելու եղանակ, ամառ» ալ կը նշանակէ: — Անդաստանօրհնէքը կը կատարուի նաեւ բացօթեայ, դաշտագեանի վրայ, երբ անձրեւի անհրաժեշտութիւն զգացուի: Լատինք Համբարձման տօնը կանխող 3 օրերուն մխայն կը կատարեն զայն, նոյնպէս բացալայր: — Անդաստանօրհնէքի հանդիսական մէկ ձեւն է նաեւ մեր Տօնացոյցին յիշած «ի քաղաքս ինչ եւ ի գիւղօրէս՝ տան վանն արտորէից» խօսքը 17 30 ապրիլին:

ԿԱԼ եւ ԿԱԼՕՐՀՆԷՔ. — Յունիս-յուլիս ամիսներուն, քաղաւորներն[1] իրենց մանգաղներով[2] ու գերանդիներով[3] դաշտերը հընձել վերջ, ասրակը[4] կը բեռցնէ սէլը[5]. սէլտուրն[6] ալ սէլին հետ սէլաղուր[7] կ՚ուղղուի՝ կալ[8] փոխադրելու համար կտրքին ոսկի բեռը — որայ[9]ները: Կալատեղին մօտ կը լեռնանայ դեզը[10] զոր մէկ կողմէ կը փլցնեն, վար կ՚առնեն երկժանիով[11], կը հաչնեն[12] լողքարով ու ջուրով առաջուց պնդացուցած ողորկ ու բաւորակ կալատրային վրայ, կաւնելու[13] համար կաւնասայլով[14]: Վերջինս քաշողն է կալ-

---

1. Հնձուոր, արտ(ի)ունձ: 2. կամ մարանդի, ասկ. օրագ: 3. ասկ. Ճլրրան: 4. կամ իանդաւոր, մշակ: 5. սայլ: 6. սայլորդ, սայլապան: 7. դաշտի մէջ սայլուղի: 8. aire, պրոկ. խրրմէն = ասկ. հարման: 9. ցորենի խուրձ, ասկ. չէչ: 10. Կադիշ, բարդ, չեղջ՝ օրաներու շեղջակոյտ, կուտոց: 11. երկժանի, էրկրմաս, անասոտա, իւղոլէ, դիրկեան = սիրեան = ասկ. սիրէն, չանճալ: 12. կամ (ի)աչանել, աչան անել, աչնել, օրաները կալին մէջ ցրտել, տարաճել: 13. կամ կասել, կասուլ, մանրել, ջարդել: 14. կամ կաւին = ասկ. կէմ, պրս. վէլ: Իսկ ճառճառք կամ ջառջառ (= ասկ. ճէրճէր) տարբեր կազմածք ունի՝ յառակը գայլախազէ, առաջնեերով «կամնասայլ»ին. դարձեալ ցորեն կասելու յառկացեալ՝ գոյգ գլորս (փայտէ գլան)ներու վրայ ուրագածեւ ալաքաւած երկաթներով մեծ գործիք մըն է

ալին[15], իսկ զայն քշողը՝ կալուսը[16] որ միշտ խրախուսիչ գոչ ու երգ կ՚ունենայ քերնին՝ արեւներուն տակ դարձմբռկող լծ(կ)անին ուղղեալ, մինչ կաւնապարը[17] կը շարունակէ մանրել[18] ծղօտները[19], քրքրել ճաակերը[20], փորել փուտերը[21]: Կաւնապարին պոռոյներով եւ եղնամալին կճղակներով առեղն առեղն գոյացած խորտուբորտութիւնները կը տաթեն չրջելով[22], իսկ կալին շրջանակէն դուրս յորդած յարդերն ու տոկերը ներս կը տուաքեն կառնդիլ համ ձանկուիկ կոչուած փայտէ առաւելուր գործիքով: Լծկանը բերրնկալ[23] ունի իր գունչին՝ կալի պահուն մռութովը գետնի կերը լսելէ դադրելու համար, կալաւարն ալ՝ կրատ[24] մը առձեռնպատրաստ: Օրն ի բուն կը գաղին կալաւարն ու կալատին, մինչեւ որ չիլ[25], պարման[26], մլեղ[27] ու ճաւիկ[28] գետնատարած ձեւացնեն բոլորշի լճակ մը գեղնաւուն: — Ամնուշեռեւ կատարուելիք աշխատութիւններն են՝ 1. Մղանալ[29] Թեղել[30], կալատան ալ մաքրել ճխտաւելով[31]: Եթէ կալը խոշոր եւ ակռաձուն է, կը գործածեն կալբաչը[32]: 2. Սպառելով երեկոյեան էրանին[33], էրնել[34] հեծանոցով[35]: 3. Յարդը զատուելէն վերջ, ցօրենակոյտը խարբաւելէ կալմաղով[36], ապա քարմաղով[37], որպէս զի աղբկուին, հող, քարիկ եւ օտար նիւթիններ: 4. Ցօրենը պարկերով[38] կրել համբա-

---

«ձատձատը»ը զոր Վրացիք խեվրի կ՚անուանեն, ի հնումն փիւնիկեան սայլ, առ Հռոմայեցիս trahea: Կառելու հնադարեան եղանակներ են նաեւ կոխանը (կոխկռտուք, որոնց՝ ձիու սմբակներով) եւ ցօրենահարուածիւնը՝ գաւազանով (fléau), իսկ բաղաբակիրթ երկիրներու մէջ՝ ցօրենահար-մեքենայով (batteuse mécanique) 1786ին ի վեր: **15.** համ կալատիլ, եղնամոլ. ի պադեսան՝ ուղտ, ուրիշ տեղեր՝ նաեւ ձի եւ էշ: **16.** համ կաւնապետ: **17.** երկփեղկ համ միակտուր սախտակէ համնասայլին տափակ յատակին միտուած տուբ գայլախազը: **18.** աղկել, լեռուլ, ջարդուփշուր ընել: **19.** համ ոճ, ցօղուն, կոճուն. ցօրենի գլուխ, տես. պաչագ: **20.** ի Վասպուրական խաչկ: **21.** մօտուք, փշանման մազմզուկ հասկի, տես. գրլճիգ: **22.** համ եղան: **23.** համ բնատայ, ուսի ձիղերէ գայլ: **24.** կոտրած կուժ՝ Արիք ժողվելու համար: **25.** համ չիւղ, ձիղ, խոշոր յարդ: **26.** էրդ = յարդ: **27.** համ մուեղ, մղմեղ, ունգ, փոշենման յարդ: **28.** ցօրենահատ: **29.** համ հալ, քառակուսի սախտակէ Ալ՝ մեղեխը պոռոին անցուած: **30.** համ Թեղ դնել, Ամբի՝ գետնի՝ ձկան մէջքի ձեւով հատաքել փշրուած յարդի եւ ցօրենի խառնակոյտը (Թեղ): **31.** ցախատել: **32.** համ կառափ, կապոն, երկու ճայրերը եղնամոլին կապուած ձողերով սախտակ մեծ սախտակ զոր կը վարէ կալաւարը: **33.** մեղմ հով: **34.** համ երնել, յարդը հովին տալ՝ Ալերու ազեղնաձեւ նետուածքով, որպէս զի ցօրենը զատուի, գրոց լեզուաւ՝ հռսել, տես. աւերումագ: **35.** երեքաթէն Ալ, եռաժանի, երեքմուռ, եղան. հռսելի (հատելի, հօրսելի, հօրալի), քրմելի համ քամելի = քամիի տալու յատկացեալ, տես. եարա: **36.** համ չատո(ա)րար, աստառ, մեծաճակոտի նըման: **37.** համ խոխոռել, փոկեմատ: **38.** քուրձ, խորգ (մազեղէն, խաթազն), չմրրոց:

բ(ան)ոց[39]: 5. Քառէյով[40] յարդը լեցնել հուին[41] մէջ եւ տանիլ պարպել դարմանանոց[42]: — Կալարան՝ կալի տեղն ուր պէտք է ընեցուի վերոյիշեալ աշխատանքները են. կալուկուտ՝ թէ՛ աշխատանքները, թէ՛ արդիւնքը. կալոց՝ կալին սկսելէն մինչեւ աւարտելու ժամանակամիջոցը: — Կալապետը կալին տէրն է՝ որ կ'ընդունի նաեւ անցագրի դիւղացիներու աւանդական մաղթանքը. «Կալուկուտդ բարեբե-

---

Հայրենի հերկ. — « Հո՛լ արա, եզս ջա՛ն, աղբէ՛ր ջան... »:

(Կաղապար՝ Վ. Շամբարձումեանի « Գիւղաշխարհ » գրքէն)

ւո՛ր ըլլի»: — «Կալաբան»ի սկսելէ առաջ՝ հայ մշակը սովորութիւն ունի օրհնել տալու կալորան: Այս արարողութիւնն է ահա որ կը կոչուի ԿԱԼՕՐՀՆԷՔ. այնու պի երկրագործի ցորեանէ՛ն է որ պիտի ստացուի Ալիւրը, (մեր սննդեան ամենագլխաւոր մասը), Ս. Հաղորդութեան նուիրական ընծաներէն մին՝ Նշխարին պատրաստութեան համար: — «Կալօրհնէք»ի մասին Մաշտոցի խորագիրն է « Կանոն վկիրախս, վկնիքն, վճեղջ, վկալ եւ վՀնձան օրհնելոյ »: Ընթերցում՝ 1. Առաւկաց Գրքէն սա Հատուածին. «Պատուեա՛ զՏէր ի քոց արդար վաստակոց, եւ Տա՛ն նմա պտուղ ի քոց արդարութեան արմտեաց, զի լցցին շտեմարանք քո լիութեամբ ցորենոյ, եւ գինեաւ հնձանք քո առատել հեւս բխեսցեն»: 2. Յովէլի Գրքէն. «...Որդիք Սիոնի, ցնծա-

---

39. կամ ամբարան, (ի)ամբար = տեղ. անպար, հոր (հորի մէջ փորուած շտեմարան). փեթակ (անոր մօտաւոր ձեւով՝ յարդախառն շաղախէ շինուած), սարբի (մեծ շտեմարան): 40. կամ լամփառ, բառաժանի Ի՛: 41. ոզորաիիւս կամ կապերտապատ սայլ, տեղ. չանթան: 42. կամ երդնոց = յարդանոց, մարագ (վերջինս՝ նաեւ խոտի):

ցէ՛ք, զի ետ ձեզ Տէր կերակուր արդարութեան եւ սեղանոյ անձրեւ հանուխ եւ անապան իբրեւ զառաջինն. եւ լցին կալք ցորենոյ, եւ զեղին հնձանք գինւոյ եւ իւղոյ...: Եւ ուսեալով կերիջիք եւ յագեսջիք եւ օրհնեսջիք զանուն Տեառն» եւն.: 3. Կորնթացւոց Թուղթէն. «Այլ այն որ պարգեւէ սերմն սերմանաւհանող եւ հաց ի կերակուր, պարգեւեսցէ եւ բազմացուսցէ զսերմանիս ձեր, եւ աճեցուսցէ զարդիւնս արդարութեան ձերոյ» եւն.: 4. Մարկոսի Աւետարանէն. «...Որպէս զի այր մի արկանիցէ սերմանիս յերկիր եւ ննջիցէ եւ յառնիցէ զցայգ եւ զցերեկ, եւ սերմանիքն բուսանիցին եւ աճիցեն, եւ նա ոչ գիտէ թէ երկիրն ինքնին բերէ զպտուղ, նախ զխոտն եւ

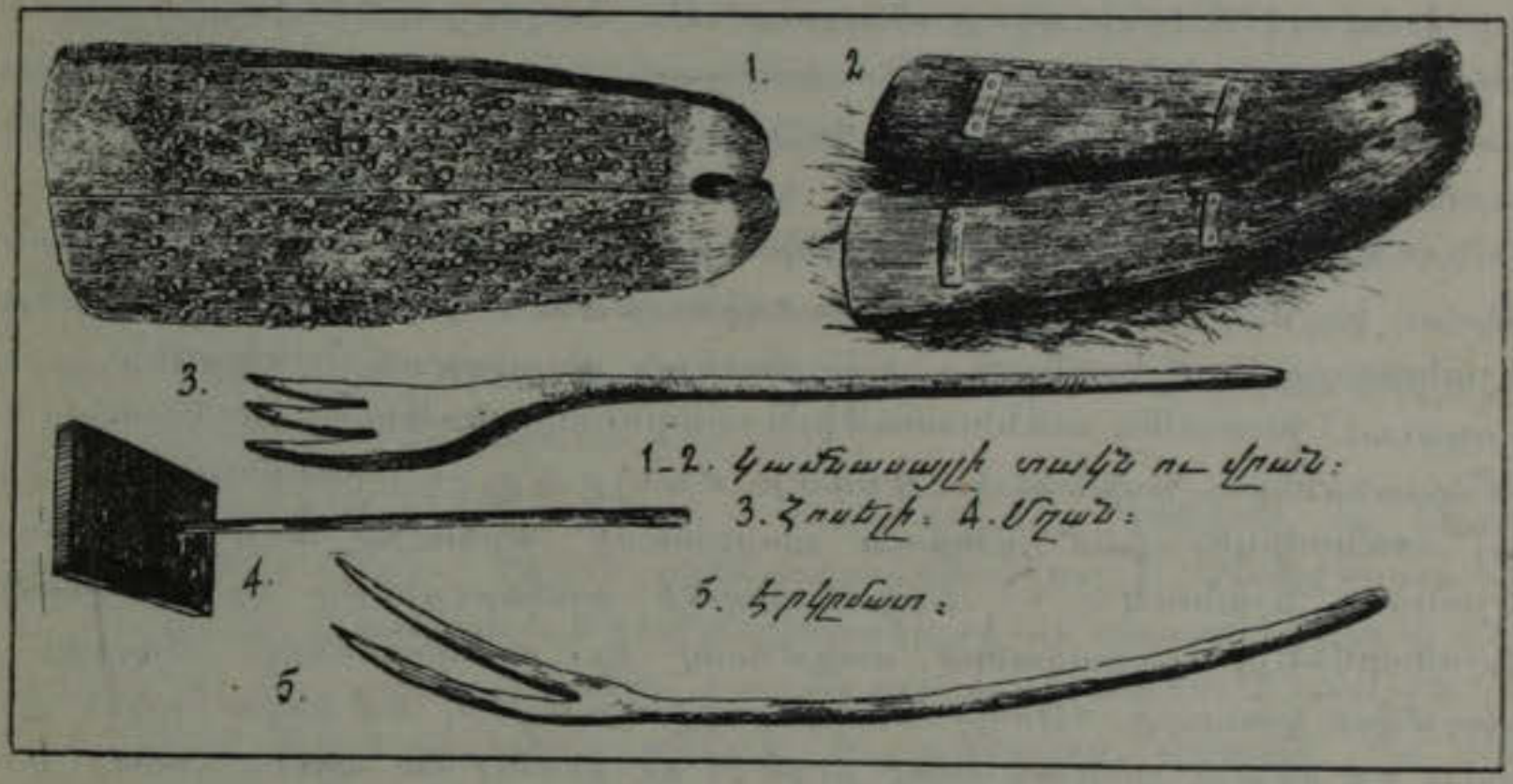

ապա զհասկն եւ ապա զցորեան առաք ի հասկին: Այլ յորժամ տայցէ զպտուղն, վաղվաղակի առաքի մանգաղ, զի հասեալ են հունձք»: 5. Յահաննայ աղօթքէն. «...Որ վերածես զամպս ի ծագաց երկրի, եւ զփայլատակունս յանձրեւս առնես, կաչես զջուրս ծովու եւ հեղուս ի վերայ երեսաց երկրի...: Բա՛ց, Տէ՛ր, զսահման երկնից եւ առաքեա՛ զամպս ցօղել մեզ զանձրեւս շահեկանս...: Օրհնեա՛ զբերս երկրի մերոյ, զարտոյ եւ զայգւոյ, զծառոյ եւ զխոտոյ... զսերմանիս մեր՝ հանդերձ սերմանողօքս...: Որ խնամովք քո լնուս զպաշտ եւ զլերինս պարարտութեամբ, հայեա՛ց ի սերմանիս մեր, որ կարողք ես առանց սերմն շնարհել հասկս, եւ առանց կերակրոյ լնուլ զքաղցեալս...: Աճեցո՛ զարդիւնս ծառոյից քոց ի պիտոյս կարեաց կենցաղոյս...: Օրհնեա՛ զերկինս եւ զմշակս սորա, զի առողջութեամբ ժողովեսցեն զարդիւնս վաստակաց իւրեանց: Օրհնեա՛ զպսակ տարւոյ քաղցրութեան քո, զի լիութեամբ եւ խաղաղութեամբ կատարեսցի... զշեմարանս ցորենոյ, զհնձանս գինւոյ եւ իւղոյ» եւն.: — Օրհնաւոց քահանային տրուելիք նուէրն է կալ(ա)-ման կամ կալապուղ: — Քաղաքական դէպքերու հետեւանօք վա-

ղուց գոգարեալ՝ Հայոց այս կալօրինէքը մեր միտքը կը տանի Հրէից Երախայրիքի ծանին. անոնց մօտ՝ յանուն ազգին մատուցուած նախանձերէն Ա.ն էր Նիսան (ապրիլ) ամսուան կիսուն երեկոյին հընձուած գարիի սրայ մը՝ զոր օրէն էր կասուլ տաճարին դուխթը: Մատ մը խորովելէ, սանդարամետէ, վրան ալ ձէթ ու խունկ ուելցնելէ վերջ՝ բաբունապետը կը ճօճէր զայն աշխարհի 4 ծագերուն. յետոյ անկէ ալի մը առնելով՝ կը նետէր Սեղանին կրակին մէջ, մնացեալն ալ կը պահէր: Յաջորդ ամսուն (Սուս, մայիս) ժողովուրդը կ'արտօնուէր քաղել իր հունձքը:

ՀՆՁԱՆՕՐՀՆԷՔ, նոյնպէս բարեպաշտիկ արարողութիւն՝ սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներու Հնձանոտհատութենէն առաջ, այնուվ ի Յաղագէ՛ն է որ պիտի առացուի Ս. Հաղորդութեան ընծաներէն Գինին, ինչպէս Հրէից մէջ՝ ի պաշտամունս տաճարին: Ծիսակատարութիւնը յարեւնման է «Կալօրհնէք»ին: — Օրհնաւոց քահանային արուեստիք նուէրն է պտղի:

ՆՇԱՆՕՐՀՆԷՔ. — Խնամեխաս՝ աղջիկանան է, գեռ. ուղղական: Երկու կողմերուն ծնողաց համաձայնութենէն վերջ՝ տեղի կ'ունենայ նշանառքը կամ խօսակալը, արդարտեան քարբառով՝ նշանդրէք, գրոց լեզուաւ՝ խօսումն, առնխօսութիւն - իարանախօսութիւն, ձեռնառուլ(*): Մատանիներու փոխանակութեամբ՝ մանչը կ'ըլլայ խօսնայր, աղջիկն ալ՝ առնակոյս, կամ գարուս քարբառով՝ երկուքը մէկ՝ խօսեցեալ, նշանած, նշանուկ: — Երկու կողմի տաներէցները կը կատարեն նշանօրհնէքը՝ շարականով, աղմոսով եւ աւետարանով: Յուզիչ է աղմոսի կցուրդը. «Յարեւու եհար զիսրան իւր, եւ ինքն որպէս փեսայ, զի ելանէ յառագաստէ իւրմէ, եւ ցնծայ նա որպէս հսկայ լընթանալ ճանապարհս իւր»: Աւետարանն ալ՝ հրեշտակին աւետումն է. «Յղասջիր եւ ծնցես որդի»: — Մատաղսա միութեան եւ երջանկութեան մաղթանքներ կ'ընդունին նշանուածները. «Սուրբ Պսակին արժանասցին Սատուած»:

ՀԱՀԱՒՕՐՀՆԷՔ. — Հարսուփեսի ամուսնութեան հանդերձնեբան (հալաս.) օրհնութիւնն է այս, անձնիւրինն իր տան մէջ: Փեսին (Թագաւոր) հագուստները ու գդակը, քոյր ի տաքատէն, ամէնով կը բերուին հիւրատրտհ. տաներէցը զայն կ'օրհնէ «Որ զահիւսանդ կերպարան զգեցուցեր» շարականով եւ կը յանձնէ ծնողաց ու պարագաներուն, որոնք կարգաւ՝ մաղթանքի համբոյրներով եւ ուրախութեան արցունքներով կ'զգեստաւորեն «Թագաւոր»ը: Նոյնը՝ Հարսնեաստն մէջ՝ Թագուհիին համար, «Այսօր երկնայինքն ուրախացան» կամ «զԲն. Թագաւոր» շարականով. յետոյ աղօթք. «Օրհնեա՛... զՀալաս զայս Հարսանեաց, զի որք զգեցին զսա, մի՛ իշխեսցէ մերձենալ ի սոսա

(*) Այս բային գոյականը, սակայն, տարբեր իմաստներ ունի, 1. օգնական, 2. քահանայի մխացնելը՝ հարսուփեսին ձեռքերը, պսակի առեն, «Առեալ զձեռն Եւային՝ տուեալ ի յաջն Ադամայ»:

չար աղանդ դիւաց կամ կախարդաց, այլ ամբացեալ զօրութեամբ Ս. Խաչի քո՝ փրկեացին յամենայն զգպայթից առտնայի» եւն.: — Այնուհետեւ կ'սկսի վերաւէրներու երթը (Շարունակ) դէպ ի հարանեաւն, որ եթէ հեւի է՝ ձիով ու կառքով կը կատարուի, յաճախ ընկերակցութեամբ թմբուկ-սրինգի: Ճամբան՝ դիմաւորում հարանեւորներու խումբէն: Ատոր, համագումար չու դէպ ի ժամ՝ ՊՍԱԿի խորհուրդին համար, որուն գլխաւոր երգասացութիւնն է Վարագայ Խաչի Նշանաւը(*): Հին առեն հարուածեալ ժամին դուռը երից կը ծընրադրէին. Տ՛ո էր որ քահանան կ'ուղղէր անոնց նախօսը: — Շարունիին վերջաբանն է Թագվերացը (գէռ. նուռն կամ ուրց կարել), օրհնեալ գինիով՝ որմէ կ'ըմպեն կարգաւ Նարատակ ամուլը, կնքահայրը (քաւոր), ծնողքն ու հարևնեւորք, ի յիշատակ Յուի ա՛յն հրաշքին զոր գործեց Կանայի հարսանեաց մէջ՝ ջուրը գինիի փոխելով: Ու կ'սկսի տարափը պապի եւ օրհնէքի. «Աստուած շնհաւոր անի» — «Աստուած չամբէցնէ» — «Ծլիք ծաղկիք, պորոշ կապէք» — «Վայլէք վայլեցնէք». ամուլին ծնողաց՝ «Աչուընիդ լուս», իսկ վերջիններս կոչնականաց՝ «Տարոսը ձեր տունը»:

ՏՆՕՐՀՆԷՔ, Ծննդեան ու Զատկի տօներուն առթիւ. (տե՛ս էջ 71-72 Պզտիկ-Զատիկ բառին դիմաց):

ՍԵՂԱՆՕՐՀՆԷՔ, օրուան 3 ժամ ճաշերը կանխող ու կնքող կարճ աղօթք «Հայր-մեր»ի ընկերակցութեամբ: 1. Ճաշէն առաջ. «Ճաշակեցուք խաղաղութեամբ պկերակուբս որ պատրաստեալ է մեզ ի Տեառնէ, եւ օրհնեալ է Տէր ի պարգեւս իւր, ամէն»: 2. Ճաշէն յետոյ. «Զկիւթիւն սեղանոյս անհատ եւ աննուազ արասցէ Քս. Ած. մեր, որ զմեզ կերակրեաց եւ կիսացոյց. նմա փառք յաւիտեանս, ամէն»:

ԱՂՕՐՀՆԷՔ. — Աղը (= յուն. ալատի) մեր անուանդին ամենակենսական ամոքանքն ըլլալէ զատ՝ պաշտամունքին մասը կազմած է հին ու նոր ժողովուրդներու: Հռոմայեցիներ եւ Յոյներ կը նկատէին զայն իբրեւ ամէնէն հաճոյական պահամունք իրենց սեղանատուններուն: Հրեաներն ալ աղ կը դնէին Ս.յ. սեղանին վրայ մատուցուած պահերուն, նաեւ նուիրական խունկին մէջ: Մենք եւս մինչեւ այսօր սովոր ենք պնակով աղ դնելու քահանային առջեւ, երբ Ծնունդի եւ Զատկի տնօրհնէքներու գայ: — Աղը նշանակ է մանաւանդ սոպրնջակատուքեան, ծառայի, բարեկամի եւ պաշտօնեայի հաւատարմութեան. Եղբայրաց Գրքին (Գ 14) քաղդէարէնն է. «Վայլում չունի մեզի որ թագաւորին ինսաը տեսնենք, զի պալատին աղուն ենք աղուած»: Նշանակ է նաեւ սէրտակցութեան եւ անսպակատուքեան, ինչպէս կը հաստատեն Թուոց Գիրքը (ԺԸ 19) եւ Բ Մնացորդացը (ԺԳ 5). «Ուխտ... Տէրոջ առջեւ... աղի ուխտ մըն է յաւիտեան»:

(*) Ի՞նչ տարիք ալ ունենան այրեր ու կանայք, երբ աւուրի մեռնին՝ իրենց Վարման կարգը կը կատարուի նոյն շարականով:

Այս սկզբունքով՝ ունինք գրոց լեզուի առ աճերը. Ուխտ աղի կամ Աղ ուխտի եւ Աղ կնքեալ, (բարեկամութեան անքակտելի դաշ), իսկ աղաւխոխ՝ ապերախտ: Պարսից ամենամեծ երդումն էր վարազապիր մատանիով «կնքեալ աղ»ը՝ որով Շապուհ կրցաւ ծուղակը ձգել Հայոց Արշակ Բ.ը: — Դարձեալ, աղ առնուլ կամ աղ եւ հաց ուտել կը նշանակէ՝ սեղանակցութեամբ ամրապնդել բարեկամութիւնը. (տե՛ս եւ էջ 78, Մեծ Պահիք բառին դիմաց՝ ապով բարդ բառերը): — Յաւիտենական աշակերտներուն ըսուած. «Դուք էք աղ երկրի». այս խօսքը պանապան առիթներով կը կիրարկուի ցարդ: Լսած ենք հայրենասիրական վիճաբանութեան մը ընթացքին՝ ընդդիմախօսի մը առ բարեացուցական յայտարարութիւնը. «Մեր կուսակցութիւնը հայ ազգին աղն է»: Ս. Գիրքը կը վկայէ նաբէն. «Իմաստուն խօսքեր լեզուի աղ են». արդարեւ «Աղը պակաս է» կ'ուռձայնէ Հայը՝ երբ ուխնէ ու նրբամտութենէ զուրկ պանէ քարողներ ու ճառեր: Գրաբարն ունի աղի բանք առութիւնը՝ խայթհամեղ խօսք, աշխարհաբարն ալ՝ աղի ածականը, թանկ (գին): Աղապէս կամ աղպէս՝ ապրելու մը չափ պարէնն է, իսկ աղուս՝ աղը համը տեղը (որ եւ փոխաբերաբար): — Ծանօթ են ճարտարարուեստի, երկրագործութեան ու տարրալուծութեան մէջ «աղ»ին կիրառութիւնները: — Հայոց. Եկեղեցին Աղօրհնէքն ալ ունի Առաջի առթիւ, որպէս զի օրհնուած աղը մատուցուի ջուրակին. (տե՛ս էջ 88, Ախար կիրակի բառին դիմաց): Հատուած մը՝ քահանային աղօթքէն. «...Օրհնեա՛, Տէ՛ր... զաղս զայս եւ արբեա՛ զսա: Զի ամենայն ինչ՝ յոր եւ խառնեսցի սա, եղիցի Քեզ ի հաճոյս եւ յընդունելութիւն, եւ մեզ ի մաքրութիւն եւ յաւուղջութիւն հոգւոյ եւ մարմնոյ»: Յետոյ երիցս խաչակնքում «Օրհնեցի եւ արբեցի աղս, նշանաւ Ս. Խաչիս եւ Ս. Աւետարանիս» բառաձեւով: — «Աղն է կնքեր մատաղը» գաւառիկ ոճ մըն է որով կ'իմացուի «նեբել դիմացինին մէկ վատ արարքն՝ ի պատիւ բարեկամութեան»:

ՄԱՏԱՂՕՐՀՆԷՔ, տե՛ս էջ 88, Ախար կիրակի բառին դիմաց: — Ժողովրդական լեզուի մէջ կան բառեր հիացումի, սիրոյ եւ անձնապահութեան որ առթիւնները՝ երգումի համազօր. «Հոգիս քեզ մատաղ», «Քե՛զ զուրբան»:

ԳԵՐԵԶՄԱՆՕՐՀՆԷՔ կամ Հոգեհանգիստ, տե՛ս էջ 72, Մեռելոց բառին դիմաց: — «Գերեզման»ին համանիշներն են գրոց լեզուի մէջ՝ չիրիմ, քնարան, դիր, հոդակոյտ, դամբան, դամբարան, ատապան, հանգչարան, հանգստոց, հանգստակայք, վիճ հանգստեան, մահճաման գուբ, մահարձան, կոթարումբ (քարէ): — Հողվէրք (= հողվարք) արտառեան բարբառով կը նշանակէ ափով հող՝ զոր մեռելէրը կը վերցնէ փոսին եղերքէն եւ քահանային օրհնութենէն վերջ կը թափէ ննջեցեալին վրայ. յետոյ հողով կը լնուն փոսը: — Մեռելկոխ, կարծեցեալ հիւանդութիւն՝ վերապրուած այն անձերուն որոնք ի յարգանս ատբի չեն ելլեր յուղարկաւորութեան մը անցքին: — Այգուքը ծանօթ էր նաեւ Հրէից. թաղման յաջորդ օրերուն կ'այ-

ցեւէին գերեզմանը՝ ծաղիկներով պայն պարպարելու եւ ալբալու համար (Յովհ. ԺԱ. 31)։ — Հոգեհայց, ծնկնահայց կամ մեռելահայց՝ պատանի մէջ յուղարկաւորներու տրուած սեղան, թաղումէն վերջ. սովորոյթ ալ որ Հրեաներն ալ ունէին (Երեմիա, ԺԶ 7-8). իսկ Հնդկաց մէջ՝ ան կը կոչուի Սրադիհա, այն հաւատքով որ մեռելոց ոգիները երկրի վրայ չթափառին եւ Անդրաշխարհն ունենան իրենց կայանը։ — Հոգեբաժին կամ յիշատակիք՝ ժամին տրուած նուիրատրութիւն է, ի յիշատակ հանգուցեալի մը կամ հանգուցելոց. իսկ հողապրամ՝ քահանայի տրուած գերեզմանօրհնէքի վարձք։ — Մեռնողի մը տէրութիւնը Հոգեհանգստեան պատարագ կատարել կու տան անոր քառասնքին (մահուանը 40րդ օրը), նաեւ իբրաքանչիւր տարեվից։ — Ահա՛ ժողովրդական ոճեր ալ՝ մեր «վերջին կայանը»ին վրայ ձեւուած։
Մէկ ոտքը գերեզմանը (կամ) գերեզմանին դուռը ցանիլ՝ շատ ծերանալ. Գերեզմանէն փախած՝ կմախք դարձած. Լուս իջնայ հօրդ մօրդ գերեզմանը՝ մաղթանք «լուսահոգի»ի յիշատակին։

ՋՐՀՈՐՕՐՀՆԷՔ. — Այս արարողութիւնը տեղի կ'ունենայ երբ անասուրբ անասուն մը հօրի մը մէջ իյնայ եւ անոր ջուրը պղծէ։ Երէցը խաչով եւ աւետարանով կը կանգնի անոր բերնին, 40 դոյլ ջուր քաշել ու թափել տալէ վերջ՝ 41րդ.ը կը դնէ տուջին, սաղմոսերգելով «Զայն տեառն ի վերայ ջուրց»ը, յետոյ «Ազբիւր կենաց» շարականն ու Դ. Թագաւորացէն ընթերցում մը (Բ 21) որուն մէջ ազբիւրի մը մաքրուիլը յիշուած կայ։

◉

ՀՄԿՈՒՄ, ումկ. Ըակում, (բայը՝ հակել կամ ակել, արթուն մնալ, ուշ դնել)։ — Հռոմայեցւոց մէջ, գիշերուան 4 պահերէն մին էր Հակումը (Veille), նաեւ սմսուան 3 մասերէն իւրաքանչիւրին նախընթացը, (տե՛ս էջ 51)։ — Ի մեզ, այս բառով կ'իմացուի գիշերային ժամերգութիւն, եւ՝ ինչպէս բառակազմութիւնը ցոյց կու տայ՝ կը նշանակէ քունի պահերէն խորել, յարթնիլ կալ ու գիշերապաշտօն կատարել։ Հայոստանեայց Եկեղեցին ունի պայն՝ բաց ի Մեծ Պահոց շաբաթներէն՝ լուր օրերու ալ, աղօթքով առաջքն առնելու համար բնական ու մարդկային աղէտներու, որպիսիք են՝ Երաշտ, Սով, Մարախներու ամպ (զոր Աճ.աշունէն՝ ի պատիժ մեղուցեալ ազգերու), Ժամ, Համաճարակ, Հալածանք(*), Ծանր հիւանդութիւն կաթողիկոսի, պատրիարքի, առաջնորդի եւն.։ Գլխաւոր արարողութիւնն է եկեցէն՝ որ միշտ կը վերջանայ միահամուռ ծնրադիր ու

(*) Յիշատակելի է Խրիմեան Հայրիկի կատարած ջերմեռանդ հակումը՝ ռուսահայ բոլոր ազգապատկան կալուածոց եւ ընչից յարքունիս գրաւման օրերուն (1903)։

բազկատարած հաւատացեալներու օրտաբուխ Տէրտղորմեաով։ Ինչ ինչ գաւառներ՝ սովորութիւն է Հոկտ. կատարել նաեւ բնակարանի մէջ. տնեցիք՝ հալուրէն մինչեւ տղեկ՝ կը խմբուին սրահի մը խորը, ճրագները կը մարեն ու գետնամած կ՚աղօթեն միաբերան՝ Շնորհալիի «Հաւատով խոստովանիմ»ով ու Նարեկացիի «Ընկալ քաղցրութեամբ»ով։ — Հոկտ. կը կոչուի նաեւ Լացի Գիշերը կամ Խաւարումը (Աւագ Հինգշաբթի գիշեր)։

ԵՐԱՇՏ կամ երեշտ (= պրակ. բէշդ՝ չոր հող), Անձրեւի երկարաեւ պակասութենէն՝ ցամաքանալը Երկրիս, ուստի եւ մահացումը բուսականութեան՝ որմէ կ՚ակնկալենք մեր բուտը։ Երաշտը բնութեան պատուհասներէն ամէնէն «անհնարին»ն ու չարաշուքը նկատուած է, եւ որպէս զի վերջ գտնէ ան՝ կը կատարուի Հոկտ. այդ առթիւ կարդացուած աղօթքն է. «Տէ՛ր... որ յաղագս առ Քեզ նախանձուն՝ լուար Եղիայի(*)... եւ երկնի հրամայեցեր արգելուլ զանձրեւ, զի մի՛ տացէ երկիր զպտուղ իւր. եւ դարձեալ յաղագս ինդրոյ նորա՝ ցօղ պաղաբեր պարգեւեցեր։ Դու Տէր ամենայնի՝ շարժեալ ի բարեգթութենէ Քումմէ՝ անձրեւ ըստ քմաց Քոց պատրաստեցեր ժառանգութեան քում, եւ զբազում մեղս մեր անտես առեր։ Եւ այժմ աղաչեմ զՔեզ, զանձրեւս Քո առաքեա՛ որք պէտս ունին եւ ինդրեն ի Քէն։ Ողորմ արա զերեսս երկրի յաղագս ժողովրդեան Քո, եւ վասն տղայոց՝ ե՛ւ անասնոց... որք ակն ունին առ Քեզ՝ տալ նոցա կերակուր ի ժամու» եւն.։ — Հոկտմին կը մխանան երբեմն օր-ցերեկով Անդաստանօրհնէք եւ անխոտան Պատարագ՝ ընդերկար անձրեւապրկութենէ տարտամած դաշտի վրայ, ժողովրդեան ներկայութեամբ։ Յիշենք պատմական օրինակ մը, 1467ին Կիպրոս կղզիի Երաշտին հետեւանօք, կիպրահայ Սարգիս Եպսկ-ի կատարածը՝ մեծահանդէս թափօրով, որուն մխացած են ամէնազգի բնակիչներ. եւ անձրեւը տեղացած է քիչ յետոյ։ — Երաշտի դադարման համար կան դեռ ժողովրդային կարգ մը հաւատալիքներ, ինչպէս «խաչերթի»ը տան սեմին վրայէն դուրս կը նետեն՝ առատ անձրեւի (նաեւ տեղացող կարկուտը կասեցնելու) ակնկալութեամբ։ Երկինքն ի վեր պայթէ «դդալ» կ՚արձակեն եւ երբ ան բերնէն ի վար իյնայ՝ նշան կը համարուի անձրեւաբեր ատուոյ։ Կարգ մը տեղեր, նախապաշարումն ա՛յնքան յառաջ գացած է որ, անձրեւի համար կախարդութեանց կը դիմեն. վազուն ջուրի մէջ կը նետեն վրան յուռութ արձանագրուած քարեր, կաւելներէ գաղտագողի հանուած գանկեր եւ գահաբերուած անասունի արիւնոտ կաւամիներ. երբեմն ալ կը լուան սեւ ու ճերմակ էշեր։

ՄԱՂՐԻԻ ՊԱՐԻԿ. — Անձրեւ հայցելու համար՝ գաւառական զարմանալի սովորոյթ մըն է հետեւեալը։ Աւելի մը կթած կը

(*) Այս դրուագը տե՛ս էջ 94-95, Եղիա Մարգարէին դիմաց։

պատրաստեն խրատուխլակ մը (Անձրեւի պարիկ) որուն գանապան ա-նունները կու տան, ինչպէս՝ Նուրին, Խուշկուրուրիկ, Խուճուրիկ, Խուչ-կուլուլու, Պուրպա-Տիկին եւ ի Մարաշ՝ ծակ. Ջամչա-Կէլին: Հուր մը տղաք կը պատրաստեն գային տունէ տուն, անձրեւահայց երգով մը՝ հաւկիթ, եղ եւ ընդեղէն հաւաքելով: Տնեցիք իրենց նուիրատուու-թենէն առաջ՝ ջուր կը սրսկեն խրատուխլակին դէմքին: — Ասոր մէկ գեղեցիկ տարբերակն է Ակնայ եւ Ամասիոյ մէջ տեղի ունեցածը. տղեկ մը կամ աղջնակ մը մօր-մերկ ընելով՝ կ'զգեստաւորեն հին պարկերով, ցնցոտիներով, գլխուն ալ մազ մը կ'անցընեն. այդ վիճա-կին մէջ՝ ան կը կոչուի Չիչի-Մամա (Չրջիր-Մամա? = խիստ խա-թուն) որուն կ'ընկերանայ մանչերու խումբ մը ու կը շրջի տունէ տուն, տաճկերէնով յատուկ երգ մը շրթունքին: Դուռ-դրացի պատու-հան ելած՝ կուժերով ջուր կը պարպեն Չրջիր-Մամային գլուխն ի վար, մինչեւ որ խումբը միւս թաղերուն շրջանն ալ ընէ, հուսկ ու-րեմն մեծարուելով եղինձով: — Բոլոր ժողովուրդներն ալ Անձրեւը նկատած են աստուածութիւն մը, մանաւանդ պաշտամունքով՝ որուն վերջաւիսացութիւնները կը տեւեն դեռ: Ասյպէս, պալքանեան ժողո-վըրդոց ուանդալէպը կու տայ մեզ սովորոյթներ՝ յաճախ նման մե-րինին: Մակեդոնիա եւ Թեսալիա, «անձրեւաբեր պարիկ»ը կը կոչուի Պերպերունա, Սերպիա՝ Դոդոլա, Վալաքիա՝ Պապալուգա, իսկ Յու-նաստան՝ Պէրպէրիա: Մերինին պէս՝ տունէ տուն պտոյտ, ջրացանու-թիւն ու երգ: Բոլոր մը ծեծ տեղի կ'ունենան Անդաստանօրհնէքով: — Հնդկաց Անձրեւի ծոնն է Բազտարա-Վրաստա, նոյնպէս երգով ու թափօրով: Անոնց Անձրեւի դիցուհին է Բահիաստուվի, պաշտամունքն ալ՝ Բահիաստուվի-Վրաստա. 4 տարի՝ խորհրդաւոր ներկայացում մը թատերական, զոր երկիւղածօրէն կը կատարեն հնդիկ կոյսեր, եւ ուր կը շեշտուի նոյն ազգին իսր պաշտամունքը՝ Երկիրս արդասաւորող Անձրեւին հանդէպ:

ՍՐՏԱԶՕՆ

Ժամանակ ու Տնտեսակ, օրացուցային այս էջերը թերթատող ընթերցողներս մէջընդմէջ պիտի գտնեն հոն Գիտութիւն, Լեզուաբանութիւն, Հաւատք ու Հաւատալիք — մարմինին, միտքին ու հոգիին սեղն ու աղպէտը:

Գաղափակրթութիւնը, նոր օրերու աշխարհակալ, իր արշաւին մէջ ի փուլ կ'ածէ անխնայ՝ շատ մը դեղեցիկ յիշատակարաններ որոնք ժողովուրդներու առհմիկ սովորոյթն ու աւանդութիւններն են:

Մեր թափառաշրջիկ ազգին համար, մանաւանդ, աղէտը մեծ է: Մենք պէտք ունինք մեր աւանդութեանց հարատարապետութեան ու գունաւորութիւններուն: Եւ ի՛նչքան ալ անոնք աւերուին, ցեղին առհասարակ բնազդը կ'արթէ միշտ այդ վէրաստկներն ու ափնիները, դալարիք ու ծաղիկ ընծայելով անոնց: — Այդ դալարիքն ու ծաղիկներն են ահա զոր փնջեցի շար ի շար, քաղելով մեր պապիկներուն ու մամիկներուն յիշողութեանց դեռ եւս կանանչ դաշտերէն, եւ իբր սրտաձոյն կը նուիրեմ օտար ափերու վրայ ցիր եւ ցան ցեղիս նոր զաւակներուն, որպէս զի անոնք առեն առեն օծանուին հայրենի ծաղկանց մխիտնով եւ հաղորդուին անոնց բոյրերով:

Փարիզ, 8 ապրիլ 1928 (Զատիկ)

ԹԷՈԴԻԿ

ԱՄՈՒՍՆԱԿԱՆ ՅՈՒԲԵԼԵԱՆՔ ԱՄՈԼՆԵՐՈՒ

ԸՍՏ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԵՒ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՆՈՐՈՒԹԵԱՆՑ

1րդ տարի. — Թուղթ
2րդ տարի. — Լաք
3րդ տարի. — Բեհեզ
4րդ տարի. — Մետաքս
5րդ տարի. — Փայտ
6րդ տարի. — Երկաթ
7րդ տարի. — Պղինձ
8րդ տարի. — Անագապղինձ
9րդ տարի. — Կաուչուկ
10րդ տարի. — Թիթեղ
15րդ տարի. — Ակնվանի
20րդ տարի. — Ճենապակի
25րդ տարի. — Արծաթ
30րդ տարի. — Մարգարիտ
35րդ տարի. — Բուրաստ
40րդ տարի. — Կարկեհան
45րդ տարի. — Շափիւղայ
50րդ տարի. — Ոսկի
55րդ տարի. — Զմրուխտ
60րդ տարի. — ԱԴԱՄԱՆԴ
70-75րդ տ. — ԱԴԱՄԱՆԴ
100րդ տարի . . . Գերեզմանաքար

ԳՈՂՅՈՒՆԻ ԳՈՂԸ

(Հինական Զրույց)

ՉԵՐՔՆԵԶՈՒԻՆ վրայ Գորէայի՝ կը քնակէր աղքատիկ որբուհի մը Յիու անուն, որ իրմէ փոքր 4 քուրիկնե-րուն հետ ծայրը ծայրին կ՚ապրուէր իր աշխատան-քով: Շատ ծանր էր իր դարձը ծովեզրուն մէջ, վասն զի իր որոտացածները չէին այն կարմրուկ սիրուն ձու-կերը զոր Գորէացի մանչեր կ՚աջղէին որսալ: Պէտք էր իր անձը վտանգել այն վրիժրակուտակ խոխոկներուն մէջ որոնք ցցուած էին ծովափին. Ցո՛դ էին մարգարտաբեր ոստրէները. կը մերկանար, կը սուզուէր իսկ ջուրին մէջ՝ ի բնդիր սոսնց:

Օր մը բախտը լաւ ժպտեցաւ իրեն. խոշոր ոստրէ մը ձեռք ձգեց՝ մեծկակ աղուսո մարգրիտով մը: Ու չ՚սպասելով չորցուելուն՝ թաց թաց հագուելով բռնեց շուկային ճամբան, տղէկ գինով մը ծախելու համար իր բարեգիւտ աւարկան: Կանգ առաւ խանութի մը առջեւ, եւ վարանեցաւ ներս մտնել, ինչու որ անոր տէրը կծծի եւ անպարկեշտ ճանչցուած էր. բայց ուրեք հեղ մը ցոյց տալ անոր վերիվերոյ գին մը իմանալու համար:

Թէեւ շատ հարուստ, ինչպէս կ՚ըլլան բոլոր վաշխառուները, սակայն ծայրայեղ արծաթասէր այդ թինթօնը ծանօթ էր Դու-Դեպի անունով որ «դօդօշ» կը նշանակէ: Ի՛նչ ալ լաւ կը վայլէր իրեն այդ մականունը. կուզ էր ու կարճուկ. գորտագլխի մը նման՝ ունէր ակռապլիկ լայն բերան, խաղտո ձայն ու ձախլիկ շարժուձեւ:

Դու-Դեպի առաւ մարգրիտը մատներուն մէջ, քննեց ու քննեց՝ մէկ կողմէ գլուխ շարժելով, մինչ աղջիկը սոսկումով կը չափէր առաջ պէմքին ծամածռութիւնը: Մարեղուկ վաճառականը գոչեց վերջապէս. «Ասիկա մարգրիտ չէ»: — «Ի՞նչպէս թէ չէ» աւելցուց Յիւ՝ յուզմունքէն ձիւնի պէս ճերմկած: — «Իս խաբելո՞ւ եկար հոս, շէնք-շնորհք կեղծ է ասիկա» յարեց ծերուկին, անոր ձեռքը տալով կակղօրէն առարկան:

Աղջիկը մեքենաբար առաւ զայն, աչքերուն մօտեցուց եւ սոսկումով տեսաւ որ իրենը չէր վերադարձուցածը: «Թակարդը ձգեց զիս, ըսաւ ինքնիրեն. իմինս պահեց՝ տեղը դրաւ այս սուտ-մարգրիտը որ իրաւ ալ աղուոր է. անպիտա՜ն ձեռնածու...»: Ինչ ընես՝ ինքիմէ դուրս պիտի եկլէր. բայց ի՞նչ արդիւնք այդ անխիղճ մարդը նախատեէլէն, ոչինչ. նոյն իսկ իր արցունքն ու պռունքը պիտի չազդէին խիղճը ծախու հանած այդ անպգամին վրայ որ կը ճարպատէր ուրիշներու թշուառութեամբ:

Յիւ քայլերն ուղղեց ծանօթ ջուլհակի մը տունը, օգտակար թելադրանքի մը յոյսով: — «Դու-Դեպի լաւ դասի մը արժանի է» պատասխանեց ջուլհակը՝ պատմութիւնը լսելէն վերջ. «թող որ ես գիտցածս ընեմ, աղջիկս: Պէտք ունի՞ս այս կեղծին»: — «Ի՞նչ պէտք պիտի ունենամ անոր, երբ բան մը չ՚արժեր»: — «Ալէ՛կ, թող ինայ, վաղը հանդիպէ՛ մէյ մը»: Յիւ դարձ ելաւ, կէս մը սիրտը իր դառն յուսախաբութեանէն:

Յաջորդ առաւ, ջուլհակին մեծ դաւակը Չի ներկայացաւ վաշխառուին: Աչքաբաց եւ արթնամիտ երիտասարդի մը համբաւն ունէր արդէն: Դու-Դեպի զայն տեսնելով՝ ձայնեց ժպտագին. «Մաճու բարի՛ն, Չի, գիտէի՛ որ չէիր կրնար մոռնալ անշուք խանութիս համբաւն»: — «Իրաւո՛ւնք ունիս, ծե՛ր աւազակ, յիշողութիւնս սուր է դեռ» ոտքադարձեց Չի: — «Աւազակը դո՛ւն ես» վրայ բերաւ խանութպանը՝ առա-ղայրագին: — «Նեղէ՛, Դու-Դեպի, կատակ ըրի. եթէ կ՚ուզես՝ աւազակին տեղ դնենք քսակահատը»: — «Իս նախատեէլո՛ւ եկար առաւ առաւանցով»: — «Չէ՛, Դու-Դեպիս, չէ՛. ոտքաոյցն ալ ա՛ն է որ քենէ մարգրիտ մը գնելու եկած եմ»: — «...Ո՛ր այդպէս է, քիչ խօսինք՝ անուշ խօսինք: Ի՞նչ տեսակ է ուզածդ, մե՛ծ, պըղպատի՛կ թէ միջակ»: — «Անշո՛ւշտ թէ մեծ. պզտիկի մը համար մինչեւ հոս գալու յոգնութիւնը կրելու հարկ չկար»: — «Շատ ճիշդ ըսիր. աւազէն ալէկը չկայ. ճի՛շդ քեզի արժանի՝ ձեռք ձգեցի հոտ մը, եւ վատահ եմ թէ պիտի չուզես տուիթը փախցնել»: — «Դու-Դեպի՛, տակից կախում ունի...»: — «Ի՞նչ բանէ»: — «Քու յուսակնութիւններէդ, ճերմա՛կ Յոգոշո»: — «Իմ յուսակնութիւններս միշտ համեստ են եղած: Այս մարգրիտը ջուրին մէջ հազար ցիէն կ՚արժէ, բայց ես քեզի՝ վերջին գին՝ 800ի պիտի ձգեմ»: — «Ութ հարի՛ւր, խենդեցա՛ր, երկինքի պատուհա՛ն»: — «Բայց տե՛ս անգամ մը, յետոյ վճռէ՛. այս տարիքս եկայ, առանկ փայլուն ու գեղեցիկ մարգրիտի նո՛ր հանդիպեցայ»: — «Նայի՛մ մէյ մը...»:

Ծերուկը սառամած գլխոց մը բացաւ, երկիւղածութեամբ իր ինատուքին սկսաւ, եւ մարքին անկիւնէն երկե՛ւկ մը խակ չանցընելով՝ երիտասարդին կարկառեց այն գմայլելի մարգրիտը զոր օր մը առաջ շաբթեր էր Յիսւի ձեռքէն: Զի առաւ զայն՝ չխաբուելու համար քննելու երեւոյթով. բայց հազիւ տարած աչքին մօտիկ՝ քար քար մը վրդովց ու դարձաւ դէպ ի Դաւ-Դեպի. «Կեղծարա՛ր, ուրիշներուն ծախած խելքդ ինծի չե՛ս կրնար կլլեցնել» բացագանչելով: «Ի՛նչ ըսել կ՛ուզես» կակազեց վաշխառուն՝ դժոխքի աչուըները պայթելու սոսիճան բանալով: — «Ես ծաղրելո՛ւ եկար, խոֆա՛ծ ապուէս. մարգրիտդ կեղծ է. սոսը պէս ուզածի՛դ չափ բերեմ քեզի՝ հասը մէ՛կ ցիէնի»:

Կարգը Դաւ-Դեպիինն էր պատանքի պէս ճերմկելու: Յիսւի իրական մարգրիտին տեղ՝ իրեն տուեր էր ուրիշ մը: Եւ ի՛նչ ուրիշ, ա՛յն զոր ինք այնքան վարպետօրէն խեղճ աղջկան ձեռքն էր տահեցուցեր օր մը առաջ: Բարկութենէն՝ խեղդուիլը քան մը չէր գոլցուած գողին, որ առնոց վերջապէս՝ իր կլպուած ակռաներուն մէջէն. «Ասիկա իմ մարգրիտս չէ՛, վերադարձո՛ւր իմինս, Զի՛. թէ ոչ՝ բանաը ճամբադ պիտի ըլլայ»: — «Բա՛նա, ծե՛ր Դօզօշ. նայէ որ դո՛ւն չերթաս հոն»:

Ծատիկան մը կ՛անցնէր դուրսէն: Զի զայն տեսաւ ու շարունակեց. «Կ՛ուզե՛ս որ ներս կանչեմ եւ խաղք ու խայտառակ ընեմ զքեզ աս շուկային մէջ: Ինչքը գլուխը մէկը գիտեմ զքեզ. եկո՛ւր իրար հասկնանք եւ հիմա ինծի հաշիւը տո՛ւր որքուհի մը դէմ խաղցած խաղիդ»: Դաւ-Դեպի սկսաւ ոտի ոտի գալ, որպէս զի Զի իրեն ինաէր այդ անպատուութիւնը:

Ծիծաղելով անոր արցունքներուն վրայ, երիտասարդը վազեց տուն եւ հօրը պատմեց թէ ի՛նչպէս ծուլակն էր ձգեր ծուլակատէր վաշխառուն: Յետոյ գնաց գտաւ որքուհին եւ անոր յանձնեց իսկական մարգրիտը: Յիսւ անմիջական պէտք ունէր դրամի. մարգրիտն ալ 800 չէ՝ բայց 600 ցիէն կ՛արժէր. Զի այդ գինով տեղաւորեց զայն հարուստի մը, գումա՛ր որ առաջիւ գոնէ մըն էր հէք մարգարտասուհին համար. սոսը շնորհիւ՝ անիկա ի վիճակի եղաւ քաշուելու այդ վտանգալի գործունէն եւ նուիրուելու իր 4 քուրիկներուն:

Գալով վաշխառուին, շատ չանցած՝ հիւանդութեան մը զոհ գնաց: Յիսւ խորհեցաւ թէ գուցէ ձեռքէն հանած մարգրիտն ցաւե՛ն էր որ Դաւ-Դեպի չուեր էր դէպ ի Անդիի Աշխարհ: Եւ ամբողջ Գուբէայի մէջ չգտնուեցաւ մէկը որ ցաւ զգար այս ուիշտ փնթիին մահուանը վրայ:

◉ ՅԻՍՆՍԵՐԷՆի նոր սկսած վահէ, 10 տարու. «Մայրիկ, պարուհիները ձի՛ են»: — «Ատ ի՛նչ հարցում է»: — «Հապա դասատուս ըսաւ որ գալիլէ՝ չեծեալ ըսել է...»:

II. — ԱՀԱԻՈՐ ԶԱՐԹՕՆՔ ՄԸ

Ծնունդը ամենէ ճոխ ակռանի մը շուրջ, խոշոր ճաշարանի մը ճաճանչապեղ լոյսերուն մէջ, այն ժամուն երբ խաղաղ քաղքենիներէն շատեր՝ Մարիէտոի ապրեցութեան տակ՝ կը մխրճուին իրենց ամէնօրեայ ոչինչին մէջ, ամենէ Ծնունդի պիշերը, — ա՛յս եղած էր միշտ Տիկ. Օկիւպին Պուէնոսայէրէ երազը, այն օրէն ի վեր երբ իր պեզոպարտ հօրեղբօրորդին, շատ տարիներ առաջ, պատմած էր 1875 դեկտեմբեր 24-25ին իր անցուցած հռչակաւոր պիշերը՝ Նոպա պրոսպանին մէջ, Ամեռնային Ալպազար թատրոնի փոքրիկ մէկ երգչուհին հետ։ Մինա կոչմէ, Պրն. Նիգոլա Պուէնոսայէ այնքան յուճախ լսած էր Զարթօնքի ծխատան ու սրկսմոլ հանգիստութեան մասին իր հնաջ գովքը, որ նոյն բազմանքը պինք ալ վարակած էր։ Երկուքն ալ շատով իրենց տարիքը պիտի թեւափսէին, եւ անցնող ամէն տարի պիրենք հետզհետէ նուազ ընդունակ կը գտնէին ցայգաշանդէններու։ Որով, պէտք էր արագ որոշում մը տալ, քանի որ հիմա ազատ էին, ձգած ըլլալով իրենց խանութը, հետեւաբար ինքզինքին ի վիճակի կ'զգային այժմ շատ բարակը չնայելու, երկար տաեն գրկուելէետք։ Ուրիեն, այնքան տպաւորած եւ այնքան յուզուած գէպքը տեղի պիտի ունենար, — Զարթօնքը պիտի տանէին, օ՛, բայց իրենց տանելիք Զարթօնքը սովորական բան մը պիտի չըլլար, այլ ուշաւոր, եւ որուն շքեղութեանը համար ա՛չ մէկ բան պիտի խնայուէր։

Նախ եւ առաջ, Նիգոլա մեքենայով լեցնել պիտի տար իր վերայութեան հպարտութիւնները. Օկիւպին ալ Կալըսի Բուէնպանիէս վաճառատունէն պիտի գնէր մեռաքսեայ շքեղապեսա մը՝ որ իր պարանոցին ու կռնակին մերկութիւնը պիտի ցուցապէր։ Յետոյ պիտի ընտրէին ճաշարանը, — Մոնմարթրի ճաշարաններէն մին՝ որուն նշանաւորութեան չափ չըլլար, ճաշարանին մէջ ալ հաճելի կերպով քով քովի պտնուէին տարբ. դեռնասունն ու ատենոգրան ճարպարիւն-երշիկը։ Նախապէս իրենց տեղը պիտի վարձէին այդ ճաշարանին մէջ։ Կէս-գիշերէն առաջ, բան տակորութեան, իրենց ժամանակը պիտի անցընէին երեւելի թատրան մը։

Կարգ մը նրբաճաշակ ճամբորդներ կը փափաքին երկարօրէն ուսումնասիրել իրենց ուղեգիծին բուլար մանրամասնութիւնները՝ գնացողան գիրքերու մէջ, որպէս զի նախընթաց երազ մը գիրենք առաջուց ձրիօրէն փոխադրէ իրենց այցելելիք երկիրները։ Մենք՝ գացած ենք մեզ Պուէնոսայէսները որ Զարթնք (Réveillon) բառին մասին որոշ գաղափար մը կազմեն։ Համայնագէտ թատրոնի մը առհասարակ մանուածոյ երեսը պատեց. — «Զարթօնքի սովորոյթը որ, քրիստոնեայ գրեթէ բոլոր ժողովուրդներուն մօտ, կը տեսնուի Ծննդեան նախընթաց կամ յաջորդ գիշերը, չատ հին է եւ

ընդհանուր: Միջին դարուն, Ինուկի գիշեր՝ բոլոր ասուները, դրեակները ու պալատները իրենց սեղանին չուրջը կ'ընդունէին ճամբորդները ու աղբատները: Բառական ատանդումիններ կը պատմուին այս սովորութեան մասին՝ որուն հաւատարիմ յիշատակը պահած է Անգլիա իր Քրիսմըսի ծնով: Ֆրանսայի մէջ, երկար առեն սովորութիւն եղած էր Ինուկի հայկկոյին ատրճել բուխերիկին ատրուչանին առջեւ՝ ուր կը բոցավառէր ձիթենիի խոշոր կոճղ մը, չորցած եւ յատկապէս պահուած այս արարողութեան համար: Գրեթէ ամէնուրեք սովորութիւն է որ Ջաթծանքի սեղանին վրայ պարապ տեղ մը ձգուի աղբատի մը համար՝ որ պիտի գար մասնակցելու խնճոյքին»:

— *Աղբատի մը համար տեղ մը, ի՛նչ դժուարութիւն մտածում, բաւ Օկիւպին յուզուած: Է՛, քանի որ ամէնքը մէկ քանի հարիւր ֆրանքին վրայ է, տեղի լաւը կ'ընենք, եւ աղբատ մըն ալ կը հրաւիրենք: Այսպէսով մեր հաճոյքը կրկնապատկուած պիտի ըլլայ բարեքով մը:*

= *Աղբա՞տ մը, ապէկ մը մտմտացի՛ր ըսածդ վրայ, դոչեց Նիկոլա: Ի՛նչ պիտի ըսեն հոն եղողները՝ բոլորն ալ երեւոյթի հպարտանքով:*

— *Հո՛գս, որովհետեւ կը բաւէ փիչ մը շնորհքով հպարտեցնել մեր սեղանատիրը: Դուն բառական ճերմակեցէն, փողկապ ու կօշիկ ունիս, որոնցմէ կրնաս փոխ տալ անոր, յետոյ հպարտատ մըն ալ վարձու կ'առնենք:*

= *Օկիւպի՛ն, բաւ Նիկոլա, լրջօրէ՛ն կը խօսիս:*

— *Շատ լաւ, եւ ա՛մէն քանի մասին մտածեցի, նոյնիսկ ազբատին մասին: Թէպէտ դուն ինձմէ լաւ կը ճանչնաս զայն, քա՛ւ պարզուկան ընկերը է, պիտե՛ս, այն որ երբեմն քովդ կու գայ: = Գոլաշօ՛ն:*

— *Նոյն ինքն: Ինծի բաւ չէ՛ որ ան ազնուական ընտանիքի կը պատկանի եւ թէ երկար առեն լաւ կեանք մը վարած է: Մենք որ աշխարհիկ կեանքին շատ փիչ ընտանեցած ենք, անիկա մեզի համար թանկագին առաջնորդ մը պիտի կրնայ ըլլալ: = Լա՛ւ, թող այդպէս ըլլայ:*

Նոյեմբերի վերջերն էր եւ ամէն ինչ պատրաստուեցաւ՝ համա-

ձայն Տիկ. Պաէնատւյեէի ծրագրին, զոր ան մեծ ճարտարութեամբ մշակած էր: Աւելորդ է ըսել թէ Գալաշօ խանդավառութեամբ ընդունած էր իրեն եղած առաջարկը, քանի մը ժամ վերապրելու համար երբեմնի պերճանքը: Զարթօնքի թուականը քանի՛ մօտենար՝ մտահոգութիւն մը կ՚սկսէր պատել Նիգոլա Պաէնատւյեէն, որ նախապէս չհամարձակեցաւ խոստովանիլ իր անձին, ոչ ալ մտնաւանդ իր կնոջը. կը վախնար որ արդեօք պիտի կրնա՞ր գիշերն ի բուն անքուն մնալ... ինք՝ որ երբեմն իրիկուան ժամը 9ին անկողին կը նետուէր, արդեօք պիտի չքնանա՞ր ու չխորտա՞ր թատրոնը կամ ճաշարանը... ի՜նչ ահաւոր գայթակղութիւն պիտի ըլլար ասիկա, գուցէ ծաղու խակ առարկայ՝ վաղորդայնի թերթերուն մէջ: Սակայն գըժուարաւ կնոջը հաղորդեց իր այս վախը: Կինը չաւնեցաւ պայծառ ցնցում մը որուն կ՚սպասէր ինք. ընդհակառակն ասիկա առիթ մը եղաւ որ ան անգամ մը եւս դործածէր իր ծանօթ հնարամտութեան միջոցները:

— Նիգոլա, յայտարարեց կինը քաղցրութեամբ, շատ դիւրին է. դեկտ. 24ի ամբողջ ցերեկը պառկած կը մնանք ու կը քնանանք. այսպէսով թարմացած պիտի ըլլանք իրիկուան ժամը 7ին ելլելու եւ չլիկելով՝ կայտառօրէն դիմագրաւելու Ծնունդի փառաւոր գիշերը:

— Շատ լաւ է, պատասխանեց ամուսինը, բայց հիմա ուրիշ խնդիր մը երեւան կու գայ. արդեօք պիտի կրնա՞նք, հակառակ մեր ուխտադրութեանց, քնանալ ամբողջ ցերեկը:

— Գուշակեցի արդէն քու առարկութիւնդ, հոգի՛ս ըներ, Նիգոլա՛: Դեկտեմբեր 24ի առաւօտն կանուխ մեզի օգնութեան կը կոչենք վերնատնի խաշոր դեղացուհատ մը, որպէս զի կարենանք քնանալ:

— Օկեւադի՛ն, դուն համակ գիւտ ես, եղբայրացաւ Պաէնատւյեէ:

. . . . . .

Տիկնոջ պերճ արդուզարդը կը հանդէր կարասիի մը վրայ, պարոնին հագուստն ու շոշոփուն չապիկն ալ՝ ուրիշի մը վրայ, երբ ճօճանակաւոր ժամացոյցին եօթը զարկերը զարթուցին

երկուքն ալ իրենց թմբիրէն։ Մեւնոյն վայրկեանին՝ մատրի դրան զանգակը հնչեց։

— Նիգալա՛, ըսաւ կինը քաղցրօրէն, ժամը եօթն է եւ դուրը կը զարնեն։ Անպատճառ Գալաշօն է, որ եկեր է մեզ առնելու։

Երկուքն ալ հագան իրենց սենեկապեսառները։ Իրաւ ալ Գալաշօն էր, Ֆլապով Գալաշօ մը, շոպիկին կուրծքն արտակարգ կերպով ճմռթկուած, բաւական վայելուչ ձեւերով եւ սակայն չեմ գիտեր ի՛նչ նորօրինակ երեւոյթով Գալաշօ մը։ Մօտալուտ ծանին յուզումը թերեւս իր մատքը դարձուցած էր վարանոտ, լեզուն ալ՝ քիչ մը թանձրամած։ Անիկա հազիւ կրցաւ ըսել. «Ի՛նչ ունիք»։

— «Ի՛նչպէս թէ ինչ ունիք» պատասխանեց չոր կերպով Տիկին Պաէնաուլէէ։ Գալաշօ ճիպ մը ըրաւ, որպէս զի իր պատասխանը կարելի եղածին չափ

յստակ ըլլայ, եւ ապէս ծամծմեց.

— Տիկին... կէս պիշերին... ինչպէս որոշուած էր... գայի ճաշատան։ Կէս պիշերը կէս ժամ անցած... ապուր բերել տուի, ժամը 1 ին՝ ըսի ինքնիրեն, «անանք պիտի չգան», եւ ապահրեցի շարունակութիւնը։ Եւ որովհետեւ չէի կրնար բոլորը հրամցնել իմ անձիս, յարմար գտայ հրաւիրել երկու ազջիկներ։

Մինչ Տիկին Պռէնաուլէ կ'իյնար թիկնաթոռի մը վրայ, Պրն. Պռէնաուլէ քիչ մը վերջը հասկցաւ ապէսին ամբողջ մեծութիւնը: Դեկտեմբեր 24ի իրիկուան ժամը 7 էր այն ատեն, այլ 25ի առաւօտան ժամը 7ը: Վերնալի ապրեցութիւնը 12 ժամ տեւելի շրջունակուած էր: Իր կարգին՝ ամուսինն ալ ինկաւ թիկնաթոռի մը վրայ: Ու Գալաշօ որ շատ քիչ կը հասկնար իր լսածին տարողութիւնը, շարունակեց.

— Վայելուչ հատորակութիւն, ինամեալ կերտակերպներ, անթերի ապատարկութիւն, հին գինի, առաջին կարգի շանբանիա: Ճաշարանին տէրը շատ ալնիւ մարդ մըն էր. ինծի վարկ ըրաւ, եւ ես՝ մեր արուեստի համաձայն՝ վստահացուցի զինք որ դուք պիտի երթաք վճարել ձգած հաշիւս: Մեր կերածին ու խմածին նայելավ, իրապէս աւազ չէ. ընդամէնը ճիշտ 624 ֆրանգ 75 սանթիմ...:

(Ը. Բդի ժուռնալ)

ԴՈՒԵՊԼԱ

III. — ԲՆԱՇԽԱՐՀԻԿ ԾԱՂԻԿՆԵՐ

Մինաս Չերազ՝ իր կամաւոր աքսորականի տխուր կեանքին մէջ՝ զուարթութեան րոպէներ կ'ունենայ երբեմն: Վկա՛յ հետագայ պատհաւութիւնները:

◉ ԵԹԷ ՉԱՅԵՐԸՆ ԳԻՏՆԱՐ. — Երբ թուրթանգամէն փարաւոնին գամբարանը երեւան կ'ելլէ, մարսիլիաբնակ Յ. Սաաթճեան կ'լսէ Չերազի թէ անգլիացի հնախոյզը 2 անգամ փորձեր ու չէր կրցեր գտագործին հասնիլ: — «Երկու անգամը քիչ է, կը պատասխանէ Չերազ: Եթէ Անգլիացին հայերէն գիտնար, պիտի հասկնար թէ քանի՛ անգամէն պիտի կարենար հասնիլ իր նպատակին: Փարաւոնին անուան առաջին տառը ջնջելավ՝ ինչ կը մնայ. — Ութ անգամէն»:

◉ ԲԱՆԸ ԲՈՒՐԳ. — Իրաւագէտ Գուրգէն Թահմազեան՝ կիլիկիայէ գարձին՝ Չերազի կը հանդիպի Մարսէյլի փողոցներէն միոյն մէջ: Երբ կը խօսակցէին այն պետութեանց վրայ որոնք աչք ունեցած էին Կիլիկիոյ բերքերուն, բամպակ բեւեռած սայլ մը կ'անցնի: Թահմազեան. «Այս բամպակը Կիլիկիայէն եկած է»: Չերազ. «Գիտեմ, եղբայր, Կիլիկիոյ բամպակին համա՛ր էր որ մեր ազգին բանը բուրդ եղաւ»:

◉

◉ ՊԱՏՈՒՈՅ ՏԸՂ. — Հռչակաւոր է հայկական առածը՝ մեր քահանաներուն ախորժակին մասին. «Հոր ու ձոր, ափսէի փոր»: — Ծխատէր մը կը հրաւիրուի ճաշի: Քանի մը օրուան համար առատ ուտելը պարենաւորելէ վերջ՝ կը քաշուի սեղանէն, եւ անկեղծութիւնը կ'ունենայ անեցւոց յայտարարելու թէ մինչեւ կոկորդը յագեցած է

այլ եւս: Ինչ յետոյ կը բերեն ասոնք մը լեցուն թերթիկ (պագլավա) շեղանկիւն համաչափ կտորներն իր «իրիկին»ին թուրծերուն պէս ուռուցիկ ու կարմրած: Ի տես ատոր՝ քահանան բերնին մէջի վերջին թուքն ալ կուլ կու տայ, եւ երեւակայութիւնը թուխ առած ախորժապրպիս անուշեղէնէն՝ կ'ակսի դիւտաւոր իր պատմութեան. «Աչքի առջեւ բերէք Վոլտերշտորֆի մէջ տան մը փոքր մէկ սենեակը ուր ասե՛ղ ձգելու տեղ չըլլար հաւաքուած բազմութենէն, եւ, յանկարծ դուռը բացուէր եւ հանկէ ներս մտնել ուզէր օրուան կաթողիկոսը: Տարակոյս չկայ որ ներկաները ոտքի ելած՝ ինքզինքին պիտի նեղէին խնդայն եւ Նորին Վեհափառութեան տեղ պիտի յատկացնէին: Փախլաւան ալ (կարմրցնողին մատնե՛րը դալար) կերակուրներուն կաթողիկոսն է: Ես, որուպ ծառայ Նորին Սրբազան Օծութեան, աշա՛ անոր տեղ պատրաստեցի փորիս բազմութեան մէջ»: Ու պատառաքաղովը կը դիմաւորէ յորգալիր «կերակուրներուն կաթողիկոսը»:

◉ *ԽՆԴԻՆ ՕՐ ԽՆԼՕՔԸ* հօրերնուն մահէն վերջ՝ իրենց ժառանգութիւնը բաժնելու վրայ: Անդրանիկը. «Մ՛յ աղբէր, մեր տունն՝ ինծի, կալուրդն մինչեւ երկինք ածպին բարձրութիւնն ալ քեզի»: Համաձայնեցաւ կրտսերը: Անդրանիկը ըսէն. «Աղբէ՛ր ջան, մենք ունինք ջաղաց մը եւ երկանաքար մը. ջաղացն ինծի, երկանաքարն ալ քեզի. հեղեղը կրնայ ջաղացը տանիլ. երկանաքարը տեղէն չի շարժիր, ու դուն անով կրնաս ալիւրդ աղալ կնկանդ հետ»: Համաձայնեցաւ կրտսերը: Անդրանիկը ըսէն. «Ջա՛ն աղբէր, մեր ջորին՝ ինծի, կառուն ալ քեզի. ջորին կրնայ քեզ աքացի տալ ու մեռցընել. կառուն կը տանիս տուն, որ մկները բռնէ»: Համաձայնեցաւ կրտսերը: Անդրանիկը ըսէն. «Բա՛ւ հոգո՛ւդ մատաղ. մենք ունինք 40 լիրա, 40 ալ մէջիդ. թեթեւն ինծի, ծանրն ալ քեզի»: Կարգը կրտսերինն էր օրհնեալ բերանը բանալու. «Դուն իմ աչքիս լուս աղբէրն ես. քուանա՛մ ես՝ որ ինսամդ կամենամ. ինծի թողած լաւ բաներդ քեզի՛, քու պէշերդ ալ ինծի. ես անոնցմով գոհ կ'ըլլամ...»: Անդրանիկը քաղէ՝ թէ աղէ արձանը շարժեցաւ անշուշտ՝ դիմացինին ճիտին վաթթուելու համար...:

◉ *ԱԼՓԻԱՐԱԿԱՆ.* — «Ի՞նչ է հոգեկան վիճակդ»: — «Ողորմելի է, մանաւանդ Պանքան մտած օրէս ի վեր: Մ'իլիոններու հետ կը խաղանք եւ այդ ոսկիներէն կ'օգտուիմ՝ որքան կ'օգտուի հարբեմի մը մէջ գտնուող գեղեցիկ կիներէն... ներքինի մը:

— «Ի՞նչ կը մտածես կնոջ վրայ»: — «Կը մտածեմ որ կինն ամէնէն ողորմաւէրն է: Ի՛ն չքաւոր եւ ողորմելի կինն անգամ միշտ բան մը կ'ունենայ տալիք»:

— «Ի՞նչ ծնած ըլլալ պիտի ուզէիր»: — «Սեւամորթ, անոր համար որ անոնք մեզի պէս ատիպուած չեն կարմրելու»:

— «Մերժուած սիրոյ հանդէպ մինչեւ ո՛ր ծայրայեղութեան կ՛երթաս»: — «Եթէ սէրս մերժողն աղջիկ մըն է... մօրը կը կառչիմ»:

◉ ԺԱՄԻՆ ԴՈՒՌԸ. — Կիրակի առաւօտ մը, Փարիզի Հայոց եկեղեցին առջեւ: Ամայութիւն բազմաւթեան ու ժխորին մէջէն, կին մը՝ երկու թեւերուն մէյմէկ մանկիկ՝ հեւիհեւ եւ յուզուած եռեւոյթով կ՛առաջանայ: Բազմաւթիւնը, կարծելով թէ արտասովոր բան մը պատահած է անոր, ճամբայ կը բանայ: Կինը՝ վրան-գլուխը շնորհքով տարեց էրիկմարդու մը մօտենալով կը ձայնէ. «Ռուզո՛ւմ էֆէնտիս, քիմեանին ի՞նչ կ՛ըսեն Ֆրանքըզճա»: — «Ի՞նչ պիտի ըսեմ, քուրո՛ւկ»: — «Աչքէս թիւթմիւշ կ՛ըլլայ կոր քիմեանըը քէօֆթէ մը... պիր թիւրլիւ պահալիս չկրցայ հասկցնել...»:

◉ ԳՐԱՊԱՏԻԺ. — Դատարանին մէջ չորութիւն ընող երկու տղայ, Թադիկին ու Մաթիկին իրար պատիժ՝ վարժուհին ըսաւ թէ իրենք պզտանքի ժամուն պարտէզ պիտի չելլէին, այլ ներսը փակուած՝ իւրաքանչիւրը 500ական անգամ պիտի գրէր իր ծննդավայրին անունը: Զբօսանքի ժամը հնչեց, ու մեր բզէզները խղունջի պէս փակած մնացին իրենց գրասեղաններուն: Բայց մեծ եղաւ վարժուհիին զարմանքը, երբ վիրենք աչքէ մը անցընելու համար դատարանէն ներս մտնելուն՝ տեսաւ կռուելնին: — «Ի՞նչ է այդ... ինչո՛ւ գրելիքնիդ չէք շարունակեր» հարցուց սրտնեղ: — «Օրիո՛րդ, ձայնեց Թադիկ աչլորաբար. իրաւո՞ւնք է ասիկա, Մաթիկ ինէ առաջ պիտի լմընայ, որովհետեւ ան Սիս ծնած է, իսկ ես Շապին Գարահիսար:»

◉ ՔԼՕՍԷ ՔՐԻՍ՝ մակաւնունին պէս գօշ՝ սովորութիւն ունէր դէմն եկողը բաթեկաւնեբուն «Բարե՛ւ, ի՞նչպէս ես, ուրկէ՞ կու գաս» հարցմանց տալէս պատասխանելու. «Լաւ եմ... սափրիչէն կու գամ»:

◉ ՉՈՅԳ ԹՍՂՈՒՄ. — Գեղանկարիչ Մ. Քէպապճեան իր տունը կը հրաւիրէ բանաստեղծ Նշան Պէշիկթաշլեանը, քիչ մը օղիախմելու համար: Հիւրը, չափէն ուելի քաղցած, օղին պուպուտ խմելու պատրուակին տակ՝ ձիթապտուղ-աղանդերը պոյգ-պոյգ կը կրէ պէպ ի բերան, ինչ որ ուշադրութենէն չի վրիպիր տանտիրոջ՝ որ քարը տեղը կը դնէ այլաբանօրէն. «Բարեկա՛մ, ձեր երկերը մեռելները զո՞յգ կը թաղեն», ու կ՛ատանայ խնդոյն պատասխանն ալ. «Այ՛, եթէ շատ... նիհար ըլլան»:

◉ ՄՕՏԷՆ-ՀԵՌՈՒԷՆ. — Մ. Քէպապճեանի աշխատանոցը կը ներկայանայ յաճախորդ մը եւ կ՛ուզէ տեսնել պարզածաղիկի օրինակներ՝ շալի մը համար: Նկարիչը մէկ կողմէ նմոյշները կը ցուցադրէ՝ ըսելով. «Ասոնք մոտէրն ու գեղեցիկ են»: Յաճախորդը՝ բաւին անգիտակ՝ կը պատասխանէ. «Մօտէն եթէ գեղեցիկ են, հեռուէն ի՛նչպէս են...»: Քէպապճեան գործը չաւրելով կը շարունակէ. «Մօտէն նուազ գեղեցիկ երեւցող նկարները հեռուէն աւելի կ՛ազդուրնան. իսկ մօտէն գոլորովին գեղեցիկները հեռուէն հիացում կ՛ապդեն պարզապէս»:

◉ *ՄՈՄԻ ԹԱԹԱԽ.* — *Հայկաբանը երբ իր աշակերտներուն շարադրութիւնները կը սրբագրէր, տղայ մը կը խնդրէ որ իր սխալները փոխանակ ուղղելու՝ մեղրամոմի փաթիլով ջնջուն դնէ, որպէս զի ինք անձամբ շիակէ յետոյ: Դասատուն աչքէ անցընելէ ետք առաջ տետրակը՝ կը պատասխանէ. «Տղա, ուղղագրութիւն պիտի ըլլար ատիկա. դուն ատիկա տա՛ր մեղրամոմի կաթսան խոթէ...»:*

◉ *ՍԱՂՄՈՍ.* — *Գեւս Ալբար բանջարանոցէն փոքրիկին Գաբրիէլ վարունգ կը գողնայ: Մշակը կը հալածէ զինք, այլ ի զուր. Գաբրիէլ սատանի պէս կ'անհետանայ: Նոյն իրիկունն իսկ Գեւս Ալբար ժամին մէջ կը նշմարէ Գաբրիէլը որ շապիկ հագած «փոխ» կը կարդար. «Հոռնարշեցո՛, Տէր, զանկն-քո եւ լո՛ւր ինձ, զի ազքատ եւ անանկ եմ ե՛ս...»: Մշակը՝ մեկնած. «Ազքատ եւ անանկ ես ամա՝ ի՛նչ շունշանորդի ես հա՛...»:*

◉ *ԲԱՐԵԻԱՏԱՐ.* — *Գեղանի պեղջկուհի մը էշն առջին ձգած՝ քաղաք կ'երթար: Ճամբան դիմացն ելաւ քաղքենի երիտասարդ մը որ հրապարակած անար աղաւորութենէն՝ ըսաւ աղերսագին. «Օրիորդ, եթէ ձանձրոյթ չըլլար ձեզի, ընդունեցէք մէկ համբոյրս՝ առնելու համար մամուս, որուն քովէն բաժնուած առեւս՝ մուգեր էի ազջատուրուիլ»: Գեղջկուհին ապատարձեց անտարբեր. «Սիրալ պիտի ընդունէի առաջարկնիդ, պարոն, բայց ինէ առաջ քաղաք մըտնող մը ունիմ ա՛հա՛...», եւ մատանիշ ցոյց տուաւ յուսաջընթաց անասունը:*

◉ *ՄԱՅՐ-ԴՈՒՌ.* — *Շուկային բանուկ ճամբուն վրայ Համբիկ Աղա բացաւ պղեստեղէնի խանութ մը որ քիչ ատենէն սկսաւ փեթակի պէս բանիլ: Յաջողութեան շրջանը, սակայն, կարճատեւ եղաւ. Հրեայ մը ձի՛շդ քովի խանութը վարձեց՝ անար պէս պատրաստ հագուստ ծախելու համար: Հակառակ այս մրցակցութեան՝ Հայը դէշ-ազէկ առուտուր կ'ընէր նորէն, երբ ուրիշ Հրեայ մը միւս քովի խանութը վարձեց մի՛ եւնայն գործով, եւ Հայը ինաց «ի մէջ երկու անտինաց», մրցակցութիւնն ալ յանդեցաւ ի լիաս երեքին՝ որոնց ըրածն ուրիշ քան չէր այլ եւս, բայց եթէ պատառ խլել իրարու բերնէ: Զախակողմեան Սեմաւոնը հարկադրուեցաւ առ մեծատուն աղդը փակցնել խանութին ճակտին. «Սարսափելի սխալ մը գործեցինք. վաճառատունը պիտի թողունք. ամենատուր հագուստներ՝ ամենագած գիներով»: Յաճախորդ քաշելու այս եղանակը սրեց սխորժակն աջակողմեան Սեմաւոնին ալ՝ որ յաջորդ օրն իսկ խանութին ճակտատը գարդարեց սա խօսքով, նայնպէս մեծատառ. «Անանկութեան դուռն ենք հասած եւ ստիպուած՝ վաճառատունը գոցելու. մեծագանակ ապրանք՝ մեզի արժածէն վար գիներով»: Բայց մուգանք ըսել որ Բարսեղ Հայրապետեան հայրենիքէ՛ն էր Համբիկ աղատ. անար խանութին վերեւ մէկ օր վերջ կ'երեւէր ցուցատախտակ մը ասկետատ.*

« Վաճառատունց մայր - դուռը »:

◉ ՆԵՏՈՂՆ ՈՒ ԿԼՈՂԸ. — Լեւոն Բաշալեան՝ որուն ա-նայլայլ ուսարթամտութիւնը յայտնի է պինքը մօտէն ճանչցողներուն, հետեւեալը պատմեց մեզ՝ երբ իրեն դիմեցինք, որպէս զի հին օրերէ յիշատակ մը ոգէ մեզի:

« Արեւելքի խմբագրութեան մաս կը կազմէի այն ատեն եւ 18 տարեկան մը ըլլալու էի: Օր մը ակռայի ցաւէ մը այնքան կը չարչարուէի որ առանց մէկ-երկուքի դիմեցի դրացի ատամնաբոյժի մը, ցաւած ակռաս քաշել տալ եւ եկայ նորէն գրասեղանիս առջեւ անցայ՝ առօրեայ գործս շարունակելու: Այդ միջոցին ներս մտաւ Թամզարայի երիտասարդ մը որ Պոլսոյ կազմը ջուլհականոց մը ունէր կարծեմ, մին այն խանդավառ ու հաւատալից գրասէրներէն որոնք մեզի՝ նորահաս գրողներուս՝ համար խորունկ աքանչացում մը ունէին եւ աւելի չէին փախցներ խմբագրատուն հանդիպելու, մեզի հետ ըլլալու բախտը վայելելու համար: Վերջէն Թամզարայի վրայ քահանայ ձեռնադրուեցաւ Տ. Ներսէս անունով: — Հապէ խօսակցութեան սկսանք, երբ բերնիս մէջ լեցուած արիւնը մաքրելու համար թաշկինակս շրթունքիս տարի եւ ետ բերի՝ արիւնի լայն արատով մը կարմրած:

— Ի՛նչ է սա, հարցուց, ճերմակ կտոր ու սոսափիահար: = Ի՛նչ պիտի ըլլայ, արի՛ւն է, ըսի սառն լրջութեամբ մը: Թո-քե՛ր...: — Թոքե՛րդ: Բայց... բայց... ի՛նչպէս կարելի է այդպէս անտարբերութեամբ...: = Ի՛նչ, ձգէ՛ Աստուածդ սիրես. մարդ մի անգամ պիտ՝ մեռնի:

« Ճիգ մը ըրի, ննջեցս սեղմեցի եւ արիւնի նոր լայն շերտ մը ներկեց թաշկինակս:

— Սիրելի՛ս, ըսաւ Թամզարացի ոսոխնանկը դողդոջուն ձայնով մը, քու կեանքդ թանկագին է մեզի համար: Պէտք է որ պահուշութիւնը... պէտք եղած դարմանները... օգափոխութիւն...: = Գիտե՛մ, գիտե՛մ, պատասխանեցի. բայց կ՛արժէ՞ մէկ քանի ամսուան կեանքի համար: Ճակատագի՛ր...

« Ու գլուխս կախեցի աշխատութեանս վրայ: Կամացուկ մը ետ գնաց, օրհասականի մը քովէն բաժնուողի անձկութեամբ մը: Ու յետոյ, ամէն անգամ որ ինձ կը հանդիպէր, նայուածքը վրաս կը սեւեռէր՝ եղբայրական կարեկցութեամբ լեցուած: Ա՛լ մէյմըն ալ իրեն չհանդիպեցայ կեանքիս մէջ: Կը մտածեմ սակայն թէ ամէն անգամ որ անունս լսած է, զարմանքով խորհած է թէ ի՛նչպէս կըրցած էի մինչեւ այն ատեն դիմանալ օրհասին որ կոկորդէս բռնած էր արդէն»:

◉ ՄԱՄՆԱԻՈՐ ՀԻՒԱՑԻՐ. — Դարձեալ «Արեւելք»էն՝ ուրիշ զուարճալի յիշատակ մը մը քրքրեց մեզի նոյն գրագէտը:

« 1887ին, Արեւելքի հազարթուերակը ծանելու համար, վարչութեան անդամները խնջոյք մը սարքած էին Մեծ-Կղպի, որու միջոցին՝ էշու վրայ աւանդական պտոյտը կատարած էին, Արփիարեան

ալ իր էշէն վար ինկած էր: Ասիկա առիթ մը եղաւ Յակոբ Յակոբեանի համար (որ հերու մեռաւ Նիսի մէջ) իր առևտրական չարաճճի խաղերէն մին խաղալու Արփիարեանի, որուն Բաղէշի երեսփոխան ըլլալու հանգամանքը Յակոբեանի համար անվերջ զուարճութեան նիւթ մըն էր, բառախաղերով լեցուն առանուրներ գրելու համար: Դէպքին հետեւեալ օրը, ինք ու գիտնական Յովսէփ Եուսուֆեան (այսօր նոյնպէս մեռած) որ նամանապէս կը սիրէր կատակը, գաղտնաբարտնուրդ, թերթին տպագրութիւնն աւարտելէն վերջ, Ազգային Լուրերու ճակատը՝ Մեծ-Կղզիի իրենց «սեփական թղթակցէն» «մանաւոր հեռագիր» մը զետեղեցին, որ 5-10 օրինակի մէջ միայն տըպուեցաւ: Հեռագիրը կը ծանուցանէր Բագէշի երեսփոխանին արկածը՝ կարեւոր դէպքի մը վայել լրջութեամբ եւ իրողութեան պարտադրած արամատութեամբ: Դիւրին է երեւակայել որ, երբ այդ օրինակն Արփիարեանի առաջ դրուեցաւ, — իբր թէ պատահաբար, եւ ինքը կարդաց զայն՝ նախ աչքերուն չհաւատալով եւ յետոյ հասկնալով գործին էութիւնը, — ինդուքի ի՛նչ համերաւական պոռթկում մը սարսեց իմբագրատան պատերը: Այդ «մանաւոր» թիւէն օրինակ մը տեղ մը մնացած է թերեւս, եւ ապագայ պատմաբանին ապշութիւն պիտի պատճառէ անշուշտ օր մը, եթէ այս տողերը չխյնան իր աչքին տակ»:

◉ *ՉԻՆԻՆ ՏԵՂԸ.* — 1920 հոկտեմբերին, Լեւոն Բաշալեան կովկասէն Պոլիս կը հասնէր՝ դէպ ի Ժրանսա ուղեւորելու համար: Մեր ալեհեր մեծանուն դրագէտը Երեսի. Ժողովին մէջ կը հանդիպի Դուրեան Պատրիարքին՝ զոր երկար տարիներէ ի վեր չէր տեսած, եւ կ'ըսէ. «Կը տեսնէ՞ք, Սրբազան, ձիւն տեղացեր է գլխուս վրայ»: — «Է՛հ, ձիւնը բարձր տեղուանքը կը սիրէ» վրայ կը բերէ մեր պատրաստաբան ու մտացի Պատրիարքը:

◉ «*ՊԱՏՐԱՆՔՆԵՐՍ* ամբողջ կորնծուցած եմ հիմա» կ'ըսէր բարեկամ մը Ամբաւկումին: Այս վերջինը՝ բառը չհասկնալով. «Այս կոշմերը գուշակուհի մը կայ որ մէ՛կ հատիկ է կորսուած առարկաներ գտնելու մէջ...: Անգամ մը դիմեցէք, եթէ կ'ուզէք»:

IV. — ՀԱՅՐ ԱԲՐԱՀԱՄԻ «ԾԱՂԻԿ» ՆԵՐ

Քանի մը տարիէ ի վեր Ժրանսայի մէջ նորոյթի հետ առաւ «հրէական պատմութիւններ» հրատարակել, որոնք Հայր Աբրահամի ցեղին առաւել կամ նուազ գովելի առանձնայատկութիւնները ի վեր կը հանեն շատ զուարճալի կերպով մը: Զարմանալին հոն է որ այդ մանրավէպերը մէջտեղ հանողները նոյն ինքն «բարի-ծաղիկ» Հրեաններն են, որոնք դրամ վաստկելու համար չեն վարանիր իրենց ցեղին «բարեմասնութիւնները» հրապարակին վրայ փռելու: Ինչ որ ալ

ըլլայ. Ներկայացնենք այդ պատմութիւններէն մի քանին՝ որոնք իրաւցնէ շատ համով ու սիրուն են:

◉ ՊԱՐՏԱՎՃԱՐ. — Երկու հրեայ վաճառականներ, Պոխոր եւ Իսպր, տնակավաճառէ մը գործին՝ անառաջ մը կ՚անցնէին, երբ շքեղաշապաւեցան ուշադրութեան առարկայ դարձուցին իրենց պարմանիներուն: Ճար չկար, պէտք էր հնազանդիլ, երբ Պոխոր ուշադրութեան դառնալով. «Կրնա՞մ բնիկերջս բառ մը ըսել»: — «Լսէ՛»: — «Իսա՛դ, քեզի տալար ֆրանգ պարտք ունիմ: Ա՛ռ»:

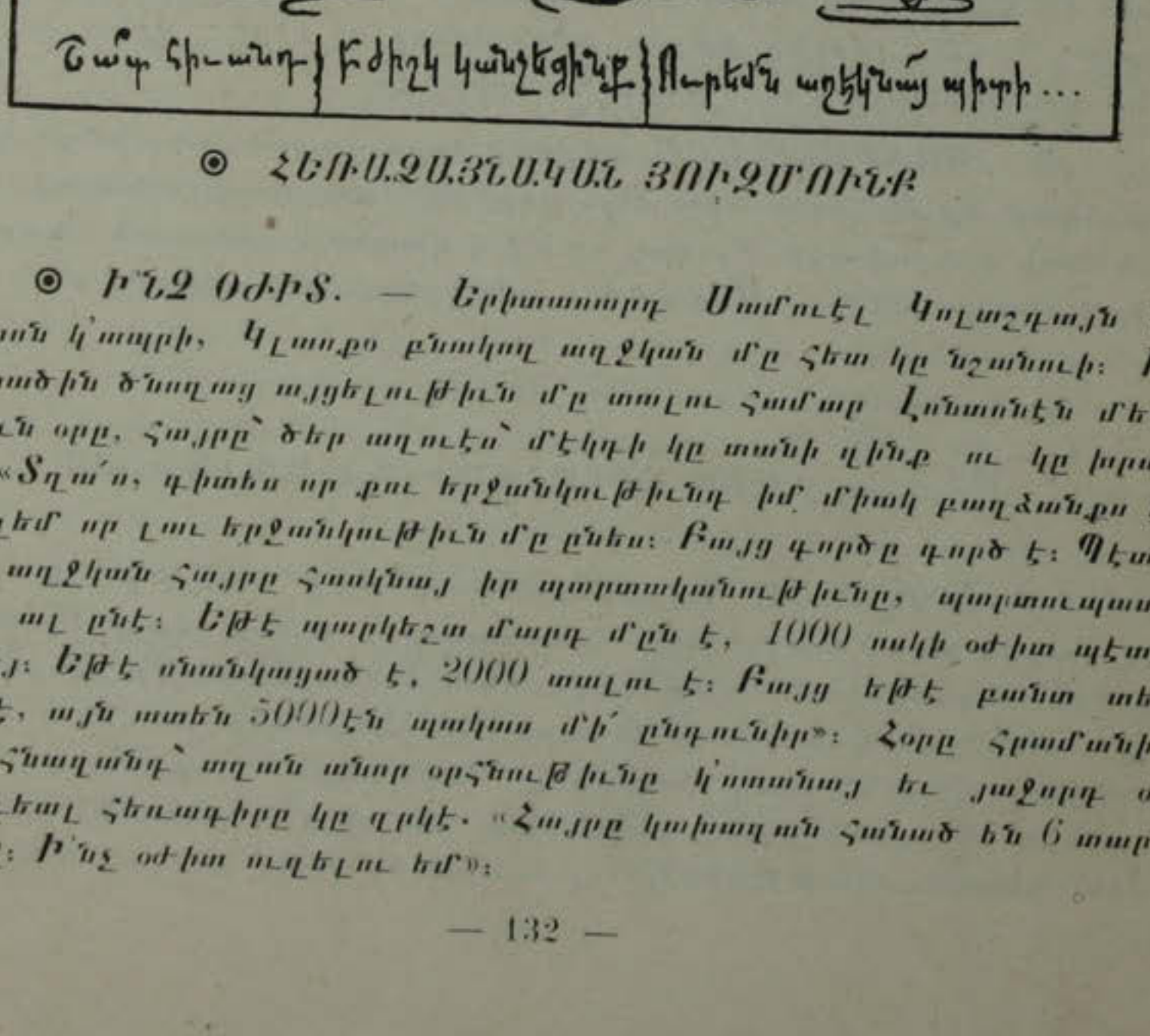

◉ ՀՆՈՒԶԱՅԱԿԱՆ ՅՈՒՉՄՈՒՆՔ

◉ ԻՆՉ ՕԺԻՏ. — Երիտասարդ Սամուէլ Կալաշեան որ Լոնտոն կ՚ապրի, կլսաբ քնակալ աղջկան մը հետ կը նշանուի: Իր նշանածին ծնողաց այցելութիւն մը տալու համար Լոնտոնէն մեկնելուն օրը, հայրը՝ ծեր ազուէս՝ մէկդի կը տանի զինք ու կը խրատէ. «Տղա՛ս, պիտես որ քու երջանկութիւնդ իմ միակ բաղձանքս է: Կ՚ուզեմ որ լաւ երջանկութիւն մը ընես: Բայց գործը գործ է: Պէտք է որ աղջկան հայրը տանկնայ իր պարտականութիւնը, պարտաւորաշաճն ալ ընէ: Եթէ պարկեշտ մարդ մըն է, 1000 ոսկի օժիտ պէտք է տայ: Եթէ անանկացած է, 2000 տալու է: Բայց եթէ բանտ տեսած է, այն տեղն 5000էն պակաս մի՛ ընդունիր»: Հօրը հրամանին հետ հնազանդ՝ ազան անոր օգնութիւնը կ՚առնայ եւ յաջորդ օր հեռագիրը կը գրկէ. «Հայրը կախազան հանած են 6 տարի առաջ: Ի՛նչ օժիտ ուզելու եմ»:

◉ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ! — Եշուա կը գրէ Իզրայէլի. «Պարոն, դիպուածաւ իմացայ որ կինջս սիրուկանն է։ Կը ներեմ իրեն, որովհետեւ զաւակներուս մայրն է. բայց կը խնդրեմ ձենէ որ անմիջապէս իրեն հետ ձեր բոլոր յարաբերութիւնները։ Հաճեցէք ընդունիլ, Պարոն, անկեղծ յարգանացս հաւաստիքը»։ Իզրայէլ կը պատասխանէ. «Պարոն, ի պատասխանի ձեր մարտ 29 թուակիր շրջաբերականին, պատիւ ունիմ ծանուցանելու ձեզ թէ ձեր փոփոխը նկատողութեան առի եւ լիուլի գոհացում պիտի տամ ձեզի։ Հաճեցէք ընդունիլ, Պարոն, անկեղծ յարգանացս հաւաստիքը».

◉ ՈՏՔԵՐՈՒՆ ԱՌՋԻ. — Առան ներս կը մտնէ՝ արցունքոտ աչքերով, ամենախորին յուսահատութեան բոլոր նշանները դէմքին վրայ նկարուած, եւ Պլեմֆիլեի՝ մեծահարուստ սեղանաւորին ոտքը նետուելով կը կոծկոծի. «Պարո՛ն, պարո՛ն, դո՛ւք միայն կրնաք փրկել զիս, դո՛ւք միայն...։ Ա՛լ այսպէս ապրիլ կարելի չէ...։ Այն օրէն որ ձեր աղջիկը տեսայ, ա՛յնքան գեղեցիկ, ա՛յնքան անբիծ, ա՛յնքան նուրբ, ա՛յնքան արհամարհոտ... բոլոր հոգւովս կը պաշտեմ զինք... ու նախամեծար կը համարիմ մեռնիլ՝ քան թէ զուրկ ապրիլ իրմէ...։ Եթէ իր ձեռքն ինծի պէտք, հիմա ա՛յտեղ՝ ձեր առջեւ անձնասպան պիտի ըլլամ...»։ Պլեմֆիլա, սակայն, որ եւ է երեւոյթ չունի յուզուելու. ան էլի պարմայական է դէմքին արտայայտութիւնը. «Լա՛ւ, լա՛ւ... բայց ես աղջի՛կ չունիմ...»։ Առան մէկ թափով ոտքի կ'ելլէ. «Աղջիկ չունի՞ք... աղջիկ չունի՞ք...»։ — «Ո՛չ, աղջիկ չունիմ»։ Այն ատեն երիտասարդը ծունկերուն վրայ թաթվելով եւ սեղանաւորին առաջ խոնարհութիւն մը ընելով՝ դրա-

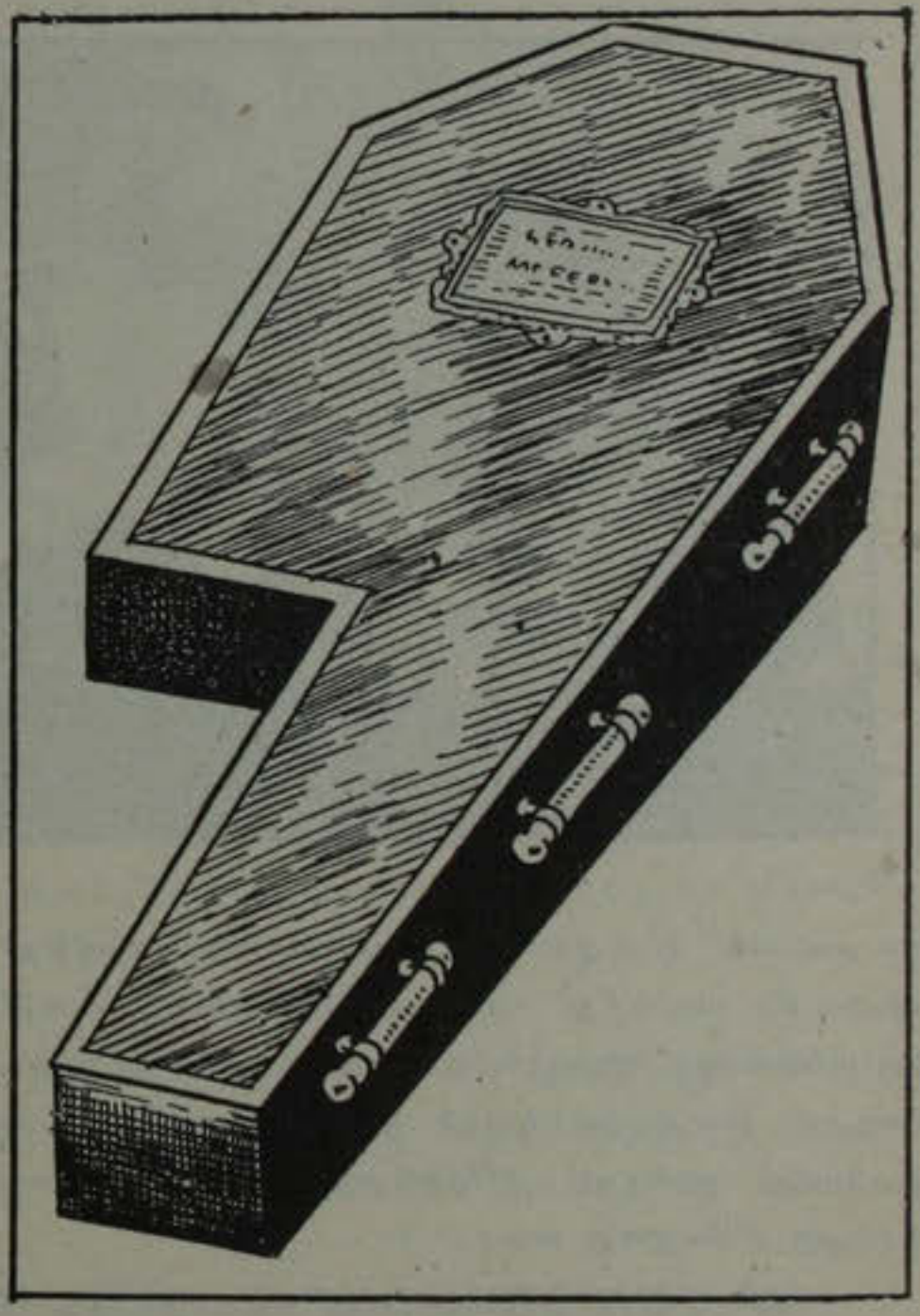

◉ Ա՛ՅՍ ԴԱՓԱՂՈՎ կը թաղուի իր «քիթէն ինկած» զաւակներուն կողմէ՝ արկածի հետեւանքով առքերէն-մին կորսընցնելով մեռած...ապտէն Սվռամ։

ժեշտ կ՛առնէ. «Ա՛հ, ներողութիւն կը խնդրեմ. ինծի ըսեր էին որ աղջիկ մը ունիք...»:

◉ *ՎՐԱԴԻՐՔԸ.* — Տօնական օրերու բերմամբ՝ երկու Սկովտիացի Հրեաներու դրպանները կը պարպուին: Բայց ըմպելիքի ծառայը հրամայողական է: Կանգ կ՛առնեն կապելայի մը դրան առաջ՝ երբ իրենցմէ մին գաղափար մը կ՛ունենայ. ներս մտնելով «ուիսքի» մը կ՛ապսպրէ սպասեակ օրիորդին եւ առանց դադարի կը խօսակցի հեռը քաւորդ ժամ. այնուհետեւ գլխարկը դնելով կ՛ուզղուի դուռ: «Ներողութի՛ւն, կը ձայնէ աղջիկը, խմելիքին դրամը վճարեցի՛ք»: — «Հապա՛, ապսպրած րոպէի՛ս իսկ...»: Մեծապէս ուրախ՝ այս յաջողութենէն, Հրեան դուրս կ՛ելլէ՝ ընկերոջը պատմելու: Վերջինս հրա-

պուրտաճ՝ կ՛ուզէ իր բախտն ալ փորձել. պաղարիւն տնկուելով օրիորդին առաջք՝ «ուիսքի»ն մեծապատառաթ կ՛ապսպրէ եւ երկար-բարակ կը տեսակցի ներսէն դուրսէն. յետոյ «ցը...» ըսելով կ՛ուզղուի դէպ ի փողոց, բայց յանկարծ կանգ առնելով ետին կը դառնայ եւ աղջկան կը նայի՝ ըսելով. «Օրիո՛րդ, եթէ չեմ սխալիր՝ տուած դրամիս վրադիրքը մոռցաք տալ...»:

◉ *ԼԱՒ ԳԱՂԱՓԱՐ.* — Գոհէն Փարիզէն Հիւսիսի շոգեկառքը կը նստի: Քանի մը ժամ վերջ խօսակցութեան կը բռնուի ուղեկիցի մը հետ՝ որ իրեն պէս Հրեայի մը երեւոյթն ունի: — «Դուք ալ ինծի պէս վաճառական մըն էք հաւանօրէն որ Լայբցիկի տօնավաճառը կ՛երթաք գործի համար»: — «Չէ՛, ես առաւտուրով չեմ պբաղիր. իմ գործս գուշակութիւն է»: — «Գուշակութի՞ւն»: — «Այո՛, ես մարդոց բնաւորութիւնները կը գուշակեմ եւ անոնց հետ գրաւ կը բռնեմ: Եթէ շիտակ գուշակեցի՝ դիմացինս ինծի 5 ֆր. կու տայ. եթէ սխալիմ՝ ես կը վճարեմ 5 ֆր.ը: Կ՛ուզէ՞ք փորձ մը ընել»: — «Կ՛ըն-

դանիմ»։ — «Լաւ։ Դուք Լայբցիկ կ'երթաք կոր»։ — «Պա՛հ... ինչ աւելի՝ ինծի կը ծախէք կոր. ե՛ս ըսի ձեզի քիչ մը առաջ»։ — «Լայբցիկ կ'երթաք կոր. հոն ապառիկ ապրանք պիտի գնէք եւ երթաք Մոսկուա ծախէք կանխիկ, եւ ձեր Լայբցիկի մարդը ձեր դրամին եւրոը պիտի չտեսնէ՛ յաւիտեան»։ Գոհէն գրպանէն իսկոյն 5 ֆրանգնոց մը կը հանէ ու գուշակին կու տայ։ — «Ազէկ գուշակեցի, չէ՞» կը հարցնէ միւսը։ — «Չէ, բայց ինծի լաւ գաղափար մը տուիր, որ շատ բան կ'արժէ»։

◉ *ՈՒՇԻ ՈՒՇՈՎ.* — Մէյէր ձիարշաւը կը սիրէ եւ դրաւառու (պուքմէյքըր)ներուն հետ կը պայմանաւորուի։ Վերջերս, ձիարշաւի մը մէջ, ձիու մը վրայ կը խաղայ եւ 5 սակնոց պանքնոտ մը կը յանձնէ գրաւառուի մը։ Ի՛նչ ուրախութիւն. ձին կը շահի՝ մէկի դէմ տասը բերելով։ Մէյէր անմիջապէս կը դիմէ գրաւառուին որ կը հանէ 10 պանքնոտ կը յանձնէ իրեն։ Բայց Հրեան չի հեռանար, ու կ'սկսի մէկիկ մէկիկ՝ ուշի ուշով քննել թղթադրամները, մինչդեռ իր եղբայրները կ'սկսին անհամբերիլ ու մրմռալ։ — «Ի՛նչ կը քննէք կոր, կը պռաայ գրաւառուն պայրացած. կը վախնաք որ կե՞ղծ պանքնոտ քշեմ ձեզի»։ — «Չէ՛, չէ» կը թոթովէ Մէյէր, շարունակելով սակայն իր քննութիւնը, մինչ ներկաները կը կուահին թէ ան իր տուած ի՛սկապէս կեղծ պանքնոտն էր որ կը փնտռէր արդակին մէջ։

◉ *ԱՂՄԿԱՐԱՐ* հանդիսական Լէվիի կ'ուզէ իր խօսքը թատրոնին հրաւիրելը, նայնպէս Հրեայ. — Պարո՛ն, պէտք է գագրի՛ք ազմուկ հանելէ, մանաւանդ գեհենիկ լեզու գործածելէ, որ միայն... վերի բեմին յատուկ է։

◉ *ԿԾԾԻԻ ԽՕՀԻՔ.* — Սալոմոն իր բժիշկին կ'երթայ։ — «Տոքթոր, կարծեմ ալպիւմին ունիմ»։ Բժիշկը. «Լա՛ւ, երեք օրէն եկէք եւ մէզերնիդ բերէք, որպէս զի քննեմ»։ Որոշեալ օրը Սալոմոն կը ներկայանայ՝ լեփլեցուն խոշոր շիշ մը ձեռքը։ Բժիշկը. «Օհօ՛... ա՛ռյափ բերեր էք. այսչափին պէտք չունէի»։ Վերլուծումէն վերջ կը յայտարարէ. «Հանդիսա եղէք, ապնիւ Պարոն, ալպիւմին չունիք»։ — «Ա՛խ, շնորհակալ եմ, Տոքթոր, շատ ուրախ եմ։ Թոյլ կու տա՞ք որ այս լաւ լուրը կնոջս հաղորդեմ»։ — «Հա՛րկաւ»։ Սալոմոն հեռաձայնը ձեռք կ'առնէ. «Ալլօ՛, ալլօ՛... ա՛հ, դո՞ւն

եա, Էվա՛: Վերնաձուէն շատ գոհ մնացի: Ալիւմին չունիմ, գո՛ն ալ չունիս, Շոգոլ եղբա՛յրդ ալ չունի, Շոսիֆ տա՛գրդ ալ չունի, Յաքէլ տա՛լդ ալ չունի...»:

◉ ԻՆՉ ՀԱՅԿԵՐՈՅԹ. — Յոզեֆեթալ վոլտայը կը հանդիպի Վայսի. «Չոսեֆհայմի տունէն կուգամ՝ կոր: Ինչ հայկերույթ մը տեսա հոն, ինչ ճոխութիւն, ինչ ապահ. բոլոր պալներն ու պատուաքաղներն արծաթէ...»: — «Յա՛յց տուր նայիմ...»:

◉ ՊԶՏԻԿԷՆ. — Տալիա եւ Շգայն օր մը կը նշմարեն որ իրենց վաճառատան պաշտօնեաներէն մին սեղանին ծայրը մնացած մէկ ֆրանգնոցը թուղնելով կը գրպանէ: Շգայն՝ ատամիկ կատաղած. «Վա՛յ արիկայ, տո գո՛ղը տես: Ես որ գինք ա՛յնքան սիրեր էի իր աչքաբացութեանը համար, եւ տուաջ տանիլ կ՚ուզէի: Հիմա նայէ ինչ պիտի ընեմ...»: Տալիա անոր թեւէն բռնելով. «Մի՛ բարկանար, սիրելիս. եղա՞ծն ինչ է որ. մէկ ֆրանգնոց մը շատեր է իսկզբ: Մի՛ մոռնար որ մենք ալ այսպէս պզտիկէն սկսած ենք...»:

◉ ԿՆԿԱՆ ԽԵԼՔ. — Ռիպէք՝ իր կնոջ. «Գիտե՞ս, շահուստ գործ մը ըրի այսօր: Մէկուն փոխ տուի 600 ֆրանգ՝ մէկ տարուան համար եւ 100ին 50 տոկոսով, այս տոկոսն ալ մէջը հաշուելով. այսինքն 600 ֆրանգի թուղթ մը տարտպրել տուի մարդուն՝ յանձնելով երեն 300 ֆրանգ միայն»: Կինը՝ Ռութ. «Մէկ տարուան համար 600 ֆրանգ փոխ ես տուեր ու գո՛հ ես տոկոսին՝ 300 միայն տուած ըլլալուդ: Չէի՛ր կրնար 2 տարուան համար փոխ տալ, որպէս զի պէտք չունենայիր... բան մը վճարելու»:

◉ ՊԻՏՃԷ. — Մայիս՝ իր կնոջ. «Այս տարի, տիտա՛, 1500 տալարի բաց մը ունի պիւտճէս»: Կինը. «Սիրելիս, ի՞նչ բանի կը մտածես ծախսել այդ գումարը: Ըսա իս՝ լաւագոյն կ՚ըլլայ եթէ 500 ալ վրան բարկելով, իշխանական մուշտակ մը գնես ինձի...»:

◉ ՏԻԶԵՐԻՒ ԱԽՈՅԵԱՆ! — Հուշպայն՝ իր բարեկամին. «Վազքի համար 7 շքանշան ունիմ, լողալու համար 3, քաշքաշտուելու համար ալ 6 բաժակ, իսկ թի քաշելու համար 4 տակի մեդալ»: Բարեկամը՝ հետեւեալ. «Ըսե՛ս որ հրաշալի մարդիկ մըն ես»: — «Ես, երբե՛ք. թանկագին ատանդներու փոխարէն՝ տակառով գրամ փոխ տուող մըն եմ պարզապէս...»:

◉ ՍԿԻԶԲԻ ԻՄԱՍՏՈՒԹԻԱՆ. — Ոէյնոխ՝ մահուան անկողնին մէջ՝ իր վերջին յորդորները կու տայ զաւկներուն. «Գործի մէջ յաջողելու համար՝ պէտք է մարդ երկու յատկութիւն միացնէ իր անձին վրայ. պարկեշտութիւն եւ իմաստութիւն»: — «Ինչ կը հասկնաս, հայրիկ, պարկեշտութիւն ըսելով» հարցուց կրտսեր տղան մէջերնուն: — «Իմաստուն մէջ չմեռնիլ երբեք»: — «Իմաստութիւնը հապա» կրկնց միջինը: — «Երկար խօսք չտալ»:

◉ ՍԱՌ ՊԵՌՆԱՌ Մեծ պատերազմէն առաջ՝ դերասան դերով մը պիտի երեւէր իր սեփական թատրոնին մէջ: Գրած վիրա-

քաժանման գործողութենէն ի վեր՝ առաջին անգամ ըլլալով քեմ կ'ելլէր։ Փարիզի մէջ շրջան ընող տարտաձայնութեան մը համեմատ, մեծ արուեստագիտուհին իբրեւ թէ վայտէ օրունքով պիտի խաղար։ Եւ մինչ թա՛ք, թա՛ք, թա՛ք... վարագոյրի բացման պայմանադրական 3 հարուածները կ'իջեցնէին, համբաւաւոր նկարիչ Ժաւէն՝ որ պատրաստաբան ալ է՝ գոչեց. «Ի՛նքն է...»։

◉ ՄԱՀԸ ՆԱԽՀՂՏՐԵԼԻ. — Մոյիզ արկածով պեահ մը մէջ ինկաւ, եւ երբ կը փորձէր լողալ որ եզերք հասնի՝ ցամաքէն մէկը ձայնեց իրեն. «Չէ՛յ, չե՛ս պիտեր որ հոս լողացողներուն 50 ֆրանգ տուգանք կայ»։ — «Պիտի չվճարե՛մ տուգանք» մրմնաց Մոյիզ եւ... խորասուզուեցաւ։

◉ Ի ՎԵՐԱՅ ԱՂԵՏՅ. — Ամերիկացի պրոտեստանտ մը Ս. Տեղեաց մէջ իբր ուխտաւոր շրջագայելէ վերջ՝ փոփոքն ունեցաւ պատյա մը կատարելու Գալիլիոյ պատմական ծովեզրն վրայ եւ գնաց վարձել Հրեայի մը նաւակը։ Երբ վարձքի խօսք եղաւ, Հրեան յանձն առաւ պինքը ձրի տանիլ ծովեզրն այն մասը՝ որուն վրայ Քրիստոս քալած էր քսան դար առաջ։ Երբ արշաւել վայրը հասան, Ամերիկացին պրպտեն հանեց քարտէս մը. քննեց, բաներ մը նօթագրեց ու կարծեն տանելով նաւավարին՝ ծ ջուրերէն՝ պէտք է եզերք դառնալու հրամանը տալու։ Հրեան՝ թիակները վար դրած. «Վերադարձի համար հաճեցէք հինգ ոսկեվին հանել»։ Ամերիկացին՝ ապշահար. «Ի՛նչպէս թէ հինգ ոսկի... հապա խոստացա՛ք...»։ Նաւավարը՝ խօսքը բերնէն առնելով. «Այ՛, մխիթա՛ր, խոստումս յարգեցի եւ գձեզ անվճար մինչեւ հոս բերի. վերադարձը սակայն առանց բացառութեան հինգ ոսկեվին է միշտ, եւ՝ վերջին գին»։ Ջրօսաշրջիկը գլուխը ճօճելով. «Ա՛լ չե՛մ պարմանար որ մեր Փրկիչը կայանք առաւ հետիոտն ընթանալու այս ջուրերուն վրայէն...»։

◉ ԹՈՒԹՈՎԱՆՕՑ. — «Ի՛նչպէս պէտք է հասկնալ մեր մեծին, թէ գանձատպարտը կծիկը պրած է՝ գրամարկղը կողոպտելով»։ — «Գրագիրն ըսել ուզէք. թութովախոտ է...»։

◉ ՍԵՄԱԿԱՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑԻ. — Էնթենապլ իր 9 տարեկան մանչը պատի մը վրայ կը կեցնէ ու կը ձայնէ անոր. «Վա՛ր ցատքէ, զաւակս, մի՛ վախնար, ես կը բռնեմ զքեզ»։ Պզտիկը սիրտ առած՝ կը նետուի օդին մէջ։ Հայրը, սակայն, պղտոռիտամբ ետ կը քաշուի

ու տղեկը քիթի քերնի վրայ կը փուռւի դեռին։ Այս անուղղակի արարքին ի տես՝ դրացին դէմի պատուհանէն լեզու կ՚ելլէ այլ եւս. «Ի՛նչ վայրենի մարդ ես եղեր դուն...»։ Էնքենապէ՝ նոյն անտարբերութեամբ. «Ահա՛ գաս մը իրեն, որպէս զի վազը կեանքին մէջ ա՛չ ոքի վատահի, նո՛յն իսկ... իր հօրը»։

◉ *ՎԱՐՁԸԼ.* — Ծաշէլ՝ երկանը, կէս-փիշերին. «Պոխո՛ր, արթնցի՛ր. կարծեմ մահճակալին տակ մէկը կայ որ կը խռկայ կոր»։ Պոխոր՝ անտարբեր. «Հանգի՛ստ նայէ. առաուն՝ պաուկելու դրամը կ՚ուզենք իրմէ»։

◉ *ԱՌՈՒՏՈՒՐԻ ՈԳԻՆ.* — Լեվի՝ իր ղաւկին. «Երբ հագուստ մը ծախես յաճախորդի մը որ կու գայ քեզի՝ գնելու նպատակաւ, ոչինչ կայ ատկէ դիւրին։ Բայց երբ յաջողիս ծախել մէկու մը որ հագուստ գնել չ՚ուզեր, գիտցիր որ ա՛տ է առուտուրի ոգին»։

◉ *ԹԻՒԸ ՂՐԿՈՒԱԾ.* — Պանդոկապետը տեսնելով որ իր յաճախորդներէն Ըսթիֆ պարտքը չվճարելով առաջ քալած է, առ երկաղը կ՚ուղարկէ անոր խանութի հասցէին. «Յարգելի Պարոն, հաճեցէք անյապաղ ղրկել ձեր պարտքին գումարը, եւ ընդունիլ» եւն.։ Պատասխանը չ՚ուշանար առաուն. «Յարգելի Պարոն պանդոկապետ, անյապաղ կ՚ուղարկեմ ահա պարտքիս գումարը՝ որ է 120 ֆրանգ եւ 25 սանթիմ։ Ընդունեցէք» եւայլն։

◉ *ՎՃԱՐԱԺԱՄ.* — Հրեայ խանութպան մը մեծագումար պարտք ունէր Ա... սիկարի ընկերութեան։ Վերջնոյս ներկայացուցիչը եկաւ տեսնել զինք ու գրամը պահանջել։ Հրեան՝ պաղարիւն. «Հիմա սանթի՛մ չեմ կրնար վճարել. չե՛մ ալ կրնար վճռապէս ըսել թէ ե՛րբ կրնամ. բայց կ՚ուզեմ որ ձեր ընկերութիւնը 100 տուփ եւս ղրկէ ինծի»։ — «Երթամ իմացնել տնօրէնին. արդիւնքը կը հեռագրեմ ձեզ» պատասխանեց ներկայացուցիչը։ Յաջորդ օր Հրեան կ՚ըստանար սա հեռագիրը. «Երբ պարտքերնիդ վճարէք, տուփերը կը ղրկենք», որուն ի պատասխան՝ քաշեց հետեւեալը. «Չեմ կրնար այդքան երկար սպասել»։

◉ *ՀՐԵԱՅԻ ԱՄՐՑԵԼԻ.* — Երեք դատարկապարանոց, Իտալացի, Ամերիկացի եւ Հրեայ, կը պարծենային իրարու։ Իտալացին ըսաւ. «Երէկ ճամբան բարեկամ մը դէմս ելաւ եւ՝ հէ՛յ, Մուսոլինի՛, ի՞նչպէս ես ըսաւեց»։ Ամերիկացիէն չուզեց անկէ վար մնալ եւ յայտեց. «Ես ալ ալ այսօր ճամբան հանդիպեցայ բարեկամի մը եւ՝ հէ՛յ, Պարոն Ռաւչինկըրն, ի՞նչ ջուրի վրայ ես դուչեց»։ Հրեան իր ընկերոնեաուն ճոռոմաբանութիւններէն չազդուեցաւ բնաւ եւ բերնէրնուն չափը տուաւ. «Ձեր այդ ըսածները բա՛ն մը չեն։ Ինչ մը առաջ հանրային պարտէզէ մը կ՚անցնէի, երբ աստիկան մը տեսաւ եւ ձայնեց՝ Աստուա՛ծ իմ, անդի՛ն գնա, մի կոխեր ծաղիկներուն վրայ...»։

◉ *ԿԼՈՒԾ.* — Հրեայ մը իր մանչուն ձեռքէն բռնեց եւ տարաւ իր բարեկամին տունը։ Բարեկամը թանկարժէք եւ հնագար-

եան դրամներու հաւաքածոյ մը ունէր՝ զոր բերաւ ցոյց տալ հիւրերուն: Մանչուկը՝ շաքար կարծելով! բերանը նետելով կուլ տուաւ ատոնցմէ մին, և մեծ զարմացումն ամէնուն: Հայրը ներողութիւն խնդրելով՝ գինը հարցուց կլլուած դրամին, եւ պատասխան առաւ թէ քիչէն քիչը մէկ սպերլին կ՚արժէր ան: Հայրը խոստացաւ դրամը վերադարձնել... յաջորդ առտու: Իրաւ ալ միւս օր Հրեան անոր գնաց եւ յանձնեց կէս ոսկինոց մը միայն, ըսելով. «Երէկ դիշեր շատ աշխատեցանք թէ՛ լուծողականով եւ թէ զանազան միջոցներով՝ դուրս հանելու համար ձեր դրամը, բայց հազիւ կրցանք այս չափը ձեռք ձգել...»:

◉ *ԱՂՕԹՈՂ ԳԱՋԱՆԵՐ.* — Անօթի Հրեայ մը ճարահատ՝ կրկէս մը գնաց եւ տնօրէնին առջեւ աղերսեց. «Երկու օրէ ի վեր փշրա՛նք չեմ դրած բերանս. եթէ ձեր կրկէսին մէջ ինծի գործ մը չտաք՝ անօթութենէս պիտի սատկիմ»: Տնօրէնը պատասխանեց թէ իր առիւծներէն մին նոր նոր սատկած ըլլալով՝ կրնար անոր մորթը իր վրայ կապել եւ առիւծ ձեւանալ: Ամէն քան պրպշուածին պէս եղաւ, մինչեւ որ օր մը, ի մեծ սարսափ մեր հրեայ-առիւծին, առաւտուն պենկալեան վագր մը՝ վանդակին միւս պիէն դուրս ելնելով՝ սկսաւ իր վրայ գալ: «Առիւծ»ն ուժեղութեան՝ ինկաւ գետին եւ ճանկի գալով իր լեղուաւ սկսաւ աղօթել. «Ճէմա, Իսրէլ Ատոնայի Ելոհիմ, Ատոնայի էխատ», որ թարգմանի «Լո՛ւր, ո՛վ Իսրայէ՛լ, Տէ՛ր, մի՛ է Ատուած քո»: Պենկալեան վագրը (նոյնպէս վագրենիով ծպտուած Հրեայ մը) ետ ետ նահանջեց եւ աղօթեց. «Պարուխ շէմ քվատ Ատոնայի Մալիալոօ լօէման վօատ», որ թարգմանի «Օրհնեա՛լ է յաղթական անուն նորա յաւիտեանս յաւիտենից»:

◉ *ԴԵՐՁԱԿ* իր էրկան՝ ժիւտիթ. «Մեծքդ սիրեմ որ ատանկ մարդուն չափը կ՚ուզես ու հագուստ շինելու կ՚ելլես. գոնձել անկարելի է»: Էրիկը. «Աղիկս գիտնալո՛ւս էր որ գինը կրկնապատկեցի...»:

◉ *ՅՈՐՈՎԱՅԻՆ ԸՆՏՐԵԱԼ.* — Պիտոր՝ իր մանչուկին. «Երկուք երկուք ալ քանի՞ կ՚ընէ»: — «Վե՛ց հատիկ»: — «Չէ՛, պուակս կը սխալիս, չորս կ՚ընէ»: — «Ես գիտե՛մ այդպէս ըլլալը, բայց կ՚ուզէի որ դուն սակարկե՛ս...»:

V. — ՄԱՆԿՈՒՆԱԿ

◉ *ԽԵՂՔ ՈՒ ԴԱՍ.* — *Մաքսուա իր 7 տարու տղան՝ Արաթաի հետ Գարթալ կ'երթար, Հայաստ-Փաշայէն շոգեկառք նստելու։ Արաթաս երկաթուղին շատ սիրելուն՝ գլուխը պատուհանէն դուրս կը հանէր միշտ. հայրն ալ կը վախնար որ անոր նոր գլխարկը հովը կը թուցնէ, ուստի կը խրատէր որ ներս քաշէ։ Եւ երբ տեսաւ որ խօսք չէր կրնար հասկցնել՝ կամացուկ մը գլխարկին առաւ անոր գլխէն ու վերարկուին տակ պահեց։ Ինչ վերջ Արաթաս անդրադարձաւ թէ բան մը կը պակսէր գլխուն վրայէն, ու դարձեր պատգով. «Հայրի՛կ, գլխարկս կորնցուցի»։ Մաքսուա պատասխանեց. «Անհոգ եղիր, տղաս, ես հիմա սա՛ լեռան պէս՝ գանիկա ետ կը կանչեմ»։ Խրատ ալ տուաւ ու գլխարկը մէջտեղ եկաւ։ Տղեկը շատ զարմացաւ ու կրկին ծածկեց գլուխը, չդադրելով դարձ կախ ուելէ։ Մաքսուա այլ եւս ուշադրութիւն չէր ընծայեր պզտիկին։ Վերջինս սկնարկը դէմի կզակնեռուն տուած՝ սիրուն գազափար մը յղացաւ. գլխարկը տանելուն պէս նետեց դուրս եւ դառնալով հայրիկին՝ գոչեց. «Հայրի՛կ, գլխարկս նորէն կորնցուցի. չո՛ւտ տուէ որ գտնամ նորէն...»։*

◉ *ԿԷՈՒՍԿԷՍ.* — *Գառաուն անկարգապահ տղայ մը պատժած էր՝ զայն առանց կեցնելով գառատունին պատին տակ։ Յանցաւորը, սակայն, դուրս թռաւ եւ կայծակի արագութեամբ աւերած դուրս։ Գառաուն կէս արծաթ «մէճիտ» խոստացաւ ան աշակերտին որ կարենար փախչողը գտնել, ձեռքէն բռնել ու դարձ բերել։ Ամէնէն տարեց առնելէ՝ հրամանը գործադրելու Տառատամութեամբ ու քիչ վերջ ներս մտաւ փախչողին հետ։ Պարգեւը տուեր*

ցաւ մէկուն, միւսին ալ՝ ցրիկի 10 հարուած ափին մէջ: Դասատուն վերջէն ուզեց գիտնալ տարեց աշակերտէն, թէ ինչպէս շատ յաջողած էր իր առաքելութեանը մէջ: — «Ես՝ պիւրին, պատասխանեց աշակերտը. տեսայ զինք ու եղելութիւնը պատմեցի. համաձայնեցանք առնելիքնիս... կէսուսկէս ընելու»:

◉ *ԻՆՉ ՓՈՐԲԻԿ!* — Ծօթնամեայ Արփինէ՝ իր մօրկան. «Ես ինչպէս ծնայ, մամա»: — «Արտիլը քեզ բերաւ»: — «Իսկ դո՛ւն»: — «Ես ալ վարդի մը թուփին մէջէն գտնուեցայ»: — «Հապա մեծ մայրի՛կը»: — «Ան ալ կազամբի ածուի մը մէջէն գտնուեցաւ»: Արփինէ՝ զարմանահար. «Վա՛յ... ըսել է՝ երեք սերունդ է անցեր, եւ մեր դերդաստանին մէջ բնական ծննդաբերութիւն չէ՛ պատահեր...»:

◉ *ԲԺԻՇԿԸ* աղեկը քննելու պատուն. «Ես՛ւր նայիմ, իմ ատամի՛կ մանչս. լեզուդ ցոյց տուր ինծի»: «Տէ՛ն՝ դժկամ. «Ա՛հ, չէ՛ տոքդար. արդէն երկու ատամ կերայ աւելի օր՝ պա՛յն ցուցնելուս համար... վարժապետիս»:

◉ *ՓԱՐ.* — Դրացին. «Սա ազուռ խո՛սք տակցուր. քար մը նետեց ինծի»: Հայրը. «Քարը կրցա՞ր զարնել քեզի»: — «Ո՛չ»: — «Ուրեմն իմ ազատ չէ՛ նեռալը...»:

◉ *ԱՆՕԹԻ ՓՈՐՈՎ.* — Մայրիկը ժամ կը տանի Կարպիսը Հատիկ առաւանցով: Բայց տղան քերանը չի կենար՝ ձայնաւորներուն պէս. անվերջ հարցումներ կը տեղայ իր մօրկան. պատարագն ալ վերջանալիք չունի: — «Լսէ՛, մայրիկ. հիմա ասիկա Աստուծոյ տա՞նն է»: — «Այո՛ ըսի. լռէ՛ այլ եւս»: Յետոյ կրկին կը լսուի տղան ձայնը. «Բայց ո՞ւր է խոհանոցը...»:

◉ *ԱՆՏԻՊ ՍՐԱՄԻՏ.* — Բիւր ալ Մխանոյ, ժէ դասարան խոալացի մեծանուն գիտունը շատ պզտիկ ատիքէն արտակարգ

◉ *ԱՐԴԻԱԿԱՆ ԱՂՋԻԿԸ.* — 1. Նայէ՛, աղջիկս, պուպրիկ մը քեզի: 2. Ա՛ռ ի՛նչ հնոգործեան արդուպարդ: 3. Պէտք է մաղերդ կարճ կտրես: 4. Քլղանցքդ ալ շատ երկար է: 5. Քիչ մը նիհարնալու մարզանք: 6. Նայէ՛, հիմա վայելուչ պուպրիկ մը եղար:

կերպով արամիա տղու համբաւ կը վայելէր։ Ըօթը ատրաւ էր՝ երբ վաթսունոց ազնուական մը ըսաւ իրեն. «Երբ տղաք այսքան արամիա կ՚ըլլան, ծերանալնուն՝ բթամիա կը դառնան»։ Տղան անոր բերնին չափը տուաւ իսկոյն. «Պարո՛ն, դուք շա՛տ արամիա եղած ըլլալու էք ձեր պզտիկութեանը...»։

◉ ԱՆԹԱՂ. — Հայրը՝ նեղսրտած. «Այս անգամ վերջի՛նն է որ կը պատասխանեմ հարցումներուդ. կ՚իմանա՞ս, Կարպիս, վերջի՛նն է»։ Տղան՝ անտյլայլ. «Այո՛, հայրիկ, բայց ես ալ աշխարհագրութեան դաս կը պատրաստեմ. ի՞նչ ըսել է Միեւեալ Ցով. երբէ՞ն իվեր մեռեր է ու մինչեւ հիմա չեն թաղեր...»։

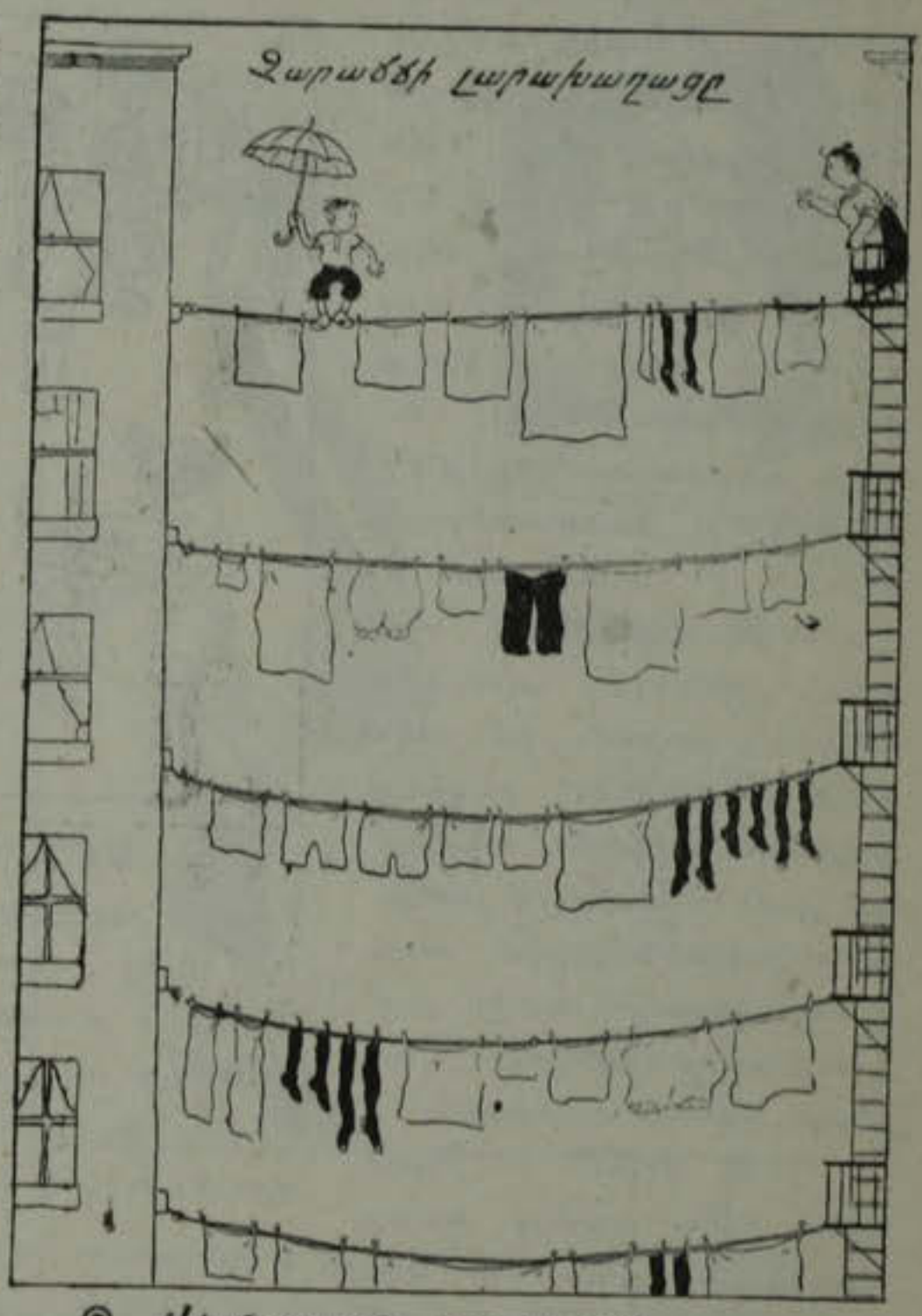
Զարածծի լարախաղացը

◉ ՄՈՒԹ. — Հայրը տղուն ապտակ մը իջեցնելով. «Դարմանին մէջ ձի դեղ կարինչո՛ւ համար երկուքը առիր»։ Տղան լալով. «Ի՞նչ ընեմ, հայրիկ. մութ էր... մէկ հատը չեմ տեսեր»։

◉ ԿՆՈՒՆԴ! — Մէյրի, 5 ամրան, թերթին մէջ կը կարդայ թէ հակայ անդրատլանտեան մը նոր նոր մկրտած էին (այսինքն շոգենաւը ծով իջեցնելու արարողութիւնը կատարած էին). «Ի՞նչպէս կրցան, մայրիկ, պապն ի կենդանի մտցնել...»։

◉ ՏԱՐԻՔ Ո. — «Քանի՞ ամրան ես, Ա. Լիա»։ — «Շիտակն ըսեմ, այլ եւս ե՛ս ալ չեմ գիտեր։ Մայրիկս 30 ամրան է՝ երբ ես ծնայ։ Հիմա կ՚ըսէ թէ հազիւ 28 ամրան է...»։

◉ Վերնագրի դասիկոնին պատշգամէն, մայրիկն է պատասխանը՝ զարհուրելի լարախաղացութիւն մը փորձող իր բզէզ տղեկին. «Ծո հո՛ս եկուր, շո՛ւտ, շա՛ն լսկատ... ամէնէն նոր հագանոցս է ձեռքինդ...»։

◉ ՃԱՇ ՈՉԻՄԱՅԵԱԼ! — Մաքրիկ շատակեր աղջնակ մըն

է. ազանդերի առեն մեծ հետաքրքրութեամբ կ՚ունկնդէ պատմութեան մը՝ զոր կ՚ընէ հիւրերէն մին։ Յետոյ յանկարծ կ՚ակռի լալ։ Մայրը՝ մոաշոգ. «Ի՞նչ ունիս, ազջիկս»։ Մաքրիկ ա՛լ աւելի կու լայ՝ ըսելով. «Կարկանդակս կերեր եմ՝ առա՛նց իմանալու...»։

◉ ՓՈՇԻ. — «Հայրի՛կ, հիւլէ ի՞նչ ըսել է»։ — «Փոշի»։ — «Լսել է՝ մենք փոշի՞ շինուած ենք»։ — «Այո՛»։ — «Հապա աեւամարթնե՞րը»։ — «Անո՛նք ալ»։ — «Ուրեմն անանք ածուխի՛ փոշի շինուած են»։

◉ ՀԵՌՈՒ... — «Տղա՛ս, Տիրանիկ շատ անկիրթ տղայ մըն է. կարելի եղածին չափ հեռու կեցիր իրմէ»։ — «Ապէ՛ք ըսես, հայրիկ, ան միշտ առաջինն է դասարանին. ես ալ պիտի ջանամ վերջինն ըլլալ...»։

◉ ԸՆՏՐՈՂՆԵՐ. — Երկու տղաք դաշտին մէջ սագեր կ՚արածէին. մին ըսաւ ընկերոջը. «Եկո՛ւր խորհրդարանի խաղ խաղանք. դուն ծերակուտականն կ՚ըլլաս, ես ալ երեսփոխան»։ Ընկերը. — «Բայց ընտրողները որո՞նք պիտի ըլլան»։ — «Սագերուն գո՞րծն ի՛նչ է...»։

◉ ՃԱԽԿԻՆ ԱՊԱԳԱՆ. — Կայարանապետը. «Քանի՞ տարու է դաւակնիդ»։ Տիկինը. «Չորս»։ — «Քանի՞ տարու ես, պզտի՛կ պարոն»։ «Չորս»։ — «Լա՛ւ, լա՛ւ. այս անգամ կը թողում որ ձրի ճամբորդէ. բայց ես գիտեմ թէ ան ի՛նչ պիտի ըլլայ երբ մեծնայ»։ Տիկինը՝ մոաշոգ. «Ի՞նչ պիտի ըլլայ որ...»։ Կայարանապետը. «Կա՛մ առախօսի մը եւ կամ հսկայ մը»։

◉ ԱՂՋԻԿԸ որ մերժեց իր մազերը սանրել եւ երեսները լուալ։

◉ *ԽՕՍՔ ԸՆԴ ԱՍՏՈՒԾՈՅ.* — «Ալօթքիդ բառերը մի՛ լսուեր, ալջիկս. ըսածներէդ բա՛ռ մը չեմ իմանար կոր»: — «Ինչի՞ հետ չե՛մ խօսիր կոր, մամա...»:

◉ *ՀՕՐ ՀԱԳՈՒՍՏ.* — «Ախ՛յ, տեղէ՛ տեսնեմ կերպաս բառը»: Տղան լուռ կը մնայ: Յանուն՝ անհամբեր. «Շո՛ւտ ըրէ, պէտք է որ այդ բառը գիտնաս: Քու հարուստդ ի՞նչ բանով շինուած է»: — «Հօրս հին տաքսաէն»:

◉ *ՀԻՒ ՀԱՅՐ.* — «Ախօրեան քու պարտականութիւնդ եւս գրած էի. կը յուսամ թէ ուսուցչդ գոհ մնայ»: — «Ախ՛, վերջին եւս... վարժապետս ըսաւ որ շարադրութիւնս պարզապէս... ապուշաբանութիւն էր»:

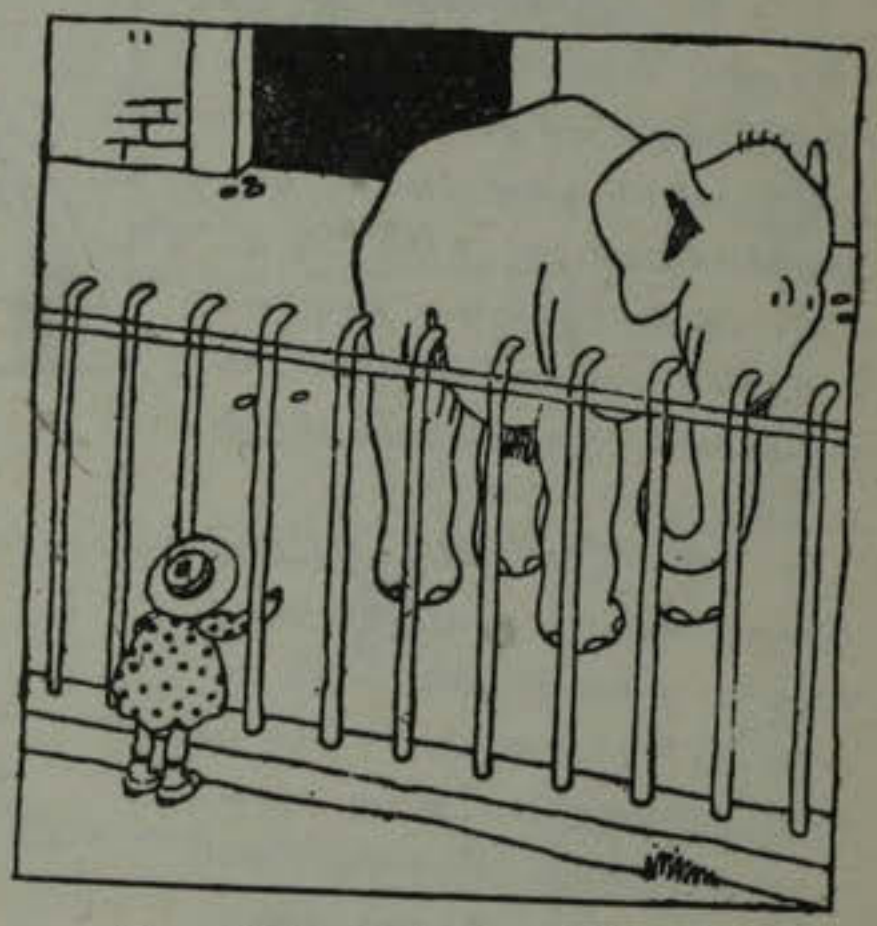

◉ *ԽԻՆԴ.* — «Ճի՛շդ է որ, հայրիկ, խնդալը մարդս կինամեայ կ՛ընէ»: — «Ախ՛ պէս կ՛ըսեն, տղաս»: — «Ուրեմն Չինամեայութեան Յանձնաժողովին մէջ մտէն ոք պէտք է խնդայ...»:

◉ *ԿԱՐՄՐԱԽՕՍՅՏ.* — «Աստուա՛ծ իմ» բացագանչեց ծերունին՝ կեցնելով տղայ մը որուն ձեռքին մէջ խոշոր կարմրախաչ մը կար, «շատ յաջող օր մը ունեցեր ես. ո՛ւր կէ որսացիր այդ ձուկը»: — «Շատ դիւրաւ: Նախ վար գացի սա ճամբէն՝ որուն եզերքին Արգիլեալ նշանաստեակ մը կար: Կտրեցի անցայ գաշտը՝ որուն նշանաստեակը կ՛ըսէր Յուվին ուշադրութիւն! ճամբան շիտակ շարունակեցի՝ մինչեւ որ հասայ տեղ մը ուր կար Անձնական գետին. անցնողները պիտի պատժուին նշանաստեակը: Քանի մը մեդր անդին գետակ մը կար, եզերքին նոսէ՛ն նշանաստեակ մը. Ձկնորսութիւնն արգիլեալ...»:

◉ *ՅԵՂԱՅԻՆ ՀՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆ:* Պզտիկը փախչի. «Բը՛ռռ... քեզի՛ եմ, պզտի՛կ, պզտի՛կ...

◉

ՁՇՄԱՐԻՏ ՅՈՌԵՏԵՍԸ

◉ *Սէրը կը նմանի ջրհորի գոյլին. ծխծախելով կ՛իջնէ եւ լալով կ՛ելլէ:*

◉ *Ձիս վախցնողը՝ մեռնելէ վերջ գժոխք երթալը չէ, այլ մեռնելէ վերջ տե՛ղ մըն ալ չերթալը. քանի որ երթալը կեանքի նշան է, իսկ չերթալը նշան է մահուան մը որ աստ չի՛ վերցներ այլ եւս:*

◉ *ԲՈՒԽՍԻՐՏ ՀԱՅՐ.* — Տղան. «Հայրի՛կ, պիտե՛ւ, երէկ դիշեր երազիս մէջ ինծի 10 ֆրանգ փոխ տուիր»: Հայրը՝ քմծիծաղ. «Այս շաբաթ ընթացքէդ շատ դոհ մնացի, զաւա՛կս. այդ դրամը թող… քեզի մնայ»:

◉ *ՄՏԱՅԻ.* — Դասարանին մէջ ուսուցիչը աս հարցումը կ՚ուղղէ աշակերտներուն. «Եթէ վայրենի սեւամորթ մը խիստ անօթի մնալով՝ իր հայրն ու մայրը մորթէր եւ ուտէր, ի՞նչպէս պիտի որակէիք զինք»: Ու տղաքը կը ձայնեն իրարու ետեւէ. «Մարդասպա՛ն», «Գազա՛ն», «Ծնողասպա՛ն», «Հրէ՛շ» եւն.: Անկիւնէն խլէզ մը որ բերնէն քաւ չէր հանած դեռ՝ գոչեց. «Ո՛րքա…»:

◉ *ԴԻՒՐԻՆ ԼՈՒԾՈՒՄ.* — Դպրոցական մանչուկ մը՝ պատուհակը թիկունքին՝ առտուն կանուխ ներս մտնելով նամակատուներն, կ՚երթայ արձանանալ այն խորշին առջեւ ուրկէ դրոշմաթուղթ կը դնեն. «Օրի՛րդ, 40 հատ 30 սանթիմոց, 33 հատ 25նոց, 15 հատ 20 սանթիմոց եւ 18 հատ 1 ուկէս ֆրանգնոց. համապատմա՝ ինչ ըրաւ պարտքս»: Քանի մը վայրկեան վերջ 4 տեսակ դրոշմաթուղթերը պատրաստած՝ պարոնեայ աղջիկը կը պատասխանէ. «Յիսուն ֆրանգ եւ 25 սանթիմ»: — «Շո՛ւտ շնորհակալ եմ, Օրիորդ. թուաբանութեան դասխ այսօրուան ինդիրն էր՝ զոր չէի կրցած լուծել…», ու կծիկը կը դնէ:

VI. — ԱՊՐԻԼ ՄԷԿ

◉ *ԿՏԱԿԸ.* — Գրիգոր Մոսեեան Իզմիրի իր համբակրաւոն մէջ օր մը կ՚ընդունի այցելութիւնը Կ… մեծահարուստ Հուսահայեան՝ որ շատ կը հետաքրքրուէր արեւմտահայ գրչի աշխատասիրութիւն: Այդ ատեն 10 քաժնեգին ալ կը վճարէ «Մեհեան»ի, որպէս զի նոյնքան օրինակ իր կողմէ նուէր ուղարկուի գաւառական ազգայնոց դպրոցներու: Բաւական ժամանակ վերջ, Մոսեեան թիֆլիսէն կ՚առնուար յանձնարարեալ ուսուցչէն նամակ մը՝ որ մօտաւորապէս սա կերպ համբակուած էր. «Աղնի՛ւ Պարոն, պատիւ ունիմ ծանուցանելու Ձեզ, թէ ներկայ տարւոյ յունվար 8ին քաղաքիս մէջ իր մահկանացուն կնքող ուսուհայ դրամատէր Ս… կտակով մը իր հարստասութիւնը կը բաժնէ թրքահայ մտաւորականներու՝ ի շարս որոց եւ Ձեզ: Մանրամասնութիւնը պիտի տեսնէք յաջորդ էջին վրայ: Բարի եղէք տեղւոյն Առաջնորդարանէն Ձեր ինքնութիւնն ու առորոգութիւնը հաստատող վկայագիր մը յղել մեր հասցէին. Ձեզի յատկացեալ դումարին փոխարէն դրոշմաթղթեալ ընկալագրով մը, եւ ըն-

---

☞ 106րդ էջ, 17րդ տող, *Յիսուսի օրով* կարդալ *Յեսուի օրով*:

դունիլ յարդանոցը հաւատաին։ Նստար Խ. Ա. ՕՒԱՃՎԻԼԼԻ»։ — Սըրտատրոփ ընթերցումէ մը վերջ՝ իմբռագիրը կը դարձնէ թուղթը։ Գուշակեցի՛ք թէ ի՛նչ կրնար գրուած ըլլալ հոն. — Ուրուագիծ պատկերը... հոլանի մեծագիր երեսաոնի մը, տակը թուականն ալ՝ մանրատառ. Ապրիլ մէկ։

◉ *ԽՆՁՈՐԱՆՈՑՇ.* — Հիւրերը կը նստին սեղան եւ գարունցերեկով կ՛սկսին ճաշել կենսուրախ։ Համադաւիներէն վերջ՝ կորգը կու գայ անուշեղէնին։ Սպասուհին երկար ոսկեծիր պնակի մը մէջ կը բերէ սեղանին վրայ դնել խնձորի մրգանոյշը, կուտերուն տեղերէն յատկապէս փորուած եւ մեխակի գամիկներով զարդարուն։ Շատին նայուածքը յառած կը մնայ ախորժագրգիռ դեղին կլորիկներուն վրայ, մինչ տանտիրուհին պոնոնք պոյդ պոյդ կը բաժնէ՝ իւրաքանչիւրին պնակին մէջ, արծաթ դգալով՝ ջուրէն ալ վրան կ՛անցընէ ու կ՛ըսէ. «Այս դամբռագօն յատկապէս ձեզի համար պատրաստեցի. Ձերիգ է...»։ Դգալիկները կը շարժին, խնձորները կը կտտրակուին ու քիչ յետոյ հիւրերը կ՛սկսին իրարու երես նայիլ։ Տանտիրուհին «ան կողմերը չէ» ասկայն. եաին է դարձած եւ պատի օրացոյցը կը դիտէ միայն։ Ապրիլ 1։ «Ձերիգ» խնձորը ոչ այլ ինչ էր բայց եթէ... հում «բաղադէս» խնձորաձեւ ատլկուած եւ անուշցրուած։

◉ *ԱՊՐԻԼ 2.* — Իրենց յարկաբաժինը շքեղօրէն կահաւորած ամուլը որ իր մեղրալուսնին մէջն էր դեռ, Ապրիլ 1ին թղթաբերէն առացաւ պահարան մը ուր ներկայացած էր նոյն գիշերուան թատերական ներկայացման համար 2 թիկնաթոռի տոմսեր՝ հետեւեալ երկտողով. «Պա՛ւ ձեզի, եթէ ղրկողը գուշակէք»։ Այրուհին քահ քահ մը փրցուցին, «տոմսերը կեղծ են, այսօր ալ Ապրիլ մէկ է» ըսելով։ Ինչ վերջ իրենց այցելութեան եկող բարեկամի մը պատմեցին դէպքը, պարծենալով որ չեն խաբուած։ Այցելուն տոմսերը քննելով պնդեց թէ կատակ մը չէ եղածը, սոսկած տոմսերնին ալ իրական են. ու գրպանէն հանեց համագոյն ուրիշ տոմս մը՝ զոր քիչ առաջ գնած էր։ Բազդատութիւնը կատարուեցաւ, եւ ամուլը համոզում գոյացաւ որ եղածը գեղեցիկ անակնկալ մըն էր՝ իրենց մէկ մտերմին կողմէ սարքուած։ Գիշեր եղաւ, թեւ թեւի ելան թատրոն գացին ու մինչեւ ժամը 12 ապրեցան գեղարուեստական անխառն վայելք մը։ Վերադարձին՝ քարացած ճնացին. սենեակ ու անուկ թալլուած էին. պատին վրայ փակցուած էր սա երկտողը. «Հիմա գուշակեցի՛ք թէ ո՛վ է եղեր տոմսերը գրկողը»։ Եւ այս անգամ, ասա՛ղ, երկտողին թուականն էր Ապրիլ երկու.. վասն զի կէս գիշերը 10 վայրկեան անցած էր արդէն։

◉ *ՓԱՐՈՉ.* — Պալերայի վեհապետին եղբայր՝ Փէօլնի իշխանը, Վալանսիէն գոնուած տաեն, հրապարակաւ ծանուցանել տուաւ թէ Ապրիլ 1ին պիտի քարոզէր։ Ասուն բազմութիւն հաւաքուեցաւ եկեղեցին։ Իշխանը քեմ ելաւ, ողջունեց ունկնդիրները, խոչ հանեց

եւ արտասանէ պոռալ «Ապրիլ մէ՛կ...», յետոյ քրքիջ մը արձակելով վար իջաւ բեմէն, մինչ փողեր ու շեփորներ անլուր ժխորով մը ի վեր կը հանէին եկեղեցական լրջութեան ա՛յնքան անհամապատասխան այդ տեսարանին խեղկատակութիւնը:

◉ ՅՈԻՅԱՀԱՆԴԷՍ. — 31 մարտ 1846ին, Լոնտոնի «Իլեինկ Սդար» թերթն իր ընթերցողներուն կը յայտարարէր թէ յաջորդ օր Բալենկրէյնի Երկրագործութեան Սրահին մէջ տեղի պիտի ունենար աղնուագիի յուշատակներու հրաշալի ցուցահանդէս մը: Առտուն կանուխ հոն հաւաքուեցաւ հետաքրքիրներու ամբոխ մը եւ հասկցաւ — քիչ մը ուշ, ախա՛ս — թէ խրե՛նք էին... էշերը:

◉ «ՄԱՅՐԻ՛Կ...» կը թոթովէ փոքրիկն Առաման՝ մօրը սենեակը ապրդելով, «մայրի՛կ... խօ՛սք տուր որ պիտի չբարկանաս»: — «Շո՛ւտ ըսէ, հասցուցիր սիրոս»: — «Մայրի՛կ... պարոն մը կայ ապտուհին սենեակը...»: Տիկինը խելայեղ կը խուժէ հոն, եւ այն պահուն երբ ձեռքը դրան ինձորակին վրայ դնելով պիտի դարձնէ զայն, ոզան կը գոչէ արտին խորէն. «Մայրի՛կ... Ապրիլ մէկ է այսօր... հայրի՛կն է ներսինը»:

VII. — ՄՏՔԻ ՉԻՕՍԱՆՔ

◉ ՊԱՏԿԵՐԱՏԻՊ անուանագրութիւնն լսած ենք: (*Փորձեցէ՛ք մեր ընթացմէ յայտնի դէմքերուն՝ հայտառ.*). — 1. *Ձրնս. նախկին վարչապետ եւ արտաքին գործոց նախարար* BRIAND: 2. *Փարիզեան կառավերա-դա-դերասան եւ զաւարթապիր* DRANEM: 3. *Ձրնս. նախկին վարչապետ եւ ելմտ. նախարար* CAILLAUX: 4. *Գապինօ տը Բառի Ա. կառավերգու* CHEVALIER: 5. *Ոզիմպականի ընտրելագոյն վոզող Ֆրանսացի* HENRI SÉVIN:

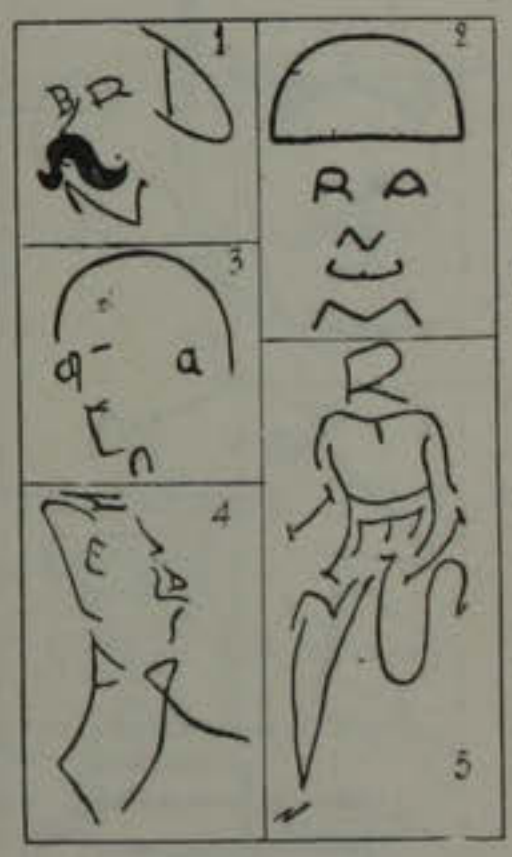

◉ ՅԱՐԱՒԱՐՔ կը նշանակէ 2է աւելի բառերով բարդուած բառ: Հայ լեզուն 4է աւելի բառերով բարդ չունի, ինչպէս գլխ - արկ - (ա) վաճառ - (ա) տուն: Իսկ գերմաներէնը կը գէ՛ անցնի աշխարհի բոլոր լեզուները՝ յարաբարդութեան տեսակէտով: Մեր 1923ի հատորին մէջ (էջ 440) գրած էինք գերմաներէն բառ մը որ 66 գիրով կը կազմէր: Ահա՛ աւելի անհեթեթ մը որ 75 տառէ բազկացած է. — Damenmantelschneiderinnungskranken-

kassenhauptvorstandsmitgliederversammlung! *որ թարգմանի...*
«Ամենաբարձր հաւաքոյթ անգամոց՝ որոնք կը կառավարեն Հպճուսոի վրայ գործող կոնոնց հիւանդութեան դէմ անառւկը»:

◉ ՊԱՏԿԵՐԱՏԻՊ անուանագրութիւնն լսողինառուս: (*Փարձեցէ՛ք մեր ընթերցողէ յայտնի դէմքերուն՝ հայտառաս*). — 1. *Փարիզեան կառավարչու* GROCK: 2. *Նշանաւոր կուիամարտիկ* PAOLINO: 3. MONTEL: 4. *Երեքտասխան Ցար* NICOLAS II: 5. *Ծրնս. մարտչախա* FOCH (*թուրով խորհրդանշուած*):

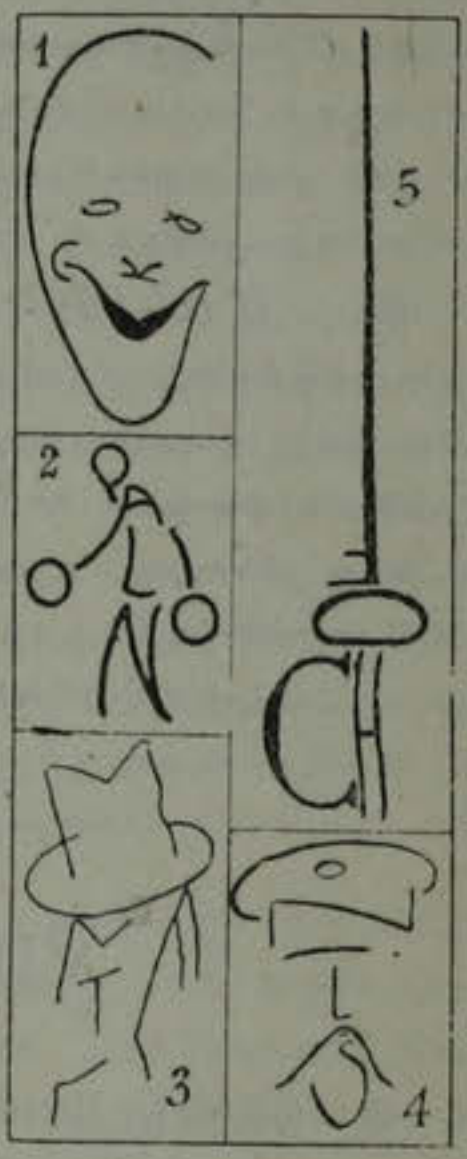

◉ *ՀԱՇԻՒ.* — *Հովիւի մը հարցուցին թէ քանի՞ ոչխար ունէր: Հովիւը պատասխանեց. «Որոշ թիւը չեմ յիշեր, բայց գիտեմ թէ երբ 2 առ 2 համրեմ՝ 1 կ՛աւելնայ, 3 առ 3 համրեմ՝ 1 կ՛աւելնայ, 4 առ 4 համրեմ՝ 1 կ՛աւելնայ, 5 առ 5 համրեմ՝ 1 կ՛աւելնայ, 6 առ 6 համրեմ՝ 1 կ՛աւելնայ. իսկ 7 առ 7 համրելով՝ բնաւ չ՛աւելնար»:* — *Ահա՛ լուծումը: Փնտռուած թիւը պէտք է պարունակէ յաջորդական արտիւնքը հետեւեալ բազմապատկութեան՝ առաւել 1.*

1. $2 \times 3 = 6$
2. $6 \times 4 = 24$
3. $24 \times 5 = 120$
4. $120 \times 6 = 720 + 1 =$ **721** *ոչխար:*

◉ ՊԱՏԿԵՐԱՏԻՊ անուանագրութիւնն լսողինառուս: (*Փարձեցէ՛ք մեր ընթերցողէ յայտնի դէմքերուն՝ հայտառաս*). — 1. *Ճաբոն նշանաւոր նկարիչ* FOUJITA: 2. *Ծրնս. ընկերվարական ետերեսխոնոց վարիչ* BLUM (*ծագումով Հրեայ*): 3. *Ծրնս. ժողովրդական երգիչ* MAYOL: 4. *Չին մարշալ* TCHANG TSO LIN: 5. *Ծրնս. Հանրածանօթ ինքնաշարժի վաճառականի* CITROËN:

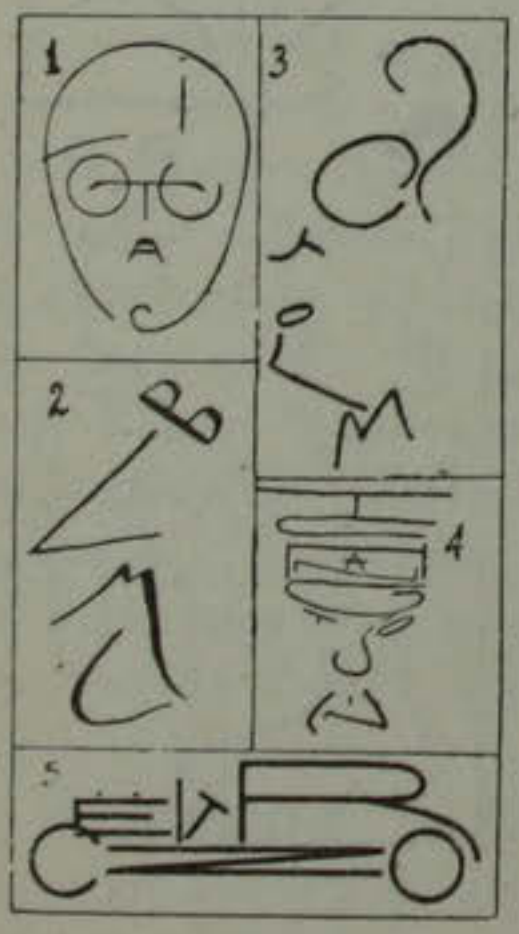

◉ *ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ ՄԻՇՏ ՆՈՅՆ.* — *Հարցուցէ՛ք կարգաւկ անձի մը (կարեւորութիւն չունի այդի ընտրելը), թէ 1. Ե՞րբ ծնած է, 2. Հիմա քանի՞ տարու է, 3. Ե՞րբ ամուսնացած է, 4. Քանի՞ տարի անցած է ամուսնութենէն ի վեր: Այս 4 հարցմանց պատասխան-թիւերը երբ գումարէք իրարու վրայ, պատասխանը նո՛յնն է միշտ, — ա՛ւ որ ընտրեալ*

— *այսինքն* **3858**: — *Օրինակ՝ հինթադրենք որ ան ծնած է* **1873***ին, 1929ին* **56** *տարու կ՚ըլլայ. ամուսնացած է* **1902***ին,* **27** *տարի անցած է անկէ ի վեր: Ուրեմն 1873 + 56 + 1902 + 27 =* **3858**: — *Այս պատասխանը կրկնուելու է հետևյալ 1929 տարուց:*

◉ *ՀԱՅԿ. ՀԱՆԵԼՈՒԿՆԵՐ. — Երէկ ցերեկ՝ երէցդ եկաւ, իմ հէր քորեց, քո մէր քորեց, թողեց գնաց:* (Արեւ.):

2. *Զլուսիմ, թունեմ քամակդ:* (Կուժ):

3. *Իմ տափակ՝ վեր քո տափկին, իմ արուսեակ (ձող) մէջ քո ծակին:* (Զեռնադպաց):

4. *Սլվլիկ (արագաշարժ) ելաւ սարն ի վեր, սրբեց իբի տակն ի վեր:* (Ձնելի):

5. *Ցերեկը՝ խորան, գիշերը՝ վրան:* (Անկողին):

6. *Բուրդի լամուկ վազէվազ, գօտիկ ունէր քաւաւն գազ:* (Ջրիոլի դոյլ ու պարան):

7. *Ուղտը գնաց ընդ նգալէն, ձագերն եռին անդ անգալէն:* (Մեռել եւ յուղարկաւորք):

8. *Գամ մը ունիմ, հազար ոչխար կը տանի, մէ՛կ խուրձ խոտ չի տանիր:* (Մրջնաբոյն):

9. *Մէջն հազար հոգի՝ առջին՝ մէկն ատքի:* (Ատաւաճաչունչի բնութեցում):

10. *Մ՚չք է աչքի, աչք-աչքի:* (Ակնոց):

◉ ՊԱՏԿԵՐԱՏԻՊ անուանագրութիւնն լսելիացաւ՝ *իտալացի անուանի վարչապետ* MUSSOLINIի, *որուն ամբողջ գլուխ-դէմքը ձեւացած է իր անուան Յ գիրերովը:*

11. Փեթակ մը փառէ՝
Մեղրը կը կաթէ.
Իր մեղրը՝ մեռապ,
Կու տայ խոսք ու տող:

(Տպարան)

12. *«Ո՛ւր կ՚երթաս, սե՛ւ ալքատ»: — «Քեզի՛ ի՛նչ, ծակ գլուխ»:* (Մուխ եւ ծխնելոյզ):

13. Գոյգ պներու աման եմ,
Մէջէս իմա՛ստ կը հանեմ.
Լա՛ւ վարէ գիս, ա՛ռ պրատկ,
Թէ ոչ՝ կ՚ըլլաս խոյտառակ.
Ու չըլլա՛յ գիս համբուրես,
Կ՚ըլլաս միմոս, սեւերես:

(Մելան)

14. *Իր կերտածը վերէն վարէն կը հանէ, մեր ամէնուս պահպան է. բայց ամառն ալ աւելո՛րդ բան է:* (Վառարան):

15. Ինքնին խելօք է, կ'ըլլայ փոխօրին.
Թէ անկէ առնէք՝ իսկոյն կը թլուիք,
Կ'երթաք քաղաքներ առնել-ծախելու,
Ձեր քրտակը ոչՀ՝ պարապ կախելու...:
(Ոգելից ըմպելի)

16. *Ո՛րքան շատ ըլլայ՝ այնքան քիչ կը կշռէ:* (Պանիրի ծակտիք):

17. Կըրակէն ուժով՝ տղու խաղալիք,
Երբեմըն խելօք՝ երբեմն ալ ալիք,
Ան կրնայ երգել, բայց չունի կոկորդ.
Սիրուած է, սակայն չունի մխս ու մորթ:
(Ջուր)

18. *Ձորս կախիչ, չորս կոխիչ, երկու խշմիչ, մէկ ալմալմպիչ:* (Քառապատուկ ձիւ, ի տուտոս, կոտոշներ եւ ապի = կով):

19. *Ո՛ր եղն է որ կը ծակէ:* — *Ա՛ս եղը* (= Աւեղը):

20. Ամէն տարի կը ծլնի՝ մանուկ չէ,
Անուշ անուշ կը խօսի՝ մարդուկ չէ,
Անմահական ձաշ կայ մէջ՝ պղտուկ չէ,
Շազար մէկ բան կը հիւսէ՝ մամուկ չէ,
Տարի մը վերջ հին գինի՝ խմմուք չէ,
Տունեղէ տուն կը շրջի՝ ու մուկ չէ,
Ծովերէ ծով կը լողայ՝ բայց ձուկ չէ:
Աս չէ՝ ան չէ, հապա ի՞նչ է:
— Միտք մի՛ ածէք՝ քու առաջ է:
(Տարեցոյց)

VIII. — ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆ

◉ *ԱԿՆՈՅՆ ՎՐԱՅԷՆ* կը նայի՝ կծծութեան մրցանիշը կատղել Սկվոթացին. այսինքն ակնոցը քիչ մը վար կը սահեցնէ եւ այնպէ՛ս կը դիտէ, վախնալով որ... մաշեցուցած ու հինցուցած կ'ըլլայ պարն:

◉ *ՆՈՅԻ ԹՈՌՆԵՐԷՆ.* — Անբուժելի խմոն մը իր ճամբէն եա կեցնելու համար՝ ընտանիքը շատ բան փորձած էր առանց արդիւնքի: Վերջապէս որոշուեցաւ որ եթէ նորէն խմէր, պիտի բռնէին պինք, հանուեցնէին ու պատանքելով դնէին դագաղ. այս դագաղը պիտի դրուէր մութ սենեակ մը, քովն ալ պիտի սպասէր բարեկամ մը: Այսպէս ալ պատահեցաւ: Գինովութենէն սթափելուն՝ խմոնը խաւարին մէջ նշմարեց ոչՀ մարդը որուն հարցուց «Ո՞ւր եմ»: — «Դուն մեռա՛ծ ես» ատացաւ խժուռ պատասխանը: — «Մեռա՛ծ, ո՞րքան ատենէ ի վեր»: — «Երեք օրէ ի վեր»: — Չը՛... դուն ա՛ն ըսէ,

մեռա՛ծ ես դուն ալ»: — «Հրամմե՛ր ես»: — «Զարմանալի՛ բան... դուն ո՛րքան ատենէ ի վեր մեռած ես»: — «Երեք շաբաթ կ՚ընէ»: — «Քանի որ ես 3, իսկ դուն 21 օրուան մեռած ես. լա՛ւ ծանօթացած ես այս տեղին. ինծի ըսէ՛ հիմա թէ խմելիք ո՛ւր կը ծախեն հոս...»:

◉ *Ո՛Վ ԷՐ ԳՈՂԸ.* — Հանրակուտքին մէջ բազմութիւնը լեցուած էր: Երկու հոգի կը կռուըտէին իրարու հետ: — «Գո՛ղ ուազակ, բանեցի՛ զքեզ» գոչեց մին: — «Օգնութի՛ւն» ակնկցուց միւսը: Երբ կռուքը կեցաւ, ուրիշ ճամբորդ մը խօսքն անոնց ուղղեց. «Ներողութի՛ւն, պարոննե՛ր. ես հոս գործ պիտի ելլեմ. հաճեցէ՛ք գործս հասնել ձեռքերնիդ... դպարոնեբէս»:

◉ *ՓԻԹԻ ՈՒ ԿՈԿՈՐԴԻ* մասնագէտը՝ երախը բացող ծովային հրէշին. «Ա... ա... ա ա՛ ըրէ...»:

◉ *Ի ՄԻ ՈՒՄՊ.* — Ածխագործը ձմրան ցուրտ առաւօտ մը Տիկին Փ.ի ածխանոցը լեցնելէ վերջ՝ հաշիւը առնելով պատուհացաւ անկէ գաւաթ մը գինիով, զոր Ի մի ումպ պարպեց եւ ըսաւ. «Ա՛հ, տիկին, մեր օրերուն ասանկ բան տեսնուած չէր»: — «Ի՛նչ, պատասխանեց տիկինը, գինի չկա՛ր ձեր օրերուն»: — «Գինի շա՛տ մեր օրերուն, բայց ո՛չ ասանկ... պզտիկ գաւաթներ»:

◉ *ՍԷՐ!* — Ուրեմն իրաւ սիրային ամուսնութի՛ւն մըն է Միւսիւ Անգաւանի կնքելիքը: — Հա՛րկաւ. առնելիքը շա՛տ հարուստ է, եւ ինքը կը խենդենայ... դրամին վրայ:

◉ *ՄԻՒՍ ՀԱՍՅԷՆ.* — Ծանօթուհիս մօտեցաւ իր մտերմին. «Շուարած վիճակ մը ունիմ հիմա. կրնամ ամուսնանալ հարուստ կնոջ մը հետ զոր բնաւ չեմ սիրեր. կրնամ ամուսնանալ ազքատ կնոջ մը հետ զոր շատ կը սիրեմ. ի՞նչ խորհուրդ կուտաս որ ընեմ»: — «Ես քեզի խորհուրդ կուտամ որ ամուսնանաս քու շատ սիրած կնոջդ հետ»: — «Իրաւունք ունիս, ես ալ հիմա ազքատին կայնք տուի»: «Այն ատեն ինծի՛ տայիր... միւսին տայէն»:

◉ ԿՈՅՐԻ ԱՊՐԱՆՔ. — Վաճառական մը կուսակցելով թէ մի՛ գուցէ իր նոր գնած տակառ մը գինին խորտախառած ըլլայ, անկէ մաս մը իբր նմոյշ կը տանի քիմիագէտի մը՝ տարրալուծելու համար։ Քննութենէն վերջ՝ պատասխան կը տայ. «Այս գինին խարդախ է, եւ պայն իմ ոլը կրնայ կուրնալ»։ Նմոյշ-գինիին շիշը թեւին տակ՝ վաճառականը կը մեկնախոհէ ճամբան. «Մե՛ղք գործած պիտի ըլլամ, եթէ ասոր անոր ծախեմ ապրանքս։ Սղէ՛կ մխիթ ինկաւկայ յաճախորդ մը ունիմ, երբեմ անոր ծախեմ ու խղճահարութիւն չունենամ...»։

◉ ՄՐՑԱՆԱԿ. — Գաւառացի մը Փարիզէն անցնելուն՝ կ'երթայ գտնել իր հայրենակիցներէն մին, ուզելով այն 20 ֆրանգը որ փոխ էր տուեր անոր՝ շատ տարիներ առաջ։ Հայրենակիցն ի պատասխան՝ ծաւան հանչելով. «Ժպէ՛ֆ, ատ դարակին մէջը նայէ՛ր մէյմը, գիրք մը ըլլալու է հոն»։ Ծաւան կը հնազանդի ու իր սիրոջ կ'երկարէ փոշիով ծածկուած ու ցեցակեր հատոր մը։ Պատասէրը քաղաքավարութեամբ կը ներկայացնէ պայն իր պատասխանչին որ իր աչքերը խոշոր բացած՝ կը նայի, բան մը չհասկնալով։ — «Առէ՛ք, բարեկամ. Յիշողութեան մրցանակ մըն է ան՝ զոր պզտիկութեանս ատացած եմ. գուք ինձ աւելի արժանի էք այդ մրցանակին...»։

◉ ԳԻՆԵՏԱՆ ՄԷՋ. — Ա. արբեալը. «Երեսփոխանէ մը աւելի ապուշ ո՛վ կրնայ գտնուիլ աշխարհիս վրայ»։ Բ արբեալը. «Զարմանալի՛ հարցում. ո՛վ կրնայ ըլլալ բայց եթէ պայն... ընտրողը»։

◉ ԱՂՏԻ ԽԱԽԵՐ. — Երկու ընկեր ծոլ կ'երթան լոգանք առնելու։ Ա.ը. «Գրա՛ւ կը գնեմ թէ ես քենէ աւելի ապուռ եմ»։ Բ.ը. «Բնաւ՛ ոտքտր. չէ՞ որ 3 տարուս մեծ ես ինէ»։

◉ ԴԺՕԽՐԵ ՕՒ ԴՐԱԽՏ. — Հաշիւ եղած է որ Շիկագոյի մէջ 1 սպանութիւն կը պատահի 70 ժամի մնգամ մը. 1 ապէտալի արկած՝ 5 ժամի մնգամ մը. տան կամ խանութի մէջ գողութիւն՝ 3 ժամի մնգամ մը. 1 հրդեհ՝ 60 վայրկեանն մնգամ մը. 1 պարկ գողութիւն՝ 20 վայրկեանն մնգամ մը. 1 մահ՝ 15 վայրկեանն մնգամ մը. 1 ձերբակալութիւն՝ 7 վայրկեանն մնգամ մը. Լուրջ բայց ոչ ապէտալի արկած՝ 4 վայրկեանն մնգամ մը. վերջապէս բարեկարգութիւնը կը խանգարի որ եւ է կերպով՝ 6 րոպէն մնգամ մը։ — Սանոց փոխարէն, հաշիւ ալ եղած է որ 1 ամուսնութիւն տեղի կ'ունենայ 20 վայրկեանն մնգամ մը. 1 ծնունդ՝ 7 վայրկեան եւ 27 երկվայրկեանն մնգամ մը. ճամբորդի կառախումբ մը կը հասնի 56 երկվայրկեանն մնգամ մը. եւ, նոր շէնքի մը կառուցումը կ'աւարտի 1 ուէէս ժամի մնգամ մը։

◉ ԼՈՂԱԼ ՍՈՐՎԻՄ. — Օրին մէկը, Լուզովիկոս ԺԴ. իր պալատականներուն առջեւ կը խօսէր թագաւորներու միահեծան իշխանութեան մասին։ Տը Կիլ կոմսը որ հոն ներկայ էր՝ տարի առաջ քանի մը յորդորից վերապահումներ ներկայացնելու։ Թագաւորը

յօնքերը պռսաեց ու պնդեց. «Թագաւորը նոյն իշխանութիւնն Աստուծմէ՛ ընդունած է. ա՛չ մէկ հպատակ կրնայ պայն որբապրել կամ մեղմացնել: Եւ եթէ ես հրամայէի ձեզի ջուրը նեռուիլ, պէտք է իսկոյն հնազանդիք»: Այն ատեն կոմսը դէպ ի ես դարձաւ եւ դուրս ելլելու ձեւ մը ըրաւ: — «Ո՛ւր կ'երթաք կոր, կո՛մս» հարցուց արքան: — «Երթամ լուսալ տրվիմ, Տէ՛ր Արքայ» պատասխանեց Տը Կիլ:

◉ ՓՈՔՐԻԿ ՏԱՐԵՑԸ. — Շատ փափկակեր մը օրին մէկը ճաշի պացած էր լորտի մը տունը: Վերջինս՝ ճաշն ուտարելու մօտ՝ բերել տուաւ գինիի յոյժ փոքրիկ սրուակ մը, որուն արժէքն ու տարրիքը գովելէ չէր դադրեր:

«Ի՛նչպէս կը գտնէք պայն» հարցուց: — «Ճիտակին ըսելու համար, իր տարիքին նայելով՝ շատ փոքր կը գտնեմ պայն» պատասխանեց միւսը, բերնին համէն չկշտանալով:

◉ ՄԷԿ ՀԱՏԻԿ ՃԱՐ. — Երկու կիներ հանրակառքին մէջ կը կռուըտէին: Ա.ը. «Եթէ այս պատուհանը բացաւ՝ պիտի մսիմ եւ հաւանաբար ալ մեռնիմ»: Բ.ը. «Եթէ այս պատուհանը գոցուի՝ հաւանաբար շընչահեղձ ըլլամ»: Վարիչը չէր գիտեր թ'նչ ընելը. բայց անդին նստած պարոնի մը թելադրութիւնն ազատարար գտաւ կատարեց. «Պրն. վարիչ, նախ պատուհանը բացէք. այդ պիտի մեռցնէ տատիկը: Յետոյ գոցեցէք. այդ ալ պիտի մեռցնէ միւսը: Մենք ալ այն ատեն խաղաղութիւն կ'ունենանք»:

◉ ԱՐԺԱՆԱՊԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆ. Աչքը կեցող կինը՝ երկայնահասակին. «...Եւ ի՛նչ պատասխանեցիր»: Երկայնահասակը. «Բարձրութիւնս պահեցի. հա՛յ ըսի ու հեռացայ...»:

◉ ՀԱՅ, ԾԱՂԻԿ, ՄԵՌԱԼ. — Անգլիացին՝ Չինացին. «Դուք շա՛տ տարօրինակ մարդիկ էք. ձեր մեռելներուն դերեզմանին վրայ ճաշ կը դնէք. ի՛նչպէս կ'ուզէք որ պայն ուտէ անհոգի մարմինը»: Չինացին. «Դուք նո՛յնքան շատ տարօրինակ մարդիկ էք. ձեր մեռելներուն դերեզմանին վրայ ծաղիկ կը դնէք. ի՛նչպէս կ'ուզէք որ պայն հոտառէ անհոգի մարմինը»:

◉ ԲԱՅ ՈՒ ԳՈՅ (իրական). — Պէլժ թերթի մը մէջ առ ծանուց-

ցումը կար. «Ֆ.ի համայնքը ներկայ ամսոյս 27ին ծախու պիտի հանէ սքանչելի Ցարտ բեռնատար ինքնաշարժ մը՝ արտօնութեամբ Պարոն Ֆազաքասպեանին, որուն եաին՝ կանանչ ներկուած՝ կը բացուի ու կը գոցուի ըստ կամս»:

◉ ԿՈՒՐԱՆՈՑ. — Ամուսնութիւնը հիմնարկութիւն մըն է: Ամուսնութիւնը սէր է: Սէրը կոյր է: Ուրեմն ամուսնութիւնը կոյրերուն համար հիմնարկութիւն մըն է:

◉ «ՓՈՓՈՐԻԿԷՆ ԱՌԱՋ». — Նկարագածաւի մը խանութին մէջ՝ յաճախորդը. «Հարմնիքի սաթիս նաէր մը պիտի ընեմ. ի՞նչ պատկեր խորհուրդ կու տաք որ առնեմ»: Ծանութպանը. «Շատ յարմար է սա. նիւթն է՝ փոփորիկէն առաջ»:

◉ ԺԱՆԳ. — Ի՞նչ կ՚ըսէք, տոքթո՛ր, լոպանք առնե՛մ, ե՛ս որ երկաթեայ առողջութիւն մը ունիմ... չեմ լա՛մ վերջէն ժանգ կապեմ:

◉ ԵՐԿՈՒ ԱՆԳԱՄ ԱՒԵԼԻ. — Բարեկամը՝ խմոն ընկերոջը. «Կ՚ըսեն թէ խմելը մարդուս կեանքը կը կարճեցնէ»: Խմոնը. «Ճի՛շդ է. բայց երկու անգամ աւելի կը տեւոնէ իր ապրած ժամանակամիջոցին»:

◉ ՄԷԿ ՕՏԲԻ ՎՐԱՅ. — Բարեսէր տիկին մը ողորմութիւն կու տայ քիչ շատ մաքուր հագուած եւ հաշմանդամ մուրացկանի մը. «Կեցէ՛ք որ ըսեմ. ինձ կը թուի թէ երէկ ձեր աչ ա՛ստքն էր որ կը պակսէր, իսկ այսօր...»: Մուրացկանը. «Տիկի՛ն, ճի՛շդ է ենթադրութիւննիդ. բայց չէ՛ք ընդունիր որ շատ յոգնեցուցիչ է ամբողջ օրը մէ՛կ ոտքի վրայ կեցածը...»:

◉ ԿԱՆԽԱՀՕԳՈՒԹԻՒՆ. — Պառաւ մը որ ինքնաշարժ մը վարձելով նստելու վրայ է՝ կ՚ըսէ շարժավարին. «Ապրեօք մեքենան լաւ վիճակի մէ՞ջ է եւ տատասո՞ւն կառքն ալ»: — «Այդ մասին տիկինը կրնայ հանգիստ ըլլալ. տակաւին երէկ կանոնական քննութեան ենթարկուեցաւ այս կառքը»: — «Չկրնա՞ս պիտի յանձնարարէի դանդաղ քշել, ոտքս թառուպինեսուն առջեւ, որպէս զի ատիկանը յառաջանալու նշաններ տայ. խուռամիլ նոր ջրտած վոլտցներէն եւ չերթալ...»: — «Ես արկածի մը պարագային՝ տիկինը կ՚ուզէ կանխաւ ինձ ըսել թէ ո՛ր... հետանպանոցը կը փոխաքի վախտրուիլ»:

◉ Մ՚Ի՛Մ... — Նորատի կինն իր պատուական ամուսնոյն. «Քիթդ բերանդ կախեր ես. կը թուի թէ շա՛տ անուախտ բանի մը վրայ է որ կը մտածես»: Ամուսինը. «Դուն իմ մի՛կ մտածումս ես, մ՚Ի՛Մ սիրական...»:

◉ ՄԷԿ ՋՈՒՐՈՎ ԼՈՒԱՅՈՒԱԾ. — Շարժանկարի թատրոնի դրան առջեւ, դիշերը՝ լոյսերուն մէջ կը ցցուի խելայեղ կերպարանքով մարդ մը որ ատրճանակը ձեռքը՝ կ՚ուզէ ներս ապրիլ, պնդելով թէ սիրահարին հետ նեղսը գտնուող իր կինը պիտի մեռցնէ՝ անպատման: Թատրոնին տնօրէնը կը հանդարտեցնէ զինք խոստո-

խոստանալով այդ կինը դուրս հանել անապմուկ: Եւ բեմին վրայ կանգնած՝ ամենալուրջ շեշտով մը կը ձայնէ հասարակութեան. «Պարոններ եւ Տիկիններ, ձեր մէջէն անհաւատարիմ անձի մը ամուսինը կ'ապասէ դուրսը՝ ծայրայեղ ապառնական դիրքով մը: Գայթակղութեան առաջքն առնելու համար՝ լոյսերը պիտի մարենք հիմա՝ քայ ձգելով քովընտի 2 դռնակները, որպէս զի ինդրոյ նիւթ անձը դուրս ելլէ, առանց նշմարուելու ներկաներէն ու մա՛նաւանդ իր ամուսինէն»: Այս յայտարարութենէն վերջ՝ արդարեւ ելեկտրական կոճակները կը պարձնեն, ու սրահը կը խաւարի: Քանի մը վայրկեան վերջ երբ լոյսերը կը բանան, սրահին մէջ... ո՛չ ոք կը գտնուէր:

◉ ՆՈՐ ՊԱՐԵՐԸ. — Ծովուն բացերը, ճամբորդը՝ կամբրջակին վրայ. «Ի՞նչ բան է պատահածը»: Սպասաւորը. «Նաւապետը ծովախոտ բռնուեր է»: — «Ի՞նչպէս կ'ըլլայ... մա՛րդ մը որ իր ամբողջ կեանքը ալկիանոսներու վրայ է անցուցած...»: — «Տեսէք թէ ի՛նչպէս: Ա. կարգի ուղեւորուհի մը երէկ գիշեր՝ վարի սրահը՝ նորադոյն պարերու ձեւերը սորվեցուցեր է անոր...»:

◉ ԴԱՇՈՅՆԻ ՊԱՏԸԱՆ. — Ռատիկանապետը. «Սինըքո՛ր, ի՞նչ պատճառաւ դաշոյնդ մխեցիր սոսկ անմեղ եկեղեցականի մը փորին մէջ»: Ոճրագործը. «Ներեցէ՛ք, պարո՛ն ռատիկանապետ, սինըքոր մը չեմ երբեք, եւ պատահածը ձեռքի փոքրձանք մըն է պարզապէս: Գողութենէս վերջ՝ երբ ռատիկաններէն կը հալածուէի, դաշոյնը ձեռքս ձերբակալուելը ծանր եկաւ ինծի. ռատիսուեցայ խակոյն անհետացնել զայն՝ առաջին դէմս ելլող վարպապետին... փորին մէջ»:

◉ ԿԱՐԾ. — Շատախոս մը. «Ներողութի՛ւն, պարոն. կարելի եղածին չափ շուտ կայարան հասնելու համար ո՛ր ճամբան բռնելու եմ»: Անցորդը. «Ամէնէն կարճ ճամբան»:

◉ ԽԻՍՏ... ՄԱՏԻՏ. — Պէտք է որ նամակ մը գրեմ. մատիտ ունի՞ս: — Ո՛ր տեսակին է ուզածդ. կակո՞ւղ թէ սէրպ գրող մատիտ: — Առաջին տեսակը չի յատմարիր. պիտի գրեմ մարդու մը որ երկար ատենէ ի վեր պարտքը չէ վճարած:

◉ ՅԱԽԻՏ ՃԱՄԲՈՐԴ. — Հռչակաւոր են Սկոտիացիք իրենց կծծի: Էտիմպըրկէն Մր. Ճոն Ամերիկա կ՛անցնի եւ ջուրի ճամբայ կ՛ընէ Նիւ-Եորքի պողոտաները եւ փողոցները... տատպանակ ուխտի: Սակայն օր մը հարկը կը ներկայանայ հանրակառք առնելու: Յանկարծ ցաւ մը կ՛ակռի... դըրպանին մէջ: Բարեբախտաբար աչքին շուտով կը պարզէ հանրակառքին դրան վրայի նշանագրութիւնը. «Կառքը ձգած ատենդիդ վճարեցէք»: Պատմութիւնը կ՛ըսէ թէ Մր. Ճոն դեռ վար չէ իջած հոնկէ:

◉ ՉԱԽՄԱՀԵՐ շատ ժպտերեսին՝ որ ղեկը ձեռքը կ՛ապատէ. «Օրի՛որդ, ինչո՛ւ աչքերնիդ գոցեր էք»: «Չէ՛ք տեսներ. օդօս պատրաստ է ու մէկ պահեկէն պիտի քշեմ պայն...»:

◉ «ՄԻ՛Զ: այն ըմբմայլելի մարերուն, երկայն ու խարտեաշ հիւսքերուն՝ զոր մկրատին էք յանձներ, Տիկի՛ն, եւ որոնց համար մարդ իր հոգի՛ն պիտի տար...»: — «Մե՛զք, հազի՛ր մեզք ձեր պեխերուն՝ զոր ածելիին էք յանձներ, Պարո՛ն, եւ որոնց յաղթական արածայրերը թերեւս շատ մը արաբ ծակծկէին...»:

◉ ԲԱՅԱՌԻԿ! — Տիկինը՝ դռնապանուհին. «Ամէն օր օրաթերթս ձեռքդ հասնելէն 2 ժամ վերջ ինծի կը բերես. այսօր ինչո՞ւ ուշ բերիր»: — «Տիկին, այսօրուան թերթը կրկին ծաւալ ու-

◉ ՆՈՒԻՐՈՒՄ. — Ահա՛ մարդ մը՝ հոգւով մարմնով գործին փարած:

նեղնալուն՝ ուշ է լույս տեսեր. քացատիկ թիւ մըն է, փոխանակ 4 էջի՝ 8 էջ...»: — «Հասկցա՛յ... ըսա այնմ ընթերցումդ երկա՛ր է տեւեր»:

◉ ԻՆՔՆԱՏԻՊ! — Գիւղական ճաշասրան-կապելայի մը մէջ. «Ի՞նչ գինի է այս»: — «Տեղական»: — «Բայց այդի՛ չկայ այս երկրամասին մէջ»: — «Ճի՛շդ ասոր համար է որ ուրիշ գինիներու չի նմանիր...»:

◉ ՇԱՀԱԲԵՐ... ԽՕՍՔ. — «Թղթախաղի մէջ օր մը կը կորսընցնեմ, միւս օրն ալ կը վաստկիմ»: — «Քանի որ այդպէս է, ինչո՞ւ ուրեմն օր ընդ մէջ չես խաղար, երանելի՛...»:

◉ ՓԻԹԸ ԽՕՓԵԼ. — Յայտնի է թէ Իտալիոյ միսհեծանաէրն է այսօր Մուսոլինի, եւ վիպագիրէ Էմմանուէլէ թագաւորն իսկ կ'ընդունի այս վիճակը որուն մասին սա տիրուն մանրապէսը կը պատմուի: Նախատրտոց խորհուրդին, թագաւորը արտէն նէրս մտնելու պահուն՝ մնուշադրութեամբ գետին կը ձգէ թաշկինակը: Դիկտատորը փութկոտութեամբ կը ծռի, կ'առնէ զայն ու վեհապետին կը յանձնէ: Վերջինս շնորհակալութիւն կը յայտնէ ա՛յնքան սիրալիր կերպով որ Մուսոլինի կ'ստիպուի հարցնելու ժպտագին. «Վեհափա՛ռ Տէր, կրնա՞մ իմանալ թէ ինչո՛ւ այս թաշկինակը շատ թանկագին է ձեզ համար, որքեաք յիշատա՛կ մըն է»: — «Սիրելի բարեկամս, ես այս թաշկինակին շատ յարած եմ, որովհետեւ մի՛ակ բանն է որուն մէջ կրնամ քիթս խոթել...»:

◉ ԳԻՆՈՎԸ. — «Վա՛յ անպիտան... անպատճառ բալլի՛նքը ծխած ըլլալու եմ ճամբան...»:

◉ ԱՆՃԱՐԱԿ ԾԸՊՏՈՒՄ. — Տիկինը. «Ի՛նչպէս կասկածեցան պալտոնի ստիկաններըը. թէ աւազակը կնոջ պէս հագուած էր»: Պարոնը. «Որովհետեւ կանանց հանդերձէնի վաճառատան մը առջեւէն կ'անցնէր՝ առանց... դուցտիեղ կէն նէրս նայելու»:

◉ ՇԱՐ ՈՒ ՎԻՐՋ. — Դատաստանի՝ երդուեալներէն մին մտիկ ըլլալով, փոստաբանը որ իր պաշտպանողականը խօսելու

վրայ էր՝ կ'ըսէ. «Ներեցէ՛ք, պարոն նախագահ. խօսքս շարունակելու եւ ուսարտելու համար՝ պիտի սպասեմ որ Պրն. երգուեալը վերջացնէ քունը»: — «Բայց, մէ՛կը, ան ալ արթննալու համար՝ դուցէ կ'ըսպասէ որ դո՛ւք վերջացնէք խօսիլը»:

◉ ԿՐԱ՛Կ. — Ցրնա. մեծ գերասանուհի Սեսիլ Սոռէլ շատ դաչնի ունի — փառք: Շատ գարուններ ունի — աղէ՛տ: Ունի գիտակցութիւնը փառքին, բայց ո՛չ տարիքին: Սոռէլ ճաշկերոյթի մը միջոցին ըսաւ. «Այն օրը երբ ծերանալս զգամ, անձնասպան կ'ըլլամ»: Իրեն պէս մեծ համբաւի տիրացող մը՝ նկարիչ Ցոռէն որ դէմս էր նստած, բացագանչեց. «Ի՛նչ աւիւն ու խանդ. կրա՛կ...»:

◉ ԴԱՏԱՒՈՐԸ. «Ինչո՞ւ համար պարտայ շիշ մը կոտրեր ես խեղճ մարդուն գլխուն վրայ»: Ամբաստանեալը՝ համբաւեալ խմո՛ն. «Հապա կ'ուզէիք որ լեցուն շի՞շ մը զարնէի անոր գլխուն»:

◉ ՈՃԻՐ! — Տիւմա Որդի նոր թատերախաղ մը գրելու զբաղած էր: Իր հերոսներուն ու խաղին դարձքածքներուով՝ տարուած՝ չէր կրնար աւարտը լաւագոյն կերպով բերել վերջակէտին առջեւ: Գրչի եղբօր մը հետ երկարօրէն վիճեցաւ՝ որոշումը տալէ առաջ թէ խաղին հերոս Ժիւլը պէ՞տք էր սպաննել Գարտին թէ ոչ: Տիւմա տիւ եւ գիշեր խորհելէ եւ աշխատելէ վերջ՝ առտուն յաղթական գնաց ընկերոջը տունը, յայտնելու պատմելու: Ընկերը դուրս էր եկած: Այն առեն թատերագիրը դռնապանուհին ըսաւ. «Երբ բարեկամս գայ, անմիջապէս հաղորդեցէք իրեն թէ Ժիւլը մեռցուցի, եւ գործը շատ լաւ վերջացաւ»: Դռնապանուհին չէ՛ թէ ապշեցաւ, այլ ապրամիեցաւ: Բայց երբ յանձնարարութիւնը կատարեց, սա պատասխանը լսեց. «Ի՞նչ մեռցուց. շա՛տ սղէկ է երեր. ես իրեն կ'ըսէի՛ արդէն...»: Այս անգամ խեղճ կինը... ցաւերը գոռաց:

◉ ԵՐԿՐԱԽՈՅԶԸ. — Այս անգամ հետաքրքրական ու ճշգրտապատում քաներ պիտի ունենամ թերթերու մէջ գրելիք, եթէ... կարենամ վերադառնալ:

◉ ՄԵԾՆ ՑՐԻՏՐԻԿ խաղաղութեան առեն շքանշան շնորհեց սպայի մը: Վերջինս կը վարանէր ընդունելու, փափկօրէն առար-

կելով թէ ռազմապաշտին վրայ մխայն արժանի էր զայն առնելու։ — «Յիմա՛ր, քեզի համար նոր պատերազմ սկսելու է հիմա» ձայնեց կայսրը։

◉ ՍԷՐ ՕՒ ԴՐԱՄ. — Տէրը կ՚ըսէ. «Խնդրեցէ՛ք եւ տացի ձեզ». Անկէ կրնաք խնդրել ամէն բան՝ բաց ի... դրամէ. քանզի Ան դրամը չսիրելուն՝ իր չսիրած արարածներո՛ւն մ ի ա յ ն կու տայ։ Առաւածմէ սիրուած մարդոցմէ կրնա՞ք յիշել մէկը — աւելք կամ հասարակ մահկանացու — որ դրամասէր եղած ըլլայ։

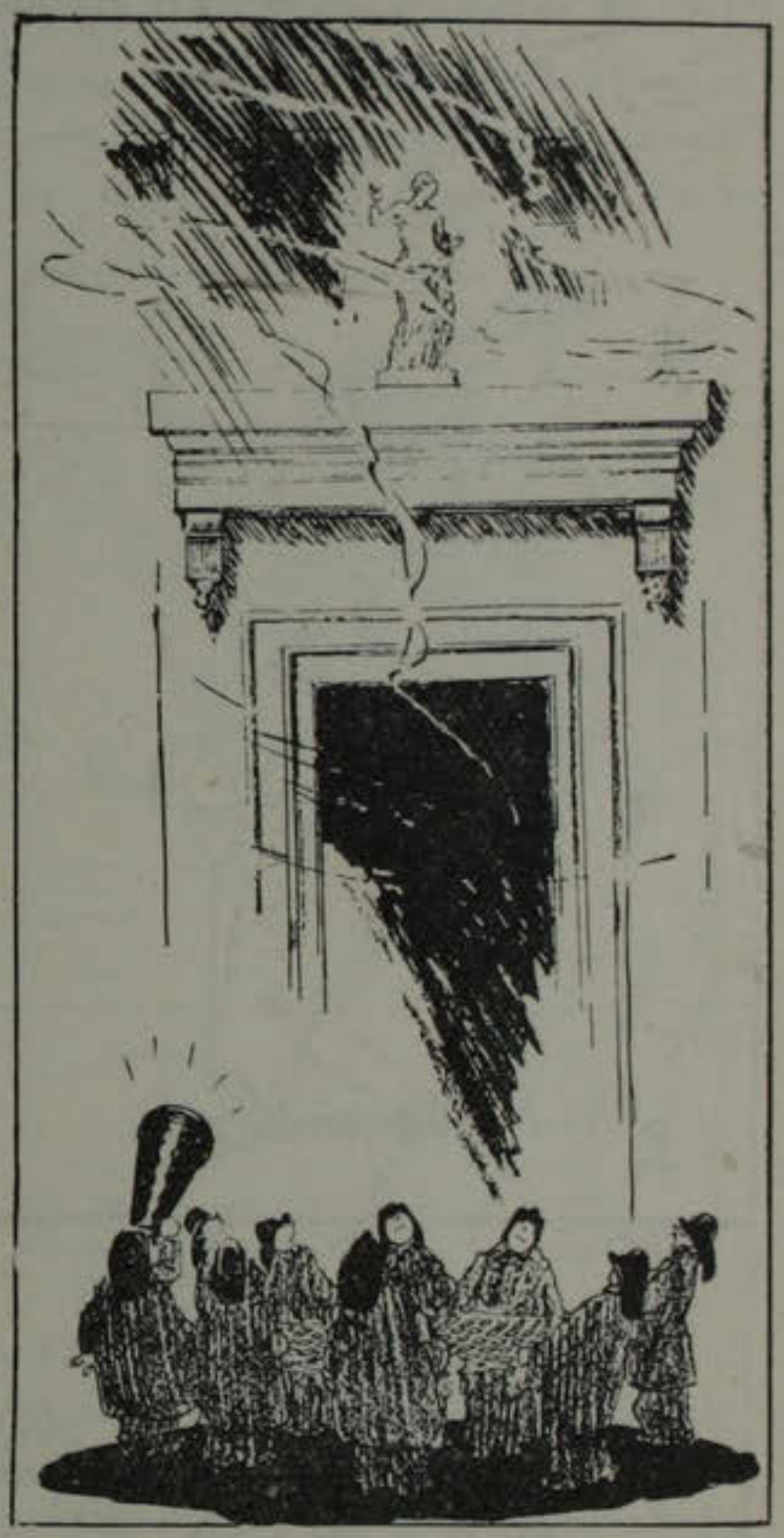

◉ ՔԱՏ ԱԽԵՏԱՐԱՆԻ. — Երկու բարեկամներ փողոցը կ՚անցնին ծերուկ մուրացկանի մը առաջքէն։ Մէկը կ՚ըսէ միւսին. «Ես ողորմութիւն չեմ տար երբեք»։ — «Եւ ինչո՛ւ»։ — «Որովհետեւ չեմ ուզեր ընել ուրիշներուն ինչ որ պիտի չուզէի որ ուրիշներն ընէին ինծի»։

◉ ՄԱՀԱԳՐԱԿԱՆ է հետեւեալը՝ վկայականի մը. — 1րդ տարի, մատենադարանի սրահը կը կախուի աչքի զարնող տեղ մը։ 2րդ տարի, կը տարուի նրբանցք՝ երբ տեղը մեռնէ որ չի կրնար անոր վրայէն բաւ մը կարգալ։ 3րդ տարի, վերնայարկի ննջախուցին մէջ՝ արդուզարդի սեղանին վրայ։ 4րդ տարի, սիրուհի մը պատկեր անոր տեղը կը դրաւէ, ինք ալ կ՚երթայ դուռին հետեւը կախուիլ։ 5րդ տարի, փոխադրութիւն 3րդ յարկ՝ այլեւայլի սենեակը։ 6րդ տարի, կնոջը կողմէ մառանը կը տարուի։ 7րդ տարի, շրջանակը կոշտ կերպով հանուելով՝ ուրիշ բանի կը դործածուի։ 8րդ տարի, հին անառակի մը հետեւը կ՚իյնայ առանց տուպի։ 9րդ տարի, կը կլորնայ, կը ծալլուի ու կը մեռնի պղտիկութեան մէջ։

◉ ԿԱՐՃԱՏԸ հրշէջը՝ փողը բերնին. «Ի սէր Աստուծոյ, վա՛ր դադրեցէք, տիկին, բռնկի՛ք պիտի...», անդիսանալով անոր արձան ըլլալը։

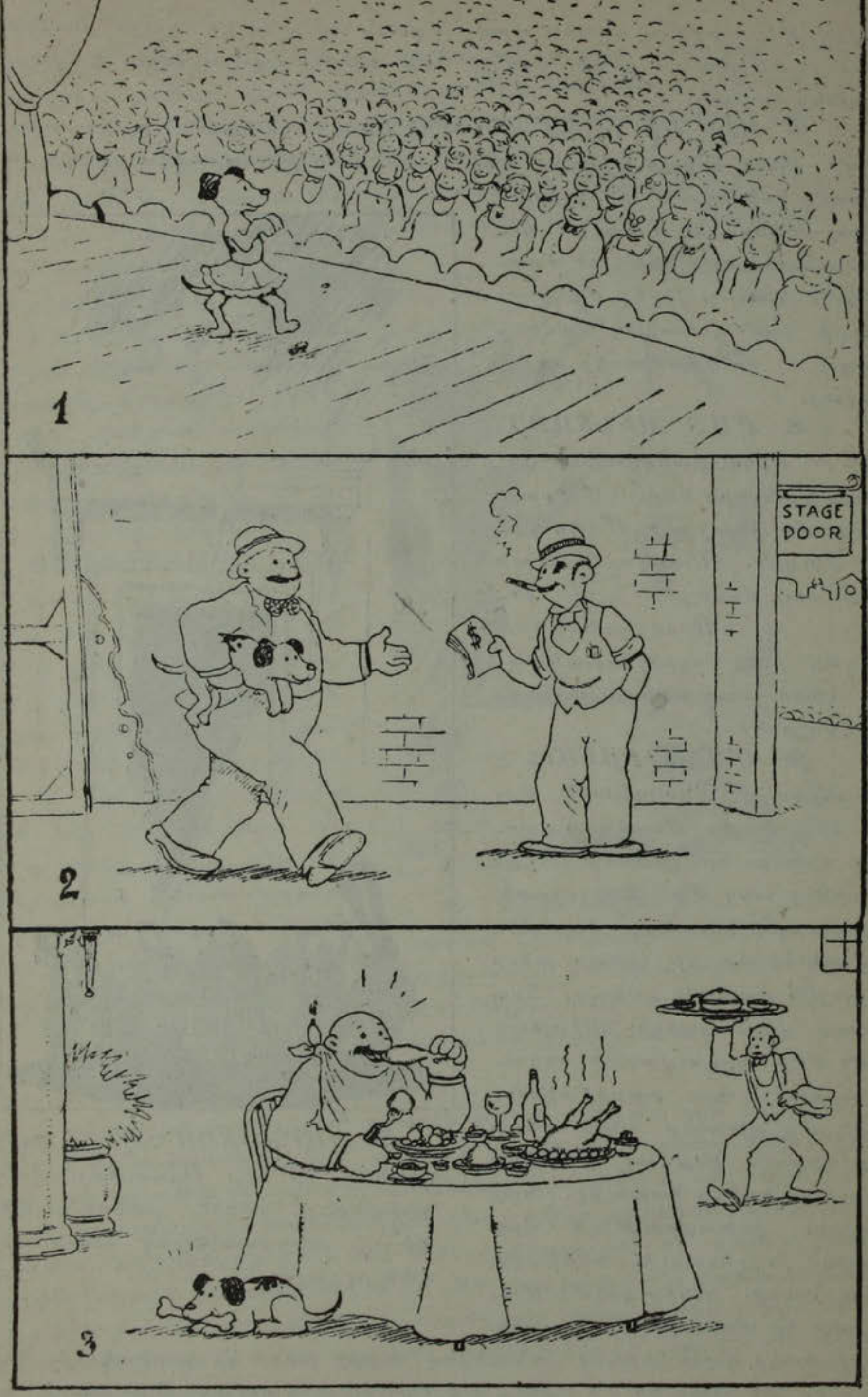

◉ *ԱՆՀՕՍ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ։ Դերասան շնիկն ու երախտա-դէտ տէրը։ Շնիկը՝ արեա՛ր վարձատրութիւն, քան թէ՛ առածին. «Կարգը քաշողն անասունն է, վարձքը առնողը՝ կառավարը»։*

◉ *ՊՈՊԻ!* — *Կնայէիր ծե՛ծ կերար, երբ առտուան ժամը 2ին տուն գացիր: = Երբե՛ք. այդ կողմէն բախտաւոր փրթայ. տես թէ ի՛նչպէս: Երբ ննջասրանէն ներս սպրդեցայ, շատ պդուշութիւն ըրի՝ ձայն չհանելու համար: Կինս կէս մը արթընցաւ եւ կարծեց թէ մեր շնիկն է. Պոպի՛, դո՛ւն ես ձայնեց: Ես ալ խոհեմութիւնը ձեռքէ չհանելով՝ անձայն մօտեցայ ու սկսայ... թաթիկները լզել»:*

◉ *ՉՈՒՏՈՂԱՅ ՓՈՂ՝* *ուտողաց անուշ. — Սուա-Պեռնար իր խումբով քանիցս թատերաշրջան կատարած է տոլարներու հայրենիքը. բայց իր խաղերուն ներկայ ըլլալու համար՝ հասարակութեան ի վաճառ հանուած տոմսերուն գիներն այնքան սուղ էին որ, կարելի էր ըսյնս անուանել «յետպատերազմեան» գիներ: Ամերիկացի մեծանուն երգիծաբան Մարգ Դուէյն կը պատմէ թէ իր ծանօթներէն երկու պառաւ միսեր շատ կը փափաքէին երթալ տեսնել աշխարհահռչակ դերասանուհին՝ երբ ան իրենց քաղաքն էր եկած: Բայց մէկ տոմսը 25 տոլար կ՚արժէր: Գոհացնելու համար հետաքրքրութիւն մը որ վերջապէս թեթեւ բան մըն էր՝ յանցանքի մը համարժէք էր: Այսպէ՛ս խորհեցան «անցեալ պաւուրքք» օրիորդները: Վերանձնութեան խայտնքէ մը տարուած՝ անանք հրաժարեցան իրենց հաճոյքէն եւ 2 տոմսերուն փոխարժէքը՝ 50 տոլար՝ ղրկեցին իրենց հեռաւոր ազգականներէն շատ աղքատ ու տարիքոր ամոլի մը: Յաջորդ շաբթո՛ւ միայն անանք իմացան որ իրենց ղրկուած առարկաները դրամ ստանալնուն պէս՝ քոքոու քոքոու գացեր բազմեր են 2՝ թիկնաթոռներու վրայ, ծափահարելու համար աստուածային Սուսան:*

◉ *ԱՂՊԵՍՆՑ* *կատարէն դէպի վիհ գահավիժելու վրայ եղող 2 ուղեւոր բարեկամք՝ Առաջը գործնականապէս հոլովելու վրայ. «Այն բարեկամը որ վտանգի պահուն իր ընկերը չի Թողուր, ճշմարիտ բարեկամ մրն է»:*

◉ *ԱՇԽԱՐՀ ԻՐ ՈՍՏՐԷՆ. — Ա.ը. «Կարդացի՛ր երէկուան թերթը: Մարգուն մէկը ձերբակալուած է 17 տարբեր պարագաներու մէջ մարգիտ գողցած ըլլալու ամբաստանութեամբ»: Բ.ը. «Զըսե՛ս որ այդ երանելին աշխարհս իբր իր ոտրէ՛ն գործածեր է...»:*

◉ ՋՐԱՄՈՅՆ. — Գինեպանը՝ յաճախորդին. «Ի՞նչ ըսիք այս գինիին»: — «Ա՛ն ալ պոհ մըն է ողողումներուն. ապահովաբար գետակին շա՛տ մօտ է ձեր բնակարանը...»:

◉ ԿՏԿՏԱՓ. — Յաճախորդ կինը. «Այս հաւկիթները թա՛մ են արդեօք»: Նպարավաճառը. «Հարցնե՛ն աւելորդ. եթէ տիկինը կը փափաքի՝ կրնայ սա հեռաձայնին միջոցաւ հաղորդակցութեան մըտնել մեր ապարանկին հետ ուր հաւերը կտկտալ ըսելու վրայ են դեռ...»:

◉ ԱՐՔԱՅԱՎԱՅԵԼ. — Մոֆշուտի Ասալիֆայի վզնուրկը մեծ յաղթանակ մը տարած էր Յունաց վրայ եւ անոնց կայսրը գերի բռնած: Իր վրանը բերել տա-

լով զայն, հարցուց անոր թէ ի՞նչ վարմունք կ՛ակնկալէր իրմէ: Կալանեակապ վեհապետը պատասխանեց. «Եթէ իբր թագաւոր է որ պատերազմ կը մղէք՝ ե՛տ դարձուցէք զիս. եթէ իբր առեւտրական կը մղէք զայն՝ ծախեցէ՛ք զիս. իսկ եթէ իբր մսագործ կը մղէք զայն՝ խողխողեցէ՛ք զիս»: Ի լուր այս խօսքերուն՝ վզնուրկը թողուց զայն ազատ:

◉ ԱՋԳԵՐ ՈՒ ՏԻՊԵՐ. — Շոգեկառքի ասուլիս. «Երբ տեսնես որ շոգեկառքը կայարան չհասած՝ ճամբորդ մը գլխարկը, վերարկուն ու պայուսակն առնելով ոտքի կելլէ ու դէպ ի դուռ ուղղուի, վստահ եղիր որ Իրլանտացի մըն է ան: Երբ ճամբորդը տեղը նստած մնայ՝ մինչեւ շոգեկառքին կանգ առնելը, յետոյ տեղէն գլլէ անտարբեր կերպով ու պատրաստուի դուրս գլլել, Անգլիացի մըն է: Իսկ երբ ճամբորդը տեղէն չշարժի՝ մինչեւ վակոնին ամբողջովին պարպուիլը, որպէս զի տեսնէ թէ մէկը բան մը մոռցա՞ծ է հոն, Սկովտիացի մըն է ան անկասկած»:

◉ ՄԻ ԳԱՂԱՓԱՐ... Ամբակումեան. «Բնութեան մէջ ի՛նչ անկարգ դասաւորուած է ամէն բան: Անտառներու հրդեհները միշտ կը պատահին ամառ ատեն, երբե՛ք ձմրան մէջ, որ գոնէ քիչ մը... տաքնայինք»:

◉ ՃԱՇԱՐԱՆԸ, յաճախորդը՝ սպասեակ մանչուն. «Ի՞նչ կ՛ընես, բարեկամ. թաշկինակո՞վդ է որ կը սրբես պնակը»: — «Ի՞նչ կ՛ըլլայ որ. շատ մաքուր մըն ալ չէ՛ թաշկինակս...»:

◉ ՃԱՇԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ, սպասեակ օրիորդը բերանացի կը ներկայացնէ ճաշացուցակը. «Խաշած լեզու, տապակած սիրտ, խորոված վայծաղ, շերտ-շերտ ուղեղ...»: — Բժիշկ յաճախորդը. «Ներողութի՛ւն, աղջիկս, ես հոս գլխուղ քննելու չեկայ, այլ ճաշելու...»:

◉ — ՇԱՄԲԱՆԻԱ կը խմեմ ես՝ հանդիսաւոր պարագաներո՛ւ մէջ: = Որո՞նք են այդ հանդիսաւոր պարագաները: — Իմ Շանբանիա խմելներս...:

◉ ՀԱԻԱԽՕՍ. — Ճի՞շդ է այն խօսքը, թէ առտուն ուշ կը լուսնայ՝ երբ աքաղաղը շատ կանչէ: = Այո՛, բայց երբ աքաղաղները լուեն՝ հաւերը կը խօսին, եւ այն ատեն բնա՛ւ առտու չըլլար:

◉ ՋՐԿՈՒՄ. — Մսավաճառը՝ շնիկով անցորդի մը. «Հո՛ս նայեցէք, բարեկամ. ձեր շունը հորթու կոզիկ մը պոզցաւ հիմա խանութէս»: Անցորդը. «Ազէ՛կ որ յիշեցուցիք. իբր պատիժ՝ այսօր պիտի պրկե՛մ պինք ուտելիքէ...»:

◉ ԳԻՒՏԱՒՈՐ ՍՓՈՓ. — Անգլիացի համբաւաւոր երգիծաբան Սպէրն օրին մէկը հարկադրուեցաւ առանձնելու անախորժ պաշտօն մը. եղածն այն էր որ յոյժ պզտիկն նորատի կնոջ մը պէտք էր գուժել մահն իր հօրաքրոջ զոր շատ կը սիրէր: Սպէրն կը հասնի անոր բնակարանը, կը ներկայանայ, յետոյ կարեկից շեշտ մը դնելով իր խօսքին մէջ՝ կը յայտարարէ. «Ատրպատէս կը ցաւիմ որ անհուն նապէս տխուր է այցելութեանս նպատակը: Կու գամ ձեզ իմացնել ձեր հօրաքրոջ ու հօրեղբօր մահերը...»: Մանկամարդուհին իսկոյն կը մատնուի ջղային բուռն տագնապի մը: Երգիծաբանն՝ ուժգին. «Կեցէ՛ք, տիկին, սխալեցայ յուզումէս... ձեր հօրաքո՛յրն է միայն մեռնողը»: Կինն իր տագնապին մէջ կանգ առնելով կը հառաչէ. «Ա՛հ, լաւ ուրեմն... չարիքը կիսով չափ թեթեւցաւ»:

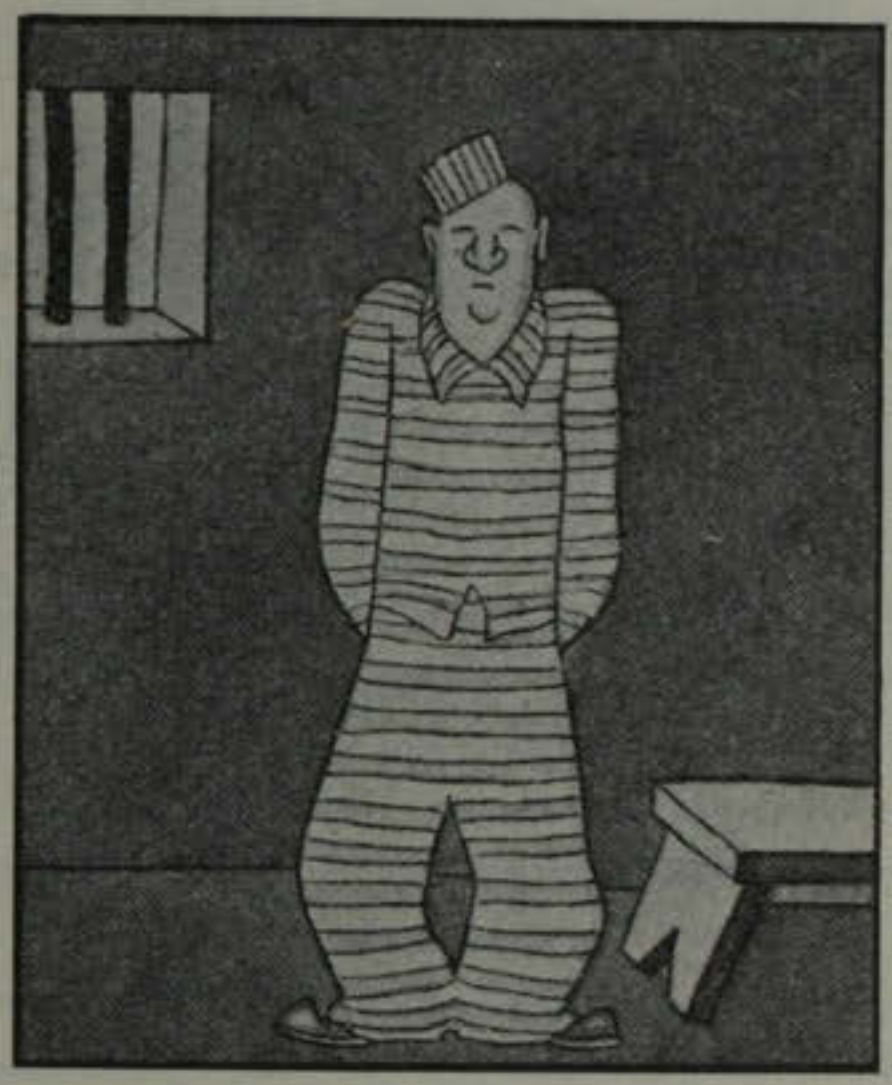

◉ ԲԱՆՏԱՐԿԵԱԼԸ. — Հագուեր շքեղեր եմ, բայց երթալիք տե՛ղ չկայ:

◉ «ԵՐԵՔ ԳՈՂԵՐ» էր անունն այն թատերախաղին որ քիչ վերջ պիտի սկսուէր ներկայացուիլ: Գիւղացի մը քաղաք իջնելուն՝ անցաւ նոյն թատրոնին առաջքէն, եւ խաղէն հրապուրուած՝ մուտքի գինը հարցուց: — «Ա կարգ՝ 20 ֆրանգ, Բ կարգ՝ 10 ֆրանգ» պատասխանող պաշտօնեային ըսաւ իր շինականի անկեղծութեամբը. «Ձեր խաղին հերոսներէն առաջինը տեսած եղայ. պէտք չունիմ այլ եւս միւս երկուքը տեսնելու...»:

◉ ՍԻԼՅ. — Երկու ընկեր կ'երթան բազմիլ ծովեզերքի զբօսարանը: Սպասեակը կը մօտենայ. «Ի՞նչ կ'առնէք»: — «Սէլցի ջուր»: — «Բայց առիկա չի՛ խմուիր առանձին»: — «Այո՛, բայց մենք երկու հոգի ենք, առանձին չենք...»:

◉ ԳՈՐԾԱԶՈՒՐԿ մը կ'ըսէ դատարկաշրջիկի մը՝ երբ պատի մը տակ նստած են. «Իրաւ որ տաղտկալի բան է այս վիճակը»: — «Յանցանքը քո՛ւկդ է. ինչո՞ւ համար վարժեցուցիր ինքզինքդ աշխատելու գէշ ունակութեան...»:

◉ ԳԻՐՔ ԾՆՆԴՈՅ! — Պարոն մը կը ներկայանայ ամերիկեան թերթի մը խմբագրութեան՝ պահանջումի մը համար: Կ'առաջնորդուի տնօրէնութեան սենեակը: — «Պարո՛ն տնօրէն, ձեր պատուարժան լրագիրէն կ'իմանամ որ ես մեռե՛ր եմ»: Տնօրէնը. «Եթէ իմ թերթս է գրեր առանկ բան մը... խրոխտութիւնը ճիշդ է»: — «Բայց կը հաւատա՛մ ձեզ թէ սխալ է. ախաւասի՛կ եմ, ողջ-առողջ: Հետեւաբար կ'ապաւեմ որ ձեր թերթը ետ առնէ իր գրածը»: — «Անկարելի՛ է. պարոն, աւելորդութիւն չունինք մեր թերթին մէջ երեւցած որեւէ տող ուրբագրելու»: — «Եւ սակայն...»: — «Խնդիրը կարգադրելու եւ մեր բարի համեմատութիւնը ցոյց տալու համար, վաղուան թիւով կ'անցընեմ զձեզ... Ծնունդներու ցանկին մէջ»:

◉ ՏԱՍԸ ՏԱՐԻ. — Կօշկակարը. «Վատահ եղէք, տիկին, թէ ձեր տղան տասը տարի պիտի կրնայ հագնիլ այս կօշիկը...»:

◉ ՃԱՐ ՄԸ. — Սկովտիացի ճէյմս՝ իր հոգեվարքի ժամերուն. «Ուրհուրդ կու տամ քեզի, որ մահէս վերջ կարգուիս, որպէս զի նայող մը ունենաս երբ տարիքդ առնես»: Կինը. «Երբե՛ք. վերջէն ի՞նչ կ'ըլլայ վիճակս արքայութեան մէջ... երկու ամուսինով»: Ճէյմս՝ պահ մը մտածկոտ. «Գոա՛յ. սա դրացի Գուպի՛ն հետ կարգուէ. ինք եկեղեցի չերթար բնաւ, եւ հաւանաբար մեզի հետ արքայութիւն պիտի չերթայ...»:

◉ ԱՆՁՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ. — Ա.ը. «Երբ ամուսնանամ, պէտք է որ կինս անբան անասուններըը սիրող ըլլայ: Բ.ը. «Կը հասկնա՛մ փափաքդ...»:

◉ **ՎՐԱ՛Ս ԲԱՐԻ.** — Փողոցին անկիւնը միշտ կը նշմարուէր այդ մուրացկանը՝ ճիտէն գինացէ՛ք կոյր աղքատին պիտակով իր շան հետ: Անցորդ մը առտու մը սու մը կը ձգէ անոր կարկառած գըլխարկին մէջ, եւ 2 քայլ առնելէ յետոյ՝ կը վերադառնայ ըսելով. «Արդեօք սխալմամբ կէս ֆրանգնո՞ց մըն էր ձգածս»: — «Ո՛չ, պարոն, ահա՛, սու մըն է ձգածնիդ»: — «Ուրեմն իրաւցնէ կոյր չե՛ս դուն»: — «Վրա՛ս բարի. կոյրը ես չեմ, այլ··· շունս»:

◉ **Ի՛ՆՉ ՈՒՂՂԱՄԻՏ.** — Նաւապետը 2 նաւաղ եւս վարձեց՝ ընելիք մեծ ծովագնացութեան համար: Ա.ը գրաւոր յանձնարարականներ ու վկայագիր չունէր, մինչ Բ.ը բազմաթիւ ունէր ատոնցմէ՝ որոնք իր ուղղամտու-

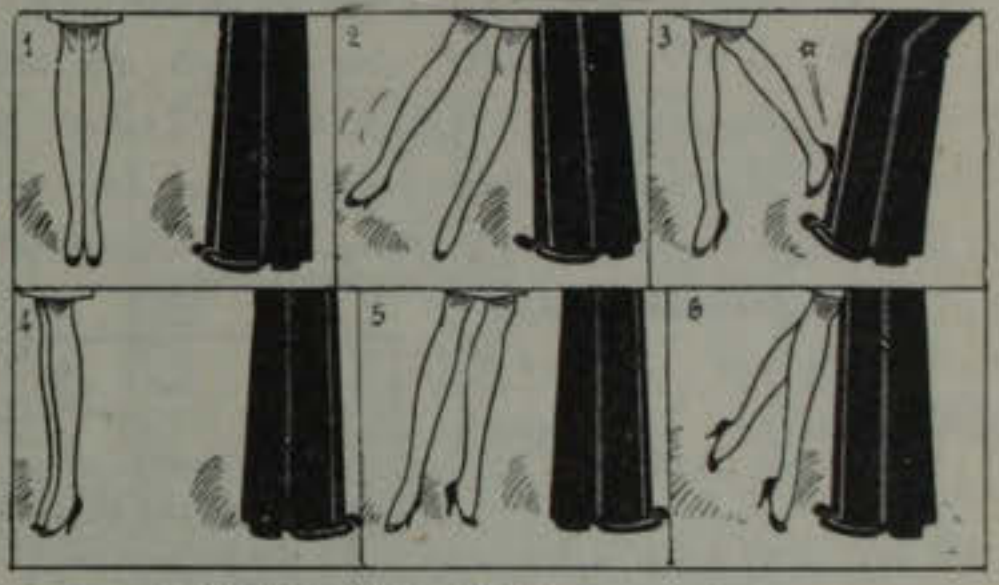

թիւնն ու պարկեշտութիւնը կը հաստատէին: Ճամբան սաստիկ փոթորիկի կը բռնուին: Բ. նաւապետը՝ ձեռքը դոյլով ջուր՝ երբ վերնայարկէն կ՛անցնէր, խոշոր ալիք մը մտաւ ներս ու ծով քշեց զինք: Արկածին ականատես ընկերը փութաց նաւապետին մօտ. «Ի՛նչ ուղղամիտ ու պարկեշտ նաւապետ է եղեր, շիտակը, միւս ընտրածնիդ»: — «Ի՞նչ է, ի՞նչ կայ որ»: — «Ի՞նչ պիտի ըլլայ. առաւ քալեց··· հետը տանելով նաեւ նաւուն դոյլը»:

◉ **ԿԱԹ ՈՒ ԿԻՑ.** — Ագարակապանը՝ բարկացայթ. «Ի՛նչպէս պարապ դոյլով կու գաս կոր. կովը կաթ չտուա՞ւ այսօր»: Մշակը. «Տուաւ 9 քաշ կաթ, եռեւէն ալ··· կից մը»:

◉ **ԹՈՒՂԹԻ «ՁԵՌ».** — Չարլզ Լէմպ անգլիացի գրողին մասին կը պատմուի թէ օր մը թուղթ խաղալու կ՛երթայ բարեկամի մը տուն. խաղի միջոցին կը նշմարէ որ դէմը նստողը շատ աղտոտ ձեռքեր ունի, ու կ՛ըսէ փափկօրէն. «Բարեկա՛մ, եթէ աղտը խաղի թուղթ ըլլար՝ ի՛նչ ձեռք(*) ունեցած պիտի ըլլայիք...»:

◉ **ԻՐԱՐՄԼԻ ՈՒԺԳԻՆ.** — Կապելային մէջ՝ բարկենտանք օրով՝ սեղանի մը շուրջ իմբուեր էին 3 ընկեր եւ··· քաղաքը տուեր. մին՝ կոյր, միւսը՝ մուրացիկ, երրորդն ալ՝ պատերազմի մէջ 2 բազուկները կորսնցուցած զինուոր մը: Առաջինը գաւաթը վերցուց նորէն ու բանաստեղծ կարեցաւ. «Գոյնի՛դ մեռնիմ, գինի՛, որ սիրակա-

---

(*) Թղթախաղի մէջ՝ բաշուած Մուղներու համախումբ տեսակ:

նիս այտերուն պէս կարմիր ես»: Թեւատը՝ բոլէն. «Ձայնդ քե՛զ քաշէ; թէ ոչ՝ ապտակը կը փակցնեմ հիմա»: Մուրացիկը՝ շտապ. «Դուն ուժով փակցնե՛լդ նայէ. արեան դինը ե՛ս պիտի վճարեմ...»:

◉ ԱՅՐԻՆ՝ իր աղջկան թեկնածուին. «Աղջիկս քմահաճ է. օր մը կ՚ուզէ ձեզի, հետեւեալ օր մտադրութիւնը կը փոխէ: Անոր տեղ՝ ի՛նձ հետ ամուսնացէք. ես աւելի՛ հաստատամիտ եմ: Եւ յետոյ, կ՚արժէ՛ որ այս կերպով դաս մը տուած ըլլանք իրեն...»:

◉ ԽԵ՛ԼՔ ԿՏՐԵՐ Է. — Սպան՝ զինուոր մը հարցաքննելու վրայ. «Սեպենք որ դուն պահակ ես ու կ՚իյնաս ծուղակի մը մէջ. ի՞նչ պիտի ընէիր այդ պարագային»: — «Եթէ իյնամ, պիտի ջանամ ոտքի կանգնիլ կրցածիս չափ...»:

◉ ՍԿՕՎՏԻԱՅԻ հողագործ մը ակռան քաշել տալու կ՚երթայ ատամնաբոյժին: Վերջինս. «Հիմա քնանալու դեղ մը պիտի տամ. երբ 1 վայրկեանէն արթննաք՝ ձեր ակռան քաշուած պիտի տեսնէք»: Քիչ մը խորհելէ ետք՝ հողագործը դրամապանակը հանելու կ՚ըլլայ: Ատամնաբոյժը. «Քաշեմ, վե՛րջը վճարեցէ՛ք»: — «Ես ատիկա չէ՛ր որ կը մըծածէի. կ՚ուզէի գիտնալ թէ ո՛րքան դրամ կայ քսակիս մէջ...»:

◉ ՍԱՐՍԱՓ. — Խելօք Դաւիթ. «Այ՛, սիրելիս, ա՛յն ատիճան վախցայ որ, մաղերս իսկապէս ցցուեցան գանկիս վրայ՝ իրենց ամբողջ հատակով, ու գլխարկս նետուեցաւ մինչե՛ւ առաստաղ...»: Ամբաւկում. «Ատ ի՞նչ է որ. ես իմ ատրճանակս պատմեմ տե՛ւ. օրին մէկը գլո՛ւխս էր որ ցցուեցաւ... մաղերուս վրայ: Եւ ահա՛ անկէ ի վեր... ճաղատ եմ»:

◉ ՎԻՃԱԿԸ ՅԱՒԻՐԻՆ որ բեմին վրայ՝ փորձարկութեան պահուն՝ իսկական պիծակէ մը յարձակում կը կրէ:

◉ ԿՏՐՈՒԿ ՄԻՋՈՑ. — Մեռելաթաղը մեռելը գննեց ու պատեց յոնքերը, որովհետեւ անոր գլուխը դրուած կեղծամը վար կը սահէր եւ ճաղատ գլուխը կ՚երեւէր: Յօսքն ուղղելով այրիին՝ քիչ մը խէժ ուզեց փակցնելու համար: Կինը գնաց եւ երբ վերադարձաւ, մեռելաթաղը պատասխանեց անտարբեր. «Պէտք չմնաց այլ խէժին. գամ մը գտայ ու գործս տեսայ...»:

◉ *ՁՏԵՄԸ.* «*Այո՛, ազնի՛ւ տիկին, այսօրուան դիրքիս եմ հաւատ դարձի սկսելուս առա՛նց կուտ մը ունենալու: Ես ունէի լոկ իմ իմացականութիւնս*»: *Տիկինը.* «*Շնորհաւորութիւններս, սիրելի՛ պարոն. իրօք փառաւոր բան է այդ արդիւնքին հասնիլ, բացարձակապէս բան մը չունենալով ճամբայ ելլելով...*»:

◉ *ԱՉԳ. ԳՈՐԾԻՉ.* — *Ա. ընկերը.* «*Հապա Աբա՛ն, ա՛յն որ բանի մը եարար չէր գործին մէջ, ա՛ն ի՛նչ եղաւ*»: *Բ ընկերը.* «*Ան հիմա ազգային գործիչ է...*»:

◉ «*ԻՆՉ Է ԳՐԱՄԸ, սահմանեցէ՛ք զայն*». *այս հարցումն էր ահա զոր անգլ. օրաթերթ մը ըրաւ հերու իր ընթերցողներուն: Պատասխաններուն մէջ հետեւեալները կային,* 1. «*Գրամը կուռք մըն է զոր բոլոր ժողովուրդները կը պաշտեն՝ աւանց դասակարգի խտրութեան, թէեւ այդ կուռքը մ՛է մէկ մեհեանն ունի իրեն*»: 2. «*Գրամը քաղցր կ՛ընծայէ յոգնութիւնը*»: 3. «*Գրամը հաճելի կ՛ընծայէ կեանքը*»: 4. «*Գրամը ախեղերական անցագիր մըն է որ զմեզ ամէնուրեք կրնայ տանիլ՝ բայց ի... երկինքէն, ու կ՛ատելէ ամէն ինչ՝ բայց ի... երջանկութենէ*»: *Վերջինս էր ահա առաջնութիւն շահողը:* — *Այս լուրը մեզ հաղորդող մեր աշխատակիցներէն մին՝ Ն. Պ. իր պատասխանն ալ կցած էր, որ ահա՛. «Գրամը կուռք մը կամ առասած մը չէ, այլ Աստուծոյ ջիլը՝ երկարած մինչեւ մարդոց... գրպանները: Կըրցա՞ր բանել այդ ջիլը. քա՛րկը են երկրային բոլոր արքայութիւնները, բայց ի խաղաղութենէն՝ ինքնապահ... անկուտիի մը*»:

◉ *ՊԱՏՈՒԱՆԴԻՐ կինն՝ իր գող էրկանը.* — *Ինծի՛ նայէ, եթէ այս օրերս նոր բան մը չգտնես՝ պիտի ստիպուիմ լուացարարութիւն ընելու: Եւ ի՛նչ ամօթ ինձ համար...:*

◉ *ԱՆԴԻՄԱԿ ԾՊՏՈՒՄ.* — *Կինը.* «*Տիկնանց պարահանդէսին համար ի՞նչպէս ծպտուելու եմ որ մէ՛կ հատիկ ըլլամ ու չճանչցըւիմ*»: *Ամուսինը.* «*Հանէ՛ ոսկի ատամնաշարդ ու կեղծամդ, կարմիր մի՛ քսեր շրթունքիդ, սեւ՝ կոպերուդ, փոշի՝ այտերուդ. գրաւ կը դնեմ որ ա՛չ ոք պիտի ճանչնայ զքեզ*»:

◉ *ԱՆԳԻՆ!* — *Դատարկապորտը.* «*Ա՛ս ի՛նչ փառաւոր վերարկու է հագածդ. ո՞ւր է*»: *Դատարկաշրջիկը.* «*Շիտակը չեմ գիտեր. առած տեղս գին գրաւած չէ՛ր վրան...*»:

◉ *ՄԵԳՔ ԵՂԱՒ...* — *Երեք Սկովտիացիներ կ՚անցնէին ցեխոտ ճամբէ մը, երբ ինքնաշարժ մը եկաւ եւ ցեխակոյտին վրայ փուեց անոնցմէ մին: Բ ուղեկիցը փութաց արկածեալին մօտ որ մեռելի պէս անշարժ պառկած էր: Գ ուղեկիցը՝ Բ.ին. «Ինչո՞ւ այդքան տխրեցար. ազգակա՞նդ էր արդեօք»: — «Երանի՛ թէ միայն ազգականս ըլլար, եւ իմինս չըլլա՛ր... հագած տաբատը»:*

◉ *«ԱԴԱՄԱՆԴԻՆ ադամանդը կը կտրէ». անգլ. առած մըն է այս՝ որ իմաստով կրնայ համեմատուիլ «Անկրօնին հախէն անհաւատը կու գայ» արեւելեան առածին հետ: Մարդուն մէկը բարեկամի մը տուն ճաշի գացած էր. սեղան բերին իր չսիրած մէկ կերակուրը: «Ի՛նչպէս կը գտնէք, համով չէ՞» հարցուց տանտիրուհին: Հիւրը՝ լըրբօրէն. «Ասիկա խոզերու համար շատ լաւ է»: Տիկինը «Եթէ այդպէս է, կրնամ քիչ մըն ալ հրամցնել ձեզի...» վրայ բերաւ անվարան:*

◉ *ՀՈՏՈՒԼՏԱՅԻՔ. — Դրամատէր մը հիւրընկալով կանչէ տըւաւ նշանաւոր բժիշկ մը: Վերջինս ալէկ մը քննեց զայն, յետոյ գրպանէն արուակ մը հանելով՝ գրաւ հիւանդին քիթին տակ ու ըսաւ. «Ուժո՛վ մը հոտուըտացէք... հիմա, աւելի՛կ բժշկուեցաք»: Դրամատէրը հարցուց թէ ի՞նչ կը պարտէր: — «Հինգ հարիւր ֆրանգ» պատասխանեց բժիշկը: Դրամատէրը նոյնքան գումարի դրամատոմս մը հանելով ծոցէն՝ բունեց զայն մանապէտ մարդուն քիթին ու ըսաւ. «Ուժո՛վ մը հոտուըտացէք, տոքդոր... հիմա, ասելի՛կ վճարուեցաք»:*

◉ *ԳՕՂԸ. «Ասիկը կը վախցնէ զքեզ, չէ՞». Անցորդը. «Երբե՛ք... միայն թէ... պարպուող ատրճանակին ձայնը չիսկեր թունդ կը հանէ...»:*

◉ *ՀԱՇԻՒ, ԱՊԱ ՉՕՒ. —*

Տարի չ՚անցնիր որ Ալպեան լերանց կատարները բարձրանալու ցանկութիւնը մէկ քանի մարդու գլուխ չուտէ. եւ սակայն «մարդասպան Ալպեանք» ամէն տարի իրենց կը քաշեն հարիւրաւորներ՝ որոնց միակ բաղձանքն է ատք դնել այդ անկոխ բարձրութեանց վրայ: Զուիցերիացի պանդոկապետ մը որ հաշիւը գիտցող մարդ մըն ըլլալու է, իր իջեւանին գրասենեակին պատէն սա ազդը կախել տուաւ. «Կը խնդրուի մեծ վերելքներ կատարել ուզող արգոյ յաճախորդներէն, որ հաշիւնին մաքրեն՝ ճամբայ ելլելէ առաջ»: Ասիկա գուցէ պազ ջուր մը լեցնէ ամէնէն հաստատակամ ալպեական(alpiniste)ներուն եռանդին վրայ:

◉ *ՄԱՐՄԻՆ ՄԻ.* — *Նորապսակ կինը. «Կը յօրանջե՞ս. ուրեմն իմ ներկայութեննէս տաղտո՞ւկ զգացի՞ր»: — «Չէ՛, ճանիկս, քահանան չըսա՞ւ երէկ՝ եւ եղիցին երկոքեան ի մարմին մի: Ուրեմն միտնակ եմ հիմա, ու դուն տրաքանակա՛ն գաիր իմ ձանձրոյթ զգալս...»:*

◉ *ՅԵՏԻՆ ՃԱՆՃԸ.* — *Յաճախորդը. «Հո՛ս եկուր, նայէ՛ սա բերած գարեջուրիդ. կը տեսնե՞ս կոր մէջի ճանճը»: Սպասեակը. «Ներողութի՛ւն, պարոն. կը կարծէի որ բոլորն ալ ժողվեր հաներ եմ մէջէն...»:*

◉ *Ա՛Լ ՉԻՐՔ ԾԱՓ.* — *Ժամանակէ մը ի վեր անգլ. դերասաններ կը գանգատին ուվնդիրներու տրամադրութեանը մէջ նըշմարուած փոփոխութեննէն: Ներկայացուած խաղերուն յաջողութիւնը որքան ալ մեծ ըլլայ՝ ա՛լ ծափ չի լսուիր: Զըլացած դերասաններուն՝ ժողովուրդը կը խնդայ, եւ ընդհանուր քրքիջը բոլորին ուրախութեան ակներեւ նշանն է: Տխուր տեսարաններուն՝ հեծկըլտուքներու աղմուկը ցոյց կու տայ թէ ունկնդիրք առաջուան չափ զգայուն չեն: Բայց ա՛լ ծափ զարնող չկայ: — Թատրոնի մէկ քանի անօբէններ քննութեան ելան, ունկընդիրներն ու պիտոզները հարցափորձեցին ու գտա՛ն վերջապէս գաղտնիքին բաւլինքը: Եթէ հանդիսականները չեն ծափահարեր, պատճառն այն է որ այսօր ամէնքն ալ ժամացոյց ունին իրենց բազուկին վրայ եւ գիտեն թէ ընդհատ շարժուձեր կը կատրեն... զսպանակը: Ներաձեւութեան մէկ մանրամասնութեան ի՛նչ հետաքրքրական ազդեցութիւն՝ հաւաքականութեան մը հոգեբանութեան վրայ:*

◉ *ՄՏՆԵԼ-ԵԼԼԵԼ.* — *Կինը. «Քեզի ալ բան մը ըսի՞նք մի... մէկ ակամջէդ կը մտնէ, միւսէն դուրս կ՛ելլէ»: Ամլը. «Քեզի ալ բան մը ըսի՞նք մի... երկու ականջներէդ կը մտնէ, բերնէդ դուրս կ՛ելլէ»:*

◉ *ԹԱՐՄ ՁՈՒԿ.* — *Ճաշարանին մէջ՝ յաճախորդը. «Պիտի ուզէի շաբաթ մը աւելի առաջ եկած ըլլալ հոս»: Ճաշարանատէրը. «Մեծ պատիւ կ՛ընէք, պարո՛ն, մեր հաստատութեան»: — «Ըսել կ՛ուզէի որ նախամեծար կը սեպէի այսօր կերած ձուկս այն առե՛ն կերած ըլլալ. աւելի թարմ պիտի ըլլար...»:*

◉ *ԱՏՈ՛Ր ԱԼ ՓԱՌԲ.* — *Սկավտիացի մը գիշերը տուն երթալու միջոցին՝ յարձակում կը կրէ 3 գողերէ: Երկար եւ արիւնալի կռիւէ մը վերջ՝ գողերը կ՛աջողին զսպել զայն, բայց շա՛տ կը զարմանան՝ երբ իրենց «մեծ որս» կարծածնուն վրայէն 4 սէնդ միայն կը գտնեն: Իրենցմէ մին. «Ա՛յսչափ դիմադրութիւն չո՞րս սէնդի համար, անանք ալ ծուռ ծռմռկած...»: Միւս ընկերը. «Ատո՛ր ալ փառք. եթէ այդ գումարին կրկինն ունենար գրպաններուն մէջ, կը վստահեցնեմ ձեզի թէ այս մարդը բոլորս ալ պիտի մաքրագործէր»:*

◉ *ՍԱՆԴՈՒՂԸ ԼԵԶՈՒ Կ՛ԵԼԼԷ.* — *Գաւառական քաղաքի մը մէջ շաբաթ չէր անցներ գրէթէ՝ առանց քանի մը գողութեան դէպքի: Անգամ մըն ալ տան մը բ յարկը կը կողոպտուի՝ փողոցի կողմէն գրուած սանդուղով, որ գողը հոն կը մոռնայ՝ շտապ փախուստին մէջ: Քաղաքին գաւառապետը կը կանչէ բոլոր կասկածելի տիպերը: Ատեանը կանգնած է անբարբառ վկան՝ սանդուղը: Զո՛ւր հարցաքննութիւն. ճըշգրիտ խոստովանութեան ո՛չ մէկ վանկ կ՛ելլէ սակայն կարծեցեալ յանցաւորներուն բերնէն: Այն ատեն կը հրամայուի բարապանին, որ գողութեան գործիքը գետին պառկեցնէ եւ գաւազանի 50 հարուած իջեցնէ անոր վայտէ կողերուն ու արունքնեբուն, իբր թէ խոստովանցնելու համար գողութեան հեղինակը: Բարապանը նախապէս խրատուած ըլլալով՝ կը հնազանդի այս տարօրէն հրամանին եւ գանակոծումէն վերջ՝ ականջը կը մօտեցնէ սանդուղին, ապա զարմացում. «Տէ՛ր Գաւառապետ, կը յամառի կոր խօսիլ...»: — «Հարիւր հարուած է՛ւս» կը գոռայ գաւառապետը սպառնագին: Հրամանը կը կատարուի: — «Ի՞նչպէս, դեռ լո՞ւռ է անպգամը» կը գոչէ գաւառապետը: — «Ո՛չ, ո՛չ... ահա՛ իր խոստովանութիւնը. Այն ա՛նձն է գողը՝ որուն ուսին ես իմ փոշիս հետքը Գողուցի ուսամբարձ տարուելուս...»: Հանդիսաւոր արարին մէջ այս նախադասութիւնը հազիւ թէ արտասանուած, բո՛ւն աւազակը որ իրօք ամբաստանեալներուն շարքին մէջ կը գտնուէր՝ սարսափահար իր ուսը թոթվեց մեքենաբար, մինչ ատիկան մըն ալ իր ձեռքը դրաւ նոյն տեղին, աւաջնորդելու համար պինք... երկրային քաւարան:

◉ *ՍԼԻ ՇՆԻԿԸ* ճերմակ շնիկին ակնարկով կը հասկցնէ թէ իր տիրուհին իր բերանակապին օրինակը... գողցած է կօշիկներուն համար:

◉ *ՄԱԹԵՄԱՏԻԿՈՍ*։ — *Հա-մալսարանի մը Ուսուցչութեան ճիւ-ղին մէջ խիստ կնճռոտ խնդիր մը երեւան կ'ելլէ։ Աշակերտք իզո՛ւր կ'աշխատին տիւ եւ գիշեր «գործեան հանգոյց»ը քա-կելու համար. ճարահատ՝ պայն կը ներկայացնեն իրենց ուսուցչապետին որ նոյնպէս կ'անճրկի կը մնայ ու կը տանի զայն Կաճառին։ Գրահաշիւ, գուշագոչ, քանակ, գրիչ, կաւիճ ու քրտինք՝ ընդունայն, մինչեւ որ կը վճռուի խնդրոյն «անմարսելի» հանգամանքը։ Ապին, սակայն, սեւուռիկ մկնիկ մը — քո՛ւն Մաթեմատիկոսը — կ'առաջանայ իր ծակէն ու կ'սկսի զամբիւղին մէջէն դուրս յորդող խնդիրները կրծել, լուծել ու... մարսել։*

◉ *ԻՐԱՐՄԻ ՀԵՌՈՒ.* — *Սկովտիացի ագարա-կատան ծոն Բարքըր իր մշակներէն մէկուն հետ կը նշանէ աղջիկը։ Կիրակի մը ծոն Բարքըր յանկարծակի կը բերէ նշանածները՝ վերի յարկի սենեակին մէջ տարփագին փարած իրարու. եւ երիտասարդին դառնալով. «Բարեկա՛մ, ես ալ առնօք երբ երթայի նշանածիս տունը, սենեակին մէկ անկիւնը ես կը նստէի, միւս անկիւնն ալ ան»։ Երիտասարդը. «Ես ալ նոյնը պիտի ընէի, եթէ միայն Մխսխ Բարբքըրը հոս ըլլար...»։*

◉ *ԲԼԷՈՒԼԸ՝ վարդին առջեւ.* — *Անգլիացի մեծանուն ծո-վակալ Սիանի Սմիթ օր մը հիւր կ'երթայ ծաղկասէր բարեկամու-հի մը։ Տիկինը պատճառ պինք իր վարդաստանը տանելուն՝ կ'ըսէ. «Կը վախնամ որ երբեք պիտի չկրնամ սա վարդը կատարե-լութեան հասցնել»։ — «Այն առեն թոյլ տուէ՛ք ինձ, տիկին, որ կա-տարելութիւնը հասցնեմ այդ վարդին» պատասխանեց Սմիթ, նորա-տի գեղուհին մղելով դէպ ի պակասաւոր վարդը։*

◉ *ՅԱԽԷՏ ԱՄՈՒՍԻՆ.* — *Մխայեալ Նահանգաց Լոնտոնի դեսպան Մր. Ճոզիֆ Բօէյդ ճաշէ մը վերջ՝ զուարճալի խօսակցու-թեան մէջ էր բարեկամներու հետ։ — «Եթէ դուք չըլլայիք ա՛յն որ էք հիմա, ո՞վ պիտի ուզէիք ըլլալ» հարցուցին իրեն։ — «Ո՞վ կ'ուզէի ըլլալ՝ եթէ ես ինքս չըլլայի» կրկնեց դեսպանը յամրօրէն, նայելով իր կնոջ որ ժպտալից՝ անոր պատասխանին կ'սպասէր, «լա՛ւ ուրեմն, երկրորդ ամուսինը կ'ուզէի ըլլալ... Մխսխ Բէօյդի»։*

◉ *ԻՆՉ ԽԱՂ...* — *Ներկայացումը կատարեալ ձախողանք մըն էր։ Առարէն վերջ՝ շատեր մեկնած էին թատրոնէն։ Բ.ին՝ թատրոնը նոյնպէս պարպուիլ սկսաւ։ Կրիտիկոս մը աթոռէն վեր ե-լլելով՝ ձեռքը վեր բարձրացուց ու գոչեց. «Սպասեցէ՛ք. նախ կինե-րուն ու պզտիկներո՛ւն ճամբայ տուէք...»։*

◉ «ՔՈՒ ԿՈՂՄԷԴ». — Յաճախորդուհին. «Ես քենէ ուզեցի 1 երկոտասաներեակ տանձ. տուն տարի, տեսայ թէ 11 հատ միայն կայ»: Մրգավաճառը. «Մինչ դուն կողմէդ դուրս հանեցիր, վասն զի... փտած էր»:

◉ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԵՐԿԻՆՔ. — Այրն Տիկին Ն. «Երբ Ալպէռին ըսի ամուսնութեան իր առաջարկն ընդունիլս, պատասխանեց թէ եօթներորդ երկինքը կ'զգայ ինքզինք»: Ուրիշ կին մը. «Շատ բնական է այդ. Ալպէռ ասկէ առաջ 6 անգամ կարգուած էր...»:

◉ ՀՈՎԱՀԱՐՈՒՈՂ ՀՈՎԱՀԱՐԸ. — Ճաքոնցի մը կը պարծենար իր ընկերոջ, թէ ինք հովահար մը շինած էր զոր պիտի կրնար գործածել 20 տարի. հովահարին մէկ չորրորդը բանալով՝ կը գործածէ եղեր 5 տարի, միւս քառորդը՝ նոյն ձեւով 5 տարի, եւ այսպէս շարունակաբար: Ընկերը՝ պաղարիւն. «Մե՛ծ շռայլութիւն. ես քենէ՛ շահաւոր եմ. հովահար մը ունիմ որ բովանդակ կեանքիս մէջ պիտի կրնամ գործածել. ամբողջովին կը բանամ պայն քիթիս տակ՝ առանց շարժելու. յետոյ կ'սկսիմ... գլուխս երերցնել»:

◉ ՓՆԱՐԻՆ ԾագումԸ:

◉ ԵՐԹՈՒԴԱՐՁԻ ՏՈՄՍ. — Ամուլը լեզուապայքարը կը շարունակէր շատ լուրջ կերպով: «Ես մօրս տունը պիտի երթամ» ըսաւ կինը վերջապէս: Ամուսինը հանդարտած՝ դրամապանակը հանեց ու տրցակ մը թղթադրամ դրաւ առջին. «Ահա՛ ճամբու ծախքդ»: Կինը համրեց, յետոյ բարկացած. «Բայց այսչափը չի՛ բաւեր... վերադարձի տոմսիս ալ համար»:

◉ ՔԱՂԱՔԱԿԻՐԹ ԵՐԿԻՐ. — Նաւաբեկութեան մը հետեւանօք քանի մը հոգի երկարօրէն լողալով ապատեցան եւ հասան անծանօթ կղզի մը՝ ուր սակայն սարսափահար տեսան թէ բնակութիւն չկար: Կղզիին ներսերը երկարօրէն թափառելէ ետք, անոնցմէ մին նշմարեց կախաղանէն կախուած մարդ մը եւ ուրախութեամբ գոչեց. «Փա՛ռք Աստուծոյ. քաղաքակիրթ երկրի մը մէ՛ջ ենք եղեր»:

◉ ՎԱՐԱԳՈՅՐ. — Այր ու կին կ'երթան յարկաբաժին մը վարձել: Կինը չորս դին դիտելէ ետք՝ ամուսնոյն դառնալով. «Գործիս չի գար այս յարկաբաժինը. տե՛ս սա լոգարանը, վարագո՛յր մը իսկ չունի. դէմի պատուհանէն չե՞ն դիտեր պիա՝ երբ լուացուիմ»: Ամուսինը. «Հոգ ընելիք բան մը չէ այդ, սիրելիս. դրացիները երբ տեսանեն զքեզ՝ իրե՛նք պիտի գոցեն իրենց վարագոյրը...»:

◉ ՀԵՌԱԽՈՍ. — «Տքդ. Գ. ազգակա՞ն է եղեր ձեզի»: — «Այո՛, բայց հեռաւոր ազգական»: — «Ձեր ի՞նչն է որ»: — «Եղբայրս»: — «Եւ ասիկա հեռաւոր ազգականութի՞ւն կը կոչէք»: — «Հարկաւ. մեր երկուքին միջեւ 11 քոյրեր եւ եղբայրներ կան ծնած»:

◉ ՍՈՒՆԿ. — Մ՚ուսուցչուհի մը կ՚ըսէն. «Հիմա դասիճին պիտի տարուխս. նախապէս կ՚ուզե՞ս բան մը ուտել»: — «Այո՛, սո՛ւնկ կ՚ուզեմ ուտել... ես որ միշտ վախցած եմ թէ կը թունաւորուիմ եւ երբե՛ք չեմ կերած...»:

◉ ՄԵԾ ՊԱՐՏԱՏԷՐԸ. — Եկեղեցի մը կառուցանելու համար Տէր-Պապան հանգանակութեան ելած էր, երբ ճամբան դէմը ելաւ ժլատ մէկ ծուխը որ քացէ ի քաց մերժեց անոր առաջարկը: Քահանան. «Բայց վերջապէս որ եւ է համեստ գումարով պէտք է մասնակցի՛ս դուն ալ»: — «Չե՛մ, չե՛մ կրնար, Տէր Հայր. հազար պարտք ունիմ ապրին անդին»: — «Այո՛, բայց դուն Աստծուդ շա՛տ աւելի մեծ պարտք մը ունիս քան թէ ուրիշներու»: — «Կրնա՛յ ըլլալ. բայց իմ Աստուածս իր պարտքը գանձելու համար ուրիշներու պէս ետեւէս չէ՛ ինկած, Տէր Հա՛յր...»:

◉ ԵՍԲԻՄԱՅԻ հայրն իր ազջկան. «Այդ պարոնը ո՞վ է»: — «Մեր դրացիին տղան. մէկ գիշեր հիւր է մեզի»: — «Մէկ գիշե՞ր...ը»: (Մանօթութիւն. — Հիւսիսային Բեւեռի մէջ՝ գիշերը կը տեւէ ամիսնե՛ր):

◉ ՏԷՍԱԿՅՈՒԹԵԱՆ ՄԸ խնդրանք. — Ոճրագործ պ... նոյէն քունուելով երբ դատարան հանուեցաւ, իբր պաշտպան-փաստաբան յատկացուցին խեղճուկրակ մէկը: Ոճրագործը. «Մ՚իթէ սա՞ է որ պիտի պաշտպանէ զիս, Տէ՛ր Դատաւոր»: — «Ի հարկէ»: — «Եթէ ինքը մեռնի, կրնա՞մ ուրիշ մը ունենալ»: — «Այդ պարագային՝ այո՛»: — «Այն ատեն թոյլ տայիք ինձ՝ իրեն հետ առանձին կարճ տեսակցութիւն մը ունենալ... սա ետեւի սենեակը»:

◉ ԵՐՋԱՆԿԱԲԵՐ. — Ձեռքի վրայ ծաղիկ ծախող մը. «Ա՛հա՛ ձեզի խնդածաղիկ, ապնի՛ւ պարոնս. գնեցէ՛ք վնջիկ մը, երջանկաբեր է»: — «Ա՛հ ձեզ մարդ. եթէ ճիշդ է ըսածդ, լա՛ւ կ՚ընես՝ սակաւիկ մէջ բուլոր ունեցածդ քեզի պահելով...»:

◉ ԱՄԷՆՕՐԵԱՅ ՃԱՇ. — Հարուստ մը՝ պարծենալով. «Հեռու այս ատեն Փարիզ էի. ի՛նչ կեանք...»: Բարեկամը. «Կինդ միասի՞ն էր»: — «Կը կարծես թէ կրնա՞ս պանիր-հաց տանիլ միասին՝ երբ ճաշկերոյթի երթաս...»:

◉ ԴԷՊՈՒԴԷՊ ՊԱՏԱՍԽԱՆ. — Ճաշարանապետը՝ յաճախորդի մը որ ընթրիքի պահէն շատ ուշ ներս մտած է, ճաշացուցակէն շատ մը տողեր ջնջուած տեսնելով. «Լաւ պատրաստուած եզան լեզու ունինք. վստահ եմ որ դուն պիտի ինաք ափսոսալով անկէ»: Յաճախորդը. «Ո՛չ. անասուններու բերնէն ելած որ եւ է բան չեմ կրնար բերանս դնել»: — «Այն ատեն, պարո՛ն... հաւկիթ տամ ձեզի»:

◉ ԱՌՈՂՋ ՈՒ ԹԱՐՄ. — Կանանց հոգեբանութիւնը վերլուծող բանախօսը. «Կնոջ միտքն աւելի առողջ եւ աւելի թարմ է»: «Ունկնդիր մը՝ ընդմիջելով. «Անշո՛ւշտ, քանի որ շուտ շուտ կը փոխէ զայն...»:

◉ ՍԻՐԸ խելք կու տայ ամէնէն տխմար կարծուած աղջկան, եւ տխմարութիւններ ընել կու տայ ամէնէն խելացի մարդոց:

◉ ԱԻԵԼԻ ՅՈՏԱԿ. — Բժիշկը. «Կ՛ըսէք թէ ձեր ամուսինը առլորութիւն ունի քունին մէջ խօսելու: Շա՛տ դժուար է ատիկա դարմանելը»: Տիկինը. «Բայց չե՛մ ուզեր որ դարմանէք, այլ անանկ դեղ մը տաք որ քիչ մը աւելի... յստա՛կ խօսի»:

◉ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՏԱՐՓՈՂ. — Շիկագոյի թատերապետ մը շատ ճարտար հնարք մը գտեր է իր թատրոնը լեցնելու: Տեղական լրագիրք ազդ մը կը հրատարակեն, որով անանուն անձ մը կը յայտնէ թէ կ՛ուզէ ամուսնացընել իր եղբօր աղջիկը. 500 հազար տոլար դրամ օժիտ եւ երշիկի գործարան մը. ապագայ փեսացուն պարտի առանձնել հաստատութեան տնօրէնութիւնը:

Լուսանկար «ԱՐԱՓՍ»
9, Rue Papillon, PARIS (9e)

Հարիւրաւորներն են որ քնանկանաբար կ՛ուզեն ընդառաջ երթալ այդ շողշողուն առաջարկին, եւ անմիջապէս իւրաքանչիւրը հետեւեալ նամակը կ՛ըստանայ. «Կարեւորն այն է որ պիտի հաւնի՞ք եղբօրաղջկանս: Այս իրիկուն իրեն հետ ... թատրոնը պիտի ըլլամ, թիւ 11 օթեակ, եւ եթէ ուզէք՝ կրնաք գալ եւ մեզ հետ խօսիլ»: Նամակը առացուղները գունդագունդ կը փութան լաւագոյն տոմսերը գնել նշանակուած թատրոնին, ուրկէ ներս մանելնուն՝ զո՛ւր կը սեւեռեն իրենց աչքը թիւ 11 օթեակին որ թափուր էր ցվերջ ներկայացման...:

◉ ԿԱ՛Մ... ԿԱ՛Մ... — Ամայի փողոց: Անցորդ մը անցորդի մը: «Ներողութի՛ւն. գիտէ՞ք թէ հոս ո՞ւր է պահականոցը»: — «Պահականոց չկայ հոս»: — «Ոտիկա՛ն մը գոնէ»: — «Ա՛ն ալ չկայ»: — «Ուրեմն, կա՛մ քահանիգ, կա՛մ կեանքերնիգ...»:

Սոյն բաժնին մէջ ամփոփեցինք այլեւայլ նիւթեր՝ մեր աշխատակիցներէն ու մեր կողմէ հայնայեռուած, խուսափելու համար Տարեցոյցիս մէջ բանալէ ուրոյն ՄԱՍեր՝ բանասիրական, կրօնական, դիցաբանական, բարոյական, աշխարհագրական եւ այժմէական յօդուածներու յատկացեալ : — Կը կարծենք Թէ հայազգի բժիշկ Ամիրտովլաթի ԱՆԳԻՏԱՑ ԱՆՊԷՏ բնաբանը որ գուցէ իրաւացի էր ԺԹ դարուն, այլ եւս խոտոր կը համեմատի մերօրեայ ըմբռնումներուն : Ահա Թէ ինչո՛ւ ամէն տարի փոխ կ'առնենք զայն, իմաստը մեր կողմէ հաստատականի վերածած: Այո՛, ԱՆԳԻՏԱՑ Ո՛Չ-ԱՆՊԷՏ, ցորչափ հայ գիտախոյզ միտքը կը սիրէ յաճախել կենցաղօգուտ գիտելեաց հին ու նոր սեղանատուները :

ՊԱՊԷՆ ՊԱՀԱՈՒԼԼԱՀ

Կանուխ իր ծննդավայր՝ Պարսկաստանէն, բաւական տարիներէ ի վեր գրէթէ ամէնուրեք բոյն դրած է Պահաուէիսմը (Bahaïsme) որ արդիական մեծագործ շարժումներէն մին է՝ հոգեւոր-մտաւորական մարզին մէջ: Անոր ծաւալումը կ'արդարանայ սա տեսակէտով որ, ան՝ իբրեւ կրօնի անձուկ եւ սահպ միամտական սահմաններէն դուրս նետուելով՝ կ'ընդգրկէ բարձր խեհալ մը, հետամուտ՝ մարդկութեան որքան հոգեկան երանութեանը, նո՛յնքան ալ ընկերային բարեշրջումին: Ուստի ան արժանի է մեծ ու խորին ուշադրութեան:

Աշխարհիս վրայ չէ եղած ու չկայ ալ կրօնք մը որ ունեցած չըլլայ ու չունենայ իր բաժանումները, ստորաբաժանումները, կամ հերձուածներն ու աղանդները, նաեւ կարգ մը յարանուանութիւններ։ Եւ որչափ կրօնք մը եղած է մեծ ու տիրական, նոյնչափ ալ իր ծոցին մէջ ծնած բաժանումները եղած են բազմաթիւ ու բազմատեսակ։ Այս տեսակէտէն դատելով, Իսլամութիւնն ալ՝ որ աշխարհիս մեծ կրօններէն մին է՝ ծնունդ առած է անհամար աղանդներու որոնց մի առ մի յիշատակութիւնը երկար պիտի ըլլար. ուստի, պիտի գոհանանք խօսելով ի մասին Պահայութեան որ Իսլամութեան բարենորոգումին ձգտող ժամկ.ակից աղանդներուն ամենակարեւորն է։

Սակայն Պահայութենէն առաջ անհրաժեշտ է ցուցադրել Պապիութիւնը (Babisme), քանի որ վերջինս եղած է առաջնոյն խանձարուրը, անոր արմատը, սկիզբը։ Պապիութիւնը սերած է Պարսկաստանի յատուկ իսլամական այն ձեւէն որ Շիի կը կոչուի եւ, իբր այդ, ան յարակից է գլխաւորաբար երկոտասան իմամներու հիմնական վարդապետութեան։ Ըստ Շիի դաւանութեան, Ա. իմամը եղած է Ալի, Մուհամմէտի զարմիկը, որ յետոյ եղաւ եւ անոր փեսան՝ կնութեան առնելով անոր Ֆադմա դուստրը։ Ալիի անդրանիկ որդին՝ Հասան եղած է Բ իմամը, որ հրաժարած է ի շնորհս Մօաուիյեայի՝ իր հօրը Ալիին սպանութենէն 5-6 ամիս յետոյ։ Ալիի կրտսեր որդին՝ Հիւսէյին, որ չարաչար կորաւ ի Քէրպէլա (Իրագ-ը-Արէպի), եղած է Գ իմամը։ Հետագայ 9 իմամները որ սպրեցան Օմէյիներու եւ Աբպասիներու օրով, եւ որոնց ամէնքն ալ մեռան բուռն մահուամբ, Հիւսէյինի սերունդն էին։ Եւ, ըստ պրակ. աւանդութեան, Հիւսէյին կնութեան առած էր դուստրներէն մին Սասանեան Հարստութենէն Յազկերտ Գ. ազգային վերջին թագաւորին. որով, իմամները՝ մէկ կողմէ իբր սերունդ Հիւսէյինի՝ ուղղակի փոխանորդ ու ժառանգորդներն էին Մուհամմէտի, միւս կողմէ ալ՝ Պարսկաստանի արքայական Տան։ ԺԲ իմամ Մահտին (յորում կը կայանայ մահտիական պէսպիսութիւնը Շիիներու մօտ) եղած է վերջինը. բայց, թէպէտ մեռած 940-941ին, Շիիներէ կը նկատուի իբր տակաւին կենդանի խորհրդաւոր կայանի մը մէջ ուր կ'սպասէ ժամանակաց վախճանին, վերստին երեւելու եւ աշխարհիս վրայ հիմնելու համար արդարութեան դարաշրջանը։ Եւ ահա՛ այն իմամ Մահտին է որ սերտ յարած է Պապիութեան հիմնադիրը։

Միրզա Ալի Մօհամմէտ, հիմնադիր Պապիութեան, ունեցած է, սակայն, նախակարապետ մը՝ յանձին Շէյխ Ահմէտ-էլ-Ահսաի (մեռ. 1826ին)։ Վերջինս հիմնած էր Շէյխիութիւն կոչուած դպրոցը որուն կը պատկանէր Ալի Մօհամմէտ. Շէյխին քարոզած վարդապետութիւնը կը պաշտպանէր սա գաղափարը — թէպէտ նոր ալ չէր այդ — թէ իմամ Մահտիի հաւատացեալներուն մէջ պէտք էր որ միշտ գտնուէր բացառիկ աշակերտ մը, այն որ կ'անուանէր «կատարեալ Շիի», անընդհատ հոգեւոր հաղորդութեան մէջ գերբնական

իմամին հետ: Սոյն վարդապետութեամբ տոգորուած, Պապիութեան հիմնադիրը իսրայէլ համոզուած էր որ Հիճրէթի 1260 թուին իր Յայտնութիւնը կատարուած էր ճիշդ ու ճիշդ հազար տարի յետոյ վերջին իմամին Յայտնութենէն որ տեղի ունեցած էր Հիճրէթի 260 թուականին: Այս գաղափարով վառուած, պիեցաւ Պապ անունը որ է Իւս՝ համարժէք Յայտնող անունին, որով Իւսը ճանապարհն է Յայտնութեան ընդ մէջ իմամին եւ իր ազանդաւորներուն:

Շատեր՝ որոնց մէջ կարգ մը քանիքուն արեւելագէտներ՝ կը սիրեն հաւատալ թէ Պապին գործունէութեան ասպարէզը յոյժ շահեկան նմանութիւն մը կ'ընծայէ Քրիստոնէութեան հիմնադրին ասպարէզին հետ. օրինակ՝ կը յաւելուն, ասպարեզ մը որ կ'սկսի քիչ յառաջացած տարիքի մը մէջ՝ տարիներու շատ փոքր շրջանի մը տեւողութեամբ՝ եւ կը վերջանայ նահատակութեամբ: Եւ Պապին ասպարէզի շրջանը ճշդիւ կը պարփակուի 1844էն 1850 թուականներուն մէջ. երբ Միրզա Ալի Մօհամմէտ երեւցաւ իբր Յայտնութիւնը վերջին իմամին՝ 24 տարու էր. հազիւ 30 տարու էր մահուանը պահուն, այնպէս որ իր բարեկործութեան պաշտօնը տեւեց գրէթէ 6 տարի, շատ բնականաբար գերութեան մէջ. որպէսզի բանտարկութիւն եւ տեղահանութիւն եղան սովորական բաժինը բոլոր Պապի ու Պահայի խորհրդապետներուն:

Ալի Մօհամմէտ արդէն ախոռաւեցաւ նախ Շիրազ (1845 օգոստոսէն մինչեւ 1846 մարտ), յետոյ Սպահան (1846 մարտէն մինչեւ 1847 մարտ), Մագու (Ուրմիոյ մօտ) եւ իր կեանքին վերջին վեցամսեան անցուց Չիրիքի բերդին մէջ: Գերութեանը մեծագոյն մասին մէջ, ի բաց առեալ միայն վերջին տեղերը, վայելեց (մանաւանդ ի Սպահան՝ որուն կառավարիչը խորին մեծարանք կը տածէր իրեն հանդէպ) լայնարձակ ազատութիւն մը որ իրեն կը թոյլատրէր ընդունիլ բազմաթիւ հաւատարիմներու այցելութիւնը, թղթակցիլ իր աշակերտներուն հետ եւ իմբաղրել թողած երկերը:

Թէ՛ պարսկա-իսլամ եւ թէ օտարազգի պատմագիրներ կը հաստատեն Պապին շատ բարձր բարոյականի տէր մէկը եղած ըլլալը: Դեռ եւս պատանի՝ ան գրաւած է եղեր ամէնուն ուշադրութիւնը վարք ու բարքին կատարեալ մաքրութեամբ եւ իր իսկ անձին հանդէպ ի գործ դրած խստամբեր ընթացքով: Շատ հեղհեղամբոյր բնաւորութեանը բերմամբ՝ կատարեալ պէս անմասն մնացած է, կ'ըսեն, այն զինեալ պայքարներէն զորս իր կուսակիցները մղեր են ընդդէմ իրենց իսլամ հակառակորդաց: Կը յաւելուն դարձեալ որ մերթ ներհայեցումներու մէջ խորասուզուած, մերթ անձնատուր հոգեկան խոհերու, այդ յաճախակի առանձնացումներէն միշտ վերադարձած կ'ըլլայ եղեր՝ ե՛ւ իրեններուն մօտ ե՛ւ պարսիկ ընկերութեան մէջ՝ հոգեպաշտութեան ու մոռաքանչութեան նորագոյն փայլով, ա՛յն աստիճան որ զինքը կը համարեն եղեր իբր մէծվուպ մը (յԱստուած առնինքնեալ, յափշտակեալ, ներշնչեալ ոք), վերագրելով իրեն մինչեւ անդամ կարգ մը հրաշագործութիւններ:

Արդ, ինչպես յիշեցինք վերեւ, Պապ Մարուքն կը փոխադրուի Զիւիքի միջնաբերդը, քիչ ժամանակ վերջն ալ Դաւբէժ՝ ուր կը դատապարտուի մահուան: Բայց ինչ կար ա՛նքան յեղափոխական, այնքան վտանգաւոր ու իւռաքեր քարոզութեանցը մէջ այդ զարմանալի մարդուն՝ որուն խօսքերն ու գաղափարները տարածուած էին Պարսկաստանի մէկ ծայրէն միւսը, որպէս զի ան այդպէս հաւածուէր, բանտարկուէր ու նահատակուէր: Պապ, իսլամ բարեվարդիչներէն շատերուն պէս, մխիթար մըն էր. եւ մխիթարականութիւնն իսլամական աշխարհի լայնամիտ մէկ հատուածին մօտ եղած է միշտ քայ դաւա ա՛չ միայն ալանալու դէպ երկինք, այլ նաեւ առանձնելու դէպ անհատական ու ընկերային ազատագրութիւն: Արդ, իսլամութեան մէջ ամէն կրօնային բարեվարդում կը ձգտի ազատելու անհատը ա՛չ միայն կրօնական ստանդարդներէն, այլ նաեւ քաղաքական տարրութիւններէն: Ահա թէ ինչո՛ւ Պապ, այդ ժողովրդական բարեվարդիչը՝ որ դիտէր ատր Տանել ժողովրդեան յաւիտականութիւնն ու իրանդամանութիւնը՝ դատեցաւ նախ կրօնական, ապա քաղաքական իշխանութիւններէն՝ իբր վտանգաւոր անհատ մը որուն մէջտեղէն վերցուիլը տարկ անհրաժեշտ էր:

Պապին մխիթարութիւնն ունի իր ուրոյն հանգամանքը: Համաձայն մահմէտական ուղղափառութեան եւ Շիիներու, ան կը հաստատէ Ա.յ. միութիւնը, անփոփոխելի, յաւիտենական, միայնակ. բայց միաժամանակ՝ ան իբր իրողութիւն կը հաստատէ նաեւ համատարածութիւնը: Ա.յսուհանդերձ, Քրիստոնէութեան ազդեցութիւնը յայտ ակներեւ է Պապին քարոզած սկզբունքներուն մէջ: Ա.րդարեւ, նոյն իսկ իսլամութիւնն ուշի ուշով ուսումնասիրողին համար ինչ է ան եթէ ոչ ճարտարամիտ հնարագիտութեամբ կատարուած հատգծոյմը նախընթաց կրօններէ (մա՛ս մահմետականութիւն եւ քրիստոնէութիւն) փոխառութեանց՝ որոնց ի մի ձուլմամբ ու միջավայրի պատշաճեցումով կերտուած է կրօնքի բոլորովին նորօրինակ ձեւ մը: Ա.յն դիտողութիւնը կը յարմարի ոչ միայն Պապիութեան, այլ նաեւ անոր յաջորդող Պահաիութեան:

Ա.յժմ քննենք թէ ինչ կ՚ըսեն: Թէպէտ բնորոշեալ՝ Ատաւուծ չի ճանչցուիր ըսո՛ւ ինքեան. Ան բոլորովին վեր է մարդկային ամէն հասկացողութենէ: Ա.յն ամէնը զոր կրնանք դիտալ Իր վրայօք՝ կը կայանայ Իր Յայտնութիւններուն մէջ որ կատարեցան ձեռամբ պատ մը մարգարէներու որոնք մէկ են, այսինքն թէ անոնք կը կազմեն միեղերական իմացականութիւն մը որ մարդոց խօսեցաւ տարբեր տարբեր եղանակներով, ըստ ժամանակի եւ ըստ պարագայի՝ իրենց իմացողութեան կարողութեանը չափով: Ա.հա այդպէ՛ս է որ Մուհամմէտ իր ժամանակին Ա.րաբներուն քարոզեց նիւթական արքայութիւն եւ նիւթական դժոխք որ իրականին մէջ գոյութիւն չունին, բայց եւ այնպէս յարմարցուած էին Ա.րաբաց բնութիւններուն բիրտ ու կոպիտ բարքերուն եւ իրենց մտաւորական ու բարոյական տար

մակարդակին: Այդ մարգարէները պարզ գործն է կրթել մարդկութիւնը՝ եղան միջնորդներ յաւուրս խաղաղ յայտնութեան մը. իրականչիւրը բարձրագոյն է քան իր նախորդը. հետեւաբար, Պապ բարձրագոյն քան Մուհամմէտ, այս վերջինն ալ քան Յիսուս որ՝ իր կարգին՝ գերազանց քան իր նախորդները: Այսու հանդերձ, Պապ կը յաւելու որ պէտք չէ չափազանցել այն յաջորդական յայտնութեանց շնորհիւ կատարուած յառաջդիմութիւնները. միայն Վերջին Դատաստանին օրն է որ Աստուած պիտի ճանչցուի ամբողջովին, քան զի ատրած՝ դադրելով այլ եւս արարած ըլլալէ՝ պիտի վերադառնայ Աստուծոյ եւ պիտի ինայ Անոր մէջը:

Պապութեան մէջ, որ բառական համարելի կը հանդիսանայ թէ՛ իր հիմնադրի անձին եւ թէ իր մի քանի կրօնական ու բարոյական դաղափարներուն յայնամտութեան տեսակէտ, կայ սակայն բան մը որ մարդս շփոթութեան կը մատնէ: Անկարելի կ՚ուզենք Պապութեան թուական տարօրինակութեանց եւ նրբաբանութեանց որոնք ամենատեսր տալընչութիւն մը կը տատանեն Պապութեան եւ Հրէաստան Բռատալայի միջեւ, թէեւ այդ կրօնական կրկին վարդապետութեանց մէջ քոյր ինքեան գոյութիւն չունենայ ո՛ր եւ է խնամութիւն: Եւ Պապ, ինչպէս եւ իր աշակերտները, շատ բարձր արժէք մը կ՚ընծայէին այն թուական խրթին յերիւրմանց որոնց բոլորն ալ կը յենուն Մխիթեան համ կէտին որպէս եւ 19 թիւին վրայ:

Իր ատտարէզին վերջին վաւերին մէջ՝ Ալի Մուհամմէտ լքեց Պապ սիտղատը զոր շնորհեց իր աշակերտներէն մէկուն, եւ ինքզինք տէյտիկեց ապատաւոր իմամը՝ Գայիմը եւ կէտը (նուգդա): Արդարեւ նուգդան է մին այն յարջորջութիւններէն որով իր կուսակիցք ու հետեւորդ կը նշանակէին զինք: Ո՞ւսոի է որ կու գայ այդ «կէտ» սիտղատը, կենտրոնի համ մխիթեան այդ դաղափարը. քաջայմուտ գիտնոց համեմատ՝ Շիի աւանդութիւններէն, եւ մոնաւորապէս առաջին իմամ՝ Ալիի վերադրեալ աւանդութենէ մը: Կը պատմուի որ Ալի յայտարարած ըլլայ թէ, ինչ որ կայ Գուրանին մէջ՝ պարունակեալ կայ լուսեղէն անոր առաջին Աստուածն (Աստուած-ուլ-Յաճիճա)ի մէջ, թէ այս ալ՝ իր կարգին՝ լուսեղէն պարունակեալ կայ Պիսմիլլահի (յանուն Աստուծոյ) բառերուն մէջ որոնցմով կ՚սկսի Աստուածը, եւ թէ բարեբանութեան այդ բանաձեւն ալ՝ իր կարգին՝ պարունակեալ կայ լուսեղէն պէ առաջին տառին մէջ. եւ քանի որ այդ տառն արաբերէնի մէջ կազմուած է շրջանակի համարով մը որուն ներքեւը կը գնեն կէտ մը, ապա ուրեմն այդ տառը պարունակեալ է ինքնին՝ ներքեւը դրուած կէտին մէջ: Վերջապէս, իբր թէ Ալի աւելցուցած ըլլայ ըսելով. «Ես այն կէտն եմ որ կայ պէտին ներքեւը»: Ահա՛ այս կը թուի ըլլալ գաղտնիքը Կէտին համ Մխիթեան կատարելապէս բացատրի կարեւորութեան, անոր մէջ ամփոփուած գալով ամբողջ կրօնական խնդութիւնը: — Գալով 19 թիւին, տեսիլ Պիսմիլլահի... (յանուն ողորմած եւ բարեգութ Աստուծոյ) ամբողջ բանաձեւին տա-

ձեռուն թիւն է. է՛ նաեւ այն մխեղնոյն թիւը որ կ՛առացուի գումարելով արտքսական ուսոյիա (մէկ) բառը կազմող տառերուն թուական արժէքները (արտքերէնի մէջ մէն մի տառ համապատասխան գոլով թուանշանի կամ թուական արժէքի մը)։ 19 նուիրական թիւ մըն է, եւ, ինչպէս որ ուսոյիա բառը կ՛ապացուցանէ, մինչեւ իսկ Մխիթեան յայտնութիւնը, կամ աւելի բացատրութեամբ՝ Աստուածային Մխիթիւնը գոլով ամբողջութիւն մը բազկացեալ 19 գործիւններով, 19 թիւը պարտի գոնուիլ ամէնուրեք, պարտի ճշդորոշել ամէն ինչ երկրիս վրայ, տարին պարտի ունենալ 19 ամիս, ամիսը՝ 19 օր, օրը՝ 19 ժամ, եւ ժամը՝ 19 վայրկեան. արդարութիւնը պարտի առհմանել տուգանքները 19 դրամական միաւիւններու դրամարներուն վրայ, որպէս եւ 19 պարտի ըլլալ հիմը բոլոր հաշիւներուն վաճառականութեան մէջ եւ այլուր։ «Կազմակերպեցէ՛ք ամէն բան, ըսած է Պօղ, ըստ Մխիթեան թուոյն, այսինքն 19 մասերու բաժանումով մը»։ Ան կ՛երեւակայէր նորագոյն ընկերութիւն մը ուր ամէն ինչ, սկսեալ կրօնի գործիւններէն մինչեւ կենաց ամենօրեայ մանրամասնութիւնները՝ կը յենու 19 թուոյն վրայ, իբր օրինական չափ։ Ինքն իսկ բաժնեց Պայեանը՝ (Յայտնութեան գիրքը) 19 գլխաւոր բաժանումներու որոնց իւրաքանչիւրը կը պարունակէ 19 հատուած։

Այսու հանդերձ, Պապի գրութեան մէջ վերյիշեալ խորհրդանշանական թիւերու արուեստական ու խրթին յերիւրումներէն աւելի ուշագրաւ տեսութիւններ կան որ անոր մանուսր շահեկանութիւն մը կու տան, շարժելով ուսումնասիրողաց հետաքրքրութիւնը։ Արդարեւ, Պապի մարգարէութեանց մէջ ամէնէն հետաքրքրականներէն են նաեւ անոնք որ կը վերաբերին ապագայ պատերազմներու։ Պապ կ՛երեւակայէ այն տագարները՝ շինուած ամենաթանկագին նիւթերով, զարդարուած ամենաշքեղ կտաւերով եւ ամենաճոխ կերպասներով, որոնց մէջ տատուածային պաշտամունք պիտի կատարուին երդեցողութիւններով՝ ընկերակցութեամբ երաժշտական գործիքներու։ Ամէնէն աւելի մեծարուած այօթատեղիները պիտի բարձրանան մարտիրոսաց գերեզմաններուն, նոյն իսկ ա՛յն տեղւոյն վրայ ուր ինքը՝ կէտը՝ պիտի նահատակուի (կ՛ըսեն թէ՝ Գրիգոսի նման՝ Պապ ալ կը նախագոյ եղեր իր մօտալուտ վախճանը)։

Հանդերձեալ աշխարհի վրայօք Պապ ցոյց կու տայ թէ՛ մեծ չափաւորութիւն գաղափարի եւ թէ խորին հոգեպաշտութիւն. վերջին Դատաստանին օրը, մարդկեղեցւոյ մարդիկ իմբովին պիտի ներկայանան աւաջի յետին Յայտնութեանն Աստուծոյ որ իրենց պիտի յայտնէ կրօնական նորագոյն ճշմարտութիւններ։ Այսպէս պատրաստուած ըլլալով ներկայանալու նոյն ինքն Աստուծոյ, պիտի միանան Անոր, մասնակից ըլլալով Անոր կատարելութեանց եւ երանութեանց, ապրելով Անոր մէջ, խառնուելով Անոր։ Գալով չարերուն՝ անոնք պիտի ոչնչանան։ Մէկ կողմէ միացում ընդ Աստուծոյ, միւս կողմէ չքացում չարին. ա՛յս վերջին խօսքը Պապի գրութեան։

Ա.յդպիսի բարձրաթռիչ յղացումներու հանդէպ — որոնք բացարձակապէս օտար եւ անծանօթ են մաշմէտական ուղղափառութեան նիւթականութեան — մարդ ամենախորին յուսախաբութեան կը մատնուի, լսելով Պապը որ՝ յետին ծայր առիթով անիկա եւս իր աշակերտներուն կը պատուիրէ իրենց կատարեալ ու բացարձակ վառարիւնը դնել պատուակերպ ու բոլորաձեւ բժժանք (համայիլ) ներու եւ յաւուրք (ՔՒՐԻԱՐԻ) ներու վրայ, ինչ որ պարզապէս գործնական մէկ հեռեւանքն է տուեալ եւ անոնց թուական նուիրական արժէքներու քաղաքական տեսակէտներուն: Ուրիշ բան մըն ալ որ չափազանց տարօրինակ կը թուի բարեկարգիչի մը համար, սա է որ Պապ՝ հաւատոյ մասին թոյլտուութեան շուրջ՝ չի քաշուիր քարոզելէ մաշմէտական ուղղափառ յատուկ սկզբունքները, ճիշդ անոնց որոնց դէմ կը մարտնչի ինքը: Մարդ ապշած կը մնայ, լսելով զինք՝ այնքան հալածուած ու բանտարկուած իր կրօնական կարծիքներուն համար, որ աշակերտներուն կու տայ սա կերպ պատուէր մը. «Առէ՛ք անհաւատէն (այսինքն՝ ոչ-Պապիէն) ինչ որ ունի. եթէ ընդունի հաւատքը (այսինքն՝ Պապի հաւատքը), ետ տուէք զայն իրեն: Այս կանոնը պէտք է կատարուի ամէնուրեք, բայ ի այն երկիրներէն ուր իշխանութիւնը ձեր ձեռքը չէ»: Արդարեւ, ուղղափառ, նոյն իսկ Պապիկ մաշմէտական մըն ալ ուրիշ կերպ պիտի չարտայայտուէր:

Պապ բուռն կերպով կը յարձակի ծէսով ապօթելուն, ձեռնադրութեան (ապաէպ)ի օրինաւորութեան եւ անմաքրութեան մասին շրջող գաղափարին դէմ. իսկ թախանձանօք կը յանձնարարէ ողորմութիւն տալը. իր աշակերտներուն բացարձակ կերպով կ՛արգիլու ծեծն ու տանջանքը. ըստ իրեն՝ երկու տեսակ պատիժ կան մխայն, տուգանքները (զոր պէտք է հաշուել 19ով եւ անոր բազմապատիկներով) եւ յանցաւորին բժժանումը կնոջմէն. ահա ատոր մէ՛ջ է որ կը կայանայ իր պատժական բռնադատ օրինադրութիւնը զոր արեւելապէտներ քիչ մը պարզմտութիւն կը համարեն: Պապ շատ նպատակաւոր է ամուսնութեան եւ միակնութեան: Եթէ թոյլ կու տայ որ Պապի մը առնէ երկրորդ կին մը, ատիկա բոլորովին բացառիկ պարագայի համար է. գալով հարճութեան՝ բացարձակապէս կ՛արգիլու զայն: Կը պատապարտէ քով կրելու սովորութիւնը, ամուսնալուծութիւնն ալ այնպիսի նեղ սահմաններու մէջ կը սեղմէ որ, գայն գրէթէ կը ջնջէ. կանայք արտօնուած են մանակցելու այն հոգեհրոյթներուն որոնց օտար հիւրեր ալ հրաւիրեալ են. ի մի բան, ան կը ձգտի կնոջ իր բնականոն եւ իրական տեղն ընկերութեան մէջ: Պապութեան այս կարգ մը դանագան ազատամիտ պատուիրանները չե՞ն ապացուցաներ մինչեւ քրիստոնէական սկզբունք մը անոր հիմնադրին հոգւոյն վրայ, սկզբունքներ զոր ամէն ներշնչեալ արեւելապէտ հաստատած են արդէն:

Պապի բարեկարգումին մէջ էականն է իր մխիթարութիւնը որ կը ձգտի հոգեւոր սկզբունքներ եւ անժխտելի կերպով կը յանդի՝

իբր դրծնական արտիւնք Շեխ կրօնական իշխանութեանց հանդէպ առելութեան: Սուտիւ կրօնական իշխանութիւններն են (Մօլլաներ եւ Իսլամի այլ վերին ատիճանաւորք) որ Պապիները հալածեցին ու դրպեցին, վերջ ի վերջոյ ատիպելով պարսիկ կառավարութիւնը՝ շատ վայրապօրէն վարուելու անոնց դէմ:

Պապ կեանքը վրայ տուաւ իր կրօնական յանդուգն գաղափարներուն, նաեւ ընկերային բարօրութեան տեսակէտով ըրած ոչ նուազ խիզախ պահանջումներուն համար՝ որոնք չափազանց յառաջացեալ էին թէ՛ իր ժամանակին եւ թէ իր երկրին համար. այդ բոլորին եւ բեսէն՝ ան ուժեղ դառնակսկիծ նահատակութեամբ մը: Իր աշակերտներէն քանիմին են անոնք որ մեռած իրեն պէս բուռն մահուամբ կամ դժնդակ չարչարանքներու հետեւանօք: Այսու հանդերձ, Պապի մահը՝ հեռի վերջակէտը դնելէ իր հերձուածին՝ ոչ միայն զայն ուժեղի ոգեւորեց եւ ամրացուց, այլ նաեւ յառաջ բերաւ քաղաքական շարժում մը որ 1852ին (15 օգոստ.) յանգեցաւ՝ Պապի սպանուելէն երկու տարի վերջը (9 յուլիս 1850)՝ եղեռնափորձի մը ընդդէմ Շահ Նասրէտտինի: Իբր հետեւանք այս ոճրին, յետին ծայր անողոք եւ անխնայելիութեամբ կերպով իրար հալածանք մը սկսաւ մղել Պապիները, եւ աւանցմէ 28 հոգի, ընտրուած նշանաւորագոյններէն, քաղաքապետարանաւ գործերու մէջ մահը ճաշակեցին ի Թէհրան, մինչեւ յոյն օրուան մէջ, 15 սեպտ. 1852ին: Ի շարս այդ աշակերտաց ընտրանիին, կար նաեւ կին բանաստեղծ մը, սկանաւար իր գեղով ու շնորհով, ծանօթ Գաւրէթ-Ուլ-Այնի անուամբ (աչքի լոյս, խնդութիւն), նաեւ Պապի պատմագիր Հաճի Միրզա Ճանի եւ այլք: Անմոռանալի է այն աշուար տեսարանը զոր պարզեց Թէհրանի ժողովրդին առջեւ յիշեալ 28 Պապիներուն տարտամելի առնչանքը: Մահուան պատիժը գործադրելու պաշտօն ունեցող պինասրներէ շրջապատուած կը յառաջանար չարաշուք թափօր մը մարդկային էակներու որոնցմէ ամէն մէկուն մարմինը խոցոտուած էր խրատնկի վէրքերով. առանց մէջ գեռեզուած էին վառ պատրոյգներ: Չէք գոհերը կը քաշկռտէին պարաններով եւ խարազանի հարուածներով. իսկ իրենք միշտ կ'երգէին եւ անդադար կը կրկնէին Պապի վարդապետութեան հետեւեալ նշանաբանական տունը. «Արդարեւ, Առաւծմէ կու գանք եւ Առաւծոյ կը վերադառնանք վերստին»: Այդ օրը, առեղծին, շահիլ տուաւ Պապիութեան բազմաթիւ նոր հաւատացեալներ որոնք՝ ի սկզբան գալանի՝ յետոյ օր քան օր յայտնուելգան բացէ ի բաց ու կազմեցին հոծ լեգէոն մը Պապի դրօշին ներքեւ:

Պապի յաջորդութիւնը՝ որպէս կրօնական պետի՝ տեղի տուաւ բուռն վիճաբանութեանց, որոշմանելով ծանր պատասխանատուութիւններ իր աշակերտներուն մէջեւ: Պապ՝ իր մահէն առաջ՝ իրեն յաջորդելու համար նշանակած էր երիտասարդ մը որուն բուռն եռանդն ու արտասովոր երկիւղածութիւնը խորապէս գրաւած էին անոր ուշը. Պապ անոր մէջ կը նշմարէր, քան մխիթարական ապագայ մը, պայծա-

ռաքիայէ լոյս մը յառիմնականութեան արշալոյսին, եւ սաոր համար էր որ ան տուաւ այդ քաղաքին աշակերտին որ կը կոչուէր Միրզա Եահեա՝ Սուպհ-ի-Էզէլ (Արշալոյս Յաւիտենից) մականունը։ Այսու հանդերձ, Սուպհ-ի-Էզէլ քաշուած ու մենաւոր կեանքը նախամեծար համարեց, այնպէս որ Պապիւթեան իրական մեծաւորութիւնն անցաւ իր ասպ կիսեղբօր՝ հռչակաւորն Միրզա Հուսէյին Ալիի որ առաջի ծանօթ է Պահա Ուլլահի անուամբ։

1852 թուին, 28 Պապիներու ջարդին պահուն, Սուպհ-ի-Էզէլ եւ Պահա Ուլլահ յաջողեցան խոյս տալ եւ ապաստանեցան Թուրքիոյ տալին վրայ ի Պաղտատ։ Եւ Պաղտատ՝ 1853էն մինչեւ 1864 եղաւ կեդրոնն Պահիւթեան (ասիկա նոր անունն է զոր Պապի կրօնքը պիտի կրէ այլեւս)։ Ի տեղուկս հեղինակութեան նշանաւոր Պապիներու որոնք ջերմապէս կը ցանկային անձնաւէր կուսակից մնալ Սուպհ-ի-Էզէլի, վերջնոյս կոստարած դերն այնքան խաւարեալ հանգամանք մը առած էր որ, անկարելի էր իրեն համար եաեւէն քաշել առնել համայն կուսակցութիւնը։ Որով՝ Պահա Ուլլահ հանդիսաւ Պապի բարեկարգման ճշմարիտ գլուխը։ Մեւ կողմէ, այն վէճերը որ պայթեցան երկու մրցակից պետերու աշակերտաց միջեւ, եւ Պաղտատի մէջ առիթ յառաջ եկած վրդովը՝ առիթեցին թուրք կառավարութիւնը որ միջոցներ ձեռք առնէ ընդդէմ Պահիւթեան երկու առաքեալներուն։ Երիցին եղբարք հրաման առացան հեռանալ Պաղտատէն։ այդպէս վտարանդի, չորս տարի (1864-68) ապրեցին Պալիս, յետոյ Ադրիանուպոլիս, հակառակութեանը ներքեւ Օսմ. Իշխանութեանց որոնք ի վերջոյ Սուպհ-ի-Էզէլի իբր բնակութեան վայր յատկացուցին Կիպրոս կղզին եւ Պաղեստինի մէջ Ակքեան ալ Պահա Ուլլահի։

Այդ. ի Ադրիանուպոլսոյ ատորին մէջն է որ Պահա Ուլլահ եւս ունեցաւ իր Յայտնութիւնը որուն գործակից Պապ թէ՛ իրեն եւ թէ իր հաւատացեալներուն համար ուրիշ բան չէր եթէ ոչ կարապետ մը։ Սոյն հանդիսաւոր յայտարարութիւնը կատարեալ յեղափոխութիւն մը եղաւ Պապի աշխարհին մէջ. թէպէտ ոչ առանց ընդդիմութեան Էզէլիներու կողմէ, սակայն եւ այնպէս ան իրեն քաշեց Պապիներու առաւել մեծամասնութիւնը, անոնք որ Պարկոսանի ձնունդ ասյն միւսիլման բարեկարգումը բաժնուեցաւ՝ քան թուայն շատ անչափահաս երկու խումբերու, փոքրիկ հատուածն Էզէլիներու եւ նոճ դանդաւածը Պահիներու։

Պահա Ուլլահ մեռաւ 1892ին, թողլով չորս զաւակ որոնց երկու աղջիկներն՝ Ասպաս էֆէնտի եւ Մօհամմէտ Ալի սկսան իրարմէ խլել յաջորդութիւնն իրենց հայրական տօր, թէեւ քան սաոր կտակին՝ Ասպաս էֆէնտին նշանակուած էր քան յաջորդ, քան զի Մօհամմէտ Ալի տասիճանի կարգաւ վերջը կու գար Ասպասէն. երկու եղբայրներուն այդ անճոռ մրցակցութիւնը տեղի տուաւ առեղծուածին երկու ուրոյն կուսակցութեանց որոնցմէ Մօհամմէտինը առ-

կայն չկրցաւ յաջողիլ: Այսու հանդերձ, տակաւին կան հին գըրոցին պատկանող քանի մը ցանցառ Պապիներ որոնք կը կոչուին Դուլլու-Շախի եւ ամենուբին չեն մասնակցիր Էզէլիներն ու Պահանները բաժանող պայքարներուն. նոյնպէս ցիր ու ցան կը գտնուի փոքր թիւ մը Էզէլիներու՝ տակիւ անհետելու վրայ. իսկ մնացեալ խաշոր զանգուածը Պահանները կը կազմեն՝ առաջնորդութեամբ (նախ քան իր մահը) Ապպաս Էֆէնաիի, ուել ի ծանօթ Ապասուլ Պահա անուամբ, որ՝ ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ յետոյ՝ սխեզերական համբաւ ունի իբր բարեփոխիչ մը իչ ու մեկնիչ Պահայութեան(*):

Պահայութիւնը՝ Պապիւթեան մէկ բարեփոխումն է, եւ իբր այդ՝ ուել յառաջացած կրօնական շարժում մը. ապաքէն, Պահայութիւնը ցոյց կու տայ ահագին քայլ մը դէպ յառաջ կրօնի եւ բարոյականի մարզերուն մէջ. ու այդ՝ բաւ է յիշել անոր կրած հալածանքը, ցոյց տալու համար որ թէ՛ կրօնական եւ թէ աշխարհական իշխանութիւնք իբր վտանգաւոր կը նկատէին զայն: Հետեւաբար շատ դիւրին է տակնուել թէ ինչո՛ւ Պահա Ուելլահ՝ իր բարեփոխչի առաքելին մէկ պահուն՝ հարկաւոր դառած ըլլայ Պապիւթեան հիմնադիրն իջեցնելու լոկ յառաջընթացի մը սահմանին: Առ դիւ, Պահայութիւնը՝ վարդապետական տեսակէտով՝ շատ մարքեր է Պապիւթիներէն եւ ցոյց կու տայ կարեւոր բարեշրջում մը այս կրօնական շարժումին:

Պահայութիւնը միայն իբրեւ կրօնական չէ բնաւ, եւ իր գլխաւոր մտադրութիւններուն առարկան ալ բնազանցական խնդիրները չեն որ կը կազմեն. ան կրօնական՝ էականապէս գործնական ձգտում մըն է, եւ զայն բուռն կերպով շահագրգռող խնդիրները բարոյական խնդիրներն են: Պահայութեան ուրիշ ուշագրաւ մէկ գիծն ալ՝ համաշխարհային հանդամանքն է. ան կոչում չ'ընէր միմիայն արեւելեան Շիիներու եւ միւս բազմապան մահմետականներու. կոչում կ'ընէ բովանդակ մարդկութեան անխտիր: Պարսկաստանի Շահին դրած պահուն, Պահա Ուելլահ չէր յամեր միանգամայն յղելու ուրիշ ուղերձներ Եւրոպայի մէկէ ուել վեհապետներուն (Վիքթորիա թագուհիին, Ռուսիոյ Ձարին, Նաբուլէոն Գ.ի եւ նոյն իսկ Հռոմայ Պապին): Այդ դրութեանց մէջ ան կը խնդրէր աշխարհիս մեծերէն՝ հրաժարիլ անհաւատութենէ, ջնջել պատերազմը, դադրեցնել կրծանատար ապառազինութիւնները, հաստատել Միջազգային Իրաւարարութիւն եւ աշխատիլ համօրէն ժողովրդոց միութեան: Այդպէս Պահա Ուելլահ կը նախատեսնար իբր ապագայ հաշտութեան եւ խաղաղութեան ընդմէջ մարդկան, ժողովրդոց եղբայրակցութեան. մարդկային բոլոր

(*) Երբ Ապասուլ Պահա մեռաւ 1921ին ի Հայֆա, իրեն յաջորդ նշանակուեցաւ անոր Սոնարդին Շոգի Էֆէնտի, ներկայիս միակ գերագոյն պետը Պահայ շարժման որուն կենտրոնատեղին է Պաղեստինի մէջ Ակրեայի մօտ այն Հայֆա քաղաքն՝ իբր նուիրական վայր Պահայութեան: Ծ. 307.

ցեղերու իրարու մերձեցման: Իրեն համար մարդս միշտ մարդ մըն է, ինչ որ ալ ըլլան իր գոյնը, ազգութիւնը, կրօնը. մարդիկ եղբայր են իրարու եւ պարտին ապրիլ իբր եղբայր իրարու հետ, եւ Աստուծոյ սէրը կը պարփակէ ամէնքն ալ: Կը հաստատեն որ Պահա Ուլլահ անձամբ կու տայ եղեր այլոց քարոզած աստիճանութեանցը օրինակը: Աստիճան խոզաղութեան, կուսակից այն ամէն բարեվարքմանց որ ատակ են զայն հաստատելու (մինչեւ իսկ տիեզերական բարբառի մը ստեղծումը), ան անօգուտ կը համարէր տաճարներ կանգնելն ու կրօնի պաշտօնեայ կարգելը. Աստուած պէտք է որ բնակի, կը քարոզէր, մեռնէ իւրաքանչիւրին սրտին մէջ. Ան պէտք չունի, կ'ըսէր, ո՛չ հոյակապ շէնքերու՝ պաշտաւելու համար, ոչ ալ միջնորդի՝ իր եւ մարդոց միջեւ:

Վերոյիշեալ գոլոր յայտարարութիւնները մտածողը կ'ընէն գինք իբր աստուածապաշտ բայց եւ այնպէս բոլորովին անձնական կրօնի մը տէր, որուն անմիջական եւ ամենագլխաւոր հոգը եղած է ամէն ազգի եւ ամէն կրօնի մարդոց միջեւ ընկերային յարաբերութիւնները: Որով, իր բարեվարքումը — որ շատ հաին կը թողու Պապութիւնը՝ ծանրաբեռնեալ համաստուածեան մխիթարականութեամբ ու նուիրական թիւերու մասին կարգ մը առեղծուածներ անհասկանալի տարօրինակութիւններով — կը ձգտի էականապէս միւսերուն եւ համամարդկային կրօնի մը: Այսպէս կը հաւատայ, եւ իրաւամբ, իր կուսակիցք: Այս ձգտումը թերեւս ա՛լ աւելի ուշադրաւ է Պահա Ուլլահի հոգեւոր ժառանգորդին՝ իր յաջորդ Աբդուլ Պահայի մօտ, որուն թէ՛ յայտարարութեանց եւ թէ գրութեանց մէջ կը գտնեն միեւնոյն գաղափարները, մինչեւ իսկ ա՛լ աւելի լայնամիտ կերպով (օրինակ՝ ազատագրութիւն կնոջ, միակնութիւն, ժխտում գերբնականին, եւ այլն), եւ որուն բնաւորութեան, անձին եւ խօսակցութեա՛նը շմայլին մասին չեն գոպրիր գովեստ արտայայտել ամէն անոնք որ զինքը ճանչցած ու իրեն հետ սերտ յարաբերութեան մէջ գտնուած են: Իսկ, այն համաշխարհային ու համամարդկային հանգամանքը Պահութեան որ ջանացինք ի վեր հանել՝ կը պարզէ մեզի գաղտնիքն այն զարմանալի յաջողութեանց որ ունեցաւ Պահի պրոպագանդը Եւրոպայի եւ մանաւանդ Միացեալ Նահանգաց մէջ:

Արդ, համագրութիւնն ընելով Իսլամութեան մէջ տեղի ունեցած մեր յօդուածին առարկայ այն երկու բարեվարքական շարժմանց, պարտինք եզրակացնել որ Պապիւթիւնն Իսլամութեան բարեվարքումի փորձ մըն է անտարակոյս. սակայն, Մարգարէին կրօնին ծնունդ՝ ան սերտօրէն յարած մնացած է այն կրօնին Շիի ձեւին: Պահայութիւնն ընդհակառակն հեռացած է անկէ, այնքան իր իսլամական հիմունքէն: Մինչեւ անգամ կարելի է ըսել, առանց զիմաստասիրութեան վախի, թէ ան գրեթէ կտրուած է՝ կրօնական ու քաղաքական տեսակէտով՝ ամէն տեսակ Իսլամութեան հետ, դառնալու

համար կրօն մը համամարդկային ու սխեղերական: Եւ իր այդ հանդամանքը սասկիս շատ մեծ կարեւորութիւն ունեցող կրօնական եղելութիւն մըն է եւ կը բացատրէ այն ընդհանուր համակրանքը զոր Պահաիւթիւնը շահեցաւ, նաեւ այն խանդավառութիւնը զոր ան ի սկզբան պրպռեց մասնաւորապէս բազմաթիւ Ամերիկացիներու եւ Եւրոպացիներու մօտ:

Թէ ալեզարդն Իրան, մին աշխարհիս ամէնէն վազեմի վառարաններէն քաղաքակրթութեան եւ գեւանութեանց, Զրադաշտի եւ Աւրմազտի մեծն Իրանը, ծնած ըլլայ Պահա Ուլլահ մը՝ յղացող կրօնա-քարոյական այնօրինակ վերիվերումն մը, առիկա ընդհանուր առումով հիանալի է իրաւամբ, իբր անհնարին եղելութիւն մը խալամական չոր ու ցամաք եւ հեռեւակ մարդին մէջ(*):

Փրնեա, 1928

ՓՐՈՖ. ՅԱՐ. ՈՒՆՃԵԱՆ

(*) Ակբիւռներ. — Comte de Gobineauի, Prof. E. G. Browneի, A. L. M. Nicolasի, Prof. Ed. Montetի, Dr. Chevalierի եւ Lord Curzonի երկերը, արեւելցի հեղինակաւոր անձանց յայտարարութիւնք ու Միրզա Քազէմ-պէկի յօդուածաշարքը՝ Փարիզի «Ժուռնալ Ազիադիք»ի մէջ:

ՄԱՆՐՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ԿՇԻՌ. պէտք չէ չփոթել մին միւսին հետ: կշիռը (poids) մարմինի մը՝ երկրիս վրայ ծանրութեան (pesenteur) կատարած ազդուժութեան արտադրոյթն է:

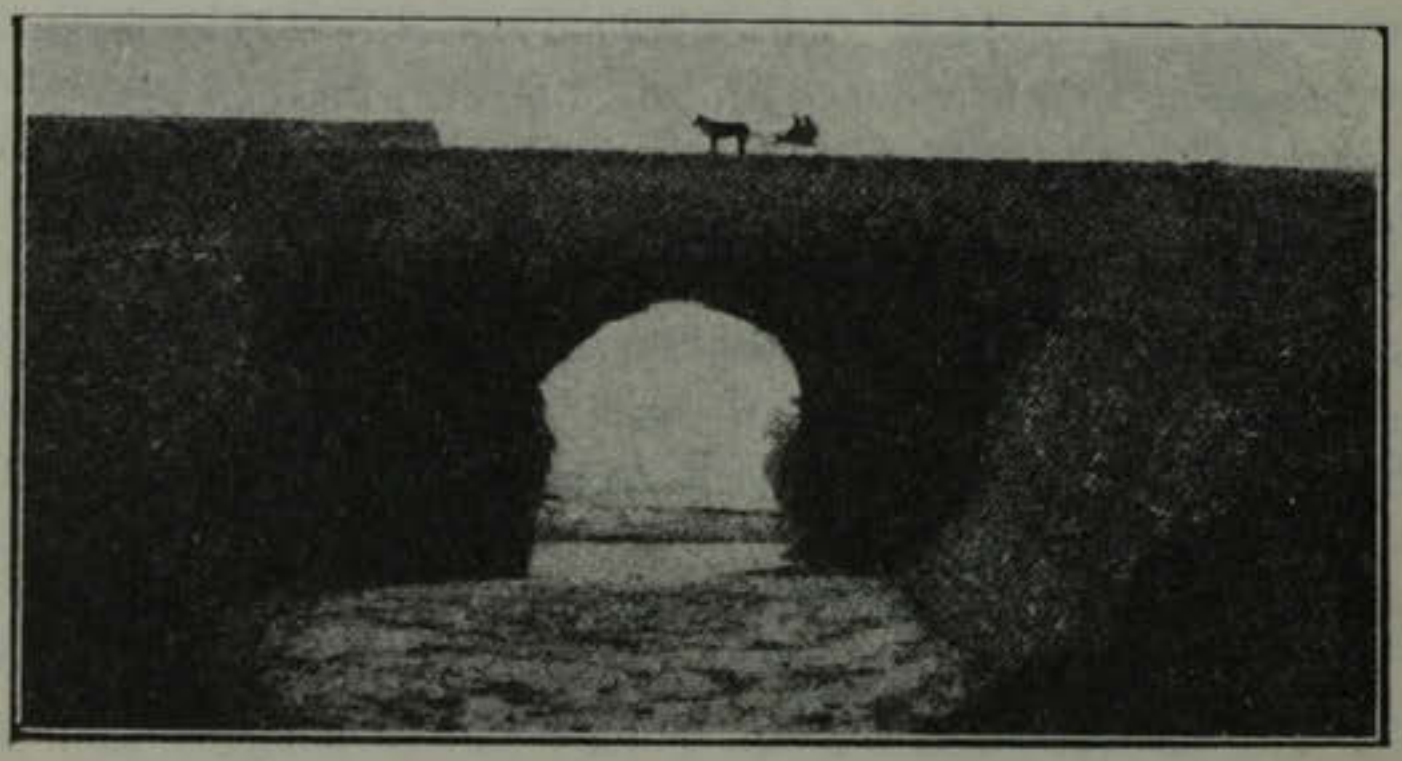

ՍԱՆԴԱ ԳՐՈՒՅԻ ԲՆԱԿԱՆ ԿԱՄՈՒՐՋԸ

Այս բնական կամուրջը կը գտնուի Գալիֆորնիոյ հանանուն գաւառին մէջ: Ալկիտոսի ալիքներն են որ չինած են կամուրջին կամարին բացուածքը: Կամուրջին երեսը կը գործածուի իբր հաղորդակցութեան ուղի:

ՋՈՒՐԸ

Յաճախ կը խօսուի ըմպելիներու վրայ: Ծանր սխալ մը պիտի ըլլար այս տեսակէտէն վանդ առնել ըմպելիներուն ամէնէն բնականն եւ անհրաժեշտը որ է պարզապէս ջուրը:

Նոյն իսկ այնքան անհրաժեշտ որ ջուրի հարցն ինքնին կը ներկայացնէ առողջապահութեան ամենակարեւոր դէմքերէն մին: Որովհետեւ ան կրնայ փոխադրութեան միջոց ըլլալ ժահրերու որ մեզ կը թափանցեն մեր մարսողական խողովակին միջոցաւ, ժանտասենդը կամ քոլերան խիստ մտանուրաղէս. չկայ լաւ առողջապահութիւն մը առանց ամէնուն արտմադրութեան տակ գտնուելու առատօրէն համուեցիք ջուր, այս վերջին բացատրութեան նշանակութիւնն ըլլալ ջուր մը՝ բոլորովին զերծ ու եւ է վնասակար պղծութենէ, ինչպէս նաեւ իր բաղադրութիւնը, — ըսել կ'ուզեմ անոր պարունակած օտար տարրերուն քնոյթը, — համապատասխան՝ կարգ մը պայմաններու որոնք հինէն ի վեր ծանօթ են փորձականօրէն, եւ այսօր առմանուած են գիտակ ն ամենամեծ ճշգրտութեամբ:

Քիմիապէս անսպակ ջուրը թորեալ ջուրն է: Բայց երբ խընդիրը բնախօսականօրէն առնենք, ան հեռու է կատարեալ ըմպելի մը ըլլալէ: Նոյն իսկ կարելի է պայն աւելի վնասակար նկատել քան թէ օգտակար: Անոր ուղղակի հպումէն՝ գործարանաւորութեան կենդանի բջիջները կը խամրին կամ կը մեռնին. մարթին տակ ներթափուելով, ան գրգռութիւն ու յոռ յատաջ կը բերէ. սամսքան խակ պայն դժուար կը մարսէ: Անոր ուռպած բջիջներուն կենսաւնակութիւնը չխանգարելու համար, պէտք է որ ան պարունակէ հանքային լուծեւի ալերու նուազագոյն չափ մը եւ մօտաւորապէս այն համեմատութեամբ որ պէտք կը տեսնուի շիճուկին համար: Ալերով չափազանց ապքատ ակի ջուրերը կը գրգռեն երիկաւիայինդ պատմի աշխատանքը:

Սովորաբար գործածուած ջուրերն են անձրեւի ջուրը, ակի ջուրն ու գետի ջուրը: — Անձրեւի ջուրը՝ պատշաճ կերպով հաւաքուած, պահպանուած մտանուր ջրամբարներու մէջ՝ ընտիր ջուր մըն է: Աբեւելքի կէսը, ուր երկարակեցութիւնը ուշագրաւ է, ուրիշ բան չի գործածեր: Անձրեւի ջուրն իր մէջ հալած կը պահէ մթնոլորտին հանքային փոշիներն ու գազերը, եւ երբեմն քաղաքներու մէջ, քիչ մը անուշագրակ: Ո՛չ մէկ ուրիշ ջուր աւելի լաւ կը հալեցնէ օճառը, աւելի լաւ կը յարմարի բանջարեղէններու եփելու, ինչ որ օգտագործելի ջուրին հատարակ նշանն է: Ան կը նկատուի սիրայր ըմպելի: Այսու հանդերձ, պէտք է նկատի ունենալ անոր պայրին աղքատութիւնը: Իբր ամէնօրեայ պէտքի ըմպելի, նպատակայարմար է անոր մէջ նեռել գոյդն քանակութեամբ կաւիճ, որովհետեւ գլխաւորապէս ջուրին մէջնայ է որ մեր գործարանաւորութիւնը կ'սահանայ կիրի իր հարկաւոր բաժինը, անհրաժեշտ՝ ոսկրային

հիւսուածին կենսունակութեանն ու արեան բնաոպիտներուն հիւլէական հաւասարակշռութեանը համար:

Ակի ջուրերը յոյժ բազմազան բաղադրութիւն մը ունին՝ բնոյթին համեմատ այն հողին ուրկէ անոնք ելած են, եւ այդ բաղադրութիւնը կրնայ մեծ ազդեցութիւն գործել ընդհանուր առողջութեան գործարանական վարպետութեան, նո՛յն իսկ հիւանդութեանց դիմադրականութեան վրայ ա՛յն ազգաբնակչութեանց մէջ որ սովորաբար կը գործածեն այդ ջուրերը: Գործնականապէս պէտք է ընդունիլ որ գեաերու ապականութեան պատճառներն ա՛յնքան բազմապատկուած են ներկայիս, որ քաղաքակրթութիւններ որոմաբուսնօրէն կը շարժին, Հռոմայեցւոց պէս հեռամուտ ըլլալով ակի ջուրերու որոնց հաւաքումն ու վոխադրութիւնն ըլլան լաւ հսկողութեան տակ: Բայց այն քաղաքակրթութիւնք որ նախամեծար կը համարեն գետի ջուրը, որ ըլլայ հաւաքուած լաւ գոհչ աւազաններու մէջ, ինչպէս գիտեն կատարեալ ներկայիս, թերեւս մեր առողջութեան համար կը հայթայթեն լաւագոյն ջուր մը. որովհետեւ ան իր գնացքի պահուն թօթափած է հանքայինն իր ամենավնասակար տարրերը, մեծապէս օգտակարելով: Անոր միակ անպատեհութիւնը քիչ մը նուազ գոյ ըլլալն է ամառ ատեն, ինչպէս նաեւ աւելի ծախք պահանջելն է վերամբարձ մեքենաներ գետեղելու համար, ածուխի ու գործաւորի մշտնջենական գործածութեամբ. բայց այդ ծախքերը յաճախ նուազ բարձր են քան շինութիւնը ջրմուղներու որոնք միշտ ենթակայ են արկածներու, պատերազմի ատեն ալ քանդուելու:

Ապականեալ ջուրերը երբ ամլացուին մանիշ(իոն)ով կամ ենթաքլորուքներով — զորս պէտք է գործածել նեղ պարագային միայն — անսխալ են խմուելու համար, բայց անվնաս են. եւ սակայն նոքէն պէտք չէ երկարաձգել անոնց ամէնօրեայ գործածութիւնը: — Ակի ջուրերու գլուխը վանկենք, մատնանշելով անոնց քով՝ որ չափազանց հարուստ են կրայիններով, անոնք որ աղքատ են այդ տեսակէտէն, անոնք որ կը պարունակեն կայծքարատներ, մագնեսիա եւայլն: Այս վանապատ աղերն անոնց մէջ կը գտնուին դոյզն չափերով, բայց բաւականաչափ՝ յաճախակի գործածութեամբ ի վերջոյ դէշ հետեւանքներ առաջ բերելու համար: Առաջինք զմեզ չեն պաշտպաններ հիւծախտին եւ սիւտներու փտութեան դէմ եւ քիչ կը տատրեն սակրային կազմածքին զարգացման: Միեւնոյն նահանգին երկու տարբեր գիւղերուն մէջ, յաճախ կարելի է գինաւորապրութեան ատեն արձանագրել կարեւոր տարբերութիւններ՝ մէկուն եւ միւսին բնակիչներուն միջին հասակին միջեւ, տարբերութիւններ որոնք մեծ մասամբ արդիւնքն են անոնց գործածած ակի ջուրերուն մանաւանդ բաղադրութեան, եւ սոյնք այնքան աւելի յայտնի եւ ստոյգ իրողութիւններ են որ անոնց ազդեցութիւնները կը տեսնուին մինչեւ անգամ արջառի ցեղերուն վրայ: — Մագնեսիա պարունակող ջուրերը կակղացուցիչ թեթեւ ազդեցութիւն մը ունին՝ զորս գործա-

ծաղները շատով կը վարժուին անոնց, քայց որ ապրած են անցորդներու եւ նորեկներու համար: Կը կարծուի թէ անոնք իմաստը կը պահպանեն քաղցկեղէ: Իրաւութիւն է որ երկրաբանական քարտէսներու վրայ մագնեսիա պարունակող ջուրերու շրջանները կը համապատասխանեն անոնց որոնց բնակիչներուն մէջ կարելի է տրձանապրել քաղցկեղի գրէթէ ամբողջական բացակայութիւն մը:

Մեր կեցակրտական դրութեան անուղղակի բովանդակ հատատրակշռութեան մէջ առաջնակարգ է ջուրին դերը: Առանց ստեղիի կարելի է օրերով եւ շաբաթներով ապրիլ, մէկ օրէն աւելի չէ կարելի ւնալ առանց խմելու, որովհետեւ մէզերը, քրտինքը, թոքային արատաշնչութիւնը մեզի վատնել կու տան օրական 2 լիտրէն աւելի, զոր պէտք է փոխարինել: — Քանի որ հատատրակշռութիւն բառն արտատանեցինք, ըսենք թէ հեղուկի մեր օրաբաժնի որոշման մէջ տատմաններ կան որոնցմէ անդին կամ ատդին անցնելով՝ կրնան երեւան գալ մանր խանգարումներ, երբ չափազանց շատ ջուր կամ չափազանց քիչ խմենք՝ խանգարումներ որ կ՛ազդեն մարսողական, երիկամային, արտ ու նայն իսկ մարթի պաշտօնակատարութեանց վրայ, վերջապէս մեր ամբողջ ընդհանուր անդամութեան վրայ: Սխալ է կարծելը թէ լաւ կամ անվնաս բան մը որչափ շատ դրծածենք՝ կարեւորութիւն չունի եւ այդ կարելի է շարունակել անպատիժ:

Ջուրի ներքսածումը կը համապատասխանէ պապակին անցընելու պէտքին, բան մը զոր մեզի կ՛իմացնէ ծերնին չորութիւնը, այսինքն ծարաւը: Ծարաւը կը նշանակէ որ մեր արիւնը հիւթանջատութեանց բերմամբ ջրապրկուելով՝ չափազանց կը մածնանայ ու պէտք կ՛ըզգայ ջրախառնուելու. եւ, ինչպէս միշտ, ջղային դրութիւնն է որ կ՛առաձնէ փոխանցել այդ պահանջքի կոչը: Արդարեւ, ուղեղին մէջ կայ ծարաւի կեդրոն մը զոր կրնան նայնքան շարժման մէջ դնել, բնականոն պարագաներէ դուրս, ջերմը, շաքարախտը, կամ պարզապէս շատ պղտոր յուզում մը: Ջուրը ներածուելուն պէս՝ ծարաւը չ՛անհետիր, պի պէտք է որ այդ ջուրը ժամանակ ունենայ ծծուելու եւ անցնելու արեան շրջանի մէջ: Հետեւաբար անօգուտ ու դէշ է անհամբերութեամբ վրայէ վրայ խոշոր գաւաթներ պարպելը: Ջուրի այդ չափազանցութիւնը վատնդ կը ներկայացնէ առեղծելու խոշոր անպատեհութիւններ, օրինակի համար, սիրտի հիւանդութիւն ունեցողներուն կամ գործողութեան ենթարկուածներուն. լաւագոյն է առաջիկ ծարաւը, տեւականը պապակը հանդուրժելով խուչափուլը թմրեցնելով տալ փոքր կաթներ ծծելով: Շատ համեմատութ ձաշէ մը վերջ խուչափուլին գրգռութիւնը յաւաջ կը բերէ նաեւ արուեստական ծարաւ մը՝ որուն պէտք է դիմադրել դիանալ, քանի որ մեծ քանակութեամբ ջուրի ներածումը պիտի կրնար խանգարել մարսողական ամբողջ աշխատանքը: — Ստամոքսային մարսողութեան վրայ ջուրին ազդեցութիւնն աւելի դէշ է քան թէ լաւ: Ան կը

ջրախառնէ առամոքային հոյլը, տկարացնելով անոր ուժը: Առկէ յառաջ կու գան չափազանց պանդոկ, երկարատեւ մարսողութիւնները որ առամոքը կը յոգնեցնեն եւ զայն տակաւ կ'առաջնորդեն կորնչացընելու իր մկանային ուժառուութեան եւ ընդլայնումի կարողութիւնները: Բնականոն չափը պէտք չէ անցնի մէկ ճաշի վրայ երկու գաւաթը: Նոյն իսկ անօթի փորանոց մեծաքանակ ջուր խմելը վնասակար է: Շատ արագութեամբ այդպէս խմուած այդ ջուրը կ'ողողէ սիրտին ալ փորոքը որ ի վերջոյ կը լայննայ, եւ տակէ յառաջ կու գայ արտ անդարմանելի հիւանդութիւն մը: Մեծաքանակ դարեջուր խմողները կ'ենթարկուին այդ վտանգին: Պէտք է միշտ, մէկ խմուած գաւաթ մը ջուրէն վերջ, բաւականաչափ ժամանակ անցընել որ արիւնային պանգուածը զայն իւրացնէ առանց ցնցումի:

Առաւօտեայ ջուրը կ'ողդէ պարապ առամոքին վրայ՝ զայն թմրեցնելով եւ անդամալուծելով. սորա համար է որ զայն կը դարձածեն փսխումի դէմ: Եթէ պակութիւնը շատ առատ ըլլայ, ան կրնայ տարածուիլ մերձակայ շրջաններուն՝ վրիին, ալիքին ու ջղային համակրական կեդրոններուն: Ալիքը թմրութեան ժամանակամիջոցէ մը վերջ կը տակաւին ներշնակ ուղղութեամբ, եւ ասոնք այն առեն կը ծագին խիթեր: Պակաղաղակի գործածութիւնը բացատակապէս արգիլուած է ալէտաս ունեցողներուն: Նոյն իսկ շատ ծանր հետեւանքներ տեսնուած են. նուագում եւ մինչեւ իսկ մահ պատահած է երբեմն, երբ մեծ քանակութեամբ առնտրական ջուր կուլ տուած են մկանային շատ բուռն աշխատանքի մը առեն քրտնած եղած անձեր: Շատեր գիտեն շուկայի այն բեռնակրին պատմութիւնը, որ գրաւ բռնած էր Փարիզէն Գոտէյլ տանիլ 160 քիլոյնոց ալիւրի պարկ մը. մինչեւ կէս-ճամբան ամէն բան կարգին էր, ուր ան ձախորդ գաղափարն ունեցաւ մեծ գաւաթ մը պաղ ջուր խմելու եւ ինկաւ կարծես շանթահարուած: — Պակաղաղակին ընդհակառակն երբ փոքրաքանակ կը մացուի քիչ շատ լեցուած առամոքի մը մէջ՝ ի վերջոյ դրդռիչ գործողութիւն մը կը կատարէ մկանային թաղանթի վրայ: Սորա համար է որ երկար առեն առնտրակ աշխատանք պահանջող խնճոյքներուն մէջ ուշադրութեան կ'առնուին այդ պակութիւնները:

Տաք ջուրը բնաւ չունի մեզմացնող յատկութիւնները. բայց հոն ալ կայ քանակութեան եւ բարեխառնութեան խնդիրը: Անօթի փորանոց բաժակ մը շատ տաք ջուրը կը հանդարտեցնէ իրօք առամոքային գրգռականութիւնն ու ցաւը: Մնաց որ, ամէն պարապային մէջ, տաք քաներու գործածութիւնը հանդարտեցուցիչ է: Բայց այս կերպով ձեռք բերուած հանդարտութիւնը շատ կերպարանք է պաղպաղակին յառաջ բերած կոպիտ թմրութիւնէն, որովհետեւ սորա նման չի կանգներ մկանային պարուսոյնները կծկուելու կարողութիւնը. տաքութիւնը կը մարսէ զայն: — Ալեւոր խմուած տաք ջուրը խթանող է: Անօթի փորանոց եթէ մեծաքանակ առնուի՝ նոյն իսկ փսխում կրնայ առթել: Սեղանի վրայ, ճաշի առեն իբր ըմպելի գոր-

ծածուկելու եթէ ըլլայ, կը նպաստէ ստամոքսային կծկումներուն եւ կ՚արագացնէ մարսողութիւնը: Այսօր ան է հիմը բոլոր դժուարամարսութեանց համար փորձուած դրութեանց: Բայց միշտ կայ քանակութեան հարցը. պէտք է գոհանալ 1-2 բաժակով: Աւելին կրնայ յառաջ բերել ստամոքսային հոյլի չափազանց ջրահեղուկութիւն կամ փսխում: Ծանրաբեռնուածութեան կամ յոգնութեան հետեւանքով պէշ պարպուած ստամոքսի մը երբ տան շատ տաք ըմպելի մը, ան կ՚ըստանայ նոր կտրով: Ասոր համար է որ փոքր անմարսողութիւնները կը դարմանեն միշտ բաժակ մը թէյով կամ երիցուկով:

ՏԻՈՍԳՈՐԻՏ

ՎԷՒԻՏ. — Շիւսիս. Իտալիոյ գաւառներէն երբ Աւստրիոյ տիրապետութեան տակ էին, ժողովուրդը չէր կրնար ազգային բացագանչութիւններ կամ իր Թագաւորին արեւշատութեան համար կոչեր արձակել, սակայն հնարամտութեամբ մը ան կը սիրէր *Վէուիւ* աղաղակել: Ասիկա իր նշանաւոր երգահանին անունն ըլլալով՝ քաղաքական խնդիր մը չէր կրնար յարուցանել. մինչ իրականին մէջ՝ այս *Վէուիւն* ոչ այլ ինչ էր բայց եթէ ակզբնաառերը *Վի՛վա Էմմանուէլէ Ռէ ա՛Իդալիա*, որ Թարգմանի «կեցցէ՛ Էմմանուէլ Թագաւորն Իտալիոյ»:

ԱՆԶԳԱՅԱԻԹԻՒՆ. — Ձեռագիր մը զոր Ֆրնա. Ակադեմիոյ ներկայացուց Սգանիալաս ժիւլիէն չինագէտը (1799-1873), կը հաստատէ եթէ Գ դարուն ապրող Հսա-Թօ բժիշկը վիրաբուժական գործողութեանց ենթարկուելիք իր հիւանդներուն կուտար կանեփի բաղադրութիւն մը՝ զանոնք անզգայացնելու համար:

ՅԻՇԱՏԱԿ ՄԸ ՉՄԻՒՌՆԻՈՅ ՀՐԴԵՀԷՆ (14 սեպտ. 1922). — Այս լուսանկարը քաշուած է Չմիւռնիոյ ծոցի բացերէն՝ մարտանաւէ մը, ներկայացնելով աղէտը՝ դեպ ի քարափ խուժելու առնն:

ԱՇԽԱՐՀԻ ԱՄԵՆԱՄԵԾ ՄԱՐԴԻԿԸ

Հաւանօրէն չէք կրնար գանել երկու հոգի որ համաձայն բլլան իրարու հետ, Թէ որո՞նք են աշխարհի մեծագոյն մարդիկը: «Տէյլի Մէյլ» հետեւեալ ցանկը կու տայ. —

ՀՈՄԵՐՈՍ, յոյն քերթողահայր, 10րդ դար Ն. Ք.:
ՊՂԱՏՈՆ, յոյն փիլիսոփայ, 429-347 Ն. Ք.:
ԱՐԻՍՏՈՏԷԼ, յոյն փիլիսոփայ, 384-322 Ն. Ք.:
ԱՂԵՔՍԱՆԴԻՐ Մեծ, մակեդոնացի աշխարհկալ. Թգւր., 356-323 Ն. Ք.:
ԱՆՆԻԲԱՂ, կարթեգոնացի զօրավար, 247-183 Ն. Ք.:
ՅՈՒԼԻՈՍ կեսար, հռոմայեցի աշխարհկալ. զօրավար, 100-44 Ն. Ք.:
ՎԻՐԳԻԼԻՈՍ Մարօ, լատին քերթող, 70-19 Ն. Ք.:
ԿԱՐՈԼՈՍ Մեծ, Փրանկաց Թգւոր. եւ Արեւմուտքի կայսր, 742-814:
ՏԱՆԴԷ Ալիկիեռի, իտալացի քերթող, 1265-1321:
ԼԷՕՆԱՐՏՈ տա Վինչի, իտալ. նկարիչ անդրգրծ. Ցրարպտ. 1452-1519:
ՄԻՔԵԼԱՆՃԵԼՕ Պուոնարոտդի, իտալ. անդրիագործ-նկրչ., 1475-1564:
ՌԱՖԱՅԷԼՕ Սանցիո, իտալացի նկարիչ-անդրիագործ, 1483-1520:
ԼՈՒԹԵՐ Մարդին, գերմ. կրօն. բարենորոգման պետ, 1483-1546:
ՇԷՔՍՊԻՐ Ուիլլըմ, անգլ. Թատերագիր-պուէտ, 1564-1616:
ԳՐՈՄՄՈՒԷԼ Օլիվըր, անգլ. յեղիշխուԹեան. գլխ. դերկար., 1599-1658:
ՆԻՈՒՏՈՆ Այզեգ, անգլ. բնագէտ-աստղաբաշխ-փիլիսոփայ, 1642-1727:
ՈՒԵԼՍԻ Ձոն, անգլ. հիմնադիր ՄեԹոդական եկեղեցւոյ 1703-1791:
ՓՐԵՏԵՐԻԿՈՍ Մեծ, Բրուսիոյ Թագաւոր, 1712-1786:
ՈՒՈՇԻՆԿՏՈՆ Ձորձ, Ա. Նահագահ Միացեալ Նահանգաց, 1732-1799:
ՈՒՈՒԹ Ձէյմս, սկովտացի մեքենագէտ-հնարիչ, 1736-1819:
ՆԵԼՍՈՆ Հորէյս, անգլիացի ծովակալ, 1758-1805:
ՆԱՓՈԼԷՕՆ Պոնապարդ, Ֆրնս. ռազմգա.-զօրվր. եւ կայսր, 1769-1821:
ՍԻՒՎԸՆԵԸՆ Ձորձ, անգլ. մեքենագէտ-հնարիչ, 1781-1848:
ԼԻՆՔԸԼՆ Էյպրեհէմ, 16րդ Նախագահ Մ. Նահանգաց, 1809-1865:
ՏԱՐՎԻՆ Չարլզ, անգլիացի բնաշխըհական գիտուն, 1809-1882:
ԿԼԷՏՕՍՏԸՆ Ուիլլըմ, անգլ. պետական մարդ, 1809-1898:
ԲԱՍՏԻՕՈՒ Լուի, Ֆրնս. քիմիագէտ-կենսաբան, 1822-1895:
ԷՏԻՍՈՆ Թամաս, ամերիկացի ելեկտրագէտ-հնարիչ, 1847 (ողջ):
ՄԱՒԻՈՆՆԻ Կուկլիելմօ, իտալ. ելեկտրագէտ-հնարիչ, 1874 (ողջ):

ԵՐԵՔ ԳԻՐՔ բնկերային կարեւոր բարենորոգմանց պատճառ եղած են, 1. Հէրրիըտ Պիչըր Սթօուի «Հորթար Թովմասի անակը» որ գերուԹեան ջնջումը փուԹացուց, 2. Իվան Թուրկենեվի «Որսորդի մը յուշառեսրը» որ հզօր ազդեցուԹիւն ունեցաւ ռուս ճորտուԹեան բարձումին վրայ, 3. Չարլզ Տիքընսի «Տէյվիտ Գոփըր Ֆիլտ»ը որ պարտքի համար բանտարկելու անգլիական սովորուԹեան վերջ դրաւ:

ՈՒՍՈՒՑՉՈՒԹԻՆԷ ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ՎԻՐԱԲՈՒԺՈՒԹԻՒՆ

Եիրա՛պո ա՛ի՛ բոլա՛ ախտաագո՛մենոս

ՍՈԿՐԱՏ

Ա.

Ժրանատինները կ՛ըսեն թէ լրագրութիւնն ամենայնի կ՛ուսուցանէ: Այսպէսով ըսել կ՛ուզուի թէ լրագրողներու առջեւ բաց են բոլոր ասպարէզները, վարէն վեր բոլոր սահմաններով: Իրաւ ալ Ժրանատի մէջ Հանր. Նախագահներ, նախարարներ, ակադեմականներ, բարձրագահման պաշտօնատարներ, գրագէտներ, գիտուններ, բազմահարուստ առեւտրականներ, մեծամեծ հասարակութեանց անդամներ ու վարիչներ եղած են իսկզբան համեստ լրագիրներէ: Մեր մէջ ալ ուսուցչութիւնը, եթէ ոչ հիմա, գոնէ երկար տարիներ, մասնաւորաբար ժ֊թ դարու մէջին երկու քառորդները կազմող կիսադարեան ժամանակաշրջանին՝ եղած է բեղմնաւոր խոզուակ մը ուրկէ դուրս ելած են մեր ծննդավայրին ու համայնքին պատուաբեր եւ պատկառելի անդամներէն՝ հայրապետներ, պատրիարքներ, բարձրագահման եկեղեցականներ, կրօնաւորներ, գիտնականներ, առեւտրականներ, բժիշկներ, փաստաբաններ եւ արուեստագէտներ: Եթէ անցեալի իրագործութեանց վրայ դառնալով ինքնամփոփուինք, ամէնուս մէջ վարժապետի տիպար մը կը գտնենք — առ այժմ ֆեմինիստները մէկ կողմ թողունք — եւ քովիկն ալ փոքրիկ տիրացու մը: Եւ եթէ այս վարժապետ-տիրացուն մօտէն ուսումնասիրենք, անոր բազագրութեան մէջ կը նշմարուի պոլսեցի համայնագէտ մը: Այս համայնագէտ կազմուածքին մէջ ալ կան զետեղուած քով քովի մէյմէկ փոքրագիր՝ քննադատ, բանաստեղծ, դերասան, հաշուակալ, ճարտարապետ, անասնաբոյժ, դիւանագէտ, փաստաբան, դատաւոր, բժիշկ, եւայլն: Արդէն հին ժամանակներէն՝ պատուելին ամէն ինչ պէտք էր գիտնար, ամէն հարցումի պէտք էր պատասխաներ, գէշ ազէկ՝ աշակերտին, ծնողքին, կրօնականին ու աշխարհականին: Վա՛յ այն վարժապետին որ «չեմ գիտեր» կը պատասխաներ հարցումի մը: Ուրեմն՝ բնականաբար վարժապետը պէտք էր տեղեակ ըլլար նաեւ բժշկութեան, ու բժիշկն ալ փոխադարձաբար պէտք էր պարունակէր իր մէջ դաստիարակ մը: Ի՞նչ կայ ատոր մէջ զարմանքի արժանի, քանի որ եթէ մարդկութեան «այբ»ը փնտռելու ելլենք, ինքնապաշտպանողական մարմնային ինամատարութիւնը կը գտնենք՝ իբր հիմ եւ արմատ գարմանաբանութեան:

Այսպէս ուրեմն բժշկութիւն ու վիրաբուժութիւն հասարակաց ատաղձք ու սեփականութիւն եղած են գրէթէ միշտ եւ ամէն ուղղութեամբ: Որով՝ բժիշկ ու վարժապետ, դատաւոր եւ գարմանող՝ անբաժան ընկերներ եղած են մեր մէջ խիստ յաճախ: Մէկուն

ոգին կը տիրէր միւսին վրայ: Եթէ հին դարերը մէկ կողմ թողունք եւ ուսումնասիրենք մեզի աւելի մօտ ժամանակները, բժիշկի եւ ուսուցիչի երկուցունց ի մի մարմին գործակցութիւնը սովորական իրականութիւն մը կը յայտնուի արժանավայել: Հետաքրքրութենէ զուրկ պիտի չըլլար, եթէ այս մասին փորձէինք ներկայացնել հակիրճ թուումմ մը անցողակի, հպանցիկ ուրուագիծ մը արբագրելի կամ ցուցակագրական դասաւորում մը վարժապետա-բժշկային ընկերակցութեան:

Բ.

Ա. — Նախ ունեցած ենք դասակարգ մը ուսուցիչներ, առանց բժշկ. վկայականի, գործող ու դարմանող գազտագողի կամ օր-արեւով համարձակօրէն, առանց հակակշռի. ներքին եւ արտաքին կամ վիրաբուժական պետասութիւններ: Այս խմբաւորումը կարելի է երկուքի տարրաբաժանել, անուններն եւ ուսեալները, կամ ժողովրդական ու փորձառական բժշկութեամբ զբաղողներն ու գիտականդասական հեղինակութիւններով անած ու զարգացածները: Ա. տիպարը միշտ տպրած է, կ'ապրի ու պիտի ապրի յաւիտեան, որքան ատեն կիները պատկանին իգական սեռին: Բ դասակարգէն են հիպոկրատեան, կաղիանոսեան եւ արաբական վարդապետութեանց եւ աշխատասիրութեանց հետեւողները: Առանք ընդօրինակելով, կարդալով, թարգմանելով եւ մեկնաբանելով՝ հանդիսացած են հմուտ բժիշկներ՝ իրենց տպրած դարաշրջանին, միշտ առանց վկայականի:

Այս խմբակցութենէն կրնանք յիշատակել, իբր ուսուցիչ-բժիշկ, Ժ.Ղ դարուն ապրող ՅՈՎՍԱՓ ԵՊՍ. առաջնորդ Սեբաստիոյ եւ վանահայր Ս. Նշան վանքին: Ըստ Տաք. վ. Յ. Թորդամեան մեր պատմախոյզ արուեստակցին, ինքնուս, անձնուէր, գիտուն, հոգեւոր ու մարմնաւոր կառավարել բժիշկ մը եղած է ան: Միայն թէ յարգելի հեղինակը չ'ըսեր թէ բժիշկ Եղիազար ձրիաբո՞յժ էր թէ ոչ: Այս կէտը բաւական կարեւոր է, որովհետեւ ինքնաբերաբար կը տարուինք մտածել եւ յայտարարել որ, եթէ Եղիազար Եպս. առաւածաբան-աիտաբան, յիրաւի անշահախնդիր էր, այն ատեն պէտք է տալ անոր՝ արժանավայել դիրք մը արբակենցաղ եւ անձնուրաց մեր Շնորհալիներուն քով: Չի եթէ բժիշկ Եղիազար յունադաւան ծնած ու մեծցած ըլլար, անառարակոյս ցարդ դասաւորուած պիտի ըլլար Ս. Պանդալէոնի եւ անարծաթ Կոզմայի եւ Դամիանոսի տաքնթեր, օրացոյցին մէջ ալ իր տնտեսատարութեան յատուկ առանձին տեղ մը պիտի գրաւէր:

Դարձեալ, այս դասակարգին մէջ կրնանք յիշատակել, իբր ժողովրդական հմուտ ուսուցիչ-բժիշկ, ԺԹ դարու սկիզբներէն՝ Տէրացու ՍԻՒԵՏԻՍ ՊԻՐՊԻՐԵԱՆ Պատուելին: Կարապետ Ս. Իւթիւճեանի վկայութեամբ, որուն ուսուցիչն ու դաստիարակը եղած է 1832 թուականներուն, Սւեպան Վարժապետ ո՛չ միայն կատարեալ հմայ-

նապէտ մը հանդիսացած է, այլ նաեւ իր հակոլութեան յանձնուած մասուլաշ աշակերտներու՝ ազանդական օրհնեալ գաւազանով փառաւոր ձեռք քաշող մը եղած է: Տիրացու Ա. Պէրպէրեան, կը գրէ Կ. Ս. Իւթիւճեան, աշակերտ Փեշտիմալճեան Գրիգոր Պատուելիի, բժըշկութիւն ալ կ'ընէր, հիւանդ կը նայէր, լեղուն ու քաղկեդոնականը կը գնէր եւ դեղապիր կը գրէր իսալերէն — դեղագործութեան մէջ տիրող լեղուն այն ատեն — եւ «վարժապետ» ատրիպութեամբ՝ զոր դեղագործք ըսած արժանւոյն կը յարդէին եւ գրած դեղերը կանոնաւորապէս կը պատրաստէին: Գործն այն վիճակին հասաւ, կը շարունակէ «Մասիս»ի լուսահոգի անօրէնը, «որ գալոցի մանկանց մէկուն տունն եթէ հիւանդ պատահէր, ուրիշ բժիշկ չէին տաներ: Աւետիս վարժապետէն ճարտար բժիշկ ո՞ւր կրնար գտնուիլ»:

Գ.

Բ. — Երկրորդ խումբի մը մէջ կրնանք հաւաքել այն ուսուցիչները որոնք բժշկ. վարժարան յաճախած, բայց որ եւ է պատճառաւ չեն կրցած լրացնել իրենց ուսմունքը, վերջէն ընդգրկած լալով տարբեր ասպարէզ մը՝ ուր կը հրաւիրէր իրենց կոչումն ու խառնուածքը: Առնցմէ եղած է ՄԻՔԱՅԷԼ Զապարեան-ՆԱԼԲԱՆՏԵԱՆՑ, բանաստեղծ-գրագէտ-պատմաբան ուսուցչական գիտունը՝ որ ծնած է 27 հոկտ. 1830ին Նոր Նախիջեւան եւ որ «վախճանեցաւ 36 տարեկան հասակում, բարակցաւից (թոքախտութիւն) 31 մարտ 1866ին Կամիշին քաղաքում» (Միքայէլ Մեսրոպեան Մխանտարեանց): Նալբանտեանց, աշակերտ Տէր-Գաբրիէլ Պատկանեանցի, գրագիր եւ քարտուղար Նախիջեւանի եւ Պեսարապիոյ վիճակաւոր առաջնորդ Մատթէոս Արքեպս. Վէհապետեանի, 1853ին գացած է Մոսկուա եւ ապա Պետերբուրգ ու սորացած է Համալսարանի վարժապետական ասպիճան եւ յետոյ անուանուած դասատու Մոսկվայի Լազարեան Ուսումնարանի: Յետոյ Մոսկվայի Համալսարանի «բժշկական բաժնում սկսեց պարապել, բայց չվերջացրեց իր պարապմունքը եւ եղաւ Ս. Ե. Նալբանեանցի հրատարակած «Հիւսիսափայլ» ամսագրի քանքարաւոր աշխատակիցներից գլխաւորն»:

Նալբանտեանի քով կրնանք նատեցնել ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏՐ. ՎԸՀԱՊԵՏԵԱՆՑ՝ իբր նախկին բժշկ. ուսանող: Իւթիւճեանի յիշատակներուն մէջ կը կարդանք. «1839 յունուար 10ին Ճեմարան գալի քահանայի մը հետ եւ ներկայացայ Կիրակոս Եպսկ.ին որ Եգիպտոսի առաջնորդութենէն հրաժարելով Կ. Պոլիս եկած եւ Երուսաղէմայ սթռւելն կոչմէ Ճեմարանի «պաշտպան» կարգուած էր: Չխս համառօտիւ հարցաքննելէ յետոյ, կոչեց կառավարիչն ու անոր յանձնեց: Կիրակոս Եպսկ. 55-60 տարեկան, ալեխառն երկայն մօրուքով, սեւ ու խոշոր աչքերով պատկառելի եկեղեցական մ'էր, լաւ հայագէտ, թուրքերէնի եւ արաբերէնի ալ քաջահմուտ: Երկու աշակերտ ունէր,

մին սեւամորթ խաւիշիկ մը՝ տիրացու Գաբրիէլ, զոր 1847ին վարդապետ ձեռնադրեց երբ ինք Երուսաղէմի պատրիարք էր. երկրորդն էր տիրացու Յովսէփ, այժմ Յարութիւն Արքեպս. պատրիարք Երուսաղէմի» (Մասիս, 27 մարտ 1893)։ — Տիրացու, յետոյ սարկաւագ Յովսէփ որ ծնած էր Եգիպտոս 1819-20 թուականներուն, պատրիարքը ըլլալէ շատ առաջ, եղաւ վարժապետ, միջոց մըն ալ աշակերտ Մր. Համլինի՝ Պէյրէք։ Օր մըն ալ, կ՚ըսէ Մ՚մ՚ըրեան, ինք իսկ պատմած է ինծի թէ տիրոջն ըլլալով գլխաւորապէս բժշկականութեան, երիտասարդութեան տարեն անցած է Ամերիկա՝ ուսանելու հոն բժշկականութիւն, բայց նիւթական անձկութիւնը տրդեւլք եղած են իրեն կատարելագործել այդ ուսումը եւ դարձած է քանի մը տարի ետք իր ծննդավայրը կամ Կ. Պոլիս, բաւական պաշարներով անդրիւերէնի եւ գործնական գիտութեանց։ Այս տեսութիւ կրնանք աւելցնել ու եզրակացնել, թէ աւելի գիւրին է եղեր Կ. Պոլսոյ եւ Երուսաղէմայ պատրիարք ըլլալ քան թէ Ամերիկայի մէջ բժիշկ։ Եւ կամ, եթէ Ամերիկայի մէջ սարկաւագ Յովսէփ կարենար պաշտպան մը գտնել, ինչպէս գտած էր յանձին Կիրակոս Եպս. Աբեւելք որ զինքն որդեգրած է, կրնար Ռոքֆէլլըր մը կամ Մորկան մը ըլլալ, նկատի ունենալով Յարութիւն Պատրիարքի ինքնայատ կենցաղն ու տնտեսապահութիւնը։

Բժշկ. վարժարանի գաղութանդութիւնները կիսկատար թողլով մեկնողներու կարգին կրնանք յիշատակել ուսուցիչ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՊՕՅԱՃԵԱՆը (Մուրատ), ծնած Հաճըն 1867ին, ազգ. երեսփոխան ու մէպուս Օսմ. Բարլամէնդի։ Մեռած է Անատոլուի մէջ անորոշ վայր մը, Ընդհանուր Պատերազմի ընթացքին։

ՉԱՓԱՐԻԱ ՉԱՓԱՐԵԱՆ, Սկիւտարցի երիտասարդ մը արտիստ ու արամիա, բժշկութիւնը սորվելու համար գացած էր Փարիզ, սակայն 1870ի ֆրանքեւպերման պատերազմին տրդեւլք եղեր էր իր վերջին քննութիւններն անցընելու, եւ այդ միջոցին նկարչութեան աշխատեր էր։ Զգացեր էր թէ իր հոգւոյն վայել գործը վրձինն էր աւելի՝ քան թէ նշդրակը, եւ ա՛լ ատոր կոխած չէր բժշկ. վարժարան («Դիմաստուերներ» Հ. Ասատուր)։ — Կենսագրութիւն եւ պատկեր տե՛ս Ամէնուն Տարեցոյցը, 1924, էջ 297-301։

Գ.

Գ. — Երբորդ խմբակցութեան մէջ կը դիտուին՝ բժշկ. վիճակին առնչուելէ ետք՝ անձնուիրաբար կամ վարձատրութեամբ վարժարաններու եւ կամ Համալսարաններու մէջ դասախօսող Համալսարանական բժիշկները։ Առանց չափազանցելու կրնանք յայտարարել թէ, մանաւանդ ժԹ դարու շրջանին, բոլոր մեր բժիշկները, իրենց կեանքի կարճ կամ երկար մէկ ժամանակամիջոցին, վարժապետ ու դաստուր եղած են։ Առանց մասին երբեմն երբեմն մանակի հրատա-

թոկուխիններ կ՚երեւին արդէն թերթերու մէջ։ Մասնաւորաբար Տոք. Վ. Յ. Թորգոմեան, որուն կը հանդիպինք գրէթէ միշտ երբ հայ բժիշկներու կեանքը մօտէն շօշափող խնդիր մը կ՚արծարծի, ձեռնհասօրէն ուրուագծած է, իր ճամիա կենսագրականներով «Թուրք Բժշկական վարժարանին հայ դասախօսները» Պարմանի էջերուն մէջ։

Ն.

Դ. — Զարմանք խումբի մը մէջ պիտի դառնք այն վարժապետները որոնք լքելով ուսուցչութիւնը՝ նեռուած են բժշկական դպրոցին, հետեւած ու լրացուցած են Բժշկական Համալսարանի դասընթացքը, ապրուստի հոգածութենէ ազատ, ողբալի կերպով համեմատ նիւթական միջոցներու՝ ապաւինելով եւ հոգալու մէկ պրկումներու դիմագրելով։ Այս դասակարգը բազդատաբար բազմաթիւ ներկայացուցիչներ ունեցած է, որոնք առաւելապէս փայլած են Ժթ դարու կէսէն վերջ։ — Ասոնք ինչո՞ւ, ի՞նչ պայմաններու տակ ուսուցչութիւնը լքած են եւ ինչո՞ւ նախապատուութիւն տուած՝ բժշկութեան։ Այս հարցմանց պատասխանելէ առաջ՝ ներկայացնենք վերջին իմբակցութեան պատկանողներէ ամանց Տարեւանցի կենսագրականը՝ մի քանի տակիրճ տողերով, աւելի հմուտ ընկերներու թողլով ուսուցիչ-բժիշկներու անուանացանկը ճոխացնելու հոգը։

ՏՈՒՐ. ՅՈՎՍԷՓ ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ (Մերենց). — Ծնած է Կ. Պոլիս 1822ին, մեռած 1888ին Թիֆլիս։ Տասը տարեկանին մտած Մխիթարեանց Ս. Ղազարու վանքը՝ կրօնաւոր ըլլալու համար, բայց, կ՚ըսէ Եր. Օտեան, «Մասիս»ի մէջ (26 յունիս 1893) «իր նկարագիրը բնաւրակին անյարմար գալով վանական անդորը ու համակամ կեանքին՝ թողուց դպրոցն ու վերադարձաւ Պոլիս, եւ հոն 18 տարեկան՝ Օրթագիւղի կաթոլիկ Լուսաւարչեան վարժարանը մտաւ իբր դասախօս»։ Ողբացեալ Եր. Օտեան այս առթիւ պէտք էր աւելցնէր թէ Շիշմանեան, այո՛, թողուց կրօնական կեանքը, բայց պահեց կեանքին մինչեւ վերջը կրօնականի մը վայել պատրիարքական փառաւոր մօրուք մը։ Գր. Զօհրապ, որ աշակերտն է եղած Մերենցի՝ երբ այս վերջինս անօրէն էր վերյիշեալ վարժարանի, սապէս կը նկարագրէ իր ուսուցիչը. «Իր ալեւորած մազերը կ՚երկարէին, կը ծփային ուսին վրայ, քանասաեզծի մը, արուեստագէտի մը հոլմածածան մազերուն պէս ու ճերմկած մօրուքը, կուրծքին վրայ փռուած վեհութեան շուքը-կ՚աւելցնէր իր պատկառելի երեսին վրայ։ Զմառնանք որ այդ ժամանակներուն վիպականութիւնը եռուզեռ իր դպրոցներուն վրայ կը ծածանէր, եւ թէ առասպելականութիւն ու վիպականութիւն իրարու քով անբաժան ու յատկանշական ընկերներ էին։ Միջագիւղեան Ա. ուսուցչութեան պաշտօնավարութենէն քանի մը տարի վերջ, Շիշմանեան կ՚ուղեւորի Թիֆլիս, ուսոյ կը վերադառնայ ու կը մեկնի Փարիզ։ Հոն թէ՛ Մուրատեան վարժարանի մէջ կը դասախօսէ եւ թէ բժշկ. դպրոցի դասերուն կը հետեւի, դա-

սակից ունենալով Նահապետ Ռուսինեանը, 1848-49 թուականներուն: Կանոնաւոր ուսանողութեան շրջան մը չէ ունեցած, մեզ անծանօթ պատճառներով, թերեւս նիւթական, եւ ուսրատած է Բիլա՝ բժշկութիւնը, վկայականը առացած դէպի 1853ին: Շրջանառարտ ըլլալէ վերջ վերադարձաւ Պոլիս՝ ուր առկայն չփակուեցաւ իր արհեստին նեղ սահմանին մէջ: Նահեցաւ համբաւ մը՝ զոր գալով իր արհեստը պիտի ղլանար իրեն: Հիշմանեան ո՛չ միայն ձանօթ է իբր ուսեալ բժիշկ, համակիր նմանաբուժութեան, այլ թղած է յայտնի անուն մը մեր մէջ՝ իբր գրչի աշխատաւոր եւ կարող հրատարակիչ: Աշխատակցած է «Մասիս», «Ծիածան», «Արեւել. Մամուլ» եւ կովկասահայ թերթերու: Եղած է դրասէր ուսուցիչ, հաճելի քանախօս, զգայուն վիպասան եւ ազգասէր ոմանց իսկ 1853ին:

Տօքթ. Նահապետ Ռուսինեան

ՏՕՔԹ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ. — Ծնած է 1823ին Էէնի-Մահալլէ (Սկիւտար): Նեղսէս Պատր. Վարժապետեանի եւ Ղեղեանէճեան Պետրոս Էֆ-ի հետ՝ 3 քոյջ դասակներ: Երբ 1830ական թուականներուն Բազդատականութիւնն իր Ա. կարիքը կը կազմէր մեր մէջ, Գալուստեան ընտանիքը կ՛սատնար անջատողական անդրանիկ համբոյրը: 1835էն սկսեալ երբ Ամերիկացի միսիոնարներ գործունէութեան լծուած, տեղի տեղի, աշխարհաբար գիրքեր տպել ու ձեռնարկէին, նորածին ու հիմնադիր բողոքական Հայեր հրատարակ իջած՝ անձնուիրաբար կը գործակցէին եկեղ առաքեալներու: Գալուստեան որ նորահաստատ դասանութեան կարապետներէն էր՝ իր ուսմունքը կը զարգացնէր Պէյէքի վարժարանը՝ Մր. Համլինի հովանաւորութեան տակ: Հոն իրեն ընկեր ու դասակից ունէր Սարգիս Մ. Մինասեան, Յակոբ Մատթէոսեան՝ ապրնպատ. եւ անդամ Օամ. Բարլամէնդի, ապագայ իր քեռայրը, Ղազր. Տալուսեան, երկոքին երբեմն ազգասէր Կ. Պոլսոյ Բողոքականոց եւ ա՛չ Հայ Բողոքականոց, ինչպէս կը գրէ Մրմրեան: Գալուստեան՝ միջոց մը ուսուցչութեամբ կ՛զբաղի. Մր. Համլինի վարժարանը լրացնելէ վերջ: Յետոյ Ամերիկացիներու կողմէ Իզմիր կը հրաւիրուի, բնականաբար իր վարժապետին յանձնարարականով, ուր 1845 թուականներէն սկսեալ Առաւոտաշունչն աշխարհաբար թարգմանելու ձեռնարկուած էր եւ ուր զանազան հայերէն հրատարակութիւններ լոյս կը տեսնէին: Մէկ քանի տարի տեղւոյն Ամերիկեան վարժարանի մէջ ուսուցչութեամբ

եւ Մխիթարեանք քով իբր պաշտօնեայ եւ թարգման պարտակելով՝ մէջքը շիակելէ վերջ, կը վերադառնայ Պալիս եւ քիչ յետոյ կ՛ամուսնանայ Հասքէօյ 1853ին: Ղրիմի պատերազմի շրջանին (1854) կնոջը հետ իբր թարգման կը պաշտօնավարէ Անգլիական Բանակի առաջապահական սպասարկութեան մէջ՝ Պալիս եւ Տրապիզոն: Շատ հաւանաբար այդ շրջանին բժիշկներու եւ հիւանդներու հետ շփման մէջ գանուելով, բժիշկ կամ վիրաբոյժ ըլլալու փափաքը ծնունդ կ՛առնէ իր մէջ: Ղրիմի պատերազմէն ետք Իզմիր կը վերադառնայ եւ օր մըն ալ՝ Ամերիկայէն պատանեակէն լսուած՝ Իզմիրեան թուղ փոխադրող առագաստանաւով մը շունչը Նիւ-Եորք կ՛առնէ, 60 օրուան ծովային ճամբորդութենէ մը վերջ: Բժշկ. ու վիրաբուժ. վարժարաններու դասընդունութեանց հետեւելով՝ 3 տարուան մէջ կ՛աւարտայ վկայական: 1860-65. քղք. բաժանման պատերազմին կը մասնակցի, կը ծառայէ Հիւսիսային բանակին մէջ՝ իբր զին. բժիշկ-վիրաբոյժ, եւ կ՛աւարտայ վկայագիր բարձր ծառայութեան, աստիճանի բարձրացում եւ պատուանշան: Կը վերադառնայ իր ծննդավայրը, կը հաստատուի եւ կը շահի յաջողութիւն՝ իբր պարզասէր, աշխոյժ, անբասիր ու պարիզեցի փորձագէտ-բժիշկ: 1868ին «Մանզումէի Էֆքեար»ի եռանդուն իմքագիր Կարապետ Փանոսեանի՝ Շեհ-Գուլէի Ազգ. Հիւանդանոցի ծանօթ մասնակցութեան տիւր շրջանին, Տոքթ. Կ. Գալուստեան կը պաշտօնավարէ կարճատեւ ժամանակամիջոց մը, մերթ հեղաշրջութ, մերթ խռովարարոյ օրինապահութեամբ, նաեւ թուրք հիւանդանոցներու մէջ՝ երկար տարիներ, մասնաւորաբար Էյուպի զին. հիւանդանոցը: Ինք՝ հայ վարժապետի իմօրով ու մտայնութեամբ ազատամիտ ու խելօքիկ բժիշկ մը եղած է կեանքի վերջին տարիները: Պէրլէթեան վարժարանի հանդէսներուն կանոնաւոր հետեւող, լսակեաց հանդիսատես մը ըլլալով, զինքը ճանչնալու առիթն ունեցած ենք իր թարմագեղ ծերութեան միջոցին՝ երբ ուսանող էինք նոյն յարկին տակ:

Տոքթ. Կարապետ Գալուստեան՝ ամերիկ. զին. բժիշկի տարազով

ՏՈՔԹ. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ ՀԱՅԿ-ՊԱՐՈՆԻԿ (18 մայիս 1836 + 22 մարտ 1926). — Կենսագր. ու պատկեր տե՛ս Ամ. Տարեց. **1914**, էջ 305-310:

Այսպէս կը տեսնուի որ մօտաւորապէս 1 դար առաջ. մեր ե-

բնտաորդներէն ամանք՝ փոխանակ յաճախելու Փարիզի եւ Րոսլիոյ համալսարանները որոնք անհամեմատաբար աւելի մօտիկ էին մեզ՝ նախապատուութիւն տուած են Նոր Աշխարհի: Անտարակոյս իրենց յաճախած վարժարաններու դասատուներէն յանձնարարուած ու քաջալերուած, օգտուելով նաեւ անգլ. լեզուի ծանօթութիւններէն եւ դիւրութիւններէն, կը նետուէին դէպ ի Ամերիկա, ապաւինելով միեւնոյն ժամանակ Մխիթարներու բարեյաջող ու երբեմն նիւթական օժանդակութեանց, հրապուրուած նաեւ եռամեայ բժշկ.-վիրաբոյժ դասընթացքի հեռապատկերէն: Այս շրջաններուն, երկար ճամբորդութեանց, տեսակ տեսակ դժուարութեանց կուրծք տալով, վերոյիշեալ դրդապատճառներով Ամերիկա նետուած են, բժշկութիւն ու դեռ մեր շրջակայքին անծանօթ նորաշնար կատարելագործեալ արհեստներ ուսանելու նպատակաւ՝ Ոսկան Տոքթ. Յարչուսեր Անտոնեան, Տոքթ. Սերոբեան, Տոքթ. Սիմոն Մխիթարեան (Պալթքէսէրի թաղ. բժիշկ), Սարգիս Մխիթարեան (վաճառականի վարժարանի դասատու), Աբշալոյ Յակոբ Պօյաճեան (տպարանատէր եւ ալբոմեր), Յակոբ Մատթէոսեան (կոլմարար, տպարանապետ. յետոյ ալբոմեր), Մանուկեան, (տպարանատէր), Տոքթ. Կիրակոսեան, Տոքթ. Սերովբէ Գալալճեան (բնիկ Սասքատչեցի), Տոքթ. Կարապետ Վարդանեան՝ Ամերիկայի քղք. պատերազմին ծառայած իբր բժիշկ. Տոքթ. Մարգար Տաղլեան՝ Շոլկոտցի եւ այլն:

Ինչպէս տեսանք վերեւ, Ա. կարգաւորներուն մէջ, այդ թուականներուն Վեհապետեան նահանգէն Ամերիկա մեկնած է՝ բժշկութիւն ուսանելու նպատակաւ: Այս ցանկը, երեւելիք շարունակուած է երկար տարիներ: Շատեր վերադարձած, շատեր ալ ամերիկեան քաղաքան հոգին ու օդին փարած՝ Միացեալ Նահանգաց ծովածաւալ յարմաձուն քնակչութեան մէջ խառնուած հալած են անդարձ: Ժթ. դարու Մր. Համլինի կրթական բեղմնաւոր շրջանէն մնացած մեր մէջ դեռ կը վայելենք ներկայութիւնը ՏՕՔԹ. ՄԱՏԹԷՕՍ-ՀԱՅԿ ՄԻՆԱՍԵԱՆԻ(*) որ կը պատմէ թէ Մր. Համլինի վարժարանը լրացընելէ յետոյ՝ գնաւած է Պէյրութ, բժշկ. վարժարան յաճախած եւ իր ուսուցիչներէն Մր. Ճորճ Բադի՝ իր տօր Մր. Ալֆրետ Բադի ուղղեալ յանձնարարագիրը դրպանելով մեկնած է Պալթիս, հոնկէ ալ անգլ. շոգենաւով ճամբայ ելած է: Բարդուգալի բացերը, տասը նաւի մը հետ ասկալի ընդհարում մը ունեցած է իր նաւը: Անհաճոյ ծովահարնէ մը վերջ՝ մտադրուած, հասած է Անգլիա եւ հոնկէ Նիւ-Եորք:

Նոյն թուականներուն՝ Եւրոպայէն Ամերիկա ատք կը կոչէին 15-20 օրէն: Այս առթիւ միջանկեալ յիշենք թէ Գալամպոս ապանխան նաւերով իր պատմական անդրանիկ ճամբորդութիւնը գործ

(*) Յարմաձս պատրաստուած էր, իբր՝ Տոքթ. Մ. Հ. Մինասեան յանկարծական կ'իլլար 22 մարտ 1928ին, Բերա, դեղարանի մր մէջ:

հանած է յաջողութեամբ, 70 օրէն ձեղքելով Աւլանտեան Ովկիանոսը։ Ներկայիս ամենակարճ ծովագնացութեան մրցանիշը շահած է Փիլըըրա Ընկ.եան «Մորիտանիա» անգրաւելանաւեան շոգենաւը՝ որ 1909ին 4 օր, 13 ժամ եւ 41 վայրկեանէն ձեղքած է 4528 քիլոմեթր՝ Նիւ-Եորքէն Քուինսլէնտ (Իրլանտա) հեռաւորութիւնը։ Վերջին տարիներու չտեսուած ու բազմածախս արագութիւնն այժմ լքուած է եւ վեց օրուան ճամբորդութիւնն ընդունուած է իբր լաւագոյն բաւարար տեւողութիւն, Հին ու Նոր Աշխարհներու մէջ՝ անգլ. ամերիկ. ու ֆրնս. շոգենաւային ընկ.եանց կռմէ։ Ձմռնանք նաեւ յիշատակել թէ Լինտլըրկ օդանաւով 33 ուկէս ժամէն թռաւ Նոյէն Հին Աշխարհ։ Բոլոր այս կատարելագործեալ փոխադրական միջոցները գնահատելով հանդերձ, արդեօք կարելի չէ՞ խորհրդածել թէ Վէհապետեանի եւ կամ Գալուստեանի ճամբորդութեանց շրջանին տեղափոխութիւնք աւելի հաճելի եւ արագ էին քան ներկայիս, գոնէ մերայնոց համար։ Քանի որ «գոգա»ի դրութեամբ ճանապարհորդութիւնք երբեմն տարիներով կ՚երկարին եւ խիստ յաճախ անկարելութեան կը մատնուին։ Արդեօք քանի՜ յօժարութեամբ պիտի նախընտրէին Գալամպոի գանգուզաւոյժ նաւերով 70 օրէն հասնիլ ամերիկաբնակ իրենց սիրելիներուն քով, ամէն վտանգ աչք առնելով, փոխանակ ապահով տարիներ հալումաշի մէջ ու կատաղկէպ, Ազատ Ամերիկայի պաշտօնական տրտունութեան։

Տօքթ. Մասեհոս-Շայկ
Մինասեան, 1883

ՏՕՔԹ. ՅՈՎՀ. ԹԻՐԼԱՓԵԱՆ. — Կենսագր. ու պատկեր տե՛ս Ամէնուն Տարեցոյցը, 1927, էջ 573-81։

ՏՕՔԹ. ՆԱՋԱՐԷԹ ՏԱՂԱԻԱՐԵԱՆ (1862-1915). — Ծնեալ Չարսճեան ի Սվազ։ Նօթը տարու՝ Պոլիս գալով աշակերտած է Ամենափրկչեան վարժարանը, շրջանաւարտ 1878ին։ Մեկնած Ժրանուա, ուսած գործնական երկրագործութիւն, վկայուած երկրգրծ. ճարտարապետ, աշակերտած նաեւ ծառաբուծական եւ այգեբանական վարժարանաց։ Վերադարձ Պոլիս 1883ին, քանի մը ամիս երկրգրծ. նախարարութեան մէջ ծառայելէ վերջ՝ ծննդավայրին դպրոցին անուբէն կարգուած։ 1885-6 անօթէն Գաղթէօյի Ամամեան երկսեռ վարժարանի։ 1887ին ակիզբները կրկին Փարիզ անցնելով՝ կը հետեւի Սորպոնի եւ բժշկանոցի դասերուն, շարունակելով ծայրագոյն ջանքերուն մէջ 1885ին Պոլիս հիմնած «Գիտական Շարժում»ին հրատարակութիւնը։ 25 յլս. 1893ին վկայականը առնած՝ վերադարձած

Պոլիս, Բերա հաստատուելով իբր բժիշկ։ Ինք ո՛չ միայն Հայերու մէջ ամէնէն շատ վկայական ունեցող ազգայինը եղած է, ո՛չ միայն ամէնէն շատ պիտ. ու բժշկ. հրատարակութեանց հեղինակը նկատուած է, ո՛չ միայն՝ երբ ուսանող էր Փարիզ՝ իր մահազդն ու կենսագրականը պատրաստուած հրապարակ եկած է թերթերու մէջ թիւրիմացութեամբ, այլ նաեւ կեանքի սանդուխի նախամատներէն սկըսեալ բոլոր աստիճանները բարձրացած՝ եղած է յաջորդաբար տիրացու, վարժապետ, անօրէն, թաղական, հոգաբարձու, Բղք. Ժողովոյ անդամ, ազգ. երեսփոխան, Պատրիարքարանի տեսուչ ժողովոց դրօճակից։ Մանուկցած է նաեւ անցեալ, ներկայ եւ ապագայ Յանձնաժողովներու ո՛չ միայն իբր պարզ անդամ՝ այլ տեղեկաբեր, հիմնադիր-անդամ, ատենապետ, ատենադպիր, գանձապետ եւ Օամ. Բարեմէնդի կարկառուն անդամ։ Ժամանակաւոր իր մահը եղած է անփառունակ եւ առանձնապէս կսկծալի, գժոխային շրջանի մը մէջ՝ Ընդհանուր Պատերազմին։

ՏՈՔԹ. ՆԵՐՍԷՍ Ս. ՄԵԶՊՈՒՐԵԱՆ. — Ծն. Մեզպուրենց (1841-80). — Այս հարեւանցի ցանկը կարելի է երկարել, բայց մեր փորձը բաւ կը համարենք, եւ վերջացնելէ առաջ՝ կը վախնանք յիշատակել նաեւ այս դասակարգին պատկանող ուսուցիչ-բժիշկներու շարքին՝ Տօքթ. Ներսէս Մեզպուրեանը։ Այսպէսով նախ Բ անգամ ըլլալով (տե՛ս «Բժիշկին Տարեցոյցը» 1914) որպիսական պարտականութիւն մը կը լրացնեմ, յետոյ թէպիկին՝ «Չեր հանգ. պատուական հօրկան՝ որ մեզնէ առջի մեծատաւ-սերնդեան լաւագոյն ներկայացուցիչն է եղած՝ յիշատակին բան մը գրէ՛» հրատէրին գոհացում տուած կ՛ըլլամ։ Հօրս պատանեկութեան ուսուցիչն է եղած Հայրախնամ երէց եղբայրը՝ Մկրտիչ Մեզպուրեան։ Յաճախած է Պոլսոյ մի քանի ազգ. վարժարաններըը, յետոյ ինքնաշխատութեամբ մտած ուսուցչ. ասպարէզը, եւ բիւտտարդութեան Ս. տարինեբէն սկսեալ։ Ուսուցչի վաստակ եւ եղբայր, բնածին եռանդով լեց-

Ներսէս Ս. Մեզպուրեան,
ծնողին - դաստատու ի Տրապիզն (1865)

ուած, նախնական քայլերէն շեշտուած է իբրեւ տիպար բալսրանուէր վարժապետ: Շատ քիչեր եղած են իրեն պէս գործելու անսպառ կորովով օժտուած եւ անձնուէր: Թէեւ այդիսկան ըմբռնումով խորթ թափանց եւ բազմաշխատ ուսուցչապետ կամ մանկավարժ չէ եղած, այլ մանկութեան տարիներէն ջանացած է քանդակել եւ ներսայեցնել մանուկներու ջղային դրութեան կենտրոնը՝ մայրենի լեզուի, հայրենիքի, աշխատասիրութեան, ուսմունքի սէրն ու նուիրականութիւնը, ճաշակն ու մաքուր հաւատքը: Եղած է ուսուցիչ նման. ու երկրորդական քարձր. ուսմանց ուր մասնաւոր պաշտօնի անհրաժեշտ առարկաները պէտք է ընտրանօք հաւաքել. կարեւոր շրջա՛ն մը ուր տուկն նկարագրի հիմնաքարերը պէտք է դեռեղել ծնողաց հետ դործակցելով: Մեր այս խորհրդածութեանց եւ գնահատութեանց այժ եւ առիթ առողներն են նախ՝ Մեղսուրեանի բազմաթիւ երախտագէտ աշակերտներն ու մասնիմները որոնք իրենց կեանքի ամբողջ տեւողութեան միջոցին գնորդութեանօք պահած են իրենց ոգեցնող դաստիարակին ու ընկերոջ քաղցր յիշատակը, յետոյ՝ Ներսէսի առաջնորդարանը ու հրատարակութիւնները: Մեղսուրեան ուսուցչութեան գործունէութեան Ա. օրերէն, տպիւ 20 տարուս, լոյս ընծայած է «Առաջնորդ հայ ընթերցանութեան կամ Նոր Քերականն կամ Հեգարան պատկերազարդ», 16 տպագրութեանց արժանացած: 1861ին կը հրատարակէ «Սրաքսիա, հարուած գարնան գիշերոյ» ոգեբերդութիւն (Ձօն առ ծաղկահատակ եւ ուսումնասիրեալ եղբայր իմ հարազատ Սահակ), 4 փետր. 1862ին «Առ գուրս Գում-Գաբուի», «Ձորս Օրիորդ կամ ուսումնասէրք եւ ուսումնասիրաց» թատերախաղ մը, որուն ճակատը կը կարդացուի Եղիշէի «Ամենայն չարիք մասանեն ի միտս մարդոց յանուսումնութենէ» վերտառութիւնը, նուիրուած «Առ պարկեշտասանն եւ ուսումնասիրօ երկրասանն աշակերտուհիս Ա. Դասու Ս. Վասվասեայ վարժարանի»: Յառաջաբանին վերջն ալ կը կարդանք հեղինակին տատրագրութենէն առաջ «Ես՝ անձնանուէր երախտասիրեալ Ալպիա»: 1863ին կը հրատարակէ «Սահմանադրութիւն եւ Ա. ազին Պատրիարք սահմանադրական» քերթուածը: Նոյն տարին լոյս կը տայ Նուէր Մանկանց «Ողջոյնք շնորհաւորութեան նոր տարւոյ եւ տնտեսմբերեան»: «Պատկ Տղայոց» գանազան հայրենասիրական երգեր, առանձաւոր, երգախառն թատերգութիւններ, մենախոսութիւններ, զրուցատրութիւններ, յօդուածներ, բոլորն ալ ուսումնասիրութեան, կրթասիրութեան եւ հայրենասիրութեան յառկացեալ: Իր հեղինակած «Ո՛վ մեծասքանչ դու լեզու, ո՛վ ինչա քարբառ մայրական»ի համայքով սէր կը ներշնչէր դէպ ի ծնողք, հայրենիք, ծննդավայր, տոհմային պատմութիւն, մատենագրութիւն եւ նախնիք: Իր գործունէութեան շրջանակն ընդլայնելու նպատակաւ, 1865ին Պալասյ հանգստանալէտ կեանքը թողլով կը մեկնի Տրապիզոն ուր հրաւիրուած էր վարելու Ս. Լուսաւորիչ ազգ. երկսեռ վարժարանի տնօրէնուհւոյն պաշտօնը, խնամ պատասխանելով՝ իր տարիքն ունեցող երիտա-

տարի մը համար: Իրեն կ՚տրամադրէր 800ի մօտ աշակերտութիւն մը՝ ուսման ու կրթութեան ծարաւի: Մեծ եռանդով իր նախասիրած գործին լծուած՝ անձամբ կ՚ուսուցանէ ընդհ. պատմութիւն, տայերէն, ֆրանսերէն, աշխարհագրութիւն, քրիստոնէական եւն.: 2 տարի կը պաշտօնավարէ հոն, կազմակերպելով զայն իր նախընտրած յայտագրով եւ բարձրացնելով անոր մակարդակը: Բայց յանկարծ իր կամքը կարծես ապառաժ է: Ուսուցչութեան դէմ խութերն օր ըստ օրէ կը դիզուին. կ՚ստիպուի յայտարարել. «Վարժապետութենէ ի զատ կը հրաժարիմ, քանի պի փորձը խիստ վշտալից ներկայացուց ինձ զայն»: Տրապիզոնցին կը գնահատէր իր անօրէնին արժանիքը. «Սկսած էր պարծիլ Պալտեցւոյն, թէ՝ Պալտեցիք, ամօ՛թ ձեզի որ օրինաւոր վարժարան մը չունիք, մենք դրեցիքս յաջողեցանք վերջապէս այդ օրինաւոր վարժարանն ունենալ եւ ամչցնել զձեզ»: Ակներեւ էր սակայն, թէ ուսուցչի մը համար՝ աշակերտութեան յառաջիկայ անդաստան ընթացքն ու տիտուլթիւնն ուղղել շատ աւելի հեշտ էր քան պայքարիլ անդէմ եւ ինքնահաւան աղանեռաւ, ազգային ներկայացուցիչներու քմահաճ ընթացքին դէմ: Մին կողմէ, քաղաքակիրթ աշխարհի յեղաշրջումն իրեն կը հրաւիրէր ուսումնատենչ երիտասարդութիւնը: Ազատ եւ անկախ ասպարէզներ իրենց ակռած դռները բացած՝ մտաւորական մշակներու հրաւէր կը կարդային: Հրաժարականը կը ներկայացնէ 1867ի սկիզբները, բայց կը մերժուի: Կրկին հրաժարական. անդառնալի է որոշումը. պէտք է շարժիլ, տեղափոխուիլ եւ կատարելագործուիլ. իր համայնքին կարելի է օգտակար ըլլալ տարբեր ասպարէզի մը վայելուն թեւերով պըճնըւած: Ըւ իր սիրելի սանուց եւ բարեկամներուն արտասուալից աչքերէն շրջապատեալ՝ կը մեկնի Պոլիս: Մեկնումէն առաջ կ՚ստանայ բազմաթիւ տեղացիներու ստորագրութիւնները կրող հետեւեալ գիրը. —

«Առ Մեծայարգոյ Պ. Ն. Մելպուրեան.՝— Նախընթաց ամսոյ 21ին առ թաղ. խորհուրդն ուղղած հրաժարականիդ՝ Ազգիս լրութիւնը ձեր աշխատութեան արդիւնքը տեսած եւ երկու տարիէ ի վեր վայելած ըլլալով, չընդունելէ զատ, նորակազմ Հոգաբարձութիւնն ալ թէեւ զձեզ ձեր պաշտօնին հրաւիրեց ալ նէ, դուք դարձեալ ձեր հրաժարականին ընդունիլը թախանձելնիդ մեզի մեծ ցաւ պատճառած է: Անկեղծութեամբ կ՚ըսեմք որ. ձեր այդ հրաժեշտը մեր դպրոցին բարոյապէս մահ է. վասն զի Հուսաւարչեան երկսեռ դպրոցիս անօթէն գոյատեւութեան պաշտօնին սկսած օրէդ՝ թէ՛ բարոյականին եւ թէ ուսումնական մասին ձեր անխոնջ ջանքն անուրանալի է. որոց երկուքին մէջ ալ թէ՛ աշակերտաց եւ թէ աշակերտուհեաց կարգէ դուրս յառաջդիմութիւնը, եւ թէ օտար ազգաց առջեւ գովութեամբ հռչակուած, դպրոցիս ապագայ ցուցի վիճակը նկատելով՝ զձեզ համոզելէն յուսահատ, կը փութանք երբ փոքրիկ նուէր մը մեր խորին շնորհակալութիւնը ձեզի մատուցանել, խնդրելով

մխանգամայն որ ձեր բացակայութեան մէջտեղին ալ դպրոցիս յառաջդիմութեանը համար ձեր ջանքն ու խնամքը չխնայել հաճիք։ — Տրապիզոն, 16 մայիս 1867»։

Մելքիսեդեկ Արքեպս. Մուրատեանց Տրապիզոն այցելութիւնը հետեւեալ տողերով կը պատկերացնէ. «Առաջին անգամ Տաճկաստանի հողը կոխած ժամանակ, իմ առաջին ծանօթս ու բարեկամս էր Ներսէս Մեզպութեան, 1865ին դաստիարակութեան պաշտօն կը վարէր ի Տրապիզոն։ Նորա աշակերտքն ու աշակերտուհիքն էին որ, այցելութեանս ժամանակ, հայրենասիրական արտաշարժ երգերով սիրտս կը վառէին եւ աչքերէս արտասուօք կը տամկացնէին»։ — 15 յունիս 1867 թուակիր անցագրով, Մեզպութեան Պոլսէն կը մեկնի Փարիզ։ 12 հոկտ. 1867 թուականը կրտ Ֆրնս. կրթ. նախարարութեան արտօնագրով կ'ընդունուի Բժշկ. վարժարան։ 1870-1 Ֆրանգեւգերմանի պատերազմի տեւողութեան՝ նոյն վարժարանը փակուելուն պատճառաւ, միջոց մը կը վերադառնայ Պոլիս։ Պատերազմի վերջաւորութեան կը մեկնի Փարիզ՝ իր ուսմունքը շարունակելու։ Բժիշկ-վիրաբոյժ վկայեալ 14 դեկտ. 1874ին։ Կը հաստատուի Գումգեաբու, Հիսար-Տիպի։ 1876ին ապպ. երեսփոխան կ'ընտրուի։ 1877ին կ'ամուսնանայ Մանչեսթր։ 1878ին աղջիկ մը կ'ունենայ, 1879ին ալ՝ մանչուկ մը (այս տողերը գրողը)։ 1880ին մշամերձ հիւանդ է։

9.

Վիրակապութեան Ա. համաճարակը պատեցաւ Ֆրանսա 1830ին։ Որուն դարադարձի փառաշեղ ծննակատարութիւնը կը պատրաստուի, արժանավայել շուքով աւարտիկայ 1930ին։ Մեր մէջ այդ համաճարակը մուտ գործած է 1840էն վերջ։ Անոր Ա. մանրէները փոխադրողները եղած են Ռուսինեան, Սերվիչէն, Օսեան, Սինապեան, Յակէպ Շիշմանեան, Մօղեան, Սուեփան Ոսկան, Կ. Ս. Իւթիւճեան եւայլք։ Ինչ որ քղք. ու դիւանագիտական միջոցներով Ֆրնս. Մեծ Եղեռնութիւնն ու Պոնաբարտ իր աշխարհաշէն բանակներով եւ հեղնակութեամբ չէին կրցած ամբողջովին իրականացնել, Հիւկս, Լամարթին, Միւէ, Տիւմա եւ իրենց գաղափարակից ու գործակիցներն ամբողջացուցին եւ իրականացուցին գրական ու մտաւորական պայքարներով եւ միջոցներով։ Առանք իրաւամբ եղան Երկրորդ Վերածնունդի մը առեղծիչները։ 1830էն առաջ՝ Եւրոպա, մասնաւորաբար Ֆրանսա, անօրինակ, անորոշ ու խառնաշփոթ վիճակի մը մատնուած էր։ Մարդիկ յոգնած, մաշած, ղղուած, ծերացած, արտում, շնչահեղձ կացութեան մը մէջ կը ապրէին, նորելուկ կապկութիւն նեարկումի մը կարօտը կը քաշէին։ Հնաւանդ ազգութիւններն արմատախիլ քառնալ եւ նորաձեւ շինարարութեան ձեռնամուխ ըլլալ հզաւոր էին ատանք՝ ամէնուն սիրտը չարչրկող։ Նոր մեսիայի մը գալըստեան կ'սպասուէր անհամբեր։ Վերջապէս այդ եռանեալ հիւրը

եկաւ՝ գանկուղեղային բնաիանան ընծայումով եւ մեծաշուքնդ պաշտօնական ծննդաբերութեամբ: 1830էն առաջ՝ վիպականութեան փորձեր եղած էին, բայց անոնք վիժուածներ էին կանխահաս: Հասունածին երեխային մանկաբարձն ու առնուն եղաւ Հիւկօ, իսկ իննամակալներ ու կնքահայրեր՝ Լամարթին, Տիւմա, Միւսէ, Ջօժէն Սիւ, Շարլ Նոտիէ, Օգոստ Ձէօյեէ, Թէոֆիլ Կոթիէ եւն.: Յանկարծակի դիւրավառ ոգեւորութիւն մը, էլեկտրական զօրաւոր հոսանք մը սկսաւ շրջիլ եւ աւետել նոր ծնունդին քարեբաստիկ գալուստը: Բազմաձայն սուր ճիչեր օդը կը թնդացնէին: Ահեղ լոյս մը հորիզոնը պատած էր: Կայծեր կը թափէին չորս կողմ: Յաւերժական անկիւններ՝ լուսավառ կէտերու կը փոխուէին մէկ վայրկեանէն միւսը: Պոլիս ալ դիւրութեամբ կրակ առաւ, հրդեհներու պատմականը քաղաքը:

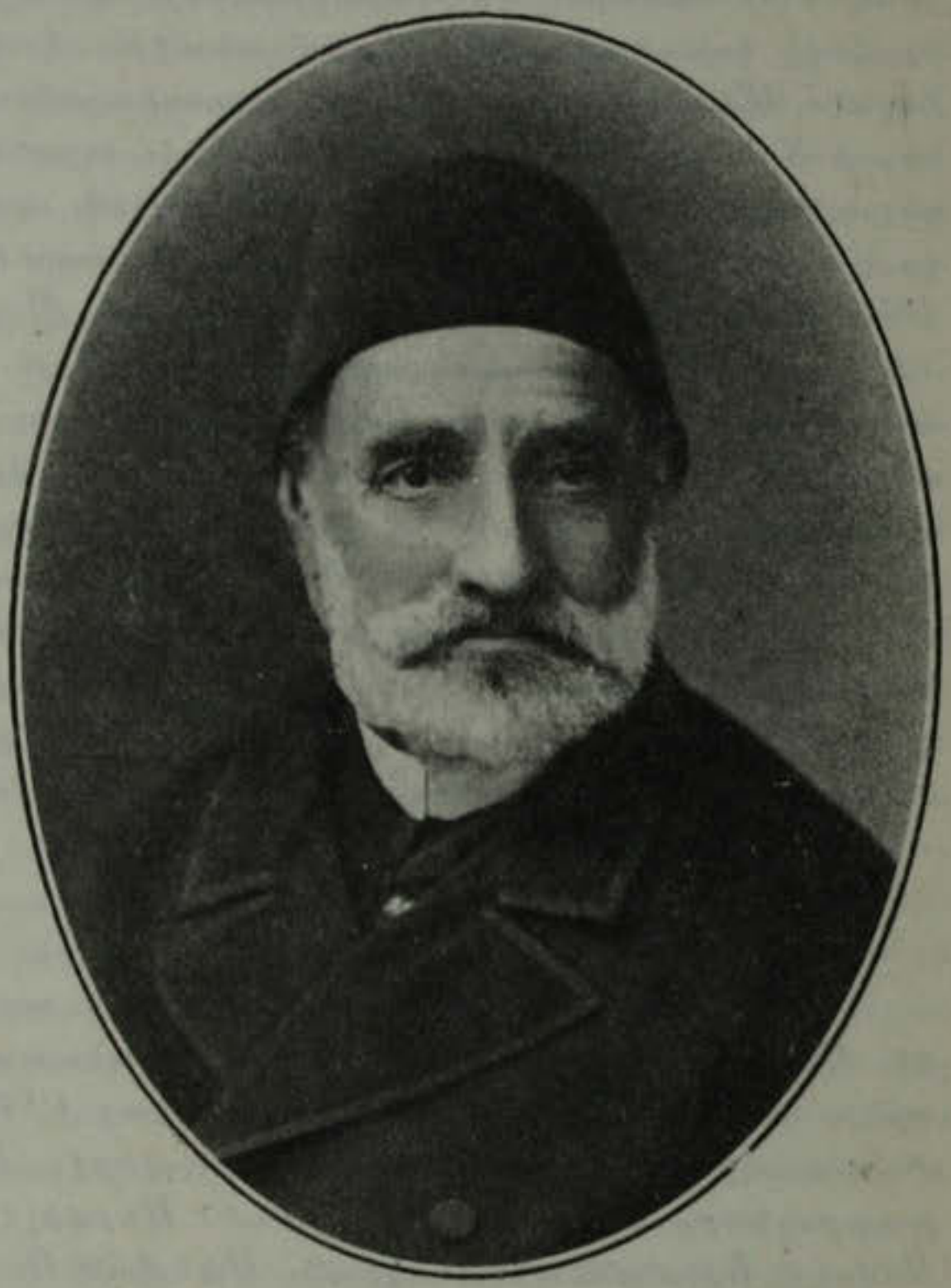

Տոքթ. Սեվիչէն

Ի՞նչ էր Վիպականութիւնը. — Գրական ընկալեալ սովորութեանց դէմ բողոք մը, ընդունուած կարգերու, պայմանագրական ըմբռնումներու դէմ ընդվզում մը ըլլալով, որդեգրութիւն մըն էր թաղմ, անկաշկանդ, լայն գաղափարներու: Սահմանափակ շրջանակի մը մէջ խմորուած, դր. դեռնի վրայ պատրաստուած, մտաւորական հոգի վրայ սերմանուած՝ արմատական նորոգութիւն մը, երիտասարդացում մը, որ կու գայիր բերել կերպարանափոխում եւ ընդլայնում ընկերային լայնանիստ շէնքին շուրջ: Տաքարիւն, եռանդուն, զարթացած սերունդի մը գեկավարութեամբ՝ կուլտուրական շարժ մը, որուն իւրաքանչիւր ցնցումն ուղեղներու մէջ լուսեղէն բջիջներ կ'առեղծէր: Անտահման երեւակայական աշխարհներ մի առ մի մարմին առած, թեւ ու թռիչ առացած՝ կը սաւառնէին անոյշ

անոյշ օրօրներով: Այդէն ձախ փոխանցիկ տեսակ մը լուանաութեան նոպաներ, գլխացաւութեան ու բանգագուշանքի տագնապներ կը նշմարուէին: Ամէնուրեք Փարիզէն նորաձայն բացագանչութիւններ կը լսուին. «Անկի՛ գաղափարութիւնն իր երէք մխութեանց կանոնով, իր խոժոռ ու ծանր լրջութեամբ: Անկի՛ն բնականութիւն, կեղծիք, չեղադիմութիւն, անցեալի ծխուած, տափակ անդամալոյծ աւանդամոլութիւնները: Անկի՛ն անմօրուս դէմքերը, հերթափ կանուն-գլուխները: Կեցցե՛ն երկար առաջ պեխերն ու մօրուքը, ուսերը համբուրող խոպոպաւոր մազերը, կարմրագոյն բաճկոնակները: Կեցցե՛ն Ազատութիւն, Հաւասարութիւն, Եղբայրութիւն, Մարդասիրութիւն: Կեցցէ՛ Յեղափոխութիւնը, Յեղաշրջումը, վա՛ր անցնի Յեղաշրջումը»: Մաւսէյնէկի «Արիք Որդիք-Հայրենեաց» մարտահրաւէր բառերը օդին մէջ ռումբերու նման կը պայթէին: Վիպականութիւնը դափնեպսակներ կը հիւսէր՝ գաղթութեան, շնչաւոր թէ անշունչ, սառն թէ անասուն բնական գեղեցկութեանց շուրջ: Մթնոլորտը վիպական էլեկտրականութեամբ առլի էր: Պաշտելի, դիւթիչ կեանքն իր բոլոր արտազեղ առաւելութիւններով կը հոսէր բոլորին երակներուն մէջ: Նախասեռուած, նախամտածուած նուիրական ու մտաւորական յեղաշրջումն արագաթռիչ փախուստ ու հեռացում կը յանձնարարէր դէպ օտար եւ տարաշխարհիկ հորիզոններ: Առանց հակակշռի, անկախ, ազատախոհ ուռուցիկ ու թռուցիկ մտածումներ եւ խորհրդածութիւններ միայն սիրատեսիլ էին այլ եւս:

Երբ վիպականութիւնը հիմ ու արմատ դրաւ Փարիզ՝ յաղթականի, սկսաւ ծաղկիլ ու ծիլեր արձակել Ցրանասյէն դուրս: Առաջին հունձքէն անմիջապէս ետք՝ անոր հունտերը մեր մէջ փոխադրուեցան: Պարագլուխ Ա. երազատես առաքեալները սկսան լո՛յս, լո՛յս, լո՛յս պոռալ արեւելքէն արեւմուտք, հիւսիսէն հարաւ, տունէ տուն, փողոցէ փողոց: Օրթագիլ, Գաւմ-Գաբու շրջականերով, Սկիւտար, Բերա, Հասքէօյ կրակ տուին, հրձիգները կը հրահրէին կայծերը վիպական կայերով: Ոսմանն, գաղտխաղակութեան կարեւորութիւնն ու անհրաժեշտութիւնը մտանանշուեցան մերթ մրրկաշունչ խառութեամբ, մերթ պալարիւն ծանրախոհութեամբ: Գիրք, թերթ, օրաթերթ, պարբերական, առանձաւոր եւ արձակ, ճառ, երգ ու պար կիրար կը հրմշակէին՝ հրապարակը ողողելու աստիճան: Ամէն անհատ խանգավառեալ՝ դերասանութիւն սկսաւ սորվիլ: Բեմեր բարձրացան ու պատրաստուեցան, մէկ օրէն միւսը, վարժարաններու մէջ: Ամէն թաղ առնուազն 2-3 վարժարան բացաւ: Աշակերտները բազմացան, կարգալ-գրագ եւ գրաբար եւ աշխարհաբար կարդացող՝ թւաբանիչ վարժապետ եղան: Պահանջքը մեծ ու սոխպղտկան էր: Հայոստանը Պալխ եկած էր ու կը պահանջէր բերնէ բերան: Առանց Հայոստանը տեսած ըլլալու՝ ամէն ուսումնական անոր բարիքներէն եւ շնորհաբաշխութիւններէն կը ճառէր եւ կ'երգէր բանաստեղծօրէն: Սահմանադրութիւններ կը խաչաձեւուէին աշխարհագրական քարտէսներու վրայ:

Տեղային ու շրջավայրային իրական աշխարհը սեւ քողով մը ծածկըւած, հուկսւր սեռազուխեամբ գալոխորապաշտ, երեւակայական վիսական կեանքը կը փայլէր լոյսերու մէջ շողշողուն: «Լոյս»ի կարգախոսը կ'երթար կու գար՝ ակռանջներ պդուելով: Լոյս պէտք էր սիւեել տո՛ն ուր Հայ մը կը խաչակնքէր: Սուրբերը մասամբ մռուցուխեան մառնուելան եւ անոնց սեղերը պրաւեցին խունկերու մէջ՝ Հիւկո, Լամարթին, Միւսէ, Տիւմա, Էժէն Սիւ, Շատօպրիան, Հալեվի, Պեռանժէ, Կոզիէ: Սկսան վերլուծուիլ եւ թարգմանուիլ նաեւ Միշլէի, Վիքտոր Գուզէնի, Ժիւլ Սիմոնի, Էմիլ Գինէի, Դէնի, Ռընանի դասախոսուխիւնները ու վարդապետուխիւնները: Վիպականուխեան քարոզիչներն ու ինքնակոչ փոխանորդները կը բացատրէին, ո՛չ բռնակալուխիւն, այլ ազատուխիւն, ո՛չ լրջուխիւն՝ այլ զուարխուխիւն, ո՛չ երկար չրպուխ՝ այլ կարճ գլանիկ, ո՛չ խլրտային գործունէուխիւն՝ այլ ազմկայարույց անկեղծ արտայայտուխիւն, ո՛չ գաւազան ու ֆալախան՝ այլ «թշուառական», ո՛չ լակոտ, շան-ծնունդ, նեռի-ծնունդ, նզովից-արմատ՝ այլ «անպիտան»: Ո՛չ այլ եւս եկեղեցի, բաղնիք կամ տղբիւր՝ այլ ուսումնարան ու կրթարան: Ո՛չ տիրացու կամ պատարելի՝ այլ դասախոսակ եւ ուսուցիչ: Ո՛չ գրաբար՝ այլ աշխարհաբար: Ո՛չ խաւար՝ այլ լո՛յս, միշտ լո՛յս:

Թունաւորումն ու վարակումը կատարեալ էին: Բանապաուշանք, ինքնախաբէուխիւն եւ երազասեռուխիւն իրենց պապախնակէսին վրայ կը տիրապետէին անհունին մէջ: Պոլիսը Փարիզ փոխադրուած էր, Փարիզն ալ՝ Պոլիս: Ինքզինքնիս Յրանսա կամ Ամերիկա կը կարծէինք: Աչքերնիս ու միտքերնիս կուրցած՝ կ'առաջանայինք սըրտրշաւ, անհետասեռօրէն: Հայրենասիրական կրակուքոց եռանդը՝ ֆրանսականին վրայ նմանապծուած՝ կը կայծկլատար ու կը մրսէր, պաճած հասակով, ամէնուն սրտին ճի՛շդ կէնտրոնը, բոլոր ապերաս հետ: Հայրենիքն անձեռնմխելի սանդ կը յայտարարուէր: Ազգային դասախարակուխիւնն աչքերու լոյսին չափ անհրաժեշտ կը նկատուէր բարձրագոյն ազմուկով: Մասամբ միտքերու վայլատակումը կը պահանջուէր եւ պէտք չէր որ թուխ ամպեր պատսար հանդիսանային անոր դէմ: Բոլոր վախճանած ու պատմուխեան մէջ խորասուզուած թագաւորները, իշխանները, զօրավարները, հայրապետները յարուխիւն առած էին: Քերթողք իրենց քնարը ձեռք առած՝ առնախան շեշտով կ'երգէին. «Զայն մը հնչեց Էրզրումի Հայոց լեռներէն», «Հայաստան երկիր դրախտավայր», «Ընքայր եմք մեռնք», «Հայոց աշխարհիկ, գարունք է հասել», «Ահա գեղեցիկ գարուն քո եկել», «Այն աշխարհն պատուական է, ուր բռնում է նաւն ու խաղող», «Հիմի՛ էլ լուեռնք»:

Պէտք էր նաեւ ընդվզիլ նախապաշարմանց դէմ, պէտք էր հետամուտ ըլլալ ազգօգուտ ձեռնարկներու, պէտք էր մաքառիլ մոլեռանդուխեան ու հալածանքի դէմ, աշխատիլ աշխարհաբարի

պարգացման, ճոխացնել ու վայելեցնել աշխարհիկ գրականութիւնը, եւ ամիսվարութիւնը պէտք էր որ տիրապետէր ազգ. բոլոր շրջանակներուն մէջ: Գլուխները կը տաքնան հետզհետէ: 1875ին Ազգ. Կանոնագրութիւն, իսկ 1860ին Ազգ. Սահմանադրութիւնը իրականացած են: Մարդ չենք ճանչնար այլ եւս, տէր չենք ուզեր: Բայց չենք գիտեր թէ ո՛ւր կ'երթանք: Մենք ի ծնէ վիպական ու վերացական, ռոմանտիսմի հիմնադիրներէն աւելի ռոմանտիք եղանք: Քիչ շատ քաղաքակրթեալ բոլոր ազգեր Ֆրանսայէն դուրս վիպականութեամբ պատուաստուեցան, իրական ու գոյութիւն ունեցող հիմքի մը վրայ. մինչ մենք՝ անորոշին, անգոյին վրայ 1830ի վիպականութեան սերմերը պատուաստած ենք եւ այդ պատուաստումէն ապառած՝ բերաննիս բաց, գրպաննիս պարապ՝ աշխարհիս բոլոր բարիքներն ու հազար եւ մէկ գիշերներու հրաշալիքը: Վիպականութիւնն իր իսկական ըմբռնումով եւ գոյութեամբ՝ սկիզբէն չէ գտած, երկրիս որ եւ է մէկ անկիւնը, Հայերու նման դիւրամարս իմոր եւ նպաստաւոր գետին: Հայերը եղած են անկասկած վիպականներէ աւելի վիպական:

Ի վերայ այսր ամենայնի, երեւակայական յեղափոխութեամբ, մտաւորական պարգացմամբ. հայրենասիրական պղտաոնեան արտայայտութիւններով եւ որոշումներով միայն չենք գոհացած: Աւազակատե ու վայրենակոտոր սուրերով, թատերաբեմէն «Վարպետ՛ս, ահա այս թուրս՛վ գլուխդ կը ջախջախեմ» պոռալով, մտացածին թըշնամիներու դէմ յարձակելէ վերջ՝ իրական ղէնքով ալ սկսանք խաղալ, որպէս զի ողբերգութիւնը կատարեալ ու բնական ըլլայ: Ձէնքը յոյժ վտանգաւոր է երբ լեցուած է ու կրնայ վիրաւորել եւ սպաննել թէ՛ թշնամին եւ թէ բարեկամը, միեւնոյն ատեն կրնայ վիրաւորել եւ սպաննել զայն գործածողն ալ: Մենք երէքն ալ վիրաւորեցինք մէկ ղէնքով: Դժբախտաբար ամէնէն ծանրապէս վիրաւորուողը՝ ղէնքին հետ խաղացողը եղաւ: Վիպականութեան յաջորդող ազգային բոցավառութեան վրայ եկաւ թափեցաւ առաջին պաղ ջուրը՝ Պերլինի վեհաժողովէն:

Շատեր սթափեցան, սկսան տեսնել իրականութիւնն իր ճշմարիտ գիծերով եւ գոյներով: Շատեր ալ, որոնց սիրտն ու հոգին անշէջ հուրով կը վառէր եւ ջրկուած էին այս պատճառաւ յատակատեսութեան ճառագայթներէն, շարունակեցին բոցավառիլ խելակորոյս: Ջուրը ամանց կրակը կը մարէ, ամանց ալ հրդեհը կը հրահրէ: Սթափողներէն շատեր ղգացին իրենց մորթին վրայ կենսապայքարի անհրաժեշտ պահանջները, դէպ անցեալ ակնարկ մը նետելով՝ գլխիկոր համակերպելու միջոցներուն վրայ սկսան խորհիլ: Գաղափարական պայքարի անանկութենէն եւ անդառնութենէն դուրս, բիրտ եւ անողոք իրականութեան մէջ, ապրուստի ապահով ինքնապաշտպանութեան լարերը պէտք էր փնտռել: Իր երկրին ու ազգին կարելի է օգտակար ըլլալ տարբեր հանդարտ ճանապարհներով ու հնարքներով, քաղաքակրթական եւ խաղաղասիրական անվնաս ղէնքերով:

Ընդ. Պատերազմի մահասփիւռ ջրհեղեղէն վերջ, առանձնա-
շնորհեալ դիրքի վրայ գտնուող ազգի մը ուշիմ ու հեռատես ներ-
կայացուցիչն ահա թէ ի՛նչ կը յայտարարէ 1928ին ինքնավստահ ու
գոհունակ, մեր ականջներուն տակ. «Մենք կը սիրենք մեր հայրե-
նիքը. այս երկիրը հիանալի կերպով գեղեցիկ է. մենք միշտ կրնա-
կան ազատութիւն վայելեցինք, բնաւ չհալածուեցանք. մեր հայրե-
նակիցներուն դէմ դժգոհութիւն յայտնելու որեւէ պատճառ չու-
նինք. մեր ծնողքն ու նախնիք այս հողին տակ կը հանգչին եւ այդ
հողը մեզ համար նուիրական է». խորհրդաւոր խօսքեր զորս մեր խե-
լահաս ազգային աչքառու անձերէն շատ քիչերը կրցած են արտա-
սանել եւ ազիտաբեր տակահասանքին դէմ չեն կրցած վարել նաւը:
Ի՛նչ շահեցանք վիպականութենէն եւ արեւմտեան քաղաքակրթու-
թիւններէն: Արդեօք լաւագոյն պիտի չըլլա՞ր եթէ Ֆիւրտերու, Լա-
պերու, Գըզըլ-Պաշներու, Ալպանացիներու, Զուլուներու նման թե-
րուս կամ անուս ճնայինք, մեր ծննդավայրին եւ օճախին մէջ, հեռու
վիպականութեան բարիքներէն ու չարիքներէն: Ո՛րքան լաւ պիտի
ըլլար եթէ մեր բերնի միսով գոհանայինք եւ ջուրին երեսը նըշ-
մարուած խաշոր ու մեծածաւալ առուներէն չխաբուէինք:

Երանի՛ այն ժողովուրդներուն որ պատմութիւն չեն ունեցած:
Մենք թէ՛ հին եւ թէ նոր պատմութիւններ ունեցած ենք եւ այս
պատճառաւ կրկնապէս դժբախտ եղած: Բայց պիտի ըլլար
կարծել թէ միայն վիպականութիւնը մեր աչքերը բացաւ եւ ուա-
մունքի ծարւ·ի տպէտ ու փոքրիկ ժողովուրդի մը լուսեղէն ճանա-
պարհը ցոյց տուաւ եւ դէպ ի հոն առաջնորդեց, Աւետաց Երկիրը:
Փոխադրական միջոցներու կատարելագործութիւնը, շոգենաւի եւ շո-
գեկառքի գիւտերը, Ուաշինկդընի հայրենիքէն եկող ամերիկացի Մի-
սիոնարներու դէպ Արեւելք ժամանումն իրենց բարեբար ու քաղաքա-
կրթիչ դերերն ունեցան մեր մէջ: Մանաւանդ այս վերջիններէն
Մր. Համլին՝ որուն շատ բան կը պարտինք Հայերս՝ ամերիկեան
ձեռնարկութեամբ կրթեց ուշիմ եւ աշխատասէր պատանիներ որոնք
ապա պատուաւոր քաղաքացիներ պիտի հանդիսանային իրենց ապրած
միջավայրին մէջ: Իսմիր՝ Մր. Իլայէս Բիքս, մեծանուն ընտանիքի
մը կոճղը, Մալթայէն փոխադրած ապարանով, բազմամիտ խմա-
ցականութեամբ ո՛չ միայն ուսմունքի տարածմանն մեծապէս նպաս-
տեց, այլ նաեւ Առաւածաշունչի աշխարհաբար թարգմանութիւնը
գլուխ հանեց եւ ծանօթ հայերէնագէտներու աշխատակցութեամբ
թարգմանել ու հրատարակել տուաւ օգտամատոյց օտար հեղինակու-
թիւններ: Այս թուականներուն Մխիթարեաններն ալ հայրենասիրու-
թիւնը կը հրահրէին ոսկեղենիկ բարբառով: Հ. Ալիշան իր լաւա-
գոյնը կու տար Հայոստանի անցեալին եւ ապագային:

Այսպէս ուրեմն վիպականութեան ահաւոր ու վհհաշուք ալիքը,
Միսիոնարներու անձնուէր ու մեղմաչան աշխատասիրութիւնը, փո-
խադրական միջոցներու դիւրութիւնները՝ լուսաւորութեան փարոս-
ներ հաստատեցին մեր շուրջ: Վտիտ արմաններու բացման հետեւանօք

վարժապետներու յարգն ու պատիւը, թիւն ու թուանշանը ճոխացաւ եւ բարձրացաւ: Ուսուցչութեան ակեդարն էր մերոնց, սակայն ան կարճատես կեանք մը պիտի բոլորէր դժբախտաբար: Այ՛, ուսուցչութիւնն ալ նախ ասպարէզ, բարձր կոչում, քաղաքակրթիչ ապրակ, բայց ո՛րքան վշաւէից, անհաշիւ դժուարութիւններով շրջապատուած ու չնչին վարձատրութիւններով անհրապոյր: Փայլուն ու կարճ շրջանէ մը վերջ բացայայտօրէն հասկցուեցաւ որ մտաւորական պբաղումները փոր չեն կշտացներ մեր մէջ: Բաժակը սկսած էր յորդիլ: Ուսուցչութեան անկումը բացայայտ էր: Թշուառ վարժապետներու ցանկը կ'երկարէր, այս պատճառաւ շատեր վարժապետի անտանելի բեռը վար նետեցին ուսերնուն վրայէն ու պայուսակ մը ի ձեռին մեկնեցան Փարիզ կամ Նիւ-Եորք: Մեր մեծաւորք՝ ուսուցիչները գնահատելու խղճմտանքը չունեցան ընդհանրապէս: Կեանքի պայքարը մանաւանդ դրամ կը պահանջէր: Իրաւամբ Եղիա Տէմիրճիպաշեանի մայրը՝ մօտիկ անցեալի մը մէջ՝ «Տղաս, վարժապետ մի՛ ըլլար, անօթի կը մեռնիս» կ'ըսէր, երբ Եղիա՝ երիտասարդ՝ որոշած էր ինքզինքը դպրականութեան եւ ուսուցչութեան տալ: Իր մօր գուշակութիւնը ճիշդ էր: Արդարեւ Տէմիրճիպաշեան օ՛ր մը օրանոց գործի եղած չէ, միշտ կեանքի դէմ գառնացած եւ ապրուստէ զրկուած, գիշեր ցերեկ յօդուած գրելով, արտատուելով, արիւն թրքնելով, որոնց համար պզտիկ գումարներ կ'ստանար, կ'ըսէ Հ. Ասատուր: Շատ հաւանականաբար Գալուստեան, Յ. Շիշմանեան, Մատթէոսեան, Մեզպուրեան, Թիրեաքեան, Տաղաւարեան նոյն վիճակին ենթարկուէին, եթէ ուսուցչութիւնը լքելով բժշկութեան փարած չըլլային: Ասոնք մեծահարուստներ չեն եղած, բայց ապրած են վարժապետէ մը աւելի լայն յարգանքով պաշարուած, աւանոյ մտաբացականութեան գիմելու, իբր համեստ, առնուազն բարեկեցիկ քաղաքացիներ:

Ի.

Վիրաբուժութիւնն ու բժշկութիւնը միշտ համերաշխ, փոխադարձ ձեռնտուութեամբ չեն պարպացած դարերու ընթացքին, հակառակ անոր որ լաւ բժիշկ մը պէտք է որ քաջածանօթ ըլլայ վիրաբարմանումի գաղտնիքներուն, եւ փոխադարձաբար՝ ճարտար վիրաբոյժ մը, արդիական ըմբռնումով, պէտք է տեղեակ ըլլայ ներքին ախտերու նրբութեանց: Աբեւելեան եւ արեւմտեան երկիրներու մէջ գրեթէ միշտ հինէն ի վեր, բժիշկ ու վիրաբոյժ առանձին ու բաժանեալ գասակարգեր եղած են, առաջինը՝ վերադաս, իսկ երկրորդը ստորադաս դիրքի վրայ: Այս պատճառաւ հին ժամանակներու վիրաբուժութիւնը որ չունէր դարուս գիտական հմտութիւնն ու խիզախութիւնը՝ նկատուած էր գործիկ զբաղում մը, ըլլալով ընդհանրապէս անուս արհեստաւորներու գասակարգի մը մենաշնորհը:

Մինչեւ ԺԲ դարու վերջերը, հիւանդութեանց եւ վէրքերու դարմանման նուիրուած անհատները երեք դասակարգի կարելի էր բաժնել որոշապէս: Ա. կարգին վրայ կը գտնուէին բժիշկները՝ որոնք մասնաւորաբար Ֆրանսայի կամ Իտալիոյ բժշկանոցներէ վկայուած էին: Սոյն երկիրներուն մէջ ատուար մեծամասնութեամբ զարգացած կրօնականներ էին. յունարէնի տեղեակ՝ կը կարդային, կը գրէին ու կը խօսէին լատիներէն. սեւ երկար վերարկու մը եւ քառակուսի գլխանոց մը կը կրէին: Բժշկութիւնն ալ նիւ ու սրբագան ըբաղում, պէտք չէ՛ր որ ժամավաճառ ըլլար ձեռական ատարնացուցիչ գործառնութիւններով. պէտք էր զայն պահել իր բարձրութեան ու մաքրութեան մէջ: Որով՝ բժիշկներու արգիլուած էին արիւն առնել, հօսեցնել կամ կասեցնել, գրեթէ մղել եւ կամ վիրադարմանութիւններու մատ երկարել:

Բ դասակարգի մը մաս կը կազմէին վիրաբոյժները որոնք գործողութեանց կը ձեռնարկէին եւ վէրքեր կը դարմանէին: Կարող, կարող, բեկաբոյծ, կալանդիչ, երբեմն քաղաքէ քաղաք, երբեմն գիւղէ գիւղ շրջելով, իրենց արհեստը կը կիրարկէին ու կը վաճառուէին՝ բժիշկներու ախորժակն ու նախանձը գրգռելու ատիճան: Համբաւաւոր Կարանժօ, Ֆրանգօ, եւ Անպրուազ Բառէ ի սկզբան պարզ վիրաբոյժներ էին: Վիրաբոյժները՝ ֆրանսախօս կամ իտալախօս եւ ոչ-լատինախօս բժիշկներու նմանն աշխարհական ու կարճ շրջազգեստաւոր, շատեր իանութիներու մէջ հաստատուած, յաճախորդներ կ՛ընդունէին ու կը խնամէին: Ուշիմ, աշխատասէր, արամադիր աշակերտները ատրուէ ատրի յառաջդիմելով կը հասունային՝ իրենց վարպետներուն հետ աշխատակցելով:

Գ դասակարգէն էին ատիրիչները, ածիլող, ատիրող, արիւն առնող, ակռայ քաշող եւ կեղծամադործ, առանց վրանոցի: Ատոնցմէ ճարպիկները ու յանդուգնները փոքր վէրքեր ալ կը դարմանէին, կը բանային, կը գոցէին: Երբեմն ալ իրենց կօշիկէն վեր եւ իանութէն դուրս ելլելով՝ վիրաբոյժներու եւ բժիշկներու արտերուն մէջ եւս կ՛օրօրային: Այս վերջին երկու դասակարգերը մեր մէջ հինէն ի վեր ապրած են ու դեռ կ՛ապրին, հակառակ վերջին տարիներուս քաէարկուած խիստ եւ որոշ օրէնքներուն: Նոյն դասակարգերէն Արեւելքի մէջ հռչակ հանած, պատիւ, ատիճան, պատուանշան ու հարստութիւն դիզած են անուանի «պէրպէր»ներ, «ճէրահ»ներ, «ճէրահ պաշի»ներ, «պաուրճի»ներ, «սիւլիւկճի պաշի»ներ: — Այս երեք անջատ արուեստակցական կամ արհեստակցական խմբակցութեանց քով կըրնանք աւելցնել մանկաբարձ կիներն ու դեղագործները: Վերջինք ա՛չ միայն դեղապատրաստութեամբ կ՛զբաղէին, այլ տուներու եւ տաղաններու մէջ՝ բժիշկին հրաւէրով եւ ցուցմունքով՝ գրեհահարութեան կ՛ենթարկէին հիւանդները: Միջոց մը գրեթէ գործածութիւնն ա՛յն ատիճան ընդհանրացաւ որ, ընդունելութեանց սրահներու մէջ, բարձր դասու պատկանող տիկիններ, մանաւանդ ի Ֆրանսա,

խիստ քնականօրէն, ոդեւորեալ խօսուըռուքներու միջոցին, իրենց անձնական դեղագործին վարժ ձեռքերով, բազկաթոռին եզերքը, քղանցքի թեթեւաշարժ ու շնորհալի բարձրացումով մը, առանց մաերմասուէթեանց թելը կտրելու՝ կ'ընդունէին ժպտաշուրթն գրեխին պարտնակութիւնը: Այս գործառնութեան արդիւնաբերութիւնն ընկերովի, սովորական բայց գեղակերտ ընդունարանի մը մէջ ընկալեալ եւ հաւաքուած, ապառնիին միջոցաւ ամենամօտիկ պատուհանէն դուրս կը վազէր դէպ ի շրջակայ գեղատեսիլ պարտէզները: Մինչեւ ԺԹ դար, կոյուղիներու դրութիւնը գոյութիւն չունէր քաղաքակրթեալ կենտրոններու մէջ իսկ: Մեծափարթամ Լուինեերու պալատներն անգամ 100 թիւ կրող հանգստարաններէ զուրկ էին: Շքեղապարդ վէոսայլ սանդմէ էր, անգործարան: — Որքան որ հիւանդներն իրենց որամատրութեան տակ անձնուէր դարմանողներու համբակցութիւններ ունէին, սակայն դժբախտաբար այս վերջիններուն մէջ համերաշխութեան ոգին հեռի էր քաղաքավարական ըլլալէ: Բժիշկ, վիրաբոյժ, մանկաբարձ, դեղագործ ու սափրիչ իրարու մերձակից՝ երկար դարեր պիրար նախատեցին եւ անուանարկեցին:

ԺԷ-ԺԸ դարերու հոսանքին մէջ, վիրաբոյժք իրենց անկախութիւնն ու ձեռնհասութիւնը ցոյց տալու եւ իրենց մասնագիտութիւնը կատարելագործելու նպատակաւ, Ս. Կոզմայի եւ Դամիանոսի յիշատակին նուիրուած մասնաւոր վիրաբուժութեան վարժարան մըն ալ հաստատեցին, թագաւորներէ, արքայականներէ եւ այր ու կին ազդեցիկ անձնաւորութիւններէ հովանաւորուած: Վերջերը՝ բժիշկներու եւ վիրաբոյժներու հակառակութիւնն ու մրցակցութիւնն ա՛յն աստիճանին հասաւ որ, երկարաշրջազգեստաւորներ եւ կարճաշրջազգեստաւկիրներ սկսան իրարու վրայ յարձակիլ ու պիրար բզկտել: Վերջապէս Ջրնս. Յեղափոխութիւնը վրայ հասաւ եւ վերջ տուաւ այս խայտառակ հակամարտութեան, ցրուելով եւ ջնջելով արհեստակցական բոլոր միութիւնները, ընդ որս բժիշկներու, վիրաբոյժներու եւ սափրիչներու պաշտպանողական եւ յարձակողական իմբաւորումները:

1793ին, Փարիզի այժմեան բժշկանոցը որ առաջուց վիրաբուժութեան ու վիրաբոյժներու դպրոցն էր՝ պաշտօնական արարողութեամբ իր դուռները կը բանար ուսանողներու առջեւ: Միացեալ ճակատով՝ բժշկութիւն, վիրաբուժութիւն ու մանկաբարձութիւն ձուլուած՝ կը դասաւանդուէին այլ եւս անխտիր: Այս միութեան շնորհիւ՝ բժշկա-վիրաբուժութիւնը տարուէ տարի ծնունդ տուաւ կարող բժիշկներու եւ վիրաբոյժներու որոնք մարդկութեան անհաշուելի բարիքներ պիտի նուիրէին, աստիճանաւորեալ կատարելագործութիւններով: Այսպէս ուրեմն ԺԹ դարու սկիզբէն՝ շուրջ երեք քառորդ դար՝ բժիշկ ու վիրաբոյժ մէկ մարմին կը գործեն, առաւել կամ նուազ յաջողութեամբ: Բժիշկները վիրաբուժութեամբ ալ կ'ըբաղին եւ փոխադարձաբար վիրաբոյժները՝ բժշկութեամբ:

Մեծանուն Դուպօ, որ ուսուցիչ եղած է վարժարանի մէջ,

բժիշկ ըլլալէ առաջ, ո՛չ միայն առաջին անգամ ըլլալով լանջաթաղանդի բորբոքման շրջանին լանջավանդակի ծակուռն ու պարպումը գործադրած է յաջողութեամբ, այլ նաեւ բազմաթիւ աւիթներով կեղծմաշկի հետեւանօք կազմուած խոչամղձուկի դէմ շնչափողի բերանաբացութեան գործողութիւնն իրականացնող եւ դասագրահեղ մանկիկներ դէպ առողջութիւն վարող Ս. ազատարար բժիշկներէն եղած է: — Ուրիշ ֆրնս. բժիշկ մը՝ Ռեգամիէ, վիրաբոյժի իսառնուածքով ծանօթ, 1829ին զառաջինն իգափողի ճանապարհով՝ արգանդաբարձումի դժուարին գործողութեան ձեռնարկած է յաջող արդիւնքով: — Տարուէ տարի վիրաբուժական գործողութիւնք ընդարձակագոյն սահմաններու մէջ սկսան յառաջանալ ու բազմանալ, մանաւանդ երբ 1846ին Warren եթերական ընթարմացման եւ յաջորդ տարին Simpson քլորոֆորմի ազդեցութեան տակ, ընդհանուր զգայազրկումով վիրաբուժական գործողութեանց կարելիութիւնը ցոյց տուին:

Այս թուականներէն առաջ, վիրաբոյժները՝ հիւանդներու ոտքերն ու ձեռքերը կտրած՝ դառնագոչերու մէջ կը ձեռնարկէին անդամահատութեանց, մորթային եւ ենթամորթային այտուցներու եւ ուռոյցներու արտահանման, խեղդուած աղեթափութեանց վերջեռեղման, միզափամփշտային միզաքարերու հերձման, թարախային խղխոյթներու եւ պալարներու բերանաբացութեան, ականային ծայրակտրութեան, հաղուադէպօրէն ձուարանահատութեան, շնչափողի բերանաբացութեան եւ վերջապէս աչային վարագոյրի բարձման: Բայց դժբախտաբար, հակառակ բժշկ. ու վիրաբուժական գիտութեանց ամենամեծ գործակցութեան, հակառակ մարմնային ընդհանուր ընդարմացման նորահնար — եթերի եւ քլորաֆորմի — ապահով ու վստահելի միջոցներուն եւ հակառակ վիրահատներու՝ արուեստական ու մտաւորական բազմահմտութեան ու խիզախութեան, գործողութեան ենթարկուելէ վերջ բուժուող հիւանդներու թիւը շատ փոքր էր, եւ վերապրողներու նաւը՝ հազար փոթորիկներ դիմագրելէ վե՛րջ միայն երկաթ կը նետէր նաւահանգիստը: — Ի միջի այլոց, որովայնահատութիւնը բացառիկ պարագաներու վերապահուած մահուան դատապարտութիւն մըն էր անվերապահելի: Վիրաբուժական գործողութենէ մը վերջ՝ մահկանութիւնը գրէթէ անճողոպրելի վախճան մըն էր ամէնուն համար: Իրաւամբ մեծանուն Վելբօ կ՛ըսէր. «Գնդասեղի ծայրով փոքրիկ հարուած մը մորթին վրայ՝ բաց դուռ մըն է մահահրաւէր»: Թարախոտութիւն, թունաւորում, փտախտ, օձախտ, նեխատենդ, վիրակարկամութիւն, երկրորդական ու յաջորդական արիւնահոսութիւններ՝ սովորական դէպքեր էին վիրաւորներու վրայ: Վիրաբոյժ՝ անդիտակ բարդութեանց բուն պատճառաբանութեան՝ գիրար կ՛ամբաստանէին ու կը նախատէին: Տըբիւիդրէն՝ Լիսֆրանը կ՛անուանէր «Բիդիէ հիւանդացի գահիճը», վերջինս ալ Տըբիւիդրէնը կը կոչէր «Գեռեզերքի

մարդասպանը»: — Անդլիոյ եւ Ֆրանսայի ծննդաբեր կանայք 1840-1865ին տարիւրին 40-60 համեմատութեամբ կը մեռնէին որպէծնական տենդէ: Մինչդեռ այժմ, վերջին վիճակագրութեանց համաձայն, տասիւ տարիւրին մէկ:

Անդամահատութեանց յաջորդող մահականութիւնը տարիւրին մինչեւ 65 կը բարձրանար: Մանաւանդ Փարիզի հիւանդանոցներուն մէջ՝ փառքաը, նեխութիւնը, երկարատեւ թարախահոսութեանց հետեւանօք հիծումը կը սիրտպետէին յաւառատեցուցիչ սաստկութեամբ. մահերու թիւն ալ ահաբեկիչ կայդով սարսուռ կը սփռէր իր շուրջ: Բոլոր վիրաբոյժները շուարած, մէկ ձեռքով մաղերնին կը քաշէին խելակորոյս, իսկ միւս ձեռքով նորանոր լուծոյթներ, օծանելիներ կը հնարէին եւ կը գործածէին, ապանց որ եւ է գոհացուցիչ կամ արմատական բարելաւում արձանագրելու: «Անխի՛ղճ, անկարո՛ղ, չարագո՛րծ» կը պոռային բժիշկներու եւ վիրաբոյժներու ականջին տակ: Ասոնք ալ՝ իրենց կարգին՝ կ՚ամբաստանէին օդը, ածիւնը, վիրային տարբաղադրութիւնները, ապականութիւնը, ժանտահատութիւնն ու բոլոր երեւելի եւ աներեւոյթ բնաւորութիւնները: Մտավախութիւնը, սարսափն ու խուճապն ա՛յն աստիճանին հասան միջոց մը, 1850-70, որ՝ պատկառելի վիրաբուժապետներ նշդրտակը ձեռք առնելու կը տատամսէին: Փրոֆ. Լանտուզի կ՚ըսէր. «Թարախը կը ծլէր ամէնուրեք, կարծես սերմանուած էր ամէն կողմ վիրաբոյժին մատներով»: Տըննվիլիէ իր խօսքն աշակերտներուն ուղղելով կը խրատէր. «Անգամահատութեան ձեռնարկելէ առաջ, գոնէ 10 անգամ խորհեցէք, որովհետեւ մի՛ մոռնաք եւ լաւ գիտցէք թէ՝ երբ վիրաբուժական գործողութեան որոշում կու տաք ու գործի կ՚սկսիք, մահավճիռ մը ստորագրած էք»: Մեր անմոռանալի վարպետներէն Փրոֆ. Ռըքլիւ կ՚ըսէր. «Թարախային նեխումը մեզ համար ճակատագրական, անվրէպ, սատուածային պատգամ մը, վճիռ մըն էր անխուսափելի, վիրաբուժական գործողութեանց անբաժանօրէն կցուած»:

Այս լաբիւրինթոսեան մահասփիւռ շրջանին, Բասդէօր (1822-1895) եկաւ ամէն ինչ կարգի կանոնի դնել, մեռնոյն ատեն համամարել, բոլորը՝ ճշմարտութեան եւ իրականութեան լուսափայլ ոգեբիւրին բերանը: 1860-66, ան մէկ կողմէ ցոյց տուաւ ամէնուն անծանօթ փոքրիկ էակներ որոնք կ՚սպրին, կ՚սծեն ու կը բազմանան զմեզ շրջապատող օդին, փոշիներուն մէջ, կենդանի եւ անկենդան առարկաներու վրայ, եւ որոնք են դրդապատճառ բոլոր իմորութիւններու եւ փտութեանց: Միւս կողմէ, ան մէկ քարով տապալեց ինքնաբերումի եւ ինքնածին կեանքի՝ մինչեւ այն ատեն տիրապետող վարկածը: Ճշմարեց ու ցուցադրեց նաեւ տարափոխիկ հիւանդութեանց կենդանի հաւնաեռը որոնք մանրէապետական էակներ են որոշ: Այո՛, ինչպէս ըսած է Գ. Օսեան, «Էին էին մարդկութեան մէջ մեծ բանաստեղծ Համերոս, Տանթէ, Շէքսպիր, այլ մարգարէ բանաստեղծ-

ներ եղան մանուանդ Լամարթին, Հիւկո։ Այսպէս ալ էին էին մարդկութեան մէջ մեծ գիտուններ, այլ մարգարէ եւ մեծագոյն գիտուն եղաւ Բասդէօռ»։ — Առաջին անգամ Ալֆրէտ Կեռէն ֆրնավիրաբուժապետը՝ որ Բասդէօռի փորձերուն ու գիւտերուն կը հետեւէր, ուշադրութեամբ յայտարարած է. «Շատ հաւանաբար Բասդէօռի՝ օդին մէջ գտած մանրէները վէրքերու ներման ծնունդ կուտան»։ Այս մտածումէն ու մտանանշումէն տարուած, ան յանձնարարած է վէրքերը լուալ ալքալով կամ փենոլական թթուի լուծոյթով եւ զանոնք օդային վտանգաւոր ազդեցութենէն վերծ պահելու համար վազկայի կրկնակ խաւերով պատատել եւ 15-20 օրն անգամ մը մաքրել եւ դարմանել։ Արդարեւ այս տարրական նախազգուշական միջոցներու շնորհիւ՝ մահաւիթ բարդութիւնները կէս առ կէս կը պակսէին իր ձեռքերուն մէջ, ափ ի բերան թողլով վիրաբուժական աշխարհը։ Մեծ քայլ մը առնուած էր դէպ ի ճշմարիտ յառաջդիմութիւն։ — Լիսդէր (1827-1912) Էտինպըրկի քաջարթուն վիրաբոյժը՝ որ նոյնպէս կը հետեւէր Բասդէօռի փորձարկութեանց ու գիւտերուն, երբ «Լէպ»ը լսեց, անմիջապէս «Լէպլէպի»ն ըմբռնեց իր գազանիքներով։ Փորձերն՝ առաջին օրինակներով՝ եկան վարձատրել իր բոլոր աշխատութիւնները։ Ինք ալ Ալֆրէտ Կեռէնի նման օգտուեցաւ Բասդէօռի գիւտերէն, բայց չդոհացաւ անոր նման միջոցով վիրադարմանումով մը, այլ վիրաբուժութիւնը գիտական հիմերու վրայ հաստատեց, նախատեսելով եւ ուսումնասիրելով այն բոլոր պայմանները որոնք օգտակար կամ վնասակար կրնան ըլլալ վիրաբուժական գործողութեանց։

Բասդէօռէն եւ Լիսդերէն առաջ գոյութիւն չունէր գիտական վիրաբուժութիւնը։ Լիսդէր իր բանած ճամբան շարունակեց եւ հաստատուն քայլերով, հակառակ բազմաթիւ ընդդիմադրութեանց, եւ ուր ուրեմն հասաւ իր նպատակին։ Հերու ապրիլին, Լիսդէրի ծննդեան տարելիսի հանդիսութեանց միջոցին՝ ի Լոնտոն, անգամ մըն ալ վինքը հաչակեցին «Մարդկութեան մեծագոյն բարերարներէն մին»։ Լիսդէր՝ Բասդէօռի լուսափայլ հետապօտութիւններէն ներշնչուած, ինչպէս ինքը խոստովանած է միշտ, գործնական ընդարձակ գեռնի վրայ ցոյց տուաւ թէ թարախոտութիւնը ո՛չ թէ անհրաժեշտութիւն մըն է բարեբեր եւ անհրաժեշտ, ինչպէս կ՚ենթադրէին իրմէ առաջ, այլ մանրէներու եւ մանրէակիր առարկաներու ազդեցութեան տակ գոյացած բարդութիւն մը՝ անբաղձալի ու վտանգաւոր։ 1867էն սկսեալ, ան չի դադնար հականերխուժական դեղեր գործածելով միայն մանրէները սպաննելու նպատակաւ, այլ մեթոդապէս ցոյց կուտայ թէ, որպէս զի վէրք մը վերծ մնայ ախտաւթ ու թունաւորիչ բորբոքումներէ՝ պէտք է հականերխելով մաքրագործումի, ամլացումի ենթարկել ինչ որ վէրքերու հետ շփման մէջ կը գտնուի, ձեռք, գործիք, սպունգ, վիրադարմանման յատկացեալ որ եւ է առարկայ։ Մինչեւ անգամ օդը, հիւանդն ու վիրահատը

շրջապատող մթնոլորտը փոշիացած շոգխանաման փենոլական թթուի խառնուրդով մը ողողել, իր հնարած սրսկոցով (spray):

Այսպէս, Բաստէօրի եւ Լիսդէրի շնորհիւ, հազարաւոր դարերու գաղանիքը լուծուած էր: Անոնք մանրէներէ զուրկ միջավայրի մը մէջ, վիրաբուժական որ եւ է գործողութիւն կարող էր տալ կանոնաւոր ու մաթեմատիկական ապահով արդիւնքներ եւ վէրքերու բնականոն եւ արագ ապաքուխներ: Փառասէր ու նեխութիւնը կորստեան մատնուած էին այլ եւս: Բայց պէտք է խոստովանիլ, առանց առկայն Լիսդէրի մեծ արժանիքը ժխտելու, թէ առանց Բաստէօրի՝ Լիսդէրի մը համբաւը չէր կրնար ծնիլ, մինչդեռ առանց Լիսդէրի՝ Բաստէօր մը փայլած է: 1892ին երբ կը ծանուէր Բաստէօրի յոբելեանը Սորպոնի մեծ ամփիթատրոնի մէջ՝ նախագահ Գարնոյի, նախարարաց եւ աշխարհահռչակ գիտուններու ներկայութեամբ, — Լիսդէր եկաւ իր հիացումն ու երախտագիտութիւնը յայտնել իր վարպետին, զայն իր թեւերուն մէջ գրկելով, որմէն դառն ծափերէ շրջապատեալ: Այս պատմական օրուան իբր յիշատակ՝ ամփիթատրոնին ճակատը գրուեցաւ «Հոս, 27 դեկտ. 1892ին Բաստէօրի Յոբելեանին, մեծ Ֆրանսացին եւ մեծ Անգլիացին՝ Լիսդէր գիրար ողջագուրեցին»: 25 մայիս 1923, Բաստէօրի ծննդեան հարիւրամեակի հանդիսական օրը, Փարիզի Համալսարանը փափաքեցաւ յիշատակելով յաւերժացնել այս եղբայրական սիրալիր գիրկընդխառնումը, որպէս անխախտ խորհրդանիշ 2 ազգերու բարեկամութեան:

Այսպէս ուրեմն, երբ 1860-65, Բաստէօր կը գտնէր ու կը տեսնէր ամենափոքր էակներ, աչօք բացօք անտեսանելի մանրէաբանական կենդանիկներ, երբ՝ ան փորձերով ցոյց կու տար թէ այս մանրէապիտական մանիկներու շնորհիւ՝ գինին կը քացխի, կաթը կը կտրի, պանիրը կը մգլատի, շերամօրդը կը ջրատի, հաւը քոլերայէ կը մեռնի, ոչխարն ածխախտէ կը վարակի, շունը կը կատղի եւայլն. Լիսդէր այս շարքը երկարելով եւ վերյիշեալ գիւտերէն առաջնորդուած՝ ցոյց կու տար թէ Բաստէօրի ցուցադրած սերմերն ու օդին մէջ ապրող մանրէները՝ վէրքերը կը թարախատեն ու արիւնը կը թունաւորեն: Լիսդէրի մեթոդին շնորհիւ վիրաբուժական գործողութեանց յաջորդող մահականութիւնը հարիւրին 40-60էն 20-15ի իջաւ:

Բայց, ինչպէս ամէն մեծագործ յեղաշրջումներէ եւ յեղափոխութիւններէ վերջ կը պատահի, թերահաւատներու եւ հակառակորդներու առաւար խմբակցութիւն մը սկսաւ հարուածել նորակառոյց շէնքը: Սակայն անոր ամրակուռ հիմերը չազդուեցան, այլ շինութիւնն ընդհակառակին աւելի մեծցաւ, ճոխացաւ ու բարձրացաւ լոյսերու մէջ: Եւ զարմանալին, երբ Լիսդէր 1877ին Էտինպըրկէն Լոնտոն կը փոխադրուէր, կը հաստատուէր ու կը դասախօսէր, լոնտոնաբնակ իր մեծանուն արուեստակիցները եղան իրեն ամենաջերմ հակառակորդները, ընդդիմախօսներն ու նոր գիտութեան թթու անհաւատները: Սակայն ամէն ամիս կատածոնների բանակը ապառողման կը բերէր կը բունէր: Լիսդէրի համբաւը սկսած էր տարածուիլ, նախ

Ծրանաս՝ Լիւքա Շամբիանիէրի, 1868ին Էտիմպըրկէ վերադարձէն սկսեալ առաքելութեամբն ու խաչակրութեամբը: Իսկ Գերմանիա, Վոլքմանի փորձերով, Լիսպէրի մեթոդն արմատ կը բռնէր: Այսպէս ամէն կողմ աստիճանաբար Լիսպէրականութիւնը գետին կը շահէր: Պոլիան ալ անտարբեր չէր մնացած վիրաբուժական յեղափոխութեան դէմ որ ընդհատակ յեղաշրջում մը պիտի ըլլար տարածուն:

Ինչպէս որ մեր պարտացած եւ ուսումնասէրն պատկարդը հետ ի հետէ նետուած էր Վիպականութեան սկզբնական քայլերուն, այնպէս ալ մեր բժիշկներէն ոմանք, արթուն, առաջին օրերէն կը հետեւէին Լիսպէրի աշխատութեանց եւ կէտ առ կէտ ի՛ւսումնասիրէին նորագտուած վիրաբարմանման մանրամասնութիւնները: Լիսպէրի մեթոդն օր ըստ օրէ կոկուած ու կատարելագործուած՝ կը փոխադրուէր մեր մէջ երիտասարդ բժիշկներու կողմէ: Բայց, ինչպէս տեղի ունեցած էր Եւրոպա, նոյնպէս

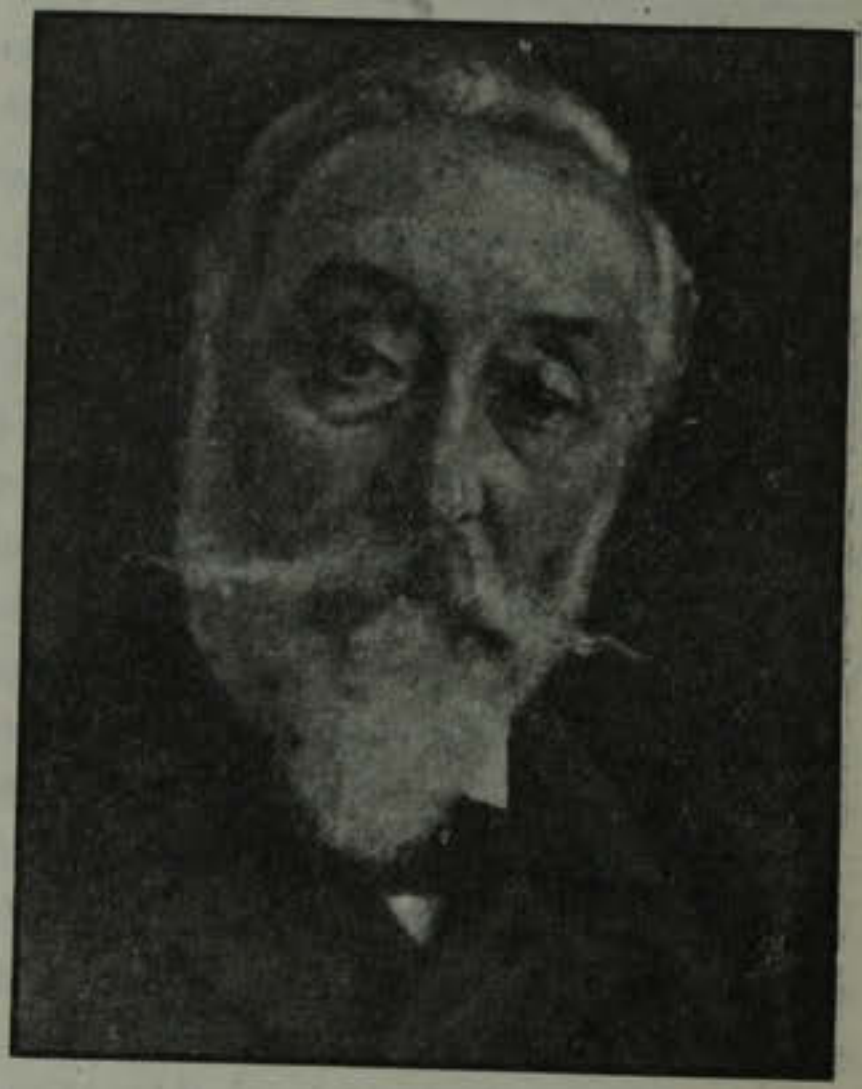

Անգլ. բժիշկ-վիրաբոյժ SARELL

մերիններէն շատեր՝ թերահաւատ նորութեանց հանդէպ՝ հին դրութիւններով կը շարունակէին խնամել վէրքերը:

Փոխանցման այս շրջանին, 1879, Տոքթ. Ներսէս Մեղրուեան կը հիւանդանայ: Ողբալի խիթերը կը շարունակուին, փորձառու արուեստագիցներ կը հրաւիրուին: Կուրաղի քորքոքման կ՛ենթարկուի: Այժմ մենք այս հիւանդութեան կ՛ըսենք յաւելաղեստապ (արենոփսիդ): Կ. Պոլսոյ մէջ գաւաջինն 1870-1ին՝ Լիսպէրի, նախնական եւ անկատար հականեխական դրութեամբ վիրաբարմանութիւններու եւ գործադուրթեանց ձեռնարկողներ եղած են իարիսափօրէն: Առաջիններէն Տոքթ. Մատթէոսեան վէրքերը միենական թթուի լուծոյթով կ՛ակսի ողողել աղանդաւորի մը ջեռմեռանդ հաստատամտութեամբ: Տոքթ. Սարէլ գաւաջինն 1871ին յաջողութեամբ գլուխ կը հանէ հականեխական միջոցներով, որովհետեւ ճանապարհով ձեւարանահատութիւնմը: Սիոդխ եւ Տալլաս յաջող արդիւնքներ կը ցուցադրեն, նոր մեթոդով: Բայց արքան որ բժշկ. դասուն մէջ անսովոր շահագրգռութիւն մը արթնցուցած ու ներմուծած էր, հականեխութիւնը, հակառակ Ա. առաքեալներու եւ աշակերտներու յոյժ խրախուսական քարոզութեանց եւ հաղորդութեանց, բժիշկ-վիրաբոյժներու մեծամասնութիւնը երանելի սիրտարի մը կոյր յամառութեամբ կառչած կը մնար իր պաշտելի օծա-

նել ինքնուն, ապիտակ հին կտաւի թելերով պատրաստուած, գլած ու ալտոտ ծուտաններուն: — Հակառնեխութեան (անդիսեպսի) տակաւաթիւ ուսհատրոտ նոսրաձեռնարկները տակայն անշշուկ գործի լծուած՝ հատատատ համոզմամբ կ՚աշխատէին ու ճակատ կը յարդարէին: Անհերքելի իրական փոստերով արագ բուժումներ կը ներկայացնէին բժշկական ժողովի:

Հակառնեխտական մեթոդի մոլեռանդ հաւատացողներն ու եռանդուն առաջնորդները եղած են մեր մէջ, վիրաբուժական բժիշկներու հետ եւ կամ ասելի ետքը, Աբտտարօ, Բոլիտք, Լեպովիչ, Քեռաթիսեան, Ձէնէլլի, Փեշտիմալճեան, Անտոն Նաֆիլեան, Գուսալիչ, Մաքրիս, Գամպուրօղլու, Օրմանեան, Սալապանտա, Վիալի, Շէտէ, Մահէ Սեվաստոբուլօ, Վուչինօ, եւայլք: Ասոնք բոլորն ալ ակամայ վիրաբոյժներ

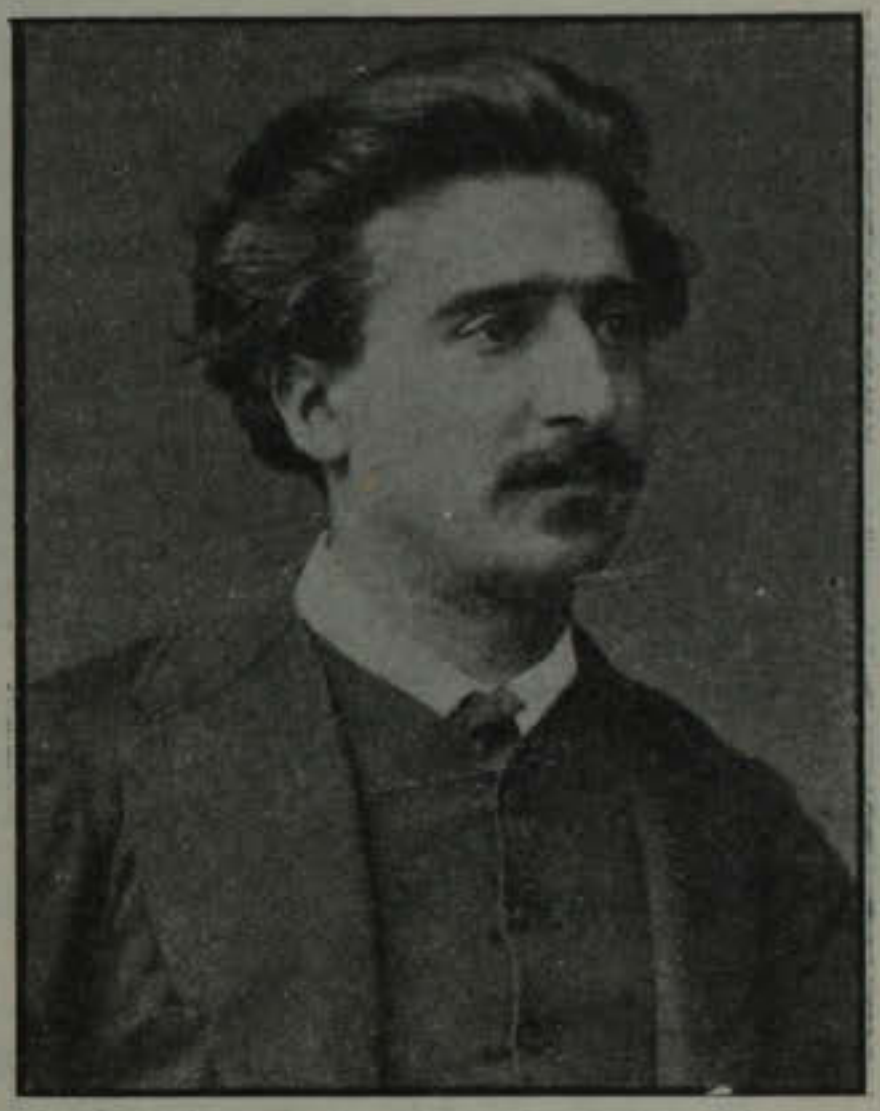

Տօքթ. Միհրան Արծրունի (Փարիզ, 1868)

էին ու կը վիրահատէին առիւղական եւ յուսահատական պայմաններու տակ: 1875էն վերջ, միշտ վտանգման անոթութ ու խառն շրջան, նորածագ վիրաբուժական գաղափարներն ու սկզբունքները մեր մէջ տարածող ու ներածողներէն եղած է նաեւ վաղամեռիկ ՏՕՔԹ. ՄԻՀՐԱՆ ԱՐԾՐՈՒՆԻ (որդի Տ. Գէորգ քահանայի եւ աշակերտ Տ. Յովհ. Ա. քահանայ Հիւնքեարպէյէնեանի՝ Հասքէօյ եւ դասակից հոգելոյս Պաարխարք Ներսէս Վարժապետեանի եւ Տօքթ. Տ. Փեշտիմալճեան վառայի: Շրջանաւարտ Փարիզի բժշկանոցէն 1872ին: Հաստատուած Պոլիս, Հասքէօյ, լաւ համբաւ շահած բժիշկ, ուշիմ եւ գործունեայ, մեռած կարճատեւ հիւանդութենէ մը ետք 1880ին, 40 օր առաջ Տօքթ. Ն. Մեղսուրեանի մահէն):

Այս խումբէն-կը նկատուին Տօքթ. Յովսէփ Նուրիճան՝ Փարիզէն շրջանաւարտ 1863ին, Իւթիւճեան Մանուէլ (1867), Մեղսուրեան Ներսէս (1874), Թիրեաքեան Յարութիւն (1878), Կ. Հիւնքեարպէյէնեան (1880), Զարդարեան Մխիթար (1881), Շահպազեան Գառնիկ (1882), Նապաշեան Համբարձում (1882):

Ապանեխութիւնը (ասեպսի) ասելի վերջ ծնունդ առաւ մեր մէջ: Ա. ապանեխտական վիրաբոյժը եղած է Լոլոթեդես (1890): Իսկ

Պոլսոյ մէջ Ա. յաւելաղեհատուքիւնը կատարած է 1895ին Տօքթ. Լարտի, վիրաբոյժ Ֆրնս. հիւանդանոցի։ — Հականեխական մեթոդով վիրապարմանուամի մղուող յիշեալ բժիշկներուն գրեթէ ամէնքն ալ եղած են աշակերտներ՝ համբաւաւոր բժշկապետ-վիրաբոյժ վարպետներու, որպիսիք են Ալֆրէտ Վելբօ (1795-1867) մականուանեալն իշխան ժամանակակից վիրաբուժութեան, Օկիւստ Նելատոն (1807-73), Ֆիլիք Ռիքորտ (1800-89), Լէոն Կոսլէն (1815-87), Ժոզէֆ Մալկէնեը (1806-65), Իւլիս Դուբլա (1795-1879), Ժիւլ Կեուէն (1801-86)։

Յարութիւն պալեան, պոլսեցի, 1842ին մուած Փարիզի բժշկանոցը, վկայուելու տարին հիւծախտէ վարակուելով՝ երկու տարի վերջ մեռ. անդ 20 նոյ. 1851ին։

Տօքթ. Ն. Մեզպուրեան այդ միջոցներուն (1879-1880) մերթ հիւանդ՝ խիթերով կը տառապէր, մերթ առողջ՝ այլ սրտաբեկ՝ իր հիւանդներուն կ'այցելէր։ Օր մըն ալ ատիպ ուեցաւ պատիւ ջերմահար։ Պոլսաբնակ ծանօթ բժիշկներ՝ եղբայրակցական լաւագոյն անձնուէր ու անշահախնդիր ապացոյցը տալով՝ գրեթէ ամէն օր կ'այցելէին, պատուէրներ ու դեղ կը յանձնարարուէին եւ վիրաբուժական գործողութեան մը պատշաճութիւնը կը ծեծուէր։ Ոմանք ապառաղական քաղաքականութեան կողմնակից էին, ուրիշներ՝ հատու միջամտութեան հակամէտ։ Կուրապի բորբոքութիւն անհետացնելու նպատակաւ՝ բժշկ. պինարանի բոլոր մթերքը ոտքի վրայ հանուած էր։ Տաճ, օճանակ, տպրուկ, մաքրողական, դրեհ, դեղահատ ո՛ր կը յաջորդէին իրարու։ Մին կողմէ՝ նորածին հականեխական մեթոդը մեծ յոյսեր կը ներշնչէր ամէնուն։ Յորվրդակցութեանց միջոցին, հիւանդին՝ ի նպաստ գործողութեան յայտարարութիւնն ու հաւանութիւնը նկատի առնելէ վերջ, «միջամըտողական»ներու կարծիքն ու կամքը կը յաղթանակէ վերջապէս։ — 31 հոկտ. 1880ին՝ յետ-միջօրէի, Գում-Գաբու, Հիսար-Տիպի քնակարանին ծովահայեաց սենեակի մը մէջ, փոքր մահճակալի մը վրայ կը պառկեցնեն Տօքթ. Ն. Մեզպուրեանը։ Վիրաբոյժի դանակը կը յանձնուի Սարէլի։ Գործողութեան մասնակցողները թեւերնին ամթած՝ կը մասնակցին որովայնաբացութեան։ Սարէլ ալիքները կը խառնշակէ, կը քրքրէ, կը քաշկռտէ, կը պրպտէ, թերեւս կը պատա-

ան, եւ տեսնելով ու համոզուելով թէ «ոչինչ ունի անելիք», պործողութեան վերջ կը տրուի, տածեր ղետեղելով վէրքին վրայ: Որուվայնի մէջ գործողութիւն մը, անտակոր, հաղուագիւտ ու պգայոցունց դէպք մըն էր այն տեհնները. հետաքրքրութենէ մղուած՝ ներկայ գտնուած են ո՛չ միայն բազմաթիւ բժիշկներ, այլ նաեւ դեղագործներ (ընդ որս Գրիգոր Թարագեան), բժշկ. ուսանողներ եւ մէկ քանի քաջասիրտ մտերիմներ ու ծանօթներ: Ներկայ բժիշկներն էին Սերվիչէն, Մխլիւք, Մահէ, Խորասանճի, Նուրիճան, Քեաթիպեան, Փեշտիմալճեան Տիգրան, Մատթէոսեան, Թիրեաքեան, Վհնան Օրմանեան, Որաֆայէլեան, Մանուկ Ազատեան, Սյվազեան, Գալուստեան, Մարգ. Տատրեան (ծանօթ մանկավարժ եւ Ամերիկա, ուր մեռած է), Գամպուրոզլու եւ Սեվաստաքոլօ: Գործողութիւնը յաջող անցած էր, ըստ բժիշկներու

յայտարարութեան, բայց Մեզպուրեան իր վերջին շունչը կու տար ազեխարշ պայմաններու տակ, 8 ժամ վերջ: «Սխալ ըրիք, ես կը մեռնիմ, սխալ ըրին, խօսքերնուն մի՛ հաւատաք, ամէն յոյս կտրուած է այլեւս...» իր վերջին խօսքերն ու բառերը կ'ըլլան: Գիտութիւնն իրօք իր կարելին գործադրած էր, այն ժամանակին համար, բայց հիւանդը դժբախտաբար կը մեռնէր: Հին դարերուն՝ վիրաբոյժը կ'ըսէր. «Ես քու գործողութիւնդ կատարեցի, Աստուած թող բժշկէ՛»: Բայց Մեզպուրեանի Աստուածը չբժշկեց, չինայեց քնաւ: Բանաստեղծը կ'աղերսէր «Մնայեա՛, Տէր», «Անգամ մի լոկ յանցեաւ քեզ մարդ», «Իսկ դու յաւէտ պատուհասես զԱգամածինն հէք մարդկութիւն» (Տ. Ս.): Յաջորդ օրերուն Պոլսոյ թերթերը կը հաղորդէին անակնկալ մահը: «Մասիս» կը գրէր հետեւեալ տողերը. «Տոքթ. Ներսէս Մեզպուրեան որ հայոց ազատ բժշկաց դասուն մէջ նշանաւոր տեղ բռնած էր, ազեաց քաղցկեղէ հիւանդանալով բժշկ. արուեստին ամէն ճգանց հակառակ չկրցաւ բուժիլ, եւ այս առաւօտ ժամը 9ին իր մահկանացուն կնքեց...: Մեզպուրեան իր գործոց զաւակն է, իր անխոնջ աշխատութեամբ եւ իր հայրապորով եղբօր, Մկրտիչ էֆ.ի օգնութեամբ ուսումնական ասպարէզին մէջ յառաջդիմելով, բժշկ. արուեստին ուսումն ստարտէլէ յետոյ Փարիզ, կ. Պոլիս վերադարձաւ ուր իր ճարտարութեամբ, նաեւ իր ազնիւ բարուք ամէնուս համարումն ու վըստահութիւնը գրաւեց եւ ընկերական արժանաւոր դիրք մ'ստացաւ:

Տ.Պ. Ն. Ս. Մեզպուրեան, 1879

Այսպէս երբ իր քրոնաջան վաստակաց արդիւնքը վայելել սկսած էր ընտանեկան կեանց բերկրութիւններով, անագորոյն օրհասն յափշտակեց զայն...: Ազգն իրեն պատիւ բերող ամէնօգտակար եւ ամենքնուիր անդամներէն մին կորուսանելու դժբախտութիւնն ունի»: Գեղեցիկ տողերով ու տաղերով՝ Ղևոնդ Տէմիրճիպաշեան, Տիգրան Սեթեան, Մելքիսեդեկ Արքեպս. Մուրատեանց, Մ. Մամուրեան եւ դեռ շատեր լացին Մեղպուրեանի վաղահաս կորուստը: — «Քանզի ծաղկի՛լ ծիծաղախիտ, ծաւալել խունկս անոյշս այգուց, եւ հիւծիլ ընդ միջօրեայն եւ թօթափել զթերթս ի հող...» դառն է արդարեւ:

Ը.

Վիրաբոյժը պէ՞տք է նկատուի օրինապէս պատասխանատու իր կատարած գործողութեան եւ ասոր անյաջող հետեւանքին: — Այո՛ եւ ո՛չ: Տոքթ. Հորտանճի ինչպէս շատերու՝ ինձ ալ, յայտարարած է՝ երբ փոքր պատանի էի. «Մե՛նք սպանեցինք հայրդ, Տոքթ. Ն. Մեղպուրեանը»: Բայց այս յայտարարութիւնն իրաւացի է, օրինական հիմ ունի՞ արդեօք, որքան որ ծաւիտահարելի անկեղծութիւն մը պարունակէ: Մեր կարծիքով՝ բժշկութիւնն ու վիրաբուժութիւնը գործադրեցին ինչ որ կարելի էր այն միջոցին: Այժմ հականեխական եւ ապանեխական վիրահատութիւնը հրաշափառ գործողութեանց ձեռնամուխ եղած է, բայց ո՛րքան ղօներ տուաւ, ո՛րքան խոչընդոտներէ անցաւ, մանաւանդ 1880էն յետոյ, ժամանակակից կատարելութեան հանդրուանին հասնելու համար: Այո՛, ներկայիս պէտք չունինք ալմկայտոյց խորհրդակցութեանց եւ շաւարումներու: Բժշկին դերը Մեղպուրեանի հիւանդութեան նմանօրինակ պարագայի մը խիստ պարզ ու որոշ է: Ո՛չ տըզրտուկ, ո՛չ տաճ, ո՛չ գրեթէ եւ ոչ ալ մանաւանդ մաքրողական: Նոյնօրինակ հիւանդի մը կը պատուիրենք հանգիստ՝ կռնակի վրայ, պահեցողութիւն՝ հեղուկ ու ջրային սննդառութեամբ, սառ՝ որովայնի վրայ եւ համբերատար սպասում: Որքան վտանգալից շրջանն անցնելէ ետք՝ անմիջական գործողութիւն կորուկ եւ ապահով:

Վիրաբոյժը 1900ին

Ինչպէս վերեւ տեսանք, մինչեւ հականեխական եւ ապանեխական վիրաբուժութեան գալուստն ու տարածումը՝ որ եւ է գործողութենէ վերջ մեռնիլն անխուսափելի պատահար մըն էր ընդարձակ

գեանի վրայ, առանց որ եւ է պատասխանատուութիւն հրաւիրելու վիրահատին: Իսկ մահուան ու վիրաբոյժին ճանկերէն ճողոպրիլը եթէ ոչ հրաշք մը՝ գէթ բացառիկ բախտաւորութիւն մըն էր: 1857ին Մուս Ֆրնա. Բժշկ. Ակադեմիոյ քեմէն կը յայտարարէր. «Որովայնային ձուարանահատութեան ենթարկուող կին մը եւ մահապարտ մը մէկ գեանի վրայ՝ քով քովի կարելի է կեցնել: Երկուքն ալ վըէնաաման կամ կախաղանի դատապարտուածներու նման կ՚ապասեն յեղակարծ միջադէպի մը, որպէս զի որ եւ է պատճառով կեանքերնին փրկեն արդարութեան գործադրման միջոցին»: Այսպէս ուրեմն, ո՛չ օրէնք, ո՛չ պատիժ, ո՛չ դատարան եւ ոչ ալ դատապարտութիւն բըժիշկին ու վիրաբոյժին, քանի որ փոխարէն, ներհակաբար վարակուելով հոգին աւանդելը սովորական վախճան մըն էր: Բայց ինդիրը փոխուեցաւ՝ երբ վիրաբուժութիւնը գիտական հաստատ ու ճշգրիտ կանոններու լուծին հպատակութեան տակ առնուեցաւ Բասդէօւեանն ու Լիսդերեան հետազօտութեանց շնորհիւ: Ժամանակակից դարաշըրջանիս, գիտակցաբար կամ զանցառութեամբ ինաս ու մահ պատճառողը պատասխանատու կը նկատուի օրէնքին որոշ տրամադրութեանց ներքեւ, եւ իբր իր պարտականութեան մէջ թերացող մը՝ պարտի հաշիւ տալ արդարութեան: 1880էն սկսեալ՝ վիրաբուժական գործողութենէ մը ետք երեւցող որ եւ է արիւնային թունաւորում կամ մանրէական բարդութիւն կը նկատուի վիրաբոյժին կողմէ անուերել թերացում, յանձանք, զեղծում կամ աղաղակող չարագործութիւն: Զաւաչինն 1884ին՝ Գերմանիոյ մէջ վիրաբոյժ մը 14 օրուան բանտարկութեան կը դատապարտուէր, զի հիւանդի մը վէրքը խնամած էր հնագոյն դրութեամբ, առանց հականեխական միջոցներու, եւ այդ պատճառաւ իսկ անոր արիւնային թունաւորման, նեխման ու չարաչար մահուան առիթ տուած էր:

Ը.

Տօքթ. Ներսէս Մեզպուրեանի մարմինը կը հանդչի Պալըքլըի գերեզմանատունը գեղեցիկ տապանաքարի մը տակ: — Ընդհ. Պատերազմէն առաջ՝ մխիթարական ուխտագնացութիւն մըն էր իր սիրելիներուն համար երթալ այցելել ու հանդչիլ իր հոգակոյտին քով, խաղաղ անկիւն մը, հեռու քաղքենի ժխորներէն: Գեղուկէշ քարտիներ, ուռենիներ, սաղարթախիտ թուփեր իրենց խորհրդաւոր հմայքը կը տարածէին անդորր մթնոլորտի մը մէջ, ուր կ՚ացելէին «արտոյտն որ կ՚զմայլի ընդ արշալոյսն, եւ սոխակն որ կը սիրասարի գարնան»: Այսպէս, մանուկ, պատանի, ուսուցիչ, տնօրէն, բժիշկ ու գրագէտ Մեզպուրեանի մարմինն իրաւունք ունէր վերջապէս յաւիտենական հինջով հանգստանալու դառն տառապանքներէ վերջ՝ Պոլսոյ խաղաղիկ հողին տակ: Ափսո՛ս սակայն որ Ընդհ. Պատերազմի ընկերացող բացառիկ պատահարները եկան մաքրագործել ու սրբել

գերեզմանատան ամբողջ բուսականութիւնը, բոլոր ննջեցեալները թողլով անշուք եւ անպաշտպան: Այս պատերազմեան սրբապղծութենէն վերջն է որ Պալըքլըի Գերեզմանատան Բարեզարդման Յանձնաժողովի ջանքերով ճանապարհներ բացուեցան ու խաչաձեւեցան: Չար բախտէն՝ Մեզպուրեան հարկադրուեցաւ անգամ մըն ալ տեղափոխուիլ եւ հեռանալ իր տապանաքարէն ամայի բացատանին մէջ: Մխիթարական է սակայն մեզ համար՝ գիտել իր շիրիմը որ դեռ կանգուն կը մնայ, արեւին ու բուքին դէմ ու կը յաւերժացնէ իր յիշատակութիւնը: — Կ'անդիտանամ, կ'ըսէ Ջոանսիոգ Սաուէ իր մօր յիշատակին գրի առած մէկ յօդուածին մէջ, թէ մարդկային անձնասուրութիւնը կը վերապրի՞ մահուընէ վերջ: Բայց գիտեմ ու վստահ եմ թէ առաքինութեան եւ աշխատութեան նուիրուած կեանք մը բնած անուշահոտութիւնը միշտ կը ծածանի իր շիրմին շուրջ: Այդ ինկաւէտ բուրումէն աւելի քաղցր, աւելի գրաւիչ եւ աւելի կաղդուրիչ ոչինչ կայ աշխարհիս վրայ:

ՏՈՔԴ. Ա. Ն. ՄԵԶՊՈՒՐԵԱՆ

ԱԳԻ ՋՈՒՐՆ անուշ ջուրէն 2 ասաիճան պակաս ցուրտի մէջ կը սառի:

ՔԻԹԸ՝ ՀՈԳԻՈՑՆ ՀԱՅԵԼԻ

1. *Մեծ քիթ, բարձր խարիսխով եւ լայն ու ընդարձակ ուռնագերով, հռոմէական. կատարելութիւն եւ յարձակման ոգի: Պոնապարդի զօրավարները կը պատէր խոշոր քիթով մարտիկներէ: Եթէ շուրջերնիս նայինք, կեանքի բոլոր փուլերուն մէջ՝ քաղաքականութեան, պատերազմի, կրթութեան, առեւտուրի, ճարտարարուեստի, դիտութեան ու գեղարուեստի յայտնի դէմքերէն շատեր մեծ քիթ ունին:*

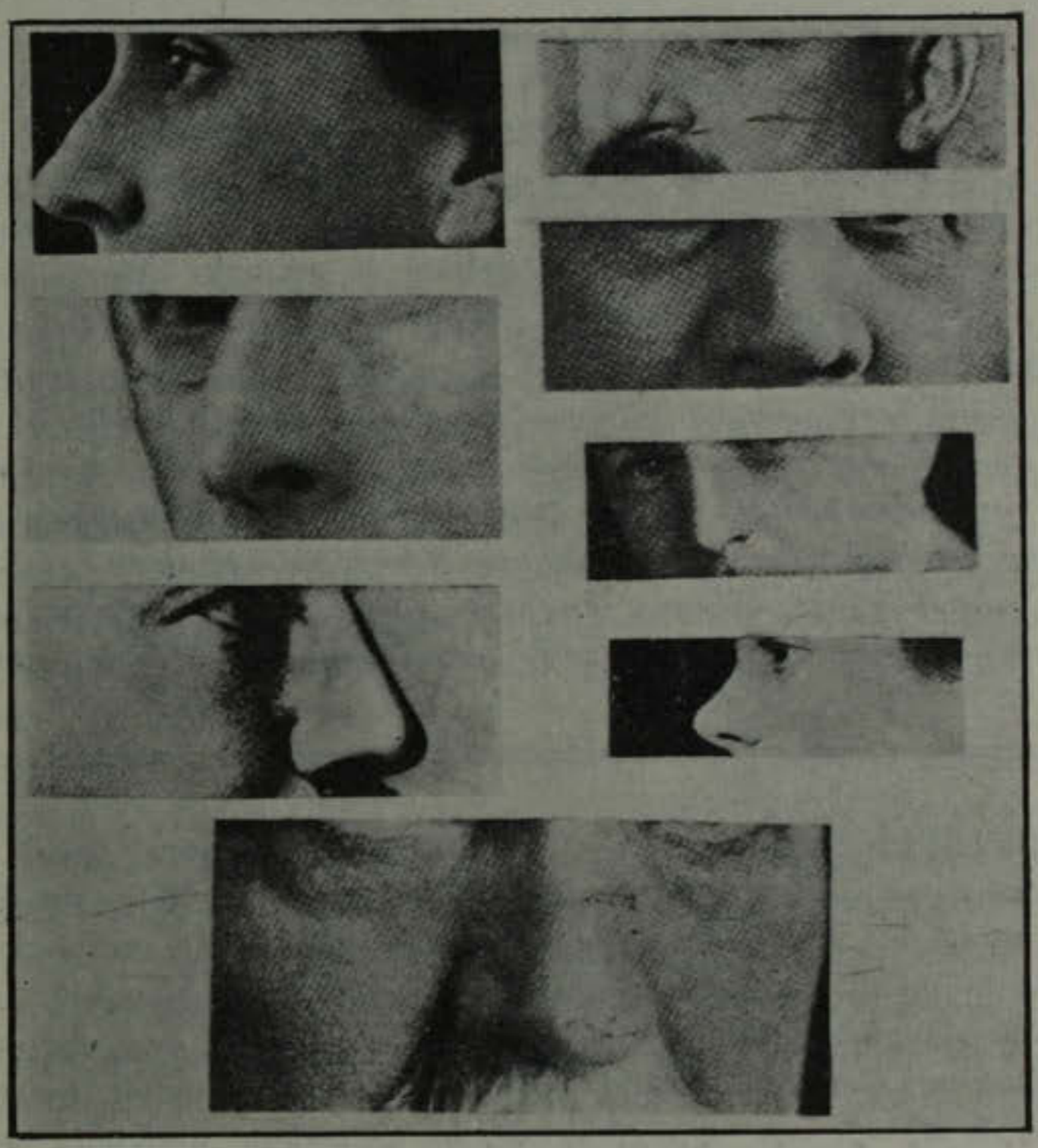

Պատճառն այն է որ այս տեսակ քիթը մեծ ազդանակ թթուածին կը շնչէ որ հիմը կը կազմէ դրական կորովի: Համլետ Բ., Ռուզվելտ, քեւեռտխայզ Բիրի, Կեսար, Լինգըն, Լորտ Բիչնէր, Ուիլսըն եւայլք համանման քիթ ունեցած են: — 2. Հռոմէական կամ դրական. հրամայողութիւն եւ այժ: Լայն ուռնգերը ցոյց կու տան խոհեմութիւն. իսկ քիթի լայնանիստ կամուրջը՝ դրամի սէր: Քարնէկի եւ Շուապ կարկառուն օրինակներ են: — 3. Յունական կամ չէզոք. երկար, սուր եւ ուղիղ. հլութիւն կամ անտարբերութիւն, իմացական զարգացում եւ գեղարուեստի սէր, հաստատակամութեան պակաս եւ ծուլանք:

նման քիթեր ունեցած են Միլտոն, Կէօթէ, Պայրըն, Սիվըննըն, Շէլլի, Շէքսպիր: Այս ձեւ քիթերուն վրայ կորութիւններ չկան քնաւ, ինչ որ նշան է գործադրութեան ոգիի եւ ամէն բանի կարճ ճամբան նախընտրելու ձգտումի: — 4. Եբրայական. *ասոր ընդհանուր յատկանիշերը կան «Հռոմէական»ին մէջ, միայն թէ քիթին կամուրջը փոխանակ բարձր ըլլալու՝ ցած է, ծայրը լայն ու թեթեւ մը կեռ: Ատոնք նշան են յարատեւութեան, աշխարհիկ իմաստութեան, խորամանկութեան, գործի կրթամտութեան, դրամ շահադործելու կարողութեան եւ ինքնայատիրութեան: Ռոչիլտներ, Ատորներ, վէնտէրպիլտներ, Մորիաններ, Շդրաուսներ նոյն քիթը կրած են: Եթէ Արեւելք ճամբորդէք՝ համանման քիթեր յաճախակի պիտի ողջունէք Եգիպտացւոց, Արաբաց, Հրէից եւ Հայոց քով:* — *Եթէ քիթին ծայրը շատ սափակ ըլլայ՝ նշան է մելամաղձոտ խառնուածքի, մեծ նախիրութեան եւ յուշեռութեան:* — 5. *կարճ ու լայն. կենսունակութիւն եւ թաքուն ոյժ:* — 6. *երկար ու բարակ. մտաւորականութիւն:* — 7. *Գոգաւոր՝ ծայրը վեր դարձած. այս ձեւ քիթը կը կոչուի երկնային կամ հարցական եւ նշան է հետապօտիչ ոգիի, առաւելապէս երախաներու յատուկ: Ձախահաններու մօտ՝ կը նշանակէ ժլատութիւն, երբեմն ալ լաւատեսութիւն, բայց յաճախ ոյժի, գործադրութեան, աշխատասիրութեան եւ հաստատակամութեան պակաս: Կարճ քիթը կը գտնուի մարդկային ընկերութեան ստորին խաւերուն մէջ, օրինակ՝ Ափրիկեցիք, Հարաւ. Ծովու կղզեցիք եւ մեծ մասամբ Արեւելքի բնակիչք:* — 8. *երկար ու լայն. կենսունակութիւն եւ թաքուն ոյժ:*

ԳՆԴԱՁԵԻ ԿԱՅԾԱԿ . — Օպերեւոյթ մըն է այս՝ որուն գոյութիւնը հաստատուած է հին ժամանակներէ ի վեր: Շատ մը վկաններ յայտարարած են, թէ փոթորիկներու ատեն տեսած են տուներէ ներս մտած եւ զարմանալի բաներ ըրած հրագունտ մը՝ որ իննցած է այսինչին, շանթահարած այնինչը, հուսկ ուրեմն գետնին տակ կորսուելով կամ աիագնադղորդ պայթելով: Մետէորաբաններ տակաւ հաւատա մը կ'ընծայէին միայն այս գրոյցներուն, եւ գնդաձեւ կայծակը կը նկատէին վարկածային եղելութեան պէս բան մը: — Հերու. մայիս 7ին՝ Բիւի-տը-Ծոմի դիտարանի տնօրէն Մաթիաս Փարիզի Գիտութեանց Ակադեմիոյ ներկայացուց լուսանկար մը զոր Գադը-Գանդոնի լիճին վրայէն քաշած էր Ջուիցերիացի մը: Լուսանկարը կը բաղկանար 5 բիծերէ, 2ը խոշոր, 2ը միջին, մին փոքր, ամէնքն ալ շատ ծռած գիծերով ուղղահայեացին միացած: Ըստ Մաթիասի, խնդիրը կը կայանար 5 ճիւղերով փայլակի մը վրայ. զայն բաղկացնող «պայթուցիկ նիւթ»ը կծկուելով այդ ճիւղերէն իւրաքանչիւրին վրայ՝ գունդի ձեւն էր առած: Ինչ որ աւելի հետաքրքրական էր, այդ ճիւղերէն մին ամպի վիճակն ունէր դեռ:

ԱՐԿԱԾԱՊԱՏՈՒՄ

Աշխարհագրական տարեգրութեանց մէջ շատ քիչ բան կայ այնքան հետաքրքրական՝ որքան պատմութիւնը Խաղաղականի Բիդ-Բէրդ կղզիին որ ոճիրի մը ծննդավայրն է։

Ի. 1789 մարտին, անգլիական Պաունդի միակայմ առագաստանաւը, 250 օրուան նաւարկութենէ մը յետոյ, Թահիթի(*) կղզիին կը մօտենար, հեշտութեանց եւ անվերջ վայելքի այդ զմայլելի քնակավայրը զոր Լոդիի հանճարը վերջէն պիտի անմահացնէր։ Կղզիին քնակչութիւնն ընդ առաջ եկաւ նաւուն կամուրջը լեցուեցաւ ծաղկապսակ սիրուն կիներով եւ աղջիկներով, որոնք իրենց ամուսիններուն եւ հայրերուն աչքին տակ մերկացան առանց մէկ-երկուքի եւ սկսան պար գալ հիասքանչ նաւապներուն առջեւ։ Պաունդիի հրամատարը, պլայ անուն խստաբարոյ ապայ մը, ստիպուեցաւ նոյն իսկ խարազանի հարուածներով միջամտել՝ իր մարդոց յորդառատ խանդավառութիւնը զսպելու համար։ Բայց երբ հետեւեալ առտու, արշալոյսը հազիւ ծագած, մատաղատի ծովանոյշներու երամ մը նաւուն չորս բոլորքը կը լողար, պլայ հասկցաւ որ ըմբոստութիւն մը պիտի ծագէր աներկբայ՝ երբ իր մարդոց արգիլէր այսքան ակներեւ ընդառաջումի մը պատասխանել, եւ անոնց թույլ տուաւ որ ցամաք ելլեն։ Նաւը հոն մնաց 3 ամիս, եւ Անգլիացիք այդպէս լիուլի ծանօթութիւն հաստատեցին երկրաւոր դրախտին հետ։

Թահիթի կղզին այն ատեն, զմայլելի կլիմայի մը տակ, ծաղիկներու փունջ մըն էր, վճիտ աղբիւրներով, կանաչ թաւշէ մարգագետիններով, խնկաբոյր անտառներով։ Եւ որովհետեւ հայը հոն ծառերուն վրայ կը բուսնէր, հաւերն ու երէն կը վիտային, ձուկերը ալիքար կը հրմշակէին՝ ձկնորսներուն ցանցերուն մէջ մտնելու համար, ոչ ոք կ'աշխատէր եւ բարեբաստիկ բնիկներն իրենց բոլոր ժամանակը կը նուիրէին կերուխումի, երաժշտութեան, պարի եւ սիրոյ։ Մէկ անպատեհութիւն որ կար, ան էր թէ հայրերն ու ամուսինները չէին հանդուրժեր որ մարդ իրենց աղջիկները կամ կիներն արհամարհելու ձեւ մը առնէր, եւ շատ հպարտ կ'ըզգային իրենք զիրենք անոնց ունեցած յաջողութեամբը որ անպակաս էր, քանի որ այդ բոլոր կիները շատ սիրուն էին իրենց սաթի գոյնով, կրակոտ ու դրգռիչ աչքերով, շատ ճերմակ ակռաներով։ Արեւադարձային ծովերուն մէջ

(*) Ովկէանոսի մէջ ցրցքնուած բազմահազար կղզիները 3 մեծ խումբերու կը բաժնուին, Մելանեզիա, Միկրոնեզիա եւ Բոլինեզիա. այս վերջին խումբին մէջ կան շատ արշիպեղագոսներ՝ կղզեակներէ ձեւացած. առնգմէ մին է Ընկերութեան Կղզեխումբը՝ որուն մէջ կը գտնուի Թահիթի, Բոլինեզիոյ արեւելեան ծայրը, մերձաւորապէս կենտրոնը հսկայ ովկիանոսին՝ Խաղաղականի։

9 ամսուան նաւարկութենէ յետոյ, 3 ամիս այսպէս դիւթական կեանք մը անցուցին Անգլիացիք. երբ մեկնումի ժամը եկաւ սակայն, տըրտունջները, քրթմնջիւնները, նոյն իսկ սպառնալիքները ծայր տուին: Պաունդի քանի՛ կը հեռանար երջանիկ կղզիէն, նաւապետն ա՛նքան աւելի յամառ կ՚ամիսուէր իր խարազանը գործածելու՝ կարգապահութիւնը յարգել տալու համար: Ա՛նքան չարաչար գործածեց իր իշխանութիւնը որ նաւաղները, որոնք 44 ոտքէ եւ նաւաստիներէ կը բաղկանային, երկու մասի բաժնուեցան, — մէկ կողմէ՝ տմարդի հրամատարին կողմնակիցները, միւս կողմէ կողմնակիցներն Ա. տեղապահին, Ֆրիագիան Ցէէսըրի՝ զոր Պլայ անխղճօրէն խոշտանգած էր: Գիշեր մը, Պլայ եւ իրենց համախոհները, 20 հոգիի չափ, յանկարծակիի բերուեցան իրենց քունին մէջ. մակոյկ մը դրուեցան եւ Խաղաղական Ովկիանոսին մէջտեղը նետուեցան, առանց քարտէսի, առանց կողմնացոյցի, առանց պաշարի, եւ Պաունդի, Ֆրիագիան Ցէէսըրի հրամատարութեան ներքեւ, ետ դարձաւ դէպ ի Թահիթի՝ ուր կեանքն ա՛նքան անուշ էր ու կիներն ա՛նքան դիւրամատչելի եւ հեզահամբոյր:

Այս նոր Կիւթերային(*) մէջ, Պաունդի խրախճանքի տուն մը դարձաւ. պէտք չկայ ըսելու որ ոճրապարտ նաւաստիներուն համար կարգապահութեան անունն անգամ մնացած չէր: Ֆրիագիան ա՛լ կոչն իսկ չէր կատարեր, եւ նաւաստիներէն շատեր ցամաքը կ՚ապրէին: Իր նաւուն վրայ գրէթէ մէն միայնակ, Ատամա անուն անձնուէր նաւաստի մը հետ, իզձի խայթէ եւ նոյնպէս երկիւղէ կը տանջուէր: Ըթէ Պլայ դիպուածաւ եւրոպական նաւու մը հանդիպէր, անշուշտ իր նաւաղներուն ապստամբութիւնը պիտի իմացնէր Ծովակալութեան, անգլ. նաւերը Պաունդին հալածելու պիտի ելլէին եւ ապահովապէս ամէնէն առաջ Թահիթի պիտի այցելէին: Ֆրիագիան Ցէէսըրի իր մարդիկը հաւաքեց եւ անոնց հաղորդեց իր խորհրդածութեանց արդիւնքը: Ինք որոշած էր ծովերուն անհնութեան մէջ անապատ ժայռ մը փնտռել, ուր անոնց հետ պիտի հաստատուէր եւ ուր Ռոպենսոններու պէս պիտի ապրէին. անշուշտ հաճելի վիճակ մը չէր այս, բայց կախուելէն աղէկ էր: Առաջարկութիւնը քուէի դրուեցաւ. 24 ապստամբներէն 16ը նախամեծար համարեցին կախաղանի վտանգը՝ քան թէ հեշտութեան կղզիէն հեռանալ. միւս ութն էին Ատամա (զոր Ֆրիագիան իրեն տեղակալ անուանեց), նաւաստիներ Պրաուն, Մ՚իլս, Մ՚ըք Քոյ, Քուինդոլ, Մ՚արդին, Մ՚որիսըն եւ Ըընկ աշկերտը: Ատոնք ամէնայն ճգնաւոր ըլլալը կ՚ընդունէին, պայմանաւ որ հետերնին տանէին իրենց տարփուհիները՝ որոնք սիրայօժար պատրաստ էին ուղուած տեղը երթալու, առանց ամէնայն իրենց ամուսին-

---

(*) Լակոնիոյ եզերքին փոքր կղզի, Cythère, որ նշանաւոր էր Վենուսի պաշտամունքով. դիցուհին հոն իր շքեղ տաճարն ունէր եւ անոր շուրջի ծովէնն էր որ ծնաւ ինք, բուն աւանդութեան:

ներէն բաժնուելու: Վերջ ի վերջոյ համաձայնութիւն գոյացաւ. քաց ի 8 Անգլիացիներէն, Բրիտիան Ծլեէջը իր նաւուն մէջ ընդունեց 8 կին եւ սոնց 8 ամուսինները որ չսիրէն ուրիշ ուրախ էին այս կարգադրութենէն:

Պաունդի նորէն ուրեմն ճամբայ ելաւ այս այլասորը բեռով: Բրիտիան իր քարտէսներուն մէջ նշմարեց կղզեակ մը զոր 1775ին Բարդըրէդ նաւապետը գտած էր, առանց ցամաք ելլելու, եւ զայն մկրտած էր իր սպաներէն մէկուն՝ Բիգքէրնի անունով: Այս կղզեակը թուհիթիէն 100 մղոնի չափ հեռու կը գտնուէր, եւ երբ Պաունդի նաւորդները զայն տեսան, երեսնին կախեցին. 1200 ոտնաչափ բարձրութեամբ ցից ժայռ մըն էր՝ որ անմատչելի կը թուէր: Այդ քնաւկան պատին երեսները խուզարկելով՝ Բրիտիան ճեղք մը գտաւ. նաւը հոնկէ կրցաւ սպրդիլ եւ հասաւ ներքին լճակ մը՝ ուր մեղմօրէն խրեցաւ աւազուտ ափի մը վրայ: Կղզին բոլորովին ամայի էր. բարձունքներուն վրայ կը տարածուէին հացի ծառերով ծածկուած բաւական ընդարձակ սարահարթներ ուր վայրի խոզեր կը վխտային. անուշ ջուրի սահանքներ լեռնէն վար կ'իջնէին. շատ գեղածիծաղ տեղ մը չէր, բայց բնակութեան յարմար կ'երեւէր. ուստի որոշեցին հոգ հաստատուիլ, հակառակ կանանց արգունքներուն եւ սպառնալիքին իրենց ամուսիններուն՝ որ այս չարաշուք վայրը կը բաղդատէին իրենց բնական դրախտին հետ: Պէտք էր սակայն մէջտեղէն վերցնել Պաունդին, որ, անակնկալ այցելութեան մը պարագային, զարհուրելի փաստ մըն էր նաւաստիներուն գործած ոճրին. հետեւաբար զայն քաշեցին ու կտոր կտոր ըրին, բոլոր երկաթեղէնը, պարաններն ալ հաւաքեցին, եւ ճնացեալը վառեցին: Ամբողջ օր մը եւ ամբողջ գիշեր մը այրեցաւ հին նաւը. կրակին շուրջ կիները կը պարէին, բոցերուն լոյսէն գրգռուած, մինչդեռ Անգլիացիները կը խորհէին թէ ինչքեննք քաղաքակիրթ աշխարհին զօդող կապը յաւէտ խզուած էր. պէտք էր համակերպիլ մեռնելու այդ տխրատեսիլ ժայռին վրայ, ուր, մինչեւ այն, ապրելու այդտեղ, եւ ատիկա ամէնէն դժուարինն էր:

Այս գաղութին պատմութիւնը որ այնքան զուարճալի է որքան եղերական՝ մանրամասնօրէն պատմուած է Մօրիս Սուլիէի հատորին մէջ որ հերու հրատարակուեցաւ Փարիզ, եւ որ՝ Արտասովոր արկածներու հաւաքածոյին մէջ՝ Ապառամբ նաւազները տիտղոսը կը կրէ: Ո՛չ Մէյն-Բիտ, ո՛չ Ժիւլ Վէռն, ո՛չ Ջընիմոր Գուբըր կրցած են երեւակայել աւելի տարօրինակ կացութիւն մը:

Դժուարութիւնները ծագեցան ո՛չ հիւղակներուն շինութենէն, ո՛չ հողին մշակումէն, ո՛չ վայրի խոզերուն ընտելացումէն, ո՛չ հանգուցեալ Պաունդիի քերած հաւերուն եւ էրէներուն բուծումէն. Հասարակածի արեւը գործին ամէնէն դժուար մասն իր վրայ առաւ եւ հրաշալի կերպով կատարեց իր պարտքը: Աւելի փափուկ հանգամանք ունեցող անպատեհութիւններ էին որ կ'սպառնային գաղութին. ինչպէս տեսանք, 8 կինէ եւ 16 էրիկմարդէ կը բաղկանար ան...: Առջի

ամիսները վէճ չծագեցաւ. ամէն տասցուածք համաձայնութեամբ էր. բայց օր մը, Յունուարի անունն մտնկամարդ կին մը որ Թահիթիի մը եւ Անգլիացիի մը կողակիցն էր՝ տնդունդի մը մէջ ինկաւ, ա՛նքան խորունկ անդունդ մը որ պայն հանկէ ազատելը երկար ժամանակի գործ էր. հետեւաբար թողուցին որ գտնուած տեղը մեռնի: Այրիացած երկու այրերը խոր ցաւ զգացին, բայց մխիթարութիւն փնտռեցին, ու իրենց պահանջումները վաղվնի մտածելին իրենց ընկերներուն ամուսնական երջանկութիւնը: Ասկից՝ նախանձութիւններ եւ տխրութիւններ ծագեցան որոնք չարաբաստիկ էին: Սեռերուն միջեւ աւելի ճիշդ համեմատութիւն մը հաստատելու համար, Թահիթիցիները խօսք-մէկ ըրին եւ 4 Անգլիացի ապահնեցին որոնց մէջ էր մեծաւորը՝ Քրիստիան Ճլեէջը: Ասոր վրայ, Թահիթիցի կանայք ա՛նքան ցաւ զգացին որ դաւադրութիւն մը սարքեցին եւ ինացեալ չորս Եւրոպացիներուն քերին իրենց 8 ամուսիններուն 8 գլուխները: Անոնց քնացած պահուն՝ անձայն անշշուկ սպաններ էին զանոնք: Գաղութին աւազնորդութիւնը տասնհնեց Ստամա. 4 էրիկ մարդ եւ 7 կին մնացած էին:

Օրերը կ՛անցնէին, եւ, 1793ին, հնդկեղէգէ հիւղակներուն խորը մէկ քանի երախաներ կը ճլուրլային արդէն: Ներքաշնակութիւնն ապահովուած կը թուէր, երբ Մըք Քօյ Անգլիացին որ ատենօք Լոնտոնի մէկ զտարանին մէջ աշխատած էր՝ թարանոց մը շինելու աղիտալի մտածումն ունեցաւ եւ առով թէյի արմատներ սկսաւ քամել ու առատիկ ալքոլ մը պատրաստել: Գիշեր ցերեկ արբեցութեան տըւաւ ինքզինք, եւ օր մըն ալ ժայռերուն բարձունքէն ծով ինկաւ անհետացաւ: Քունդալ եւս չափազանց կը գինովնար, եւ ա՛նքան վտանգաւոր դարձաւ որ Ըընկ հրացանի հարուածով մը վերջ տուաւ անոր կեանքին: Քիչ յետոյ, Ըընկ ինք ալ կը մեռնէր, այդչափ տուայտերէ եւ տանկուիներէ յոգնաբեկ:

Մէկ այր մնայն կը մնար, Ստամա՝ որ այդ թուականին — 1800 — քառասունը անցուկ էր: Իր չորսին կը մեծնային 19 տղայ, գրեթէ ամէնքն ալ սպիտակամորթ, որոնց ամէնէն տարէցը 11 տարեկան էր եւ որոնց համար դժուար պիտի ըլլար ըսել թէ ա՛ր էր հայրերնին: Ստամա լաւ Անգլիացիներ ու լաւ քրիստոնեաններ պատրաստեց անոնցմէ. անոնց աղօթել սորվեցուց, եւ Աստուածաշունչ կը կարդար միշտ: Ատենօք գրել ալ գիտէր, բայց այլ եւս մոռցած էր ու չկրցաւ աւելի առաջ տանիլ նոր սերունդին կրթութիւնը:

Բիգքէրնի Յոպենհաննեսուն կեանքը շարունակեց այսպէս 14 տարի, երբ առտու մը դաշտերուն մէջ աշխատող երիտասարդներ արեւմուտքի կողմը 2 նաւ տեսան որոնք անգլ. դրօշ պարզած էին եւ ծովափէն մէկ մղոն հեռուէն կ՛անցնէին: Անմիջապէս իմաց տուին Ստամայի որ անտուկէն հանեց իր նաւապի հին բաճկոնն ու մոմլաթէ գտակը զոր ինամով պահած էր, նաւակ մը իջեցուց ծով, նաւերէն մէյն՝ Պրիդոնի մօտեցաւ, վրան ելաւ եւ հրամատարին ներկայացաւ

իբր Պաունդիի ըմբռնումներուն վերապրողներէն մին: Իր ոճիրը ժամանակագրութեամբ ջնջուած էր, բայց իր ղջումը յայտնելու եւ քաւութիւն ձեռք բերելու համար՝ ծունդի եկաւ եւ ներում խնդրեց: Պրիդոնի ապաններն ապշած մնացած էին, տեսնելով որ այնքան տարիներ յետոյ կը հանդիպէին վերջին դերակատարին առաքի մը ուրուն յիշատակը կենդանի մնացած էր անգլ. նաւատորմին մէջ: Սիրալիր ընդունելութիւն մը ըրին ղղջապարտ յանցաւորին եւ հաւատեցան անոր ապաշխարանութիւնը վայելելու: Առաքս ղիրենք ընդունեց իր հիւղակին մէջ. ներկայացուց իր կինը, պառաւ կոյր Թահիթիի մը, իր 2 որդիները, 3 աղջիկներն ու վեսան: Գաղութն այն ատեն 70 հոգիէ կը բաղկանար: «Բոլոր անոնք որ կղզիին մէջ ծնած էին, բարեկազմ էին ու գեղապատշաճ. երիկ մարդիկ Հերակլէսներու կը նմանէին, կիները՝ հուժկու, վայելչակազմ, համեստ ու վեհերոտ ա՛յն աստիճան որ ամէնէն առաքինի ազգին պատիւ պիտի բերէր»: իր տեղեկագրին մէջ այսպէս կը գրէր Պրիդոնի հրամատարը, չմոռնալով նշանակել թէ «կանանց կուրծքերն անթերեւակայելի կերպով շնորհալի ու գեղեցիկ ձեւեր ունին»:

Առաքս իր այցելուներէն իմացաւ թէ իր նախկին պետը՝ Ըլայ հրաշքով մը եւ հոգին բերանը գալով ազատած էր մահուընէ եւ ելեւէջութիւնը հաղորդած Անգլ. Ծովակալութեան. անմիջապէս նաւ մը ղրկուելով՝ ձերբակալուած էին Պաունդիի ապստամբները որոնք Թահիթի մնացած էին: Ասոնցմէ մէկ քանին կորան նաւաբեկութեան մը մէջ. 3ը կախաղան հանուեցան, եւ ամէնէն նուազ յանցաւորները ներում շնորհուեցաւ: Առաքս այս տեղեկութիւնները մտիկ ըրած ատեն՝ խղճի խայթէն կու լար եւ կուրծքը կը ծեծէր:

Դեռ երկար տարիներ ապրեցաւ ան, առանց իր կղզիէն հեռանալու: Ամէն 10 կամ 15 տարին անգամ մը, եւրոպական նաւ մը Բիթքէրն կ՛այցելէր: Գաղութը հետզհետէ կը բարգաւաճէր. 1827ին 87 բնակիչ ունէր, երբ եկաւ հոն հաստատուեցաւ Ճոն Փիւֆէդ անուն մէկը — կը կարծուի թէ Ցրանսացի մըն էր այդ մարդը — որ ուզեց կղզիին մէջ մացնել արդի քաղաքակրթութեան բարիքները: Մարք Տուէյն, ամերիկացի նշանաւոր երգիծաբանը, կ՛ըսէ թէ Ամերիկացի մըն էր այդ նոթերը՝ որ տակնուվրայ ըրաւ կղզին քաղաքական եւ մանաւանդ կրօնական տակաճառութիւններով: Ինչպէս որ առնօք պատահած էր Պաունդիի նաւապներուն, միամիտ գաղթականները 2 մասի բաժնուեցան, Առաքսականներ եւ Փիւֆէդականներ: Երեսնի երջանիկ կղզին այլ եւս չին Եւրոպայի ամէնէն յառաջացեալ երկիրներուն նմանեցաւ, եւ մարդիկ մինչեւ այսօր կ՛ապրին աշխարհի այդ հեռաւոր անկիւնին մէջ, մեղի պէս հոգերով, յոյսերով, յուսախաբութիւններով եւ ոգորումներով ծանրաբեռն:

ՄԻՋԱՆԵՐԸ ԿԸ ԼԱՓԵՆ աշխարհի հունձքին մէկ-տասնեւորդ մասը:

« ԱՉՔԸ ՀՈԳԻՈՑՆ ՀԱՅԵԼԻՆ Է »

1. *Զուեշտասէր, (բնբերուն կիսախուփ ըլլալուն պատճառն է ինդուքը). անպատկառութիւն, թերահաւատութիւն, կասկած, գաղտնապահութիւն ու զեղխութիւն:* — 2. *Համառնական եւ այլ հաւատարմութիւն:* — 3. *Վախ, զարմանք եւ սքանչացում:* — 4. *Վայրագութիւն, (վերին կոպը ծանրօրէն կը ճնշէ աչքին գունդին վրայ):* —

1 5 2 6 3 7 4 8 9 10

5. *Բազմակնութիւն, (կիսախուփ եւ ծալք ծալք կոպերով):* — 6. *Անկեղծութիւն, հաւատարմութիւն, (մեծաբաց ուղիղ):* — 7. *Անկեղծութիւն, հաւատարմութիւն, (բաց աչք, ոչ շատ պզտիկ եւ ոչ շատ մեծ):* — 8. *Հաւատարմութիւն եւ յարգանք:* — 9. *Խորհրդանկութիւն, տարակուսանք, (երկար ու նեղ):* — 10. *Խիստ խորհրդանկութիւն:*

ԱԶՆԻՒ ՁԻԹԸ զանազանելու համար անազնիւէն՝ պէտք է զայն ցոլուել կամ ուրիշ աման մը պարպել. եթէ փրփրի՝ լաւ տեսակ չէ, ոչ ալ անարատ :

ԾԱՂՐՈՒԱԾ ԳԻՏՈՒՆԵՔ ԱՒ ՀՆԱՐԻՔՔ

*Մենք նուաղ ակեպտիկ ենք քան մեր նախնիք: Անցած են այն ժամանակները երբ գիտունք ու հնարիչք առարկայ կը գառնային ծաղու: Ակէ 3 դար առաջ, չփորձուեցա՞ն խարույկի գատապարտելու իտալացի մեծանուն աստղաբաշխ Գալիլէոսը՝ որ յայտարարեց թէ Արեւը կեդտրոնն է մոլորակաց: — Դար մը առաջ, վայրագարժին գիւտը յիմարի մը (անգլ. Սգիվընսընի) ուղեղին արդիւնքը չսեպեցի՞ն: — Նոյնպէս, 1615ին՝ շոգիին շարժիչ յատկութիւնը յայտնաբերող Սալոմոն տը Գօ Ֆրանսացին իբր խենդ չբանտարկուեցա՞ւ Ռիշլիէօ կարդինալէն: — Երբ 1791ին Կալվանի Իտալացին գիտնական հաւաքոյթի մը առջեւ փորձ մը ըրաւ իր հնարած հոսանքով ու գորտի ազդրերով, դասախօսութիւնն ընդհատուեցաւ՝ ներկաներուն հեգնանքին հետեւանօք. ասոր վրայ՝ «գորտերու պարի ուսուցիչ» մակդիրը ստացաւ եւ երկար տարի արգիլուեցաւ դասախօսելէ նոյն հոսանքին մասին որ այսօր իր անունը կը կրէ: — Քանի մը տարի յետոյ, Ֆիլիբ Լըպոն՝ լուսաւորութեան գաղին գիտէը՝ Ֆրանսայի մէջ իր գիւտովը հետաքրքրուող մը չգտնելով, ստիպուեցաւ գայն Անգլիա տանելու. առանց պատրոյգի լամպար, ըլլալի՛ք քան չէր. մահէն (1804) 14 տարի վերջ միայն կիրարկուեցաւ իր գիւտը: — Հապա շանթարգելի փո՞թը զոր ըրաւ Ֆրէնքլին ի Լոնտոն. մեծանուն Ամերիկացին ծաղր ու ծանակ եղաւ ունկնդիրներէն. արգիլուեցաւ իր փորձերուն համարատուութիւնը տալէ եւ կրկնելէ զայնս ուրիշներու առջեւ: — Պատէնցի Տրէզ, տակէ դար մը առաջ, Մանչա՚մի մէջ երբ իր հնարած լիսեռնաւոր հեծանիւը (draisienne) կը փորձէր. հասարակութիւնը վրան խնդաց եւ իր գիւտը կոչեց «հրաշալի ապշութիւն մը». Տրէզ շատերու նման մեռաւ թշուառութեան մէջ: — Դիւրելցի կահագործ Բեդեր Միթերհոֆէր 18 դեկտ. 1866ին երբ իր հնարած գրամեքենան ներկայացուց կառավարութեան՝ չկրցաւ արտոնագիր ստանալ, այն պատճառաբանութեամբ որ «անհնար է գրամեքենայի մը կիրարկումը. կարելի պիտի չըլլայ երբեք անով հասնիլ ձեռագրի ճշդութեան եւ արագութեան»: Րեմինկթընն եւ Շոլս բախտաւոր Ամերիկացիք իր համբաւին մրցորդ կը հանդիսանան այսօր: — 1878 մարտին Մոնսէլ երկրաչափը Ֆրնս. ակադեմիոյ կը ներկայացնէր նախատիպը ձայնագիրին՝ զոր ապա պիտի բարեփոխէր Էտիսըն Ամերիկացին. գործիքին արտադրած ձայները հազիւ արձակուած՝ կը խափանուէին համերգական ծիծաղով մը. նախագահը կ՚ըսէր դժբախտ հնարիչին. «Պէտք է ամչնա՛ք, պարոն, մեր կաճառը հեգնելնուդ համար որովայնախօսով մը...»: — Այսօր երբ սաւառնակով ոլկիանոսները կտրել-անցնիլը դիւրանալու վրայ է, անպատեհ չէ յիշել ինչ որ Պերլինի Արտօնագիրներու Դիւանը 1890ին պատասխանեց՝ թեւաւոր եւ շարժիչով սաւառնող մեքենայի մը ծրա-

դիրը ներկայացնող անձի մը. «Օդէն ձանր՝ օդաքաշ մեքենայ մը տեքնիկական անհնարութիւն մըն է. արտօնագիր չենք կրնար տալ ձեզի»: — Լրացնել առաջ, ըսենք թէ Քիլի մէջ դարուս սկիզբը դամարուած Երկրաչափներու Համաժողովին՝ բոլորին հետաքրքրութիւնը գրաւեց տարեց եւ անհանգարտ մարդ մը, այնչափ որ, այդ անծանօթին մասին եղած տարակուսներուն՝ նախագահը կը պատասխանէր. «Անհատնդ խենդ մըն է զոր անկարելի է ճամբել, նկատի առնելով իր հին պաշտօնական ծագումը. կ'երեւակայէ թէ թաչելու տարցը լուծած է, եւ եկած է մեր օժանդակութիւնը խնդրել՝ իր ծրագրին համեմատ օդապարիկի մը շինութեան համար. անուն է... Կամ Ցեպելին»: — Կը թուի թէ անցեալի սխալները մեզի դաս մը եղած են այսօր:

ԴՐԱՄՎԱՅ (գծուղի) բառին ծագումը չատ մը վէճերու նիւթ եղած է: Անգլ. լրագիր մը սա առուգաբանութիւնը կու տայ. — Չեռնարկու մը 1803ին խոռոչաւոր երկաթագիծի 20 քիլոմեթր երկարութեամբ ճամբայ մը չինեց՝ որուն վրայէն կառքերը դէմիզ կը փոխադրէին քարհանքի հողմաղացներէն բերուող ալիւրը: Նոյն ձեռնարկուին անունն էր Jոն Outram. իր բանուորները «հայր *Դրամ*» կ'անուանէին զինք, ու խոռոչագիծ երկաթուղին ալ Tram's way = Դրամի ճամբայ կը կոչէին: 1833ին այդ ճամբան անցեալաց., բայց անունը մնաց:

ԱԼՊԵԱՆ ԼԵՐԻՆԵՔ ունին 1,455 առնապահներ:

Հելլէն ցեղափոխութեան դիւցազն Եօաննի Գարբօ ո'Իպսիլայի ապաստիճին ի Նաւպլիոն, 9 հոկտեմբեր 1831:
(Կենսագր. տե՛ս հետեւեան հատոր, էջ 277-282)

ԱԿՆԱՀԱՐՈՒԹԻՒՆ (նազար). — *Ընդհանրապէս յիսամեայ ժողովրդոյ ապէս դասակարգին մէջ առ սիրալ համոզումը գոյութիւն ունի, թէ մարդկային աչքը յոսի եւ ապէսալի ազդեցութիւն մը կը ներգործէ մարդոց, նաեւ կենդանեաց եւ առարկաներուն վրայ: Աչքին այս վնասակար ազդեցութիւնը կը կոչուի ակնահարութիւն: Գիտնականներէ ոմանք, մասնաւորապէս Տրպէյ. նայուածքին յառաջ բերած ազդեալութիւնն աչքերու մագնիսական յատկութեան կը վերագրէ, որուն մասին խօսեցանք Թէոպիկի 1928ի Տարեցոյցին մէջ: Յիշեալը հիմնուելով փորձառական ուսումնասիրութիւններու վրայ, համառօտած է թէ սովորաբար նշաձեւ, երկայն արտեւանունքով, սեւ, շագանակագոյն եւ երբեմն երկնագոյն կապոյտ աչքերը մշտ քաղցր ու յանկուցիչ ազդեցութիւններ կը ներգործեն ենթականերուն վրայ, իսկ կանանչ գոլացումով կլոր, դեղնագոյն, եւ երբեմն խոշոր կապոյտ աչքերը երկիւղ եւ սարսափ կ'ազդեն: Կարգ մը մարդոց վայրի գազաններէն կամ գիշատիչ կենդանիներէն նուաճելու կարողութիւնը վերագրելի է աչքերուն մագնիսական ազդեցութեան: Այդ ազդեցութեան տակ մարդ երբեմն կրնայ վախ, սոսկում, աչքերու ցաւ եւ մինչեւ իսկ նուազում զգալ: Աչքերուն այդ մագնիսական ազդեցութենէն յառաջ եկած բացատրիկ դէպքերուն վրայ հիմնուելով, ապէս ու նախապաշարուած մարդիկ կը կարծեն թէ նայուածքները կրնան հիւանդութիւններ, մինչեւ իսկ մահեր առթել: Բայց սասկ, մէկու մը հանդիպած վատնդը կամ ենթակուած ձախորդութիւնը չար աչքի կը վերագրեն: Օրինակի համար, երբ մէկը դիպուածու գեղին իյնայ կամ առնուխէ մը վար գլորելով թեւը կամ ոտքը կոտրի, «նազարի եկաւ», կ'ըսեն: Ասիկա ո՛չ միայն չափազանցութիւն է, այլ աւելորդապաշտութենէ ծնունդ առած բացարձակ սխալութիւն մը: Նոյն իսկ կը գտնուին ա՛յնպիսի զուարճախօս արարածներ, որոնք կը կարծեն թէ նայուածքը կրնայ ազդեցութիւն ներգործել նաեւ անշունչ իրերու եւ անկենդան առարկաներու վրայ, եւ վնասել կամ խափանել զանոնք: Այսպիսի անհեթեթ կարծիքի կամ անտարմաքան գաղութեան մասին չ'արժէր խօսիլ: Երբեմն կրնայ պատահիլ որ դիւրահաւան մարդիկ՝ մագնիսական զօրաւոր կարողութեամբ օժտուած անձի մը նայուածքէն վարկենդանէս ազդուելով՝ վախնան, եւ իրենց մարքին մէջ այդ ազդեցութիւնը շարունակուելով եւ ուսումնասիրելով, իրապէս հիւանդանան: Այդ պարագային, ոչ թէ աչքերուն մագնիսականութիւնը, այլ վախն ու մտասեւեռումն է որ յառաջ կը բերեն ենթակային հիւանդութիւնը: Մեր մէջ կարգ մը կիներ սրտխտութենէ կամ նախապաշարումէ մղուած՝ չափէն աւելի կարեւորութիւն կու տան նազարին եւ անոնցմէ վնասուելէ անոր կը վերագրեն չարաղճիկ եւ ապիսաբեր ազդեցութիւններ: Չար աչքի դէմ

պաշտպանուելու համար բազմաոեւսակ բժժանքներ եւ յուռութներ (նուախայ) հնարուած են։ Ոմանք տղոց գլուխը. վիզը կամ ոտքը կապոյտ ուլունք կը կապեն կամ կը շարեն, ուրիշներ չափահաս տղոց գդակի ծոպին մէջ կոտրած ասեղ կ՚անցընեն կամ մաոերնին կապոյտ մատանի կը դնեն։ Բաց ասոի, յոճախ լաւ յարդարուած սրտիները, գեղեցիկ տուներըը կամ շքեղ պալատները չար աչքէ պահպանելու համար գուռներուն վրայ կամ շէնքերուն ճակատը եղջերուի, այծի, ոչխարի կամ գոմէշի եղջիւր կամ պայտաձեւ երկաթ կը գեաեղեն։ Ոմանք կովերուն ճակաոը եղան սմբակ կը կապեն, ուրիշներ՝ շուներուն, ոչխարներուն, ձիերուն եւ էշերուն վիզը կապոյտ ուլունք կամ խաղունջի խեցիներ։ Վերջապէս կը գտնուին նաեւ միամիտներ, որոնք իրենց վզին կամ մարմնին վրայ մատունքի կտորներ կը պահեն, չար աչքէ խուսափելով՝ անխոցելի մնալու եւ հիւանդութիւններէ զերծ ըլլալու համար։ Աւելորդ է ըսել, թէ վերոյիշեալ բոլոր բժժանքներն ալ, առանց բացառութեան, այլանդակ աւելորդապաշտութիւններ են, եւ չեն կրնար որ եւ է ազդեցութիւն ներգործել աչքերու մագնիսական զօրութեանէն յառաջ եկած կարգ մը հոգեբնախօսական երեւոյթներուն վրայ։ Գալով զանազան ու զարմանազան յուռութներու գործածութեան, եւ չար աչքէ զերծ մնալու համար կախարդներու կամ կիւսահմանների կիրարկած բազմաթիւ արտառոց մեթոդներուն, մենք բացարձակապէս աւելորդ եւ անտեղի կը գտնենք նմանօրինակ հարցերու մասին խօսիլն ու գրելը։

Անէծք եւ Օրհնութիւն. — Անէծք ըսելով կը հասկնանք խօսքով ու սրտով չար մաղթանքներ ընել կամ յոսի կամեցողութիւն ունենալ մ՚ըն անձին նկատմամբ՝ որմէ անիրաւութիւն կամ վրկանք կրած ենք։ Տգէտ ու նախապաշարեալ մարդիկ սովորաբար կը կարծեն թէ անէծքը կրնայ գէշ կամ ազիտաբեր ազդեցութիւն մը ներգործել ուղուած անձին վրայ։ Այս հաւատքը նախնական ժամանակներէ ի վեր գոյութիւն ունէր։ Հին Կտակարանէն գիտենք, թէ Մովաբու թագաւորը Բաղակ Իսրայէլացւոց յարձակումէն ազատելու համար Բաղաամ անուն նշանաւոր գուշակը կանչեց, որպէս զի անէծք կարդայ Հրեաներուն սուսարաթի բանակին վրայ՝ որ իր երկիրը գրաւելու կ՚ապատնար։ Նմանօրինակ դէպքերու յաճախ կը հանդիպինք հին պատմութեան մէջ։ Մեր օրով ալ մեծ թիւ մը կը կազմեն անոնք որոնք կը հաւատան թէ մանաւանդ անձերէ արձակուած անէծքները կը կատարուին, այսինքն ենթակաները իրապէս կը կրեն անէծքին ազդեցութիւնը, որով ամէն նախազգուշութիւն ձեռք կ՚առնեն անէծքի չենթարկուելու համար։ Անէծքին ազդեցութիւնը յաճախ Սատուծոյ կը վերագրուի։ Ըստ այսմ, երբ մարդ ուրիշին անէծքին ենթարկուելով փորձանքի մը հանդիպին կամ կրեն իրենց արժանի պատիժը, կը կարծեն թէ Սատուած անիծողին ձայնը լսելով՝ անոր ինդրանքը կատարեց։ Սակայն իրողութիւնն այնպէս չէ։ Կեանքի փորձառութիւնը ցոյց տուած է թէ չարիք մը երբեք ան-

պատիժ չի ընար, եւ չարագործ մը ուշ կամ կանուխ կը կրէ իր արժանի պատիժը: Կարծես թէ բնութեան օրէնքն ու տիեզերքի անողոք արդարութիւնն ա՛յսպէս տնօրինած են: Հետեւաբար, անէծքն ինքնին որ եւ է ազդեցութիւն չի կրնար ունենալ անհատի մը վրայ. սակայն երբ անէծքին ենթակայ եղող մէկը մոլեռանդ հաւատացող մըն է անէծքին ազդեցութեան եւ կը վախնայ անոր կարծեցեալ ներգործութենէն, այդ վախն իր միտքն ու հոգին կը պաշարէ ու վինքը տխուր մտածումներու եւ մելամաղձոտութեան կ՛ենթարկէ: Այդ պարագային մէջ, ո՛չ թէ անէծքը, հապա վախի զգացումն է որ անդադար յուզելով իր մարմնոյն յօրինուածուքիւնը՝ կրնայ զայն կատաղարող ուժերուն մէջ յառաջ բերել անկանոնութիւններ, եւ ծնունդ տալ աւելի կամ նուազ թեթեւ հիւանդութեանց: Բժշկութեան մէջ ալ ծանօթ է, թէ սեւեռուն գաղափարները կրնան մարդկային յօրինուածուքեան մէջ քիչ կամ շատ վնասակար փոփոխութիւններ առթել, եւ առ այդ՝ զանազան փոփոխութիւններ նկատուիլ մարմնոյ յօրինուածուքեանց մէջ, նաեւ անկանոնութիւններ յառաջ բերել մարդուս ջղային դրութեան եւ արեան շրջանին մէջ: Երբեմն վատահամբաւ մարդիկ կամ չարագործներ իրենց խղճի խայթին ազդեցութեան տակ բարոյական տագնապէ մը յուզմանց ու տանջանքներու կ՛ենթարկուին, եւ ատրամփելի տագնապներով կը քաւեն իրենց ոճիրը: Այդ պարագային, ենթական ո՛չ թէ անէծքէն, այլ խղճի խայթէն զօրեղապէս կ՛ազդուի: Կարգ մը նախապաշարուած մարդիկ անէծքին պէս օրհնութեա՛ն ալ կը վերագրեն ազդեցութիւններ, թէեւ ոչ անոր չափ զօրաւոր: Պէտք է գիտնալ, թէ օրհնութիւնները, ո՛րքան ալ բուռն ու անկեղծ ըլլան, ոչ մէկ տեսակ բարիք կամ բարօրութիւն կրնան տրամադրել ենթականերու վրայ, քանի որ անոնք պարզապէս սրտաբուխ մաղթանքներ են՝ ուղղուած այս կամ այն անհատին, ըլլայ նիւթական թէ բարոյական տեսակէտով: Օրհնութեան փափաքող մը ո՛րչափ ալ մոլեռանդ հաւատացող մը ըլլայ եւ օրհնութենէն ամէն տեսակ բարիք ակնկալէ՝ չի կրնար հասնիլ իր նպատակին, քանի որ այդ օրհնութիւնն ու հաւատքը որ եւ է ազդեցութիւն չեն կրնար ներգործել յուսացած բարիքին վրայ, որուն իրականացումը բոլորովին տարբեր պարագաներէ կախում ունի: Սակայն միւս կողմէ պէտք է ընդունիլ, թէ կարգ մը մարդիկ, իրենց ձեռնարկելիք գործերուն յաջողութեան համար, կրօնաւորի կամ սուրբ անձնաւորութեան մը կը դիմեն եւ անոր բերնէն արձակուած օրհնութեան զօրութեան վրայ ունեցած կոյր հաւատքէն ներշնչեալ՝ յանդուգն ու ինքնավստահ կերպով կը ձեռնարկեն գործի, եւ իրապէս կ՛աջողին իրենց նպատակին մէջ: Բայց ատոր, քահանայի մը կրնէ հիւանդին վրայ արձակուած օրհնութիւնը, գաղափարի եւ հաւատքի շնորհիւ, կրնայ քիչ թէ շատ բարերար ու բուժիչ ազդեցութիւն մը ներգործել հիւանդին վրայ եւ փութացնել անոր ապաքինումը: Բժշկութիւնն ընդունած է այս սկզբունքը, եւ կարգ մը ջղային հիւանդու-

թեանց բուժումը վերապրած՝ հաւատքի գոյութեան: Հիւանդին բըժըշկուելու խոր համոզումն ու մոլեռանդ հաւատքը կրնան անհաւատալի հրաշքներ գործել:

ՏԵՍԻԼՔ. — Առանք ուրիշ բաներ չեն, բայց եթէ կրօնական աւելորդապաշտութեամբ նախապաշարուած մտքերու գերապրիտ վիճակէն ծնունդ առած հրաշալի եւ արտակարգ տեսարաններ: Նմանօրինակ պարագաներու մէջ, մարդուն երեւակայութիւնն իր գըրգռուածութեան ծայրագոյն աստիճանին կը հասնի, միտքն ու գաղափարները կը յափշտակուին, ենթականն նիւթական աշխարհէն բոլորովին անջատուած՝ տարբեր աշխարհի մը մէջ կ՚ապրի, եւ իր մտքին երեւակայութեան մէջ յարատեւ շրջան ընող գաղափարներուն համաձայն՝ աչքերուն տեսիլներ կ՚երեւին: Այս եղանակաւ կը մեկնուին հին ու նոր պատմութեան մէջ արձանագրուած այն բոլոր դէպքերը որոնք կը վերաբերին տեսլերու եւ ճգնաւորներու կողմէ տեսնուած երկնային տեսիլներուն եւ աստուածային յայտնութեանց: Հին ատենները, կրօնամոլութիւնն ու աւելորդապաշտական գաղափարները խոր արմատ ձգած ըլլալով ժողովրդոց բարքերուն մէջ, տեսիլներն ու հրաշքներն աւելի յաճախադէպ էին: Մենաստաններու մէջ ապրող կրօնաւորներն ու վանականք՝ աշխարհային կեանքէն բոլորովին քաշուած՝ հոգւով ու մարմնով Աստուծոյ կը նուիրուէին, եւ օրն ի բուն լսելի կ՚ընէին իրենց հոգեխառն աղօթքներուն մէջ ամէնամարմնները, որպէս զի հոգեկան վերութիւն առանալով արժանանան երկնից Արքայութեան: Այդ յափշտակուած ու վերացած վիճակին մէջ, անոնք կարծես աննիւթ ու հոգեղէն էակներ ըլլային. գերբնական ոգիներու հետ հաղորդակցութեան մէջ մտնելով՝ հրեշտակներու այցելութիւնը կ՚ընդունէին. երբեմն սատանաները կու գային փորձելու զիրենք, երբեմն Արքայութիւնն իր ամբողջ փառքով կը պարզուէր անոնց աչքին առջեւ: Ըստ այմ, կրօնաւորները պատանեցանքի ու բանդագուշանքի մատնուելով՝ ականատես կ՚ըլլան արտառոց ու գնորական տեսիլներու: Առանք կրկնապատկուելով՝ անոնց կրօնական եռանդն ու մոլեռանդութիւնը կը բորբոքի, օրերով եւ շաբաթներով ծոմ կը պահեն, քուրձ ու ցնցոտի կը հագնին, բամ բոլորովին մերկ կը պտըտին կամ բոկոտն կը քալեն, մէկ խօսքով իրենց անձն Աստուծոյ եւ Սրբոց հաճելի ընծայելու համար՝ ամէն տեսակ զրկանքի ու չարչարանքի կը մատնուին: Չափազանցած չենք ըլլար եթէ ըսենք, թէ կրօնամոլ ու նախապաշարեալ այդ անձերը պարզապէս անհաւատարակշիռ մտքի տէր յիմարներ են:

13 ԹԻՒԻՆ ՆԱԽԱՊԱՇԱՐՈՒՄԸ. — 13 հոգիով սեղան նըստելուն պղտոութիւնը Քրիստոնէութեան առաջին օրերէն ծագում առած է: Տէրունական ընթրիքին, երբ Յիսուս իր 12 Առաքեալներուն հետ կը ճաշէր, 13րդ աշակերտը՝ Յուդայ մատնեց զինք: Ահա ասկէ ծնունդ առած է 13 թիւին նախապաշարումը, ըստ որում մեծ գժբախտութիւն մը անխուսափելի է 13 անդամէ բաղ-

կացած սեղանակիցներէն միւյն համար։ Աւելորդ է ըսել թէ այս նախապաշարումն ալ զուրկ է որ եւ է իրական արժէքէ։

ԿՈՏՐԱԾ ԳԱԻԱԹԸ. — Այս նախապաշարման ծագումը շատ հին է, եւ անոր մեկնութիւնը պէտք է փնտռել հրէական ծիսական արարողութեանց մէջ։ Ըստ հրէական աւանդութեան, գետին ինկած եւ չկտրած գաւաթ մը չարագուշակ նշանակութիւն ունի։ Հրէից պատկի արարողութեան ատեն, բաբունապետը ձեռքին գաւաթը գետին կը նետէ ուժգնօրէն, եւ հանդիսականք ամուսնացեալներուն ապագայ երջանկութեան կը վերագրեն եթէ գաւաթը ամբողջովին կոտրի, հակառակ պարագային՝ նորապսակ ամուլը դժբախտ կեանք մը անցընելու դատապարտուած է։ Այս սովորութիւնը նախապէս տարածուեցաւ հին լատինաց մէջ՝ որոնք իրենց կարգին ուրիշ ազգերու փոխանցեցին զայն։ Սկզբունքով, հրէական այս ձեւակերպութիւնը կը նշանակէ, թէ ինչպէս որ կոտրած գաւաթը անկարելի է իր նախնական վիճակին վերածել, այնպէս ալ անկնար է մարդոց՝ լուծել երկու էակներն իրարու միացնող ամուսնական կապը որ պատկի արարողութեամբ կը նուիրագործուի։ Ժողովրդական նմանօրինակ նախապաշարումներ բոլորովին անիմաստ են եւ ծագում առած՝ չնչին բաներու կարեւորութիւն տալէն։

ԹԱՓԱԾ ԱՂԱՄԱՆԸ. — Եթէ սեղանի մը աղամանը դիպուածաբար թափի, պէտք է, ըստ ժողովրդական աւելորդապաշտութեան, դանակի մը բերնին վրայ թափուած աղէն մաս մը առնելով՝ ձախ ուսին վրայէն հետուն նետել, շրթունքին տակէն քանի մը բառ մրմնջելով։ Ինչ որ ալ ըլլայ այս նախապաշարման շարժառիթը կամ սկզբնապատճառը, անուրանալի է թէ աղը հին ատեն կարեւոր դեր մը ստանձնած էր մարդկային յարաբերութեանց մէջ, եւ երբեմն իբր յարգի ու նուիրական նիւթ՝ խիստ մեծ կարեւորութիւն մը ստացած։ Մասնաւոր երկիրներու մէջ, սովորութիւն կար ձրիաբար աղ բաշխելու այն ընտանիքներուն որոնց անդամներուն թիւը 12ը կ'անցնէր։ Այն ատեն երկրին բնական բերքերը միայն աշխատողին կը բաւէին, դրամը հազուագիւտ էր, աղն ալ անհրաժեշտ պէտք մը դարձած՝ կերակուրներու պատրաստութեան համար։ Տան տիկինները կամ աղախիններըը մեծ խնամոզութեամբ եւ զգուշութեամբ կը գործածէին աղը, եւ երբ պատահմամբ ափկէ մաս մը գետին թափէր՝ մօսալուտ գժբախտութեան կը վերագրէին զայն։ Աղի փոխադրութեան սահմանուած գերիներն ալ մահուամբ կը պատժուէին, եթէ երբեք գեաինն աղ թափելու անները լի ոճիրը գործելու յանդգնէին։ Աղ ու հաց՝ խորհրդանիշ էին աւանդական հիւրընկալութեան, միեւնոյն ատեն բարեկամութեան դաշինք։ Աղամանը թափել՝ ապտնջականութիւն մերժել կը նշանակէր, ինչ որ համարժէք էր մէկու մը թշնամի ըլլալուն։ Տակաւին մինչեւ այսօր, երբ բարձրաստիճան անձնաւորութիւնք որ եւ է տեղ ժամանեն, աղ ու հաց կը մատուցուի անոնց։

ՄԿՐԱՏ, ՋՄԵԼԻ ԿԱՄ ԴԱՆԱԿ ՆՈՒԻՐԵԼ. — *Ժոլովբրտականն այս նախատաշարումը կը կայանայ իբր նուէր ատացած մկրատին, ջմեռլիին կամ դանակին փոխարէն դրամ հաւաքանելուն մէջ: Կ'ըսեն թէ նմանօրինակ նուէրները կը խլեն բարեկամութիւնը: Անոնց փոխարէն դրամ տալ՝ առաւաւր կը նշանակէ, որով նուէրը գնուած առարկայ մը կ'ըլլայ եւ բախտին չարիքը կ'անհետի: Կան կարգ մը պարզամիտներ ալ որոնք կը կարծեն թէ մկրատի մը բերանը բանալ-գոցելը տունին մէջ վէճ կամ կռիւ կը յարուցանէ, կամ մէկ լուցկիով երեք «սիկարէդ» վառելը դժբախտութիւն յառաջ կը բերէ. ասոնք արտաւոց եւ անհեթեթ նախատաշարումներ են, որոնց վրայ չ'արժեր անդրադառնալ:*

Պրիւսէլ, 1928 ՀՐԱԶԵԱՅ ՏԷՐՈՍԿԻ

ՔՈԼԷՐԱ (choléra) բառը կ'ածանցի «մաղձ» նշանակող յունարէն *խոլէ* բառէն: Մեր նախնեաց մատենագրութեան *մաղձայոյզ* բառը լաւագոյնս յատկացուցած է Նորայր Բիւզանդացի այս հիւանդութեան, որ choléra-morbus ալ կը կոչուի (լտ. *մորպուս*՝ հիւանդութիւն): Այս համաճարակին հայրենիքը Հնդկաստան ըլլալով, *Հնդաւխա* անունն առած է, եւ գլխաւորաբար իր զոհերը կու տայ մեծ գետերու բերնին դրացի մարզերուն մէջ: Ջարաջինն երեւան եկաւ յերոպա 1832ին: Յարաջ կու գայ աղիքի մէջ ներկայութենէն սորակիտաձեւ մանրաճճիի մը զոր 1883ին գտաւ Տքթ. Ֆոխ: Յատկանիշերն են յաճախադէպ փսխումներ, որը մինչեւ 20 անգամ փորիարութիւն ու ցաւագին կրծկումներ: Շատ չանցած՝ ննջեակային մէզը չի զատորոշուիր, մորթը կը ծալոտի, բարեխառնութիւնը կը ցածնայ, աչքերը հորը կ'իջնեն, եւ, քանի մը ժամ կամ օր մը վերջ՝ մահը վրայ կը հասնի: — Դարմանումը կը կայանայ տաք լոգանքի եւ աղջուրով միջերակային ներարկման մէջ. այս 2 միջոցներով մահացութիւնը հարիւրին 30 կը նուազի:

ԲՆԱԿԱՆ ՀՐԱՇԱԼԻՔՆԵՐՆ ԵՆ աշխարհիս՝ 1. Միացեալ Նահանգաց ԵԼԼՕՒԱԴՈՆ (Դեղին-Քար) դարաստանը՝ կոյս անտառներով, անձաւներով, լիճերով, չատրուաններով, անյատուններով, 5,390 քռ. քիլոմեդր տարածութեամբ (Հայաստանի 4 ֆինգերորդէն աւելի), 2. Նիագարայի ջրվէժը՝ 110 մեդր բարձր, 3. Մ. Նահանգաց եւ Գանատայի միջեւ մեծ լիճերը — վերին լիճ, Հիւրոն, Միչիկըն, Էրիէ եւ Օնդարիօ — 151,406 քռ. քլմդր. տարածութեամբ. այս 5 լիճերուն պարպումի խողովակ (émissaire)ն է Սէյնդ-Լօրէնդ գետը, 4. Ափրիկէի Ջամպէզ գետին վիգդորիա տահանքը՝ 107 մեդր բարձր, 5. Պաղեստինի հիւսիսէն՝ մինչեւ Ափրիկէի Նադալ անգլ. գաղթավայրի տահմանը երկարող Մեծ Հովիտը, որ աշխարհիս ամէնէն երկար հովիտն է՝ 8,045 քլմդր. երկար, 6. Մ. Նահանգաց Հուդայի Ազի Մեծ Լիճը, 7. Արեւելեան Աւստրալիոյ Մեծ Լեռնաշղթան, 8. Հիւսիսային Արեւելեան Աւստրալիոյ Մեծ Խարակը, 9. Ափրիկէի Սահարան:

ԿԻՆԿԵՆԻ ԵՒ ՏԱՒԵՂՆԱՏՈՒՆԿ

Լրագիրներու մէջ կարդացի յօդուածներ՝ որոնցմով կ՚առաջարկեն Հայաստան մտցնել Կռնկեհնի կամ խորդենի (géranium, ընթր.) մշակութիւնը, թօրելու համար անկէ իր իսկութիւնը որ կը գործածուի աժան անուշահոտութեանց մէջ վարդի իսկութեան նմանեցնելու համար: Վարդի ղուտ իսկութիւնը կռնկեհնի ղուտ իսկութենէն ղանապանելը դժուար չէ. վարդինը՝ ջերմոյէն վեր 10° տաքութեան մէջ սառած հատատուն մարմին մըն է, իսկ ջերմոյէն վար 10° տաքութեան մէջ կը բեղանայ, մինչդեռ կռնկեհնինը՝ ջերմոյ տասիճան տաքութեան մէջ ալ հեղուկ կը մնայ:

Ծաղկեալ Խորդենի

Յետապայ տեղեկութիւններն առաջնորդ ունենալով՝ կռնկեհնի մշակութիւնը Հայաստան մտցնելու հարցը կարելի է լուծել: — Բուսաբանորէն կռնկեհինները երկու գլխաւոր տեսակներու կը բաժնուին, կռնկեհնի եւ տաւեղնատունկ (pélargonium, սառտէնիա): Առաջինք ինքնաբոյս են Հարաւային Եւրոպայի պաշտերուն եւ անտառներուն մէջ եւ երկարակեաց, իսկ վերջիններն քնիկ են Հարաւային Ափրիկէի, մի քանին՝ միամեայ, մի քանին ալ երկամեայ: Ծաղկավաճառները կը մշակեն Եւրոպայի մէջ այս երկու տեսակներն ալ ջերմոցներու մէջ՝ ծաղիկներու գեղեցկութեան համար եւ առաւել քան հազար ղանապանակներու ծնունդ տուած են արուեստականօրէն:

Փոքր Ասիոյ մէջ եւս մի քանի տեսակ կռնկեհիններ կան վայրի վիճակի մէջ. — Իբերիական կռնկեհնի, Geranium Ibericum (Cav.), քնածին Կովկասի, երկամեայ, 0,50 ս/մ բարձր եւ բազմագոյն ծաղիկներով: Լայնաթերթ կռնկեհնի, Geranium Platypetalum (Fiech

եւ Mey.), բնաճին վիթասանի, երկարամեայ, 0,50 Ս մ., լայն եւ թաւշային տերեւներով, կապոյտ-մանիշակագոյն մեծ ծաղիկներով. կը ծաղկի յունիսին: Հունգար բուսաբանի մը անուամբ՝ Ենդլիքերեան տատեղնատունկ, Pelargonium Endlicherianum (Fenzl.), բնաճին Տօրոսի լեռնաշղթաներուն. կը դիմանայ ձերոյէն վար ցուրտի. դունատար ծաղիկներ ունի: Հայկական կռնկենի, Geranium Armenum (Boiss.), 0,60 Ս մ. բարձր, թաւշային եւ մեծ տերեւներով, երկարամեայ, կարմիր-մանիշակագոյն խիտ փայլուն ծաղիկներով: Կը ծաղկի յունիսին:

Կռնկենիներու ցօղունները թանձր ու մսոտ են, եւ երբ անոնց տերեւները արմրենք մեր մատերով՝ կ'արտադրեն զանազան բոյրեր, այսպէս Մշկենի ճայկոուցը (Erodium Moschatum) մուշկի հոտ կը բուրէ. մի քանին՝ բեւեկնի խակութեան բոյրին կը նմանին, մի քանին՝ նարնջի, մի քանին՝ վարդի, ուրիշներ ալ բնաւ բոյր չունին:

Այս յօդուածին մէջ մեզ հետաքրքրող տեսակն է գլխաձեւ տատեղնատունկը (Pelargonium Capitatum), կամ հոտաւէտ (Odoratissimum) եւ կամ վարդաձեւ կռնկենի (Geranium Rosat): Ահա այս կռնկենին է որուն տերեւները թորուելով կու տան վարդինը յիշեցնող խակութիւնը: Այդ նպատակով՝ զայն կը մշակեն Հնդկաստան, Ռէյնխանի կղզին, Յիլխպեան կղզիները, հիւսիս. Ափրիկէ, Սպանիա, Հարաւ. Ֆրանսա եւ նման բարեխառնութիւն ունեցող երկիրներ: Ծովեզերեայ երկիրներէն սկսեալ՝ մինչեւ 2600 մեդր բարձր տեղերու մէջ կը բուսնի կռնկենին. սակայն նկատած են որ հետզհետէ բարձրութեան աւելնալովը՝ բոյրն ալ աւելի զօրաւոր կ'ածի, բայց տերեւներու պարունակած խակութիւնը կը նուազի: Փորձերէն հետեւցընելով, այնպէս կարելի է եզրակացնել որ առաւելագոյն խակութիւն ստանալու համար յարմարագոյն բարձրութիւնն է 400-600 մեդր:

Մշակութիւնը. — Կռնկենին կը սիրէ թեթեւ, աւազախառն եւ աղբախառն հող, զոր խորունկ փորելու եւ ուռոգելու է պէտք եղած ատեն: Ամռնաւ հողերն անյարմար են այս բոյսին մշակութեան, ուստի պիտի ջրուշանալու է ձմրան երկարաւոր խոնաւութենէն: Բազմացումը կը կատարուի թէ՛ հունտերով եւ թէ ազուրաններով (տակուց, bouture, չելիք), սակայն հունտերով բազմացումը յանձնարարելի չէ, որովհետեւ յառաջ եկած տունկերը շատ անգամ չեն նմանիր իրենց նախկին բոյսին: Ազուրաններով բազմացնելու համար ընտրելու է միամեայ կակուղ ճիւղեր՝ որ նախապէս ծաղկած չըլլան: Տնկաբաններէ ոմանք կը յանձնարարեն որ միամեայ ազուրան վայրացած մաս մըն ալ ունենայ, այսինքն՝ երկամեայէն ալ մաս մը, բայց ամէն անկաբան անհրաժեշտ չի սեպեր այս պարագան: 8-10 սանթիմեդր երկայն ճիւղի մը վարի ծայրը սուր դանակով շեղակի կըտրելու է տերեւին տակէն, տերեւն ալ փրցնելով: Ահա այդ ազուրան կ'ըլլայ պատրաստ՝ տնկարկելու համար յատուկ տնկարաններու մէջ, 2-3 սանթիմեդր խոր, եւ թեթեւակի ծածկելու է սրեէն, ա-

ուանց սակայն ջրկելու արեւէն եւ օդէն: Այդ վիճակին մէջ, ամիս մը եաք արդէն արմատ արձակած կ'ըլլայ. ուստի հանելու է զգուշութեամբ եւ տնկելու է վերջնական հողին վրայ: Աղուրաներն առանց տնկարանի մէջ տնկելու ալ կարելի է ուղղակի վերջնական հողին վրայ տնկել, բայց նախադասելու է առաջին ձեւը: Վերջնական հողին մէջ տնկարկումի ատեն, տունկերը պէտք է իրարմէ հեռու ըլլան 30-40 ս/մ-ի չափ, գիծերուն՝ իրարմէ ունեցած հեռաւորութիւնն ալ 50-60 ս/մ.: 3-4 ամիս վերջ երբ բոյսին ծաղկիլը կը մօտենայ, կտրելու է տերեւները՝ թորումի գործածելու համար: Ատկէ յետոյ բոյսին աճումը կը շարունակուի, եւ 3-4 ամիս վերջ դարձեալ կտրելու է: Այս Բ անգամին՝ բոյսը կտրելու է իր ցօղունով միասին, գետնէն 10 ս/մ-ի չափ միայն բարձր թողլով բոյսը: Եթէ երկրին կլիման յարմար է՝ բոյսին աճումը կը շարունակուի եւ Գ անգամ մըն ալ կարելի կ'ըլլայ տերեւատել: Ալճերիայ մէջ տարին 3 անգամ կը կտրեն այս բոյսին տերեւները, ապրիլին, յուլիսին եւ հոկտեմբերին: Ապրիլի եւ հոկտեմբերի հունձքը քիչ խակութիւն կուտայ, — 1405-1600 քիլօ տերեւէն 1 քիլօ խակութիւն, մինչդեռ յուլիսի հունձքին՝ 800 քիլօ տերեւէն 1 քիլօ խակութիւն կը թորեն, եւ այսպէսով, 1 հարիւրակալ (100 մեգր երկայնք եւ 100 մեգր լայնք ունեցող տարածութիւն) հողէն կ'ստանան տարեկան 30-35 լիտր խակութիւն, որուն քիլօն, Ընդհանուր Պատերազմէն առաջ, 30-40 ֆրանգ կ'արժէր:

Ժէրանիումի տնկարկումը կրնայ տեւել 4-8 տարի, նայելով հողի տեսակին եւ աղբելու քանակութեան: Յարմարագոյն աղբն է կիրի վերփոսփորատը (superphosphate de chaux) 1 հարիւրակալ հողին վրայ 1000 քիլօ տարածելով: Եթէ հողը բաւարար կիր չունի՝ կարելի է աւելցնել նաեւ կիրի բնածխատ (carbonate de chaux), զոր պատրաստելու համար՝ չմարած կիրը 5-6 անգամ առատ ջրով լուալու է, մինչեւ որ բոլորովին անհետանայ կիրին կծուութիւնը: Թորումի գործողութենէն մնացորդներն ալ կարելի է գործածել իբր աղբ: Աղբելէ ետք, հողին տրուելիք ինամքը կը կայանայ քաղհանելու եւ ոռոգելու մէջ:

Հիւանդութիւն. — Այս բոյսը ենթակայ է երկու տեսակ հիւանդութեանց որոնք հետեւանք են անինամ մշակութեան: Տատեղնատունկի լուիճ (Aphis pelargonii), որ սովորական լուերու մեծութիւնն ունի. ջերմոցներու մէջ ծխախոտի ծուխ տալով այս միջատները կը մեռնին եւ կամ գետին կը թափին. գետին թափածները տրորելու է: Բանջարեղէնի գայդաթիթեռ (Noctua oleracea), կանաչագոյն թրթուր մը որ կ'ուտէ տերեւները. ատկէ ալ ազատուելու համար թոթվելու է ճիւղը. գետին կը թափին թրթուրները՝ զոր պէտք է սպանել:

Բոյսերու եւ ծաղիկներու խակութիւնը ատանալու համար մասնաւոր թորանոցներ կան, որ քիչ մը կը տարբերին ալքոլի թորանոց-

ներէն: Գործիքը տաքցնելու է շոգիով կամ ջրեփոցով (bain-marie), *որպէս զի տերեւները չխանձին: Թորանոցին մէջ պէտք է լեցնել, թորելէ առաջ, տերեւին կշռոյն մէկ երրորդին չափ ջուր եւ 2-3 օր այդ վիճակին մէջ թողուլ:*

Շարար (Եթովպիա), 18 ապրիլ, 1927 **ԱՐՄԵՆԱԿ ՋԱՄԱՆԵԱՆ**

ԳԵՏՆԱՊԻՍՏԱԿ ԿԱՄ ԳԵՏՆԱԿԱՂԻՆ

Արեւադարձային եւ տաք կլիմայով երկիրներու մէջ ընդհանրացած է այսօր մշակութիւնը գետնապիստակին (pistache de terre, arachide, Arachis hypogae, *արաբերէն՝ Ֆուլ Սուտանի, տճկ. ամէրիքան Ֆրասըղը*) *որ կը պտղաբերի 7 ամիս ամառ ունեցող երկիրներ: Կ'արժէ փորձել անոր մշակութիւնը Հայաստանի մէջ, եւ այդ դիտաւորութեամբ՝ հետեւեալ տեղեկութիւնները կու տամ:*

Օգտակար են անոր թէ՛ պտուղները, թէ՛ ցօղուններն ու: Պըտուղները կ'ուտուին աղանձելով, (սեճոկը հանելէ յետոյ միջուկը թրջել աղի ջրով եւ յետոյ թեթեւօրէն աղանձել), երբեմն ալ աղի ջրի մէջ խաշելով, թէեւ խաշելով չեն կակղնար պտուղները: Մեր մայրերն (է՛ր ժամանակ) կը ձեծէին ընկոյզը կամ կաղինը սանդի մէջ եւ պահոց ուտելիքներու մէջ կը խառնէին՝ զայնս համեմելու համար: Կամպիայի մէջ ալ (Արեւմտեան Աֆրիկէ) տեղացիները մեծնոյն ձեւով կը գործածեն գետնապիստակն իրենց ուտելիքներուն մէջ:

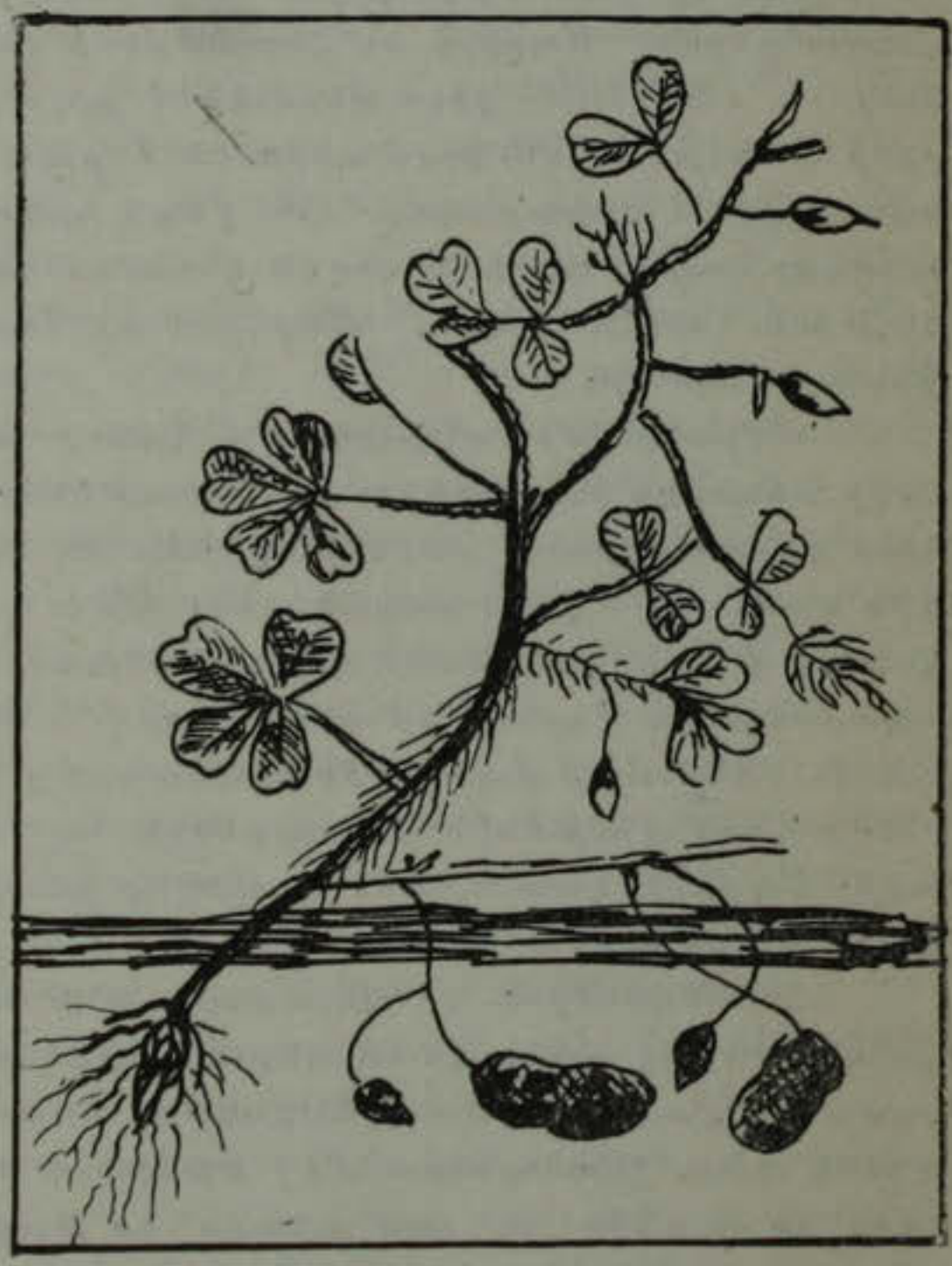

Գետնապիստակենի եւ իր պտուղը

Պտուղները կը պարունակեն հարիւրին 30-40 չէթ որ պերոյէնա

վար 4° տաքութեան մէջ կը սառի: Պակ ճնշումով ստացուած ձէթը կը գործածուի խոհանոցի համար, տաք ճնշումով ստացուածն ալ՝ օճառագործութեան: Մնացած կոպտոնը (չէչ, քուսպ) կը գործածուի իբր կեր ընտանի անասնոց, նոյնպէս իբր բորակածնային աղբ՝ հողը պարարտացնելու համար, մանաւանդ ծխախոտի մշակութեան մէջ: Պտուղները քաղելէ յետոյ բոյսին ցօղուններն ու տերեւները, թէ՛ թարմ եւ թէ չորցուցած, սընդարար ուտելիք են կաթընտու կենդանեաց: Մէկին հաշւով, 1 հարիւրակալ հողը 2500 քիլօ պտուղ կու տայ եւ 1500 քիլոյի չափ չոր խոտ:

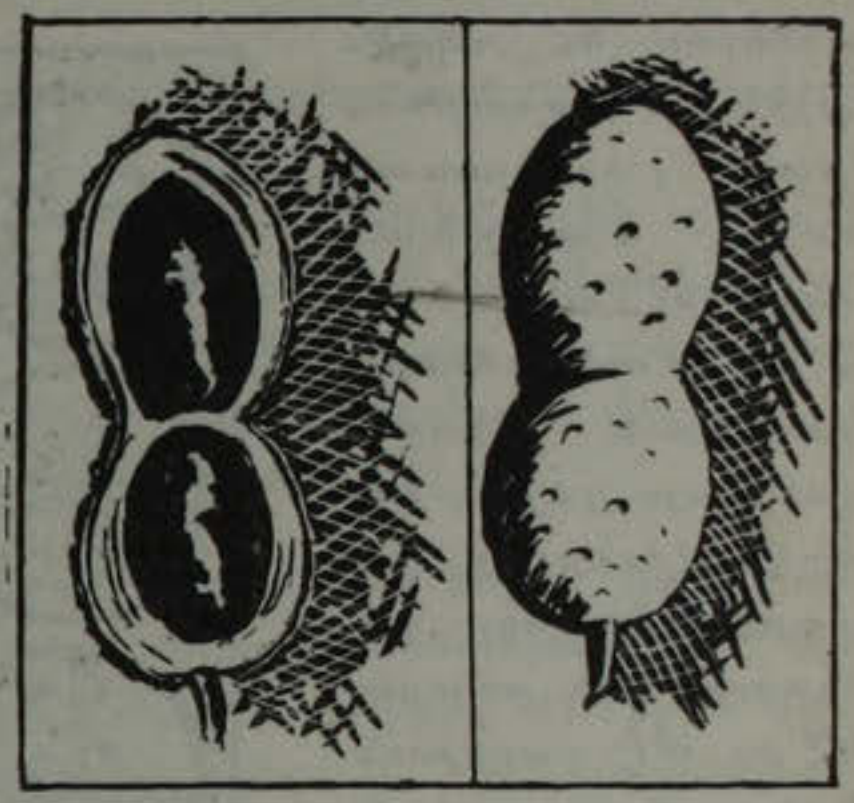

Գետնապիստակ՝ պատիճով եւ պատիճի կիսով ճեղքուած:

Այս բոյսը որ կը պատկանի ընդարձակ ցեղին (Légumineuses) երկու զանազանակ ունի. մին բարձրացող ցօղուններով, եւ միւսը՝ գաճաճ. զայն կարելի է գործածել նաեւ՝ իբր հողը պարարտացնող, հետեւեալ ձեւով. — Մշակուած պարտէզի մը մէջ որուն հողը պարարտացնել կ՛ուզեն՝ կը ցանեն այս բոյսէն ալ, եւ երբ ծաղկիլ կ՛սկսի՝ չեն թողուր որ պտղաբերի, այլ բուսած տեղին հողը կը դարձնեն բահով մը եւ բոյսը կը թաղեն ամբողջովին: Այդ վիճակին մէջ՝ բոյսը կը փտի եւ կը կազմէ բորակածնային զօրաւոր աղբ: — Վ.ենեւակոյ միաբան Հ. Մանուէլ Վաջունի իր «Պտղաբանութեան» մէջ գետնակապին կ՛անուանէ այս պտուղը, տալով անոր մշակութեան եղանակն ալ: Ուստի, այս մասին կրկնութիւն ընելս աւելորդ կը սեպեմ:

Շարար, 27 ապրիլ 1927

ԱՐՄԵՆԱԿ ՋԱՄԱՆԵԱՆ

ԱԾԱՆ ՀԱՒ. — Սէն-Է-Մառնի (Ֆրանսա) գլխաւոր քաղաք Ֆոնդէնպլոյի երկրագործութեան ուսուցիչ ժուպէռի խօսքին նայելով, հաւերն ածան ընելու լաւագոյն եղանակն է գինի տալ անոնց: Ժուպէռ 16 ամսու. 12 հաւ. առած է «կադինէ» կոչուած սեռակէն, եւ. ամէնուն ալ նոյն մնուդը տալով հանդերձ՝ 2 մասի բաժնած է. առաջինին՝ բացէն 10 հարիւրորդալիտր գինի տուած է իւրաքանչիւրին ամէն օր: Ապրիլ, գինի չխմող մասը հոկտեմբերին 3 հաւկիթ ածած է, նոյեմբերին 1, դեկտ.ին բնաւ. եւ յունվարին 23. իսկ գինի խմող մասը՝ հոկտեմբերին 28, նոյեմբերին 57, դեկտեմբերին 54 եւ յունվարին 57:

ԵՐԱԿԱՀԱՑՈՒԹԻՒՆՆ ԱՒ ՆԱԽՆԻՍ

ԺԸ դարուն վերջերը՝ Մոնթելիէի վարժարանին դասախօս Պեռնատ տը Կուտոն իր աշակերտներուն կը յանձնարարէր քննել միշտ բոլոր մոլորակները՝ հիւանդութեանց դարմանումին համար, ունենալ լուսնաշրջանները եւ աստղային միաւորութեանց լիակատար տոմար, ճանչնալ աստղերու տեսիլները ու կազմութիւնները: Աստղերուն վիճակուած այս դերը՝ որ բժշկութիւնը կը վերագրէ Արաբաց, կարեւորութիւն ստացաւ ԺԲ եւ ԺԷ դարերուն: Մանաւանդ երբ իշխող դերը կայանար արիւն առնելուն վրայ, բժիշկը պարտէր «հաշուել երակահատութիւնը հաստատող կամ մերժող բոլոր նշանակութիւնները»: Այդ թուականներուն, բժշկարանները կը պարունակէին մարդկային մարմնոյն 12 մասերը ներկայացնող պատկերը՝ Զոդիակոսի 12 նշաններով որոնք իբր թէ կ'իշխեն այդ մասերուն, ցուցադրելով նաեւ այն երակները որոնցմէ արիւն պիտի առնուէր:

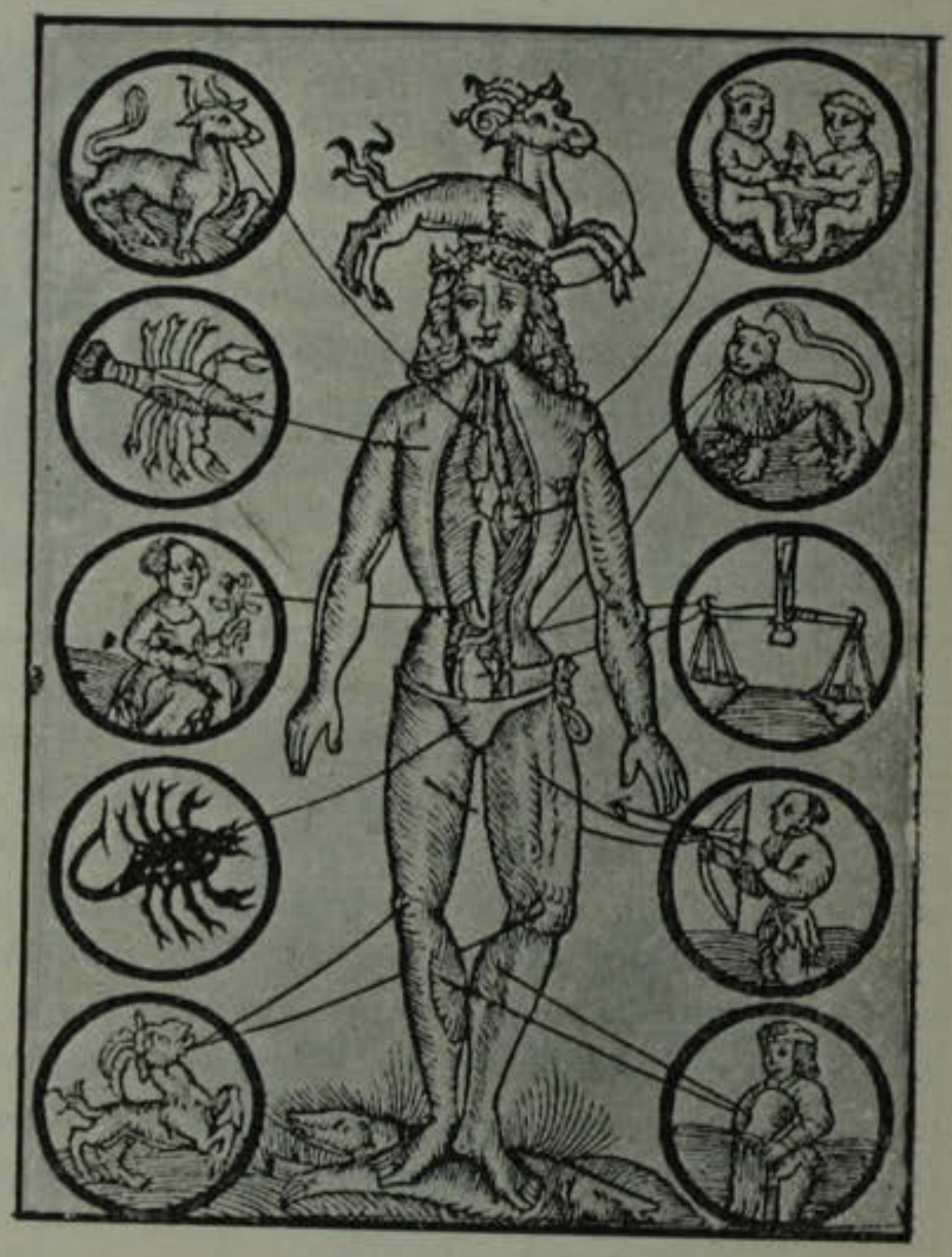

Զոդիակոս-Մարդը (փայտափորագրութիւն 1539ին Ասկսպուրկ տպուած գերմ. տոմարէ մը):

— *Ա նշանը՝ ԽոյՀ կ'իշխէ գլխուն, Ցուլը՝ ճիտին, երկուտրն՝ ուսերուն, բազուկներուն ու ձեռքերուն, խեցգետինը՝ կուրծքին, Առիւծը՝ սրտամօքսին, Կոյսը՝ փորին, Կշիռը՝ երիկամներուն եւ երասանին, Կարիճը՝ ծննդական մասերուն եւ նստատեղին, Աղեղնաւորը՝ ազիներուն, Այծեղջիւրը՝ ծունկերուն, Ջրհոսը՝ սրունքներուն, Ձուկն՝ ոտքերուն: — Խոյը, Կշիռն ու Աղեղնաւորը, երբ լուսին կայ, լաւ են արիւն առնելու համար: Ցուլը, Երկուտրը, Առիւծն ու Այծեղ-*

ջիւրը պէշ են: Մեցգեաինը, Կոյսը, Կարիճը, Ձրհոան ու Ձուկն ա՛չ մէկ կարեւորութիւն ունին: — Մէնֆուսիէն Շանքիէ Ֆրնս. բժիշկը (1472-1539) կ՛ըսէ «Առաջնորդ» անուն գործին մէջ. «Պէտք չէ քնաւ գանակ գպցնել մարմնոյն ա՛յն անդամին՝ որ կենդանակերպի մը տակ չէ ինկած լուսին եղած օրը. հակառակ պարագային՝ արիւնը յոլդառատ կը վազէ: Մխեւնոյն պատուէրը՝ երբ արեւ կայ, առաջքն առնելու համար վտանգին ու կորստեան»:

ՀԱԿԱՅ ՈՐԹԱՏՈՒՆԿ ՄԸ կայ ի Բիտմպա (Բիեմոնդէի մէջ, Իտալիա) որ Թերեւս աշխարհիս ամէնէն տարիքոտն է: Տեղական տարեգրութիւնն մը կը յիշէ Թէ այդ որթը 1673ին առատ բերք կու տար: Այսօր անոր բունին տրամագիծն է 1,45 մեդր, ճիւղերէն միոյնը 1,10 մեդր: Ներկայիս ան 200-300 քիլօ խաղող կու տայ:

ԴԻՄՔՈՎ ՆՄԱՆԱՏԻՊԸ (sosie) կ՛ունենան բոլոր իւրաքանչիւր մարդիկ: Արդի Ս. Պատն ալ զուրկ չէ այս առանձնաշնորհէն. Պիոս ԺԱ.ի նմանատիպն է Ֆրանսայի Օռն գաւառի փոքրիկ Թեմերէն միոյն երէցը՝ Պետռաւ արբան: Այս եկեղեցականը Ս. Քահանայապետին ա՛յնքան նման է որ, ամերիկեան տուն մը 1 միլիոն Ֆրանգ առաջարկեց իրեն՝ որպէս զի երեւի շարժապատկերի մը մէջ. բայց արբան մերժեց:

ԴԱՌԻԻԼ ԼԱԴԻՆ (Լատինական Թաղ)ը Փարիզի ուսանողներուն կենտրոնավայրն է: Այսպէս կոչուած է, զի Շամալսարանը հոն կը գտնուի, ուսանողներն ալ հոն ման կու գային Միջին Դարուն՝ լատիներէն խօսելով եւ լատիներէն երգելով:

100 ԱՄԵԱԿ ՊՐԱԶԻԼԻՈՅ ՍՈՒՐՃԻՆ. — Պրազիլիացիք հերոս մեծաճանդէս ոմնեցին իրենց երկիրը հարստացնող այս բերքը, մանաւանդ Սաօ-Բաուլոյի մէջ: Կանգնեցին սուրճին արձանը. քաղաքին պողոտաներէն մին ալ անով մկրտեցին: Պրազիլիա ներկայիս ամէնէն առատ սուրճ արտադրող երկիրն է, տարին 15 միլիոն պարկ. մինչ միւս երկիրները՝ հազիւ 3 միլիոն: Մշակութեան յատկացեալ հողն է 1 միլիոն 250 հազար հարիւրակալ:

ԾՈՎՈՒՆ ՄԷՋ ԱՆՈՒՇ ՋՈՒՐ կարելի՞ է գտնել. — Այո՛, Ատլանտեան Ովկիանոսի մէջ, Ամազոնի բերնին մօտ: Այս գետն ա՛յնքան առատ ջուր կը բերէ որ նաւորդները մինչեւ ցամաքէն 20 մղոն հեռու ծովէնառուչ ջուր կ՛առնեն:

ՓԻԹԻ ԱՐԻՒՆԱՀՈՍՈՒՄԸ դադրեցնելու չատ պարզ եղանակ մը ահա. — կ՛առնէք սպիտակ Թուղթի պզտիկ կտոր մը եւ զայն կը ծամէք՝ մինչեւ որ արիւնը դադրի, ինչ որ — բան կարգ մը բժիշկներու հաւատքին — չատ չ՛ուշանար:

ՓՕՐԲԱԹ ԼԷՅՄԸՆ, ԱՆԹԵՒ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԸ

Երբ Փորբաթ Լէյմըն քսանը մէկ տարի առաջ ծնաւ Ուօլթըն (Նիւ-Եորք), իր ընտանիքին սիրտը լեցուեցաւ մեծ տխրութեամբ, ո-րովհետեւ նորածինը՝ թէեւ ուրիշ կերպով կատարելապէս բնականոն ու անսովոր առուգութեամբ մանկիկ մըն էր՝ ոտկայն թեւ-ներ չունէր: Ծնողքը եւ ըն-տանիքին բժիշկը գլուխնին շարժեցին տխրութեամբ եւ ը-սին թէ օրհնութիւն մը պիտի ըլլար եթէ մանկիկը չապրէր: Անոնք կը խորհէին թէ առանց թեւերու ի՛նչպէս պիտի ապրէր ան ուրիշներէ անկախ — ինք-զինքը կերակրելու, հագուե-ցընելու, լուալու, սանտրուե-լու անկարող, թող իր ապ-րուստը շահելու հարցը:

Ոտկայն Փորբաթ Լէյ-մըն ապրեցաւ ապացուցանելու համար թէ անթեւ տղու մը կամ մարդու մը կեանքի բա-ժինը այնչափ ալ յուսահատ-բեն դժուար չէ՝ որչափ կը խորհէին իր մանկութեան օր-րանը շրջապատող մարգարէ-ները: Ան կ՚ապրի ուրախ ու ձեռք ունեցողի նման՝ հակա-ռակ անթեւ ըլլալու իր ար-գելքին:

Պէտքը հնարաւորեց Լէյ-մընը վարժեցնելու ոտքի մատ-ները, որ ընեն այնպիսի բազ-մաթիւ բաներ, զորոնք ձեռք ու մատներ ունեցողներ կրնան ընել:

– Փորբաթ Լէյմըն որ աջ ոտքով գլուխը կը սանտրէ:

Այս վարժութեան սկսաւ օրորոցէն ու այնչափ արագ ու յաջողապէս կատարելագործուեցաւ՝ որ թեւերով ծնած ու յետոյ զանոնք կորնչեցուցած մէկու մը վարժութենէն աւելի կատարեալ եղաւ:

Լէյմընն ապուռնգն ու օճառը իր ոտքի վարժ մատներով բռնե-լով առանց նեղութեան կը լուայ իր երեսը. նոյն ձեւով կը սանտրէ մազերը, կը մաքրէ ակռաները եւ ապահովութեան ածելիով մը կ՚ա-ծիլուի ամէն առաւ: Զարմանալի դիւրութեամբ կ՚ուտէ նաեւ իր

ՏԱՐԵՑՈՅՑԻՍ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ԱՅՍ ՀԱՆԳՐՈՒԱՆԻՆ

ԱՅՍՕՐ, 24 ՄԱՅԻՍ 1928

ԹԷՈԴԻԿ

ՅԱՆԿԱՐԾԱԿԱՆ ՄԱՀՈՒԱՆ ՄԸ

ՀԱՐՈՒԱԾԻՆ ՏԱԿ

ԹՈՂՈՒՑ

ԳԻՐՆ ՈՒ ԳՐԻՉԸ

ԱՌ ՅԱՒԷՏ.

կերակուրը: Այս անթեւ հրաշալիքին կատարած զարմանալի գործերէն մէկն ալ է հրացանաձգութիւն: Ան ոտքի երկու մատներուն միջօրայ շիտակ դիրքով կը բռնէ հրացանը եւ երրորդով մըն ալ կը քաշէ բլթակը. ան այս կերպով աւելի յաջող նշանառու մըն է քան շատ մը թեւ ունեցողներ: Էյմըն կառք կը վարէ՝ մէկ ոտքով ամնաձը, իսկ միւսով մարակը գործածելով: Մասնաւոր շինուածքով ինքնաշարժ մը վարելու եւս յաջողած է եւ կը յուսայ թէ վարժութեամբ ամէն տեսակն ալ վարել պիտի յաջողի:

Ամէնէն զարմանալի բանը սա է թէ այս երիտասարդը կ'ապրի ա՛յնչափ զուարթ՝ հակառակ այն պայմաններուն որոնք շատերուն կոյր ապրելու չափ ծանր պիտի թուէին: Ան կ'ըսէ. «Իմ ոտքերս եւ ոտքի մատներս ա՛յնչափ շատ բաներ կրնան ընել որ ես գրէթէ չեմ փափաքիր թէ ես ալ թեւեր ու ձեռքեր ունենայի ուրիշներու նման: Հարկաւ, ես ալ, կ'աշխատիմ ընելու ա՛յն շատ մը տեսակ բաները, զորոնք ամէն մարդ կը կարծէ թէ անկարելի է ընել առանց թեւերու»:

ՀԱՒԵՐՆ ՈՒ ՈՐԴԵՐԸ. — Որդերը շատ օգտակար ու սիրական անուններն են հաւերուն: Որդեր յառաջ բերելու համար՝ առէք չպիտոու հին քուրձ մը, փռեցէք զայն հողին վրայ, արեւուն տակ, յարմար տեղ մը, եւ լաւ մը ջրեցէք զայն: 48 ժամ վերջ՝ լաթը վեր առէք եւ բազմաթիւ որդեր պիտի գտնէք անոր տակ: Հաւերը հոն կանչեցէք, որ չուտ մը ուտեն ու մաքրեն գետինը: Յետոյ նորէն փռեցէք ու ջրեցէք հին լաթը՝ նոյն արդիւնքը ձեռք բերելու համար:

ԿԱՏԱՐԵԱԼ ԾԱՂԻԿ մը կը բաղկանայ 4 մասերէ որք են՝ բաժակ, շափրակ կամ պսակ, որձայ եւ իգայ:

ՕԻԼ Կ'ԱՊԱԿԱՆԻ ամէն ջերմացումէ:

ՄԵԾԱԳՈՅՆ ՀՐԴԵՀՆԵՐՆ են աշխարհիս՝ Լոնտոն 1666ին, Մոսկուա 1812, Շիկակօ եւ Փարիզ 1871, Պոսդըն 1872, Պալդիմոր (Միացեալ Նահանգներ) 1904, Սան Ֆրանչիսկօ 1906, Սելանիկ 1917:

Ս. ԾՆՆԴԵԱՆ ՏՕՆԸ լատին եկեղեցին դեկտ. 25ին որոշեց Յուլիոս Ա. պապի օրով (337-52):

ԹԱՐՄ ԽՄՈՐԵՂԷՆ. — Սպասադարաններու մէջ պահ դրուած խմորեղէններ բաւական առեն կը դիմանան՝ եթէ մօտիկը դնէք քանի մը խնձոր:

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՇԷՆՔԵՐՆ են աշխարհիս՝ Էյֆելի աշտարակն ի Փարիզ 300 մեդր, Ուաւլուրթի չէնքն ի Ն.-Եորք 248, Մեթրոբոլիթըն Լայֆի չէնքն ի Ն.-Եորք 212, Քէօլնի բուրգը Յեգիպտոս 151, Սոլզպրիի (Անգլիա) կաթուղիկէին սլաքը 122, Սէյնթ Բօլ կաթուղիկէին խաչը 110 մ.:

ԹՌՉՈՒՆԻ ՊԷՏ ԹՌՉԻԼ

Նախամարդը վիմափոր անձաւին եզրը նստած՝ երբ կը դիտէր նախապատմական վիթխարի թռչնոց սաւառնումը, հաւանաբար իր անտաշ հոգիին մէջ ծնունդ առաւ անոնց պէս ազատ ըլլալու եւ աչերին տիրապետելու փափաքը: Դարեր վերջ, իր քաղաքակրթեալ սերունդներն իրեն պէս դիտելով տարմորոմներու եւ արծիւներու օդասլաց գնացքը, երազեցին ու գուշակեցին թէ օր մը կարելի պիտի ըլլար մեքենական հնարքով մը նուաճել մթնոլորտի տիրապետութիւնը՝ թռչուններուն նման:

Օդապարիկի գիւտը լիուլի գոհացում չտուաւ այդ բաղձանքին, ու մինչեւ իսկ սաւառնակներու հիանալի կատարելագործումը չկասեցուց այն դարաւոր բաղձանքը՝ զոր մարդ կ'զգար զայն մը թեւերով զգայացունց թռիչներ կատարելու համար երկինքն ի վեր:

— Այս մասին ուշագրաւ դրուագի մը կը հանդիպինք հեւլէն դիցաբանութեան մէջ: Դեդալոս, աթենացի առասպելեալ մեքենագէտ-արձանագործը՝ որ հնարած է շաղափը (մանդրակ), ադոցը, տապարը, հարթաչափը, կայծն ու առագաստը, ոճրի մը հետեւանօք կրետէ աքսորուելով՝ հոն կերտեց լաբիւրինթոսը, յետոյ անոր մէջ բանտուեցաւ իր զաւկին՝ Իկարոսի հետ: Փախուստ տուաւ այդ բաւիղէն, թռչունի վեաւրներէ ու մեղրամոմէ շինուած թեւեր փակցնելով իր ու զաւկին թիկունքին. ինք աջողեցաւ օդասիլ հասնիլ Իտալիա, բայց Իկարոս միշտ դէպ ի վեր ճախրեց, եւ արեւուն շատ մօտենալով՝ մեղրամոմը հալեցաւ, թեւերը փրթան, ինքն ալ ինկաւ Եգէական Ծով, մօտ այն կղզին որ ապա Իկարիա կոչուեցաւ:

«Տարիւս Կրին եւ իր Թռչող Մեքենան» քերթուածը շատ ժողովրդական էր սերունդ մը առաջ, եւ աւելի քան մըն էր քան ծիծաղելի ձեռնարկ մը, այսինքն ընդհակառակն արտայայտութիւնն էր այն տենչանքին՝ զոր մարդկային ստեղծագործ միտքը գործադրել կը ձգտէր, օդագնաց էակներու պէս թեւածելու համար անչափելին մէջ: Պատանին Տարիւս չարաչար աշխատեցաւ՝ շինելու համար զոյգ մը թեւեր որոնցմով կը յուսար իր հօր ապարանքին ամբարանոցին կատարէն թռիլ մարդերէն եւ անտառներէն ալ անդին: Բայց իր բոլոր ջանքերուն արդիւնքը սաոում մը միայն եղաւ այդ շէնքին տանիքէն անմիջապէս վար, եւ ջախջախուելն իր հնարքին:

Վերջերս ալ գիտունք ուշագիր ուսումնասիրութիւններ կ'ընեն թռչուններուն վրայ, սորվելու համար թէ կարելի պիտի ըլլա՞յ անոնց պէս թռչիլ, սլանալ, սաւառնիլ, պտուտքիլ եւն.: Անոնց թեւերուն ճշգրիտ չարժուձեւերն իսկ արձանագրուած են, յուսալով որ անոնց մարմիններուն համանմանութեամբ թռչելու սկզբունքը հնարաւոր պիտի ըլլայ մեքենականօրէն փոխանցել մարդերուն ալ:

— Արդի սաւառնակը թէեւ հիանալի՝ սակայն թռչնոց թռչելու

սկզբունքը մարդոց համար գործադրելի չէ երբեք դեռ. սաւառնական թեւերը մարմնոյն վրայ հաստատապէս զետեղուած են. այս կերպով թէեւ «օդէն աւելի ծանր» թռիչքը կարելի եղած է՝ օդին դէմ վարելով այս հաստատ թեւերը, բայց թեւաբախումներով թռիչքը չէ յաջողած:

Լիւցէ անուամբ Աւստրիացի մը կատարելագործեց հնարք մը պոյգ մը թեթեւ թեւերու՝ զորս մարդ կրնայ իրանին կապել ու թռիլ փետրաւոր ապրածներու նման: Այս մեքենան ունի 2 փոքր յառաջամուղ (propeller)ներ որոնք արագօրէն դառնալով՝ գետնէն վեր կը վերցընեն մարդն ու մեքենան: Հաստատուն գետնէն վեր բարձրանալուն պէս, մարդ-թռչունը պոյգ մը արուեստական թեւերը բախելով՝ կրնայ այլ եւս թռչիլ ուզածին պէս: Յառաջամուղները կը դառնան թեթեւ շարժակով մը: Փորձերը յաջողութեան յոյս կը ներշնչեն, որովհետեւ Լիւցէ կրցաւ 150 ոտք վեր ելլել եւ օդին մէջ 1 երրորդ մղոն կտրել թռչունի մը պէս: Եթէ այս գիւտը կատարելագործուի, դիւրին պիտի ըլլայ մեզ համար տեսնել թէ ի՛նչպէս մեր դրացին ամէն առտու թեւերը թռչունի պէս պարզած կը թռի իր գործատեղին, իրիկուան նոյն ձեւով եւ դառնալու համար:

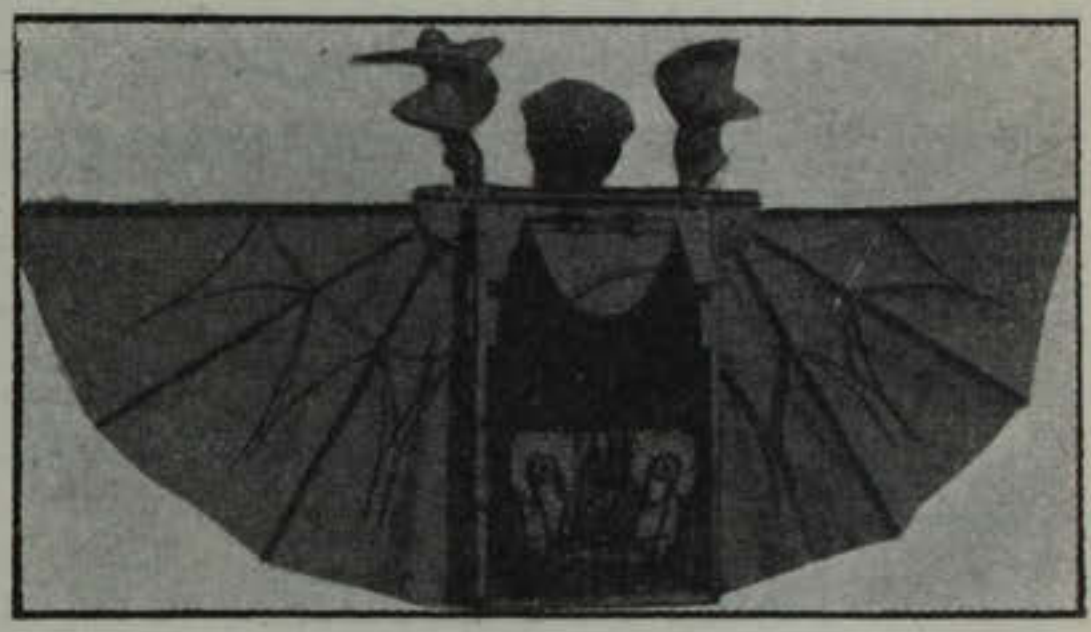

Աւստրիացի Լիւցէ՝
որ թռչունի պէս երկու թեւով կը թռչի:

ԿԵՆԴԱՆԵԱՅ ՏԱՐԻՔԸ. — Մեր անդրանիկ ցաւորով (էջ 30) ներկայացուցած էինք ցանկ մը: Ահա՛ աւոր չարունակութիւնը. — Անգղը կ'ապրի մինչեւ 118 տարի, արծիւը 104, կարապը 102, կրիան 200-300, ագռաւը՝ նոյնպէս, ծածան ծուկը 150, այծը 12-15, եղջերուն 30, խոզը 20-30, գայլը 10-15, աղուէսը 10, վագրը 20, ակիւռը 10-12, մուկը 3-4, սարդը 10-15, մրջիւնը՝ նոյնպէս:

ՇԱՐԺԱՎԱՐ (*շօֆէօռ*)ի արուեստագիր ունին ի Փարիզ 7,000 կիներ: Քանի մը տարի առաջ՝ աւտնց թիւը 300ը չէր անցներ:

ԱՐԻՒՆԱՀՈՍՈՒԹԻՒՆԸ կը դադրեցնէ ջուրի մէջ լուծուած քիչ մը *ասբիրին*, զոր պէտք է գործածել կտոր մը բամպակով:

ՆՈՐ ՅՈԲԵԼԵԱՆՆԵՐ

Ծ ՆՆԴԵՒԱՆ

◈ **300** *ամեակ Ճան Պլինիոսի* (**1628** † *1688*), *անգլ. կրկնամկրտականի*(*) *քարոզիչ եւ հոգեպաշտ գրող, ծն. Էլսդօռ, մեռ. Լոնտոն: Կաթոլիկ յաղթութիւն մը գտաւ ինք որ պահ մը հօրենական արհեստին հետեւեցաւ: Մտաւ Բարլամէնդի բանակին մէջ. իբր խոռվարար՝ նետուեցաւ բանտ ուր մնաց 12 տարի (1660-72). Հոն էր որ միտիկական ոճով մը գրեց «Ուխտաւորին ճամբորդութիւնը»: Ողջ քրիստոնեայ աշխարհ իսկ մեծապէս կը հետաքրքրուին այս հատորին երկով:*

◈ **150** *ամեակ Հայնրիխ Ֆոն Քլայստի* (**1777** † *1811*), *գերմ. քերթող ու թատերագիր, ծն. հոկտ. 18ին Ֆրանքֆորդ-ան-տէր-Օտէր: Մտաւ բրուսիական բանակին ու Պերլինի վարչարանին մէջ: Սիրային դժբախտութիւններ ու ծնողքէ լքում դառնացուցին իր կեանքը զոր անցուց թափառիկ. հուսկ ապա անձնասպան եղաւ Վաղէյի լճափին (Բոդտամ), վերջին տարիներուն հետ՝ նոյ. 21ին: Գործերը՝ Գաթերին Ֆոն Հայլպրոն, Բեռնդեսիլէա, Համպուրկի իշխանը, Կոտրած կուժը, Միքայէլ Քոլհաս, նաեւ պատմուածքներ:*

◈ **100** *ամեակ Ճոզիֆ Լիստըրի* (**1827** † *1912*), *անգլ. եբեւելի վիրաբոյժ, ծն. ապր. 5ին Ըպդըն (Էսէքս), մեռ. Բարք-Հաուզ (Տիլ): Կլասկոյի այս ուսուցչապետան առաջինը եղաւ՝ բասդէօրեան գիտերն ի վիրաբուժութիւն վարող, 1865ին հնարելով իր անունը կրող հականեխական վիրադարմանումը (վենաթթուով եւ դեղատ բամպակով) որով դառնեցաւ ի շարս բարերարաց մարդկութեան: (Այս մասին տե՛ս նաեւ ներկայ հատորիս 215-8 էջերուն վրայ Տքդ. Ա. Մեզպուբեանի յօդուածը, պատկերն ալ՝ Ամ. Տարեցոյցը, 1908, էջ 268, թիւ 6):*

100 *ամեակ Սպեֆան Դամոնիէի* (**1828** † *1897*), *ֆրնս. եբեւելի մանկաբարձ, ծն. Էզըռէ (Գոտ ա'Օռ), մեռ. Փարիզ՝ որուն Մայրանոցին ներքին բժիշկ: Իրմէ առաջ, ծննդականներու մահականութիւնն էր 20ին 1-6 համեմատութեամբ: 1864ին Դառնիէ կրցաւ ներ-*

(*) Անապադիստ, յոյժ ոչ ճիշդ բրիստ. աղանդաւորաց՝ որոնք կ'ուսուցանէին Թէ ոչ իրաւ չէ մանուկները մկրտել իրենց բանական տարիքէն առաջ, եւ կամ վերստին մկրտելու է զանոնք՝ երբ խելահաս ըլլան:

կայացնել վիճակագոյց մը՝ ըստ որում 1000 տղաքերք առանց մահու տեղի ունեցած էին: Վիեննացի Սեմմելվայս էր որ զառաջինն որպեծնական տենդին պատճառը նշմարեց. Դաւնիէ յաղթեց ատոր, անփառութեան (ասեքսի) եւ հականեխումի քաղէօռեան դրութիւնը կիրարկելով տղացկան կանանց դարմանումին. հնարեց նաեւ իր մասնագիտութեան վերաբերեալ գործիքներ՝ որոնցմէ գլխաւորն է մանկահան կաստը (ֆոռսեբս): — Իր անուամբ հաստատուած դարմանատան մէջ՝ հերու մայիս 8ին կատարուեցան յարգանքի ցոյցեր համազի անուանի պաշտօնակիցներու կողմէ, իսկ Փրոֆ. Բինառ նոյն օր անոր ներքոյն արտասանեց Բժշկ. Ակադեմիոյ մէջ:

◈ **100** ամեակ Հենրիգ ԻՊՍԷՆի (1828 ÷ 1906), նորվեկիացի երեւելի թատերագիր, ծն. Սքիէն, մեռ. Քրիսթիանիա: Առեւտրական հայրը երբ անանկացաւ, պատանին Իպսէն ինկաւ թշուառութեան մէջ. պահ մը գեղարանի աշկերտ, յետոյ գրականութեան մէջ իր մուտքը գործեց ոտանաւորով: 22 տարու՝ դեռ ուսանող՝ հրատարակեց պարբերական մը: 25 տարու՝ ղեկավար Պերկէնի թատրոնին ուր բեմադրուեցան իր գործերը: Անկախ եւ անհաշտ նկարագրի տէր, հեռացաւ իր ազգակիցներէն, թափառելով Պերլին, Միւնիխ, Հռոմ, Տրեզտէն: Համբաւը ծաւալ սոացաւ. 1874ին հայրենադարձ՝ առարկայ դարձաւ խանդավառ ընդունելութեան: — Գործերը՝ Պուպրիկի տունը, Հեռատա Կապլէր, Վայրի Բադը, Բէր Կինտ. իսկ հայ բեմի վրայ ցարդ եղեր են՝ Պրանտ (գլուխգործոցը), Ուրուականներ, Տքտ. Շդոքմանն կամ Ժողովրդի թշնամին. «Ոտտան»ի մէջ թարգմանուած է նաեւ Ճարտարապետ Սոլնէսը: Առնցմէ Տքտ. Շդոքմանի դերը լաւագոյնս կ'արտայայտէ Աբէլեան, իսկ Ուրուականներուն մէջ Օսվալդի դերը՝ Վահրամ Փափազեան, Ալիխանեան եւ Արմէն Արմէնեան: — Բոլոր այս թատերախաղերուն մէջ՝ Իպսէն դրած է փիլիսոփայական եւ ընկերային ձգտումներ, պանծացնելով ինքնատիպ անհատապաշտութիւն մը եւ ուժգին պայքարելով միջակ մարդոց կեղծիքին դէմ: Իր երկերը թէեւ գուրկ են թատե-

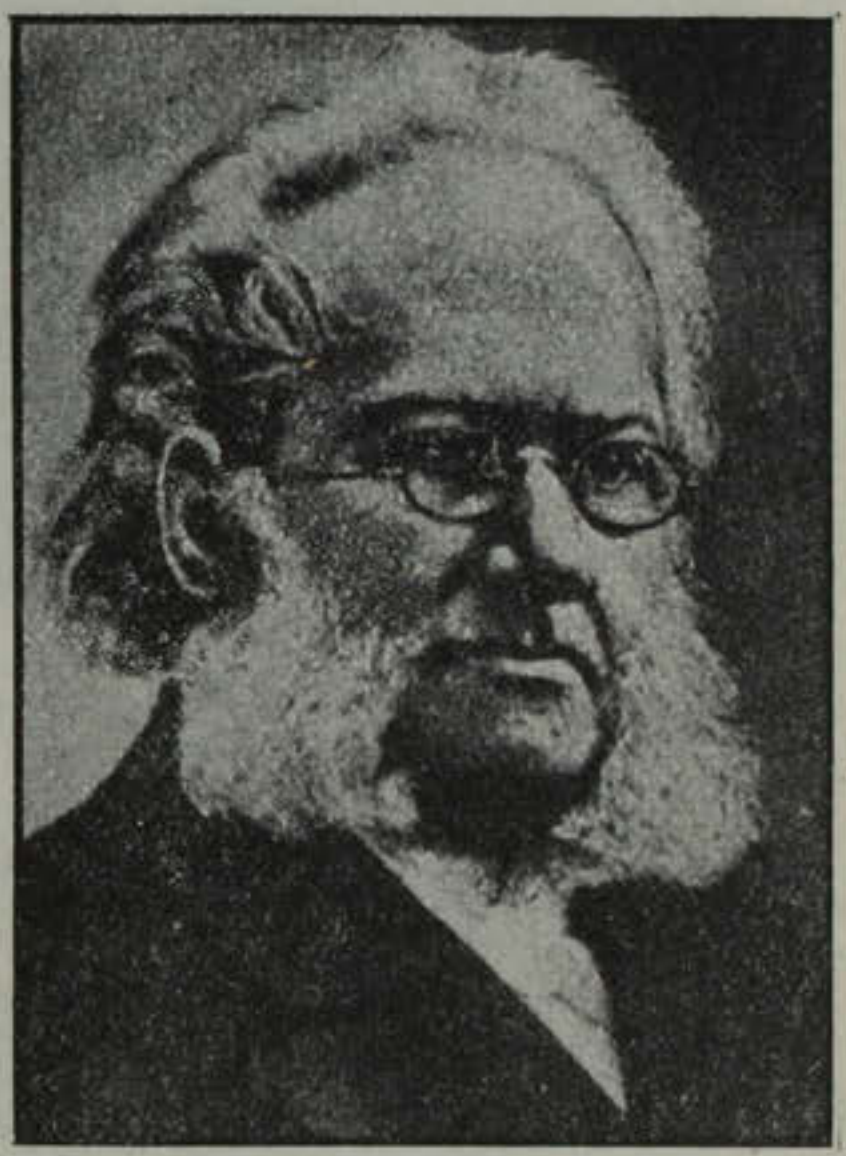

Henrik Ibsen

բական շարժումէ, սակայն իրենց ամբաբար կառուցուած խորքին մէջ ունին յուզման կոշակներ: Առնցմո՛վ է որ ինք «արդի Շէքսբիրը» կոչուեցաւ, եւ իրմո՛վ շեշտուեցաւ «Հիւսիսի գրականութիւն» բացատրութիւնը: Ներկայիս՝ իրմէ ազդուած օտար գրողները բազմաթիւ են: — 14-20 դեկտ. 1927ին Քրիսդիանիոյ մէջ տօնուեցաւ իր դարադարձը՝ Նորվեկիոյ կրթ. նախարարին հովանաւորութեամբ, քեմադրուեցան իր խաղերը, դասախօսութիւններ կատարուեցան եւ ցուցադրուեցան իր ձեռագիրները:

◈ **100** ամեակ Կոմս Լէոն-Նիկոլայեվիչ ԴՈԼՍՏՈՅի (1828 † 1910), ռուս վիպագիր եւ բարոյախօս, ծն. Եասնայիա-Բոլիանա, մեռ. Աստաբովօ՝ ուր առանձնացած կ՛ապրէր ագարակի մը մէջ, ընտանիքէն հեռացած: — Օժտուած վիպելու անժլատ տաղանդով, Դոլըստոյ վարպետ է վերակոչելու ազգային կեանքին անցեալը, նկարելու ռուս ոգին ու բարքերը, ապրեցնելու մ՛ի միայն իր հերոսները, այլ եւ երկրորդական անձերն ու խուժանը: Իբրեւ աստուածաբան, կը ձգտի մերձենալ նախնական քրիստոնէութեան. իսկ իր բարոյականը տեսակ մը միստիկական քնութենասիրութիւն է: — Գործերը՝ մեծ մասամբ հայացուած՝ Պատերազմ եւ Խաղաղութիւն (Նաբոլէոն Ա.ի պատերազմի միջոցին Ռուսիոյ պատկերը), Աննա Քարենինա, Յոռոմովանութիւնս, Խաւարի իշխանութիւնը (5 արար թատերախաղ), Յարութիւն, Կրեյցերեան Սոնատ, Քոունէյ Վասիլիէֆ, Պատանեկութիւն եւ Երիտասարդութիւն, Վէպիկներ, Դաստիարակութիւն եւ կրթութիւն, Ալ չեմ կրնար լռել, Ժողովրդ. պատմուածներ, Հաջի Մուրատ, Պատասխան ռուս Սինոդի բանադրանքին, եւն.:

Լէոն Դոլսդոյ եւ Մաքսիմ Կորքի (1910)

— Հարիւրամեակի յանձնաժողովը որոշեց Մոսկուայի մէջ բանալ ցուցահանդէս մը՝ Դոլսդոյի ծագման, գրականութեան, մանկավարժական, հասարակական, արուեստի եւ մտաւնախօսական գործունէութեան բաժիններով, նաեւ հրատարակութեան տրուելով իր բոլոր երկերը՝ 60 հատորներու մէջ, օրագրութեամբ, յուշատետրով եւ 7000 նամակներով միասին:

◈ **100** ամեակ ԺԻՒլ ՎԷՌնի (**1828** † 1905), ֆրնս. տիեզերահամբաւ գիտական վիպագիր, ծն. փետր. 8ին Նանդ, մեռ. Ամիէն:

11 տարու էր՝ երբ փորձեց նաւ նստիլ եւ Հնդկաստան մեկնիլ: Հայրը կ՚ուզէր փաստաբան տեսնել իր տղան, բայց Ժիւլ նուիրուեցաւ գրականութեան՝ արդէն ներս մուտ գործեց թատերախաղերով: 1863ին երբ լոյս տեսան իր վէպերը, համբաւը չուշացաւ գալ: Զբօսանաւով երկար ծովապնացութիւններէ ետք՝ երբ տարիքն առաւ, քաշուեցաւ Ամիէն ուր ամուսնացաւ մանկամարդ այրիի մը հետ եւ անդադար գրեց, Ջլամաւիոնի պէս ժողովրդականացնելով գիտութիւնը: — Գործերը՝ բազմաթիւ լեզուներու, նաեւ մեծ մասամբ հայերէնի թարգմանուած՝ լի են հանճարեղ գլացուիներով, միաժամանակ յանկուցիչ, զբօսուցիչ ու կրթիչ. Ժիւլ Վէռն առանցմէ մէկ քանին բազմատեսիլ թատերախաղերու ալ վերածեց՝ ինչպես թատերագիր Տենբուիի աշխատակցութեամբ: Հարիւր կտոր իր գործերէն յիշենք հայերէնի վերածուածները միայն. — Խորհրդաւոր կղզի, Յերկրէ ի Լուսին, Հինգ շաբաթ օդապարիկով, Կրանթ նաւապետին որդիքը (2 տիպ), Ութ հեւորութիւն շուրջ գԼուանով, Ուղեւորութիւն դէպ ի Երկրիս կեդրոնը, Աշխարհի շրջանն 80 օրուան մէջ, Սաւոյէ անապատը, Մաթիաս Սանտորֆ, Բանի հազար փարասխ ծովերուն տակ, Սեւ Հնդկաստան: Իսկ «Միշէլ Սդրոկոֆ»ը վերջերս շարժանկարի վերածուեցաւ Փարիզի մէջ:

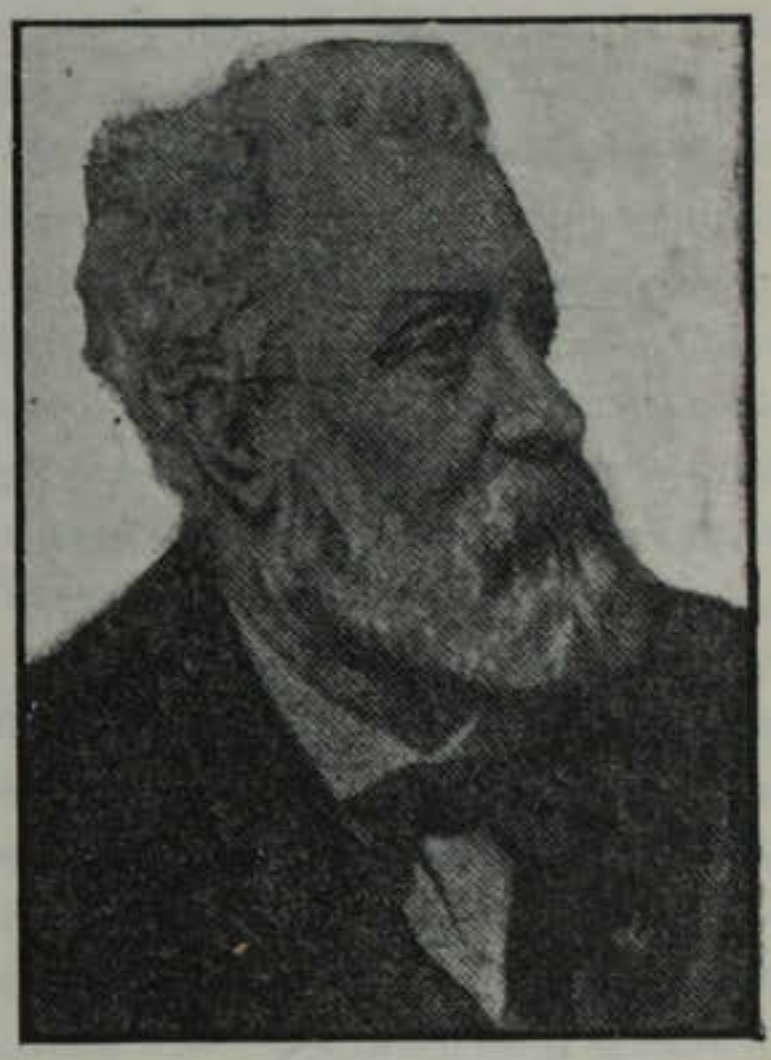

Jules VERNE

◈ **100** *ամեակ* **ԷՄՄՈՆ ԱԳՈՒԻ** (1828 ÷ 1885), *ֆրնս. գրագէտ, ծն. Տիէօլ, մեռ. Փարիզ: Եղած է ցայտուն օրագրող, 1871ին հիմնելով «Տաճնեւիննեւորդ դար» թերթը՝ որուն մէջ գրչի պայքարներ մղած է ուշագրաւ հարցերու շուրջ: Կանուխ հասակէն անցած է Յունաստան, ուրկէ վերադարձին՝ հրատարակած է էջեր որոնք իրականութիւնը տարբեր կը ցուցնէին դասական Ելլադայով գինուվցողներուն: Պարզախօս, սրամիտ ու փայլուն, նո՛յնքան եւ խորհրդավէպ գրչի տէր՝ վերլուծած է արդիական հարցեր առնչութեամբ, նաեւ արտադրած՝ յաջող վէպեր: Մահէն տարի մը առաջ անդամ ընտրուեցաւ Ֆրնս. Ակադեմիոյ: — Գործերը՝ Հռոմէական հարցը, Ազնիւ մարդու մը վէպը, Նոտարի մը քիթը, Փրթած ականջով մարդը, Ամուսնութիւնք Փարիզի, Թագաւոր լեռանց, եւայլն, վերջին երկուքը՝ հայերէնի թարգմանուած:*

◈ **100** ամեակ Իբսիէ Դինի (1828 ÷ *1893*), ֆրնս. իմաստասէր, պատմաբան եւ քննադատ, ծն. Վուզիէ, մեռ. Փարիզ: Յաճախեց Վարժապետանոց, եղաւ պատմ. ուսուցչապետ Պըլանոնի համալսարանին՝ ուրկէ հեռացաւ իր գաղափարներուն պատճառաւ: — Դէն փորձած է բնական գիտութեանց փորձառական մեթոդը կիրարկել մարդկային մտքին բազմազան արտադրութեանց, հետեւելով հետեւեալ գործերը. Փորձ Լաֆոնտէնի առակներուն վրայ, Փորձ Տիտոս-Լիվիոսի վրայ, Պատմութիւն անգլ. գրականութեան (իր դասախօսութիւնները, Պապին կողմէ արգիլուած գրքերու ցանկն անցած՝ իբր ջատագով Բողոքականութեան: Յ. Գ. Մրմըրեանի կը պարտինք առաջին անտիպ թարգմանութիւնը), Փիլիսոփայութիւն արուեստի, Թումաս Կէնտացիի կեանքն ու կարծիքները, Իմացականութիւնը, Ծագում ժամանակակից Յրանսայի, Թղթակցութիւնք, Վէնեթիկ եւ վէնեթիկեան նկարչութիւն, Տիեզերք եւ փիլիսոփայութիւն (այս երկուքը հայերէնի թրգմ.): — Արուեստն ու գրականութիւնը նկատելով իբրեւ բնական գործքերը մարդուն՝ «աղնուացեղ կենդանի»ին, նկարագիրներու ստորակարգութեան սկզբունքն ալ պատշաճեցնելով միտքին, Դէն մեծ դրագէտներու եւ արուեստագէտներու հանճարը կը նկատէր կառավարուած միրական կարողութեամբ մը, վերջինս ալ ենթարկուած աշխարհագրական պզտեցութեան (հողն ու կլիման), մանաւանդ ցեղի, պահու եւ միջավայրի երեք մեծ պզտեցութեանց: Իր ոճը վառվռուն է, ուժգին, նկարէն տեղ տեղ՝ ճիգի հետքերով:

◈ **100** ամեակ Բեդրո Ռաչով ՍԼԱՒԻՅՈՎի (1828 ÷ *1895*), պուլկար քերթող՝ որուն գարագարձը հերու Սոֆիա ծնունեցաւ: Իր գործերն են՝ Ապիքէրի պղբիւրը, Պոյքա Վոյվոտուհին եւ ժողովրդերգերու ստուար հատոր մը, վերջինս կորուսեալ: Ուսումնասիրած է նաեւ հէքեաթներ եւ գրած «Պուլկար առածներ եւ ժողովըրդական բառեր» 2 հատոր: Իր շնորհիւ կենդանացաւ տոհմիկ լեզուն եւ Ա.-աշունչը նոր պուլկարերէնի Ա. յիշատակարանը գտաւ: Հայրենակից մը կը գրէ իր մասին. «Ամպիսի առեն մը երբ Պուլկարիա կը գտնուէր մէկ կողմէ օսմ. քղք. լուծին, միւս կողմէ յոյն պատրիարքարանի իշխանութեան տակ, Սլաւէյքով՝ արթուն եւ հզօր միտք՝ սոխուեցաւ ո՛չ միայն բանաստեղծ, այլ եւ պայքարող լեզուաբան: Ահա թէ ինչո՛ւ նոյն յարատեւութեամբ անձնատուր եղաւ բանաստեղծութեան եւ հրապարակագրութեան: Իր քնարական տաղերով, նաեւ իր դառնաշունչ ու երգիծական յօդուածներով՝ ան կը ձգտի նո՛յն նպատակին — իր համայնքը ոգեւորել ու մղել՝ փարելու ազատագրական գործին»:

◈ **60** ամեակ Մաքսիմ ԿՈՐՔԻԻ (Ալեքսէյ Մաքսիմովիչ Բիեշքով), ռուս իրապաշտ վիպասան՝ բազմաբեղուն գրչով, ծն. **1869** մարտ 29ին Նիժնի-Նովկորոտ, ազգ: Կաշագործի պաւակ, ծնողքը կանուխ կորնցուց ու մանկութիւնն անցուց պապուն տունը: 10 տարե-

կանէն սկսեալ. Տպիւ քիչ մը գրել-կարդալ սորված, կենսաշահութեան հարկին տակ՝ խել մը ծառայական գործերով պարապեցաւ քաղաքէ քաղաք: Այդ թոհուբոհ կեանքն ու տատանդականութիւնը շնորհքով տապալ պատրաստեցին իրեն՝ ապագայ գործերուն համար: 19 տարեկանին՝ կենսապայքարէն ընկճուած քիչ մնաց անձնասպան ըլլար: Շփում ունեցաւ ի Կազան արմատական երիտասարդութեան հետ ու տակաւ մտաւ քղք. խմորումներու մէջ, տարկայ գտնելով տափիանական տեսակցութիւններու: Կովկասի մէջ յարեցաւ գործաւորական շարժման: 1889-90ին՝ գրպիր իրաւաբան Լանինի մօտ (ի Նիժնի) որ իր տաղանդը գուշակելով՝ բարոյական ազդեցութիւն գործեց իր վրայ. հոն ծանօթացաւ նաեւ Գորլենքոյի եւ օգտուեցաւ անոր գր. յորդորներէն: 1892 սեպտ.ին հրեպարակագիր Գալիուժնի թիֆլիսի իր «Կաւկաս» թերթին մէջ հրատարակեց Կորքիի Ա. գործը «Մակար Չուդրա». յաջորդ տարին «Ռուսքիէ Վիետոմոսթի»ի մէջ եւ րեւցաւ իր «Էմիլիան Բիլիայի»ն, 95ին ալ «Չելգաշ» աքանչելի պատմուածքը «Ռուսքոյիէ Պոկացվո»ի մէջ: Կորքի միաժամանակ աշխատակցեցաւ իր ծննդավայրին, Կազանի եւ Սամարայի թերթերուն: 98ին լոյս ընծայեց պատմուածքներու 2 ժողովածու՝ որոնցմով համբաւը զարկ առացաւ: Իր «Մեշչանէ»ն 1905ին մեծ ընդունելութիւն գտաւ, եւ այնուհետեւ իր երկերը թարգմանուիլ սկսան օտար լեզուներու: «Յուծ խաւերու մէջ» իր թատերախաղը 18 ամսուան ընթացքին 500 անգամ բեմադրուեցաւ ի Պերլին: 98էն սկսեալ մնայուն աշխատակից Բարլ Մարքսեան «Ժիզն» հանդէսին՝ ուր թերթօնեց «Թոմա Կորտիէվ» վէպն ու «Մրրկահաւը». վերջինս՝ արձակ քերթուած՝ նախակարապետ հանդիսացաւ մօտալուտ Յեղափոխութեան: 1902ին ընտրուեցաւ պատուակալ-անդամ Գիտ. Կաճառին. Զարը չի վաւերացուց այս անուանումը. Չեխով եւ Գորլենքօ իրենց ակադեմականի վկայականները ետ ղրկեցին ի նշան բողոքի: Կորքի 1901ին Լէնինի «Իսքրա» թերթին շուրջ խմբուող Սոց. Դեմոկրատներուն յարեցաւ: Իր ծննդավայրին մէջ ձերբակալուելով՝ աքսորուեցաւ Արխամաս. հանդարտ չկեցաւ. օձիքը ձեռք տուաւ ի Ռիկա ու փոխադրուեցաւ Բեզրոբավլովք քերդը: 1906ին ապաստանեցաւ արտասահման: Նիւ-Եորք՝ հրապարակաւ բողոքեց ուսս կառավարութեան Ցրանսայի մէջ կնքած փոխառութեան դէմ: Հաստատուեցաւ Գաբրի կղզին (Նաբուլի): 1907ին ներկայ եղաւ Լոնտոն դումարուող ուսս գործաւորական Ս. Դ. կուսակցութեան կոնգրէսին, եւ այդ օրէն յարաբերութեան մտաւ Լէնինի հետ: 1911-3 աշխատակցեցաւ պոլշեւիկ օրգաններու: 1913ի վերջ հայրենադարձ: Նժդեհութեան տարիներուն՝ արտադրեց շատ մը գործեր որոնցմէ «Մայրը» մեծ ազդեցութիւն գործեց բանուորներու վրայ: Այնուհետեւ լոյս ընծայեց Բարբարոսները, Թշնամիները, Սմառը (նորավէպ), Օկուրով ատանը, Մանկութիւնը: 1916ին վարեց միջազգայնական տեսակէտին ջատագով «Տարեգիրք» հանդէսը, նաեւ «Նաշա Ժիզն» օրաթերթը: 1919ին կը

գանեննք պինք ի գլուխ գիտ. մարդոց գոյավիճակին բարւոքման եւ «Տիեզերական գրականութեան» հրատարակման ձեռնարկին: Թոքեւրու բորբոքման հետեւանօք անցաւ Իտալիա: Ռուս Յեղափոխութիւնը չկասեցուց իր ստեղծագործ միտքը. նշանաւոր գործեր արտադրեց, Մարդոց մէջ, Համալսարաններս, Արդամանալներու խնդիրը, աւանդ հաշուելու դեռ գր. էջերու, Դոլոդոյի, Լենինի, Բրասինի, Կարին-Միխայիլովիչի, Էսենինի վրայ յիշատակներու իր շարքը: — Ռուսահայք իր գործերուն մեծամասնութիւնը թարգմանած են: — Հերու գարնան՝ միջազգ. մամուլն արձագանգը եղաւ Կորքիի ծննդեան վաթսնամեակին՝ դրուատալից յօդուածներով: Իսկ Ս. Մխիթեան մէկ ծայրէն միւսը փառաշուք հանդիսութիւններ տեղի ունեցան, եւ հանր. հաստատութիւններէ, փողոցներէ ու կայաններէ շատեր Կորքիով մկրտուեցան: Ս. Հայաստան եւս մասնակցեցաւ տօնակատարութեանց. Պետհրատ լոյս ընծայեց անոր Պատմուածքներուն Ա. եւ Բ հատորները ու Հէքեաթը:

ՄԱՀՈՒԱՆ

◈ 200 ամեակ Այզէք Նիւտիլնի (1642 ÷ 1727), անգլ. մաթեմատիկոս, բնագէտ, աստղաբաշխ ու փիլիսոփայ, ծն. Վուլըսթորբ, մեռ. Լոնտոն: Անմահացաւ՝ տիեզերքի ձգողութեան օրէնքներու իր գիւտովը, լոյսի տարբաղադրութեան իր բացատրութեամբն ու իր նշանաւոր աշխատութիւններով՝ երկրաչափութեան ու տարբերական հաշուոյն վրայ, Լայպնից Գերմանին հետ ժամանակակցաբար եւ անկէ անկախօրէն: — Նիւտընն կ'ուսումնասիրէր մոլորակաց շարժումներն առաջնորդող օրէնքներուն վրայ Քեպլէռի տեսութիւնը: Խոհուններու անձնատուր՝ երբ օրին մէկը նստած էր խնձորենիի մը տակ, խնձոր մը ինկաւ իր ոտքերուն առջեւ: Այս պզտիկ դէպքը նետեց գինքը խոր խորհրդածութեանց մէջ բնութեան վրայ այն եզական զօրութեան՝ որ մարմինները դէպ Երկրիս կեդրոնը կը քաշէ եւ զայնս հոն կը ձգէ շատ արագութեամբ: Իսկոյն վայրկեակ մը լուսաւորեց իր միտքը. «Ինչո՞ւ, հարցուց ինքն իրեն, ձգողութեան այս զօրութիւնը պիտի չհասնէր մինչեւ Լուսին. եւ այն ատեն՝ ո՞րն է այն ոյժը որ Երկրիս շուրջ իր ծիրին վրայ կը պահէ զայն»: Յետոյ ընդարձակեց իր հարցուփորձերը՝ մինչեւ Արեւուն շուրջ շարժող մոլորակները: Նիւտընն ճամբուն վրայ էր այն մեծ գիւտին՝ զոր իր հաշիւները ճշդիւ պիտի հաստատէին ընդ հուպ: (Պատկերը տե՛ս հերուան հատոր, էջ 259):

◈ 150 ամեակ Գաբլ Ֆան Լիննէոիսի (1707 ÷ 1778), շուետացի երեւելի բնագաւառ, ի մասնաւորի ծանօթ իր բուսաբանական գործերովը, ծն. Ռաշհուլդ, մեռ. Ուբսալ: Զբաւոր պիղծերէցի մը որդին էր ինքը, պահ մը կոշկակարի աշկերտ: Ընտանիքին բարեկամ

քժիշկ մը պատճառ եղաւ որ ան շարունակէր ու կատարելագործէր իր ուսումը: Դրկուեցաւ Լաբոնիա՝ այդ երկրին տունկերը նկարագրելու համար: Անցաւ Հոլանտա եւ Լէյտի մէջ քժշկութիւն ուսաւ անունի Պոհերհավէի խնամքին տակ: Այցելեց Անգլիա եւ Ծրանաս, հետզհետէ խորանալով բնագատմական ուսմանց մէջ: 1741ին ուսուցչապետ կարգուեցաւ Ուբսալի համալսարանին, պաշտօն զոր 37 տարի վարեց անխափան: — Լիննէուս յօրինած է իր անունը կրող բուս. 24 դասակարգութիւնը. հիմնուելով ծաղիկին որձաներուն թիւին եւ յօրինուածքին վրայ: Նոյնպէս ինք էր որ պարզաբանեց բոյսերու յորջորջումը: Կենդանաբանական իր դասակարգութիւնն ալ թէեւ նուազ ծանօթ, սակայն շատ նշանաւոր եղած է իր ժամանակին համար: (Պատկերը տե՛ս հերուան հատոր, էջ 224):

◈ **100** ամեակ *Բիէռ Սիմոն ԼԱՊԼԱՍի* (1749 ÷ **1827**), *Ֆրնս. երեւելի մաթեմատիկոս եւ աստղաբաշխ, ծն. մարտ 23ին Պօմոն-դ՛ան-Օժ (Գալվատոս), մեռ. մարտ 5ին Փարիզ: Մշակի մը այս զաւակը շատ կանուխէն ցոյց տուաւ անսովոր սէր ուսողութեան: Տ՛Ալանպէռ առաւ զայն իր պաշտպանութեան ներքեւ, եւ աշկերտը շուտով դասուեցաւ ի շարս ուսուցիչներու: Լուանոյ, Լուանթապի, Ե-բեւակի շարժմանց մասին 1784էն 1789 երեւցող իր քննախոսութիւնք իբր կոթող կը մնան: Լաբլաս գիտցաւ անարգել կարել անցնիլ Ծրնս. Յեղափոխութեան մէջէն. վերջինս տեսաւ զինք անդամ Գիտ. Կաճառի Ակադեմիոյ, նաեւ կշիռի ու չափի Յանձնաժողովոյ: 1793ին երբ Ակադեմիանները ջնջուեցան, անոնց աճիւններէն փոխնիփոխ ծնան Վարժապետանոցը, Բազմարուեստեանը, Կաճառը, Երկայնոյթի Գիւանն՝ ուր պաշտօն ունեցաւ Լաբլաս: Աստղը հաւատարիմ մնաց իրեն. Պետութենէն առաջաւ կոմսի տիտղոս, Վերահաստատութենէն ալ՝ մարքիզի: Ասոնք ոչինչ աւելցուցին սակայն իր փառքին վրայ որ հետեւեցաւ հզօր ու բեղմնաւոր գործի մը. ասոր ամենայայտնի մասերն են «Աշխարհի կազմութիւնը» 1796, եւ «Երկնային մեքենականութիւնը» 1799: — Ինք էր որ պէտքը շեշտեց Հանրապետական Տոմարը լքելու, տեղը դնելու համար Գրիգորեան Տոմարը:*

◈ **100** ամեակ *ոտն Ժուանչեագօ ԿՈՅԻԱ Լուչիենդէսի* (1746 ÷ **1828**), *սպանիացի նկարիչ, ծն. Ժուենդէ-աէ-Դոտոս (Աստկոն), մեռած Պուռոս: Անհման հետեւող մը եղաւ Վելասքուէզի եւ Ռեմպռանդի: Իր հրաշակերտներն են «Խաչելութիւն»ը՝ Մատրիտի Ս. Փերդինանդոս եկեղեցւոյն համար, «Ս. Փրանկիսկոս Բորճիացի» ի Վալանս, «Ջերբակալութիւն Քս.ի» ի Դոլեդօ. «Կարոլոս Դ.ի ընտանիքը», «Յուդի կրկէսին օթեակը», «Մատրիտի ծնունդավաճառը»: Ժանտասջրով յօրինած է նաեւ «Յեարշաւ»ն ու «Քմանկարներ» որոնք քաղաքական աջող ծաղրանկարներ են: Իր վրձինը յանդուգն է, պատկերներուն տալով իսկատպութիւն, տիպարներու պէսպիսութիւն եւ գոյնի պայծառութիւն: — Այս հարիւրամեակին առթիւ Սպանիա*

հերու կալմակերպեց պատկերահանդէս մը՝ որուն նկարներ ղրկուեցան Լուվրի մուզէանէն։

◈ **50** ամեակ Նիկոլա Ալեքսանտրովիչ ՆԵՐԱՍՈՎի (1821 † **1876**), ռուս քնարերգակ-բանաստեղծ եւ հրապարակագիր, ծն. Պոդոլիոյ նահանգին մէջ, մեռ. Բեդրոկրաս։ 17 տարու, ընտանիքէն լքուելով՝ աղցաւոր կեանք մը քոլոքեց։ 1850-70 հրատարակած հանդէսն իր շուրջը խմբեց յեղ. մտաւորականութիւնը։ Իր քերթուածներով — մեծ մասը ձայնագրեալ — պատկերացուց թշուառ ճորտերը, շահագործուող կիներ եւ հերոս ընտանիքներ՝ որոնք իրենց աքսորական ամուսիններուն հետեւեցան Սիպերիա։ Նեքրասով դրականն եւ աստուածուրց միաք մըն է, ժողովուրդին ճշմարիտ բանաստեղծը՝ որ հետապնդեց աորուկներու աղատագրումը։ Իր գործերը Յեղափոխութենէն ետք հրատարակուեցան ամբողջ, եւ Լենինկրատ հիմնուեցաւ իր անուամբ տուն մը՝ ի պահպանութիւն իր գոյքերուն ու ձեռագիրներուն։

◈ **50** ամեակ ԳԼՕՏ ՊԵՌՆԱՒի (1813 † **1878**), ֆրնս. երեւելի բնախոս, ծն. Սէն-Ժիւլիէն (Ռոն), մեռած Փարիզ, ներքին բժ. Փարիզի հիւանդանոցներուն, ուսուցչապետ, անդամ Գիտական Կառճաւի եւ Ակադեմիոյ։ Ինք էր որ ճշդեց ճարպային մարմիններու մարսելիութեան մէջ շարսրին կատարած դերը, եւ ապացուցց թէ լեարդը շաքարի կը փոխակերպէ արեան ինչ ինչ տարրերը։ Իրեն կը պարտինք ուշագրաւ հետազօտութիւններ ջղային դրութեան վրայ։ Գլօտ Պեռնառ հռչակաւոր ներկայացուցիչն է՝ ի վերջ կոյս ԺԹ դարու փորձառական գիտութեան։ (Պատկերը տե՛ս հերուան հատ. էջ 269)։

◈ **50** ամեակ Ժուանուա-Վէնսան ՌԱՄԲԱՅԻ (1794 † **1878**), ֆրնս. տարրալոյծ եւ քաղաքագէտ, ընդհ. քուէարկութեան տարածիչներէն մին, ծն. նոյեմբ. 24ին Գառբանդառաս (Վօգլիւզ), մեռած նոյեմբ. 7ին Առգէօյլ-Գաշան։ Փարիզի մէջ հետեւեցաւ բնագիտութեան՝ որ ինք առաջնորդեց բժշկութեան ու դարմանագիտութեան։ Յեղափոխութեան մարտիկներէն։ 1837ին խմբագրապետ «Ռեֆորմատէօռ»ի։ 1840ին՝ իր ամուսնոյն եբր թունաւորիչ ամբաստանեալ Տիկ. Լաֆառժի դատը պաշտպանեց՝ ընդդէմ թունաբան Տքթ. Օռֆիլայի պննութեանց։ Իր «Առձեռն առողջութիւն» գրքին մէջ հաստատեց թէ հիւանդութիւնները մեծ մասամբ մակաբուծային ծագում ունին, ըստ դարմանել հարկ է քափուրով՝ իբր համաչնաբոյժ։ Այս տեղը շատ ի պատուի էր իր ժամանակին։ 1848ին հրատարակեց «Ժողովուրդին բարեկամը»։ Իր յեղ. գաղափարները 5 տարի բանտարկութիւն արժեցին իրեն. բանտին մէջ էր որ հեղինակեց, տարրաբանական, առողջաբանական եւ երկրապործական արժէքաւոր գիրքեր։ Բանտէն վերջ անցաւ Պելճիքա՝ ուր շարունակեց իր գիտ. հետազօտութիւնները։ — Կ'ըսեն թէ Ռաբալէ նախակարապետը եղաւ մեծանուն Բաղէօռի։

◈ **45** ամեակ Վիլհելմ Ռիխարտ ՎԱԳՆԵՐԻ (*1813 ÷* **1883**), գերման երեւելի երգահան, ծն. Լայբցիկ, մեռ. Վենետիկ: Հազուագիւտ կարողութեամբ հանճար մըն է Վագներ օփերատհամբաւ: Ինքն իսկ գրած է Հին Ալմանիոյ ազգային ըրոյցներէն քաղուած իր քերթուածները, եղանակաւորած է աւանդական օքերային յղացումը, ա՛չ մէկ պիջում ընելով բուն երաժըշտական ճարտարութեան, ընդհակառակն ուժգին պօռթելու համար եւ բաժշտութիւնը բանաստեղծութեան: Ասոր՝ ըրուցերգներ (ռեսիդատիֆ) եւ ամբողջական տեսիլներ, մերթ միօրինակ եւ յոգնեցուցիչ: Սակայն նուագարանական մասը՝ որուն մէջ Վագներ կ՛օրոնէ թատերական յուզման գլխաւոր միջնորդութիւնը, շըքեղ է, հուժկու, գունագեղ եւ երբեմն զմայլելի կերպով բանաստեղծական: Անհուն է իր ժամանակի երաժշտութեան վրայ Վագնէրի ներգործութիւնը: Պուէտ ու կրիտիկոս, ան թողած է նաեւ նամականեր եւ ինքնակենսագրական հատուածներ:

Richard Wagner

— Երաժշտական երկերն են Ռիենցի, Դանհաուզէր, Լոհենկրին, Ուրուական նաւը, Վարպետ շարթողները, Նիպելունկի մատանին, Բարսիֆալ, Տրիստան եւ Իզէօլդ եւայլն:

◈ **20** ամեակ Ժուանուա ԳՈԲԷի (*1842 ÷ 1908*), ֆրնս. քերթող ու թատերագիր, ծն. եւ մեռ. Փարիզ: Ակադեմական: Իր թատերական գործերէն յիշենք «Անցորդը», «Սեվեռօ Դանելլի», «Յակոբեանք», «Թագի համար». իսկ իր քնարական գործերէն՝ Ժանտիները, Մտերմութիւնք, Կարմիր տետրակը, Պատմուածքներ եւ եղերերգներ, եւն.: Գրած է նաեւ քրոնիկոններ, նորավէպեր ու վէպեր, ինչպէս «Յանցաւորը» (թրգմ. հայ.), Հանրիէդ (թրգմ. հայ.): Գոբէ ճանչցուած է խոնարհ ու գժբախտ դասակարգին ղպայուն երգիչը, բարի ու

François Coppée

քնքուշ: Իր քերթուածներուն մեծ մասը, նաեւ «Դարբիններուն գործադուլը», «Հոկումը» եւ «Թագի համար»ը թարգմանուած են հայերէնի, բեմադրուելով եւ արտասանուելով՝ Պ. Ադամեանէն սկսեալ մինչեւ մեր օրերը: — Հերու մայիս 20ին Մանբասնասի գեբեզմաննոցին մէջ՝ իր շիրմին վրայ, եւ Պուլվաս տէ գ'Էնվալիտ՝ իր արձանին առջեւ տեղի ունեցան յարգանքի ցոյցեր համազգի գրողներէ, նախագահութեամբ Հանուի Լամանի:

ՀԻՄՆԱՊՐՈՒԹԵԱՆՆ

◈ **100** ամեակ ՅԻՆՍ. ՎԻՊԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑին: 1828ին էր որ Հիւկօ գրեց իր «Գրամուէլ» թատերախաղին համբաւաւոր յառաջաբանը, հոն պարզելով այն տեսակէտները՝ որոնց վրայ հիմնուեցան վիպականք ու ակռան պայքարիլ կեղծ դասականութեան եւ անոր պարտադրած օրէնքներուն դէմ: Այդ թուականէն սկսեալ՝ բոլոր գրողները շարժման մէջ մտան եւ նորակազմ գր. դպրոցն իր երիտասարդ ուժերով յառաջ բերաւ մեծածուխի, արամատրութեանց եւ կերպի ու ոճի այն մեծ յեղափոխութիւնը որ «ումանդիամ» կը կոչուի եւ որ Հաշուէյարդարի կ'ենթարկէ դասական դպրոցի հետքերուն հետեւող հին գրողները: (Պարագլուխներուն ցանկը տե՛ս հերուան հատոր, էջ 210, նաեւ ներկայ հատորիս մէջ, էջ 205-7): — Այս դարադարձի հանդիսաւոր թիւնք հերուէքնէ սկսան ի Յրանսա, տեւելու համար մինչեւ 1930, որ տաեն հրապարակ պիտի ելլեն Ա. Լամարթինի եւ Վիկտոր Հիւկոյի պատկերներով զրոշմակներ:

A. Lamartine (1790-1869)

◈ **300** ամեակ ԱՐԵԱՆ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹԵԱՆ գիւտին (**1628**) անգլ. բժիշկ Ուիլեըմ Հէրվէյի կողմէ կատարուած: Ծն. Յոլքեստոն, մեռ. Լէմպեթ: Հէրվէյ եռանդեամբ յարեցաւ անդամագիտութեան. այցելեց Յրանսայի, Իտալիոյ եւ Գերմանիոյ գիտնց. 1604ին Լոնտոն հաստատուեցաւ եւ 9 տարի վերջ բժշկանոցին մէջ ուսուցչապետ կարգուեցաւ մարմնահերձութեան ու վիրաբուժութեան: Արքու-

նի քժիշկ, հիմնադիր Մերտընի Գալէճին յՕքսֆորտ: Գոտւ արեան շրջանառութեան օրէնքները՝ գործ իր աշակերտներուն հաղորդեց 1619էն սկսեալ, իսկ 9 տարի վերջ՝ հասարակութեան:

◈ **700** ամեակ ՅՈՎԱՆՆԱՅԻ ԻՐԱՒԱՖԱՆՈՒԹԵԱՆ (1228). այս թուականին էր որ Լուդովիկոս Ը.ի կին՝ Պլանշ տը Գաստիլ իր անչափահաս որդւոյն, Լուդովիկոս Թ թագաւորին անունամբ հրովարտակի մը միջոցաւ փաստաբանութիւնը գործնէին արտօնեց՝ ասպետական կարգ մը առանձնաշնորհներով: Յովհաննայի փաստաբանք հետու տօնեցին իրենց արհեստին այս եօթնդարեան յոբելեանը:

◈ **2681** ամեակ «դշխոյ աշխարհի» կոչուած ՀՌՈՄ'ի, հերու ապրիլ 21ին՝ անդ, ի ներկայութեան բազմահազար ժողովրդեան որ Յովտմի հրապարակին վրայ ունկնդրեց 3500 հոգինոց նուագախումբ մը: — Հռոմի հիմնադիրն է, ըստ աւանդութեան, անոր Ա. թագաւոր Հռոմուլոս, **753-715** Ն. Ք.:

ԻՆՔՆԱՇԱՐԺ ՈՒ ՂԵԿ. — Փարիզի ինքնաշարժի մեծ դպրոցի մը տնօրէնը շատ հետաքրքրական դիտողութիւններ ըրած է իր աշակերտներուն վրայ: Ղեկը բռնելու եղանակէն՝ կրնայ անոնց ազգութիւնն իսկ ճանչնալ. որովհետեւ այդ հոգերան ուսուցչին խօսքին նայելով՝ բոլոր ցեղերն ալ ղեկը վարելու նոյն ձիրքը չունին: Այսպէս՝ Իուսերը գէշ վարիչներ են, չափէն աւելի արագ կ'երթան, կիսաշրջանն ու նահանջը չեն սորվիր: Ընդհանրապէս Արեւելցիք, Ինչպէս եւ Ալճերիացիք, Մարոգցիք ու Պէրպէրները, զուրկ են շարժավարի բնական ձիրքէ: Սեւամորթք աւելի ընդունակ են, աւելի ճարտար, բայց արագ քշելու խենդ փափաք մը ունին եւ կ'արհամարհեն վտանգը: Ընդհակառակն Անգլիացին, Դանիացին, Գերմանը, Իտալացին, Ֆրանսացին եւ Ամերիկացին ինքնաշարժի համար մեծ ընդունակութիւն ցոյց կու տան: Շեռաքրքրական է որ Հիւսիսի մարդիկ աւելի ընդունակ են քան Հարաւի մարդիկ: Սպանիացիք ու Ճարոնցիք անհատապէս վատի կերպով խիզախ են. ամէնէն երկիւղալի շարժավարներն են, զի չեն ճանդուրժեր որ ուրիշ մը իրենցմէ առաջ անցնի: Ֆրանսայի մէջ, ամէնէն խիզախները յաճախ շատ միջակ վարիչներ են, զի յանձնապաստան են եւ զուրկ ֆիզիքական ու մարզախաղի դաստիարակութենէ:

ԱՅՐՈՒՅՖԻ ՅԱՒԻԵՐԸ մեղմող եւ արագ ապիացում մը յառաջ բերող դեղաջուր մըն է հետեւեալը, նոյն իսկ խոր վէրքերու համար: կրովկոս կամ քրքում (*զաֆրան*) եւ քափուր (*քեաֆիբր*) 20ական կրամ, գինկի ձմբաա 2 կրամ: Այս 3ը փոշիի նման փշրելէ վերջ՝ դրէք 1 լիտր ջուրի մէջ: Գործածելէ առաջ՝ ուժով մը ցնցեցէք եւ անով լաթի կտորներ թրջելով կոխան (*քոնքռէս*) րրէք այրած տեղին կամ վէրքին վրայ, լաթը փոխելով միշտ: Եւ որովհետեւ անհրաժեշտ է որ այս դեղը գործածուի արկածէն անմիջապէս վերջ, լաւ է առաջուց պատրաստ ունենալ զայն:

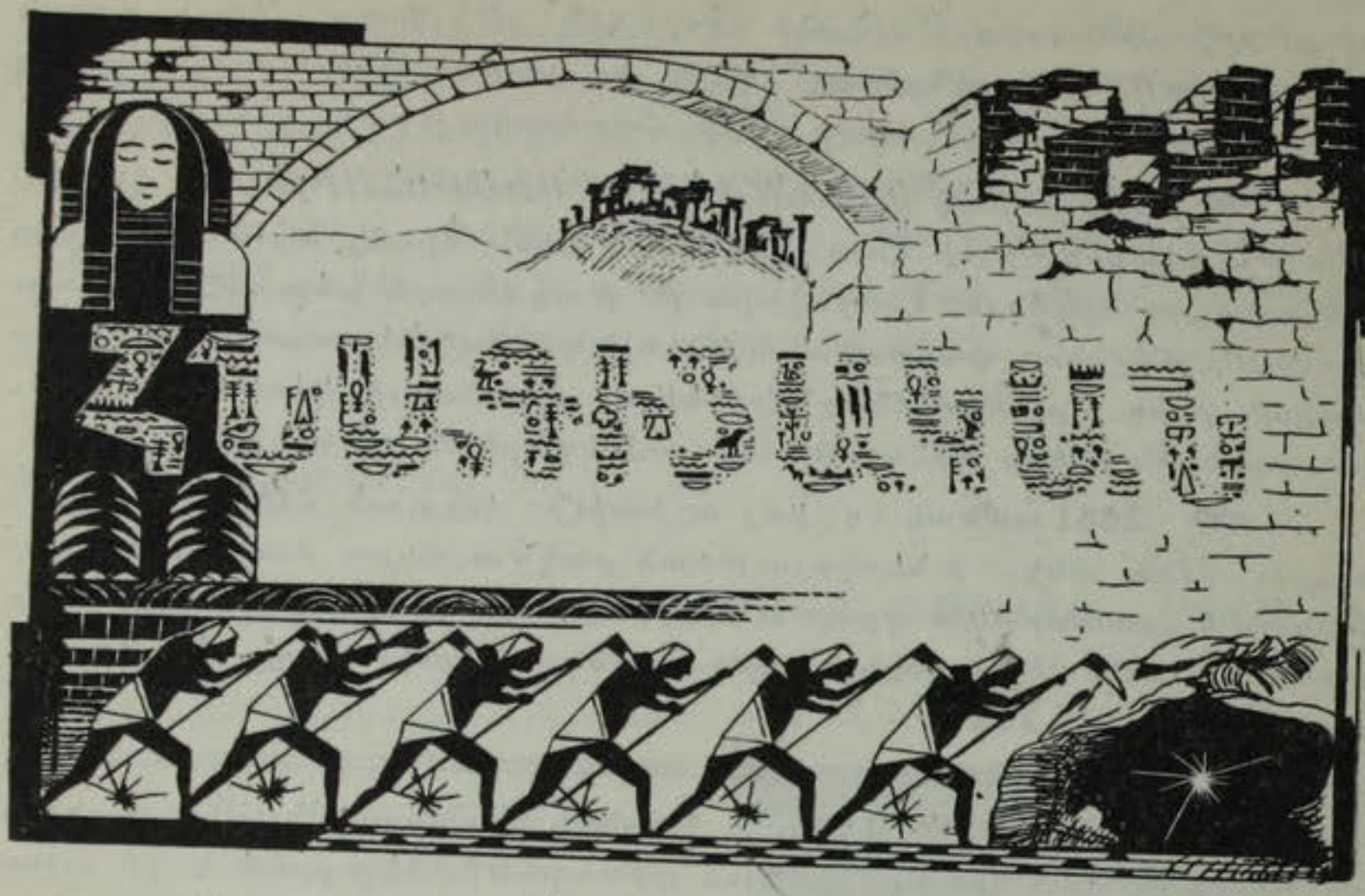

ՆԱԽԱԲԱՆ

ՇԻՄԱՐԻ իսկական պատմութիւնը չէ գըրուած տակաւին։ Ամէնամեծ հողը իր ընդերքներուն մէջ կը թաքցնէ բազմաթիւ պաղտնիքներ, կը թաղէ ամէնիներըը, բեկորները հին ծաղկեալ քաղաքակրթութեանց, որոնց մէկ չնչին մասին լոյս աշխարհ հանուիլը՝ մեծ յեղաշրջումի կ՚ենթարկէ մեր ծանօթութիւնները մեզմէ առաջ այս աշխարհի մէջ ապրող մեր նախահայրերուն մասին։ Մութի մէջ կը մնան շատ մը բաներ։

«Պատմութիւն հին ազգաց»ն այնպէս ինչպէս կ՚ուսանէինք մեզ, շատ թերի է եւ յաճախ չի համապատասխաներ նոր հետազօտութիւններու լոյսին տակ երեւան հանուած պատմական ու գիտական ճըշմարտութեանց։ Մանաւանդ Մեծ Պատերազմէն առաջին մանուածոյ թափով մը կատարուած գիտական արշաւանքներն ու հնախօսական պեղումները քաղաքակրթութեանց օրրանը Արեւելքի մէջ՝ խիստ արդիւնաւէտ եղան, մասամբ բանալով ծալքերը այն վարագոյրին,

որուն հետեւ ծածկուած կը մնար մեր դարուան նախահայրերու քաղաքակրթութեան պատմութիւնը:

Ամէն օր փլատակներու եւ հողի թանձր խաւերուն տակէն դուրս կու գան հաղարաւոր դարեր առաջ ծաղկած եւ յարդ անծանօթ մնացած մշակոյթներու հրաշալի ապրինները: Ահագին յեղաշրջում կը կատարուի Հին դարու պատմութեան մէջ. նախապատմական կոչուած դարերու շատ մը գաղտնիքները կը պարզուին, նոր յայտնութիւններ կ'ըլլան եգիպտականէն, ասորա-քաղդէականէն ու փիւնիկեանէն շատ աւելի հին եւ աւելի ծաղկեալ քաղաքակրթութեանց. մէկ խօսքով պատմութիւնը նոր կը գրուի:

Միջագետքի, Հնդկաստանի, Սուրիոյ եւ Հին Արեւելքի վայրերուն մէջ առաջ տարուած պեղումները կը հաստատէին գոյութիւնը հնագոյն քաղաքակրթութեան մը, որ Սումերական կը կոչուի, Բաբելաստանի Սումեր գաւառին անունով: Այդ, վերջին գիւտերը ցոյց կու տան թէ այդ քաղաքակրթութիւնը չէր սահմանափակուեր միայն Բաբելաստանի մէջ, այլ կը տարածուէր նաեւ Ասորիքի, Սուրիոյ, Փոքր Հայքի, Փոքր Ասիոյ, Կովկասի վրայ, ու նոյն իսկ աւելի հեռուները: Սումերական քաղաքակրթութիւնը կը ծաղկէր Քրիստոսէ 3-4000 տարի առաջ: Հնագէտներ այն կարծիքն ունին թէ սումերական ժողովուրդն էր, որ առաջին անգամ գիր ու գրականութիւն ստեղծեց (Փիւնիկեցիներէն շատ առաջ), առաջին իսկական քաղաքները շինեց եւ առաջին անգամ պղինձի քաղաքակրթութիւնը մտցուց Բաբելաստան: Մէկ խօսքով, անոնք աշխարհի ամենահին քաղաքակրթութեան հիմնադիրը կը նկատեն Սումերացիները, այսինքն Բաբելաստանի ոչ-սեմական ժողովուրդը:

Կարգ մը օտար գիտնականներ, որոնց կարծիքը կ'իւրացնէ նաեւ Պրոֆ. Մ. Մինասեան, կը պնդեն որ Սումերական քաղաքակրթութեան ստեղծիչներն ու տարածողները եղած են Հայաստանի մեր բնիկ Շայաոիպ (Armenoïd) նահնիքը եւ թէ «Հայաստանն էր այն կեդրոնական գաւառը ուրկէ դէպի Բաբելաստան ու Եգիպտոս հոսեցան ազդեցութիւնները Արեւելեան Կիսագնդի կանխագոյն ամենաբարձր քաղաքակրթութեան (Լոյս, 1926 մարտ, էջ 107բ): Աւելի ապա Հայաոիպ ցեղն է որ կազմած է Հին Եգիպտոսի ազնուապետական դասակարգը, հետեւաբար եւ եգիպտական մեծ մշակոյթին ստեղծիչն է: Գերման պատմագէտներ եւս Սումերացիներու սկզբնական բնաւայր կը նկատեն Տուրանը — Կասպից ծովի եւ Արալ լճի մէջտեղի շրջանը — ուսկից անոնք եկած են Կովկաս ու Հայաստան:

Առանց ծայրայեղութեանց երթալու եւ առանց յաւակնելու թէ «Հայաստան ծննդավայրն է աշխարհի քաղաքակրթութեանց», ըսենք թէ նորագոյն պեղումները եւ Սումերական հին արձանագրութիւններու ընթերցումները կոչուած են մեծ լոյս սփռելու նաեւ Հայաստանի պատմութեան վրայ, մեզի ծանօթացնելով աւելի հին դա-

բերու կեանքը: Անգլիացի սումերագէտ Պրոֆ. Լէնգդըն, որ 1919-1924 պեղումներ կատարած էր Միջագետքի մէջ, գտաւ բազմաթիւ բեւեռագիր արձանագրութիւններ, որոնցմէ մին մէջ կը յիշուի Սուբարտու երկիրը: Պրոֆէսորը կը հաստատէ թէ Սուբարտու նախատիպն է ասորական Ուրարտու կամ բաբելական Ուրաշտու բառին, որ անունն է հին Հայաստանի: Այս ձեւով մեր երկրի պատմութեան ցարդ անծանօթ մնացած էջերը եւս հետզհետէ պիտի լուսաբանուին:

◉

Տարեցոյցի ընթերցողներուն կը ներկայացնենք Միջագետքի, Հնդկաստանի, Սուրիոյ, Եգիպտոսի եւ Եւրոպայի կարգ մը վայրերուն մէջ կատարուած վերջին պեղումներու արդիւնքը՝ արձանագրելով միայն չոր փաստերը: Մեր տեղեկութիւնները կը քաղենք պեղումները կատարող անգլիացի, ֆրանսացի եւ այլ օտար գիտնականներու պաշտօնական տեղեկագիրներէն:

Հ. Ս.

◉

ՄԻՋԱԳԵՏՔ-ՈՒՐ

ԹԱՆԿԱԳԻՒՆ ՆՇԽԱՐՆԵՐ ՍՈՒՄԵՐԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ

Միջագետքի պեղումները առաջնակարգ տեղը կը գրաւեն վերջին տարիներու հնագիտական աշխատանքներուն մէջ: Զինագործի սկիզբէն իսկ անգլիական իշխանութիւնները մեծ կարեւորութիւն տուին այդ գործին եւ հանրածանօթ գիտնականներու հսկողութեան տակ պեղումներու ձեռնարկեցին Պաղտատի եւ Պասրայի մէջտեղի շրջանին մէջ: Մինչեւ 1924 Պրոֆ. Լէնգդըն Օքսֆորդի համալսարանին կողմէ վարեց այդ աշխատանքները՝ մասնաւորապէս Կիշի աւերակներուն մէջ: Իսկ այժմ Բրիտանական թանգարանի եւ Պէնսիլվանիոյ համալսարանին կողմէ միացեալ հետազօտիչ մարմին մը պրպտումներ կը կատարէ՝ նախագահութեամբ Պրոֆ. Գ. Լիոնարդ Վուլիի, որ խիստ թանկարժէք գիւտեր ըրաւ Ուր քաղաքին մէջ (Հայր Աբրահամու հայրենիքը):

ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ԴԱՄԲԱՐԱՆ ՄԸ

Մինչեւ 1927ի վերջերը գտնուած էին զանազան դամբարաններ, որոնք մեծ արժէք մը չէին ներկայացներ: Սակայն այդ թուականին հոգի մակերեսէն 25 ոտնաչափ խորութեան մէջ գտնուեցաւ հսկայ դամբարան մը, շինուած անհաշ կրաքարէ, պատերը 3 ոտնաչափ թանձրութեամբ, ձեղունը կամարակապ՝ փայտէ գերաններու վրայ կանգնած, մասամբ փլած: Երբ մտածուի թէ ո՛րքան հեւուէն բերուած են այդ քարերը այս դաշտին մէջ եւ թէ ո՛րքան մեծ

ծախք եղած է ատոր համար, կարելի է եզրակացնել թէ միայն թագաւոր մը կրնար այդպիսի հանդատարան մը պատրաստել տալ իրեն համար:

Դամբարանը կը բաղկանար երկու սենեակներէ — ընդարձակ արտաքին սենեակ մը՝ յատկացուած թագաւորի ծառաներու մարմիններուն, ու ներքին փոքրիկ սենեակ մը՝ նոյնինքն թագաւորին համար: Սակայն երկու սենեակներն ալ կողոպտուած էին: Ձեղունին գերանները փտելէ ետք անոնք ծակելէ առաջ, մարդիկ մտած էին արքայական այդ դամբարանէն ներս ու տարած էին մէջի բոլոր գանձերը: Ներքին սենեակին մէջ թողուած էին միայն քանի մը ցիրուցան ուլունքներ ու սղինձէ գործիքներ: Արտաքին սենեակին մէջ մարմին մը բոլորովին անեղծ մնացած էր ու դեռ կը պահէր իր ոսկիէ ու արծաթէ գլխազարդերը, մինչ ուրիշ մարմնի մը մօտ կար դէզ մը պղինձէ մաններ, մեծ մասամբ կոտրտած՝ տանիքին վրայէն վար ձգուելուն պատճառով, ու անոնց մէջ գեղեցիկ արծաթէ թաս մը:

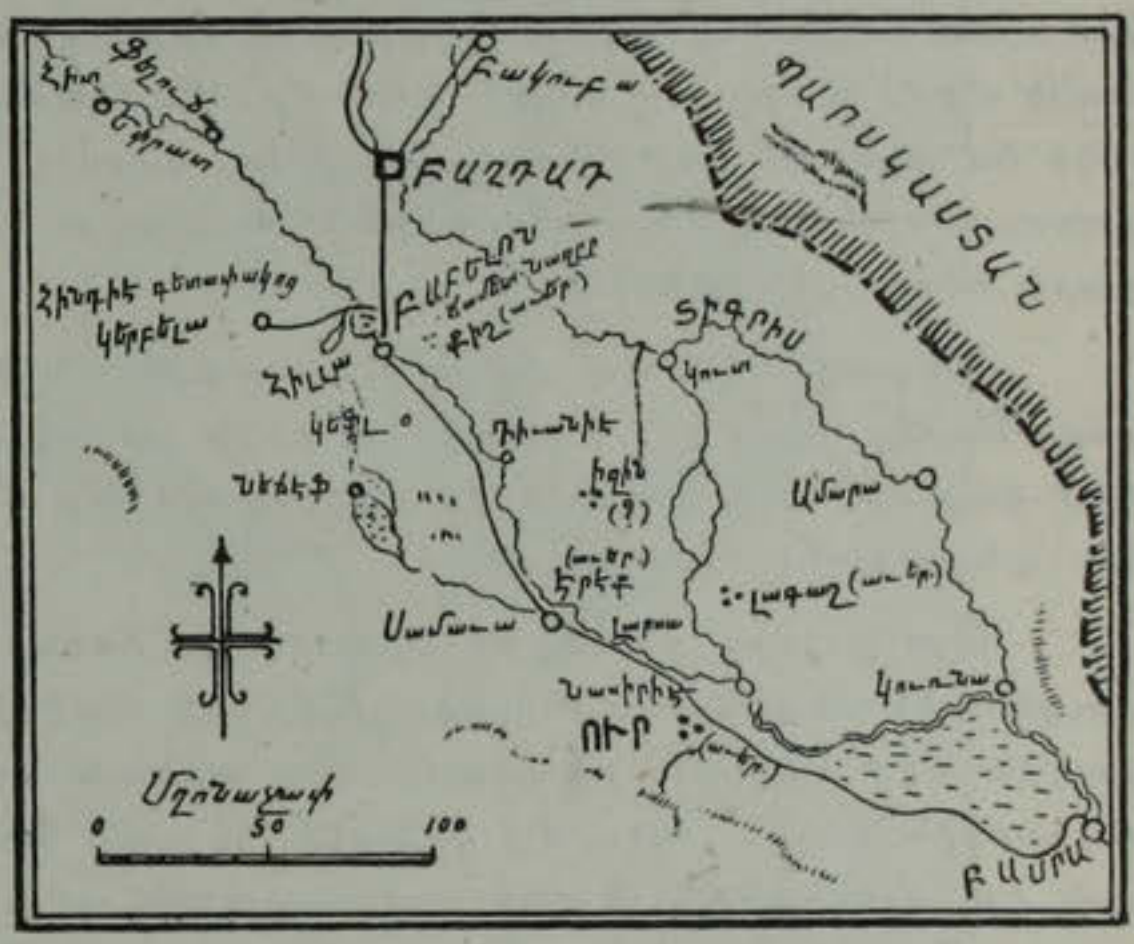

Ուրի քարտէսը

ԻՇԽԱՆ ՄԷՍ-ԿԱԼԱՄ-ԴՈՒԳԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԸ

Հողին մէջ անկուած պղինձէ բարակ գաւազանի մը հետեւելով, հետազօտիչները գտան մուտքը գերեզմանի մը, որուն խորը բազմաթիւ պղինձէ եւ քարէ մաններ կը տեսնուէին: Նկուղին մէկ կողմը որշակի կը տեսնուէր դագաղի մը փայտէ մասին հետքը — փայտը շատոնց փճացած էր: Հետազօտիչները իրար կը հարցնէին թէ գերեզմանին նե՛րսը կը գտնուին թէ դուրսի կողմը, երբ ցնցող գիւտ մը՝ լուծեց խնդիրը: Քիչ անդին աւելի բարձր մակարդակի մը վրայ աշխատող գործաւորները երեւան հանած էին պղինձէ նիզակի գլուխ մը՝ ուղղաձիգ թաղուած հողին մէջ: Այդ տեղ աւելի խորանկ փորելով, երեւան հանեցին ոսկի գլուխով նիզակ մը եւ գտան որ անիկա մխուած էր դագաղին մէկ անկիւնը: Պեղումները առաջ տանելով երեւան հանուեցաւ գերեզմանափոսը, որուն տարածութիւնն էր մօտ 7 քառակուսի ոտնաչափ: Դագաղը, որ 5 ոտք եւ 6

մառնաշեմի էր, մէկ կողմին վրայ դրուած էր, միւս երեք կողմերու պարսպատարածութիւնը յատկացուած էր մեռելին տրուած նուէրներուն: Իւրաքանչիւր ծայրը նիզակներ տնկուած էին. դագաղի երկայնքին ալաբաստրէ, ճարպաքարէ եւ կաւէ անօթներ շարուած էին. ստքին կողմը խառնիխուռն 40-50 մեռազեայ ամաններ դիզուած էին իրարու վրայ, որոնց մէջ 3 արծաթ թասեր, սաներ եւն.: Դագաղին մօտ կային պղինձէ գործիքներ եւ զէնքեր — դուրեր եւ պղոներ, նիզակի եւ կացինի գլուխներ, պղինձէ վահանի կտորներ եւ դաշոյններ: Դաշոյնին մէկը արծաթ երախակալ ունէր — փառած վիճակի մէջ, ուրիշ մը ոսկիէ կոթ մը՝ մահկաձեւ գլուխով, ուրիշ մը ոսկի եւ արծաթ կոթ, երախակալն ու գլուխը ոսկի գամերով զարդարուած: Առնց մօտ տարօրինակ հակապատկեր մը կը կազմէր կայքարէ նետի գլուխներու դէզ մը:

Դագաղին ննարը խիստ թանկագին անօթներու հաւաքածոյ մը կար: Առնց կարգին յիշենք ժժդոյն ոսկիէ խոշոր թաս մը, որուն մէջ կար ոսկեզօծ փոքրիկ ջուրի գաւաթ մը եւ փայլուն ոսկիէ ձուաձեւ դեղափանդակ թաս մը:

Այս բոլորը մեռելին տրուած նուէրներ էին եւ ոչ թէ հանդուցեալին սեփականութիւնը: Ամէնէն մտերիմ առարկաները դագաղին մէջ էին: Ոտքի կողմը կար արծաթ լամբար մը: Մարմինը՝ բոլորովին փառած՝ կէս մը կնոջական, կէս մը ձախ կողմին վրայ պառկած էր, որունքները ծռած սովորականին պէս: Չխտին ետեւը ոսկի եւ լազուարթ (lapis lazuli) հատիկներու դէզ մը կար, շատերը խիստ խոշոր եւ նրբագոյն: Կային նաեւ աղուոր յուռութքներ խոյի եւ գորտի ձեւերով, ու պղինձէ գնդասեղ մը՝ կապիկի ձեւ ոսկի գլուխով: Մէւս կողմը կային մեծ քանակութեամբ ոսկի եւ արծաթ օղեր, մատնիներ, ոսկի գնդասեղ մը, գլուխը՝ լազուարթէ, թթենիի տերեւներէ ոսկեղէն պսակ մը՝ վրան լազուարթի եւ սարդիոնի հատիկներ շարուած, ոսկի եւ լազուարթ ապարանջան մը, ու սաթէ կացինի գլուխ մը:

Մէջքին կապուած էր արծաթ գօտի մը, որմէ կը կախուէր ոսկեշեղբ դաշոյն մը, արծաթ եւ ոսկի կոթով, արծաթ պատեանի մէջ, ու լազուարթ յեսանաքար մը՝ ոսկի օղակի մը վրայ: Ուսերուն վրայ կային լամբար մը եւ երկու ոսկի թասեր, ու աջ կողմը՝ ոսկեզօծ կացին մը՝ երկայրի:

Սակայն ամէնէն զարմանալի բանը վարսակալն էր, որ ինկած էր փառած գլխէն եւ կը հանդչէր ուսին մօտ. ասիկա կեղծամ մըն էր՝ կարմիր ոսկիէ, որ ամբողջովին կը ծածկէր գլուխը, ճակատէն մինչեւ ծոծրակը: Ձեւն ու վրայի քանդակները մազը կը ներկայացնեն: Մազը մէջտեղէն կիսուած եւ գանգուր ալիքներով բերուած է ականջներուն վրայ, երկար ծանր խոպոպ մը ուղրուած է գլխուն շուրջ, ժապաւէնի պարզ երիզի մը վրայ, ու ետեւը՝ պզտիկ ծամ մը,

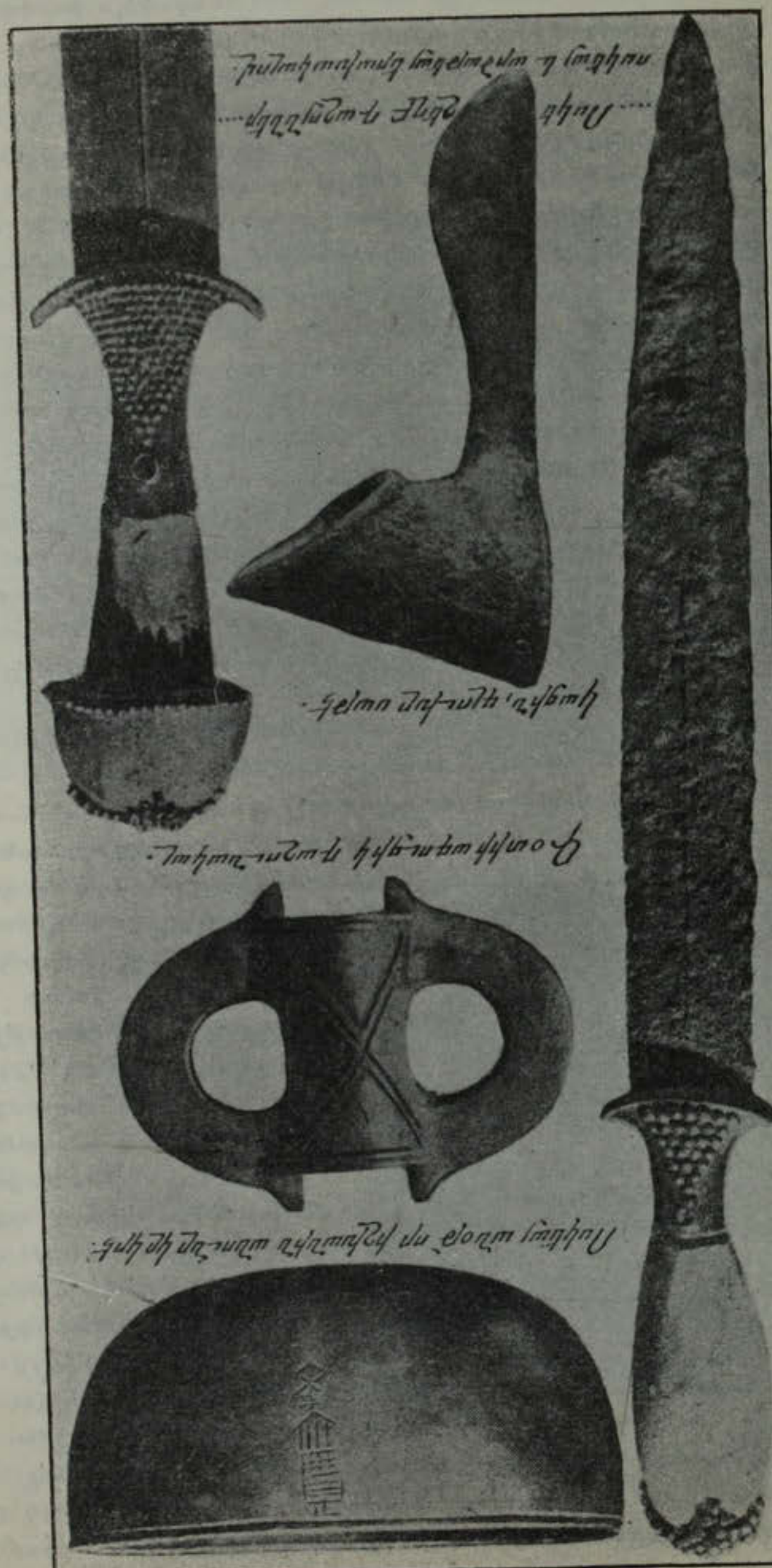

ականջները քանդակուած են ու ծակուած, այսերուն վրայ կը տեսնուին կին-ամօրուքին խոպոպները:

Դագաղին մէջ գտնուած ոսկի անօթներէն ւրաքանչիւրին վրայ արձանագրուած է տիրոջ անունը, Մէս-կալամ-դուգ (Երկրի բարի հերոսը): Ո՛չ մէկ տիտղոս տրուած է եւ այդ անունը չի տեսնուիր թագաւորներու ո եւ է մէկ ցանկի մէջ: Մէս-կալամ-դուգ հաւանաբար արքայական զարմէ իշխան մըն էր, որ կ'ապրէր Ուրի Առաջին Հարստութենէն քիչ մը աւելի առաջ, Քրիստոսէ առաջ շուրջ 3500 թուականին: Պատմութիւնը իր մասին քան մը չըսեր, սակայն իր գերեզմանը ինքնին պատմութիւն մըն է, որ նոր լոյս մը կը սփռէ Ուրի հին օրերու փառքին վրայ:

ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ԴԱՄԲԱՐԱՆ ՄԸ ԵՒՍ

Անգլեւամերիկեան գիտական մարմինը առաջ տանելով իր խուզարկութիւնները, երեւան հանեց երկրորդ արքայական դամբան մը, որուն մէջ գտաւ բազմաթիւ հետաքրքրական առարկաներ: Ա-մէնէն առաջ գտնուեցաւ տաւիղ մը, խարխափը մակուկաձեւ, փայտեայ, ոսկիի եւ լազուարթի նեղ շերտով մը երիզուած. տասը վրայ կը կենար դաշնարարանը, ուսկից 12 լարեր կ'երկարէին դէպի վերի ձողը: Այս վերջինն ալ փայտէ էր, բայորովին փտած, սակայն իր բուն ձեւը մնացած էր՝ շնորհիւ անոր եզերքի կարմիր (արիւնաքար), ճերմակ (խեցի) եւ կապոյտ (լազուարթ) դրուագներուն, զորս պինդ հողը անեղծ պահած էր: Դաշնարանը նեղ էր՝ երեք կտմէն ուղղանկիւն, ճակատի կողմը դէպի առաջ ծռած էր ու կը վերջանար հորթի ոսկիէ խոշոր գլուխով մը, զարդարուած լազուարթ գանգուր մօրուքով, եւ խեցիէ ու լազուարթէ աչքերով: Մօրուքին ներքեւ դաշնարանին ճակատը պճնուած էր խեցիի շերտերով, վրան դիցաբանական տեսարաններ քանդակուած եւ սեւ ու կարմիր ներկուած: Տաւիղին փայտեղէն մասերը բայորովին փոշիացած անհետացած էին, սակայն քարացած հողին վրայ դրոշմուած էր իր կերպարանքը, այնպէս որ կարելի եղաւ գործիքին վերին երեսը ճշդիւ կաղապարել, գամէ քանակիներով մէկտեղ:

Երկրորդ կարեւոր առարկան, որ գտնուեցաւ, սայլ մըն է: Հոս ալ փայտը բալսրովին փճացած էր, հողին մէջ թողլով միայն ձաւկեր: Սակայն հրաշալիօրէն ճոխ զարդարանքներուն շնորհիւ կարելի եղաւ գտնել իսկական ձեւը: Բոլոր փայտեղէն մասերը եղերուած էին կապոյտ-ճերմակ կամ կարմիր-ճերմակ նեղ երիզներով՝ սեւ յատակի վրայ: Գագաթին շուրջ կար ձող մը՝ կապոյտ-ճերմակ զարդարնկարուած եւ հաստատուած փոքրիկ ցիցերու վրայ: Այդ ձողին կապուած էին եւ դէպի դուրս կը նայէին աւիւծի եւ ցուլի փոքրիկ եւ կլոր գլուխներ, բալորն ալ ոսկիէ, սայլին իւրաքանչիւր կողմը վեցական հատ: Նոյնինքն սայլին իւրաքանչիւր կողմէն կը ցցուին աւիւծի երեք աւելի խոշոր գլուխներ, նոյնպէս ոսկիէ, լազուարթ աչքերով. իսկ քաշերը՝ ալիքուած լանջքերուն վրայ՝ լազուարթէ եւ խեցիէ էին: Յովազի արձաթեայ երկու մեծ գլուխներ դուրս կը նայէին առաջակողմէն, սոնց դիմացը ամբողջ սայլի լայնքին կ'երկարէր ձող մը, զարդարուած պզտիկ արծաթեայ գլուխներով եւ զրուագներով:

Սայլին առջեւ կը կենան մարմինները այն երկու էշերուն, որոնք լծուած էին անոր: Անոնց պղինձէ անթակները զարդարուած էին աչքի նկարով մը, եւ մէջաեղի քեղին վրայ կար արծաթ օղակ մը սանձերու համար, վրան սաթէ բախտաբեր յուռութք մը՝ էշի ձե-

Ուրի մէջ Սումերական գանձեր

ւին տակ: Ասիկա իբրեւ իրապաշտ տիպար մը, հին արուեստի հրաշակերտներէն մէկը կարելի է նկատել:

Գիտնականները առաջին անգամ ըլլալով կը հաստատեն թէ

ի՛նչ արտակարգ օրէն ճոխ կահ-կարասիներ ունէին Սամեթական թագաւորները Ք. Ա. չորրորդ հազարեակին:

Սայլին ետեւ կար խաղի սեղան մը, որուն տակ կոկիկ կերպով դրսած էին երկու շարք քարեր ու նարտուղունքը: Քարերուն մէկ շարքը կը բաղկանայ պարզ սեւ քառակուսիներէ՝ իւրաքանչիւրին

Ուրի մէջ գերեզմաննոցէ մը գտնուած խաղի կոտրած տրապէզ, մակերեսը սառափէ քանդակներով ու շրջանակուած լազուարթով

վրայ հինգ կէտեր դրսագուած. միւս շարքը խեցիներէ կը բաղկանայ եւ վրան կենդանիի պատկերներ փորագրուած են. նարտուղունքներէն մէկը խեցիէ է՝ լազուարթ կէտերով, միւսը լազուարթէ՝ սակի կէտերով:

Ուրիշ ուշագրաւ առարկայ մըն էր փայտեայ խոշոր արկղ մը, թերեւս հագուստեղէն պահելու յատուկ, որուն երեսակը ծածկուած է պատկերաւոր խճանկարով մը, դժբախտաբար բաւորովին եղծանուած: Անոր դիմացը դիզուած էին քարէ անօթներ, ճերմակ ծծմբաքառէ կամ ալաբաստրէ բաժակներ, ճարպաքարէ մեծ գեղակերտ թասեր, օծանելիքի կլոր տուփ մը՝ ճարպաքարէ ամուր կափարիչով մը, սեւ ու ճերմակ գրանիտէ սրճան մը, ճուտաձեւ թաս մը՝ ոսկիէ մեծ զանգուածէ մը հանուած, լազուարթէ ծորակաւոր բաժակ մը. ընդամէնը մօտ 40 առարկաներ: — Շատ սիրուն առարկայ մըն էր փոքր կիսաբոլորակ արծաթէ տուփ մը՝ քանդակուած կափարիչով, առիւծ մը ճերմակ խեցիէ, լազուարթէ յատակի վրայ կարմիր փորագրուած: Ասոր մօտ կար պղտիկ ոսկիէ արդուզարդի տպաս մը: Կային նաեւ քանի մը պղինձէ գործիքներ եւ ղէնքեր, որոնց մէջ ամէնէն հետաքրքրականը կը կազմէին ղոյգ մը խիստ նախնական ձեւով կացիններ, — որոնց նմանները կը տեսնուին Կիշի մէջ գտնուած խեցիէ բարձրաքանդակներու վրայ, պղինձէ երկար շեղբեր են.: Աւելի զարմանալի էին շարք մը ոսկի գուբեր եւ մեծադիր սղոց մը՝ նոյնպէս ոսկիէ: Տնտուկին մէկ ծայրը կը կենար լազուարթէ եւ ոսկի մանկան մը. քարէ ամաններու շարքին կային երկու առիւծի խոշոր գլուխներ, հաւանաբար զարդերը փայտէ աթոռակի մը. տնտուկին

միւս կողմը կար դէպ մը պանագան ամանները, խառնիխուռն դըրուած: — Դէպերով պղինձէ թասեր ու բաժակներ կային, մէկը միւսին մէջ անցած. ասոնց դիմաց կային 15 արծաթ թասեր, հինգական հատ իրարու մէջ դրուած, արծաթ թասեր, կլոր ու ձուաձեւ, երկար գինիի սափոր մը եւ սանտալ մը, ընդամէնը 30 ամաններ. ասոնց եւս կային ոսկեայ չորս հրաշալի անօթներ. մէկը լամբար մը՝ լայնաշուրթն գաւաթի պէս ու երկայն կտուցով. երկրորդն է հրաշակերտ սկիհ մը. երրորդը ոտաւոր հաւկթաձեւ բաժակ մըն է՝ երկար վայրահակ եւ նուրբ կտուցով, կողերը զարդարուած քանդակներով. իսկ վերջինը երկար գաւաթ մըն է՝ նոյնպէս քանդակուած եւ ակօսուած: Ա.յս ոսկի անօթները, ինչպէս նաեւ իշխան Մէս-կալամ-դուգի գամբանէն գտնուածները Միջագետքի պեղումներուն մէջ ցարդ երեւան հանուած առարկաներու շարքին առաջին տեղը կը գրաւեն:

Պրոֆ. Վուլլի վերջին ծայր կարեւորութիւն կուտայ այս պեղումներուն: Գիտական մարմինը հարիւրաւոր գերեզմաններ պեղած է նոյն շրջանին մէջ, սակայն արքայական այդ դամբանը բոլորովին կը տարբերի միւսներէն, նոյն իսկ իշխան Մէս-կալամ-դուգի շիրիմէն, որ սովորական գերեզմաններէն քիչ մը աւելի ճոխ է: Անիկա մեծ լոյս կը սփռէ սումերական թագաւորներու թաղմանական ծէսերուն եւ արարողութեանց մասին, որոնց շուրջ յետագայ աւանդութիւնը բոլորովին լուռ է եւ հնագիտութիւնը ցարդ ոեւէ յայտնութիւն չէր ըրած: Որոշ կը տեսնուի թէ այդ վաղեմի թագաւորները մարդկային բազմաթիւ զոհեր կ'ընկերացնէին իրենց՝ երբ կը մեռնէին:

Ըսինք թէ վերոյիշեալ սայլին լծուած էին երկու էշեր. ասոնց իւրաքանչիւրին գլուխը կեցած էր իշասան մը, այն ձեւով որ կարծես տակաւին սանձերը կը բռնէին. երրորդ մը կեցած էր անոնց մօտ: Այս ամբողջ պատկերը կը յիշեցնէ յուղարկաւորութիւնը Սկիւթացի թագաւորի մը, որուն նկարագրութիւնը կ'ընէ Հերոդոտոս: Միայն թէ դեռ չկայ ոեւէ ապացոյց թէ կենդանիները ու մարդիկը հոս ալ ցցահար եղած էին՝ ինչպէս Սկութիոյ մէջ, թէ պարզապէս սպաննուած եւ իրենց կեցած տեղը ձգուած էին: Հանդերձեալէն նմանութիւն երեք կողմերը, դիզուած նուէրներուն տակէն գտնուած են մարդկային մարմիններ, որոնք թաղուելու ձեւով չէին պառկած, այլ խառնիխուռն նետուած էին այն ձեւով որ կարծես մահը յանկարծակի հարուածած ըլլար զանոնք: Սնոտւկին ծայրի մարմինը կը թուի թէ կը պատկաներ որոշ դիրքի տէր մէկու մը, որովհետեւ ճակատին շուրջ կար ապարոշ մը՝ ոսկիի եւ լազուարթի հատիկներէ, երկու երկար ոսկի շղթաներ եւ ականջներուն ոսկի օղեր ունէր: Թերեւս թագաւորին հանդերձապետն էր ան, որ հանդերձեալ աշխարհ փոխադրուած էր իր տիրոջ հետ՝ հոն շարունակելու համար իր պաշտօնը:

Սայլին մօտ ծանծաղ փոսի մը մէջ կը հանգչէին հինգ մարդոց մարմինները, վեցերորդ մըն ալ՝ փոսին ծայրը: Չկար ոեւէ

նշան՝ հասկնալու համար թէ այս մարդիկը իրենց տիրոջ ի՛նչ ծառայութիւն մատուցանելու համար հետեւած էին անոր։ Ինչ անդին կեցած էր տաւիղը՝ ոսկեհորթի գլուխով։ Ուրիշ ոչ այնքան խոր փոսի մը մէջ, որ մինչեւ սայլի էշերուն կեցած տեղը կ՚երկարէր, կը հանդչէին 13 մարմիններ։ Մէկը կկզած էր տաւիղին վրայ։ Անոր բաղուկի ոսկորները խառնուած էին դաշնարանի փտած փայտին հետ։ Աահկա տաւղահարն էր անշուշտ, որ ապաննուած էր վերջին անգամ նուագած պահուն։ Միւս մարմինները կ՚երկննային երկու զուգահեռական շարքերով, գլուխնին դէպի դուրս, ոտքերնին դէպի կեդրոնը. ասոնցմէ երկուքը մանուկներ էին, մնացեալները չափահասներ։ Բոլորն ալ նոյն ձեւով հագուած էին, գոնէ բոլորն ալ իրենց գլխուն վրայ կը կրէին նոյն խնամուած վարսակալը եւ նոյն խոշոր մահակաձեւ ոսկի օղերը։

ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ՀԱՐԵՄԸ

Տարակոյս չկայ թէ, կ՚ըսէ պրոֆէսորը, այս կիները թագաւորի կանանոցը կը կազմէին։ Դիտելի է որ անոնցմէ ո՛չ մէկը իր հետ ունէր այն առարկաները, որոնց կը հանդիպինք Ուրի սովորական գերեզմաններուն մէջ եւ որոնք անհրաժեշտ կը նկատուէին հանդերձեալ աշխարհին համար. այս պակասը աղքատութեան հետեւանք չէ, դատելով անոնց մեծարժէք վարսապարդերէն։ Իրողութիւնն այն է որ, ինչպէս հոն թաղուած միւս մարդիկը, իրենք ալ կոչուած էին ծառայելու հասարակաց նպատակի մը. այդ շիրիմը իրենցը չէր, այլ թագաւորինը։ Ապագայ կեանքին համար իրենց կարիքները գոհացնելու խնդիր չկար, քանի որ իրենք կը մեռնէին յատկապէս՝ գոհացընելու համար իրենցմէ աւելի մեծի մը պէտքերը։ Կիները իրենց հանդիսական հագուստը հագած էին՝ ծառայելու համար իրենց տիրոջ, ու անոնցմէ ո եւ է մէկուն իր անձնական գործածութեան համար նոյն իսկ ջուրի գաւաթ մը ունենալը անոր պիտի տար անհամականութիւն մը, մինչ դամբանին ամբողջ երեւոյթը առոր ժխտումն է։ Չանոնք կարելի չէ նմանցնել հաւատարիմ ծառայի մը, որ անձնատուր կ՚ըլլայ եւ տիրոջը հետ կը թաղուի։ Էշերու գլխուն կեցած ասպահապետները ոչ ոչ սպաննուած էին. անոնք շարժուն պոյքեր էին, զորս թագաւորը հետը կ՚առնէր՝ յառաջիկային ի տարկին գործածելու համար, ճիշդ ինչպէս միսին կ՚առնէր ոսկի եւ արծաթ ամաններ, իր պղինձէ ծանր ուրագը, ոսկեգլուխ նիպակներու շարքը, ոսկի եւ արծաթ թելերով ապեղները, իր խաղի սեղանը եւ նարտուղունքները։ Դամբարանին մէկ կողմը կար խոշոր կոշտ կրաքարէ շինուած ուղղանկիւն մը, որ հաւանաբար ողջակէզի սեղանն էր, ուր կը սպաննուէին վեհ. թագաւորին համար զոհուած մարդիկը

Պրոֆէսորին կարծիքով, արքայական դամբարանէն գտնուած առարկաները բացարձակապէս կը հաստատեն թէ Ուրխատոէ չորս

հազար տարի առաջ Միջագետքի մէջ կար քաղաքակրթութիւն մը, որ կը գերազանցէր ժամանակակից Եգիպտոսինը: Այդ պեղումները դեռ կը հաստատեն աւելին. կը պարզեն թէ այդ ատենի արուեստը արդէն հինցած էր, նոյն իսկ դէպի անկում կը դիմէր: Եթէ սայլի օղակին վրայի էշուն պատկերը յուզիչ է իր իրապաշտութեամբ, պատճառն ա՛յն է որ նիւթը անսովոր է եւ արուեստագէտ մը, որուն կարողութիւնը անվիճելի է, մղուած է գոնէ մէկ անգամ իր ներշնչումն ստանալու ուղղակի բնութենէն: Սակայն առիւծներու եւ ցուլերու գլուխները, բոլոր նիւթերու մէջ ամէնէն հասարակները, արդէն ձեւաւորուած են հին աւանդութիւնով մը: Ու ճիշտ անոր համար որ ոճի տեսակէտէ դժուար պիտի ըլլար զանազանել զանոնք Էլ-Ուպէյիտի առիւծներէն ու ցուլերէն, որոնք հարիւրաւոր տարիներ վերջ պատրաստուած են, մարդ այն տպաւորութիւնը կ՚ունենայ թէ արքայական դերեզմանէն գտնուածները աւելի հաւանաբար հաւատարմութեամբ կ՚ընդօրինակեն հարիւրաւոր տարիներ առաջուան բնագիրները: Բոլորովին նոր են ու անակնկալ հին քաղաքակրթութեան բարոյական երեւոյթները, որոնց ապացոյցը կը տեսնուի Սումերական թագաւորին դամբանին մէջ: Թերեւս հոս ալ մենք ականատես ենք աւելի հին սովորութեան մը վերապրումին: Բնականաբար հասարակ ժողովուրդին գերեզմանին մէջ նման բաներ չեն տեսնուիր: Կը կարծուի թէ այն շրջանին, ուր պատմութիւնը սկսաւ գրուիլ, մարդիկ կա՛մ մոռցան եւ կամ ամչցան գրելու իրենց նախահայրերու բարբարոս սովորութիւնները:

Եգիպտոսի մէջ Առաջին Հարստութեան թագաւորներուն գերեզմանները կը պատկերացնեն նման սովորութեան մը վերջին շրջանները: (Այս կէտը եւս կը հաստատէ թէ կապ մը կար այդ օրերուն Նեղոսի եւ Եփրատի հովիտներուն քաղաքակրթութեանց միջեւ): Աւելի ետքի դամբաններուն մէջ փայտէ պատկերներու դրուիլը կընայ ապացոյց մը նկատուիլ թէ նոյն նախնական գաղափարները կը տիրապետէին մարդոց մէջ: Յարդ ծանօթ չէր թէ այդպիսի սովորութիւն կար նաեւ Միջագետքի մէջ, մինչեւ որ բրիչը լոյս աշխարհ բերաւ այդ գերեզմանը՝ իր արքայական ամբողջ պերճանքով, հարէմի ոսկեզօծ կիներով՝ կարգով շարուած մատնաւոր տեղ մը, երաժիշտներն ու ծառաները իրենց պաշտօնին գլուխը, գինուորները պահակ կեցած: Քաղաքակրթութեան պատմութեան համար այս գիւտը ամենամեծ կարեւորութիւնն ունի. անիկա կը հայթայթէ որոշ տեղեկութիւններ, որոնք բոլորովին նոր են գիտութեան համար, ու նիւթ կը մատակարարէ բոլորովին նոր տեսութեանց:

ՈՒՐԻՇ ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ԴԱՄԲԱՐԱՆ ՄԸՆ ԱԼ

Բրիտանական թանգարանի եւ Պէնսիլվանիոյ Համալսարանի միացեալ մարմինը շարունակելով իր պեղումները, 1927 դեկտեմ-

բերին երեւան հանեց ուրիշ հնութիւններ: Արքայական դամբարանին մէջի փայտէ մեծ անտուկը — որուն մէջ նուէրներ եւ ուրիշ առարկաներ գտնուած էին — տեղէն վերցնելով՝ տակէն գտան ոսկիներ, որոնք կը պատկանէին քարաշէն մեծ դամբանի մը վրան կամարին: Պրոֆ. Վուլլիի կարծիքով, անտուկը կը պատկանէր վերի դամբանին, իսկ անոր տակի մասը — որ 5 ոտնաչափ վար կը գտնուէր եւ ճիշտ վերինին ձեւն ունէր — կը կազմէր բուն արքայական գերեզմանը, զոր աւազակներ ժամանակին կողոպտած էին՝ ծակելով անոր կամարը: Յաջոր անտուկը այդ կամարին ծակին վրայ դրուած էր՝ գողութիւնը ծածկելու համար: Այդ էր պատճառը նաեւ որ գողերը ձեռք չէին դպցուցած այդ մասին հարստութեանց:

Դէպի վարի գերեզմանը տանող զառիթափին վրայ կային մարմինները վեց պահակ զինուորներու, որոնց փտած գանկերը դեռ կը տեսնուէին պղինձէ սաղաւարտներու մէջ ու նիզակները ուսերնին: Ատոնք իրենց գտնուած տեղերը ապտնուած էին՝ գերեզմանին պահապանները ձնալու համար: Փոսին երկու կողմերը կային քառանիւ երկու բեռնակառքեր: Փայտէ մասին հետքը միայն մնացած էր հողին վրայ, սակայն կարելի եղաւ վերակազմել անոր պատկերը, նոյնիսկ լուսանկարել ամրակուռ անիւները՝ իրենց կաշիէ գօտիներով ու տեսնել թէ ինչպէս մարմինը պղինձէ գօտիներով ամրացուած էր կաշա սունակներուն: Իւրաքանչիւր կառքի լծուած էին երեք եղներ, որոնց կմախքները կը հանդչէին հոն. ատոնք արծաթ օղակներ ունէին իրենց գլուխներուն, արծաթ մանեակներ իրենց վիզին շուրջ. սանձերը՝ կազմուած արծաթ եւ լազուարթ խոշոր հատիկներէ՝ կ՚անցնէին քեզի օղակի մը մէջէն, որուն վրայ կար արծաթեայ բախտաբեր արձանիկ մը՝ գլուխ մը ձեւին տակ. ծառաները մեռած պահած էին եղներու գլխուն քով, իսկ սայլապանները՝ կառքերու աթոռներուն վրայ:

Դամբարանին մնացեալ մասը կը ներկայացնէր սպանդանոց մը, բառին խիստ առումով: Այդ նեղ տարածութեան վրայ փռուած էին մարմինները 50 հոգիի, որոնք պահպանուած էին իրենց մեռած տիրոջ ոգիին: Մէկ կողմին վրայ կարգով շարուած էին մարդիկ, գաշոյնները իրենց մէջքին. գերեզմանին առջի կողմը կը տեսնուէին հարէմի գլխաւոր կիները, որոնցմէ 11ը հագած էին պալատական շքազգեստներ, իրենց գլխուն վրայ ոսկի ժապաւէնէ վարսակալներ: Թէեւ ոսկի տերեւներէ պսակներ կը կախուէին լազուարթի եւ սարդիոնի հատիկներով զարդարուած թելերէ, արծաթ գնդասեղներ, լազուարթ գլուխներով, ոսկիէ մեծ օղեր, եւ մարմին վերեւ արծաթ դափնի մը, վրան ոսկիէ, խեցիէ եւ լազուարթէ վարդիկներ դրուագուած: Հարէմի այս կիներուն իրենց հետ ունէին՝ խեցիէ տուփեր, որոնց մէջ կային երեսի ներկեր, սպեղանիի ալաբաստրէ պղտիկ սրուակներ: Իրենց ինկած մարմիններուն վրայ դրուած էին ցուլի երկու արձաններ, երկուքն ալ փայտէ՝ մեռադեայ գլուխներով: Գլուխնե-

բէն մին պղինձէ էր՝ քանդակուած աչքերով, միւսը ոսկիէ՝ աչքերը, մազը, մօրուքը եւ եղջիւրները ծայրերը լազուարթէ. իւրաքանչիւրին կուրծքին վրայ՝ շարք մը խեցիէ պլաքներ, վրան դիցաբանական տեսարաններ քանդակուած:

Թէեւ գերեզմանը կողոպտուած էր, սակայն գտնելը պատճառ եղած էին կամ ուշադրութիւն չէին դարձուցած կարգ մը տուարկաներու վրայ, որոնք այժմ խիստ թանկագին են մեզի համար: Առանցքէ գլխաւորն է երկու առնաչափ մեծութեամբ նաւակի մը արծաթ-

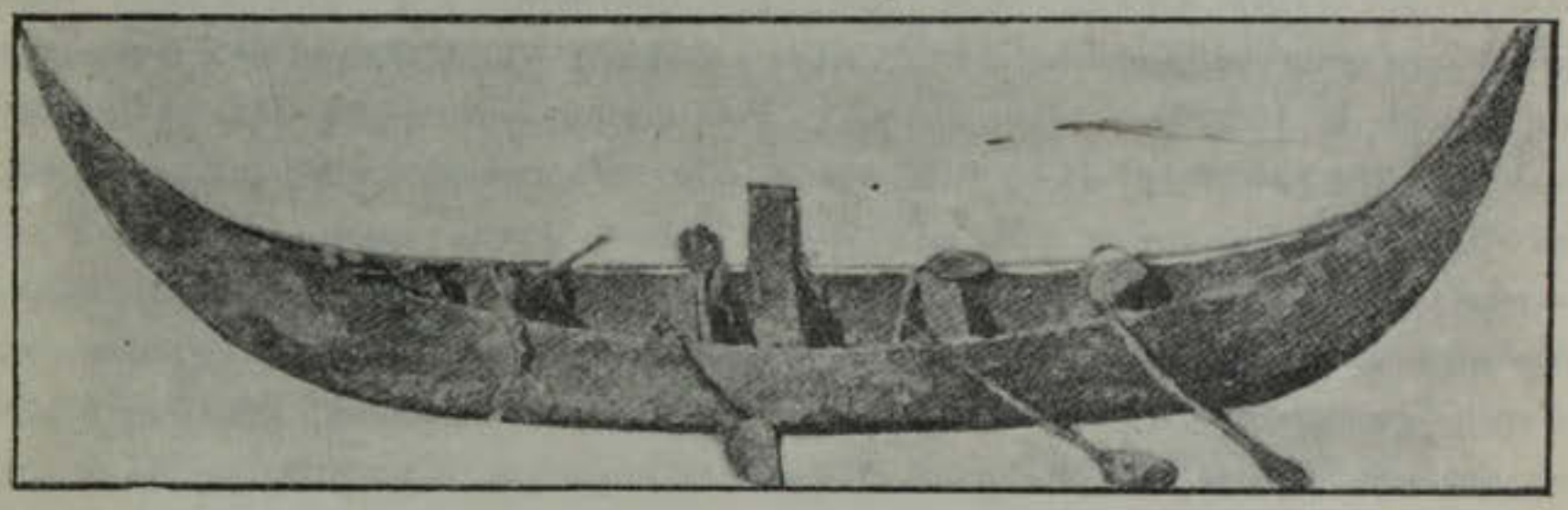

Ուրի մէջ արքայական գերեզմաններուն մէ հանուած արծաթեայ նաւակ

եայ տիպարը, խիստ նրբակերտ, բարձր ղեկով եւ ցուռկով, բալորովին նման այն նաւակներուն, որոնք այսօր կը տեսնուին Եփրատի վրայ. վեց նստարաններ կան թիավարողներուն համար, իւրաքանչիւրը իր պոյպ մը թիերով: Մէջտեղը կամարաձեւ պահպանակ մը շինուած է՝ նաւակին աէրը պաշտպանելու համար Միջագետքի արեւէն:

Այս բալորին մէջ գլխաւոր հետաքրքրութիւնը կը կեդրոնանայ նոյն ինքն արքայական դամբարանին վրայ, որուն ճարտարապետական կառուցուածքը ցոյց կու տայ սումերական խիստ ծագկեալ քաղաքակրթութիւն մը: Քարէ պատին մէջ կար դուռ մը, որ ապիւներով հիւսուած էր՝ թափուրին մարմինը նեղս դնելէ յետոյ: Այդ դուռը պահուած էր եփած ապիւներու իրարուն կամարով մը. գերեզմանին առնեակն ալ կամարակապ էր եւ կէս-գմբէթաւոր: Ապիւի իւրաքանչիւր խաւ կը ծածկէր իրմէ վարինը, սակայն խաւերը տափակ չէին դրուած, այլ զառիվեր, եւ իւրաքանչիւր խաւի հետ այդ զառիվերը աւելի կը շեշտուէր: Ճարտարապետութեան պատմութեան համար այս գիւտը խիստ մեծ արժէք կը ներկայացնէ: Ամերիկացի գիտնականներ Նիպպուրի մէջ գտած էին ջրմուղ մը, որ Ք.ծ.ա. առաջ երրորդ հազարեակէն մնացած էր, կամարուած կոշտօրէն կազապարուած ապիւով: Սակայն աշխարհի մէջ ծանօթ ամէնէն հին կամարն էր, սակայն անջատ փորձ մըն էր, որ կը կարծուէր թէ չէր շարունակուած երբեք: Այժմ մենք գիտենք թէ Ք.ծ.ա. հազարեակին կամարակապ շէնքերը, իրական կամարն ու գմբէթը ծանօթ էին

ամերիկացի ճարտարապետին եւ կը շինուէին թէ՛ աղիւսէ եւ թէ քարէ. նոյն իսկ pendentifը կը գործածուէր գմբէթաւոր շինութեանց մէջ: Ճարտարապետական այս ձեւերը շատ ուշ մուտք գործեցին աբեւմտեան աշխարհին մէջ, մինչ Արեւելքի մեզի ծանօթ ամէնէն հին շէնքերը այդ ոճով շինուած են:

ՇՈՒԲ-ԱԴ ԹԱԳՈՒՀԻՒՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆԸ

Կամարակապ դամբարանին ետեւը կար ուրիշ սենեակ մը՝ շինուած անկէ բոլորովին անկախ ու հատանաբար աւելի հոգեր: Կառուցուածքը քարէ էր, աղիւսէ կամարակապ ձեղունով: Այս սենեակը չէր կողոպտուած: Գետնի ծանրութենէն ձեղունին մեծ մասը փլած է (ներկայ մակերեսէն 25 սանտիմ. ցածը կը գտնուի), սակայն մէջինները անեղծ մնացած են: Սենեակին մէկ ծայրը պիտուած են նուէրները, ժամանակին դրուած փայտէ դարակներու մէջ, այժմ գետին ինկած եւ պատին ու առնիքին փլատակներով ծածկուած: Հոս կան կաւէ ու պղինձէ, քարէ ու արծաթէ ամաններ, մեծ մասը կոտրած եւ քանդուած, սակայն կան ալ որ հիանալիօրէն պահուած են: Միւս ծայրը, փայտէ դագաղի մը վրայ կը կենային թագուհի Շուբ-ադի ոսկորները. դագաղին արտաքին ու ատքի կողմը կծկուած էին պահապան-նեղուս մարմինները: Թագուհիին վարսակալը հիանալի էր. լայն ոսկի ժապաւէններ ծալք ծալք կը փաթթուէին մազերուն շուրջ. ճակտին վրայ կար լազուարթ եւ ադամանդի հատիկներով ապարոչ մը, որմէ կը կախուէին ոսկի ծանր օղակներ. աւելի վար կար պսակ մը մեծ թթենիի ոսկի տերեւներով՝ կախուած հատիկներու ուրիշ թել մը, ասոր ալ վրան ուրիշ պսակ մը՝ ուռենիի տերեւներուն նման, մէջտեղերը լայն ոսկի ծաղիկներով, թերթերուն մէջ լազուարթ եւ ձերմակ խեցի դրուագուած: Ժապաւէններուն ծայրէն կը կախուէին խոշոր ոսկի օղեր.

գլխուն ճիշտ մէջտեղը աշտարակաձեւ կը բարձրանար ոսկեզէն զարդ մը՝ սպանիական սանտրի մը նման, որ կը ներկայացնէր ձեռք մը՝ եօթը մատներով, իւրաքանչիւր մատի ծայրը՝ ոսկի ծաղիկ մը: Թագուհին կը կրէր նաեւ ոսկիէ եւ լազուարթէ մանեակ մը, ծունկերն ալ նոյնպէս ծածկուած էին լազուարթի ոսկի հատիկներէ ծնրակալներով: Մարմնին վերի մասը ամբողջովին ծածկուած էր վերարկուով մը՝ վրան ոսկի, լազուարթ, սարդիոն եւ ակատ ուլունքներով՝ ուղղաձիգ եւ հորիզոնական շարքերով: Վերարկուն ամրացուած էր աջ ուսին վրայ՝ լազուարթ գլուխով երեք գնդասեղներով: Ուսին վրայ կային յուռութքներ — երկու ոսկիէ եւ մէկ լազուարթէ ձուկեր, լազուարթէ գլխահակ հօրթ մը, եւ ոսկիէ երկու փոքրիկ յամոյրներ. իւրաքանչիւր գնդասեղի կցուած էր լազուարթէ գլանաձեւ կնիք մը, որուն մէկուն վրայ արձանագրուած էր թագուհիին անունը: Դագաղին քով կար ուրիշ պատկ մը: Բացի պայմանագրական դափնիներէ ու ծաղիկներէ, կային ցօրենի հատկեր, նռնենիի ոզկոյզներ, պտուղն ու տերեւները բացարձակ իրապաշտութեամբ ներկայացուած, պղտիկ կենդանիներու զոյգեր, խայեր ու եղջերուներ, յամոյրներ ու մօրուասաւոր ցուլեր: Առանձին առնուած, ատոնք հրաշալի նմոյշներ են մանրանկար քանդակագործութեան:

Բացի այս անձնական սեփականութիւններէն, գերեզմանին մէջ գտնուեցան երեք ոսկիէ թասեր, երկուքը լեցուն, միւսը գեղեցկօրէն քանդակուած. ոսկի քամոց մը. զոյգ մը ոսկիէ, զոյգ մըն ալ արծաթէ խեփորներ, որոնք արդուզարդի ներկեր կը պարունակէին. տասը ոսկի մատանիներ, շատ մը օղեր, մեծ թիւով հատիկներ. 18 արծաթէ քանդակուած բաժակներ, բազմաթիւ արծաթ թասեր, որոնց երկուքը ունէին ոսկիէ եւ լազուարթէ խմելու խողովակներ, ցուլի արծաթեայ գլուխ մը, արծաթ լամբարներ, 30է աւելի ալաբաստրէ եւ ճարպաքարէ անօթներ, պղինձէ կրակարան մը՝ դրուած ցուլի ոտքերուն վրայ, եւ դէզ մը պղինձէ անօթներ, ընդամէնը 150 առարկայ:

Պրոֆ. Վուլի կը կարծէ թէ թագուհի Շուբ-ադ կինն էր այն թագաւորին, որ թաղուած էր վերոյիշեալ կողոպտուած կամարակապ դամբարանին մէջ: Կը թուի թէ, կ'ըսէ, նախ թագաւորը մեռաւ եւ թաղուեցաւ: Ետքէն մեռաւ նաեւ թագուհին որ պէտք էր թաղուէր իր ամուսնին մօտիկը: Այնպէս որ ատիպուեցան բանալ թագաւորին գերեզմանը եւ ակամայ փորել հողը: Այդ պահուն մէջտեղ եկաւ տակի դամբարանին գմբէթը: Փոս մը փորեցին անոր ետեւ՝ թագուհիին համար: Բանւորները չկրցան դիմադրել կամարը ծակելու փորձութեան եւ վար իջնելով կողոպտեցին արքայական դամբարանին գանձերը: Յետոյ իրենց գողութիւնը ծածկելու համար ծակին վրայ դրին հապուառներու խոշոր անտուկը: Թագուհիին թաղումը պատճառ եղաւ թագաւորի գերեզմանի սրբապղծութեան:

ՉՈՐՐՈՐԴ ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ԴԱՄԲԱՐԱՆ ՄԸ

Չորրորդ արքայական գերեզման մը եւս գտնուեցաւ նոյն շըրջանին մէջ: Գերեզմանը նոյնպէս կողոպտուած էր հին ժամանակներուն պահակները կեցած էին դրան առջեւ, սակայն գաւառը բաց էր եւ սենեակները պարապ էին, բացի գողերու ուշագրութիւն չդարձուցած առարկաներէն: Այս դամբարանը ցարդ գտնուածներուն մէջ ամէնէն հինը կը կարծուի, որովհետեւ միւսներէն աւելի ցած մակարդակի վրայ կը գտնուի, աւելի քան 10 ոտնաչափ վար հողի մակերեսէն: Ճարտարապետական տեսակէտէ խիստ հետաքրքրական է այս գերեզմանը, որ կը բազկանայ երեք սենեակներէ, բոլորն ալ կամարակապ եւ ընտիր քարէ շինուած: Հոս ալ կան բազմաթիւ ոսկի, լաջուարտ, խեցի առարկաներ եւ սիրուն խճանկար մը:

ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐ

Գիտական մարմինը Ուրի մէջ երեւան հանեց նաեւ սրբատաղիներ: Յիշատակութեան արժանի է Լուանի առասպուն Նաննարի մեծ տաճարը, որ սերտիւ կապուած է Չիգգուրատի աշտարակին հետ, ուրուն առջեւ կը գտնուի: Կեդրոնական գաւիթին երկայնքն է 100 եարդա, լայնքը 58. այս բոլորը թաղուած են հողի մակերեսէն 10 ոտնաչափ վար: Իրականին մէջ այդ տաճարը կը կազմէ Չիգգուրատի առորսի գարաւոփը ու մաս է նոյն բաղադրութեան. սահմանի պատերը կը շարունակուին եւ շէնքերէն մէկ մասը առին մակարդակէն դէպի վերինը կը բարձրանան: Դէպի աշտարակը տանող այս առիճանաւոր գարաւանքը այն հրաշակերտն է, որ ծրագրուած է Ուր-Էնգուրի կազմէ, Ուրի Երրորդ Հարստութեան հիմնադիրը: Սակայն այս թագաւորը չկրցաւ երկար ապրիլ՝ անոր ամբողջական իրականացումը տեսնելու համար. իր զաւակը Գունգի ու թոռը Բուր-Սին առաջ տարին աշխատանքները: Բուր-Սին կը թուի թէ միայն խորան մը եւ քանի մը սալարկումներ աւելցուցած է եղածին վրայ, մինչ Գունգիի անունը կ'երեւի գլխաւոր պատի աղիւսներէն մէկ մասին վրայ: Նաբոնիդոս թագաւորը մօտ 2000 տարի յետոյ կը իսկ Ուր-Էնգուրի եւ Գունգիի մասին իբրեւ միացեալ հիմնադիրները Չիգգուրատի: Իրիսամէ 2000 տարի առաջ, Ուր-Էնգուրի մեռնելէն մօտ երկու դար վերջ, Լարսայի թագաւորները վերանորոգեցին այդ հրաշակերտը եւ հաստատուն ապիւռէ մեծ հիմեր դրին, որոնցմէ ոմանք մինչեւ 15 ոտնաչափ խորութիւն ունին, ընդարձակելով անոր տարածութիւնը աւելի հեռուն պարիսպներ շինելով: Ապի 600 տարի յետոյ, Բաբելոնի Կաբեդալզար թագաւորը ամբողջական վերանորոգումի ձեռնարկեց, մոռնուորապէս պեղազարդելով սիւները: Յաջորդ թագաւորները ալ փոքրիկ նորոգութիւններ ըրին, սակայն ամէնէն մեծ վերաշինութիւնը կատարեց Ուրի առորական կառավարիչ Սին-Բալացու-Իկբի, մօտ 650 Ք. Ա., որ տաճարը շինեց Կաբի-Գալ-

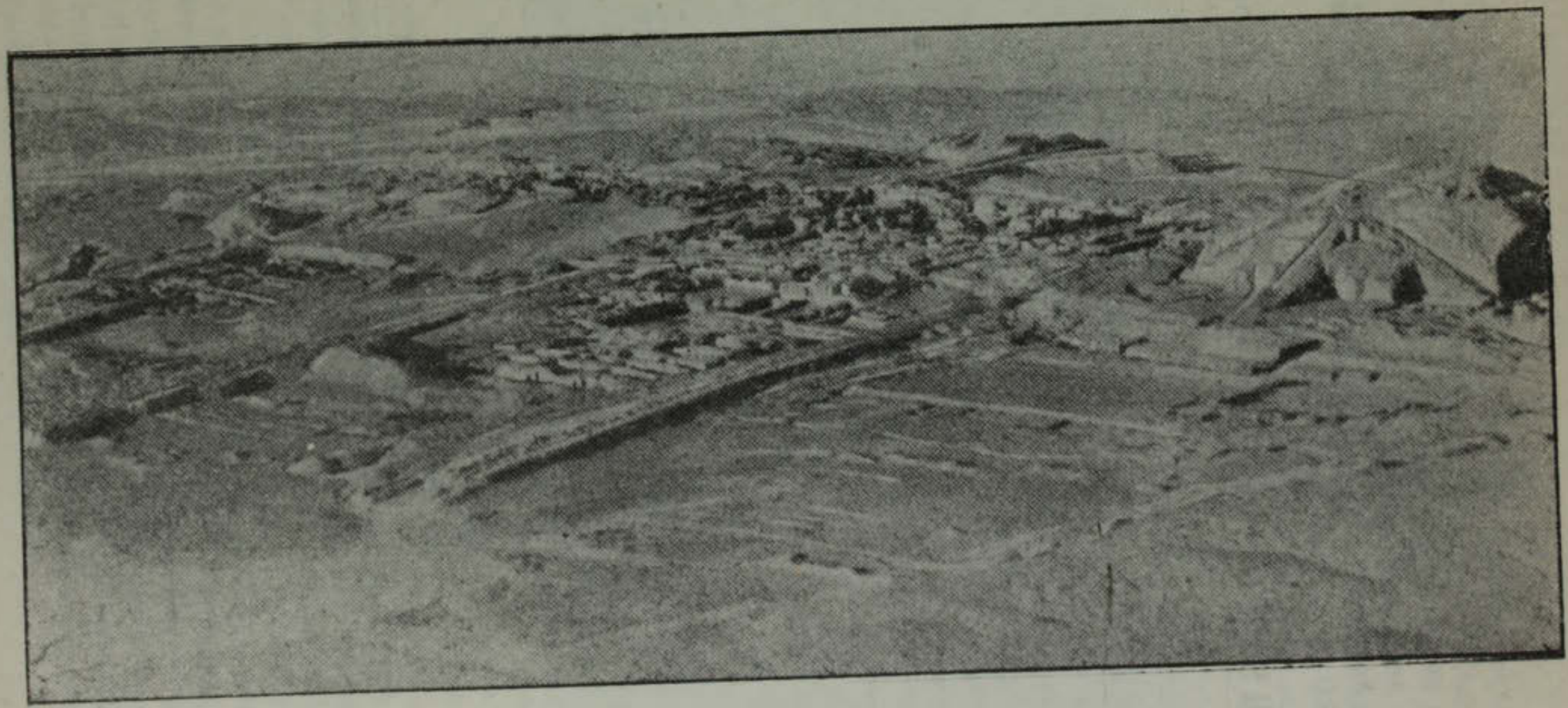

Քաղաքացիների Ուր քաղաքը, սաւառնակէ լուսանկարուած

ցուի գիծերուն վրայ։ 50 տարի վերջ, Նաբուգոդոնոսոր թագաւորը եւս վերաշինեց պայն։ Նաբուգոդոնոսորի շինութենէն շատ քիչ բան մնայն կը մնայ, ինչպէս հոր մը եւ ջրմուղ մը՝ ամուր շինուած աղիւսէ եւ կուպրէ։ Ուրի մէջ գտնուած բոլոր առարկաները ղրկուեցան Անգլիա եւ տեղաւորուեցան Լոնտոնի Բրիտանական թանգարանին մէջ։

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ — ՄՈՀԷՆՃՈՅ-ԴԱՐՈՅ ԵՒ ՀԱՐԱՊՊԱ

ԻՆԴՈՍԻ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ 5000 ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ

Սըր Ճոն Մարշալ, Հնդկաստանի Հնագիտական պեղումներու ընդհանուր տնօրէնը, վեց տարուան պեղումներու արդիւնքն ըլլալով Սինդի (Հնդկաստան) մօտ Մոհէնճոյ-Դարոյի եւ Պունճաբի մօտ Հարապպայի մէջ եւ թեւան հանեց 5000 տարի առաջուան Ինդոսի նախնադարեան քաղաքակրթութեան ամնիքը։ Մոհէնճոյ-Դարոյի պեղուած հողամասը 13 արտաւար է եւ կը պատկանի ամենավերջին անգամ հոն գտնուած 3 քաղաքներու։ Լաւագոյն շէնքերը կը պատկանին երրորդ քաղաքին, իսկ ամէնէն խեղճերը՝ առաջինին։ Բոլորն ալ, սակայն, շինուած են լաւ եփած կղմինարէ. ամէնէն ուշագրաւ շէնքերը կեդրոնացած են բարձր բլուրի մը շուրջ, քաղաքին հիւսիս-արեւմտեան մնիքինը։ Յետագայ ժամանակներու մէջ այդ բլուրը պատկուած է Բուդդայական աւուպայով մը, որուն տակ կը գտնուի քաղաքին գլխաւոր տաճարը, ու հաւանական է որ անոր շուրջ խմբուած շինութիւնները բոլորն ալ կրօնական կամ կէս-կրօնական հանգամանք ունին։ Առանց մէջ կայ հոյակապ շէնք մը, որ կը պարունակէ ընդարձակ ասպան կամ բաղնիք մը։ Կ'ենթա-

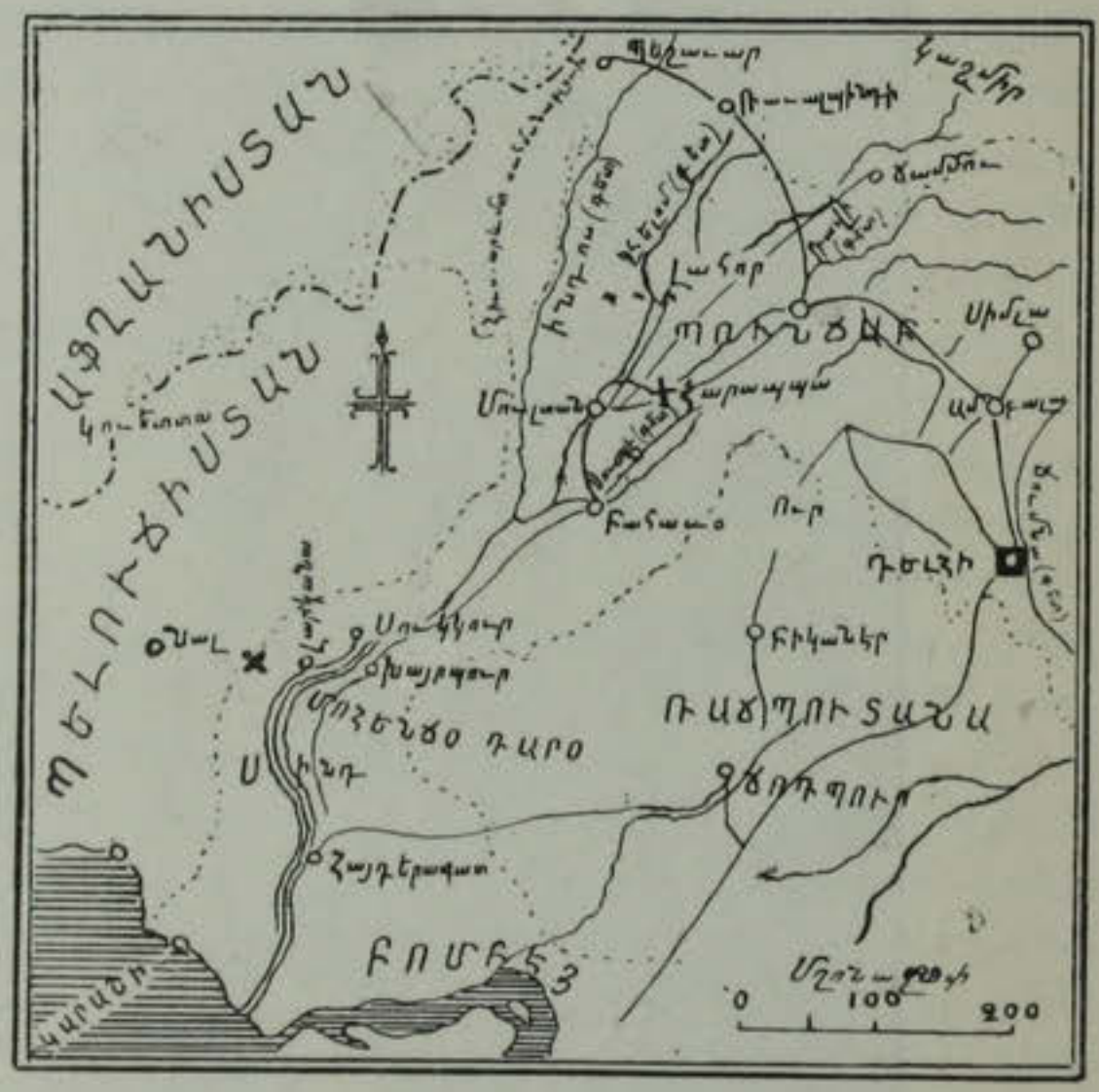

Հնդկաստանի քարտէսը

դրուի թէ ատիկա կը ծառայէր լուսցողական նպատակներու եւ կապ ունէր մօտակայ տաճարին հետ, եւ կամ իբրեւ ընդունարան կը ծառայէր նուիրական ձուկերու, կոկորդիլոսներու կամ նման կենդանիներու։ Նուիրական աւազանները՝ այս երկու նպատակներուն համար ալ՝ շատ սովորական եղած են Հնդկաստանի մէջ։ Աւազանին երկայնքն է 39 մանաչափ, լայնքը 23 ոտք եւ մակերեսէն վար խորութիւնը՝ 8 ոտք։ Անոր երկու կողմերը կան վար իջնելու սանդուխներ։

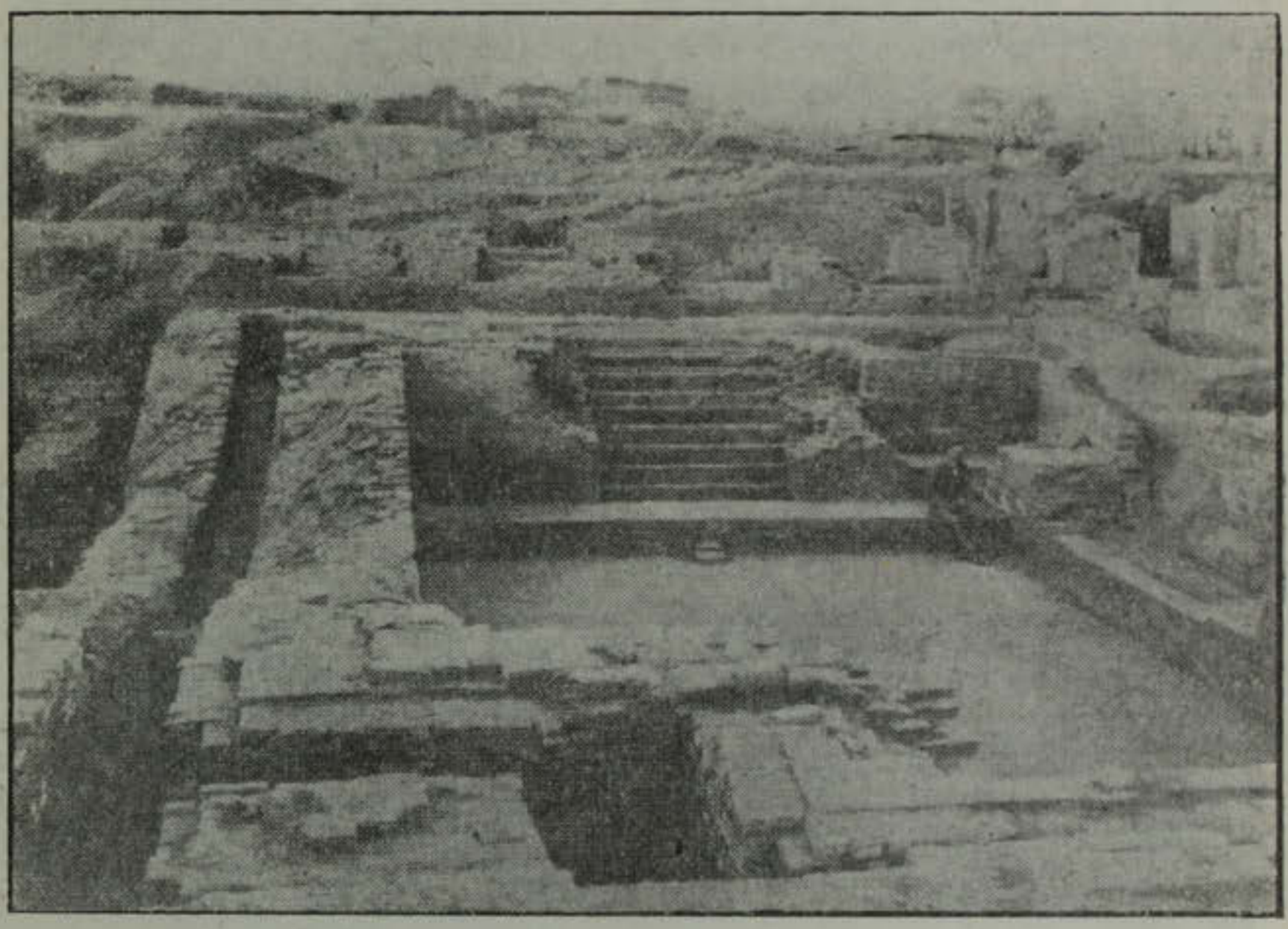

Մոհէնճոյ-Դարոյի մէջ գտնուած աւազանը

Մանուկ տուներու բաղնիքներու սալայատակներուն պէս, այս աւազանին յատակն ալ դեղեցկօրէն սալարկուած է աղիւսով, պայն շրջապատող պատերը խիստ մեծ ինամքով եւ ճարտարութեամբ շինուած են։ Այս պատերը, որոնք մօտ 10 մանաչափ հաստութիւն ունին, շինուած են երեք մասերէ. ներքին եւ արտաքին մասերը եփած աղիւսէ, մէջտեղի մասը արեւի մէջ չորցուած աղիւսէ. ջուրին դէմ բնլորովին անթափանց դարձնելու համար, աղիւսները դրուած են դաճի շաղախի մէջ, եւ ներքին պատին երեսը մէկ մանաչափ թանձրութեամբ կաւպրի խառնով մը ծեփուած է։ Կաւպրը գործածուած է նաեւ ծեփելու համար սանդուխներու փայտերը։ Կաւպրը իբրեւ ծեփ եւ ջուրի անթափանց նիւթ գործածելու սովորութիւնը շատ տարածուած էր Մ՚իջագետքի մէջ, սակայն ապկից չի հետեւիր թէ

Մոկէնճոյ-Դաղայի հրդեհաններէն ազատ գտնուելուն համար, մանաւանդ որ կատարը կարելի էր ձեռք բերել Սիւլէյմանի լեռնաշղթայէն, ինչպէս նաեւ աւելի արեւմուտքէն՝ Բելուջիստանէն: Այս բաղնիքին մէջ ուրիշ յատկանշական կէտ մըն է վրան ծածկուած մեծ ջրմուղ մը, մօտ 6 մոնումէտի բարձրութեամբ եւ համապատասխան ձեղունով, որու մէջէն ջուրը կ'երթար քաղաքէն դուրս: Աւազանին հարաւ-արեւմտեան կողմը եւ անկէ նեղ միջանցքով մը դասուած, կայ ուրիշ խիստ հատուածուն շէնք մը, արտաքին շեղ պատերով, որ նոյն շրջանին շինուած է: Աւազանին հարաւակողմի փողոցին դիմացը կայ ուրիշ խոշոր շէնք մը, որ հիւսիսի կողմէն ունի 120 սոք ճակատ: Հոս ալ կը տեսնուի որ Մոհէնճոյ-Դարոյի մէջ սովորական էր հին շէնքերը լեցնելով զանոնք վերաշինելը. նոյնը կը հատատեն կարգ մը ուրիշ լաւ յատակագծուած եւ ամուր շինուած տուներ՝ աւազանին արեւելեան կողմը, որոնց բոլորն ալ դեռ ծածկուած են հողէն գոյացած նիւթերով:

Բացի վերոյիշեալներէն, Մոհէնճոյ-Դարոյի մէջ լոյս աշխարհ հանուած ամէնէն մեծ մասամբ խանութներ եւ մասնաւոր բնա-

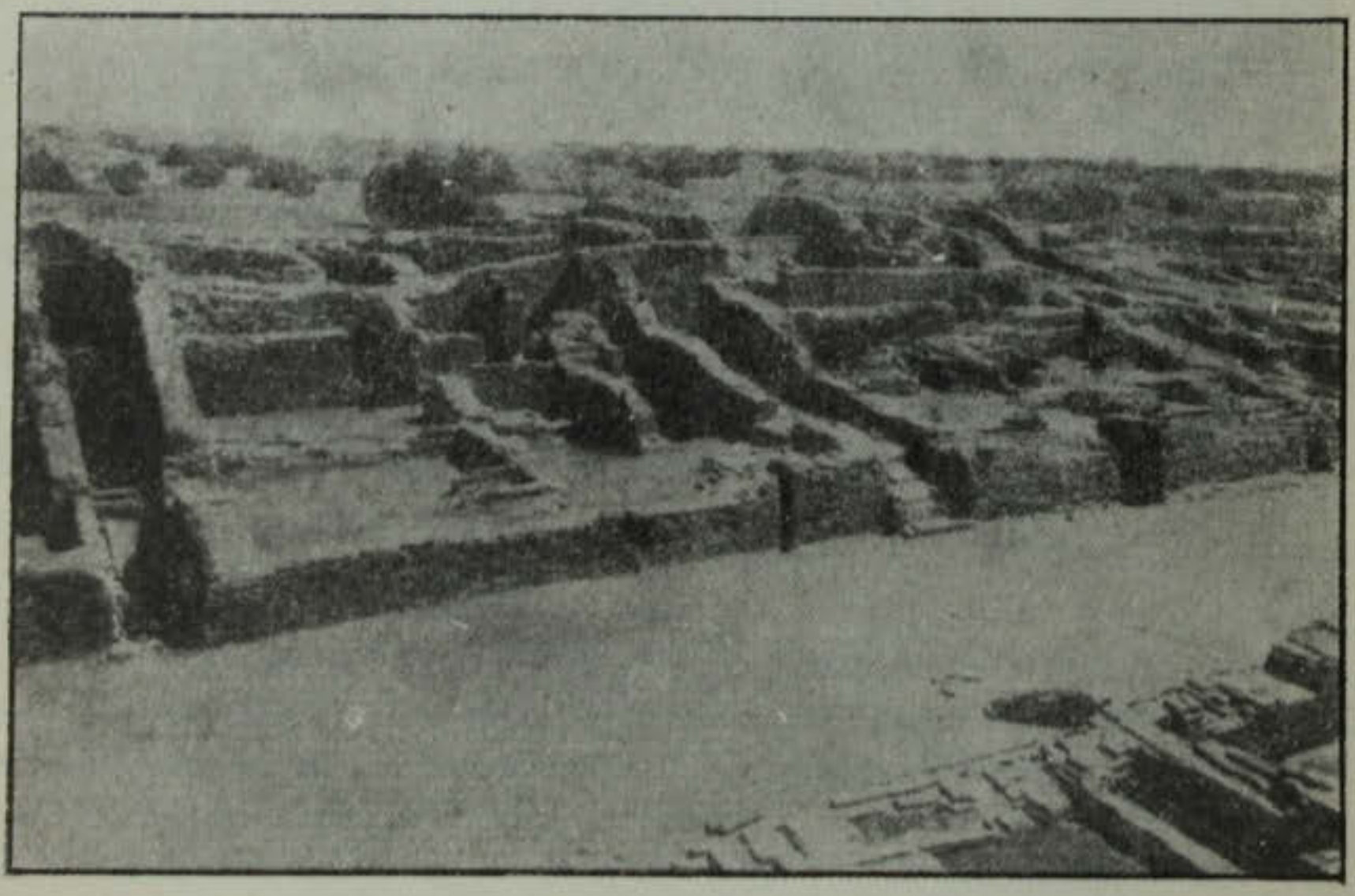

Մոհէնճոյ-Դարոյի աւերակները

կարաններ են: Ասոնք բոլորն ալ կ'ապացուցանեն թէ Մոհէնճոյ-Դարոյի մէջ մինչեւ գասակարգի պատկանող քաղաքացիները շատ աւելի հանգստաւէտ կեանք մը կ'ապրէին, քան նոյն շրջանին Բաբելացոց-նի մէջ կամ Նեղոսի ափերուն վրայ ապրող մեր նախահայրերը: Ճիշտ

է թէ Ուրի մէջ (Սուրբ) Պրոֆ. Վրուէի հանուած շարք մը տուները խիտ հետաքրքիր ուսումնասիրութիւն մը կրնան կազմել Մոհենճոյ-Տարոյի մէջ գտնուածներուն հետ, ու կը հաստատեն նոր ապացոյց մը եւս թէ մշակութային սերտ կապ կար Հարաւային Միջագետքի եւ Սինդի միջեւ: Բայց Պրոֆ. Մարշալի կարծիքով, նոյն իսկ Ուրի մէջ տուները շինութեան կողմէ ոչ մէկ կերպով կը հաւասարին Մոհենճոյ-Տարոյի մէջ գտնուածներուն. յետոյ անոնք չունին նաեւ կոյուղիներ կամ ջրմուղներ, որոնք կարելի ըլլայ բաղդատել Մոհենճոյ-Տարոյի մէջ գտնուածին հետ: Շնորհիւ այս տիտեմին, անպիտան նիւթերը կոյանոցներու միջոցաւ կը տարուէին փողոցի աւազաններէն, ուսկից կը մաքրուէին ողբահաւաքներու կողմէ:

Հարաւային 450 մղոն հեռու կը գտնուի Մոհենճոյ-Տարոյէն: Հոս երեւան հանուած պեղումները կը պատկանին շատ աւելի հին շրջանի մը քան Մոհենճոյ-Տարոյի մէջ գտնուածները: Գտնուած է պղինձէ անօթ մը, որուն մէջ կայ հաւաքածոյ մը պղինձէ գէնքերու եւ գործիքներու — այսպէս՝ մահակի գլուխ մը, երկու երկայրի կացին, եօթը դաշոյն, երկու նիզակի գլուխ, 16 նետի գլուխ, 21 կէլտեան գէնք, մէկ սղոց, երկու փոքրիկ կացին եւ 13 դուր: Դաշոյններէն երկուքը եւ կէլտերէն երկուքը պատկերագիր արձանագրութիւններ կը կրեն: Այդ նոյն հին խառէն երեւան հանուեցան նաեւ աւելի քան 150 կնիքներ եւ թրծուած կաւէ դրաշիներ, մեծ մասը փոքրածաւալ եւ վերի խառերուն մէջ գտնուածներէն տարբեր չեւալ: Այս խիտ ուշագրաւ կնիքներէն մէկը կը ներկայացնէ թափօրը եօթը մարդոց, որոնք պարեգօտներ եւ սաղաւարտներ հագած՝ կը քալեն աջէն ձախ գիծի մը վրայ: Ուրիշ մը կը ներկայացնէ մարդ մը, որ վագրի մը վրայ կը յարձակի. երրորդ մը կը պատկերացնէ մարդ մը, որ դրօշակ մը կը կրէ: Այդ դրօշակը (որ անկասկած կրօնական պաշտամունքի առարկայ մըն էր) իբրեւ խորհրդանշան կը կրէ ուռիի ճիւղերէ մատուռ մը, նման անոնց, որոնցմէ կնիքներուն վրայի շատ մը անասուններ կը կերակրուին: Այս առարկան խառնին մէջ գտնուած է նաեւ պղինձէ նմոյշը երկանիւ կառքի մը, եռանիւքանիւեւ ձեղունով եւ որուն կառապանը նստած է ճակատը: Ասիկա մինչեւ հիմա ծանօթ կառքերու ամէնէն հինն է հաւանաբար, աւելի հին քան Ուրի մէջ գտնուած կոթողի բեկորի մը վրայի կառքի պատկերը: Այս վերջինը իր կարգին հազար տարի աւելի հին է քան Եգիպտոսի մէջ անիւի գործածութիւնը: Հին ժամանակներու արշակուիներուն պատճառաւ, Հարաղպայի մէջ մակերեսին մօտ գտնուած շինութեանց ամէնէրը մեծ մասամբ հաստատուր վիճակի մէջ են. կայ սակայն բաւական լաւ պահպանուած շէնք մը, որ արժանի է մանաւանդ ուշադրութեան, քանի որ նման բան երբեք չէ գտնուած Մոհենճոյ-Տարոյի մէջ:

Այս շէնքը կը գրաւէ 168 ոտք տեղ հիւսիսէն հարաւ, եւ 136 ոտք արեւելքէն արեւմուտք, կը պարունակէ որոշ թիւով նեղ նրբ-

անցքներ՝ երկու զուգահեռական շարքերու վրայ, մէջտեղը լայն թեւով մը: Ասոր յատակագիծն ու սենեակներու ձեւը կը յիշեցնեն կրետական պալատներու մթերանոցները: Շատ հաւանաբար Հարապպայի այս շէնքն ալ նման նպատակի մը յատկացուած էր: Որովհետեւ մեռած գրամի գործածութենէն առաջ, երբ տուրքերը նիւթով կը վճարուէին եւ առեւտուրը տեղի կ՚ունենար ուղղակի փոխանակութեամբ, մեծ քանակութեամբ ապրանք մթերելու յարմար տեղ շինել անհրաժեշտութիւն էր:

Նկատի ունենալով այն սերտ յարաբերութիւնը, զոր ունի Մէջապետքի Սումերական քաղաքակրթութեան հետ, Մոհէնճոյ-Դարոյի եւ Հարապպայի մէջ յայտնաբերուած նախապատմական քաղաքակրթութեան ցարդ կը տրուէր «Հնդկա-Սումերական» անունը: Եւ սակայն պեղումները առաջ տարուելով, երեւան հանուեցաւ որ Մէջապետքի հետ կապը կը վերաբերի ոչ թէ մշակոյթի ներկայ նմանութեան, այլ երկու երկիրներու միջեւ առեւտրական եւ ուրիշ յարաբերութեանց: Այս պատճառաւ «Հնդկա-Սումերական» բացատրութեան տեղ, այժմ ընդունուած է «Ինդոս»ը: Նկարագրուած շէնքերու թուականը կարելի է մօտաւորապէս որոշել՝ 3500էն 2500ի միջեւ, Ք. Ա.: Երեք քաղաքներու կանգնումին եւ կործանումին միջեւ անցած է վեց դար: Առաջին քաղաքը շինուած է Ք.ի մօտ 2700 տարի առաջ, երկրորդը մօտ՝ 3000 տարի եւ երրորդը շուրջ 3300 տարի առաջ:

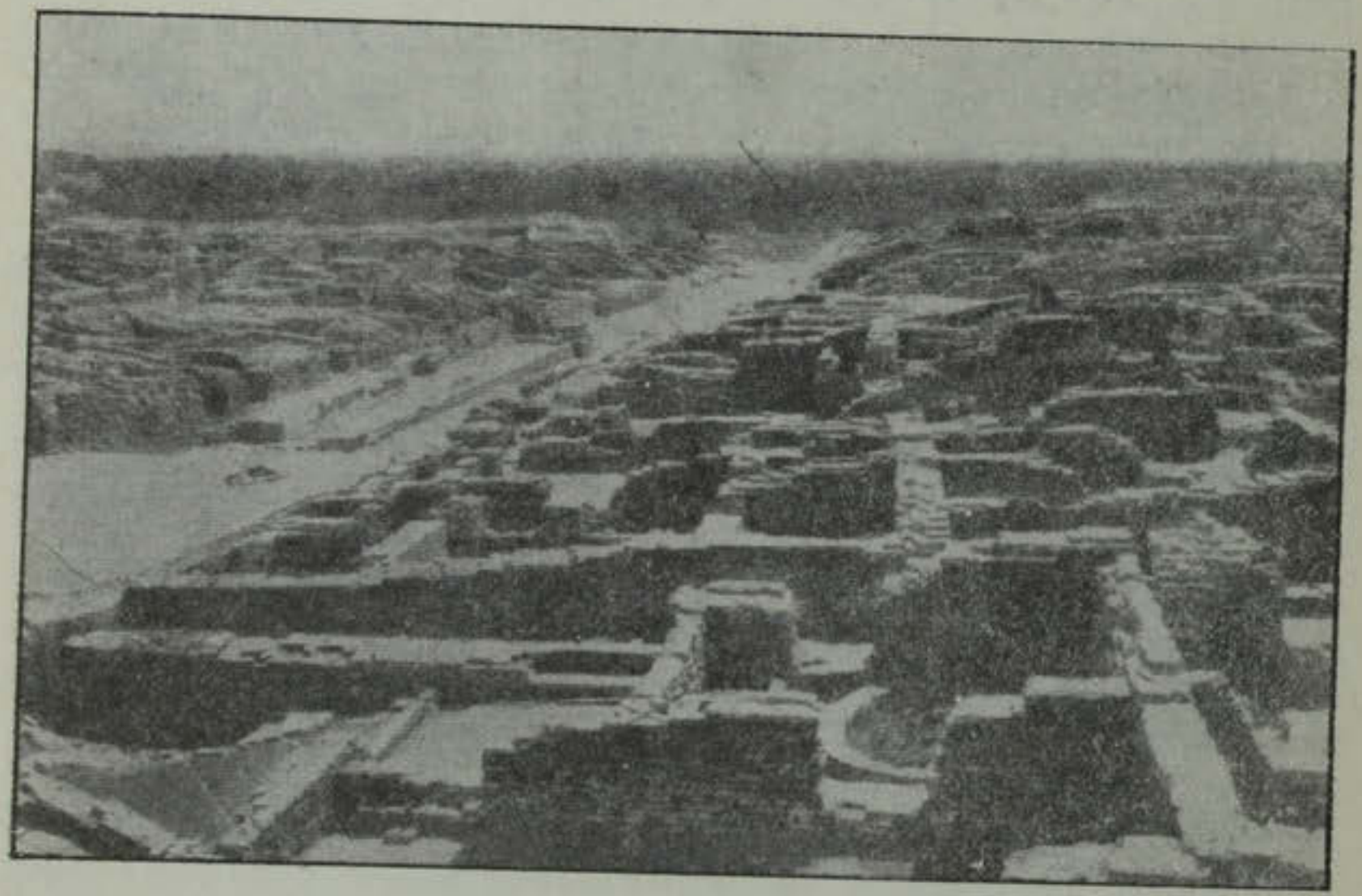

Մոհէնճոյ-Դարոյի աւերակները

Ի՞նչ ցեղի կամ ցեղերու կը պատկանէին Ինդոսի քաղաքակըրթութեան հեղինակները, եւ ի՞նչ էր անոնց կրօնքը: Մեր ներկայ ծանօթութիւններով, այս երկու հարցումներուն շատ տարաւոր պատասխաններ միայն կարելի է տալ: Ինչպէս կը տպաւորէր, Մոհէնճոյ-Դարոյի մէջ գտնուած բոլոր կմախքային ափնիները կը պատկանին երկարագանկ ժողովուրդի մը: Կարելի է տրամաբանօրէն ենթադրել, որ ատոնք պատկանած ըլլան Հարաւային Ասիոյ եւ Ընդհանրապէս մեծ երկարագանկ ցեղին, որուն սովորաբար «Միջերկրականեան» անունը կը տրուի, բայց որ բացի Միջերկրականէն, իր մէջ կը բովանդակէ նաեւ Հնդկաստանի նախ-արիական Դրավիդեաններն, ինչպէս նաեւ ուրիշ շատ մը ժողովուրդներ: Միակ գանկը, որ կը մօտենայ կարճակատափ տիպարին, գտնուած է վերոյիշեալ մանակի պեղումներուն մէջ, ու ասիկա կը թուի ցուցնել ցեղային նոյն յատկանիշները, ինչպէս Մոհէնճոյ-Դարոյի մարմարէ եւ ալաբաստրէ արձաններն, որոնք ուշագրաւ կերպով կարճագանկ են: Ինդոսի եւ Միջագետքի ժողովուրդներուն կրօնական պաշտամունքներուն միջեւ կարգ մը հասարակաց գիծեր կը տեսնուին: Այսպէս Հնդկաստանի մէջ գտնուած կարգ մը պատկերներ շատ մերտիւ կը նմանին բաբելոնեան Էաբանիին, փորագրուած կնիքներու եւ պղինձէ դրամներու վրայ: Բազմաթիւ կաւանկարներ, որոնք կը ներկայացնեն մերկ կին մը՝ գլուխը պսակուած գլխազարդով եւ պճնուած զարդեղէններով, խիստ շատ կը նմանին Միջագետքի եւ աւելի արեւմտեան երկիրներու մէջ ծանօթ Մայր-Աստուածուհիին: Միւս կողմէ կարգ մը պայմաններ կան, որոնք կը հաստատեն անոր կապը նախասիարաւոնեան Եգիպտոսի հետ: Այսպէս, յախճապակիէ դրոշմներէն մէկուն վրայ կայ շարք մը չորս դրօշակներու, բարձր բռնուած մարդոց կողմէ, որոնց իւրաքանչիւրը կը կրէ տոտեմ պատկեր մը, խիստ նման եգիպտական nomesներու տոտեմ դրօշակներուն: Նմանութիւնը ա՛յնքան ուշագրաւ է, որ յիշեալ դրոշմը Եգիպտոսէն ներածուած է պիտի ըսուէր, եթէ արձանագրութիւնները հակառակ կողմը չըլլային եւ հնդկական պատկերագիրով: Ասկէ զատ, այն հարցը թէ տոտեմները կարեւոր դեր մը խաղացած են «Ինդոս»ի ժողովուրդին կրօնքին մէջ, որոշ կը տեսնուի արձաններէն եւ տիպարներէն բազատրեալ տարօրինակ կենդանիի մը, որուն մէկ մասը կը ներկայացնէ խոյ մը, մէկ մասը՝ ցուլ, մէկ մասը փիղ, նոյնպէս կնիքներու վրայ փորագրուած զանազան ուրիշ կենդանիներէ — իրական կամ առասպելական: Ատոնց մէջ ուշագրութիւն կը գրաւէ մասնաւորապէս զոյգ էշու գլխով արարածներ, որոնք զարմանալիօրէն կը նմանին Վաֆիոյի (Յունաստան) հանրածանօթ Միկենեան գոհարին վրայ նկարուածներուն: Եթէ վերը յիշուած տարրերը Արեւմուտքի հետ բաղդատութեան եզր կը կազմեն, կան ուրիշ տարրեր ալ, որոնք յատկանշականօրէն եւ բացարձակապէս հնդկական են: Այսպէս, դրոշմներէն մէկը կը ներկայացնէ պատկերը ծալապատիկ նստող մի՝ որուն երկու կողմէն

կ՚երկրպագեն գլուխը օձով ծածկուած Նագաներ, ճիշտ ինչպէս կը տեսնուին 3000 տարի հետք քանդակներուն մէջ՝ Բուդդային երկրպագելու դրութեամբ:

ԲԵՐՔԵՐՆ ՈՒ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԸ

Հարաղպայի եւ Մոհէնճոյ-Դարոյի նման բազմաճիւղ քնակչութեամբ մեծ քաղաքներ կրնային ապրիլ միայն հողագործական երկրի մը մէջ, որ իր սեփական ուտեստեղէնը ինք կ՚արտադրէ մեծ չափով: Ուշագրաւ է որ Մոհէնճոյ-Դարոյի մէջ գտնուած ցորենի նմոյշները կը նմանին ներկայիս Պունճաբի մէջ բուսնող տեսակ ցորենին, եւ թէ զօրաւոր պատճառներ կան հաստատելու թէ Սինդի եւ Արեւմտեան Պունճաբի մէջ այսօրուընէ աւելի առատ անձրեւ կու գար: Նոյնպէս կը տեսնուի թէ այն ատեն Սինդ կ՚առատ ուէր երկու գետերով, փոխանակ մէկին, ուստի եւ աւելի արդասաբեր էր եւ նուազ ենթակայ հեղեղներու եւ ուժգին ողողումներու: Այդ երկու գետերն էին Ինդոսը եւ հին Մեծն Միհրանը, որ ատենօք Սուտլէճի ջուրերը կը առնար եւ կ՚ընթանար Ինդոսի արեւելքէն, հետեւելով ճամբու մը, որ վեր ի վերոյ կը համապատասխանէ Արեւելեան Նարա ջրանցքի ընթացքին: Բացի հոգէ եւ կաթէ, Ինդոսի քնակիչներուն ուտելիքին մաս կը կազմէին նաեւ եղէն, ոչխարի եւ խոզի միսերը, կրիաներու, դօդօշներու եւ gharialի միսերը, Ինդոսի թարմ ձուկերը եւ ծովեզերքէն ներածուած չորցած ձուկերը: Այս զանազան ուտելիքներուն իբրեւ փոխ կը ծառայեն տուներու մէջ գտնուած ամպորները — երբեմն կէս-այրած վիճակի մէջ: Ընտանի կենդանիներէն կային հետեւեալները. — Հնդկական երկայն-եղջիւրաւոր եւ կուտկէն (ապահաւոր) ցուլը (որմէ շատ մեծ հօտեր կը պահուէին, գործելով ամէնիներու շատութենէն), գոմէշ, կարճ եղջիւրով ցուլ, ոչխար, խոզ, շուն, ձի եւ փիղ: Ո՛չ մէկ հետք կարելի եղած է գտնել ուղտի կամ կաուի: Ինդոսի հովիտին մէջ ձին գիտէ ցեղակից էր Հնդկական քաղաքի մէջ մեծցուած ձիերուն: Շուներու երկու արոշ տեսակներ կան, մէկը մօտիկ նմանութիւն ունի առվորական պարիաներու, միւսը մեծապէս կը նմանի մերօրեայ գամփռներուն: Տուներու փլատակներուն մէջ գտնուած բազմաթիւ ճախարակներ եւ իլեր ցոյց կու տան մանելու եւ հիւսելու սովորութիւնը. գտնուած են նաեւ նրբահիւս բամպակի ծուէններ:

Բամպակի բաբելոներէն եւ յունարէն անունները (առաջինը Sindhu, երկրորդը Sindon) միշտ այնպէս ցոյց տուած են թէ բամպակամշակութեան հայրենիքն եղած է Ինդոսի հովիտը:

ՀԱԳՈՒՍՏԵՂԷՆ ԵՒ ԶԱՐԴԵՂԷՆ

Բարձր գետակարգի այրերը կը հպնէին երկու տեսակ հագուստներ. շապիկ մը կամ բաճկոնակ մը, որ միայն կուրծքը կը

ծածկէր, նախնական սումերական շապիկին նման, եւ պարզ կամ նախշուն գիսի մը, նեռուած ձախ ուսին վրայ եւ աջին տակ՝ այն ձեւով որ աջ բազուկը ազատ ըլլայ: Այրերը ունէին կարճ մօրուքներ եւ պեխեր, շրթունքին վերի մասը երբեմն ածիլուած, ինչպէս Սումերի մէջ, երբեմն ոչ: Անոնց մազերը ճակատէն դէպի ետեւ տարնըւած եւ գլխուն ետեւի կողմը հանգուցուած էին եւ գանգի մէջ դրուած՝ ամուր պահելու համար: Մէր ձեռքն անցած միակ կնոջական արձանի մը վրայ մազերը կ'երեւան թոյլ կերպով ետեւ թնկած վիճակի մէջ. սակայն խնդիր է թէ տիրապետող ձեւը ա՞յս էր թէ ոչ: Սատին դասակարգերուն մէջ մարդիկ բոլորովին մերկ կը պատէին, իսկ կիներըը իրենց մէջքին վրայ նեղ հագուստ մը կը կրէին, թէեւ պզտիկ արձանի մը մէջ պարուհի մը այդ ալ չունի: Զարդեղէններըը ազատօրէն կը կրէին բոլոր դասակարգերն ալ. այրերն ու կիներըը կը կրէին մանեակներ եւ մատնիներ, իսկ կիներըը՝ օղեր, ապարանջաններ, գօտիներ եւ ոտքի օղակներ: Հարուստներու զարդեղէններըը ոսկիէ եւ արծաթէ էին, կամ ոսկեպատ պղինձէ. կապոյտ յախճապակիէ, փղոսկրէ, սարդիոնէ, յասմկաքարէ, եւ զանազան բազմագունեան քարերէ: Իսկ աղքատներու զարդեղէններն էին գլխաւորաբար խեցեղէն կամ բրտեղէն: Բացի ոսկիէ եւ արծաթէ, Ինդոսի բնակիչներըը ընտանի էին պղինձի, թիթեղի եւ կապարի: Պղինձը ազատօրէն կը գործածէին զէնքերու, գործիքներու եւ առանին պէտքերու համար: Պղինձը դիւրաւ կը առացուէր արեւմտեան կողմէ Բելուջիստանէն, արեւելեան կողմէ Ոսկեբուտանայէն, իսկ հիւսիսէն՝ Աֆղանիստանէն: Անոգ գտնելը աւելի դժուար էր եւ հաւանաբար կը ներածուէր Միջագետքի կամ Սումերի ճամբով աւելի արեւմուտքէն: Թէ՛ Հարապպայի եւ թէ Մոհէնճոյ-Դարոյի մէջ զէնքերու սակաւութիւնը զարմանալի է. ցարդ գտնուած միակ զէնքերն են՝ քանի մը մականի գլուխ, կացին, գաշոյն, նետի կամ թերեւս նիզակի գլուխներ: Այնպէս կը թուի թէ այս քաղաքները շատ քիչ ծանօթ էին կռիւներու:

ԻՆԴՈՍԻ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐՈՒՆ ԱՐՈՒԵՍՏԸ

Ինդոսի արուեստը բոլորովին տարբեր է դրացի ուրիշ երկիրներու արուեստէն. այստեղ հետաքրքրական տարրեր կան անոնց միջեւ: Մանաւանդ ազատատեսր ցուլերու եւ կարճ եղջիւրաւոր արջառի փորագրուած կնիքներու եղջիւրներուն վրայ պատկերները աչքի կը զարնեն յղացումի լայնութեամբ եւ գիծի ուժեղ զգացումով մը, որուն հաւասարը չկայ Էլամի, Միջագետքի կամ Եգիպտոսի ժամանակակից պատկերագրական արուեստին մէջ: Նոյնպէս յախճապակիէ շինուած մանրանկար խաչերը, կապիկները, շուներն ու ակիւռները ա՛յնքան բարձր արժէք կը ներկայացնեն, որ նման արուեստ կարելի չէ տեղադրել Քրիստոսէ 4000 կամ 3000 տարի առաջ: Ինդոսի բնակիչները առանին ազատական ամաններըը հոդէ էին: Անոնք զանազան

ձեւեր ունէին եւ իւրաքանչիւրը որոշ նպատակի կը ծառայէր: Այս պարագան ցոյց կու տայ թէ անոնք նախապէս զարգացման երկար շրջան մը ունեցած են, թէեւ շատ տարօրինակ է որ ամանները շատ քիչերը միայն կոթ ունին: Բուռեղէններէն մեծ մասը չէ նախշուած եւ պարզ կարմիր է, սակայն նկարէն ամաններն ալ անսովոր չեն: Իբրեւ ընդհանուր օրէնք, պատկերները նկարուած են սեւով՝ մութ կարմիր կաւի մը վրայ, ու կը բաղկանան երկրաչափական եւ նրբաքանդ խորհրդանշաններէ՝ պատահական կենդանիներու նկարներով: Աբձանագրուած կնիքներու եւ դրոշմներու եւ ուրիշ առարկաներու ներկայութիւնը գրեթէ իւրաքանչիւր շէնքի մէջ, բաւականաչափ ապացոյց մըն է թէ անոնց բնակիչները ընտանի էին գրելու արուեստին: Միայն յայտնի չէ թէ ի՛նչ նիւթով կը գրէին — Միջագետքի մէջ սովորաբար գործածականն էր կաւը:

ՅՈՒՂԱՐԿԱՒՈՐԱԿԱՆ ՍՈՎՈՐՈՅԹՆԵՐ

Մոհէնճոյ-Դարոյի մէջ գտնուած են կմախքներու երկու մեծ դէզեր. մէկը տունէ մը ներս, միւսը փողոցին մէջ: Կը թուի թէ ասոնք զոհերն են եղերերգութեան մը — թերեւս ջարդ կամ ժանտախտ: Չկայ ո եւ է ապացոյց թէ մեռելները սովորաբար ի՛նչպէս կը թաղուէին: Սակայն Մոհէնճոյ-Դարոյի մէջ գտնուած է թաղումի անսովոր օրինակ մը, «մասնակի» թաղում կոչուած, որուն նը-մաններըը գտնուած են Նալի (Բելուջիստան) եւ Մուսեանի մէջ (Աբեմատեան Պարսկաստան): Այս թաղումին յատկանշական գիծն այն է, որ կմախքին մէկ մասը միայն կը թաղուի՝ հանգուցեալին պատկանած կարգ մը զոհ ամաններուն եւ ուրիշ առարկաներուն հետ: Մարմինը նախապէս կա՛մ անգղներու առջեւ դրուած է (ինչ որ շատ հաւանական չէ) կամ ուրիշ տեղ թաղուած է: Տակաւին չէ յայտնըւած թէ այս կարգի մասնակի թաղումներ բացառութի՞ւն էին թէ օրէնք՝ Ինդոսի քնակչութեան մէջ: Դիակիզումի սովորութիւնն ալ ունէին անոնք. այդ կ՛ապացուցանեն Հարապպայի մէջ գտնուած կրմինաբէ պղտիկ շէնքեր, նման հնդկական սամադհիներուն, որոնք կը պարունակեն մոխրային ափիներ, ինչպէս նաեւ հալթայատակ մը՝ մասամբ ծածկուած աճիւններով եւ կէս-ածխացած ոսկորներով: Ապացուցուած է որ վերեւ նկարագրուած ինդոսեան քաղաքակրթութիւնը տարածուած էր Բելուջիստանի եւ Վէզիրիստանի, ինչպէս նաեւ Սինդի եւ Պունճաբի վրայ. նոյնպէս փաստեր կան ապացուցանող թէ անիկա կը տարածուէր աւելի արեւելք՝ Կուչի եւ Կաթիավարի վրայ: Դեռ չէ հաստատուած թէ անիկա կ՛ընդգրկէ՞ր նաեւ Ռաճպուտանան, Հինդուստանը եւ Գանգէսի հովիտը: Քարէ եւ պղինձէ գործիքներ գտնուած են Հիւսիսային Հնդկաստանի մեծ մասին մէջ, ու գրեթէ ընդունուած իրողութիւն մըն է թէ Ինդոսի այս մեծ քաղաքակրթութիւնը զգալի եղած էր արեւելքի, ինչպէս նաեւ արեւմուտքի մէջ: Ասոյգ է թէ շատ մը հասարակաց գիծեր կան Ինդոսի, Սու-

մերի, եւ Բաբելոնի քաղաքակրթութեանց միջեւ, եւ թէ մտիկ հաղորդակցութիւններ եղած են երկու երկիրներու միջեւ, թէ՛ ծովէն եւ թէ ցամաքէն՝ Սիրոնի եւ Պարսկաստանի միջոցաւ: Միւս կողմէ, նոյնպէս ստոյգ է թէեւ այս երկու քաղաքակրթութեանց միջեւ տարբերութեան կէտերը աւելի բազմաթիւ են եւ ակնաբախ քան նմանութեան կէտերը: Առ այժմ չկայ փաստ մը թէ ցեղային, ու նոյն իսկ լեզուական կապ մը եղած է երկու ժողովուրդներուն միջեւ:

ՍՈՒՐԻԱ

ԿԱՏՆԱՅԻ ՍՓԻՆՔՍԸ

Ֆրանսացի երիտասարդ հնագէտ կոմս դիւ Մէնիլ դիւ Բիւիսոն 1927ի ապրիլին Համայէն 18 քիլոմեթր դէպի հիւսիս-արեւելք Մ'իշրիֆէ գիւղին՝ Տաքէտ ընտանիքին պատկանող ընդարձակ հողերուն մէջ երեւան հանեց նշխարները հին քաղաքակրթութեան մը, մոռցուած 3000 տարիներէ ի վեր, եւ որուն մայրաքաղաքը՝ Կատնա կը գտնուէր ճիշտ այդ փոքրիկ գիւղին տեղը: Մ'իշրիֆէի եկեղեցիին խիստ մօտիկ գտնուեցան ափնիները տաճարի մը, որ ատենօք նուիրուած էր Նին-Եգալ (Nin-Egal) կոչուած տատուածուհիի մը: Ատոր պաշտամունքը նախ սկսած է Աբրահամի հայրենիքին՝ Ուրի մէջ եւ Ք.ա. 3000 տարի առաջ անկէ տարածուած է մինչեւ Պոնդէսի գետեղերայ քաղաքները, մանաւանդ մինչեւ Կատնա (այժմ Մ'իշրիֆէ): Նին-Եգալի տաճարին գանձը ամբողջովին անհետացած է, սակայն գտնուած է անոր կահոցուցակը գրեթէ անեղծ: Այս երկար ցանկը, գրուած բաբելոնեան լեզուով, կը կազմէ ամէնէն ընդարձակ արձանագրութիւնը, որ երբեք գըտնըւած ըլլայ ամբողջ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ: Այս խիստ կարեւոր վաւերագիրը կը վկայէ թէ, Սուրիոյ պատմութեան սկիզբէն իսկ, երկիրը ուղղակի եւ սերտ յարաբերութեան մէջ էր Մ'իջագետքի ծովասուր թագաւորութեանց հետ: Մինչդեռ ո եւ է ակնարկութիւն չկայ Եգիպտոսի մասին:

Կատնայի դիցուհի՝
Նին-Եգալի
բրոնզէ արձանը

Սակայն Եգիպտոսի հետ կապը ի յայտ կու գայ ուրիշ ձեւով մը: Նին-Եգալի տաճարին շրջափակին մէջ իսկ, ճիշտ գանձի կահա-

ցուցակին մօտ գտնուեցաւ պատաքարէ (diorite) սփինքս մը, որուն թաթերուն մէջտեղ փորագրուած է Եգիպտոսի ԺԲ Հարստութեան փարաւոններէն Ամէնէմհատ Բ.ի աղջկան՝ իշխանուհի Իտայի անունը: Այս սփինքսը ինքնին կը բաւէ ցոյց տալու թէ Աշմոզիաններու եւ Թութմոզիաններու նուաճումէն առաջ, Ի դարուն, Ք. Ա., Կեդրոնական Սուրիան յարաբերութեան մէջ էր Նեղոսի հովիտին հետ: Միջին Էի մէջ գտնուած այս անհերքելի փաստերէն առաջ, Եգիպտոսի գրականութեան մէջ թանկագին ցուցմունքներ կային Սուրիայ եւ Եգիպտոսի վաղեմի յարաբերութեանց մասին, սակայն ցարդ կարեւոր ուշադրութիւն չէր դարձըւած աստր վրայ, գուցէ անոր համար որ հնագիտութիւնը զանոնք չէր հաստատած դեռ:

Նին-Եգալի տաճարին սփինքսը

Բերլինի մէջ պահուած նշանաւոր պապիրոս արձանագրութիւն մը, զոր Մասպէրոյ թարգմանած է իր «Contes populaires de l'Ancienne Egypte» գործին մէջ, մեզի կը տեղեկացնէ արդարեւ թէ եգիպտացի իշխան մը՝ Սինուհէ՝ որպէս Ամէնէմհատ Ա.ի, Սուրիա ճամբորդած էր, եւ որ Բիբլոսի մէջ կեցած էր դէպի Կեդեմի երկիրը, այսինքն «Արեւելքի երկիր»ը: Կեդեմի մեծերէն մէկը մարդ ղրկեց՝ Սինուհէն հրաւիրելու համար. «Եկո՛ւր, ըսաւ անոր, քնակէ իմ մօտս, հոս պիտի կրնաս լսել Եգիպտոսի լեզուն»: Կը պատմուի թէ Սինուհէ այդ իշխանին մօտ հանդիպեցաւ «կարգ մը Եգիպտացիներու, որոնք անոր հիւրերուն մէջ կը գըտնըւէին»: Սինուհէ կը հաստատուի երկրին մէջ, եւ թագաւորը, որուն փեսան կը դառնայ, իրեն կու տայ ամբողջ նահանգ մը, Ա.յա (Aïa) անունով: «Ահիկա երկիր մըն է, որ թուզ եւ չամիչ ունի, եւ իր ուներած ջուրէն աւելի գինի կ'արտադրէ: Մեծաքանակ մեղր կայ հոն, ինչպէս նաեւ ձիթենի եւ պաղատու ծառեր: Հոն կը գտնուի գարի, ցորենն ու արջառը անհաշուելի են»: Սուրիոյ բոլոր շրջաններն ալ Կեդեմի երկրին Ա.յա գաւառին պէս բարեբեր չեն: Ահնօք Կեդեմը կը փնտռուէր Պաղեստինի կամ Հաւրանի մէջ. այժմ աւելի քան ճշմարտանմանն կը նկատուի թէ Կեդեմը կը համապատասխանէ Հմա գաւառին, կամ աւելի ճիշտ Կատնայինն, քանի որ այդ դարուն Հմա չկար դեռ եւ թէ հռոմէական շրջանէն առաջ այդ քաղաքը չի յիշուիր ո եւ է տեղ: Ըթէ իրապէս Բիբլոսէն մեկնելէ վերջ, Սինուհէ դէպի երկրին ներսերը մտած է, անպայման անցած պէտք է

ըլլայ Շաբտունայի կիրճէն (այսօր Քալա՛աթ-էլ-Հոսն), հիւսիսային Լիբանանի եւ Նասայիրիներու կամ Ալէվիներու լեռներուն միջեւ, եւ ի վերջոյ հասած է Որոնդէսի վրայի պարտէզները, որոնք դեռ այսօր ալ այնքան հարուստ են:

Այս պայմաններուն մէջ, զարմանալի չի թուիր որ երբ երկու երեք սերունդ առաջ Եգիպտոսի փարաւոն Ամէնէմհատ Գ., ուրիշ նուէրներու կարգին, Բիբլոսի իշխանին ղրկեց ակեզանակ անօթ մը, նոյն գերդաստանէն իշխանուհի մը՝ Իտա, Կատնայի տաճարին նուիրած ըլլայ այն Սփինքսը, որ Միշրիֆէի մէջ գտնուելով այժմ փոխադրուած է Բէյրութ եւ որ շուտով Դամասկոսի «Սուրիական Ազգային Թանգարան»ի գլխաւոր առարկան պիտի կազմէ:

ԴՈՒՐԱ-ԵՒՐՈՊՈՍԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

Դուրա գտնուեցաւ դիպուածով մը: 1921ին, անգլիացի հարիւրապետ Մըրֆի, որ իր սիփահիներով կը գրաւէր Դէր-Զորի բարձունքը, Սալհիյէ գիւղին մէջ գտաւ որմանկարներ, խիստ լաւ վիճակի մէջ պահպանուած, զորս Բաղդադ ղրկեց: Հոն հնութեանց տեսչուհի օրիորդ Գէրթրիւդ Բէլ անմիջապէս գնահատեց անոնց կարեւորութիւնը եւ տեղւոյն վրայ ուսումնասիրութիւն կատարելու համար Սալհիյէ (Դուրա) ղրկուեցաւ Պրոֆ. Ճէյմս Բրէստըդ: Սակայն երբ հնագէտը հասաւ, անգլիացի պինուորները հրաման առացած էին այդ շրջանը պարպելու: Քանի մը լուսանկարներ միայն առնուեցան եւ պեղումները հողով ծածկուեցան, դժբախտաբար շատ աճապարանքով: Որովհետեւ, երբ հաշտութենէն յետոյ Սալհիյէ ֆրանսական հոգատարութեան ենթարկուեցաւ, ֆրանսացի պինուորները տեսան որ Բէդէվիները կրօնական մոլեռանդութենէ մղուած, որմանկարներու դէմքերը անդամահատած էին եւ մեծ որմանկարին մէկ մասը վճասած էր: Պրոֆ. Բրէստըդի գեկոյցին վրայ, Ֆրանսական Ակադեմիան որոշեց պեղումներ կատարել տալ այդ շրջանին մէջ: Զօր. Գուրօ, այն ատեն Սուրիոյ ֆրանսական Բարձր-Կոմիսար, անոր տրամադրեց երկու հարիւր պինուոր եւ յայտնի գիտնական Ֆրանց Կիւմոնտը: Մինչեւ 1923 նոյեմբեր 7 շարունակուող պեղումներու ընթացքին երեւան հանուեցան երկու տաճարներ եւ երկու աշտարակներ, որոնց մէկուն մէջէն գտնուած կարեւոր վաւերագրերու շնորհիւ կարելի եղաւ ճշդել Դուրայի ինքնութիւնը: Կարեւոր է մանաւանդ յունարէն ձեռագիր մը, որ ցարդ այլուր գտնուածներուն ամենահինը կը նկատուի:

Դուրա կառուցուած էր հռոմէական կայսրութեան ծայրագոյն սահմաններուն, Պարթեւներու սահմանապլուխին վրայ: «Դուրա» անունը ծագումով սեմական է: Քրիստոսէ 3000 տարի առաջ, անիկա ծաղկեալ քաղաք մըն էր. հարուստկողմը կը գտնուէր երբեմն արգաւանդ, իսկ այսօր լքուած ընդարձակ դաշտ մը, որ կը տարածուի Եփրատի ամբողջ ալ եզերքի երկայնքին՝ մինչեւ Դէր-Զոր: Այդ թուականին անկէ ոչ հեռու կը ծաղկէին Հանայի եւ Մարիի թագա-

ւորութիւնները: Թէ բախտաբար պեղումները ո՛ եւ է յայտնութիւն չեն ըներ այս շրջաններուն մասին: Դուբա, որուն անունը Եւրոպոսի փոխեցին Յոյները, ծանօթ է կարգ մը հին հեղինակներու, Պոլիբոսէն մինչեւ Մար Մխ Ա.յնի ասորական գործերը: Ըստ Իլիդոր դը Շարաքսի, Մակեդոնական գաղթականութիւն մը հաստատուեցաւ հոն Նիկադորի կողմէ (Սելեւկոս Նիկադոր, 312-286, ծնած Եւրոպոս): Ներսէսի վրայի միջնաբերդը կառուցանողը նոյնպէս այս Նիկադորն է: Քաղաքին ներքին մասը բաժնուած էր ուղիղ փողոցներով, քառակուսի շէնքերու, համաձայն ճարտարապետական այն ոճին, որ կը գործադրուէր Բաբելոնի մէջ Ն. Ք. 2000 թուականէն առաջ եւ որ ճարտարապետ Հիպպոդոմոս Միլէցի ներմուծած էր հելլէնական երկիրները: Տուները ուղղանկիւն էին, կեդրոնական բակով, առանց գաւիթի, եւ ըստ արեւելեան սովորութեան, շինուած ալիւտէ պատերով, քարէ հիմի մը վրայ: Երեւան հանուեցան քանի մը տաճարներ որոնց առաջինը՝ նուիրուած Նանայիա աստուածուհիին — որ Յոյները կը նոյնացնեն Ատեմիսի հետ, որոշապէս բաբելոնեան տիպէ է: Անոր հետ միասին կը պաշտէին նաեւ Հադադ աստուածը: Գտնուեցան քանի մը քանդակներ, ի մէջ այլոց գեղեցիկ Ափրոդիտէ մը, հաւանաբար բերուած Սուրիայէն:

Մխս տաճարը, կառուցուած ամրոցին մէկ անկիւնը, Պալմիրիոյ աստուածութեանց ի պատիւ կանգնուած սրբավայր մըն է: Բրէսսըդ այստեղ գտաւ բիւզանդական գեղեցիկ նկարներ:

Այս յիշատակարաններուն ամբողջութեան շնորհիւ, Ժրանց կիւմոնտ կրցաւ կազմել Դուրայի պատմութեան գլխաւոր գիծերը, սկսեալ Մակեդոնական գաղութին հոն հաստատուելէն (մօտաւորապէս 300 թուականին, Ք. Ա.) մինչեւ պալմիրեան տիրապետութեան կործանումն ու այդ քաղաքին լքումը:

Այս պեղումները, որ այնքան օգտակար արդիւնքներ տուին, այժմ կը շարունակուին յայտնի գիտնական Մօրիս Պիլէի հսկողութեան տակ: Յիշեալին կը գործակցի Մխցեալ Նահանգներու Էյլ Համալսարանը, գլխաւորութեամբ Պրոֆ. Մայքըլ Ռոսթովցէֆի: 1927ի ամառը Պիլէ սկսաւ իր հետազօտութեանց եւ կարգի դրաւ ամրոցը: Մօրիս Պիլէի գիտական մարմինը 1928 փետր. 28ին վերադարձաւ Բէյրութ, պեղումները շարունակելու համար: Կը յուսացուի որ նոր պեղումներով կարելի պիտի ըլլայ երեւան հանել Մակեդոնական գաղթականութենէն առաջ հոն ծաղկած սումերական փայլուն քաղաքակրթութիւնը:

ՎԵՐԻՆ ԾԷԶԻՐԷ

1927 օգոստոս ամսուն Ժրանսայի Արձանագրութեանց եւ Գեղեցիկ Գպրութեանց Ակադեմիան ու Սուրիոյ Բարձր-Կոմիսարութիւնը պաշտօն յանձնեցին յայտնի գիտնական կրօնաւոր Պուադըբարի (Rév. Père Poidebard), որպէսզի հնագիտական պրպտումներ կատարէ

վերին Ճէպիրէի մէջ, Աստղուբի եւ Ճաղճաղի ուազանին մէջ: (Հ. Պուադըբար մօտէն ծանօթ է Հայերուն, քանի որ այցելած է Հայաստան եւ կարգ մը ուսումնասիրութիւններ հրատարակած մեր երկրի մասին Revue des Etudes Arméniennesի մէջ. ետքէն անոնք իբր գրքոյկ ալ հրատարակուեցան): Հ. Պուադըբարի գիտական արշաւախումբին 1927ի պրպտումներուն նպատակն էր շարունակել Վերին Միջագետքի ճամբաններուն ուսումնասիրութիւնը եւ գտնել Յուլիանոս կայսեր հռոմէական սահմանապլուխին իսկական գիծը: Ծրանասցի օդանաւորդներու կողմէ նախապէս կատարուած հետազօտութենէ մը վերջ, Հ. Պուադըբար պատմական աշխարհագրութեան ճշգրիտ մէկ կէտին վրայ յարձակելով՝ շատ լաւ արդիւնքներ ձեռք բերաւ: Թէլ Բրակի կողմերը նշմարուած էին բազմաթիւ հռոմէական բանակատեղիներ: Ծովու մակերեսէն 100 մետր բարձր գետնի մը վրայ կատարուած պեղումներ երեւան հանեցին աշտարակի ափինքներ: Մէկ մետր փորելով, հասկցուեցաւ որ հոն կար հին հռոմէական դղեակ մը (castellum): Անոր յատակագիծն ու կառուցուածքը ցոյց կու տային թէ շինուած է զինուորական ճարտարապետի մը կողմէ Յուստինիանոսի օրով, Դուրայի եւ Անտիոքի վերաշինութեան շրջանին: Դղեակին գլխաւոր կէտերը գտնելէ եւ անոր յատակագիծը կազմելէ վերջ, արշաւախումբը կրցաւ երեւան հանել Թէլ Բրակի շուրջի ամրութեանց ամբողջութիւնը: Զորս ամրացուած բանակատեղիներ երեւան հանուեցան ամրոցին շուրջը եւ կարելի եղաւ գտնել ռազմագիտական կապը հին հռոմէական ամրոցներ Մարդինի, Մծբինի եւ Սինգարայի հետ:

ԲԷՅՐՈՒԹԻ ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Սուրիոյ զանազան ուրիշ կէտերուն վրայ եւս պեղումներ կը կատարուին: Հնութիւններ գտնուած են նոյնինքն Բէյրութի կեդրոնին մէջ: Սակայն այդ աւարկանները ժամանակին քանդուած ըլլալով, կարելի չէ եղած դեռ վերջնապէս հաստատել թէ ո՛ր շրջանին կը պատկանին: Ընդհանուր կարծիքն այն է թէ Հերովդեան շրջանէն մնացած են: Ալէնպի փողոցին ուղղահայեաց, երեւան հանուեցան կրկնակ սիւնաշարերու խարիսխներ, որոնց մեծ մասին վրայ, ո եւ է բան չկայ. իսկ ութ մետր երկայնութեամբ միակտուր հիանալի սիւներէն անսաղարտ պահուած ամենամեծ կտորը հազիւ 3 մետր 50 երկարութիւն ունի: Սիւներուն գլուխը պատկող գեղաքանդակ խոյակներէն անդամահատուած կտորներ միայն մնացած են, ամէնէն խոշոր կտորը խոյակին կէսը միայն կը ներկայացնէ: Ծրանասկան ծովային զինուորներու օժանդակութեամբ, պեղումները առաջ կը տարուին եւ պեղօններէն արդէն իսկ փոխադրուած են մօտը այն հողին, որուն վրայ շուտով պիտի կառուցուի Բէյրութի նոր թանգարանը, Րէվիդանի պողոտային եւ Դամասկոսի ճամբուն անկիւնը: Պեղումներ կը կատարուին նաեւ Սուրիոյ հետեւեալ վայրերուն մէջ. —

Բիբլոսի մէջ Պ. Դիւնան կը շարունակէ իր նախապէս սկսած հետազօտութիւնները։ — Վերին Ձեզիրէի մէջ, պեղումներ կը կատարեն նաեւ Ֆրանս. Ինստիտուտի անդամ եւ Լուվրի թանգարանին տնօրէն Թիւրօ-Դանժէն եւ Լիէժի համալսարանի Պրոֆ. Դոսէն։ Առանք հետազօտութիւններ կ'ընեն Ապլան-Տաշի մէջ, որ առեղծուածներու վաւերագրեր հայթայթած է։ Ցրանսացի գիտնականը այստեղ գտած է ընդարձակ տաճար մը, երկու դուռներ՝ ծածկուած աստրական արձանագրութիւններով, որոնք կը պարզեն տաճարի շինութեան պատմութիւնը, երկու մեծ բարձրութեամբ արձան մը եւն.։ Կը հաստատուի թէ այդ տաճարը շինուած է Քրիստոսէ 1200 տարի առաջ։ Թէլ-Ասմարի մէջ գտնուած են որմանկարներ՝ ծածկուած խիտ թանկարժէք հիթիթեան արձանագրութիւններով։

Թէլ-Շալաֆի մէջ (Խաբուրի վրայ) Բարոն Մաքս ֆոն Օպպենհայմ կը շարունակէ իր կարեւոր փնտռտուքները, որոնք մ'ընդգծեն մեծ լոյս կը սփռեն քաղաքակրթութեանը վրայ Միտաննիի երկրին, որ կը գտնուէր Ասորական եւ Հիթիթեան կայսրութեանց մէջտեղ, եւ որուն թագաւորները իբրեւ վեհապետ ընդունած են Ժ.Ք. Հարիւրամեակներ։

Սուէյտիոյ մէջ, Հանրի Սէյրիգ, անդամ Աթէնքի Ցրանսական Դպրոցին, կը հետազօտէ Սելեւկիոյ Ագորան, որուն այցելած էր 1926ին՝ Պէրդիզայի հետ միասին։

ԵԳԻՊՏՈՍ

ՏՈՒՏԱՆԽԱՄԷՆԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԸ

Եգիպտոսի մէջ Տուտանխամէնի փարաւոնի դամբարանին լոյս աշխարհ բերուիլը վերջին տարիներու հնագիտական մեծագոյն գիւտերէն մէկը եղաւ։ Այդ դամբարանին բոլոր գանձերը չեն պարզուած գեռ եւ խուզարկութիւնները առաջ կը տարուին հանգուցեալ Լորդ Կարնարվոնի ընկեր Հոուըրդ Կարտըրի կողմէ։ 1927-1928 եղանակի ընթացքին կատարուած աշխատութեանց տեղեկագիրը կը յայտնէ թէ դամբարանի երրորդ սենեակին մէջ գտնուեցաւ 18 նաւակներէ բաղկացած տորմիղ մը։ Դամբարանին մէջ տորմիղին մը գոյութիւնը կը հաստատէ այն աւանդութիւնը թէ Եգիպտոսի մէջ հին սովորութիւն էր մեռելներուն ընկերացնել մանրանկար նա-

Տուտանխամէնի դամբանէն հանուած նաւակներ

ակներ հետեւեալ զանազան նպատակներուն համար. — որպէս զի մեռելը կարենար հետեւիլ Արեւի շրջանին՝ երկրին շուրջ, որպէս զի այդ նաւակներով մասնակցէր այն խաղերուն, զորս Ոզիրիսի հայրը Նորտա աստուածը կը կազմակերպէր ճահիճներուն մէջ: Նոյնպէս, որպէս զի մեռելը այդ նաւերով սուրբ ուխտի երթար Ոզիրիսի սըրբազան քաղաքը՝ Աբիդոսի մէջ. ու վերջապէս՝ որպէս զի մեռելը Եղիւպտոսը՝ Աբիդոսի մէջ, ու վերջապէս՝ որպէս զի մեռելը Եղիւպտոսը՝ Աբիդոսի մէջ.

Կարմրերի գտած ամէնէն հետաքրքրական առարկան է այն հրաշալի կանոպին — խորհրդանշական կափարիչով տնտուկ մը — որուն չորս ընդունարաններուն մէջ պահուած են Տուտանխամէնի փարաւոնին աղիքները: Մարմին մը զմռսելու եգիպտական հին դրութեան համաձայն, աղիքները առանձին կը պահուէին կանոպեական չորս բաղուղներու մէջ, որոնց կ՚ընկերանային չորս Ոգիներ՝ կափարիչի ձեւին տակ: Այս ոգիները մասնաւոր պաշտպանութեանը տակ էին չորս Աստուածուհիներու՝ Իզիս, Նէփթիս, Նէյթ եւ Սէլկէտ: Գիտնի որ, ըստ հին դիցաբանութեան, այս չորս Ոգիները օգնեցին Ոզիրիսի իր դժբախտութեանց մէջ եւ ազատեցին զայն անօթութենէ ու ծարաւէ, անոնք կոչուեցան նոյն ծառայութիւնը մատուցանել մեռելներուն համար ալ:

Ինչպէս պատկերէն ալ կը տեսնուի, աղիքները պարունակող այս գեղակերտ տապանակին վրայ, կափարիչի ձեւին տակ, իբրեւ պա-

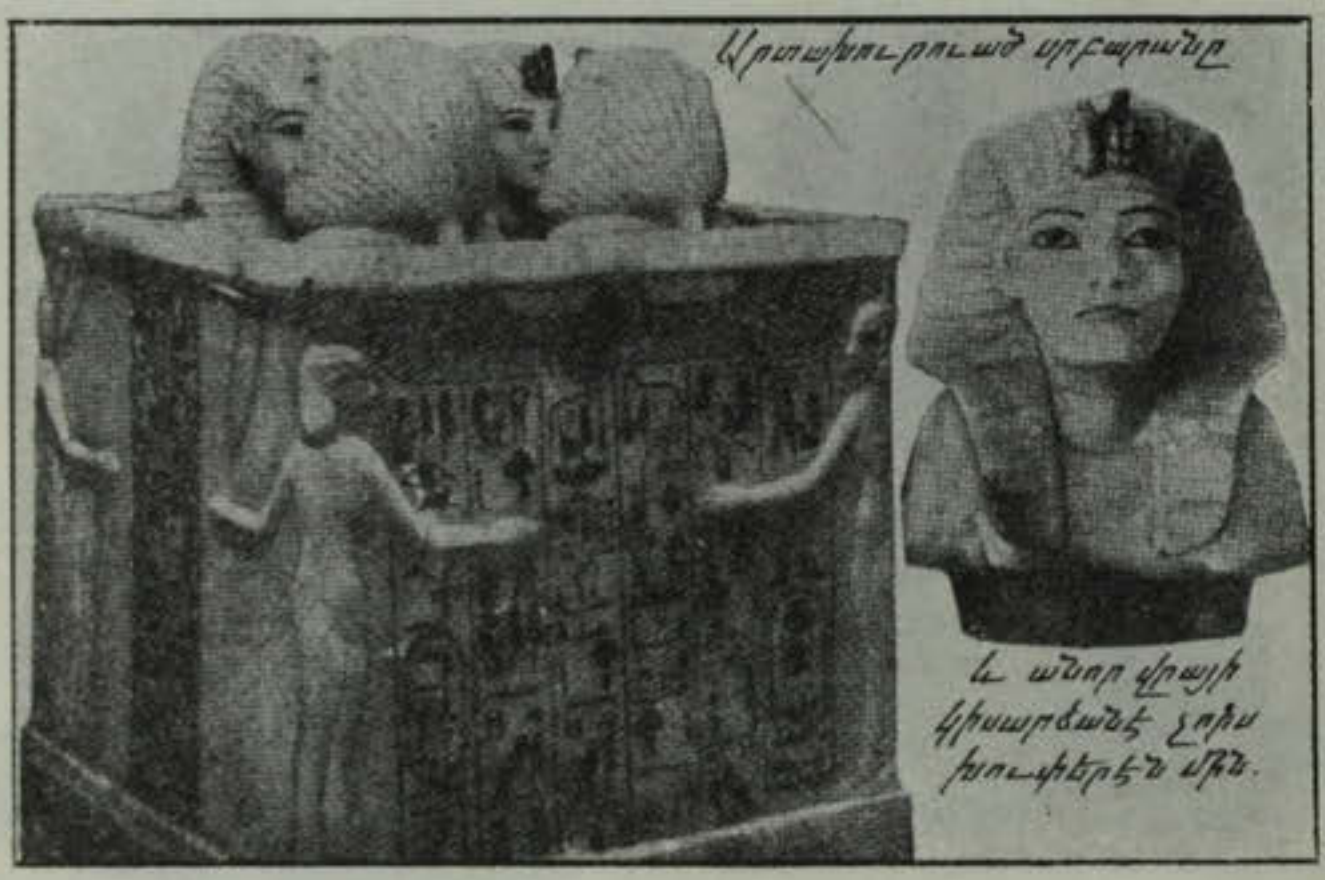

հապան կը հսկեն վերոյիշեալ չորս Ոգիները, ա՛նքան կենդանի աչքերով: Ամբողջ կառուցուածքը ոսկեզօծուած է, վրան կան շարքերով կապրաններ, իսկ բուն տնտուկը կիսաթափանց ալաբաստրէ է: Հօսըրդ Կարտըր հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ իր գտածները. — Տնտուկը՝ ոսկի վերնայարկով, կը հանգչի արծաթ կոթերով վանդակաձեւ մը վրայ, ծածկելով այն չորս ընդունարանները, որոնք կը պարունակեն մանուկ թագաւորին աղիքները: Երբ տնտուկին խուփը բացուեցաւ, մէջտեղ ելան մարդու գլուխով չորս ալաբաստրէ կափարիչներ, գեղեցկօրէն քանդակուած: Ասոնք կը ծածկէին բացուածքները ընդունարաններուն, որոնց իւրաքանչիւրը իր կարգին կը պարունակէր ոսկէ մանրանկար գաղտ մը, ոսկերչական արուեստի մէկ մէկ հրաշակերտներ: Անոնք կատարեալ նմանութիւններն են այն

մեծ ոսկէ դագաղին, որուն մէջ կը հանգչի ինքը թագաւորը. նոյն իսկ անկէ աւելի գեղեցիկ դրուագուած է: Չորրորդ սենեակին մէջ կային ամէն տեսակ մեռելական առարկաներ, զորս անկարելի է նկարագրել: Հոն կը տեսնուէին անկողիններ, աթոռներ, ոտնաթոռներ, ծունկի բազմոցներ, խաղասեղաններ, նաւակներ, պատուղի սակառներ, ալաբաստրէ անօթներ, գինիի զլուղներ, նիզակներ եւ ուրիշ զէնքեր, խաղալիքներ եւ ամէն տեսակ տուփեր, որոնց պարունակութիւնը տարտղնուած էր ամէն կողմ: Հակառակ Երրորդ սենեակի խիտ կանոնաւոր եւ անեղծ վիճակին, Չորրորդ սենեակը տակնուվրայ էր: Կասկած չկայ որ ժամանակին գողեր այցելած էին այս դամբարանը եւ հաւանաբար իրարու հետ կռուած էին՝ աւարը բաժնելու համար: Այս խառնափնթոր վիճակէն կ'եզրակացուի թէ երկու առանձին գողութիւններ պատահած են, մէկը մեռելները, միւսը ալաբաստրէ զլուղներուն մէջի թանկարժէք իւղերը գողնալու համար: Երկրորդ գողութիւնը հաւանաբար կատարուած է կարգ մը տարեպաս պաշտօնեաներու կողմէ, որոնք դամբարանին վերջնական փակումէն առաջ, այդ սենեակին մէջ մուտք ունէին:

Գտնուած առարկաները դեռ ամբողջովին չեն քննուած, սակայն անոնք կը պարունակեն՝ գեղաքանդակ փղոսկրէ սակառ մը, ապակիէ, յախճապակիէ եւ փղոսկրէ գլխաղարդեր, կաշիէ ղրահ մը, շատ սիրուն աթոռ մը եւ բազմոցներ, երկու խաղասեղան իր կազմածներով եւ բռնակէ սուր մը:

ԹՈՒՐՔԻԱ

ԲԻԶԱՆԴԱԿԱՆ ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ

*1927*ին եւ *1928*ին անգլիական գիտական մարմին մը պեղումներ կատարեց Պոլսոյ մէջ՝ բիւզանդական հնութիւններ երեւան հանելու համար: Կատարուած նախնական աշխատանքներուն հետեւանքով կարելի եղաւ ճշդել Ձիարճախարանի (Hippodrome) եւ Հանդիսականներուն յատկացուած քարէ սանդուխներու դիրքը: Ամբողջ հետազօտութիւնները կարելի պիտի ըլլայ 15 տարիէն միայն վերջացնել: Պեղումներուն համար ընդհանուր ծախք կը հաշուուի 50,000 անգլ. ոսկի: Թուրքիոյ պետական թանգարաններու անօբէնութիւնը կ'աջակցի անգլիական հետազօտիչ մարմինին, որուն նախագահն է Կաստէն:

Երբ Մեծն Կոստանդին Հռոմէական կայսրութեան մայրաքաղաքը Հռոմէն Բիւզանդիոն փոխադրեց, առաջին գործը եղաւ ընդարձակել եւ բարեզարդել իր նոր ոստանը, եւ բազմաթիւ շինութիւններու կողքին շինեց նաեւ Կոստանդինի հրապարակը (Forum): Այս վերջինը կայսերական մեծ պալատներուն հետ միացուեցաւ Վոսփորի եւ Մարմարայի միացման կէտին վրայ՝ Mese կոչուած պողոտայով մը, որուն երկայնքին կ'ենթադրուի թէ երկու կողմէն սիւ-

նաշարեր շինուած էին: Պեղումներ կատարուեցան Պոլիս-Դիւան Եօլուի հարաւային կողմը այն կէտին վրայ, որ գրէթէ ճշդիւ կը համապատասխանէ Բիւզանդական պողոտային, ինչպէս նաեւ Կոստանդինի հրապարակին մէջ, հարաւակողմը Կոստանդինի Սիւնին, որ ամիկօրէն կը կոչուի Չէնբէրլի թաշ: Երեւան հանուեցան բազմաթիւ ուշագրաւ բիւզանդական, հռոմէական եւ նոյն իսկ հելլէնական հնութիւններ: Դժբախտաբար պեղումներու ատեն տեւական կերպով հնագէտներ չէին հսկեր, որով շատ բան կորսուած է: Անգլիացի մը այցելած ըլլալով յիշեալ վայրը, հետեւեալ մանրամասնութիւնները կու տայ այս մասին Թայմզի մէջ (17 փետրուար 1928). —

— Forumի մարմարէ սալայատակը գտնուած է ներկայ փողոցի մակարդակէն 7 ոտնաչափ վար, եւ կը տարածուի ամբողջ հրապարակի երկայնքին: Մարմարի կտորները անկանոն ծաւալ եւ ձեւ ունին, սակայն բոլորին ալ վերի մասը հարթ է: Նախապէս այդ մարմարները խոշոր մուրճերով կը կոտրէին, սակայն խնդրանքիս վրայ գործաւորները բարի եղան զանոնք հանելու առանց ջնասելու: Այդ ձեւով կարելի եղաւ հաստատել թէ այդ քարերը նախապէս մաս կազմած էին յունական եւ հռոմէական շէնքերու: Քարերէն մէկուն վրայ կ'երեւային հետքերը ոսկեպատ ցուցանակի մը, որ նախապէս կցուած էր քարին: Քարերուն երեսի մասին վրայ սիւնի խարխիններ կային: Յարդ գտնուեցան անոնցմէ չորս հատ: Նոյնպէս գլուխնուեցան երկու սիւներու մասեր եւ կորնթեական իոյակի մը կէսը: Չէնբէրլի թաշէն քանի մը ոտք դէպի արեւմուտք, երեւան հանուեցան կմախքներ պարունակող երկու գերեզմաններ: Երկու գերեզմաններու միջեւ կար մարմարէ թերթաքարերու շարք մը, ու գերեզմանները իրենք ալ ծածկուած էին մարմարիոններով: Գերեզմանները կլորցած են իրենց արեւմտեան ծայրին մէջ: Յարդ գտնուածներուն մէջ ամէնէն կարեւորն է հին տապանաքար մը, որ գեռ կանգուն կը մնար իր նախ-

նական տեղը: Անիկա որոշ կերպով ցած էր բիւզանդական մակարդակէն, քարին վերի մասը ներկայ մակարդակէն 13 ոտք վար էր: Քարին ետեւ կային քանի մը սակրներ: Այս քարը հետաքրքրական է, որովհետեւ ցոյց կու տայ դիրքը յոյն գերեզմանատան մը՝ որ բաւական հեռու կը գտնուի Բիւզանդիոնի հին յունական պարիսպներէն: Քարին վրայի արձանագրութիւնը Մեգարեան Դորական ոճով է: — Յիշատակութեան արժանի են նաեւ այս պեղումներու ընթացքին երեւան հանուած զանազան բիւզանդական փապուղիները: Երեք զուգահեռական փապուղիներ կան, որոնք կը հետեւին հին պողոտայի ամբողջ երկայնքին, կտրատուած բազմաթիւ աւելի փոքր անցքերով: Առաջին փապուղին լայնքն է 160 սանտիմետր, բարձրութիւնը 210 եւ պատերուն թանձրութիւնը 51 սանտիմետր, մէջէն կոյանոցի նիւթեր կը հոսին: Միւս երկու անցքերուն լայնքն է 80 սանտիմետր: Պատերը շատ անկանոն են, շատ տեղեր քարերը մինչեւ 4 մատնաչափ դուրս կը ցցուին: Նոյն պեղումներուն մասին գրեցին Պալաց թուրք թերթերն ալ: Ձիւմհուրիյէթի համաձայն (13 մարտ 1928), Դիւան Եօլուի վրայ կատարուած պեղումներուն առեն կարգ մը խիստ թանկագին գիւտեր հանուեցան, «Դիարբէկիր քրա՛թխանէսի»ն եւ «Աթիք Ալի փաշա» փողոցին առջեւ: Ամէնէն կարեւորները եւ գիրերով զարդարուած, որոնք հռոմէական շրջանին կը պատկանին ու ձնացած են Քրիստոսէ մէկ դար առաջուան կամ մէկ դար վերջի շրջանէն: Կը կարծուի թէ անոնցմէ մէկը հռոմէացի կայսեր մը տապանաքարն է եւ մեծ արժէք կը ներկայացնէ: Վրան նաւի մը եւ մակոյկի մը պատկերները կան: Ասկէ կը հետեւցուի թէ ծովային կռիւներու մէջ մեծ յաջողութիւն

Դիւան Եօլուէն հանուած բիւզանդական տապանաքար

ձեռք բերած, ծովահէններու դէմ կռուած վեհապետի մը գերեզմա-

նաքարն է ան: Վրան յունարէն արձանագրութիւններ կան, որոնք դեռ չեն կարդացուած: Երկրորդ տապանաքարը նոյնպէս մարմարէ է եւ չորս կողմը արձանագրութիւններ կան: Մէկ կողմը կ'երեւայ ձիաւոր մը, միւս կողմը՝ նստած կին մը, որուն դիմաց անկողնի մէջ երկարած այր մարդ մը: Կ'ենթադրուի որ այս տապանաքարը կը պատկանի Հռոմէացի ցոփ կայսեր մը:

ՀԻՓԻԹԵԱՆ ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Անատոլուի մէջ հիթիթեան հնութիւններ գտնելու համար երկու տարիէ ի վեր Շիկագոյի համալսարանին արեւելեան հիմնարկութեան հաշուոյն պեղումներ եւ հետազօտութիւններ կը կատարուին: Այս գիտական մարմինին նախագահն է գերման ծանօթ հնագէտ Հանս Հէննիգ Ֆոն դէր Օստըն, որուն կ'ընկերանայ Տոքթ. Շմիտ: Ատոնք մասնաւորապէս կը գործեն Բողղատի նահանգին Ալիշար գաւառակին շրջանին մէջ: 1928ի ամառը պեղումներ կատարուեցան Կէվկէնէզ Լերան վրայ, ուր կը կարծուի թէ երեւան պիտի հանուին թանկագին հիթիթեան գանձեր: Յարդ Ալիշար Հիւյիկի մէջ կատարուած պեղումներուն հետեւանքով երեւան հանուեցան բազմաթիւ հնութիւններ, որոնք 200 նամուկներու մէջ դրուելով Էնկիւրի ղրկուեցան: Ատոնք թանգարաններու անօրէնութեան կողմէ քննուելով կը դասաւորուին: Յիշատակութեան արժանի են հողէ շինուած գոյնզգոյն թանկարժէք անօթներ, ինչպէս նաեւ ոսկրէ եւ անագապղինձէ մազի ասեղներ, որոնք բոլորն ալ հին հռոմէական եւ հելլէնական շրջանին կը պատկանին: Ատոնք 1928ի գարնան ցուցադրուեցան Էնկիւրիի ազգագրական թանգարանին մէջ: Պեղումներ կատարուեցան նաեւ Ատանայի եւ Ճարսապլուսի մէջ: Երեւան հանուած հիթիթեան հնութիւններէն 64 խոշոր կտորներ նոյնպէս Էնկիւրի փոխադրուեցան:

Այս առարկաներուն մէջ, որոնց ամէնէն պզտիկը մէկ թոնօ ծանրութիւն ունի, կան հիթիթ թագաւորներու արձաններ, առիւծի եւ թռչունի արձաններ, հիթիթեան մեհենադրոշմներով զարդարուած քարեր: Պեղումները այնքան թանկարժէք եւ բազմաքան են, որ Էնկիւրիի կառավարութիւնը կը մտածէ առանձին հիթիթեան թանգարան մը բանալ: Առարկաները առ այժմ ի պահ

Անցեալ տարի Պոլսոյ Թանգարանէն գողցուելով Փարիզի մէջ վաճառուելէ վերջ կրկին իր տեղը վերադարձուած՝ հիթիթեական սահմռակ:

դրուած են Օգոստոսի տաճարին մէջ։ Բացի հիթիթեան հնութեանց յատկացուելիք թանգարանէն, Էնկիւրիի մէջ վերջացող տարուան ընթացքին բացուեցաւ Ազգագրական թանգարան մը, ինչպէս նաեւ Իսլամական հնութեանց յատկացուած «Հիսար» թանգարանը։ Այս վերջինին մէջ մասնաւոր ուշադրութիւն կը գրաւեն իսլամ հնութեանց յատուկ թանկագին դրամներ։

ԵՓԵՍՈՍԻ ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Վիեննացի յայտնի հնագէտ Պրոֆ. Քայլ, որ Իզմիրի թանգարանի հաշուոյն պեղումներ կը կատարէ Եփեսոսի մօտ, գտած է հռոմէական շրջանէ մնացած շարք մը ատրեկրեայ նկուղներ, որոնց մէջ նաեւ ընդարձակ սրահ մը, որուն մէջ քարոզած է Պօղոս առաքեալ։ Պատերուն վրայ կան բազմաթիւ գունաւոր նկարներ, Ս. Պօղոսի ժամանակէն մնացած։ Իզմիրի մօտակայ աւերակներուն մէջ նոյնպէս երեւան եկած են հռոմէական շրջանէն մնացած կարգ մը հնութիւններ, որոնց մէջ ամէնէն արժէքաւորներն են 56 կանթեղներ։ Ատոնք կը պատկանին քրիստոնէութեան առաջին շրջանին, երբ նորահաւատները ատրեկրեայ արբատեղիներու մէջ պաշտամունք կը կատարէին։ Այս կանթեղները, որոնք բոլորն ալ հողէ նուրբ աշխատութիւններ են, Պոլսոյ թանգարանը փոխադրուեցան։

ԻՏԱԼԻԱ

ՊՈՄՊԷՅԻ ԵՒ ՀԵՐԿՈՒԼԱՆՈՒՄԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

Իտալացի Պրոֆէսոր Մաթէոյ Դէլլա Կորտէ վարիչն է հնագիտական պեղումներու, կը բնակի Պոմպէյի մէջ եւ իր կեանքը նուիրած է այդ հինաւուրց քաղաքի բոլոր գաղտնիքները լուծելու։ Պրոֆէսորը քանի մը գիրքեր եւ բազմաթիւ երկար տեղեկագիրներ հրատարակած է Պոմպէյի եւ Հերկուլանումի մէջ կատարուած գիւտերու մասին։ — Պոմպէյ հարուստ Հռոմայեցիներու հաճոյքի կեդրոնն էր։ Քաղաքի պարիսպներէն ներս կը բնակէին մօտ 20-30,000 բնակիչներ, որոնց առ նուազն 2000ը կորսուեցան 79 թուականին, Վեսուվի հրաբուխին անսպասելի ժայթքումին հետեւանքով, երբ քաղաքը ամբողջովին ծածկուեցաւ մոխիրի եւ եռացող ցեխի թանձր խաւերով։ Քաղաքին տեղը 1500 տարի անյայտ մնալէ վերջ, ԺԸ դարուն հին նաւամատոյցին մօտերը գտնուեցան շատ մը կմախքներ։ Ատոնք քաղաքէն փախչողներն էին, որ ճամբան շնչահեղձ մեռած էին հաւանաբար թունաւոր կազերէ։ Այս ծուխերը ա՛յնքան զօրաւոր էին, որ աղէտեալ քաղաքին օգնութեան վազող նաւատներները, մղոններով հեռուն շնչահեղձ մնացած էին։ Սակայն բուն պեղումները սկսան ԺԸ դարու կիսուն, երբ 1748ին գիւղացի մը արձաններ գտաւ

հան. այդ թուականէն մինչեւ այսօր պարբերաբար կը շարունակուին պրպտումները: Յարդ կարելի եղած է երեւան հանել երկու երրորդ մասը քաղաքին, որ ամրակուռ պարիսպով մը եւ աշտարակներով պաշտպանուած էր: Մնացեալ մէկ երրորդ մասին մէջ ալ պեղումներ կը կատարուին եւ կը յուսացուի թէ շահեկան նոր արդիւնքներ ձեռք պիտի բերուին հին Հռոմայեցիներու բարքերուն եւ անոնց ճարտարապետութեան մասին: Նոր պեղումները կը կատարուին ո՛չ թէ վերէն վար ուղղահայեաց փորելով, ինչպէս կ՛ըլլար մինչեւ հիմա, այլ հորիզոնական կերպով, ինչ որ կը նուազեցնէ ախնիներուն վնասելու վտանգը: Յատակային մասդրութիւն կայ նաեւ փորելու

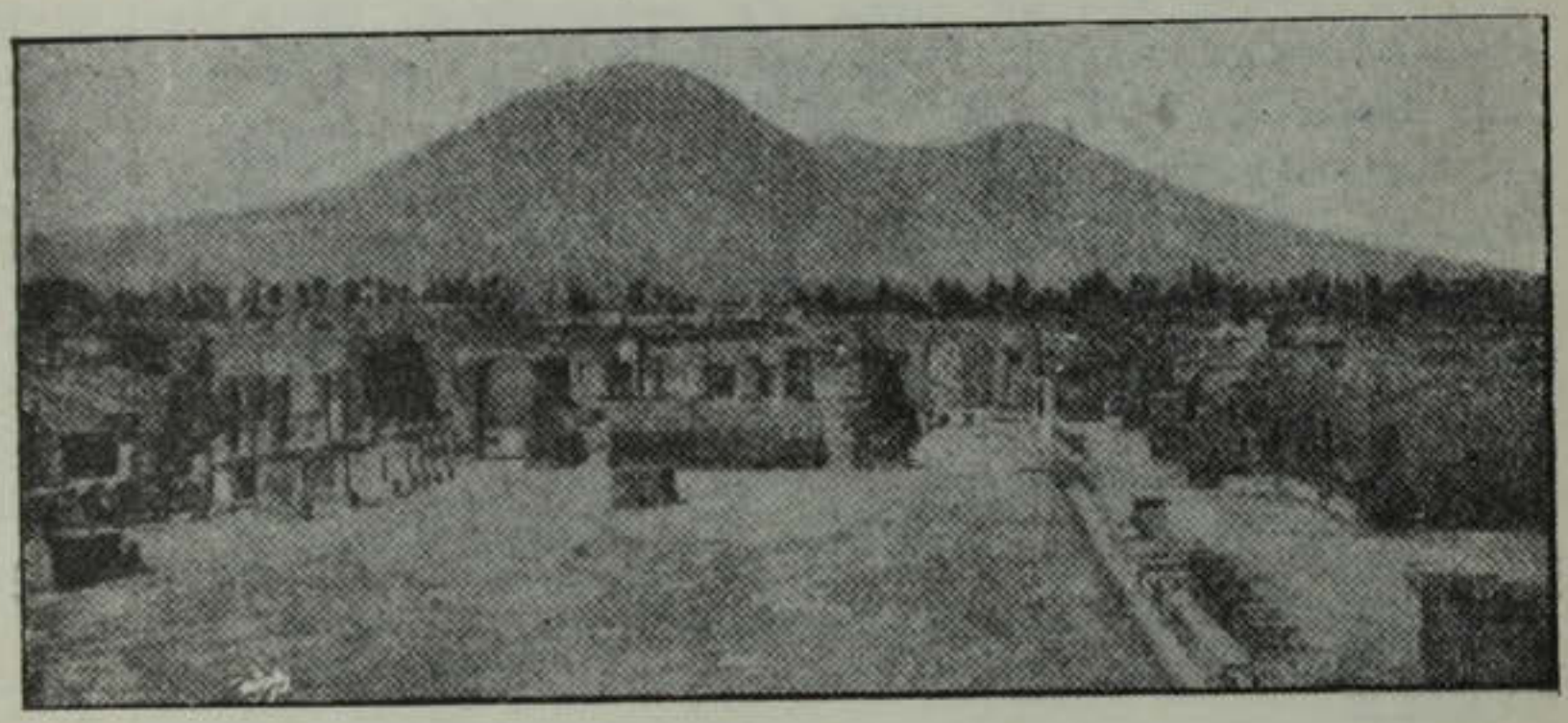

Կեդրոնական տեսարան Պոմպէյի աւերակներուն

ներկայ պեղումներէն աւելի վար, տեսնելու համար թէ կարելի՞ է հետքեր գտնել Պոմպէյի ծագումին մասին, որ ցարդ գաղտնիք կը մնայ, ինչպէս կարելի չէ եղած լուծել շատ բան այն Ոսկան (Oscan) լեզուէն, որ Պոմպէյի բնակիչներուն գրաւոր եւ բանաւոր լեզուն էր: Վէնիւան էր քաղաքին պաշտպան դիցուհին:

Վերջին պեղումները երեւան հանեցին նաեւ թէ Պոմպէյի բնակիչները ունէին «Բոյ Սկաուտ»ներու կազմակերպութիւն մը, որ կը կոչուէր «Երիտասարդ Պոմպէյցիներու միութիւնը»: Ատոնք ունէին մէկ կամ աւելի ընդարձակ սրահներ, օժտուած մարմնամարզի բոլոր կազմածներով եւ կեղծ զէնքերով, որոնցմով անոնք պատերազմի արուեստին կը վարժուէին: Այս մարզական կազմակերպութիւնները իրենց հաւաքական կարծիքն ունէին քաղաքական կամ ընկերային հարցերու մասին. «ազմափորձեր» կը կատարէին, ամէն տեսակ խաղեր կը խաղային, ուրիշ քաղաքներէ մարզական միութիւններ կը հրաւիրէին եւ զանոնք կը հիւրասիրէին: — Գալով թատրոնական ընտրութեանց, Պոմպէյցիները մեծապէս կը հետաքրքրուէին անոնցմով: Գինեսան մը պատերուն վրայ երեք աղջիկներ՝ ներքոզա-

կանայք գրած էին իրենց նախասիրած թեկնածուներուն մասին: Այս աղջիկներէն մէկը Սախացի, մէկը Յոյն եւ երրորդը Հրեայ էր, ու կը կոչուէին Զմերինա, Էգլէ եւ Մարիա: Քաղաքացիներու ուրիշ խմբակ մը, որ Պարիզիանի կը կոչուէր, պայքար կը մղէր Պարիզ անուն ժողովրդական դերասանի մը ընտրութիւնը յաջողցնելու համար: Տրեբիոս Վալէնս անուն թեկնածուի մը ննջասենեակին մէջ անծանօթ կին մը գրած էր. «Տա՛ր Սատուրդ, որ ես սիրուհի ըլլայի այստեղ, Վալէնս»: — Ուրիշ հետաքրքրական արձանագրութիւն մը կը ծանուցանէ թէ մօտակայ Պուտէոլի քաղաքին մէջ սուսերամարտ տեղի պիտի ունենայ: Ահա՛ այդ յայտարարութիւնը. — «Սեփականատէր Կապինիուսի 49 ղոյդ սուսերամարտիկները, կայսերական ընտանիքի ծախքերով պիտի կըռուին հեռուեալ թուականներուն: Ամփիթատրոնը պիտի պաշտպանուի վրանակներով»: Պրոֆէսորը գտած է վերջին ծայր հետաքրքրական որմանկար մը, որ կը ներկայացնէ Սպարտակոսի մը կռիւը ուրիշ սուսերամարտի մը հետ: Պրոֆէսորը կասկած չունի որ ասիկա այն Սպարտակոսն է, որ նշանաւոր զօրավար մը եղաւ, եւ թէ այս որմանկարը վաւերական յիշատակ մըն է սուսերամարտիկի իր առաջին օրերուն: Ուրիշ հարիւրաւոր արձանագրութիւններ ցոյց կու տան փողոցի վերեզակներուն կայանները, որոնց մէջ են «Սատուրնինոսի հրապարակը» եւ «Գաւիթիոսի հրապարակը»: Ուրիշ արձանագրութիւն մը կը մարգարէանայ որ Պոմպէյ, շուայտութեանց քաղաքը, Սոդոմ Գոմորի բախտին պիտի արժանանայ:

Հերկուլանումի մէջ եղեան հանուած բրոնզէ կիսանդրի Բերենիկէի: (Նապոլիի մուզէոն)

Արդ, եթէ ինչպէս շատեր ըսած եւ գրած են, Պոմպէյի կործանումը սաստուածային վայրոյթի մը հետեւանքն էր, այն ատեն Հերկուլանումը պէտք է ուրիշ մեղաւոր եղած ըլլար, քանի որ այս վերջին քաղաքը թաղուած է 65 տնտեսուի խորութեամբ եւ ազգով ցեխի տակ, որ յետոյ քարացած է, եւ այնտեղի պեղումները

շատ աւելի զժուար են քան Պոմպէյինները: Պոմպէյը ծածկող խաւը շատ խորունկ չէ եւ գլխաւորաբար կը բաղկանայ մոխիրներէ եւ չէչաքարէ: Հերկուլանումի ճակատագիրը աւելի եղերական եղաւ: Ամբողջ 72 ժամ կատղած Վեսուվը իր հրաբորբ ընդերքին արտադրութիւնները տեղացուցած վրայ: Վերջին հաշիւներ մինչեւ մէկ միլիոն թոնօ ցոյց կու տան այդ հնաւուրց քաղաքը ծածկող հրաբխային նիւթին քանակը: Ինչ ալ ըլլայ, այդ աննախընթաց աղէտին մասին կարելի է գաղափար մը կազմել, երբ ըսուի թէ՝ բացի քաղաքէն, 300 մետր լայնութեան վրայ, Վեսուվը լեցուցած է նաեւ այն ծովածոցը, որու երկայնքին սիրուն վիլլաներ կը բարձրանային: Այդպէ է պատճառը, որ ներկայիս պեղումները կը կատարուին ցամաքէն ներս, մինչ Հերկուլանում ժամանակին նաւահանգիստ եղած է: Այս քաղաքը ծածկող խաւին կարծրութեան եւ թանձրութեան պատճառով, ցարդ պեղումի համար կատարուած փորձերը կարեւոր արդիւնք մը չեն տուած: Առաջին պեղումը կատարուեցաւ 1719ին: Այդ թուականին Էմմանուէլ Լորէնցի, որ կ'իշխէր Նապոլիի վրայ, եւ մեծ հոր մը բանալ կու տար ըմպելի ջուր գտնելու համար, ուզեց աւելի՛ն օգտուիլ, գըտնելու համար Հերկուլանումի թատրոնը, որ կրնար մինչեւ 20,000 հոգի պարունակել: Եւ իրաւ ալ կարելի եղաւ մէջտեղ հանել քեմն ու աւջեւի աթոռները, ուր գտնուեցան ճոխ մարմարիոններ եւ նոյն իսկ արձաններ, բոլորովին անեղծ պահուած. սակայն հարկ եղաւ աշխատանքները դադրեցնել, որովհետեւ պեղումները կը սպառնային վնասել Թէլինա փոքրիկ գիւղը, որ շինուած էր հին քաղաքին վրայ: Այդ թուականէն ի վեր, աշխարհահռչակ թատրոնը թաղուած կը մնայ: 1719էն առաջ ո՛եւէ լուրջ պեղում չէ կատարուած: 1869-1875 Վիտտորիո-Էմմանուէլէի օրով քանի մը հետաքրքիր շէնքեր երեւան հանուեցան, սակայն յետոյ չշարունակուեցան: Այժմ 1927ի մայիսէն ի վեր լուրջ աշխատանքի ձեռնարկուած է՝ Հերկուլանումը լոյս աշխարհ բերելու հա-

Բրոնզէ կիսանդրի մօրուսաւոր Բաքոսի
(Նապոլիի մուզէոն)

մաս: Պեղումներուն կը հսկէ Նապոլիէն երիտասարդ պրոֆէսոր Մայուրի, որ արդէն երեւան հանեց տուներ, դեղարուեստական առարկաներ, խճանկարներ եւ որմանկարներ: Երկար տարիներ աշխատիլ պէտք պիտի ըլլայ՝ վերատին կեանքի կոչելու համար 2000 տարիէ ի վեր թաղուած քաղաքը: Մայուրի լաւատես է եւ լծուած յամառ աշխատանքի. կ'ուզէ որ Հերկուլանումի փողոցները վերակենդանանան 20 դար յետոյ: Մինչեւ 1929ի ամառը յոյս կայ որ բոլորովին մաքրուի քաղաքին արեւելեան մասը, հոն ուր երբեմն կային մեծ ջերմուկները:

Մինչեւ հիմա լոյս աշխարհ հանուած շէնքերուն մէջ յիշատակութեան արժանի է «Արգոսի տունը» կոչուած շէնքը, որ շատ պերճաշուք է եւ գրեթէ անեղծ պահուած: Կ'ենթադրուի թէ ասիկա կը

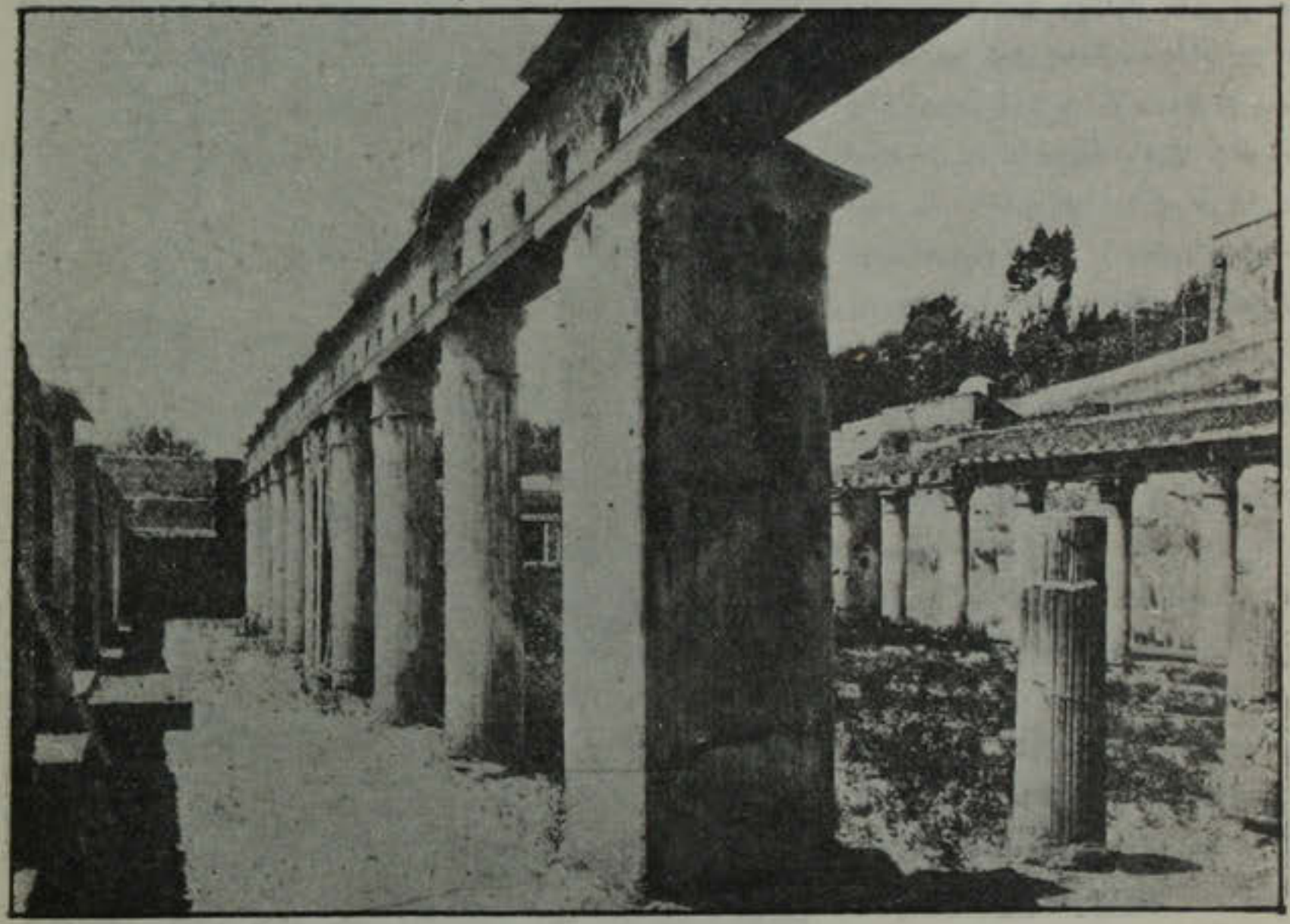

Հերկուլանումի մէջ երեւան հանուած՝ Արգոսի տունը

պատկանէր այդ ժամանակի «նոր հարուստ»ներէն մէկուն: Ինչ ալ ըլլայ, շէնքը իսկապէս ճաշակաւոր է եւ կարելի է նկատել ճարտարապետական ու զարդանկարչական հրաշակերտ մը: Միրուն է մանաւանդ սիւնազարդ գաւիթը:

ՀՌՈՄ — ՏՐԱՅԻԱՆՈՍԻ ՇՈՒԿԱՆ

Իտալացի հնագէտ Կարրադոյ Ինճէի ամիսներու յոգնեցուցիչ աշխատանքէ մը վերջ, որ գրեթէ բոլորովին գաղտնի առաջ տար-

ուեցաւ, Հռոմի մէջ երեւան հանեց խիստ շահեկան ու կարեւոր ընդարձակ շէնք մը՝ ընդմէջ Տրայիանոսի հրապարակին եւ Վիա Նացիոնալէի վերջաւորութեան։ Տրայիանոսի հրապարակին եւ Ուղղիանոսի Կաթողիկէին մօտ գտնուող պօռանոցները քանդուելով, մէջտեղ հանուեցաւ փառաշուք շէնք մը, որուն համար մասնագէտները կ՚ըսեն թէ Տրայիանոսի շուկաներն են։ Շէնքը երեք յարկանի է եւ կառուցուած կիսաբոլորակի ձեւով. առաջին յարկին վրայ ցարդ անխախտ պահուած են 12 խանութներ. երկրորդ յարկին վրայ եւս կան խանութներ· իսկ երրորդ յարկին վրայ կայ դրեթէ 50 սանտչափ բարձրութեամբ ընդարձակ սրահ մը։ Այս սրահը կը ծառայէր իբրեւ տպրանքներու մթերանոց։ Գետնայարկի բոլոր խանութներն ալ դեռ կը պահեն իրենց սրտաքին զարդարանքը՝ սեւ ու ճերմակ խճանկարներ, իսկ վերի յարկերը տանող սանդուխները շատ լաւ վիճակի մէջ պահպանուած են։ Ամէնէն լաւ խանութները երկրորդ յարկինները են։ Համաձայն տեսութեան մը, — որ սակայն բոլորէն չէ ընդունուած —, իրիկնամուտին խանութպանները սովորութիւն ունէին իրենց ապրանքները դնելու յարկիդ տեղեակներու մէջ, ուր անոնք կը վաստհուէին ատիկանական մասնաւոր մարմնի մը խնամքին։ Երրորդ յարկը, որ կը հասնի Տրայիանոսի Սիւնին մակարդակին, վաճառականներուն կողմէ կը գործածուէր իբրեւ աւերատական գործառնութեանց համար։ Այս նոր գիւտը կու

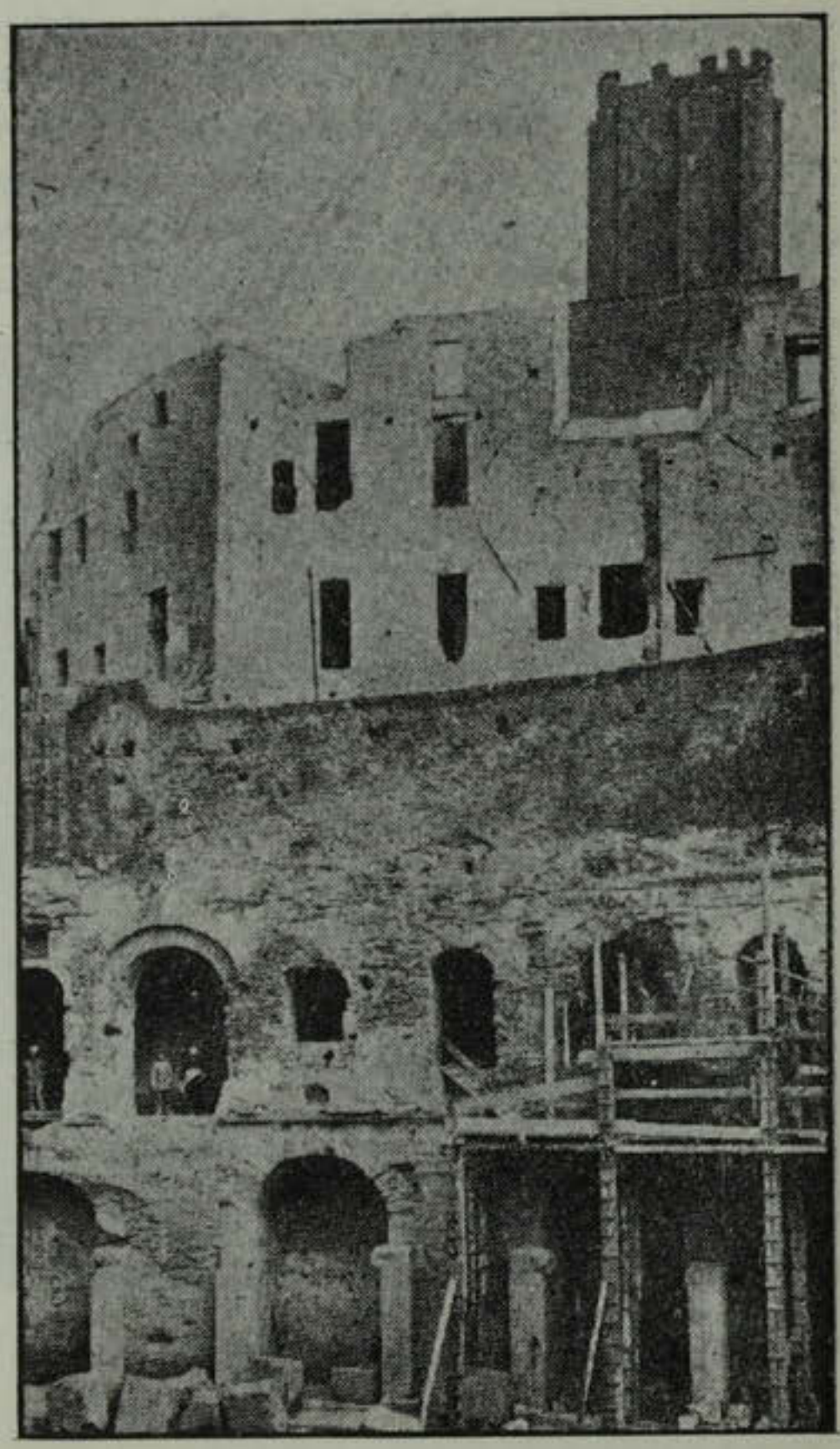

Տրայիանոսի շուկային (Հռոմ) մաս մը։ Վերնայարկը զօրանոց ու քաղաքապետներու աշտարակ։

գայ խիստ կարեւոր յաւելում մը ընել կայսերական Հռոմի հնամեայ նշխարներուն վրայ: Այս գիւտին շնորհիւ, հնագէտները կրցան լուծել աւերծուած մը, որ դարերով տանջած էր իրենց միտքը: Մեծ վիճաբանութիւն կար՝ ճշդելու համար իմաստը հետեւեալ բառերուն, որոնք կ'երեւան Տրայիանոսի սիւնին վրայ. — «ad declarandum quantae altitudinis mons et locus tantus operibus sit egestus». գլխաւոր դժուարութիւնը կը յարուցանէր այն իրողութիւնը թէ երբեւ «mons» (լեռ) նկարագրուելիք բարձունք մը չկար Տրայիանոսի Սիւնին մօտ, անոր կանգնուած տեղը: Այժմ կ'ենթադրուի թէ յիշեալ բառերը կ'ակնարկեն այն կորուած խորութեան, որ կատարուած է Կուիրինալի բլուրին գառիթափերուն վրայ, յիշեալ շուկաները շինելու համար:

∴ Մօտաւորապէս 20 տարիէ ի վեր իտալացի հնախոյզներ պեղումներ կը կատարէին Հիւս. Ափրիկէի անապատներուն մէջ գըտնուած Սիրէն կոչուած յունական հին քաղաքին տեղւոյն վրայ, որ նախ Յոյներուն եւ ապա Հռոմայեցիներուն համար Ափրիկէի մէջ ամէնէն նշանաւոր արբանեակը եղած էր: Այդ քաղաքը Քրիստոսէ եօթը դար առաջ շինուած էր եւ 1300 տարի շարունակ ունեցած փառաւոր ու բարգաւաճ վիճակ մը: Արաբական արշաւանքէն վերջն էր որ այդ քաղաքը ինկաւ մոռացութեան մէջ եւ իր տաճարները հետզհետէ ծածկուելով երկրաշարժներէն, տակաւ առ տակաւ անհետացան անապատի աւազներուն տակ: Ներկայիս իտալացի հնախոյզներուն կողմէ երեւան հանուած քաղաքը 2600 տարուան հնութիւն մը ունի. շինուած էր Ապողոնի շքեղ տաճարին շուրջը, եւ այսօր լեցուն է անհաշուելի արժէք ներկայացնող արուեստագիտական ճոխ գանձերով: Հռոմէական հին ջերմուկներուն մէջ անվթար պահուած վիճակի մէջ գտնուեցան բազմաթիւ արձաններ եւ արձանիկներ, որոնց մեծագոյն մասը արդէն ցուցադրուած է Հռոմի Թանգարանին մէջ: Քաղաքին մեծ մասը տակաւին թաղուած ըլլալով աւազին մէջ, պեղումները կը շարունակուին փութոյ պնդութեամբ: Պրոֆ. Կարլօ Սիրէնի մէջ գտաւ գեղեցկութեան դիցուհի Աստղիկին խիստ գեղեցիկ մէկ արձանը, որ հնագիտական եւ գեղարուեստական տեսակէտով մեծ արժէք կը ներկայացնէ:

ԿԻՊՐՈՍ

ՀԵԼԼԷՆԱԿԱՆ ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Շուէտացի Դոկտոր Էյնար Գիեբստադի հսկողութեան տակ պեղումներ կատարուեցան Կիպրոսի մէջ: Այս գիտական հետազօտութեան նպատակն էր երեւան հանել Կիպրոսի հելլէն մշակոյթին նկարագիրը: Առաջին պեղումները տեղի ունեցան Լապիթոսի (Կիւրէնիոյ շրջան), իսկ 1927 Հոկտեմբերին՝ Սոլիի մէջ, Կարավաս գաղիի վերեւ, Նիկոսիոյ շրջանի արեւմտակողմի ծովեզրին վրայ: Հոն բլու-

բին գտած էին վրայ Դոկտորը երեւան հանեց հիմերը հնամենի հելլէնական տաճարի մը, որ կը թուի թէ Անտիսի տաճարն է: Շէնքին տարածութիւնը չէ ճշդուած դեռ: Այս առերեւոյթս աննշան նկատուղ ափնիներու պատմական նշանակութիւնը խիստ մեծ է, քանի որ ասիկա Կիպրոսի մէջ գտնուած յունական ամենահին տաճարն է: Ա-ւելի ետք, խլամի մը շնորհիւ երեւան հանուեցաւ երկրորդ հին տաճար մը եւս, ինչպէս նաեւ մնացորդներ մասնաւոր տուներու՝ կճաճեփ պատերով, նոյնպէս մարմարէ սալայատակ մը: Այս շէնքերը կը պատկանին երկու շրջաններու, Հելլէնական եւ Դասական: Դոկտոր Կիերստատ կը կարծէ որ եթէ այս տուները պեղուին, պիտի հաստատուի թէ Սոլին նախկին Կիպրոսի Պոմպէյն է: Որովհետեւ իրեն յատկացուած ժամերը շատ սահմանափակ էր, շուէտացի գիտնականը իր ջանքերը կեդրոնացուց երեւան հանելու համար Սոլիի յունական թատրոնը: Այս վերջինը սովորական տիպարով եւ խիստ ընդարձակ շէնք մըն է, ունի 230 ոտք երկայնք եւ կրնայ պարունակել մօտ 4000 հանդիսականներ: Թատրոնի շէնքին մէկ մասը կտրուած էր ժայռի մէջ: Բիւզանդական շրջանին այս թատրոնի մարմարներն ու սիւնաշարերը գողցուած էին, այնպէս որ այժմ մարմարներէն կտորներ միայն գտնուած են: Այս թատրոնը շինուած էր հելլէնական շրջանին, Ք. ա., սակայն հռոմէական շրջանին ընդարձակուած էր եւ դեռ կը գործածուէր: Հելլէնական եւ հռոմէական թատրոնի միջեւ միջին տիպար մը կը ներկայացնէ, եւ կը նմանի կարգ մը ասիական փոքր թատրոններու: Թատրոնին մէջ գտնուեցաւ ափնիքը հին դրամական տաճարի մը, որ կը կարծուի թէ մասամբ շինուած է թատրոնի հին աղաղներով: — Պրոֆէսօր Գիերստատ Ուփսալի համալսարանին հաղորդեց արդիւնքները այն պեղումներուն, որոնց ձեռնարկած է Լապիթոսի մէջ, Կիպրոսի հիւսիսային եզերքը: Բացուած 45 գերեզմաններու մէջ գտնուած են 1750 առարկաներ, որոնք ի յայտ կը բերեն Քրիստոսէ 3000 տարի առաջուան վաղեմի քաղաքակրթութիւն մը եւ կ'ապացուցանեն արշաւանքը Փոքր Ասիացիներու՝ որոնք պինուած էին սուրերով եւ անագապատ ինձէ նիզակներով: Փոքր Ասիացիները մօտ 1000 տարի իշխած են Կիպրոսի վրայ: Գտնուած առարկաներուն մէջ են պէնքեր, մարգարտեայ մանեակներ եւ բրտեղէն: Լապիթոսի մօտ, Քրիստոսէ առաջ 10րդ եւ 11րդ դարերու պատկանող գերեզմաններէն հանուեցան եգիպտական քաղաքակրթութեան ուրիշ առարկաներ ալ:

ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ

ՀԻՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆՆԵՐ ԵՐԵՒԱՆ ՀԱՆՈՒԱԾ

Շուէտական գիտական մարմին մը, գլխաւորութեամբ Պրոֆ. Պէրսոնի, պեղումներ կը կատարէ Դէնդրայի գերեզմանատան մէջ,

Միկենայի (Արգոլիս) միկենեան միջնաբերդին ստորոտը: Յարդ երեւան հանուեցան շքեղ դամբարաններ, մէջը արքայական գանձերով: Վերջին անգամ գտնուեցան ժայռի մէջ փորուած սենեակ-գերեզմաններ, որոնք կը պատկանին Ք. Ա. 14րդ դարուն: Մանաւորապէս ուշագրաւ է ժայռափոր գերեզման մը, որուն մուտքի անցքին երկայնութիւնը 60 եւ լայնութիւնը 6 ոտք է. բուն գերեզմանը մակերեսէն 17 ոտք ցածը կը գտնուի: Ակատեղ գտնուեցան կնոջ մը կմախքը եւ կարգ մը արդուզարդի առարկաներ: Որոշ կը տեսնուի թէ Միկենեան շրջանին գոզեր մտած են՝ այս գերեզմանները կողոպտելու նպատակով, սակայն, նախ քան անոնց կողոպուտը՝ գերեզմանին տանիքը փլելով ծածկած էր մաս մը թանկագին առարկաներ, որոնք այժմ կատարուած պեղումներուն շնորհիւ լոյս աշխարհ կը

Դէնդրայի գերեզմանատան մէկ դամբանէն հանուած պեղծաներէն նմոյշներ :

հանուին: Գտնուածներն են՝ 33 մեծ ու պզտիկ բրոնզէ զանազան առարկաներ, վեց սափոր, եօթը թաս, չորս եռոտանի, հինգ լամբար, չորս հայելի, նիզակի գլուխ մը, սուր մը, երկու դանակ, երկու ածելի եւն.: Ոմանք նրբակերտ քանդակներով զարդարուած են: Մինչեւ հիմա Յունաստանի մէջ գտնուած ամենահին բրոնզէ առարկաներն են սոնք. սոնցմէ շատեր, դանակ, հայելի եւ սուր, ցոկաւին կը պահեն իրենց փայտեղէն մասերը: Ամէնէն հետաքրքրական մնաւարկան է հայելիի մը փայտէ կօթը, որուն վրայ քանդակուած են երկու նստած կիներ, մէկը բռնած հայելի մը, իսկ միւսը՝ հաւանաբար ծառի ճիւղ մը:

ՖՐԱՆՍԱ

ԳԼՈՋԵԼԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

Վերջին երկու տասնամեակին Ֆրանսայի, ինչպէս նաեւ Եւրոպայի հանրային կարծիքը երկարօրէն պբաղեցաւ Վիշիի մօտ Գլոզէլի մէջ կատարուած պեղումներու խնդրով: 1924ի գարնան էր, որ Գլոզէլի գիւղացիներէն Ֆրադէն, իր արտը հերկած ատեն գտաւ կարգ մը առարկաներ, որոնք կը կարծուէին թէ նախապատմական շրջաններէ մնացած հնութիւններ են: Վիշիի բժիշկներէն Դոկտոր Մորլէ հետաքրքրուեցաւ, գաշտը վարձեց տարեկան 200 ֆր.ի եւ պեղումներ կատարեց այդ դեռնին վրայ՝ Ֆրադէնի երիտասարդ տղուն հետ մէկտեղ: Հետզհետէ երեւան ելան զանազան առարկաներ, որոնց թիւը շուրջ 2000ի կը հասնի. կան խեցեղէն նախնական ամաններ, կայծքարէ տապարներ, ոսկորէ կարթեր եւ մանաւանդ

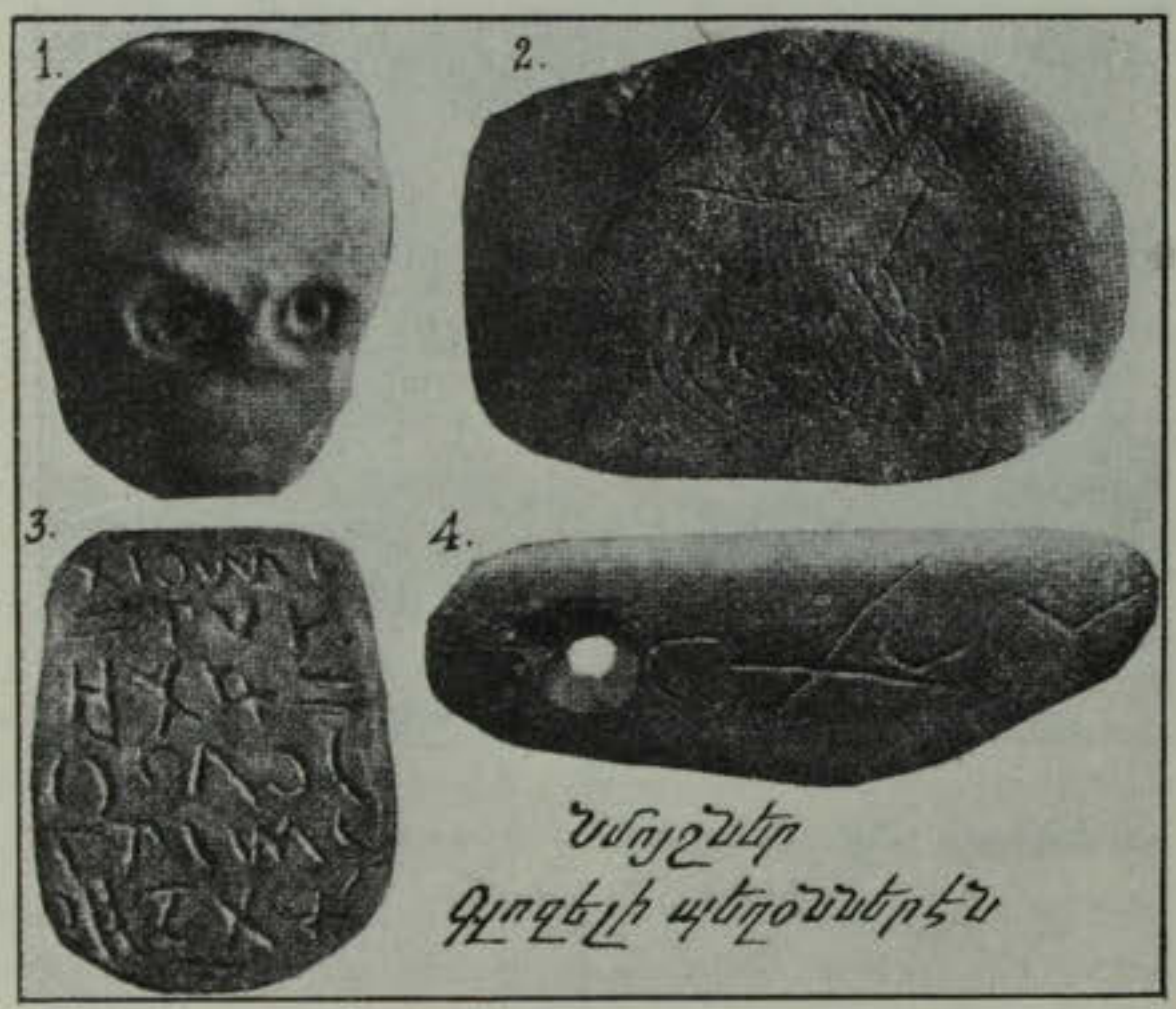

Նմոյշներ Գլոզելի պեղումներէն

մեծ քանակութեամբ կէս եփուած ոսկրեայ գործիքներ, որոնք այբուբենական գրոշմներ կը կրեն: — Դոկտ. Մորլէ Mercure de Franceի մէջ հրատարակութեան տուաւ իր հետազօտութեանց արդիւնքը եւ 1927ին գիտական աշխարհը ձեռք առաւ խնդիրը: Յայտնի հնագէտներ ու հեղինակաւոր պատմագէտներ երկու ճակատի բաժնուեցան. Ֆրանսայի Ընտիտուտի անդամ Սալոմոն Ռէնաք, Սորբոնի պրոֆէսէօր Լոթ եւ ուրիշներ կը պաշտպանէին Դոկտ. Մորլէի տեսակէտը՝ Գլոզէլի պեղումներուն վերագրելով մեծ արժէք, մինչ Լուվրի թանգարանի անօբէններէն Դիւսան, Կամիլլ Ժիւլիան եւ ուրիշ հեղինակաւոր դէմքեր կեղծ եւ շինծու կը նկատէին գտնուած առարկաները

եւ պատմական մեծ կարեւորութիւն չէին վերագրեր անոնց: Ծրանաական Ակադեմիայի գիտական կառաւին առջեւ ճակատեցան երկու հակառակորդ կողմերը, առանց գրական արդիւնքի մը յանգելու: — Այդ օրերուն Հալանատայի մէջ կը գումարուէր Մարդաբանութեան Միջազգային Հիմնարկութեան տարեկան համաժողովը: Հոն որոշուեցաւ (1927 սեպտ. 24ին) Միջազգային գիտական մարմին մը նշանակել, տեղւոյն վրայ քննութիւն մը կատարելու համար: Այս մարմինը, որ կը բաղկանար եօթը հոգիէ, — որոնց մէկը Անգլուհի մը՝ օր. Դ. Գարրոդ, Լոնտոնի Մարդաբանական ընկերութենէն — վիշի հաւաքուեցաւ 1927 նոյեմբեր 4ին եւ յաջորդ օրը եւ նոյ. 7ին Գոկտ. Մորլէի եւ երիտասարդ Ծրագէնի առաջնորդութեամբ Գլոզէլ երթալով թէ՛ նոր պեղումներ կատարեց եւ թէ քննեց նախապէս գլուխ պեղօննները: Գտնուեցան ոսկորէ քանի մը սննդեան առարկաներ: Աչքի կը զարնէր սակայն պարագան թէ՝ մինչ կարգ մը տեղեր հողը կարծր էր եւ տակէն ալ եւ է առարկայ չէր գտնուեր, ուրիշ տեղեր հողը ձեռքով փորուելու աստիճան թոյլ էր եւ հոնկէ զանազան առարկաներ դուրս կ՛ելլէին: Գիտական մարմինը եզրակացուց թէ՝ հողը այդ կէտերուն վրայ վերջերս փորուած եւ այդ առարկաները մէջը դրուած էին. ուրեմն անկարելի էր ընդունիլ որ նոյն տարածութեան վրայ հոլերը սկսին տարբերութիւն ունենան: Միջազգային մարմինի տեղեկագիրը, որ հրատարակուեցաւ 1927 դեկտեմբեր 23ին՝ իբրեւ յատուկ Revue Anthropoligique-ի, կու տայ հետեւեալ վճիռը. — «Մարմինը եկաւ այն միաձայն եզրակացութեան՝ թէ, իբրեւ ամբողջութիւն առնուած, Գլոզէլի մէջ իր քննած առարկաները հնութիւններ չեն»: Ինչիրը այսքանով չվերջացաւ: Գլոզէլեանները անդրդուելի կը մնան իրենց տեսակէտին վրայ: Ծրագէն պատուոյ դատ բացաւ ինքը հեղծարար անուանողներուն դէմ: Համալսարանին մէջ ուսանողներ ցոյց կատարեցին Պրոֆ. Լոթի դէմ եւ վէճը կը շարունակուի դեռ: — 1928ի սկիզբը Հուսմ. շրջանէն մնացած դղեակի մը հետքերը երեւան հանուեցան Ծրնա-ի վիլլի եւ վանտընէս համայնքներուն մէջ (Ռոն-է-Լուաւ նահանգ): Պարիսպներու հիմերը պեղուած են: Գտնուած առարկաներուն մէջ են՝ զոյգ մը երկանաքար, հնամէնական կղմինտրի կտորներ, կոտրած բրաեղէն, շքագրամներ եւ մարմարի բեկորներ:

Ալվայոյի մէջ (Պորտուգալ) գտնուած ամանի բեկոր, Գլոզէլեան նշաններով:

ՎԷՋՈՆԻ (ՖՐԱՆՍԱ)

ԱԻԵՐԱԿՆԵՐԷՆ ՀԱՆՈՒԱԾ

ՊԱՏԻ ԳՕՏԵԴՐՈՒԱԳ

Վէզոնի մէջ 1928 ին կատարուած պեղումներու ընթացքին երեւան հանուեցաւ պատի գօտեդրուագ մը, որ փոխադրուեցաւ Ավինեոնի թանգարանը: Այս թանգարանին մէջ պահուած է նաեւ արձանը մեր պարսկահայ հայրենակից Յովհաննէս Ալթունեանի (Jean Althen), որ 18րդ դարուն Ֆրանսա մոցուց տորոնը: Այս գօտեդրուագը կը ներկայացնէ գաղղօ-հռոմէական հանրակառք մը:

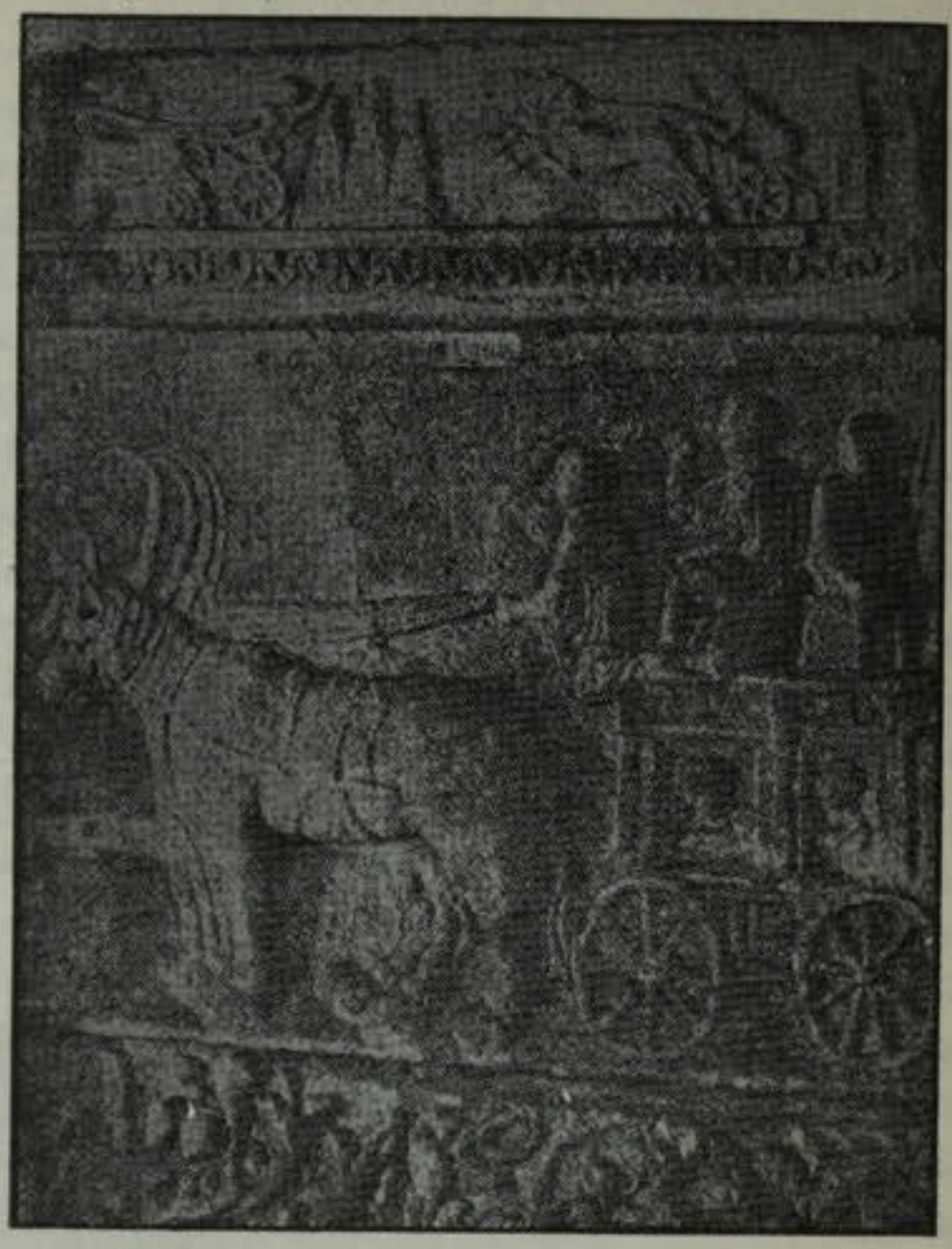

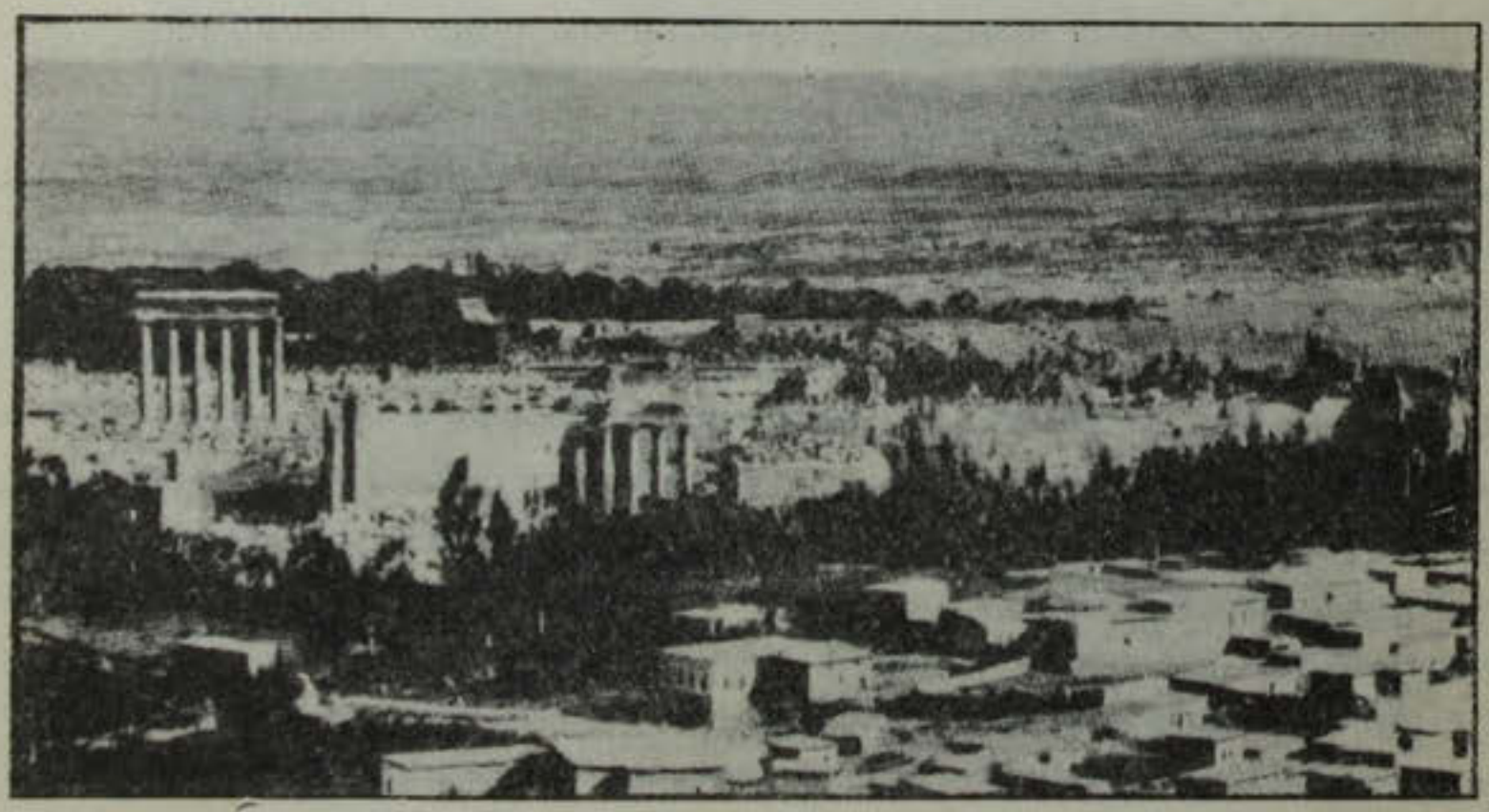

Ընդհանուր տեսարան Հելիոպոլսոյ (Սուրիա)

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍԻԱ

ՋԻՆԳԻԶ ԽԱՆԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԸ

Յայտնի ուսս հետախոյզ եւ հնագէտ Պրոֆ. Պեռեր Կուզմիխա կոպլով, որ երկար տարիներէ ի վեր խուզարկութիւններ կը կատարէ կեդր. Ասիոյ մէջ, 1926ին Գոբիի անապատին մէջ բարձունքի մը վրայ դիպուածով գտաւ գերեզմանի մը, որուն մէջի առարկաներուն ճոխութենէն գատելով, կը կարծէ թէ կը պատկանի տիեզերակալ Ջինգիզ խանի (Տէմուջին)։ Գիտնականը ժամանակ եւ միջոց չէ ունեցած մանրակրկիտ քննութիւններ կատարելու եւ գերեզմանին տեղը նշանակելէ յետոյ դարձած է Մոնղուա։ Այժմ կը պատրաստուի նոր արշաւանքի մը՝ թէ՛ այդ գերեզմանը խուզարկելու եւ թէ գտնելու համար աղբիւրը Ճանգ-Յէ-Կիանգի, Ջինատատանի կապոյտ Գետին, որ ցարդ անծանօթ կը մնայ։ — Ջինգիզ խան մեռած է 700 տարի առաջ։ Ըօթը դար մարդկութեան եւ պատմութեան անծանօթ մնացած էր իր գերեզմանը, որովհետեւ թաղման ժամանակ, կը պատմեն թէ, գերեզմանը թշնամիներէն ծածկելու եւ անոնց վրէժխնդրութենէն պահելու համար, ոչնչացած էին ոչ միայն թաղողները, այլ նաեւ ճամբուն վրայ հանդիպած բոլոր անցորդները։ Դարձեալ, կը պատմեն թէ, թաղման ժամանակ, երկինքէն անցող թռչուններն ալ նետահարուեցան։ Կոզլով, Ուրոկոն լիճին մօտ, Խարատա-Խուդոյ քաղաքին աւերակներէն քիչ մը անդին, Նիխա-Բաղդա բլուրին վրայ տեսաւ շարք մը օրաններ։ (Օրա կը կոչուին այն տնակները, որոնք կը շինուէին Մոնկոլներու շիրիմներուն վրայ)։ Այդ օրաններուն կեդրոնը կը բարձրանայ մեծ շէնք մը, եւ հոն տնկուած է հսկայ քար մը, կոթողի պէս։ Այս քարին վրայ նկարուած է այծեամ մը, որ ժայռերէն դուրս կը ցատքէ։ Քարին վրայ կայ սեպագիր արձանագրութիւն մը։ Անկէ վար, ուրիշ բլուրի մը վրայ, կան 100 գերեզմաններ։ Այդ տեղը ուխտատեղի է։ Մոնկոլները կը պատմեն թէ եօթը տարիներէ ի վեր Լամաներու այդ բարձր բլուրին վրայ կը հանդչի Արքաներու Արքան, իսկ փոքր բլուրին վրայ՝ սուրբերն ու ճգնաւորները։ Անգլիական թերթի մը համաձայն, Ջինգիզի ոսկորները դրուած են արծաթէ դագաղի մը մէջ, որ կը հանդչի իր յաղթած 78 իշխաններու թագերուն վրայ։ Դամբարանին գաղտնածածուկ հրաշալիքները կ'ըսուի թէ կը մրցին Տուա-Անխ-Ամէնի դամբարանին հնութեանց հետ։ Ըօթը անխոս լամաներ (պուտտայի քուրմ) կը պահպանեն շիրիմը, եւ ամէն եօթը ժամը անգամ մը անոնցմէ մէկը եօթն անգամ կը հնչեցնէ ջորիի խաշոր բոժոժ մը՝ կախուած գերեզմանին վերեւ։ Հոն են նաեւ իր ականակուռ զէնքերը, իր իշխանութեան պատմութիւնը՝ թաթարերէն ու չինարէն, մութ կանաչ մարմարէ սեւիծ մը բնական մեծութեամբ, վագր ու երիվար. կայ նաեւ անգլիացի աբե-

ղայի մը կղմէ օրինակուած Ս. Գիրք մը եւ Մարկոյ-Պոլոյի(*) կղմէ նուիրուած գրապանակ մը: —Յանին գերեզմանը կը գտնուի լեռան մը կոչին վրայ, անցքերու լաբիւրինթոսի մը անդին կողմը, 40 ատք տարածութեամբ: Տարին մէկ անգամ իր ազգունդէն արուեստաւորներ կ'այցելեն, մատուռ ընելով Զինգիսի հոգուն: — Հոս յայտարարութեան Լամաներու, Յանին մահուան տարելիցին, անոր հոգին յաւնելով կը մարէ մեհեանին ճրագները, քրմապետն ալ կ'առաջնորդէ գէպ ի բագինին յետսակողմի սեւ քարը՝ ուր անոր տուն կուտայ գրել գալիք տարուան գուշակութիւնները: Կողմով կ'ըսէ թէ զինքը գերեզմանն առաջնորդողն եղած է Զինգիզ խանին 18րդ սերունդին մէկ շառաւիղը՝ Ալաշան Զինգիզ խան:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԵՅԼԱՐԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

Եր. Լալայեան, որ կը հսկէր Էյլարի պեղումներուն վրայ, կը յայտարարէ «Յորհրդային Հայաստան»ի. — «Հնագէտները մինչեւ այժմ կարծիքն ունէին թէ Հայաստանի մէջ յղկած քարէ պարագոյութիւն չէ ունեցած: Սակայն Էջմիածնի Շրէշ բլուրին վրայ եւ Կառաջքի Էյլար գիւղին մէջ իմ կատարած երկու պեղումներս կուգան հաստատելու թէ այդ կարծիքը սխալ է, թէ յղկած քարէ պարը գոյութիւն ունեցած է Հայաստանի մէջ, եւ այն ալ՝ շատ հնուս: Որովհետեւ, ինչպէս ցոյց կուտան պեղումները, գտնուած են յղկած քարէ նախատիպ կացիններ, մուրճեր, վանակնեայ գանակներ, ազօրիքներ: Այդ գարերուն, մեռելները կ'այրուէին: Անոնց աճիւնները էն, Էյլարէն առած եմ նմոյշներ: Կարգ մը գամբարաններու աճիւնները լեցուած էին սրուակներու, կամ ամփոփուած՝ շիրմաքարերու մէջ: Էյլարի պեղումները ցոյց կուտան ոչ միայն քարէ գարին, այլ նաեւ երկաթէ գարերուն վերաբերեալ նիւթեր»: Հայաստանի Գիտութեան Կաճառը քննութեան առած է այդ նիւթերը եւ Լալայեանի տեղեկագիրը:

Այսպէս, ամէն օր նոր պեղումներ կը կատարուին աշխարհի չորս ծագերուն մէջ՝ երեւան հանելով անցեալի գաղտնիքները:

Քաղագրեց՝ ՀՐԱՆՏ-ՍԱՄՈՒԷԼ

(*) Մարկոյ-Պոլոյ (1254-1323) վենետիկցի յայտնի ճամբորդ մըն է, որ 24 գարուն պատեցաւ ամբողջ Ասիան եւ երկար տարի մնաց Մոնկոլիա եւ Զինաստան: Յիշեալը անցած է Կիլիկիայէն եւ տեսուած Կիլիկիոյ հայ իշխանութեան հետ: Իր գրքին մէջ գովեստով կը խօսի Այասի մասին, որ մեր կիլիկեան Պագատուհեան գլխաւոր նաւահանգիստն էր եւ Միջերկրականի Պագուհին կը կոչուէր:

Հ. Ս.

ՋՐԱՊԱՇՏՕՒԹԻՒՆ

եւ հոգի Աստուծոյ չրջէր ի վերայ ջուրց:
ԳԻՐՔ ԾՆՆԴՈՑ. Ա. 2-3

Ջրածնութիւն. — *Երեքս ակիզբին յառաջ մարդկային մտածումը իր կրօնա-իմաստասիրական առաջին պրպտումները յաճախ ջուրերու խորը փորձեց: Եգիպտական դիցաբանութեան մէջ ակզբնական տարրը ջուրն է՝ նուն անունով: Ըստ Բաբելացւոց՝ աստուածները ծնան Տիամատ վիշապէն, որ անսահման ծովն է: Հնդկական միթոսը կ՚ըսէ. «Սկիզբէն ամեզերքը ջուր էր»: Իսկ Մանուի օրինագիրքը այսպէս կը բացատրէ աշխարհածնութիւնը. «Այս աշխարհը ընկղմած էր խաւարին մէջ... Այն, զոր միտքը միայն կրնայ ըմբռնել... յատկենականը... իր մտածման մէջ որոշած ըլլալով իր գոյացութենէն արտաքերել զանազան արարածները, նախ արտադրեց ջուրերը, որոնց մէջ գետեղեց սաղմ մը: Այս սաղմը ոսկեմման փայլուն ձու մը դարձաւ, — ա՛յնքան շողշողուն, որքան հազարաճառագանչ աստղը, — որուն մէջ գերագոյն էակը ծնաւ անձամբ՝ ձեւովը Պրահմային՝ նախահայրը բոլոր էակներուն»: — Եբրայական արարչագործութեան մէջ ալ նախաստարրը ջուրն է, որուն վրայ կը շրջէր Աստուծոյ հոգին, նման Եգիպտական դիցաբանութեան Հելիոպոլսի տարբերակ (variante)ին, որու համաձայն Թում աստուածը առանձին էր քաոսին՝ նախաջուրին մէջ եւ իր ստեղծագործ ուժով ծնունդ տուաւ միւս դիքերուն: — Հելլէն դիցաբանութեան ալ օտար չէ ջրածնութեան գաղափարը, քանի որ Հոմերոս, հակառակ Հեսիոդոսի, «ամէն բանի սկիզբը» աշխարհը շրջապատող ովկիանոսը կը դնէ:*

Վայրենիներու մտածողութեան մէջ ալ ջուրը իր կարեւոր տեղն ունի: Ամերիկայի բնիկներէն շատերուն համար, «թշնամի տարրը, ուրկէ պէտք է կորզել աշխարհը, ջուրն է»: Աւազին փիլիսոփան՝ Թաղէս, նախաստարրը ջուրը նկատեց:

Այս բոլոր միթոսներն ու վարկածները կը պարունակեն ճշմարտութիւն մը. ջուրին կենսատու դերը: Ներկայ գիտութիւնն ալ չ՚ընդունիր թէ կեանքի նախասերմը գոյացաւ ջուրերու խորը:

Պաչտօնը. — *Մանուկը կ՚անձնաւորէ իր շրջապատը, իր խաղալիքները: Տարբեր չէ եղած հոգեբանութիւնը մեծ մանուկին՝ նախամարդուն կամ վայրենիին: Բայց բնութեան մէջ իրերու, երեւոյթներու եւ մարդոց միջեւ փոխ-յարաբերութիւնները չեն եղած հաւասարէ հաւասար: Շատով տեսաւ մարդը այդ տարբերութիւնը: Շանթին, որոտին, աչեղամուռնչ ծովուն, ամենակուլ հեղեղին կամ հրդեհին, ամպածրար եւ մերթ հրաբորբ լեռներու մեծութեան առջեւ ան զգացած է ինքզինք նկուն: Ինամոզ արեւին, բարերար բուսականութեան, աւուրին, ազբիւրին, քաղցրաժպիտ լուսաւորներուն*

առջեւ կեցած է ան՝ զմայլափին, երախտապէտ: Եւ բնութիւնն ամբողջ՝ իրեն համար լեցուած է ոգիներով հզօր եւ ահաւոր, բարի ու գեղեցիկ: Բնապաշտութիւնը եղած է այսպէս, ինչպէս կ'ըսէ Մորկան, «ամենահին պաշտամունքը բոլոր ժողովուրդներուն եւ մեր օրերու վայրենիներուն»:

Ծովախնեայ նախամարդը քանի՛ անգամներ ականատես եղաւ անձիր ու յարաշարժ հեղուկին կատաղի ոգորումներուն, կամ արեւի եւ լուսնի շողերուն տակ անոր վեհափառ անդորրին: Ծովը հսկայ վիշապ մը դարձաւ, գալարապնաց գետը՝ օձ մը, առուակը կամ ակը՝ մշտագեղ հարս մը, ամինքէն բարիք, շրթունքէն երգ հոսեցնող: Մարդը ճանչցաւ ջուրին հրաշքը: Արեւահանձ անապատին մէկ անկիւնը ծուարած ակ մը՝ ծառերու պուրակով տաճար մըն է պապակած ուղեւորին համար: Դրախտը՝ անապատ մը պիտի դառնար՝ առանց այս առուը հեղուկին, որ է նաեւ մարդկութեան մեծագոյն բարերարը՝ իբր մաքրող եւ բուժակ: Եւ մարդը պաշտեց ջուրը:

Եգիպտոսի մէջ. — Եգիպտոս մէկ ջուր ունի միայն, Նեղոսը, առանց որուն երկիրը անապատին շարունակութիւնը պիտի ըլլար: Ե-

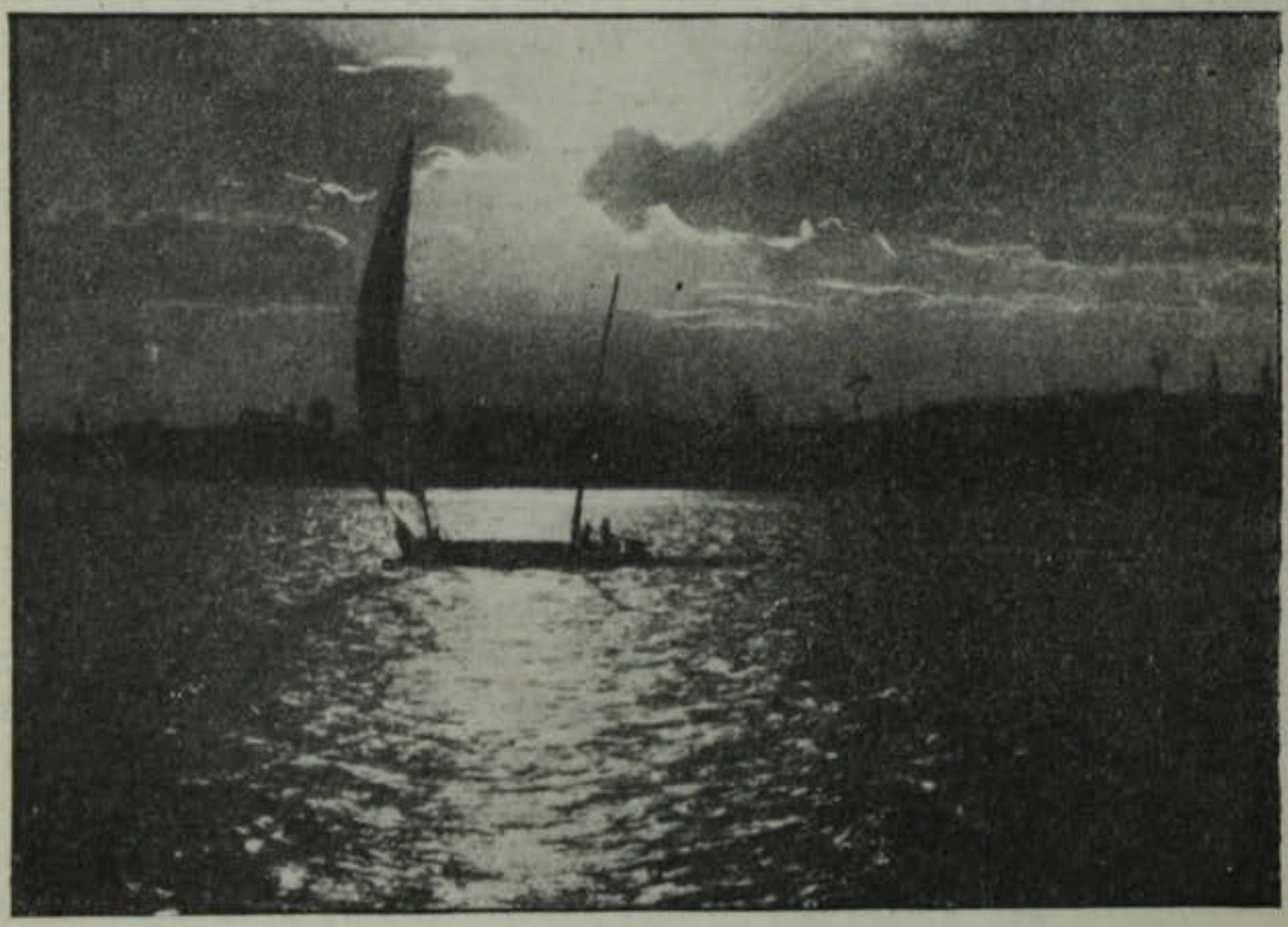

Մայրամուտ Նեղոսի

գիպտացին սկիզբէն վերագտաւ այս ճշմարտութեան՝ գիծ կարգը դասեց գայն: Ըստ գիցաբանութեան, Սեպ եւ Նուդ (= Երկիր, Երկինք) գրկախառն կը հանդչէին նախաջուրին խորը, երբ Դումի պո-

բուխեամբ ծնած Շուտ աստուածը քաժնեց զանոնք: Սեպ եւ Նուտ ծնան գլխաւոր աստուածները, որոնց հետ եւ Նեղոսը, որուն ընթացքը, կանոնաւոր յորդումը եւ ասոր կապուած ընկերային բոլոր երեւոյթները աստուածային գօրութեան ամենացայտուն նշաններն էին համարուեցան: Գետը ունեցաւ իր մանաւոր տօնը՝ կապուած յորդումին, երբ իրեն կը զոհուէին սեւ ցուլեր եւ գեղանի կոյսեր: Նիլոպոլսոյ մէջ Նեղոս-աստուածն ունէր իր փառաւոր տաճարը եւ սեւ մարմարէ հսկայ արձանը՝ պատկուած դափնիով ու հասկերով եւ յեցած սփինքսի մը: «Ողջո՛յն, ո՛վ Նեղոս, կ'ըսէ հին օրհներգ մը, դուն որ յայտնուեցար երկրին վրայ, եւ խաղաղութեամբ կու գաս կեանք տալու Եգիպտոսին»:

Յունաստանում. — Գեղեցիկ է Հելլադան, բայց ո՛չ Ջրաուտա: Սաոր համար փոքրիկ ակն իսկ նկատուած է Հոն աստուածային օրհնութիւն մը: Սաղարթախիտ ծառերու հովանիին տակ կարկաչող աղբիւրը՝ Ջրանուշի մը սիրելի կայանն է, նախընտիր ժամադրավայրը

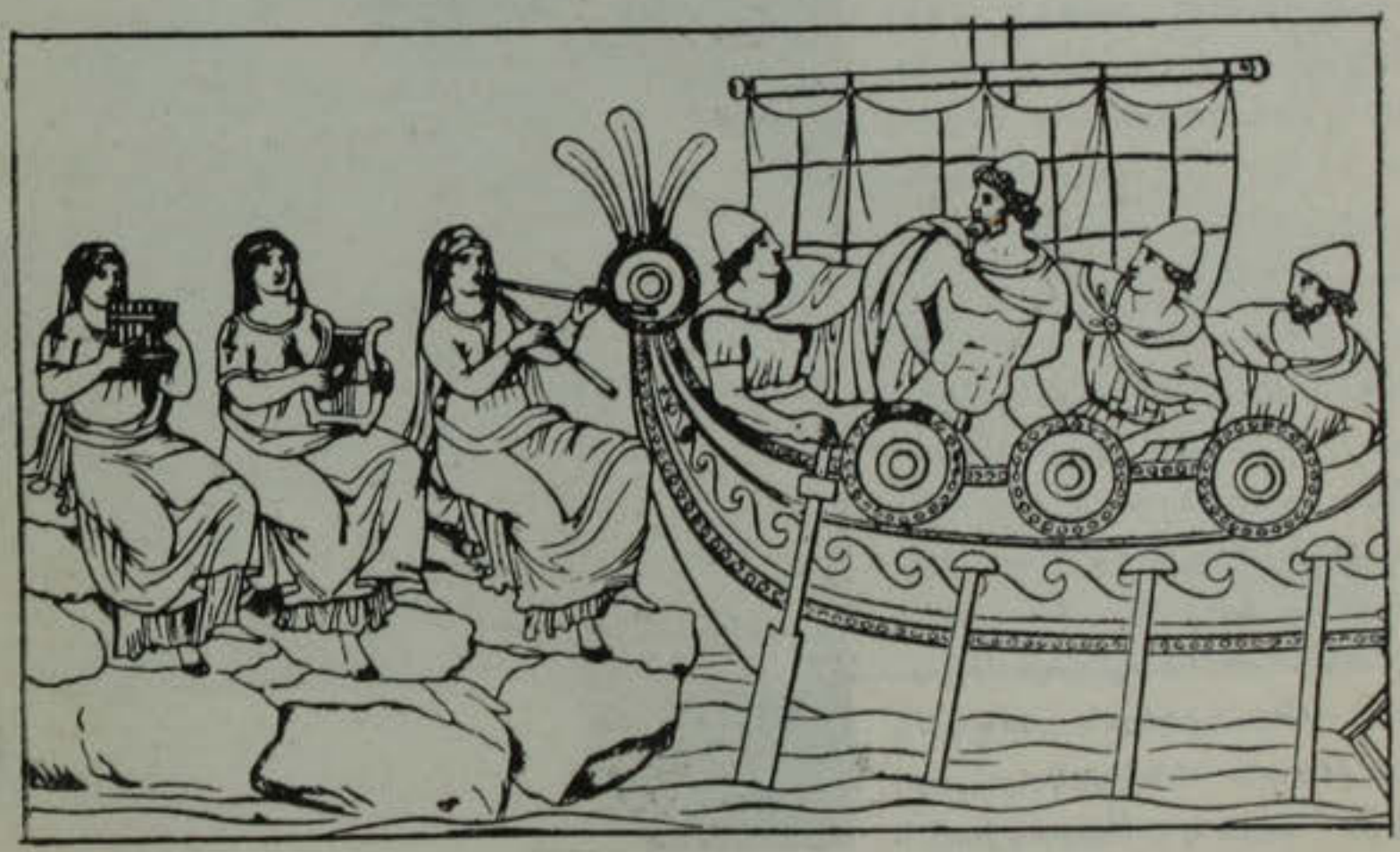

Ծովանոյշը նաւուն Ոդիսեայ

նաեւ ազիմպական դիքերուն: Վտակները, հեղեղատները, որոնք ամբան տակէն հապճեպ կը դիմանան, «Պոտամոս» (= գետ) անունով կը պատուրուին: Ատոնցմէ ամէն մէկն ունի իր դիցավէպը:

Հելլէնն իր երկրին ո՛ր կողմն ալ որ ուղղուի՝ ծովուն կը հանդիպի: Ուրեմն մեծ ծով մը կը շրջապատէ աշխարհը: Ովկիանոսը առաջին Ջրաստուածն է, ծնունդ՝ երկնի եւ երկրի: Իրեն կը զոհուէին մեծ կենդանիներ եւ կը կատարուէին գինեձօներ: Ովկիանոսի սերունդ էին յաւերժահարսերը, աղբիւրներն ու գետերը:

Ծովերու աստուածն է Պոսիդոն, պալատը անդունդին մէջ,

ուրիշ իր արքայական ամենազօրութեամբ, կնոջ Ամփիտրիտի հետ կը վարէ իր անձին պետութիւնը: Մերթ դուրս կ'ելլէ եռժանին ձեռքը՝ նաւած կոհակավար կառքին վրայ: Հով, փոթորիկ, լեռնանման ալիքներ կը հնազանդին իրեն: Պոսիդոն չար աստուած մը չէ, բայց մարդիկ իր մեծ վեհութեան առջեւ միշտ սարսափով խոնարհած են: Իր զօրութեան սահմանը, ոտկայն, ալի ջուրէն անդին չէր անցներ:

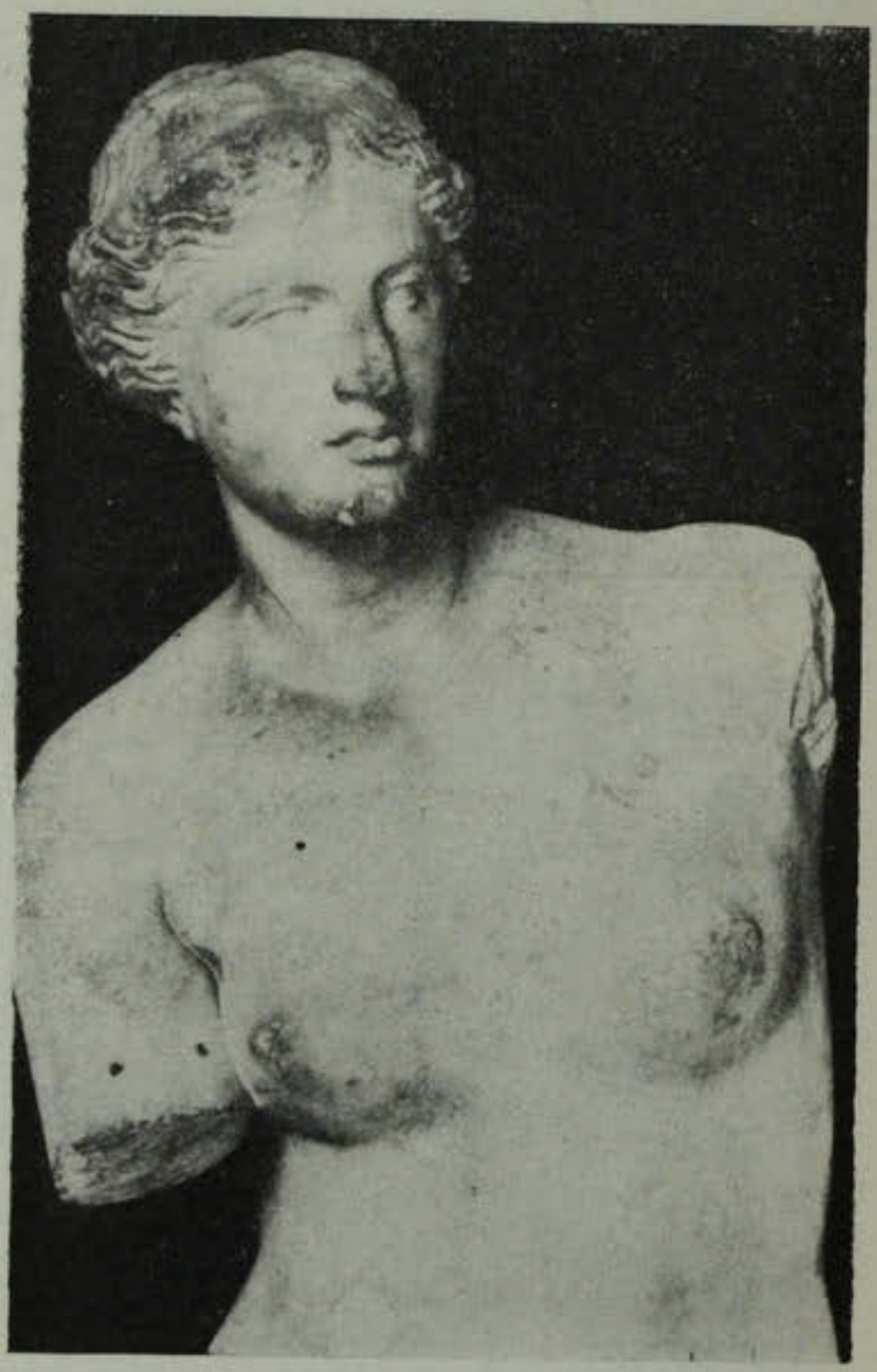

Միլոյի վենուսը

Հելլէնին վառ երեւակայութիւնը դեռ բազմաթիւ աստուածներով, ոգիներով բնակեցուցած է ջրաշխարհը: Ներէա՝ Պոսիդոնի նման ծովի աստուածն է, թեթեւ անկէ աւելի հին: Ծնած է Ովկիանոսէն եւ իր զաւակներն են Ներէիդները: Պոսիդոնի զաւակն է մարդաճուկ Տրիտոնը: Ափրոդիտէ, ծագումով արեւելքցի, կը թուի թէ նախապէս ջրային դիցուհի մըն էր: Ըստ տարբերակի մը՝ ծնած է Կիպրոսի մօտ ծովու փրփուրէն: Եւ եթէ նկատի առնենք, որ Կիպրոս Փիւնիկեան ազդեցութեան ենթակայ էր, այն ատեն Ափրոդիտէն կ'ելլայ Ասորեստանի Աստղ-դիցուհի Դերկետոյի:

Գետերու ակունքը սուրբ է, ալի հոն է որ կը բնակի գետ-աստուածը՝ իւր անցաւի մը մէջ՝ շրջապատուած ջրանուշներով, մահկանացուներուն անմատչելի: Ասկէ կը կառավարէ ան ջուրին ընթացքը, ծածկելով դաշտերը կանաչով, պարգեւելով մարդոց երջանկութիւն: «Յաւիտենական ընթացքով գետերէն չ'ելլայ որ անցնիք, կ'ըսէ Հերոդոս, առանց ուղղելու աղօթք մը, առանց նախապէս մխրճելու ձեռքերնիդ անոնց ջինջ ու հաճելի ալիքներուն մէջ՝ ակնարկնիդ յառած անոնց ոքանչելի հոսանքին»:

Հելլէն դիցաբանութեան մէջ գետերը կը պատկերացուին իբր պատկառելի ծերունի՝ գլխուն կնիւնէ պսակ մը, ընկողմանած եղեգնուտի մը մէջ, քովը, սափոր մը, ուրկէ ջուրը կը հոսի. կամ ցուլի մը կերպարանքով՝ երբ որընթաց է, եւ մերթ օձի մը ձեւով: Այս պատկերացումները առնուած են անոնց զանանան յատկութիւններէն. ջուրը բարերար ու խնամով՝ վեհափառ ծերունիի պէս, հզօր ցուլի մը նման եւ գալարագնաց ինչպէս օձ մը:

Յունաստանի նուիրական գետերու գլխաւորներն են. Պենէոս, որ կը բխի Պինդոս լեռնէն: Վիրգիլիոսի համաձայն «բոլոր գետերն համօրէն» սկիզբ կ՚առնեն «Հայր Պենէոս»ի «հիասքանչ պալատէն»: Պենէոս կը համարուի հայր Կիւբենէ յաւերժահարսին, որ Պոսիդոնէն ունեցաւ Արիստէոսը՝ հիմնադիրը մեղուաբուծութեան: Պենէոսի ափերը՝ Հելլադայի գեղեցկագոյն վայրերէն, ծաղկազարդ եւ սաղարթախիտ՝ հաճելի կայքն են ո՛չ միայն մահկանացուներուն, այլ եւ

պենէոս գետը

անմահներուն: Ալփէոս՝ Ելիդոսի մէջ, անվեհեր որսորդ մըն էր, որ զոհ գնաց Արեթոս յաւերժահարսին հանդէպ ունեցած բուռն սիրոյն, փոխադարձելով գետի: Մասնաւոր պաշտամունքի առարկայ էր: Եւրոտաս, Պամիսոս, Նեդա, Լադոն, Կեփիսոս, Ասոպոս, Աքելոոս եւն., ամէնքն ունին իրենց դիցավէպերը, ծոներն ու զոհերը: Բայց այս ամէնուն մէջ գետ անուան արժանի երկու հատ միայն կայ. Պենէոս եւ Աքելոոս:

Քիչ չէին նուիրական աղբիւրները՝ համարուած Ովկիանոսի դուստրեր: Ամէնէն նշանաւորներն են. Ագաննիպպոս, Հիպոկրէն, Կաստալիա, Պիրենէ եւ Արեթոս՝ վերջինս Սիկիլիոյ մէջ: Առաջին երեքը Ապոլոնի եւ մուսաներու նուիրուած՝ բանաստեղծական շունչ

պարպեւելու շնորհն ունէին: Հիպոկրէն՝ ժայթքած էր Պեգասոսի ամբակի հարուածէն: Կաստալիա՝ Պառնասոսի սրբազան հովանիին տակ՝ Դելփեան սրբարանի հրաշագործ աղբիւրն էր: Ուխտաւորներու բազմութիւններ, երկա՛ր դարեր իրենց հաւատաւորի շրթները մօտեցուցին անոր սառնքին, ներշնչումի կայծ մը, թուիչքի թեւ մը եւ կամ երազի մը ծաղիկը կորզելու համար: Պիւթեան հարցուհին իսկ՝ Ապոլոնի մարգարէաշունչ հուրէն զգեստուած՝ քանի՛ անգամներ իր դողդոջ քայլերն ուղղեց հոն, վերանորոգուած դառնալու համար: Կաստալի մբմունջն իսկ ներշնչող է, կ՚ըսէին բանաստեղծները:

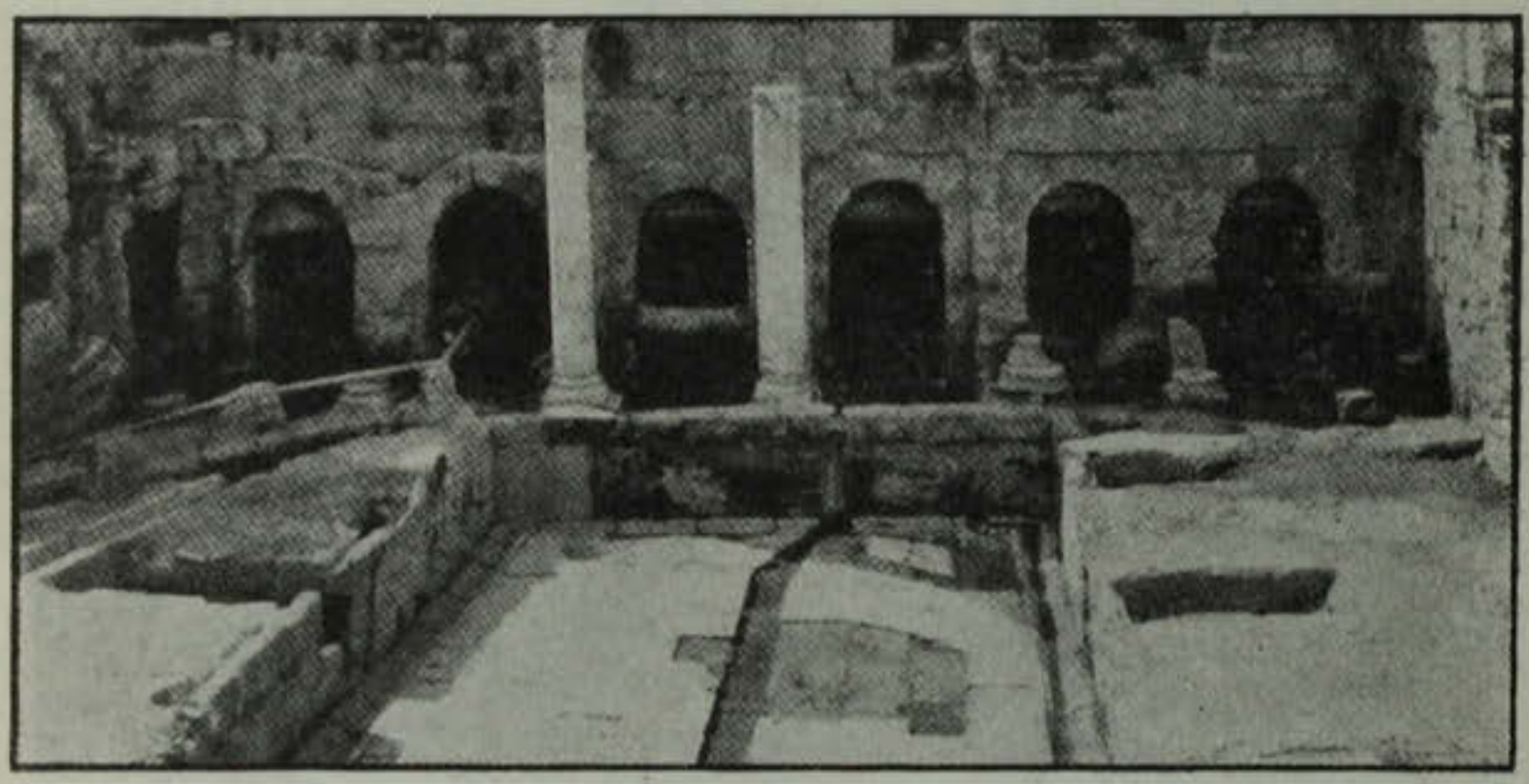

Ափնիք աղբիւրին Պիրենէի (Կորնթոս)

Հիմա ալ հոն է Կաստալիա, Դելփիի աւերակներուն մօտ: 1923ին տեսայ զինք: Իր ջուրը ա՛լ չունէր հին օրերու հրաշքը· իր երգը տխուր էր. թերեւս հեծքը անքապին մուսաներուն: Գեղջկուհիներ, մուգած հին օրերու պատգամը, իրենց աղտոտ լաթերը կը լուային անոր սուրբ ջուրերուն մէջ:

Հին Կորնթոսում դեռ կան աւերակները Պիրենէ յաւերժահաւատին արցունքէն բխած աղբիւրին: Հոս էր, որ Պելլեթոփոն սանձեց Պեգասոսը: Կորնթացիք փառաւոր ճակատով մը զարդարած էին այս աղբիւրին յառաջամասը:

Հռոմի մէջ. — Հռոմի նախնական կրօնը բնապաշտութիւնն էր, որու մաս կը կազմէր ջուրը: Աւանդութեան համաձայն Նումա Թագաւորը իր ներշնչումը կըստանար Եգերիա յաւերժահարսէն՝ պուրակի մը խորը, ակի մը մօտ: Արդ՝ Եգերիան ինք՝ աղբիւրն էր, որու մօտ կ՚առանձնանար թագաւորը: Տարակոյս չկայ թէ Կաստալի եւ Հիպոկրէնի նման հրաշագործ ակ մըն էր այս, Նումայէն ալ առաջ:

Տիբերիս գետը ըլլալով Իտալիոյ ամենամեծ ջուրը — չհաշ-

ուած Բոն, — նախապատմական շրջանէն պաշտամունքի առարկայ եղած ըլլալու է: Այս ենթադրութիւնը կը հաստատէ հետեւեալ պատմական փաստը: Տիբերիոս կայսեր օրով, կ'ըսէ Տակիտոս, (Գիրք Ա. 36. Տարեգ.) յորդումին առաջքն առնելու համար խորհեցան Տիբերիոսի գեռատիցներուն ընթացքը փոխել, բայց լքեցին այս ծրագիրը կարգ մը նկատումներով, որոնց մէջ կրօնականը նուազ զօրաւոր չէր: «Հռոմ յարգելու է իր դաշնակիցներուն կրօնական պաշտամունքը, կ'ըսէ պատմիչը, որոնք ոտներ որոշեցին անտառներուն, բա-

Տիբերիս գետանձաւրեալ

պիններ կանգնեցին իրենց երկրի գետերուն: Տիբերիս իսկ ափի գայրանաթ գրկուելով շրջակայ վտակներու տուրքէն եւ նուազ փառքով հոսելէն»: Հռոմի մէջ, ի պատիւ Տիբերիս ատտուածին, տաճար կանգնուած էր:

Հելլէն քաղաքակրթութեան ընդդրկումով, յունական կրօնն ալ դարձաւ հռոմէական, եւ հելլէն աշխարհի սրբավայրերը եղան ուխտատեղիներ նաեւ Հռոմի քաղաքացիներուն համար: Ոլիմպիայէ, Դելփիէ եւ Ըլեւսիէ զատ՝ կայսրութեան սահմաններուն մէջ նշանաւոր սրբավայր մըն էր Կլարոսի Ապոլոնի պատգամատեղին: Գուշակ քուրմը, «առնելէ վերջ ինդրարկուներու թիւը եւ անունները, կը քաշուի քարայր մը եւ կը խմէ խորհրդաւոր աղբիւրի մը ջուրէն. յետոյ ոտանաւորով կը պատասխանէ, թէեւ ինք ո՛չ բանաստեղծ է, ոչ ալ գրող»: (Տակիտոս):

Կօլուացիք, Գերմանք. — Հռենոս ատտուած մըն էր իր ափերուն ապրող ժողովուրդներու համար: Կօլուացիք մանաւոր պաշտամունք ունէին անոր հանդէպ: Հոն կը մխրճէին նորածիններըս-

եթէ անոնք մնային ջուրին երեսը՝ կը նկատուէին Հեբենոսի զաւակ եւ օրինաւոր ծնունդ: Ջերմուկներն ալ մանաւոր յարգանքի արժանի էին:

Գերմանները, թունդ բնապաշտներ, մանաւոր յարում մ'ունէին դէպի ծառերն ու ջուրը: Ակերու եղած զոհաբերութեանց մէջ կը յիշուի նաեւ մարդազոհը: Երբ Ֆրանկները Իտալիա պիտի մըտնէին, անցնելիք գետերուն կը նուիրէին կիներ եւ մանուկներ՝ զանոնք ողջոքելու համար: Աղբիւրներու եւ գետերու մէջ կը բնակէին Նիքա կոչուած ջրագեւերը, ցլակերպ կամ ձիաձիպ, որոնք իրենց կը քաշէին մարդիկը, յագենալու համար անոնց միս եւ արիւնով:

Գերմաններու մօտ ալ Հեբենոսը դիքերու կարգն էր անցած: Ան ունէր իր դուստրերը՝ Ալեակները, որոնք կ'ապրէին ջուրին խորը դիւթական պալատի մը մէջ: «Հեբենոսի Ոսկին» առասպելը գեղեցիկ ձեւով կը պատկերացնէ Հեբենոսի դուստրերը: Գետի խորքում կը փայլի Հեբենոսի ոսկին եւ Ալեակները կը պարեն անոր լոյսով: Նիբելունգներու թագաւոր խորամանկ Թղուկը՝ Ալբերիկ կը յափշտակէ զայն եւ Հեբենոսի դուստրերը այսպէս կ'ողբան իրենց կորուսը. «Հեբենոսի ոսկի, ջինջ մետաղ, ինչո՞ւ ալ չես փայլիր անդունդներուն մէջ. հոն կայ միայն անմեղութիւն եւ հաւատարմութիւն»:

Ծովու ոգին հիւսիսային դիցաբանութեան մէջ կը կոչուի Ռան (= յափշտակող) եւ իր կինը՝ Էգիր: Անոնց ինը դուստրերն են Ալիքները, որոնք փոթորկի ատեն իրենց գիրկը կը հրաւիրեն ձկնորսները: Ովկիանոսը երկիրը պատող հսկայ վիշապ մըն է. կոհակներու շառաչը՝ իր մռունչը:

Միջագետք, Սուրիա, Պաղեստին. — Բաբելացւոց ջուրի աստուածն էր ձկնակերպ Էա (= Օաննէս): Իր սկզբնական բնակավայրն էր ծովափնեայ Երիդու քաղաքը: Բաբելական մեծ երեակին երրորդ դիքն էր: Կը բնակէր երկրի ընդերքին մէջ, իր իշխանութեան տակ ունենալով արգաւառող ջուրերու ակերը: Կը կոչուի «գետերու տէր»: Բայց որովհետեւ առանց արգաւառող հեղուկին՝ կեանքը անկարելի է, Էա նաեւ է «տէր կեանքի, ծնունդներու, ստեղծող մարդուն»: Քանի որ կեանքի խորհուրդն ու ազբիւրը թաքնուած են երկրի խորքում, ուրեմն հոն է նաեւ իմաստութիւնը եւ Էա՝ տէրը իմաստութեան: Իր կայանը կը կոչուի «իմաստութեան բնակավայր»: Բարի աստուած մըն է ան. կը սիրէ մարդկութիւնը. կը յայտնուի մարդոց՝ երազի մէջ, տալով բարի խորհուրդներ: Հանքերը կը գըտնըւին երկրի ալքերում. անոնց տէրն է Էա եւ հետեւաբար արհեստներու եւ արուեստի ուսուցիչը, հիմնադիրը քաղաքակրթութեան: Մշակը իրեն կը դիմէ երբ երաշտէն արտերը պապակին: Նաւաստիին պաշտպանն է ան՝ ալիքներու սարսափին դէմ: Էա էր, որ նախ զգուշացուց բաբելական Նոյն՝ Ուդնապիշտի մը (= Բսիսութրոս) առաջնորդելով անոր տապանը ջրհեղեղի ալիքներու վրայէն:

Ինչ որ է Նեղոս Եգիպտոսի՝ նոյնն են Եփրատն ու Տիգրիսը Միջագետքի համար: Եփրատն ալ նուիրական էր եւ ունէր իր մաս-

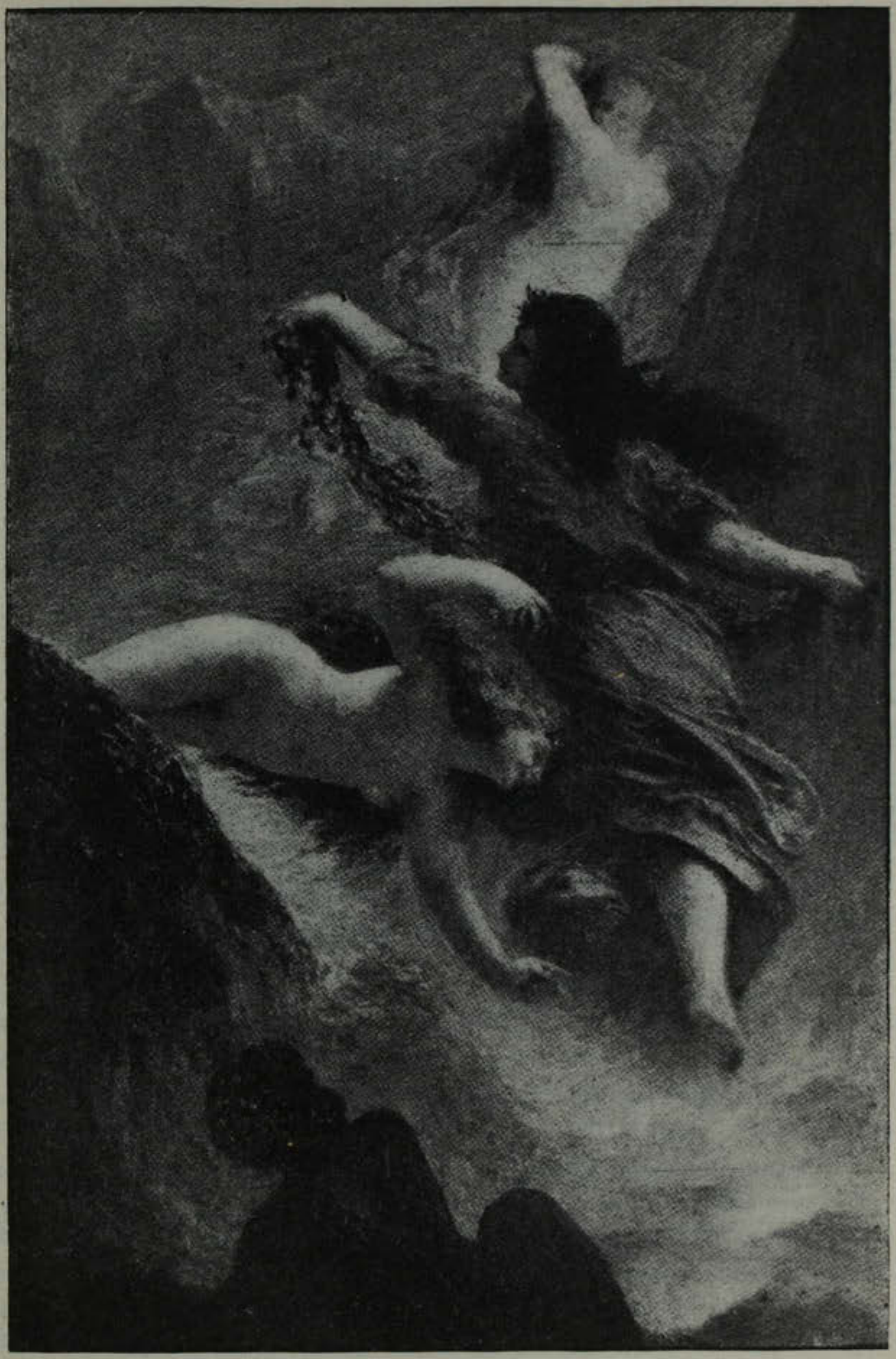

Դասերք Հռենոս գետի «Նիբելունգներու երգին»
նկար՝ Ֆրնա. Ֆանդէն Լադուսի (1836-1904)

նաւար ոտնը. այս մասին վերջը: Տիգրիսի պաշտամունքը հաստատող որոշ ապացոյց չեմ գիտեր, բայց անոր նուիրականութիւնը չենք կըրնար ժխտել, երբ նկատի առնենք նախնական ժողովուրդներու բնապաշտական մտայնութիւնը: Ինչ որ Եփրատին կը տրուէր՝ նոյնը կարելի չէր պէտք վերանալ իր գետակիցին: Սալմանասար Բ.ի մէկ արձանագրութիւնը այս կարծիքին հաստատութիւն մը կարելի է համարել. «Մինչեւ Տիգրիսի ակբերակունքը գայի. հոն Ասուբի պէնքերը փառաւորեցի, կ'ըսէ Ներուէի արքան, իմ աստուածներուս զոհ մատուցի.

Եփրատ՝ Տէր Զօրի մօտ
(ափը կեցողն է Գաբեգին եպսկ. Խաչատուրեան, ժամկոչի մը հետ)

խոտխաճանութիւն, ինչպէս կատարեցի. իմ անձիս մէկ արքայական արձանը յօրինեցի»: Նման արձանագրութիւններ ցոյց կու տան այն յարգը, զոր Ասորեստանցիք կը տածէին գետերու, լիճերու եւ ծովերու հանդէպ:

Ասրխոյ ամենամեծ դիցուհին՝ Դերկեթոյի պաշտամունքը սերտիւ կապուած էր Զուրին: Ինքը դիցուհին արդէն կը պատկերացուէր յաճախ ձուկի կերպարանքով: Իր գլխաւոր մեհեանները կը գտնուէին Հիերապոլսում՝ Եփրատի ափին եւ Ասկալոնի մէջ: Տաճարին կից կար նուիրական լիճ մը, ուր կը պահուէին մեծ ինամքով սուրբ ձուկերը: Այս կենդանիները որոշ ժամանակի մը մէջ միայն կ'ուտուէին քուրմերու կողմէ՝ մասնաւոր ծխակատարութեամբ: Դերկեթոյի (= Ատերգատիս) ամուսինը՝ Դագոնն ալ ձուկ-ի իք մըն էր: Դիցուհուն Զրային յատկութիւնը ժառանգած է նաեւ իր դուստր՝ Շամի-

բամբ: Քաենոփան իր արշաւի ընթացքին կը յիշէ այս նուիրական ձուլակերը՝ Սուրիոյ մէջ:

Յորդանանի նուիրականութիւնը Քրիստոսով չէ հաստատուած: Դեռ քրիստոնէութեան շատ առաջ ան յարգուած էր: Նոյն իսկ Յովհաննէս-կաթողիկոսի մկրտութիւնները անոր ջուրով՝ կը հաստատեն թէ Պաղեստինի այս գետը սրբագործուլ յատկութիւնով մը կը ներկայանար բնիկներու աչքին: Եւսեբիոս Կեսարացին իր եկեղեցական պատմութեան մէջ որոշ կերպով ցոյց կու տայ թէ Յորդանանի ակունքը պաշտամունքի առարկայ եղած է: «Փիլիպպեան Կեսարիոյ մօտ... Պանիաս կոչուած լեռնէն հոսող աղբիւրներու ակերուն մէջ, որոնցմէ կ'ելլէ նաեւ Յորդանանը, կը պատմեն թէ, ոմնի օրերուն պոհ մը կը ձըգեն, որ դիւական պատիր խաբէութեամբ ընկզմելով ա՛լ չերեւիր, հանդիսատեսներէն իբր հրաշք հռչակուելով»: (Եւսեբիոս. Է. գլ. ԺԷ Գ.):

Դաւթի ապիւրը

Նիկոսիա, 1927

ԳՈՒՐԳԷՆ ՏԷՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ԿԵՐՊԱՍԻ ՄԷՋ ԲԱՄՊԱԿԻ ԽԱՒՈՆՈՒՐԴԸ ատուգելու միջոցը շատ պարզ է: Գրիչի միջոցաւ շիթ մը մեղան կաթեցուցէք. եթէ ստացուածի 2 նեբիակ ուղղութիւններով՝ կը նշանակէ թէ կերպասը բամպակ կը պարունակէ. իսկ եթէ ստացուածի ամէն ուղղութեամբ՝ կը նշանակէ թէ գուա բուրդ է: եթէ կերպասն *աբռէդ* ունի, փորձէն առաջ պէտք է լաւ մը շփել ու ծռմռել:

ՍԹՈՆՀԷՆՃ

Հնագարեան քար-բոլորակներու ամէնէն նշանաւոր նմոյշը, որ կը գտնուի Salisbury plain wiltshireի մէջ: Ըօթը մղոն դէպի հիւսիս Salisburyէն: Ան կազմուած է երկու բոլորակներէ (circles) եւ երկու հաւկթաձեւներէ, իր կեդրոնը ունենալով խաշոր քար մը: Արտաքին բոլորակին շրջագիծը 300 ոտք է եւ կազմուած է ուղղահայեաց քարերէ, 16 ոտք բարձրութեամբ ու 18 ոտք շրջագծով,

Սթոնհէնճ

ինչպէս նաեւ նոյն մեծութեամբ նմանօրինակ քարեր դրուած են անոնց գագաթներուն վրայ հորիզոնականօրէն: Նախապէս 30 ուղղահայեաց եւ 30 կամարակալներ գոյութիւն ունէին բայց այժմ միայն 17 ուղղահայեաց եւ 7 կամարակալներ կը մնան իրենց տեղը: Ներքին բոլորակը 9 ոտք հեռու է արտաքին բոլորակէն. նախապէս 40 քարերէ կազմուած էր, աւելի փոքր մեծութեամբ եւ բոլորովին տարբեր արտաքին բոլորակին քարերէն, ըլլալով անկոփ ու անտաշ: Հաւկթաձեւներուն մեծը կազմուած էր գեղեցիկ, գոյգ trilithonներէ (քարի մասնաւոր ձեւ), կանգնած իրարմէ անջատ, բարձրանալով դէպի վեր, աստիճանաբար դէպի արեւելք արեւմուտք: Առնցմէ երկուքը միայն կատարեալ վիճակի մէջ կը մնան այսօր: Մեծ, կեդրոնական trilithon է ուղղահայեացներէն մէկը ինկած է եւ կտրուելով բաժնուած է երկու մասի: Կամարակալն ալ թէեւ ինկած է բայց կը մնայ անվնաս: Միւս կամարակալը ուղղացիչէն 9 ոտք անդին է: 1797 յունիս 3ին, ուրիշ trilithon մըն ալ ինկաւ դէպի դուրս: Ուղղահայեացներէն երրորդը տակաւին կանգուն կեցած է. միւս ուղղահայեացը ու կամարակալը իյնալով 3 կտորներու բաժնուած են:

Ներքին հաւկթաձեւը նախապէս կը բաղկանար 19 քարերէ ոմանցմէ միայն 11ը կան այսօր: Հետզհետէ բարակնալով եղած է գրեթէ բրգաձեւ եւ աւելի բարձր քան ներքին բոլորակին մէջ գտնուողները: Փոքրիկ հաւկթաձեւին ճիշտ մէջտեղը կը գտնուի ենթադրեալ խորանի քարը, 15 ոտք տարածութիւնով եւ շրջանակուած

370 եարտա շրջափակ ունեցող խրամով: Հիւսիսային արեւելքէն կը սկսի ուղի մը, երկու կողմերը խրամ ու թումբ, ու կ'երկարի 594 եարտա եւ կը բաժնուի երկու ճիւղերու, մէկը դէպի արեւելք, բլուրէ մը վեր կը շարունակուի հողակոյտ-գերեզմանի մը մէջէն, իսկ միւսը դէպի հիւսիս արեւմուտք մինչեւ Մրցարան, 300 եարտա: Մրցարանը մէկ մղոն ու 176 եարտա երկայն է եւ 110 եարտա լայն, շրջապատուած է արեւելք ու արեւմուտք երկարող զուգահեռական խրամներով ու հողաթումբերով: Ինչ անդին, դէպի հիւսիսային կողմը, ուրիշ Մրցարան մը եւս կայ: Գլխաւոր ճամբուն վրայ կայ 16 ոտք բարձրութեամբ քար մը, խոնարհող քար մը, որ «Ցրիաարի Գարշապար»ը անունով կը ճանչցուի: Ինչ հեռու նոյն ուղղութեան վրայ կը գտնուի խոշոր, գեղնատարած քար մըն ալ՝ արուն վրայ կ'ենթադրուի թէ մարդիկ մահուան պատիժի կ'ենթարկուէին: Զորս բուլորաձեւքը հողաթումբեր կան:

Stonehengeը առաջին անգամ յիշուած է 9րդ դարուն Nenniusի կողմէ: Ըստ Nenniusի ան կերտուած է ի յիշատակ այն չորս հարիւր ապնուականներուն, որոնք դաւաճանօրէն խողխողուեցան Հէնկիսթի կողմէ, 472ին: Կալլէսեան արձանագրութիւններ անոր շինութիւնը Merlin թագաւորին կը վերագրեն: Merlin յաջորդն էր Vortigernի: Ուրիշներ կը չանան ապացուցանել թէ ան հռոմէական տաճար մըն էր, բայց վերջերս աւելի հեղինակաւոր անձեր եզրակացուցին թէ ան միջնադարեան ծագում ունի: Ամանք Ցրիատոսէ մէկ դար առաջ, իսկ ուրիշներ ալ հինգերորդ դարուն շինուած ըլլալը կը հաւատան:

Աւելի հաւանական է որ ներքին բուլորակն ու հակքթաձեւը, որոնք կրանիթէ շինուած են, փոքր քարերով են, բերուած ըլլան շատ հեռաւոր վայրերէ եւ ունենան աւելի հին ծագում քան արտաքին բուլորակն ու հակքթաձեւը:

ՄՈՒՇԱԿ ՄԱՓԲԵԼՈՒ յարմարագոյն եղանակ մը սիա: Առէք Թեփ կամ փայտի սղոցուք՝ շատ նօսր տեսակէն, ամանի մը մէջ տաքցուցէք չոր չոր, միշտ խառնելով, որպէս զի Թեփը կամ սղոցուքը չփակի ամանին տակը: Լաւ մը տաքցնելէ վերջ՝ զայն տարածեցէք աղտոտած մուշտակին վրայ եւ մատնաբաց ձեռքով չփեցէք ուժգին, որպէս զի ամբողջովին անցնի տեղներուն մէջ եւ ծծէ հոն գտնուած իւղն ու կեղտը: 2-3 անգամ այս գործողութիւնը կրկնեցէք, այնպէս որ այլ եւս ո՛չ մէկ իւղոտ մարմին մնայ տեղներուն մէջ: Այնուհետեւ Թոթվեցէք մուշտակը՝ ցպիկի հարուածներ տալով, որպէս զի տեղները գտնեն ինքզինքին եւ ամէն օտար մարմին Թափի բոլորովին: Ու պիտի տեսնէք Թէ ձեր մուշտակը եղած է այնպէս ինչպէս էր մուշտակագործին ձեռքէն ելած առեն:

ԼԱՓԻ

Բեհով ու ճահիճով շաղախուած այս ստամնին մէջ, ար Փարիզն է. Աշխատանքն ու Հեշտանքը գոլք կողքի ու անջատ կ՚ապրին, կը վազեն, կը թեւեն ու հեզեղի նմանկը տարափեն: Ու ճարտարարուեստ եւ գեղարուեստ իրենց հեղեղներով կը խառնակերտեն քաղաքակիրթ բաբելոններ: Բարիքները՝ մենաշնորհուած երջանիկներուն, ու չարիքները նոր օրերու գերիներուն՝ բանուորներուն: Ու բանուոր մարդը իր ամենօրեայ գժոխքէն վերջ չունի արքայութիւն, պահ մը մտնելու եւ մոռնալու համար: Բարեբախտաբար սակայն կայ մատչելի վայելք մը: Անիկա թատրոնն է: Մելոմէնէի այդ տաճարին ընծայած խանդավառութիւնն ու մխիթարութիւնը օրհնեալ է: Բոլոր աստուածները կը կործանին, բայց անմահ պիտի մնայ Մելոմէնէ, քանզի իր բոգինին վրայ կը միանան քանաստեղծութեան, երաժշտութեան, նկարչութեան, ճարտարապետութեան ու պարի դիցանյշները: Երանի՛ այն ազգերուն որոնք ներարեւ թատրոնը ունին իբրեւ աստուածատուն: Երանի՛ այն մարդերուն որոնք շաբաթական իրենց աղօթքն ու առ Աստուած մերձենալու իրենց իղձը կ՚իրագործեն

թատրոնով: Թող մնան բոլոր գլխոցները եւ ժողովները ազգակարաբերութեան եւ պատասխանութեան:

Փարիզ քաղաքը հարուստ է թատրոններով:

Անցեալները «Օբէրա Գոմիք» գացի: Կը ներկայացուէր «Լաքմէ»:

◈

«Լաքմէ» երաժշտախաղին նիւթը գրած են Կոնտոնէ եւ Ժիլ: Խաղը երգաւորած է Լէօ Տըլիպ: Առաջին անգամ ներկայացուած է «Իտալական թատրոն»ին (այժմ «Օբէրա Գոմիք») մէջ, 1883ին, հոլանտացի երգչուհի Մատի Վան Զանտի գլխաւոր դերակատարութիւնով:

Խաղը երեք արար, քաղուած է հնդիկ պրահմանների բարքերէն: Նիւթը. — Ճէրըլա եւ իր մէկ ընկերը, անգլիական բանակի սպաներ, կը գտնուին Հնդկաստան: Ճէրըլա նշանուած է Անգլիա գտնուող ազգկան մը հետ: Իր նշանածին դաստիարակուհին, իբրեւ զբօսաշրջիկ, կ'այցելէ Հնդկաստան: Ճէրըլա եւ իր ընկերը պայն, երկու օրիորդներու հետ, կը պատցնեն երկրին խորհրդապէտ անտառները մէջ: Խումբը կ'արբշռի տեսնելով մեծահարուստ բռնակալութիւնը որ կանանչի երանգներով ճոխազարդած է ամբողջ Հընտուստանը: Սանդալեհիներ, հնդկընկուզենիներ, մանգենիներ ու խիժենիներ, նման բարի լեգէոններու, կը պահպանեն Պուտտայի երկիրը: Խումբը կը խորանայ անտառին մէջ ու կը հասնի պալատատանման շէնքի մը, եզերուած եգեմաճոխ պարտէզներով: Պրահմանական մեհեան մըն է: Հնդական բակոտ: Ամբողջութիւնը յուրանաձեւ ու բազմահիւս զարդասիւներով: Ունի բարձրալայն դուռ՝ որ կերպոնական մուտքն է: Ներքնամասը չորս է: Ա. վիմանա, աղօթատեղի հնչակեալ: Բ. արբարան՝ որ կը գրաւէ սիւնազարդ գաւիթը: Գ. փոքր տաճար՝ երկրորդական աստուածներուն համար: Դ. Շուլթրի՝

վերնանկր. ԱՐԱՔՍ

Հնդկական մեհեան

որ ունի սիւնազարդ դաւիթներ ու բակեր. այստեղ է նուիրական ջուրի սրբատաշ աւազանը: Շէնքը եօթնյարկանի. իւրաքանչիւր դրատիկոն ունի պորտանման պատշգամներ, յարակից սիւնանդրիներով: Գագաթը եօթը գեղասիւներ, եղերապահուած երկու աղեղնաձեւ ժանիքներով: Տաճարը նուիրուած է ամենասուրբ Թրիմուրթիի՝ (= Trinité = Երրորդութիւն) Պրահմա, Վիշնու, Սիվա: «Տիեզերական ոգին Պրահման է ու գոյ է ճշմարտապէս», արարիչ ու կենսառաք: Վիշնու աղբիւր բարութեան, պահպանիչ: Սիվա՝ կոյր խաւար, կիրք, կործանիչ: Ա.յս աստուածներով կը ներկայացուին բնութեան յաւիտենական օրութիւնները:

Անգլիացիները հիացիկ կը դիտեն հնդիկ ճարտարապետութեան հրաշքը, պայն կարծելով պարիկներու ստեղծագործութիւն: Կը տեսնեն տիեզերակալ Արեւը որ իր ամբողջ ոսկեմկան կուրծքը աւկսիած է բուրաստանին վերեւ: Կը լսեն թռչունները որոնք անծանօթ մեղեդիներ ու վիպերգներ կը հոսեցնեն: Կը հոտոտեն, հեռուէն, նուիրական ծաղիկները որոնք իրենց բոյրերով երկինք կը շինեն հոգիներու մէջ ու կը թափեն սափոր սափոր աստղեր ու սակաւ սակաւ մարգրիտներ: Վայրը կը քաշէ շրջիկները: Ճէրըլտ իր ընկերակիցներուն հետ կ'անցնի տերեւախիտ ցանկապատէն ու կը մտնէ պարտէզ: Կը խօսին, կը կատակեն ու աւելի մօտէն կը դիտեն կարծեցեալ արքայարանը: Ճէրէլտի ընկերը կը յայտնէ թէ այդ մեհեանին մէջ կ'ապրի ամբողջ երկրին ամէնէն գեղեցիկ աղջիկը: Դրան մօտ կը գտնեն քըրմանոյշ աղջկան թագն ու մանեակը: Յուսմբը զգուշութեամբ կը հեռանայ: Ճէրըլտ կը մնայ թաքնուած: Ու քիչ վերջ, անսպասելի դարձդարձիկ ճամբաներուն խորունկէն՝ լսելի կ'ըլլայ արեւելաշունչ երգ մը: Եղանակը կ'իյնայ աստղերէն վար, նման հրեշտակներու հոսանքի, ու կանգ կ'առնէ ամպերուն վրայ. պահ մը այնտեղ նուաղելէ վերջ յանկարծ կ'արթննայ ու եթերին մէջ պարելէ յետոյ կ'իջնէ լեռան մը ձիւներուն: Երգը քիչ յետոյ կը թեւէ վեր ու լուսնին ցոլքերուն մէջ թրթռալէ եաք կը թաւալի վար ու կը հոսի թագաւորանքներուն, հիւղակներուն մէջ, կը լուծուի հոգիներու մէջ, յորդեցնելով երակները: Ճէրըլտ կ'ինքնամփոփուի: Եղանակին ու ձայնին գեղեցկութիւնը իր երեւակայութեան գծել կու տան պատկերը հէքեաթանոյշ կոյսի մը: Երգը կը մօտենայ: Ու տեսարանին խորը, յանկարծ կը ծաղկի Լաքմէ՛ն, հնդիկ աղջկան մը Մալիքայի հետ, ծաղիկներով քեռնաւոր: Ճէրըլտի երեւակայութիւնը պայծառատես է: Յուսախաբութիւն չկայ. քանզի իրաւ գեղեցիկ է Լաքմէն: Գեղանի՛ ինչպէս հնդկական հէքեաթներուն մահաճատրներուն իշխանուհիները: Անոր մարմինը ցորենագոյն է ու աստուածային դաշնաթաւալմամբ յղկուած: Անոր կոկորդին մէջ արծաթի ջրվէժ մը կը հոսի, քաղցրօրէն հալածելով սոխակներու խումբ մը: Լաքմէ ու Մալիքա իրենց ծաղիկները կը ցանցնեն մեհեանին մուտքին առջեւ: Կը նշմարեն որ օտարական ոտքեր մուտք են գործած ցանկա-

ԵՒՐՎԱՆԶԱԴԷԻ 1926Ի ԱՄՐԱՆ, ՓԱՐԻԶԷՆ ԵՐԵՒԱՆ ՄԵԿՆՈՒՄԻՆ ԱՌՔԻՒ Ի ՊԱՏԻՒ ԻՐԵՆ "ՁԱՐ ՈԳԻ,,Ի ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՄԷՆ ՎԵՐՋ՝ ԱՓ ՅԱՓՈՅ ՔԱՇՈՒԱԾ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐ

Ձախէն աջ. — Դերասան Շ. Սարեան, Յկր. Սահակեան (Մարսէյլ), Ա. Զօպանեան, Նկարիչ Յ. Փուշման, Շիրվանզատէ եւ իր դուստրը, Դաւիթ Բեկ, Տիկ. Փուշման, Թաւիթ Աբգար, Սարիմ Մաքսուտեան եւ եղբայրը՝ Գր. Վահան, (ետեւ կեցողները) դերասանուհի Տիկ. Ս. Ալիքսանեան, Ա. Կոճիկեան: Վարի կարգ՝ Տէր եւ Տիկ. Նշանեան, Տիկ. Տէրեան:

պատէն: Մալիքա կը հեռանայ: Պահապան Աճին պէտք է սուպէ: Ճէրըլտ կ'ելլէ իր թաքստոցէն ու Լաքմէ, աշաբեկ թուչուն, ճիչ կ'արձակէ: Ճէրըլտ ու Լաքմէ աչք աչքի: Նայուածք: Սէրը, մեղուշ աչքերէ թեւած մեղու, իր անոյշ փեթակները կը շինէ, երկուքին ալ հոգիներուն մէջ: Հազիւ պահ մը եւ ահա Աճին որ կու գայ: Ճէրըլտ կը փախչի, սակայն չի կրնար վազել, քանզի ծանրութիւն մը կը կպէ իր ոտքերը: Սէրն է որ խուժած է իր սրտին, ուղեղին, աչքերուն ու բոլոր զգայարանքներուն մէջ: Աճի տեսնելով կոխկրտուած ցանկապատը իմաց կու տայ Լաքմէի հօր՝ քրմապետ Նիլա Քանթայի, որ կը կատաղի նման ծերունի առիւծի ու կը հարցաքննէ իր աղջիկը: Քննել կու տայ ցանկապատը, կը բանայ տաճարին դուռը, կը հաւաքէ հաւատացեալները, կը պատմէ, կը քարոզէ, կը գրգռէ, կը գորգռայ: Ըստ իրենց նախապաշարման՝ սղծուած է կրօնավայրը, քանի որ օտարականներ մուտք են գործեր: Հնդիկները վրիժառու մոլեռանդութեամբ կը սրտմտին ու կը փրփրին: Կրօնական երգեր ու հանդիսութիւններ տեղի կ'ունենան: Լաքմէ, դիւցանուհի նման տաճարէն դուրս կ'ելլէ իր ձայնին ալիքները երկինք ղրկելով: Հակայակատ ու աչեղագոռ հայրը կ'ազօթէ, հնդիկները կ'երդնուն ու վերջապէս կատաղի պոնդան թեւերը վեր, բիբերը դուրս ու փրփուրները շրթներն ի վար կ'օրօտայ անդադար. «Վրէ՛ժ, վրէ՛ժ, վրէ՛ժ...»: Ու կը փակուի առաջին արարուածին վարագոյրը:

Այդ «վրէժ»ի հրթիռները, զոր ջահավառեց պատկառելի մեհենապետը, պոռոտախօսութիւններ չէին: Անիկա ինքզինքը տուած է վրէժի մը սրբազան ուխտին: Կը հանէ իր աստիճանաւորի հանդերձանքը ու կը զգենու մուրացիկի ցնցոտիներ, կ'առնէ իր հետ իր զեղանի դուստրը, Լաքմէն, ազքատ աղջնակի հագուստով, ու կ'ելլէ ճանապարհ: Անիկա օրերով իր աղջկան թեւէն կախուած ու վրէժխընդրութեան արիւնածարաւ գազաններէն մղուած կը թափառի բոլոր ճամբաներուն վրայ, գտնելու համար Ճէրըլտը: Անիկա մերթ կը կանգնէր հրապարակներուն վրայ, իր աղջկան քովն ի վեր: Լաքմէ կ'երգէր իր ամէնէն խուովիչ ձայնով, երգերուն ամէնէն կախարդողները: Ու բազմութիւններ կը բոլորուէին այս բարիաներուն շուրջը: Հայրը՝ քնիկ ու օտար ամբոխին մէջ կը քննէր դէմքերը որպէսզի գտնէ սրբապիղծը անոր դիմախազին ընթերցումովը: Օր մը վերջապէս կը մտնեն քաղաք մը: Հայր ու աղջիկ կ'առաջանան ուսհերէն: Կը հասնին հնդկական մեծ որդոստա մը ուր կը ծախուին հնդկաթուզեր, նարինջներ, ադամաթուզեր ու շաքարեղէգներ: Ուրիշ մը կը վաճառէ ձիւթ, քրքում ու հալուէ: Արեւելեան շուկան է իր կանչերով, գոյներով ու բուրմնաչէզ մթնոլորտով: Ահա հնդկընկոյզներ ու մանգոներ: Ահա զարդեր, յուռութքներ եւ կո-

շիներ: Յաճախորդներ կը պատկին, անգլիացիներ, փոքրիկ ու սիրուն կրպակներու առջեւ նաւած օշարակներ կ'ըմպեն, հնդիկներ, պատրաստակամ ծառայելու, կը հետեւին օտարականներուն, անոնց գլխուն վրայ արեւանոց բռնելու համար: Նկարչապեղ խառնակոյտ մը: Շուկան ալ իր համերգը ունի այտեղ, քանզի արեւ կայ եւ իրերը եղեամական են: Կը մանեն հայր ու աղջիկ, երգեցիկ մուրիկները, ու կը կանգնին մայտանին կեդրոնը: Լաքմէ հրաւէր մը կ'երգէ ու հայրը կը յայտարարէ թէ պիտի երգուի նուիրական հէքեաթը: Եւ Լաքմէ կը բանայ իր բերնին վանդակը ու ահա թռչուններ, երամ երամ, դուրս կը թռչին իր կոկորդէն, կը ծածկեն ամբողջ շուկան կամարի նման: Ու արեւը կը ծածկուի աչքերէ, արքեցութեան մշուշը իր քօղերը կը կախէ օդին մէջ: Կը դադրի ամէն շահ-ամէն հաշիւ, ամէն վգացում: Կը չքանայ ամէն իր, ամէն տեսիլ ու միմիայն Լաքմէ՛ն է, երգչուհի՛ Լաքմէն, գեղեցի՛կ Լաքմէն: Ժողովուրդը կը բոլորուի մուրացկաններուն շուրջը: Լաքմէ կ'երգէ կոկորդալիր, եւ էջէջապեղ հագագներով: Կը պարպէ իր հոգիին բոլոր թռչնաբանները, յանձնուած գերագոյն յուզումի եւ խանդավառութեան հովերուն: Ունկնդիրները հետզհետէ աւելի կը սոսափանան: Լաքմէի հօր սրտին մէջ կը միայ վրէժի ատրուշանը ու իր յոնքերուն աղեղներէն նետաձիգ իր նայուածքները կը պնդեն իւրաքանչիւրին դէմքը: Հետզհետէ բազմութեան կը խառնուին նոր անգլիացիներ, լեցնելով քրմապետին սիրտը յոյսով ու չար խինդով: Լաքմէ շարունակ կ'երգէր անսասլով իր հօր յանձնարարութեան: Լաքմէի ձայնը թակարդ մըն էր որուն մէջ պիտի բռնուէր Ճէրըլտ: Գեղանի մուրացկանուհին կը սկսի պարերգել կասապի ներդաշնակութիւնով: Ու ահա Ճէրըլտ հեռուէն կը շտապէ, լսած ըլլալով ձայն մը: Կը մօտենայ ու ձայնը կը ճանչնայ: Ինք ինքզինքը կը մատնէ իր անզուսպ դիմայեղութեամբ: Քրմապետին աչքերուն մէջէն դաժան լոյս մը կ'անցնի: Ան է, ա՛ն, արբանիզը: Իր հաւատակիցներուն կը պատմէ ամբողջ պատմութիւնը ու յետոյ յարմար վայրկեանի մը յանկարծ մէջքէն կը քաշէ դաշոյնը, կը բարձրացնէ ձայն օդին մէջ, կը վազէ Ճէրըլտի վրայ ու կռնակէն կը մխէ անոր կուրծքին: Իր հագուստները կը պատռէ, կը պռատայ, կը պատմէ: Լաքմէ եւ Ամի՝ Ճէրըլտի քով կը փութան, մինչ կը փախչին հնդիկները: Ատղ ու պար կը դադրի ու երկրորդ անգամ կ'իջնէ վարագոյրը:

◎

Սենեկապան Ամի, Լաքմէի խնդրանքով, Ճէրըլտը կը փախցնէ ծառախիտ անտառի մը ծոցը ու այնտեղ կը դարմանէ անոր վէրքը վայրի տերեւներէ, ծաղիկներէ ու արմատներէ շինուած գաղտնի դեղերով: Այնտեղ է նաեւ չնաշխարհիկ չքնաղ աղջիկը, Լաքմէ, որ սիրոյ բոցերուն մէջ բռնուած ու անոնցմէ յափշտակուած՝ պաշտա-

մունք միայն ունի իր շնորհափեղ ձէրըլտին հանդէպ։ Ու այդ աղջիկը կը հալի ձէրըլտի պերոզակէ աչքերուն մէջ ապրելով առաւաւանքներուն ամէնէն կատարեալը, քանզի գիտէ որ իր հայրը, ի վերջոյ, պիտի գանէ Անգլիացին ու ապաննէ։ Իր յաւտահատութիւնը հնարամտութեան ու յանդգնութեան կը վազցնէ պինքը։ Լաքմէ կը գողնայ մեհեանին մարմարիոն գուռէն սկահակ մը նուիրական ջուր ու կը խմցնէ իր սիրելիին։ Համաձայն իրենց կրօնական աւանդութեան մահացու մեղք է ապաննել մէկը որ ըմպած է սուրբ ջուրէն։ Ձէրըլտի կեանքը ապահովուած է սկիհ մը ջուրով։ Ձէրըլտ առկայն կը փափաքի թողուլ Հընտուստանը ու Լաքմէն ալ եւ վերադառնալ սպիտակամաւ ու մշուշապատ հայրենիքը՝ Ալպիոն։ Ձէրըլտի ընկերը կու գայ կը գանէ պինքը հրաւիրող խօսքերով։ Հեռուէն կը լսուի անգլիական պինուտրոկան նուագախումբը որ յաղթականօրէն կը հնչեցնէ հրաժեշտի քայլերգ մը։ Ձէրըլտի սրտին մէջ կը վազէ իր հեռաւոր ու ձիւնապատ հայրենիքը ու իր առուոյցներուն մէջ կը մարէ սիրոյ խենթանոյշ բոցը։ Լաքմէ երբ կը գիտակցի իր սիրելիին այս աղեղնաւոր մտադրութեան՝ յանկարծ կը գլորի յուսահատութեան վերջին փոսին մէջ ու կը խմէ թոյն։ Բրմապետը կու գայ վերջ տալու Ձէրըլտի կեանքին։ Լաքմէ, վեհանձն աղջիկ, կը պահպանէ ճշմարտութիւնը, յանձնառարելով պգուշանալ՝ քանզի Ալպիոնի սրտին ըմբռնինած է անմահական ջուրէն։ Նիլա Բանթայի ձեռքէն կ'իյնայ դաշոյնը։ Լաքմէի հրաշապեղ մարմինն ալ յամրաբար կ'իյնայ մահուան ոսկրաթեւերուն մէջ, մինչ պատանքի նման կ'իջնէ վերջին վարագոյրը։

◈

«Լաքմէ» երաժշտախաղը իսկական գլուխ գործոցն է Լէօ Տըլիպի։ Այս երգահանը Ֆրանսայի մրն է (1836-1891)։ Օժտուած բեղմնաւոր երեւակայութիւնով եւ անհուն քաղցրութիւններով։ Հեղինակ՝ նշանաւոր օպէրա-գամիքներու եւ թատերախաղերու ինչպէս Ժան Տը Նիվէլ, Սիլվիա, Ֆօբելիա։

«Լաքմէ»ի երաժշտութիւնը ծայրէ ի ծայր գաղնաշնորհ երանգաւորում մը ունի։ Անիկա ծնած ու հասակ առած է պատարագաւոր գուգահեռնութեամբը հնդիկ ու ֆրանսական երգերուն, ինչպէս «Այտա»ն եգիպտականին ու ֆրանսականին, եւ սակաւին ինչպէս «Հօր Հօր Ալա»ն, «Արիֆ»ը, «Բէօսէ Բէհեա»ն ընդհ. արեւելեան ու ընդհ. եւրոպական երաժշտութեանց մօթիվներուն պատուաստումով։ «Լաքմէ» ունի երգամատեր արուեստ խառնիչ ճշտութեամբ կը յիշեցնեն մեր կոմիտասեան գեղջուկ երգերուն մաքրամաքուր, միամտանոյշ արտայեղումները եւ պարզ ու պայծառ կրակներուն ամբողջ հուրքը։ Տեղ տեղ ալ կը յիշեցնէ մեր պարերգներն ու պատարագները։ Յատկին երաժշտութիւնը իր արեւելեան գնացքին հետ ունի նաեւ շար-

ժուիներ որոնք կ՛ելեւէջեն ու կը պարպեն հրաշքներ: Արեւելքի եբեւակայութեան արտաշարժութիւնն է հրաշքը: «Լաքմէ»ի երգերը ունին ոստոստող գանգակներ, պարիկներու կոլմէ ձեւքէ ձեւք նետուող բաժակներ, մարմար սալաքարերու վրայ թափող արծաթներ ու ոսկի սկաւառակներ, համբոյրով մը փշրուող բիւրեղներ, դմբէթներէ վար թափող խճանկարներ, կամարներու տակ ալեկոծուող սկուտեղներ, եւ աստղներ որոնք հոյլ հոյլ գիրար կը սլաքեն:

Երաժշտութիւնը այստեղ նման է հէքեաթի աղջկան որ հոգիներու դահլիճին մէջ կը բռնկի, իբրեւ զարդաջահ, ու իր մոգական շունչը փչելով եւ կոխելով սրտի մը կարմիր գոհարին վրայ՝ տեսանելի կ՛ընծայէ արեւի ծովեր, անտառապատ կղզեակներ, ծառերու տակ զոյգեր ու համբոյր, իսրան, գրգռանք: Երազանքի նկարահանդէս վէպեր կը պատկերազարդուին սիրոյ, քաղցրութեան, այժի, գեղեցկութեան տեսարաններով: Հրապոյրով լեցուն է Ճէրըլտի մէկ երգատուն. — «Ստուածային աստերու քմայքը», ու մանաւանդ Լաքմէի երգամատերէն «Ինչ գեղեցիկ նայուածքդ կը քօղարկուի»ն, «Ի՛նչու համար մեծ անտառին մէջ»ը, մուրացիկ բարիային աղջկան հէքեաթը որ նշանաւոր հեշտերգ (cantabile) մը եղած է: Ու տակաւին «Ա՛հ, եկուր, անտառին խորը եկո՛ւր»ը գեղանի Լաքմէին սիրոյն արեւը կը պարունակէ: Եւ վերջապէս խորհրդաւոր Հընտուստանը իր անտառներով, մեհեաններով, պարտէզներով, բուրաստաններով եւ արեւով շատ գեղեցկօրէն պգեստաւորուած է Լէօ Տըլիպի երաժշտութեամբ: Գոյները կը վառին, կը թրթռան, կ՛երգեն: Բոյրերը կ՛ալեկոծուին ու կը հոսին: Ձայները երկնաւազ հոսանքներ որոնք կարասներ ու կահոյքներ կը լեցնեն աղնուագոյն գինիներով: Այդ ջուրէն, այդ գինիէն, այդ սուրբ եւ աննման ըմպելիէն բաժակ մըն ալ մեզի բաժին հանած եղաւ՝ չնաշխարհիկ չքնաղ աղջիկը՝ Լաքմէն:

◈

Այս երաժշտախաղը ներկայացուեցաւ արուեստագէտ երգիչներու Թրիմուրթիի մը կողմէ — Նինոն Վալլէն, Վիլլա Պէլլա, Օստուան: — (Օքէրա Գոմիք ուրիշ դիցուհի մըն ալ ունի՝ Օր. Ռէյմոնա Վիլքինթի խոալուհին, անզուգական իր «Թոսքա»յով. այժմ «Օքէրա» անցած):

Նինոն Վալլէն (Լաքմէ՝ օպերան). ոգեղէն քնար փափկաշնորհ, համակ սիրտ ու կոկորդ, գիրգ մարմնով եղանակաւորեալ: Հրեշտակ արեւելից այս դերում: Ոսկի խնկամանն որուն մէջ կ՛այրին զմուռսներ, աստղերու կրակին վրայ:

Վիլլա Պէլլա (Ճէրըլտ՝ թէնոր). կազմ, խոշոր, ձայն՝ ներդաշնակ: Բուռն կերպով համակրելի: Արեւելապեղ ձայնի մը մէջ, վգացման զանձեր:

Օստուան (Նիլս Բանթա՝ պաս). ահաւոր ու կատարեալ: Վար-

պետ: Զայնէն մարդ կ'ուրախնայարուի, շարժուձեւերէն կ'ապտակուի ու ծեծուած սրունկի նման կը ծախահարէ ինք խելայեղ:

◈

Ու այս վայելքէն վերջ սկսայ խորհիլ: Մարհիլը ինձի համար հաղուագէպ է: Կեանքս ամբողջ օձած ու վմռսած եմ երազանքի ու երեւակայութեան մէջ: Ես սակայն ամէն անգամ երբ խորհած եմ, ճիշտ իմ խորհած, ինչպէս երազած եմ պէղեցկօրէն: Այս յաւակնութեանս թեւերուն վրայ խաչուելէ չեմ սարսափիր:

Ու ահա թէ ի՛նչ էր խորհուրդս:

Լաքմէ, երաժշտահսկ մը՝ որ քանի մը ժամուայ ընթացքին հանդիսատեսին կը ծանօթացնէ ամբողջ երկրի մը, Հնդկաստանի, ճարտարապետութիւնը, բանաստեղծութիւնը, երաժշտութիւնը, կրօնքը, բարքերը, սէրն ու ատելութիւնը, բուսականութիւնը, մարմինն ու հոգին վերջապէս: Ասիկա երկրի մը պրոպագանդային համար ամէնէն վայել միջոցն է: Այս ձեւով մենք կը ծանօթանանք Ճաբոնին ալ «Մատամ Պթըրֆլայ»ով, պատմական Եգիպտոսին «Այտա»ով ու «Թայիս»ով, Չինաստանին «Կէյշա»ով եւայլն:

Իսկ որ եւ է օտար մարդ ինչպէս ծանօթանայ Հայաստանին ու հայ աղգին. ի՛նչով...: Այս իսկ է ցաւը:

Մենք մեր տաղանդներուն միջոց չտուինք որ անոնք հանճարանան ու տիեզերական Գեղեցկութեանց Տաճարին տալ, արձան, նկար, երգ, պար ու երկ բերեն:

Մենք մեւելատուններ շինեցինք եւ մեր գրողներն ու արուեստագէտները, ամէն բանէ առաջ, մեռցնել ու շքեղօրէն թաղել գիտցանք: Մենք հիւանդանոցներ շինեցինք ու մեր մտքի մարդերը նետեցինք յիմարանոցներու, ծերանոցներու եւ թոքախտաւորներու յարկաբաժիններուն մէջ: Մենք Աստուծոյ տուներ շինեցինք ու շատ մը ծոյլեր, անբարոյականացածներ այնտեղ ակմբեցինք որպէսզի ուտեն ու աղօթեն, եւ վողոյին մէջ թողուցինք հայ դատաստուն, գրողն ու իրապէս երգողը: Յատաջդիմել կարծեցինք ընթերցարաններ բանալով ու ձգեցինք որ հայ չքաւոր գրողին գործերը ձրի ձրի կարդան գող ընթերցասէրները: Ինքզինքնիս քաղաքակրթուած կարծեցինք բիւրաւոր թերթեր հիմնելով ու ղազէթաճիներ հասցնելով, ոնքան սատկեցուցին հայ գրականութիւնը եւ հայ գրողը անվարձ աշխատող գերիի տեղ դրին: Մենք տակաւին կուսակցութիւններ հիմնեցինք ու մեր կէս-քաղաքակիրթ ժողովուրդը շփացուցինք, փոխանակ անոր թերութիւնները պատշաճ քաջութեամբ մը ձաղկելու, եւ անդին Գեղեցկութիւնը թունաւորեցինք, խեղդեցինք: Ու վերջապէս մենք ատեղծեցինք մակաբոյծներ, ոջիլներ, կապիկներ ու պէս պէս խաչագողներ, որոնք լաւ կերան, լաւ խմեցին, լաւ պատկեցան ու անոյշ քնացան: Իսկ ի՞նչ եղան հայ գրողներն ու արուեստագէտները:

Բացէ՛ք անոնց կենսագրութիւնները: Թշուառութի՛ւն, ողբերգութի՛ւն, զրկա՛նք: Բարբարոս առասպելներ են անոնց կեանքերուն պատմութիւնները: Անոնք զրկուած մնացին հացէ, հագուստէ, հիւզակէ ու տարրական հեշտութենէ: Եղան հիւծախտաւոր, եղան խելագար: Չրկանքը քամեց պիրենք ու տարաւ անխոտովանելի ախտերու: Ահա շարք մը այդ նահատակներէն.

Գրողներ՝ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան (հիւծախտ.), Պետրոս Դուրեան (հիւծախտ.), Յակոբ Պարոնեան (հիւծախտ.), Կ. Ոսկեան (հիւծախտ.), Հերանոյշ Արշակեան (հիւծախտ.), Սուբէն Պարթեւեան, Մ՛մ՛ըրեան, Շամտանճեան (լքուածներ):

Դերասաններ՝ Արուսեակ (խելագար), Պետրոս Ադամեան (հիւծախտ.), Ոշտունի (հիւծախտ. ու լքուած), Մաչիկ Փափազեան (հիւծախտ.), Թով. Ծատուլեանճեան (լքուած), Տիկ. Ադամեան (լքուած):

Նկարիչներ՝ Գէորգ Գարամանեան, Տիգրան Եսայեան, Լեւոն Քիւրքճեան (լքուածներ):

Ու տակաւին գաշնակահար Մատթիան Սուրէնեան, ջութակահար Դ. Դաւթեան, երաժշտագէտ Չուհաճեան (դժբախտներ), ու մինչեւ Կոմիտաս Վարդապետ նոյնն է պատմութիւնը: Մանաւանդ վերջինը՝ Կոմիտասը, որուն բժշկութիւնը հրաշքի մը նման կրնար կատարուիլ եթէ Մագթաղինէ մը իր հանդերձը քսէր ու ժպիտի մը բրաբիոնով հանգստացնէր անոր խռովքը, բաշխելով համբոյր ու արտասեղում: Մեղցուցինք, իրենց բագինին վրայ, մեր ընտրեալ քուրմերը Գեղեցկութեան Տաճարին: Չարդուած ու չարդարար ազգ ենք: Չարդեցինք մենք զմեզ, մեր գլուխները: Ի՛նչ հարկ ուղեղի, աչքի, ականջի...: Եւ անդին ազգային գործիչներ, կուսակցական լիտրներ, եկեղեցական ու բարեսիրական փարիսեցիներ ու ամբողջ խաժամուժ ամբոխը մտաւորական խաչագողներու կը ճառեն, կը ճամարտակեն, ու վտիտնուն համար ամբարներ կը ճարեն: Տարիներով ոսկի ու քրքում ինք վատնեցինք յանուն մեր ազգային պրոպագանդային: Արուեստի գլուխ-գործոց մը կրնար հրաշք գործել: Մեր մտայնութեան մէջ գրականութիւն եւ գեղարուեստ վերացական բաներ են: Մեր ժողովուրդը սովոր է քշել իր պատգամը, թրքական բառով. — Գեղարուե՞ստ, գրականութի՞ւն. — պոշ գործ: Ճշմարիտ կ՛ըսեմ, որ այդ «պոշ»ը ամէնէն լեցուն, կենսական, գործնական բանն է:

Ու հիմակ ճիշտ տեղն է որ մէջբերեմ Չին հին փիլիսոփայ Լաո-Զըի հետեւեալ իրական պատգամը, օծուն հանճարեղ փաստարկութեամբ:

« Երանի առեղներ անիւին մէջ իրար կը հանդիպին, բայց միջեւի ոչինչն անիւն անիւ ընողը »:

« Հողէն շաղախ, շաղախէն ամաններ կը շինուին, բայց մէջի պարապն է ամանն աման ընողը »:

« Պատ ու պատուհան ու դուռներ տունը կը կազմեն. բայց մէջի պարապն է տունը տուն ընողը: Ուստի նիւթականն է օգտակարը կազմող, աննիւթականն է էականը շնորհող »:

Պաշտեցէ՛ք աշխարհը աշխարհ ընող պարապութիւնները։

Յարգեցէ՛ք, այս ազգին հոգին կազմող «պարապ մարդ»երը, որոնք գրող ու արուեստագէտ են։

Այն ազգը որ չ՛ընծայեր իր արուեստագէտին յաղթականաբար տուն, կոչտով ոսկի ու մուսայակերպ կոյս, այդ ազգը ճակատագրուած է. — կը մնանի։

Աշխարհը աշխարհ ընող պարապութեան յարգը չիմացող ազգը կ՛երթայ ուրիշ պարապութիւն մը որ գերեզմանին է։

Փարիզ, 1928

ՆՇԱՆ ՊԷՇԻԿԹԱՇԼԷԱՆ

Լուսանկարը «Ֆեմինա», վերցրած գրքից

Պոլսահայ Տբամադիկ Մատեթախումբ. — Ա կարգ, նստողներ. — Ե. Թօլայեան, Տիկ. Հրաչեայ, Տիկ. Սիրանոյշ Ալիքսանեան եւ իր Ռուսլինա դստրիկը, Տիկ. Ջանան եւ ամուսինը Մ. Ջանան: Բ կարգ՝ ոտքի. — Գ. Կառվարենց, Ե. Ջաֆերատա, մէկ անգամ միայն բեմ ելած հայուհի մը, Ա. Մատաթեանց, մի քանի անգամ բեմ ելած հայուհի մը, Տ. Նշանեան, †Օր. Եւգինէ Աշէմեան, Հ. Ներսէսեան, Հ. Սոեփանեան: Գ կարգ՝ ոտքի. — Վ. Մազմանեան, անճանոթ մը, Սարիմ Մագսուտեան, գործակատար պօղոս, երկու անճանօթներ:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՄՆԱԿԵԱՆ

(ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ)

Կ. Պոլիս, 1901, Նոյեմբեր

1837ին ծնաւ, անաւ եւ ուսաւ մանուկ օրերուս ի Հասքէօյ: Ազգատ ծնողաց զաւակ, հայրս Պէյլիկի դերձակ էր: Տղայ հասակիս մէջ, ծնողաց բեռ չըլլալու համար, առաւօտները դպրոց երթալէ առաջ՝ հօրս պատրաստած տաբատներուն կոճակները կը կարէի. երեկոյեան արձակուրդին՝ առն ջուր կրելն ալ իմ պարտաւորութիւնս էր: Դպրոցին մէջ ցերեկուան կերակուրս անառես աղբօր ատր անոր սեղաններուն աւելորդներէն կը հայթայթէի. չարաճճին ինծի բաժին կը հանէր միշտ իր չհաւնած կտորները: Բաւական յաջողակ էի նախակրթարանին մէջ, ուսոի շուտ անցայ ուսումնարան: Դասատուներս շատ կը սիրէին զիս, մանաւանդ դպրոցին տնօրէն Լուսահոգի Թորոս Զօրայեան՝ որ ամէն տարի երկու անգամ հպարտասս ու դպրոցական պէտքերս կը հոգար ժամանակին: Ամէն կազանդի՝ գիրք մը, օրացոյց մը կամ խորհրդաւոր պատկեր մը կը նուիրէր: 13 տարու էի երբ խեղճ մայրս՝ ա՛լ ձանձրանալով չըքաւորութենէն ու զինքը շրջապատող աղքատի հարատութենէն — զաւակներէն, — մեծ եղբայրս բրուտի աշակերտ ըրաւ, զիս ալ՝ մեր դրացի «ատյիրմէնճի» Մանուկ ազային քով տուաւ: Այն օրէն՝ կռնակս զամբիւղ մը, վրան՝ ճերմակ «ճէմ կէօմլէյի» մը որ քիչ մը սեւտած էր, սկսայ ամէն առաւօտ Այվան-Սարայ իանութ երթալ, եւ երեկոյին զամբիւղը լեցուն՝ Հասքէօյ, վարպետիս տունը դառնալով զայն յանձնել կնոջը որ Սալա կը կոչէի: Այս պաշտօնս ամիս մը վարեցէ յետոյ, կիրակի առաւօտ մը, հին բարեպաշտութեանս դրդմամբ, եկեղեցի գացի: Շիտակը կ'ամբնայի այդ հպարտասով ներս մտնել: Գաւիթը կեցած էի՝ երբ պատուելի Զօրայեան զիս տեսաւ եւ զարմանօք ըսաւ ինձ. «Ծօ՛ Մարտիկ, ո՞ւր ես, աս ի՞նչ վրայ-գլուխ է...»: Ընդհատութիւնը լսելէն վերջ՝ թեւէս բռնեց եւ աղաներուն սենեակը քաշեց. «Աղաներ, այս աղան ուսման մէջ բաւական յաջողակ է, կրնայ բան մը ըլլալ, բայց ծնողքն աղքատութեան պատճառաւ զինքը ատյիրմէնճիի քով տուեր են. կ'աղաչեմ, աղատեցէք զինք»

Դերասանապետ Մ. Մնակեան

ըսաւ։ Իսկոյն Յակոբ եւ Յովհ. Պուռունուզեան եղբարք առաջարկն ընդունելով՝ հայրս կանչել տալու համար ժամկոչը տուն ղրկեցին։ Հայրս հոն չէր, մայրս եկաւ։ Օրը մէկ օիսա հոգ խոստանալով՝ մօրս հաճութեամբը զիս տուին իրենց պաշտպանութեան ներքեւ։ Պաշտպաններուս դպրոցական Նիգոլի անմիջապէս Կալաթա բազնիք տարաւ զիս։ Մաքրուեցայ, պատրաստ նոր լաթ, կօշիկ եւն. Հոգայ եւ ճեմարանէններս առնելով՝ Հասքէօյ պաշտպանիս ձեռքը պահնել յետոյ վերադարձայ տուն։ Ծիշդ 5 տարի շարունակեցի այսպէս։ Ա՛լ «ճովինօ» մըն էի. կերակուրս կու գար. հարուստի զաւկի մը պէս՝ ես ալ ապքաթիկ մը ունէի ճաշակից։ Օրհնեա՛լ ըլլայ իմ սիրելի պաշտպաններուս յիշատակը։ 5 տարի բուռն եւ անդորով աշխատեցայ։ Դասատուներս էին՝ հայերէնի համար Տիրացու Կուզ Կարապետ, գազիերէնի համար նախ Յ. Թիւյսիզեան, յետոյ Գաբրիէլ Զաւրտաճեան, մաթեմատիկի համար Սիմոն Միքայէլեան եւն։ Երբ վեհանձն պաշտպաններս իրենց մահկանացուն կնքեցին, բաւական ուժած եւ յուսաջատած էի. այլ եւս կընայի օգնական դասատուի պաշտօն վարել դպրոցին մէջ։ Կամաց կամաց դուրս նետուեցայ. այցելեցի Կէտիկ-Փաշա, Էյուպ, Ս. Ղեւոս, Սպզ. Հիւանդանոց՝ մաթեմատիկի ճիւղով։ Հասքէօյ, Ներսէսեան վարժարանի սրտին ալ երբեմն

Մնակեան «Երկու Յիսնապետներ» տուամին մէջ՝ Մաուչալի դերով (1890)։

ներկայացումներ կու տայինք. դերասանուհին էր բարեյիշատակ Գ. Զաւրտաճ։ Այդ միջոցին շինուեցաւ դպրոցին եռեւի փողոցը թատրոն մը՝ ուր միայն մէկ գիշեր ներկայացում արուեցաւ. խաղն էր Մխիթարեաններու գրած «Անիծեալ ընտանիք»ն՝ առանց ազդկան։ Նոյն պահուն Օպերայի թատրոնի տէր եւ տնօրէն Մուսիւ Նաում՝ չգիտեմ քանի՛ տարուան համար Պոլսոյ մէջ իրենինէն պատ որ եւ է թատրոն չբացուելու մեծաշնորհ մը ձեռք ձգած ըլլալով, դատ բացաւ եւ Հասքէօյի թատրոնը գոցել ու փլցնել տուաւ։ Հոգ էր որ ճանչցայ Լ. Քշեանը, Մ. Պալաքեանն ու Ա. Էմմեանը՝ որոնք յետոյ

Բերա Նաումի թատրոնը մանուկ ներկայացումներ տուած առաջին վայրն էր: Նաումի բեմին վրայ Ա. դերս եղաւ, ի չգոյէ աղջկան, «Արիատոդէմ» ողբերգութեան «Կեսիրա»ն: Էքշեան «Արիատոդէմ»ի դերին մէջ կեղծ մօրուք կը կրէր. մեռած աղջկանը գեղեցիկ մանուածոն մանելէ ետք՝ ազատ էր կոպիտ ժպիտին մէջ սիկառ մը ծխելու. յանկարծ ժամանակին գալը զգալով՝ մօրուքը դնելը մոռցաւ եւ անմօրուս բեմ եկաւ. վերնատունէն չարաճճի մը «Ծօ՛ Արիատոդէմը ցաւէն ներսը փեռատեր է մօրուքը» պոռաց բարձրաձայն:
— Քանի մը տարի ետք, այսինքն 1859ին, բացուեցաւ Ալթունեան-

Մնակեան Թատերախումբ (1890-2). — Ձախէն աջ՝ ոտքի՝ Ռ. Պիննէմէնեան, Տիկ. Ա. Պիննէմէնեան, Մ. Մնակեան, Տ. Սանճագեան, 2 այր անծանօթ, Եալտրգեան, վարը կեցողը՝ Մ. Սիսակ, Գ. Ջալալեան, Տիկ. Ազնիւ Մնակեան, Կարմիրեան, Տիգրան Մատթէոսեան: Սեղանին մէջտեղը կեցողը՝ Տիկ. Զ. Չէլեմեան: Ձախին նստողը՝ Միսակեան Մարի:
Աջին նստողը՝ Տիկ. Եօժինի:

ներու, Մէրեմգուլիներու, Յուրատաճեանի մնօրէնութեամբ Արեւելեան թատրոնը: Ժամանակը հասած էր այլ եւս, որպէս զի ձիքս ազատէի գոտեմարտութեան մաժանելի լուծէն: Դերասան եղայ. Էքշեան, Մազաքեան, Ա.ճէմեան՝ ջոջերնիս էին, իսկ Պէնլեան, Յասուլեաճեան, թրեանց, Չերաչի, Սէոէֆճեան, Լճեցի, Մխոեէեան, Տիկ. Զրուեակ եւ քոյր Տիկ. Ազաւնի՝ մեր ընկերները, վարպետներս ալ՝ խաղալ. հին դերասան Մ. Սաթին էր: Ա. ներկայացումներս եղաւ «Երկու Յիսնապետաներ» առամբ, «Բուլչինելլա» գուշեղով: Ձմեռ-

ները կը ներկայացնէինք՝ ամբողջ ամառուան առանձով, ամառներն ալ կէս թուշակով փոքռ կ՚ընէինք։ Թէրզեան, Թոլեան, Պէշիկթաշլեան, ամէնքն ալ կ՚օգնէին թարգմանութիւններով ու հեղինակութիւններով։ Շ տարի այսպէս շարունակուեցաւ։ Ի շրջանին վերջերը, գիշեր մը, քանիերո՛րդ արարուածին էր՝ չեմ յիշեր, Էքշեան չէր ուզեր խաղը շարունակել. «Սառ՛կ կ՚ուզեմ» կը պոռար։ Դուրսը՝ ձեռքի ոտքի ազմուկ, ներսը՝ փողի վէճ։ Վերջապէս ան վարագոյրէն դուրս նետուեցաւ գոչելով. «Չեմ կարող անօթի աշխատիլ... այս մարդիկը հացի առակ չեն տար մեզի»։ Օթեականերէն մէկ քանիներ ներս եկան, չգիտեմ՝ մուրճա՛կ տուին, խօսք տուին թէ դրամ, խաղը շարունակեցինք, բայց հետեւեալ օրէն սկսեալ թատրոնը փակուեցաւ։ — Նոյն տարուայ ձմրան՝ համբալին Իզմիր գացինք թատրոնի շրջան մը բանալու։ Սկիզբները շատ յաջող էինք, բայց հետզհետէ յաջողութիւնը կորնցուցինք։ Այս եղանակին՝ դարձեալ Օր. Պայծառ Փափազեան եւ Թ. Ցռուլեաճեան վերստին սիրեցին եւ ուզակի Թրաշեան երթալով ամուսնացան։ — Վերադարձանք եւ Աբեւեան Թատրոնը վարձեց Սրապիոն Հէքիմեան. շատ չանցած՝ անոր ընկերացաւ Սիմոն Թընկըրեան։ Այս միջոցին եկած են Վարդովեան Գոստաշեաններու հետ եւ Օր. Աստղիկ եւ Աղաւնի (տոքտ Տիկ. Պինեճեան)։ Տարի մը շարունակուեցաւ այսպէս։ Յետոյ, 1867ին, Սրապիոն Մանասի միջոցաւ գտի իսկոյն թատրոն, մենք ալ բացը լեցուցինք։ — Նորէն պիտի ելաւ դատաստանութեան։ Վարդովեան, Պէնլեան եւ ուրիշներ միացած՝ հոն չեն ներկայացուիներ կու տայիր, իսկ ես կը շարունակէի իմ պաշտօնս Կէսիկ-Փաշայի կոմերը(*), երբ Սրամեան Ընկերութիւնը կ՚ուզէր դատաստանի մը եւ վարժուհի մը պիտի Կեսարիա։ Չհս ներկայացուցին Սենեքերիմ Մանուկեանի. երկուստեք հաւանութիւն տուինք։ Յետոյ Ս.պ. Հիւանդանոցի գիշերապահ Պօղոս Օհաննէսի միջոցաւ Սկիւտարի մէջ գտայ Օր. Իմաստուհի վարժուհին որ 21 հոկտ. 1866ին եկաւ Տիկ. Մանուկեան։ Ուղեւորեցանք Սամսունի ճամբով դէպ ի Կե-

Մնակեան «Գերասան Քին»ի դերով։

(*) Այս Բ վարժապետութեանը, մանաւանդ Թէոֆիլեանի փոխած է վախէն։

Ծ. Ամ. Տարեց.

սարիա: Միջադէպ մը. — Երբ մեր ճամբուն վրայ Զոխամախ հայաբնակ գիւղը հանդիպեցանք, գիտէին վարժապետութեան համար Կեսարիա երթալնիս. «Ալբէ՛ր, կարդացող է ի՛նք ալ, կինն ալ». մէկը ջերմին համար բամպակի կտոր մը ձեռքս կուտար, միւսն ալ կինս կը հրաւիրէր՝ մահամերձ հիւանդի մը վրայ «արձակեացէ» կարդալու. կինս աղօթեց ու հիւանդը մեռաւ. իսկ համր աղջիկ մը աղօթեց, յետոյ վերադարձին տեսանք որ աղջիկը կը խօսէր. ալ ի՛նչ լաւաշներ, ո՛րչափ ձաւար ու շարոցներ առինք: Այսպէս հասանք Կեսարիա՝ ուր մնացինք 4 տարի շարունակ վարժապետութեան ծանր պաշտօնով: Ա՛լ կը ձանձրանայի, ուստի Մանուկեանի արտօնութեամբ Պոլիս դարձայ ընտանեօք, 1873ի ձմեռնամուտին, 3 գաւակ տակաւին: Կեսարիա կը կարպայի լըրագիրներու մէջ թատրոնի ազդեր, Վարդովեանի անօբէնութեան ներքեւ արուած ներկայացումներ. հոգիս տեղէն կը թնդար. եւ ահա ինչո՛ւ կը դառնայի: Կինս կը հարցնէր թէ արդեօք Պոլիս դերասա՛ն պիտի ըլլայի թէ՝ դաստատու. ի հարկէ վերջինը կ՚ըսէի: Բայց Պոլիս առաք կտիաճ օրս իսկ՝ համուրջին վրայ հանդիպեցայ Գալէմճեանի որ Օրթաքէօյ խումբ մը կազմած, եւ վերադարձը իմանալով՝ ինծի կ՚ապատէ եղեր: Յաջորդ օրը գացի Օրթաքէօյ. տեսայ Մաղաքեանը, Ադամեանը, Սիսակը, Թրեանցը, Մատթէոսեանը, Տիկ. Հրաչեան, Օր. Առաքիկը, Սիրանույշ

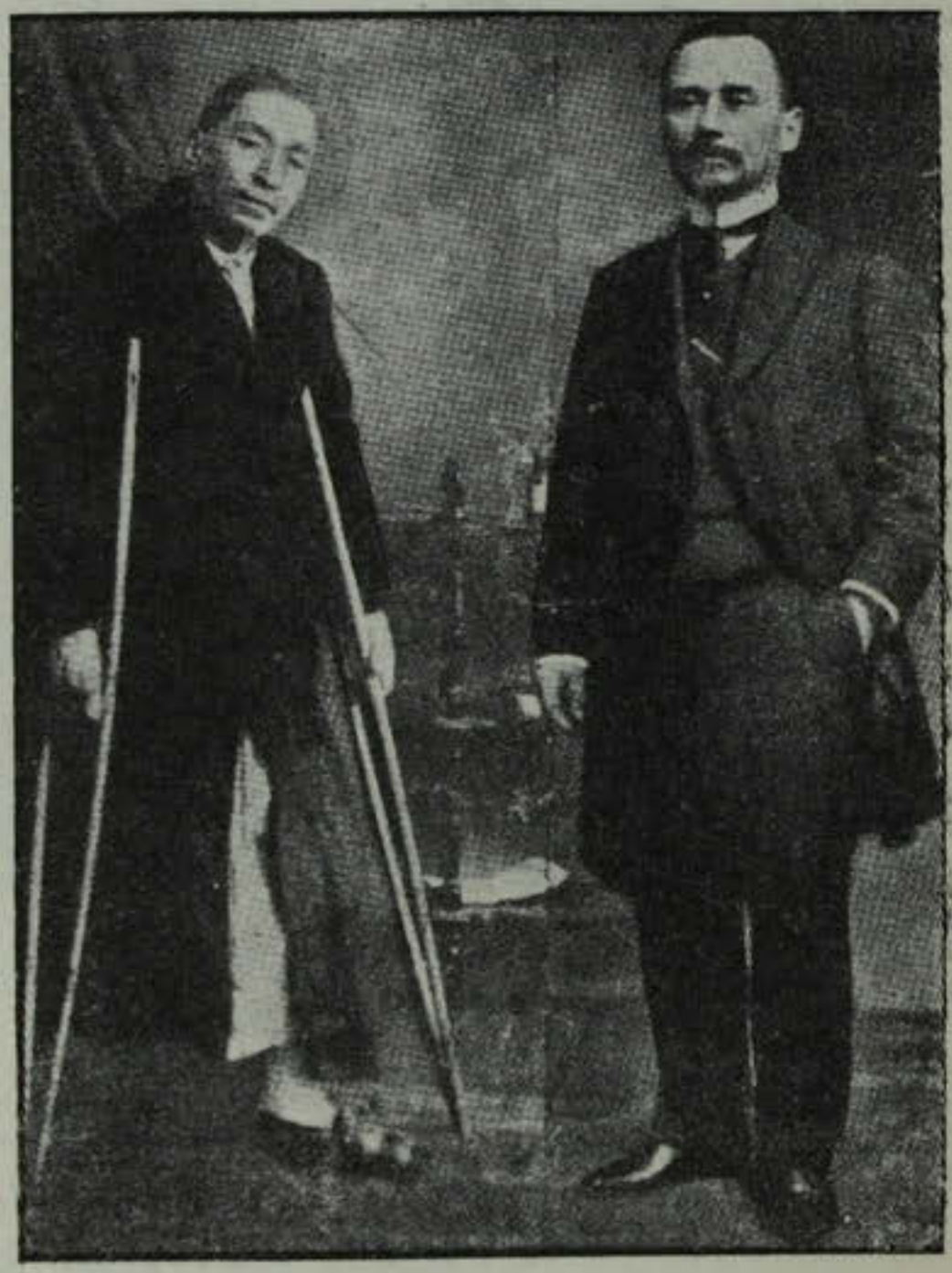

Մնակեան եւ իր ազատարարը՝ Տքդ. Զարդար:

քոյրը եւն. որոնք յաջող ներկայացումներ կուտային: Կէտիկ-Փաշայի թատրոնն ալ թրք. ներկայացումներ կը տուէին զեկավարութեամբ Վարդովեանի՝ որ պիս ուզեց. բայց ես միւս խումբը նախադասեցի, եւ 5 ամսուան շահաւոր շրջան մը բոլորեցինք: Յաջող նպաստներ կուտայինք. մեր անօբէնը Մաղաքեան ամէնքս գոհացը-

նեւէ եաք՝ ինք ալ նպաստ մը ստրքեց. հրատիրատիրը Թղլեանն էր շարադրած.—

Նրպաստելով նպաստելոց՝
Կարօտացայ նրպաստի.
Նրպաստեցէք եւ նուաստիս
Ի նրպաստ մեր Թատրոնի:

Թատերասէր քայլ դրամական կարողութեամբ քիչ մը նեղ անձ մը՝ Ամպէրեան ոտպէս պատասխանած էր այս հրաւէրին. —

Յարդ անդադար ընդունելով
Նրպաստելոց առմանկը,
Կարօտեցանք մենք նրպաստից,
Ծակեցաւ մեր քրսակը:—

Ուրախութեամբ եւ մեծ գոհունակութեամբ վերջացուցինք շրջանը, շնորհիւ Պալեան Յակոբ Պէյի: Ամառ էր: Ես ու Թրեանց մտանք Վարդովեանի խումբին մէջ: Տարիներ անցան: 1880ին հրաւիրուեցայ Տփղիսէն: Աբգար Յովհաննէսեանց Պոլիս եկած էր. շրջան մը անցուցի հոն՝ Ադամեանի եւ Գարագաշեաններու հետ: Յաջորդ տարի Պոլիս եկաւ Ամատունի, ու կրկին տարաւ զիս Տփղիս՝ Տիկ. Հրաչեայի, Օր. Մաւի Նաւարդի եւ Սանճագճեանի ընկերակցութեամբ. հոն էր գարձեալ Ադամեան. լաւ շրջան մը անցուցինք(*). Թատերական մասնաժողովը լուծուեցաւ: Դարձանք Պոլիս՝ Վարդովեանի մօտ: Ան արժանացած էր կայս. բարձր շնորհներու: Ես ատանձնեցի գործը՝ զոր կը վարեմ մինչեւ ցարդ: Կ'ընտրեմ ըստ կարողութեանս թատերախաղեր, կը թարգմանեմ ու թարգմանել կու տամ: Քիչ շատ կը կառավարեմ խումբը. մէկը կը նեղացնեմ, միւսը կը շահիմ. մէկուն երեսին կը խնդամ, միւսին կու լամ. մէկուն լուրջ խաղ կը խոստանամ, միւսին՝ գաշոյն ու թոյն. երբեմն մին կը գոհացնեմ, երբեմն միւսը. շատ խօսքի կարեւորութիւն չեմ տար, մանաւանդ կը ցաւիմ անանկներու վրայ որոնք թեւերուս տակ ապաստանելով չերմ թախանձանքներէ վերջ՝ զիս մրոտելու կ'ելլեն:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՄՆԱԿԵԱՆ

ՄՆԱԿԵԱՆԻ ԱՐՈՒԵՍՏԸ

Մնակեան մին է եւ գլխաւորը մեր այն դերասաններէն՝ որոնց մասին ամագին համակրութիւն ու հիացում կ'զգայ ժողովուրդը, եւ

(*) Շատ էր որ Մնակեան հեղինակած ու երգած է Շերիք որդեակ ազատաշունչ երգը՝ «Լէպլէպիճի»ի «Պիզ քէօր օղլու»ի եղանակին վրայ, եւ այդ պատճառաւ Պոլսոյ մէջ տարիներով աիւդոյի մէջ ապրած է: Ծ. Ամ. Տարեց.

արուեստի մասին, միւս կողմէ, տեսակ մը վերապահում կայ այնպիսինե-րու քով որ կը վախնան զանոնք դասել էրոթ. արուեստագէտներու կարգը, չզգալով իրենց գնահատման մէջ բոլոր վաւերացուցչու-թիւնը, եւ չտես ու անքննադատ իրաւասութիւն մը նկատելով դրսեւորելն այդ արուեստագէտները, որոնք ոչ միայն ինչ տեսակ արժէքի տէր բաներ պիտի ըլլային յաչս էրոթ. քննադատութեան: Արդ, այս վերապահումն իսկ կը ցուցնէ Մնակեանի անուան ազգային-կանութերու մակարդակէն վեր միտելուն գիտակցութիւնը, անոր արուեստին հարկադրիչ ու զբաղեցնող կարեւորութեան ծանօթութիւնը: Բայց սոսկ չեն բաւեր մեզի՝ որ չենք վարանիր Մնակեանը դասակարգելու ճշմարիտ արժանիքներու մէջ, եւ էրոթ. քննադատութեան ենթադրեալ միտումները չենք կասկածիր, վասն զի համոզուած ենք հայ դերասանական կարողութեան: Ի՛նչ են, արդարեւ, դերասանի մը արժանիքները. մարդկային կիրքերուն եւ անոնց պատճառած զանազան վիճակներուն մանրամասն ծանօթութիւնը, եւ այդ վիճակներն իր ամբողջ անձով արտայայտելու, ներկայացնելու կարողութիւնը. այնպիսի երեւակայութիւն մը որ նոյն իսկ այդ վիճակներն արտադրող կիրքերն իրականութեան մօտ աստիճանով մը ստեղծելով դերասանին մէջ՝ նոյնացնէ զայն ու ներկայացուած անձը, այսինքն ապրեցնէ զայն իր դերին մէջ, եւ դերասանը հաւատայ, եթէ կարելի է ըսել, իր դերին իբրեւ իր անկեղծ ու իրական մէկ վիճակին. այնպիսի կամք մը, անձնավստահութիւն մը որ պահել տայ դերասանին՝ իր նոր անձին նոյնութիւնը, եւ իր դերին ամէն վայրկեանները կատարելապէս կապէ դերին նկարագրին՝ որմէ բխեցնէ զանոնք բացայայտօրէն. մեծ յիշողութիւն մը, եւ, ի հարկին, յիշողութեան մէկ դեղեւման պահուն՝ մշտապատրաստ եւ անշփոթ կարողութիւն մը հեղինակելու, որ եւ է կերպով առանց անիրաւելու խաղին հեղինակը,

Մնակեան «Մանոլ, Քրիսթօ» առաջին մէջ՝ «Արբայ Ֆարիա»ի դերով (1909):

ոչ ալ խաղը խաթարելու. այնպիսի ձայն մը որ հնանալի կերպով անթերի գործիք մը ըլլայ իրեն, իր վիճակները՝ հանդիսատեսին փոխանցման, խաղին կացութիւններովը ժողովուրդը վարակելու կատարեալ միտում մը, ահեղ յուզմանց պահուն շքեղօրէն աճարկու դառնալով՝ հոգիները խռովելու, զղացնելու կարող, ուսոի գորովին բոլոր քնքշութեանց ու պայրագին կիրքերուն բոլոր ուժգնութեանց ճկող, մարդկային, համակրելի անկեղծութեան ձայն մը: Եւ դէմք մը, արտայայտիչ ու գրաւիչ, պայծառ ճակատ մը՝ դէթ այն պարկեշտ ու մեծ դէմքերուն համար որ յաճախ կ'ընտրուին մեծ դե-

Պիննէմէյճեան ամոլն ու զաւակները
Ձախէն աջ. — Օննիկ, Տիկ. Աւրինէ Տէրտեան, Տիկ. Էլիզ Գովան եւ Օր. Արաքսի:

րասանները էն համ որոնց կը բերուին ճառագայթեցնել իրենց ոճագին արուեստը: Այս էական պայմաններն ունի Մնակեան: Անոնք որ զայն բեմի վրայ տեսած են, կրնան վկայել թէ ունի զանոնք: Ուստի անվերապահ կերպով կ'ըսենք թէ Մարտիրոս Մնակեան մեծ դերասան մըն է, առաջնակարգ արուեստագէտ մը, եւ իրապէս կը ցաւինք որ զայն ճանչնալու հնճոյքն ունեցած չէ Եւրոպա:

«Թրքահայ Բեմն ու իր գործիչները» 1915 ՇԱՐԱՍԱՆ

...Թէպէկ. — Արդի ըմբռնումովս ալ կ'առարկեմ այդ դասասոնաս:

Փահիրէ, 1927 ՍԱՐԳ. ԹԻՒԹԻՒՆՃԵԱՆ

ՄՆԱԿԵԱՆ 1901Էն 1920

Նախընթաց էջերու՝ մինչեւ 1901 թուականը յանգած ենք նահապետ-կենսագրութենէն վերջ, ուրկէ նպատակն էր ամբողջացնել մասն ալ: Մեր 1927ի հատորով (էջ 416-23) ողբացեալ Սմբ. Դաւթեան պատկերացուցած էր անոր «Օսմ. Թատրոն»ի իմբաստեղծութիւնը 1882-1908: Ինչպէս յայտնի է, 1905ին, Պոլսոյ քաղաքապետ Ըռուվան Փաշա զուտ անձնական պատճառներով երբ արգիլեց թատրոնը, եօթանասնամեմի դերասան-նապետը ստիպուեցաւ գաւառները շրջան մը ընելու իր խումբով՝ որ քանիցս արդէն քայքայումի եզերակուսած էր: Մնակեան կէս խումբով կը մեկնի Իզմիր, հերձուածողմասն ալ՝ Սելանիկ: Այս երկրորդ թատերախումբը Պոլիս դարձին՝ կը ձուլուի նորէն, եւ առաւարտյով մը կ'անցնի Պրուսա՝ Ըէշիտ Փաշայի (ապա Պոլսոյ քաղաքապետ) կուսակալութեան օրով. Մնակեան հոն ակարանալով՝ չի մոռնակցիր մէկ քանի ներկայացումներու. «Մանզումէ»ի թղթակիցը խաբուելով ընկերոջ մը կատակէն՝ անոր մահուան գոյժը կը հաղորդէ թերթին. թուրք եւ յոյն թերթերն ալ կ'արտատպեն զայն՝ հանդերձ կենսագրութեամբ: — 1908ի ամրան դիշեր մը Մագրիքէօյ ներկայացում կը տրուէր. քանը գլուխը պանդոկ դարձին՝ Մնակեան ազէտալի անկում մը կ'ունենայ, որունքը կը կոտրի, բայց շնորհիւ վիրաբուժապետ Զարդարի ինամքներուն՝ ձերթ կը միայ խեղութենէ: Հուրրիէթէն ապին՝ Մնակեանի գործը կ'աղօտի իսկ եւ իսկ, որովհետեւ մէկ կողմէ Թուրքերը թթու ազգայնականութեամբ մը ձեռնամուխ կ'ըլլան իրենց ուրոյն թատրոնը կազմելու, միւս կողմէ Պոլսահայերը ռուսահայ դերասաններու ներկայութենէն թեւ առած՝ կը նուիրուին մայրենի բեմին որուն կարօտն ունէին արդէն տարի-

Մնակեան «Սկիմ Գ.» տառմին մէջ՝ «Ալէմտար փաշա»ի դերով (1910):

ներէ ի վեր: Մինչեւ 1914, Մնակեան ցանցառ կ'երեւի բեմի վրայ, մանաւանդ որ մեռած էին իր խումբին զօրաւոր տարրերէն մէկ քանին, եւ կոտորակեալ խումբն՝ անշուք, պատահական ու ձախող դերձակունէութեան շրջան մը բոլորած եղաւ: — Բայց ներելի չէր անշուշտ Պոլսեցւոյ՝ բոլորովին անյուշ եւ անտես թողուլ Օսմ. Թատրոնի իսկական փառքը կազմող այս վեհերանը որ, աւելի քան կէս դար, ուխտեալ ուսուցչապետն էր եղած կեանքի դպրոցին, հոգի մա-

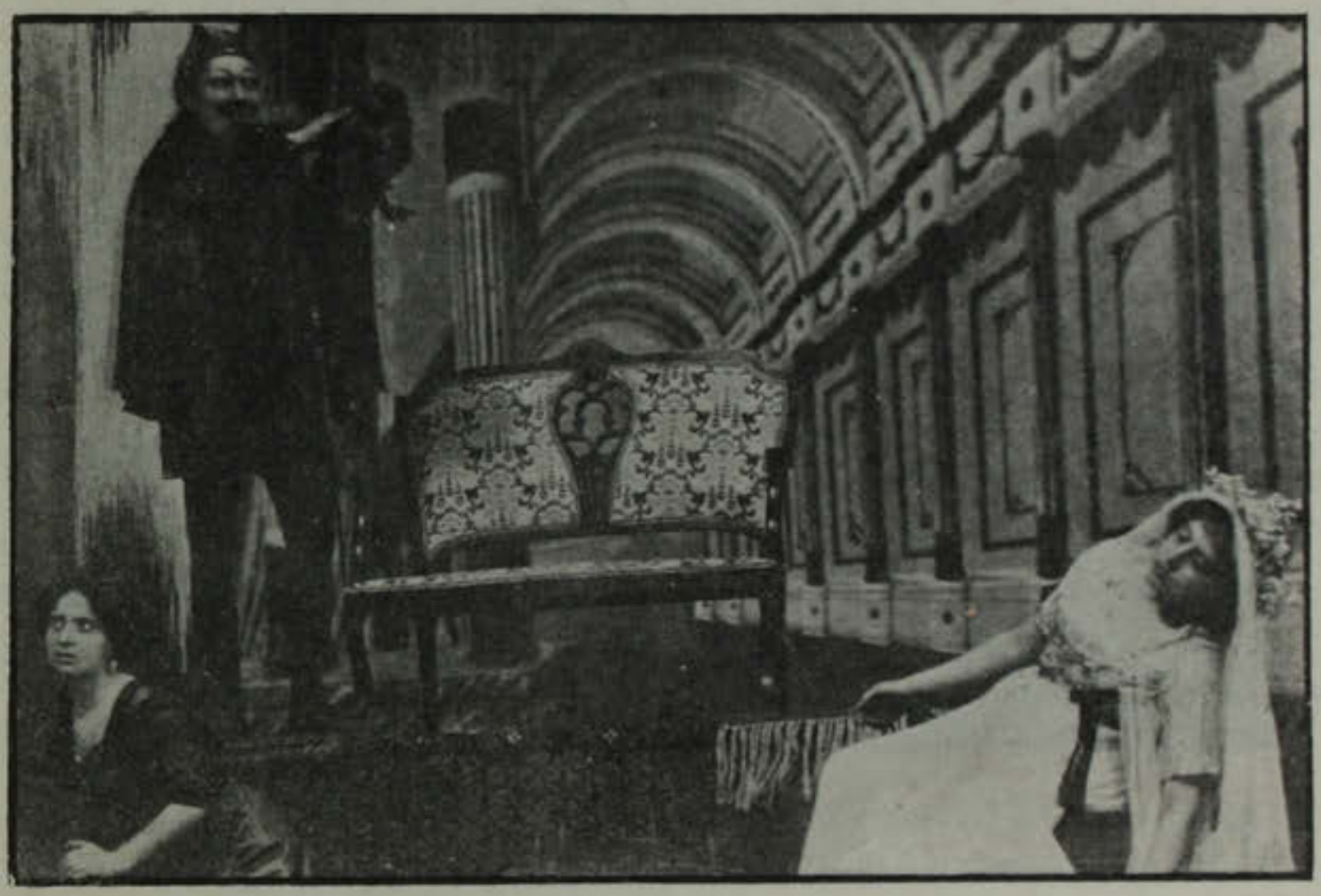

Նիհաատ պէյի հեղինակած «Սատանայ» առաջին տեսարան մը: Ձախէն աջ. — Տիկ. Քնար, Յարութիւն Ալեքսանեան (սատանայ) որ բօթաբեր Հոչոնը ձեռքը կը ձայնէ «Վայէ՛, բու, վայէ՛»: Միւս կինն է Օր. Էլիզ Պինճեմէնեան (Է. Գովան): Սմիռնոյ, «Ֆէրահ» Թատրոն, 1911ին:

շեղնելով բարքերու ապնուացման ամենափափուկ գործին մէջ. կարգացէք մեր 1910ի հատորին 379 եւ 380 էջերուն վրայ երեւցող իր խօսքերը, համոզուելու համար թէ ի՛նչ էր իր ըմբռնումը դերասանութեան մասին: Համիտեան շրջանին՝ շատ անգամ երբ հայերէն ներկայացումներու խօսք բացուէր, անիկա ասվոր էր ըսելու. «Տիրապետող տարրը — Թուրքը կ'ակնարկէր — աւելի պէտք ունի գաղափարական պայքարի, պէտք է անո՛ր աշխատիլ. չէ՞ որ հպատակ տարրերու անդորրութիւնը կախում ունի միշտ տիրապետող տարրին լուսաւորութենէն»: Իրաւ ալ իր թարգմանածոյ թատերախաղերուն (որոնց թիւը 50ը կ'անցնի) առաջար մեծամասնութիւնը լի է Ջարին դէմ մղուած կռիւով, մոլութեանց ու մոլորութեանց դէմ պժգան-

քով, ընտանեկան պատուի նախանձախնդրութեամբ, ապաշաւով եւ արդարութեան յաղթանակով: Ասոր համար էր որ Թրքուհիներ երբ թատրոնէն տուն դառնային՝ կը յորդորէին իրենց ամուսիններըը երթալ «Մնակ էֆէնտի»ի «ֆէվդ-էլ-ատէ լուսիթէ»ներուն, տեսնելու համար թէ ի՛նչպէս իգական սեռը պէտք է յորդել եւ անոր հետ կենակցիլ: Ուրեմն, առաւելապէս «տիրապետող տարրը» երախտապէտ ընելու էր Մնակեանի հանդէպ: Արդարեւ 1912ի գարնան, իր բեմական գործունէութեան 50 ամեակին առթիւ, սարքուելու վրայ էր յոբելեան մը՝ մասնակցութեամբ թուրք համակիրներու որոնք... ետ քաշուեցան, սակայն, վերջին պահուն: Այդ առթիւ Կարօեան ապահանէն լոյս տեսաւ մեծադիր շքեղ ալբոմ մը, պատկերազարդ, բեմի բաղմարդիւն վաստակաւորին երկլեզուեան ազատընթացին հետ: Մեծարանքի առհասարակ մը, արտաքնայարդար եւ աննպատակ. ուրիշ ոչինչ: Պատերազմի տարիներուն՝ երբ թատրոնի դռները գոցուեցան ի սպառ, իրեն ալ քաժին ինկաւ տառապանքը: Չինազատրէն վերջ՝ 1919ին էր միայն, որ հայ տարրն՝ ազդուած ալեւոր դերասանապետին ազգասէր վիճակէն՝ պատուել ուզեց գինք, այս անգամ փառքէ աւելի՝ փարայի տեսակէտով: Եւ յոբելինական հանդէսէն գոյացաւ քանի մը հարիւր ոսկի՝ որ գնաց դրամագլուխը կազմել իր զաւկին... ածխավաճառ Աբամի. իսկ Պապա Մնակ գոհացաւ նուէն իր պանիր-հացով: Բախտին խաղացած վերջին իրակա՛ն տուածն էր այս: 22 փետրվար 1920, ձգի վարագոյրն. ի՛նչ եղերաշուք մահ՝ այնքան բեղմնաւոր կեանքէ մը վերջ:

(ԱՄ. ՏԱՐԵՑ.)

ՄՆԱԿԵԱՆԻ ԱՐՑՈՒՆՔԸ

Բերա, 25 մարտ 1913

Կեանքիս մէջ քիչ անգամ աւելի ներկայացած է որ արտաքուստ անկեղծ արցունքներու ցոլքը տեսած ըլլամ աչուըներու մէջ՝ հոգեկան յուզմանց ազդեցութեան տակ թրջած: Այս կարգէն էր Մնակեանի արցունքը որ երէկ «Բույր Թերեզա»ի ներկայացման ի արարէն վերջ կը հոսէր յուշիկ իր աչքերէն, երբ Օր. Վարդիթեր Ջէլէկեանի կ՛ուզէր աննախանձ շնորհաւորութիւններ, ներքա արտայայտած արուեստագէտի ճարտարութեանը վրայ զմայլագին. «Ապրի՛ս, աղջիկս. անկեղծօրէն կը շնորհաւորեմ զքեզ՝ ձեռք բերած յաջողութեանդ ու բեմական ձիրքերուդ համար»: Ու կու լար յուզուածէն, ուրախութենէն: Այդ արցունքը չէր այն զոր խաղին հիւանքը, արտայայտ դրուագները կ՛արտասուրեն հանդիսատեսներու աչքերէն, այլ արուեստագէտը գերազանցապէս ըմբռնող, զգացող ու գնահա-

ատը՝ Վարպետի արցունքը, արուեստը նրբօրէն ու գիտակցօրէն արտայայտելու ընդունակ պերճասանուհւոյն յաջողակութեանը համար թափուած «դեղարուեստական» արցունքը, եթէ կարելի է այսպէս ըսել: Շատերնիս տեսեր ենք Մնակեանի արտասուելը թէ՛ իրական կեանքի մէջ եւ թէ բեմի վրայ՝ արուեստակեալ, չըսելու համար «կեղծ» արցունքներով. բայց այս անգամուանը՝ մտերմիկ շրջանակի մէջ՝ այն հարազատ արցունքն էր զոր իրական տաղանդը կը խլէր Վարպետին հիացիկ գնահատումէն: Ու երբ պահ մը մինակ մնացինք իրեն հետ՝ կոլճնավիժակին մէջ, ան ասելցուց մեզի.

Ցուրք Ժատերագրի մը հեղինակած «Թիմուրլէնկ» տաժանելի տեսարան մը: Ձախէն աջ. — Խուլուսի, Տիկ. Սիրանույշ Յ. Ալիքսանեան, Մ. Մնակեան, Նուբէտոն, Տիկ. Քնար, Յարութիւն Ալիքսանեան (Թիմուրլէնկ): Վրանին առաջքը ցիցը հանուած վերի աջակողմեանն է դերասան Շ. Գարագաշ:

— *Մենք Կովկասին տուինք մեր տաղանդներ. իսկ Կովկաս մեզի տուաւ Համլէդներ եւ Օթելլոներ: Արուեստին համար մենք հայթայթեցինք, իսկ արուեստագէտներ հանկէ եկան հոս, արդէն կազապարուած ու կատարելագործուած, ինչպէս են Ջէլէկեան Քոյրերը: Այսպէս եղաւ Ագամեանի, Հրաչեայի, Սիրանույշի, Թրեանցի եւ ուրիշներու համար: Կովկասի դրոշմը նաեւ ինծի վրայ ձգեց արուեստագէտի կնիքով:*

ՍՄԲԱՏ ԴԱՒԹԵԱՆ

Շոգ տարէ՛ք որ դերասանները լաւ խնամուին: ...Լաւ հիւրասիրուին. քանի անոնք ժամանակիս ամիսուսին ու հակիրճ յիշատակագրուԹիւնն են: Լաւագոյն է յոռի դամբանական մը ունենալ ձեր մահէն յետոյ, քան անոնց պարտաւոր՝ ձեր կենդանութեան ժամանակ: (Համլ.) ՇԷՔՍՊԻՐ.:

Ի՞ՆՉՊԻԷՍ ԾՆԱՒ ՇԷՅՔՍՓԻՐԻ ԿԱՊՏՆԻՔԸ

Պարբերական յետադարձ տեսութիւններով կ՚արծարծուի Ուիլլեէմ Շէյքսփիրի անձնաւորութեան ու իր գործերուն օրինաւոր հայրութեան խանդավառօրէն հրատապ հարցը. նոյնքան ալ պարբերական յարատեւութեամբ հրապարակ կ՚իջնեն ապդարարողներ ու կու գան յայտնել թէ նոր անձ մը կայ, որուն անունն ու մինչեւ ցարդ սիեզերական անմահ վաստքը թաքնուած է խորհրդաւոր անանուն քողի մը, կամ լաւ եւս է ըսել՝ կեղծ ու պատիր դիմակի մը ետեւ, ու կը յայտնուին կրքոտ պաշտպաններ՝ որոնք չեն ուզեր որ գոյչին իրենց կուռքին անուանն իսկ:

Սյլ սակայն հանելուկը կ՚ապրի, կը դիմադրէ ինամոտ հետազօտութեանց, անոտուգութեան ու անօրինակ կարելիութեան հպարտաւոր ձեւերով կը վերապատնայ:

Մանաւանդ շատ տարօրինակ է անոր համար որ հարցը չի պատնար հին գրագէտի մը շուրջ, որու մասին ժամանակի մթութեանց մէջ կորսուած ըլլան պատմական թուականները ու այն տուեալները, որոնք լուծած պիտի ըլլային կամ գոնէ լուսաբանած խորհրդաւոր գաղտնիքը. ա՛չ, հոս, խնդիրը աշխարհահռչակ մեծանուն ոգեբերգուի մը մասին է, մեզի բաւական մօտ դարու մէջ ապրած, քաղաքակիրթ ու արդէն բարեշրջութեան շրջանի մէջ եղող երկրի մը մէջ՝ հարուստ քրոնիկագիրներով ու պատմագիրներով. խնդիրը կը գրկէ մթին հանգոյց մը որ հետզհետէ կը գառնայ աւելի յանկուցիչ մտանաւորներու ծայրայեղ պայծառատեսութեններէն — ու ամէնքն ալ գիրար հակասող — որ գայն կը լուսաւորեն:

Շէյքսփիր՝ իր գործերուն 1623ի լոնտոնեան տպագրութենէն:

Խորհեցէք Ուիլլեէմ Շէյքսփիրի մասին. առայգ կերպով իր ծննդեան օրն ալ գիտենք, 23 ապրիլ 1564, գիտենք թէ ամուսնացած է 1582 նոյ. 28ին Աննա Հաթաուէյի հետ, տարիքով իրմէ մեծ, որ շրջակաները կը բնակէր. գիտենք թէ իր այս կնոջմէն զաւակներ

ունեցած է, որոնց առաջինը ազջիկ մը, Սիւզան, ծնած 1583 մայիս 24ին, օրինական 9 ամիսներէն առաջ, յետոյ 18 ամիս վերջ երկուորեակներ՝ Համնէթ եւ Ժիտիթ, ու վերջապէս գիտենք թէ 1586ին կամ 87ին լքեալով կին, զաւակ, ծննդավայր Լոնտոն կ'երթայ դերասան ըլլալու համար:

Այս թուականները, բառական ստոյգ, եթէ ոչ չափազանց ճիւ, սկիզբը նշանակուած են՝ Ուիլեէմ Շէյքսփիրի վերապրուած առաջին ազբերգութեան, այսինքն Հանրի Զ.ի՝ տեղեկութեանց, որոնք այնքան կարեւոր են գրական պատմութեան համար: Տարբեր ժամանակներով, աւելի կամ նուազ կարճ, իրարու կը յաջորդեն ուրիշ կատակերգութիւններ, պատմական առումներ եւ ազբերգութիւններ, մինչեւ որ հեղինակը, դէմ լաւ արդիւնքէն եւ հարուստ իր մէկ փորձին հետով, առ յաւէտ կը թողու բեմը ու Լոնտոնը եւ կը քաշուի իր ծննդավայրի խաղաղութեան մէջ, ուր մահը չուշանար այցելել, 1616 ապրիլ 28ին, 52 տարին լրացուցած օրերուն: Գրէթէ օրինակելի կեանք մը որ եւ է պարկեշտ ուսուցչի համար, երիտասարդական խռովքներ որուն էն ծայրայեղն է փախուստը իր անկոնդն ամուսնութեան հետեւանք, վերջապէս ինչ որ կարեւոր է հաշտեցնելու համար իր քաղքենիական ալ պարզ կեանքը արուեստագէտի մը անհրաժեշտ խռովքներուն. ամենատարրական կրթութիւն մը, գրէթէ բոլորովին ինքնուս, արդարացնելու համար պատմութեան, աշխարհագրութեան եւ ուրիշ սխալները որ կը գտնուին իր գործերուն մէջ, եւ այդ բոլորէն պարկեշտ, հանգարտ, կարգաւէր ճեպացարդ մը, հասուն տարիքին վերադարձ դէպի խելօք կեանքը, ծննդավայրի կարօտահատին գոհացումը եւ հոն «Տիրոջը խաղաղութեան մէջ» մահը:

Ի՞նչ աւելի պարզ, աւելի տրամաբանական, նուազ վիպական:

Եւ ի՞նչպէս ուրեմն այսքան տարրական հիմերու վրայ հնարաւոր եղած է կանգնել խորհուրդը, հէքեաթը:

Արդարեւ, եթէ վաւերական գաղտնիք մը գոյութիւն ունեցայ ու առանց հանելուկի մը կարեւորութիւնը, միշտ այսպէս պարզունակ երեւոյթներու դիմակով մը կը յայտնուի, կատածի չենթարկելու համար իսկական բնոյթը:

Ամէնէն հետաքրքրականը այն է որ, պարզութեան այս հնութապրական դիմակը վար առնողը ծայրայեղօրէն հաւատարիմ մը եղած է, որ իր սեփական եռանդէն ոգեւորուած՝ առաջինը ըլլալով՝ ուզած է ամէն հնարաւորութեանց խղճմտութեամբ լրացնել բոլոր հետազօտութիւնները՝ որ կարող էին իր դաւանանքի կուռքին պատշաճիլ, ու ահա այսպէս է որ Մալօնէ, Շէյքսփիրեան քննադատական պատմութեան սկզբնապատճառը, մէկը՝ որ ապահովաբար իսկապէս պիտի գտնուէր այն հերետիկոսը որ պիտի յանդգնէր կատածիլ Ուիլեէմ Շէյքսփիրի վաւերականութեան՝ իբր հեղինակ անոր վերագրուած երկերուն. ճիշտ այդ Մալօնէն եղաւ հայթայթողը

այն փաստաթուղթերուն, որոնք իբր հիմ ծառայեցին բոլոր յաջորդական կտակներուն:

Ուրեմն մղուած իր սիրական խանդէն դնալ հաւաքել ինչ որ դեռ կրնար վերապրիլ բնաստեղծէն, Սթրէդֆորտ-Սխուր-Էվընի մէջ, ուր ծնած ու մեռած էր մէկուկէս դար առաջ: Եւ բոլոր այն թուականները՝ զոր բարեմիտ Մալօնէն յաջողեցաւ հաւաքել ու հրատարակել իր չափազանց մեծագոյն փառքին համար, եղան ու կը մնան ճիշտ այն փաստերը՝ որոնց շուրջ կը յարուէին էն հիմնական թերահաւատութիւնները:

Իր սեփական գիւտերուն՝ տակնուվրեան տարող մը տալու համար, ճիշտ է թէ, Մալօնէն իր կողմէն աւելցուցած է բաներ՝ զարդարելով էն մթին քմայքին թեւն ու թուիչը. բայց քննադատ Մալօնէի քմայքը միշտ ծառայած է իբր փոխ օրինաւոր կտակներուն որոնք կը բարգաւին պատմութեան տարրերուն վրայ:

Ու իբր առաջին ու գլխաւոր փաստ մեզ ապշութեան կը մատնէ Ուիլեամ Շէյքսփիրի բացարձակ տգիտութիւնը — արամաբանական իր դաստիարակութենէ զուրկ ըլլալուն — բայց ոչ միայն իր կեանքի առաջին մասին մէջ, Սթրէդֆորտ անցուցած, այլ նաեւ երկրորդ մասին, երբ ան ինքզինքը պէտք էր կրթած ըլլար Լոնտոնեան յաղթանակներէն ու երբ դեռ այնքան թարմ էր հռոմէական ոգեշունչ գրականները: Այլ տակտն Մալօնէի կողմէն Շէյքսփիրի տգիտութեան մասին հաւաքուած առյդ թուականները, որոնք իր յաջորդներէն լրացած են, խիստ բազմաթիւ են, սկսելով նոյն իսկ իր անունին ուղղագրութենէն. այն տակաւին թիւ ինքնագիր առտագրութիւնները որ պահուած են իւրաքանչիւրը կը կրէ տարբեր ուղղագրութիւն ու բոլորն ալ տարբեր են հրատարակուածներէն որ եղած է տեւականօրէն նոյնը. Shakespeare: Լոնտոն գտնուած միջոցին Շէյքսփիր կանչուած է դատավարութեան մը իբր վկայ ու իր յայտարարութիւնը խոչոր մը նշանակած է, այն առեն իսկ ընդունուած դրութիւն անդրագէտներուն: Տէր Ասուած, աշխարհի էն մեծ բանաստեղծը անգրագէտ մը եղած պիտի ըլլա՞ր:

Ահա գաղտնիքը կը սկսի աչքի զարնել էն անատրբերներն անդամ հետաքրքրող ու ապշեցնող երեւոյթով:

Անհնա՛ր է, պատասխանուեցաւ: Ու անմիջապէս փութացին գանել որ եւ է ձեռագիր մը, նամակ մը· ոչինչ չի գտնուեցաւ, այնքան տպուած գործերու դէմ, ոչ իսկ տող մը իր ձեռքով:

Վերջապէս հիմ ծառայող փաստարկութիւնը գտնուեցաւ Սթրէդֆորտ-Սխուր-Էվընի մէջ, բանաստեղծին ձեռքով գրուած իր կտակը· արդարեւ կտակ մը, գրուած ոճի այնպիսի խեղճութեամբ ու յղացման այնպիսի ապքոստութեամբ, որ ամօթահար պիտի թողուր բացարձակ անգրագէտ մը ոչ թէ Շէյքսփիր մը, տակիկա փոստ մըն էր որ բանաստեղծը գոնէ գրել մը գիտէր: Թէ ան գէշ էր գրուած, այդ կը նշանակէր թէ Շէյքսփիր գրական արժէք չէր ոտր այդպիսի

օրինական թուղթերու կամ թէ ան — հակառակ մտայինն ու ֆիզիքական առողջ վիճակի մը յայտարարութեանց — առողջական խիստ վատ պայմաններու մէջ կը գտնուէր, ուրեմն պատասխանատու չէր իր վճռացած կարգադրութեանց: Բայց բուլար այս տրամաբանական հետեւութեանց վրայ կ'իջնէ ամենապաղ ջրցանը երբ կը յայտնուի ու կը ստուգուի — գրէթէ — որ ոչ իսկ կտակը ինքնագիր էր. վաւերական թերեւս, այո՛, բայց ոչ թէ գրուած բանաստեղծին ձեռքով. ճիշտ է թէ գրագիր մը գրած էր իր տեղ, ու ինք տուն տուած էր, առաջին դէմքով ինչպէս կը գործածուէր եւ Ուիլհէմ Շէյքսփիր իւրաքանչիւր թերթ ստորագրած էր իր թեթեւուն ու անստոյգ գիրով: Ուրեմն իրմէ միայն ունինք այս խեղճ ուղղագրական կտորները, որ կու տան իր ընտանեկան հաշիւ ու դուլաւոր անունը:

Ոչ տունը ուր ան մեռաւ, ուր ան ապրեցաւ վերջին տարիները, առանց անտեսական մտահոգութեան, չէ թողած նոյն իսկ անիսա հետք մը՝ որ մեզ պատմէր թէ հանճարը հոն ի՛նչպէս անցուցած է իր կեանքը, ոչ գիրք մը իր վերջին ծուլութեան պահերուն իրր պերճանք, ոչ յիշատակ մը որ ապացուցանէր իր էն ուժեղ փառքը, ոչ աւանդութիւն մը թէ ինք պատմած ըլլայ իր ազգականներուն ու բարեկամներուն Լոնտոնի մէջ հռչակաւոր հեղինակ եղած ըլլալը: Դերասան, այո՛, տիկա կ'ըսէր, ու իրր դերասան՝ խիստ միջակ եղած էր: Սակայն իր վերջին շաբաթները, երբ կը հարցաքննուէին հետաքրքիրներէ Շէյքսփիրեան փառքի ծաւալման սկզբնական շրջանին, ապշեցան իրենց նախնեաց մէջ այդպիսի մեծ բանաստեղծ մը ունեցած ըլլալուն. միայն ինքն էր որ ոչինչ չէր ըսած:

Առնգմէ պատ ատամ էր. ու այս կտակած գուրս մեղքին վրայ զուր է մեղմարարներուն երկիւղած չքմեղանքը տարածել, զայն անուանելով կանխատեսութիւն, գործնական ոգի, ինսայտիական կարգ կանոն, եւն.: Առնք յատկութիւններ են զոր արուեստագէտը չ'ունենար բնաւ. ունեցողները կը խորթանան ամէնէն բուռթ ագահութեան մէջ: Այդ ալ թերեւս նշանակութիւն չունենար. ուրիշ հանճարներ, նոյն իսկ նոր ժամանակներու մէջ, ագահ եղած են, բայց առնք իրենց գործերուն մէջ շահայլութիւնը չեն երգած ու ագահութիւնը չեն կնքած իրր անարգութիւն: Ուրեմն այս Շէյքսփիրին պէտք է վերագրել նաեւ նոպկալի կեղծիքի արուշ չափ մը:

Բացի ագահ ըլլալէ, ագահութիւնը արհեստ էր ըրած. մեծ տոկոսներով փոքր գրաւներ կու տար ու իր խեղճ պարտատէրերուն հանդէպ անողոք էր ու ընչաքաղց, եւ այս իր կեանքի վերջին տարիներուն երբ արդէն գրած էր Վենեսիկի վաճառականը, ուր իր արուեստը յատկանշապէս գատապարտած էր վաշխառուն:

Ուրեմն Համլէթի հեղինակը եղած պիտի ըլլար ագէ՛տ, ագա՛հ ու կեղծաւո՛ր:Ամէն բան կարելի է...: Մարդը կ'անհետի արուեստագէտին հանդէպ, ու մեզի կարեւոր է մեծութիւնը իր թողած գործերուն ու այն յուզումը՝ զոր միշտ անոնք կու տան մեզի:

Թիֆլիսի Հայ Տրամաթիկական խումբը (1910)։

Ա. կարգ գետին նստողներ՝ ձախէն աջ՝ (աստղանիշ կրողները վարչութեան անդամ)։ *Երիցեան, Տիկ. Լիսի Սեւումեան, Շահխաթունի, Ժամկին, Ափեսեան, Ալիխանեան, Լաբա։ — Միջին կարգ՝ նստողներ՝ Տիկ. Մայսուրեան, *Ալեքս. Խաստեան, Տիկ. Վիրմին, Մամուլեան, Արկեան, *Յովհաննիսեան (մեռած),

Տէր Սարգսեան (մեռած), Ցուրինեան, Նազարէթեան, Սարեան, Զապել («Դերասաններուն մայրիկը» հոչակեալ, մեռած): — Վերին կարգ՝ ոտքի՝ Մանուկեան, Աղայեան, Արշակ Մամիկոնեան, Փիրումեան, Արշակ Յարութիւնեան, Ղազարեան, Միրզայեան, × (խումբին յուշարարը, մեռած), Յաամիկ, Առաքելեան (մեռած), Կաֆեան, Ալիխանեան II, Տիկ. Գուլազեան, Սոամպոլցեան (իմբաւար, մեռած), Սեուումեան (մեռած).

Այլ առկայն...

Եթէ բառախնայողի ճաշակի ու զարդացման տէր անձ մը կարդայ Շէյքսփիրի բոլոր գործերը ժամանակագրական կարգով, եւ եթէ այդ անձը հեղինակի անձին մասին ոչինչ գիտցած ըլլայ ու խորհի թէ ի՛նչպիսի մէկը, ո՛վ է եղած այդ թատերգութեանց հեղինակը, անշուշտ այդ անձը, պատմութեան մէջ նկարագրածէն բոլորովին տարբեր պատկեր մը պիտի գծէ. քմայքը կը սիրէ այս ներքին առեղծուածները, զոր կը սրբագրէ իրականութիւնը. բայց սովորաբար նմանութեան մի քանի եղրեր պէտք է գտնուին իսկական մարդուն հետ, եւ պիտի ուզէինք որ այդպէս եղած ըլլար. հոս ոչ մէկ եղր:

Իր առաջ, ընթերցողը՝ որ կ՛անգիտանար՝ առանց վարանելու պիտի ըսէ թէ Ուիլհէմ Շէյքսփիր պէտք է եղած ըլլար աշխարհիկ անձ մը ու պալատական մը, ծնունդով ազնուական, սիրահար ճամբորդութեանց, խիստ զարգացած, մարդատեաց, թշնամի փաստաբաններու, երաժիշտ. այնքան յայտնի յատկութիւններէն՝ որ բազմազան աղերսներով կը հետեւցուին իր գործերուն՝ կը թուի թէ Շէյքսփիր ոչ իսկ մին ունէր. ոգէտ, տեսանք այդ բանը, չէր կարող ըսել թէ աւելի երկար առեն Սդրէտֆո՛րտ գտնուած է թէ Լոնտոն. թէ կ՛ատե՛ր փաստաբաններուը, երբե՛ք, քանի որ անոնց կը դիմէր հազիւ յաճախորդներէն մէկուն իր վճարումը ուշացնելը. երաժի՛շտ, ոչինչ մեզի խորհիլ կու տայ այդ մասին. մարդատե՛ց, ոչ անշուշտ, եթէ պէտք է հաւատալ գինետուներու համար ունեցած իր սիրոյն եւ անոնցմէ հարբած տուն դարձին թոքաուռպէ կը բռնուի ու կը մեռնի. գալով իր ազնուականութեան, խօսիլն իսկ աւելորդ է:

Սդրէտֆորտ տեղի ունեցած խնամոտ խուզարկութիւններէ մեկնելով, առաջին կասկածելի եղրակացութիւնները ծագեցան. հապա՛ եթէ Շէյքսփիրը չէ եղած իր անունով հրատարակուած գործերուն հեղինակը:

Նման կասկածի մը միակ արդարացուցիչը խանդոտ ու երկիւղած պաշտպանութեանց փոթորիկ մը յարոյց. անունը նուիրականօրէն առեր էր ու պէտք չէր անոր դպչիլ: Բայց իրենց սեփական փառերու խեղճութենէն նուաստացած պատմութեան անհպելիութեան պաշտպան քուրմերը, փորձեցին փրկութեան գերագոյն ջէնք մը ու կեղծեցին ինքնագիր փաստաթուղթեր, զորս նախապէս կատելի չէր եղած գտնել, որպէս զի կուռքը ազատեն զրպարտիչ ակնարկութիւններէ: Երբ յայտնուեցաւ որ այս ենթադրական ապացոյցները անվաւեր էին, ամբաստանութիւնները հասան իրենց գագաթնակէտին. քանի որ իր մոլեռանդ երկրպագուները այս դիւրաբեկ պատուարներուն պէտք ունէին, այդ կը նշանակէր որ իրենք խակ ի-

բենց ծայրայեղ սիրոյն մէջ, իրենց պաշտպանեալին անպարտութիւնը կը պահին:

Ու յաջորդական հակառակութեանց մէջ ծագում առին կրկնակ հարցերը, որ յաւիտենապէս պիտի մնան անպատասխան: Ո՞վ էր ուրիա հեղինակը: Ու ինչո՞ւ իր այս վիպակը ծածկած էր ամէնէն:

Պէտք է նաեւ խոստիւ թէ ոչ մէկ հիմ ունի այն պրոյցը՝ որ կը յաւակնի թէ, Շէյքսփիր եղած ըլլայ քնապզական ոյժերու ազդեցութեան տակ հեղինակ մը, որ քիչ կամ բնաւ պիտակցութիւնը ունեցած ըլլայ իր հանճարեղութեան, ու ստեղծագործած ըլլայ աստուածատարփ ձիրքով, առանց որոշ արագութեան իր սեփական արժանիքի մասին, ո՛չ, այդ ողբերգութեանց հեղինակը պայծառօրէն կը յայտնէ անսահման գիտակցութիւն մը իր հանճարեղութեան մասին, ոչ իսկ վայրկեան մը կը տարակուսի իր երկերու կրանիթեայ յաւիտենականութենէն, այլ վստահօրէն կը կրկնէ թէ իր գործերը անպարտական են անմահութեան դրոշմով:

Ուրիա աւելի լուրջ կը դառնայ այս ծպտումին հանելուկը ու ահա երկար տասնապատիկ փնտռտուքները. այն կասկածները որ պարբերաբար կը նորոգուին, գան ու գրիւ ապացոյցները հիմ կը ծառայեն արտասուց կառուցուածքներու, խնդիրը անդադար մէջտեղ դրուած ու երբեք չլուծուած: Որովհետեւ ժխտողները՝ որոնք կը ձգտին ամուր հիմերու վրայ դնել անհնարաւորութիւնը թէ դերասան Ուիլեըմ Շէյքսփիրը եղած ըլլայ հեղինակը իր անունով հրատարակուած երկերուն՝ յաճախ բաւական համոզիչ եզրակացութեանց կը յանգին, գինուած բոլոր այն փաստերով զորս ամէնէն եռանդուն շէյքսփիրականները գտած են: Բայց երբ անհրաժեշտօրէն այս աւերակներուն վրայ կը փորձեն հիմնել տասնապատիկ կառուցուածքի մը երեւոյթը ունեցող բան մը, ձիգերը կը դառնան ապարդիւն. հաւանօրէն այն պատճառու որ, այն անձը որ իրապէս այդ գործերը գրած է — որոնք անվիճելիօրէն ոճի միութիւն մը ունին, ուրիա անընդունելի է բազմաթիւ հեղինակներու վարկածը, տեսակ մը աշխատակիցներու ընկերակցութիւն, ինչպէս ենթադրած է մէկը — պէտք է ձեռք առած ըլլար բոլոր խելացի կանխազգուշութիւնները, քանի որ խելքը չէ որ կը պակսէր, որպէս զի երբեք չյայտնուի գաղտնիքը, որու այնքան նախանձախնդիր էր, ինչպէս կ'երեւայ:

Ու բաժնուած երկու բանակներու, իսկական չափազանցին հետքերը գտնելու ծարաւները, մեկնեցան խուզարկելու անլուծելի խորհուրդին երկար լաբիւրինթոսները:

Կանգ առին երկու անուններու առջեւ. Ցուանոս Պապոնի ու Տէրպիի կոմս Ուիլեըմ Ստանլէյի:

Այն տեսութիւնը՝ որ կը կարծէր Պապոնը Շէյքսփիրեան երկերու հեղինակ՝ ժամանակակից նոր ստուգութիւններ գտաւ, երբ արդէն մեռած ու թաղուած ըլլալ կը թուէր, քանի որ այլեւս հինցած տեսութիւն մըն է եւ ոճի նմանութիւններ չէ գտած Պապոնի իր անու-

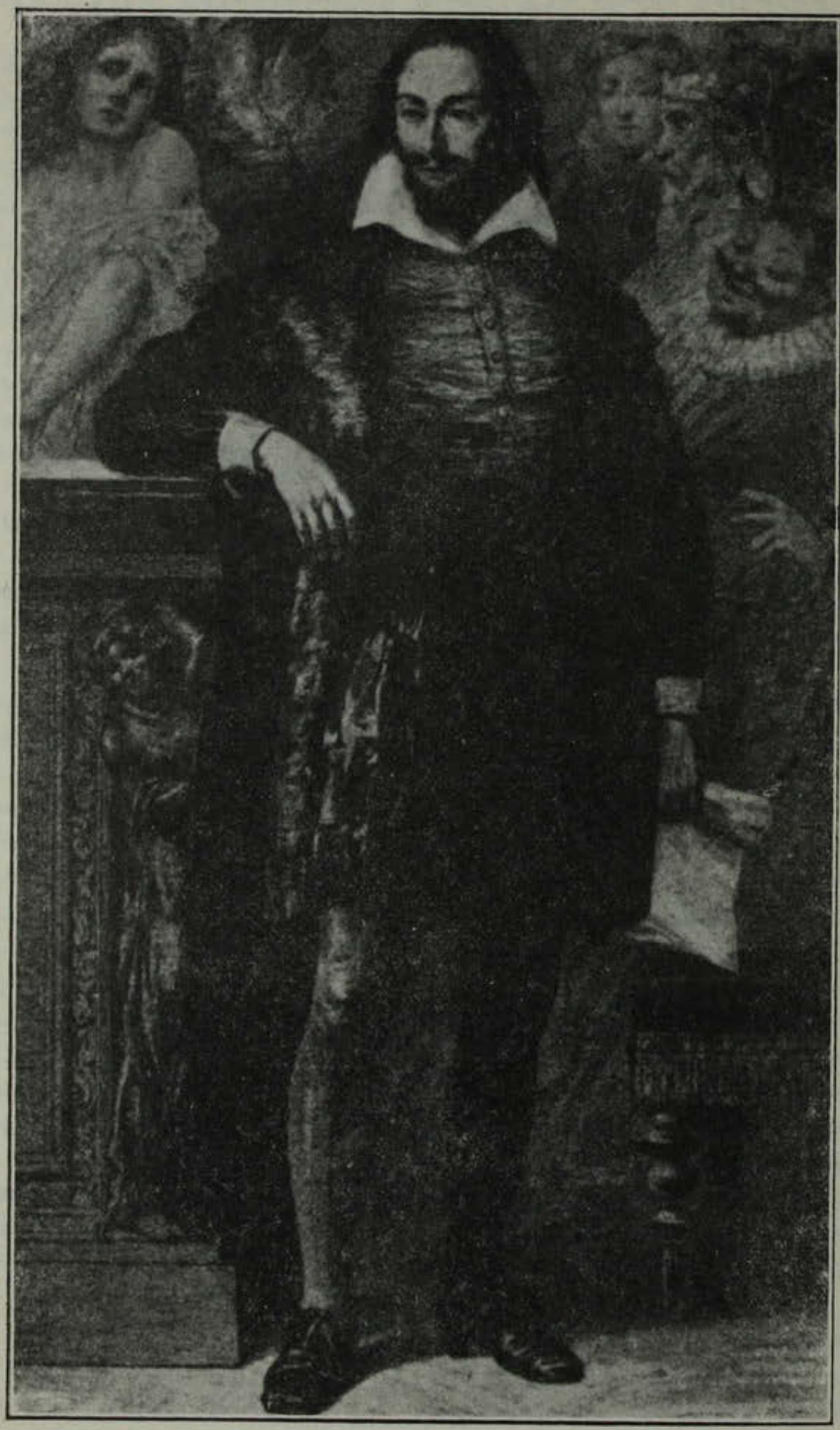

Շէյքսփիր (1564-1616) իր հերոսներով :

նով հրատարակած գործերուն եւ Շէյքսփիրի դիմակով հրատարակուածներուն մէջ: Շէյքսփիրեան ոճին կրանիթեայ մխիթիւնը պաշտօնեան ոճին դէմ բերուելով, ինձ կը թուի թէ ա՛լ չի կրնար վերապրիլ պաշտօնեան այս տեսութիւնը որ Շէյքսփիրեան տեսութեանց յատ եւ նմանը՝ կործանած անհեթեթութեանց մէջ պիտի իյնար:

Մինչդեռ շատ աւելի շահեկան ու որոշ տեսակէտով մ'ալ համոզիչ է Ֆրանսայի Բրոֆ. Ասէլ Լէֆռանի համոզումը, նշանաւոր ուսումնասիրող մը, որ երկու լուրջ հատորներու մէջ հաւաքած է ինչ որ Տէրպիի կոմս Ուիլեէմ Ստանլէյի կեանքին կը պատկանէր, ի լոյս ընծայելով շէյքսփիրեան գործերու եւ անոր կեանքին հետաքրքիր դիպակցութիւնները:

Տարօրինակ անձ էր այս Տէրպին, ամբաստանուած իբր իր եղբօրը թունաւորիչը, սիրահար ծածուկ պիտութեանց, խաբուած իր կնոջմէն, անանկացած գաւեր է, անխոնջ ուղեւոր, խիստ մեծ պարգեւմի տէր, երաժիշտ, գրեթէ խեղթ մը, իր այս վերջին յատկութիւնը, որ՝ Լօմպրոզօի տեսութիւնը աւելի քան կը հաստատէ՝ կրնայ տալ միակ կարելի լուծումը իր կեղծուած անձնասրութեան գաղտնիքին. միայն տեսակ մը խեղթ մարդասիրութիւն մինչեւ ծայրայեղութեան հասած, կրնայ մղել մէկը՝ որ գրած է Շամլէթը՝ ծածկելու անոր հեղինակը եղած ըլլալը ու անոր հայրութիւնը ուրիշներու պիտակելու, գալոց բոլոր գարերուն:

Էսէքսի կոմսին գաւադրութեան ժամանակ գաւադիրներու նամակներուն մէջ կը յիշուի Տէրպիի կոմսին Ուիլեէմ Ստանլէյի անունը եւ կը կարծուի թէ նայն ինքն այս կոմսն է որ նշանակուած է արքայական թագին համար, եթէ գաւը յաջողէր: Բայց գաւադիրները, այդ ձեռնարկի մասին, ամմանէն դուրս քնակողներու տեղեկութիւն տուած ատեն, կը խոստովանին թէ Տէրպիի կոմսը մերժած է ձեռնարկին մասնակցիլ ու գահուն թեկնածու ըլլալ «որովհետեւ չափազանց զբաղած էր գրելու կատակերգութիւններ եւ ողբերգութիւններ»: Այս տարօրինակ նախադասութիւնը Բրոֆ. Լէֆռանը յուզումէն խայտալ տուած է ու անկասկած մեր հետաքրքրութիւնն ալ կ'արթնցնէ: Անմիջապէս կը ծագի հարցը: Այս ազնուականին գրած կատակերգութիւններն ու ողբերգութիւնները ո՞ւր գացած են, որոնց այնքան արժէք կու տար ինքը, անոնց համար գահ մը մերժելու աստիճան: Անհետացա՞ն, ոչ ներկայացուա՞ծ — թէեւ ան ունէր ի սպաս իրեն գործող տրամաթիկական խումբ մը, որուն մաս կը կազմէր գերասան Շէյքսփիրը — ոչ ալ երբեք տպագրուած: Ու ահա առաջնորդող առաջին թելը, այսպէս ըսած Տէրպիի տեսութեան (théorie), տեսութիւն մը որ կերպով մը իրեն զօրավիգ կը գտնէ գեռահասակ Ստանլէյի ձեռնարկած մեծ ու երկար ճամբորդութիւնները ընկերակցութեամբ մանկավարժի մը, որուն ծաղրանկարը անկասկած Holophernèsն է, Peines d'amour perduesի մէջ:

Նոյն իսկ այս կատակերգութիւնը կը կազմէ էն հատուածը հետքը ի նպաստ դերասան Սաանլէյի, քանի որ հոն նկարագրուած են ճոխ մանրամասնութիւններ, որ շրջանակի իրականութեան մասին ոչ մէկ կասկած կը թողուն: Մարկիթ ու Նավարի արքունիքը, մեծ թիւով ազնուականներ որ այն ատեն հոն կ'այցելէին, ամանք նշանակուած՝ նոյն իսկ իրենց ասպետի անունով, եւ ինչ որ էն կարեւորն է՝ հոն նկարագրուած են իրենց անձնական հանգամանքով, ըլլայ մոլութեան թէ առաքինութեան: Արդ, նման ճշդութիւն մը միայն ատենագիրին Մարկիթի պալատին ընտանիէն եղող մէկէ մը կրնար գալ, ու այս մէկը բոլոր հաւանականութիւններով կրնար ըլլալ Ուիլեմ Սաանլէյը՝ որ իր դաստիարակին Լորտի հետ երած այս կրթիչ ճամբորդութեան միջոցին բաւական երկար ատեն մնացած էր Նավարա, թագուհին մօտ, ինչպէս նաեւ գտնուած էր Բասուվայի համալսարանը, Վէրոնա, Վենետիկ, ինչպէս յայտնի է, որ, Վենետիկի վաճառականին, Իոմէօի եւ երկու ազնուականներուն, հետ ինակը կատարեալ ծանօթութիւն ունի իտալական բարքերու եւ սոյաշներու մասին, մանաւորաբար Վենետիկի:

«Ամառ գիշերուան մը երազը» գրուած պիտի ըլլայ իր, Սաանլէյի, ամուսնութեան առթիւ, Սըր Ժիլիբ Սիտնէյի աղջկան հետ, Սիտնէյ այն ատենուան Անգլիոյ գլխաւոր բանաստեղծն էր ու հեղինակ «Արգատիա»ի. ժամանակը համապատասխան է: Ու այս խնամութիւնը — պարսաւուած ժամանակակիցներէ, որ ազդարարած էին աղջկան այսպիսի հանրածանօթ խենթ մը ամուսին չառնել — իր տրամաբանական պատճառը ունի, աներոջ ու փեսին գրական ապականութիւնները:

Հոս շատ երկար եւ սոսանպատառակ պիտի ըլլար ընթերցողը առաջնորդել Լըֆտանի հաւաքած հետաքրքիր ու միշտ բաւական ճըշմարիտ տեղեկութեանց շուրջ՝ որոնք իր թէզին կը ծառայեն իբր խարիսխ: Ամէն կերպով կը բաւէ ծանօթացնել թէ, մինչեւ ցարդ կազմուած ենթադրութիւններէն ամիկա էն իսկականն է, այն որ թէեւ տակաւին բացարձակ ապացոյցի չէ հասած, այլ տակայն կը յաջողի մեր հոգիներուն մէջ վառել հաւանականութեան լոյս մը:

Այս ամէնը նկատի առնելով, բայց մոնցմէ դուրս, Սըբէտֆորտ-Սիւր-Էվընը պիտի մնայ միշտ երկիւղած ուխտագնացութեան մը նպատակը, նոյն իսկ եթէ դամբանի քարին տակ կը հանգչին փոխ առնուած պարզ անունի մը ոսկորները, պաշտումը չերթար անոր մաշուած անձին, այլ այն ոգիին որ — Շէյքսփիրի պատիւ անունին տակ — գրի առած է այն անդիմակ գործերը, որոնք յանդգնօրէն կը դիմադրեն ժամանակի ու մեկնիչներու նախատինքին: Ու եթէ նոյն իսկ գտնուի անհնարին ապացոյցը թէ ճշմարիտ հեղինակը ուրիշ մըն է, Շէյքսփիր անունը պէտք է միշտ մնայ մեծարուած ի

յարգանս այն թատրուն աստուածային կամքին, որ այսպէս ուզեց եւ որուն հնազանդիլ՝ մեր պարտքն է, ինչպէս եղած է յարգ, գոնէ իբր երախտագիտութիւն:

Թարգմանեց իտալերէնէ

ՅՈՒԼԻԱՆԷ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

ԱԼԷՍԱՆՏՐՕ-ՏԷ-ՍՔԷՖԱՆԻ

Լուսանկարը՝ « Ֆիգարօ »

Զարդիֆեան « Օթելլօ »

«ԿԻԼԿԱՄԷՇ»

1926ի մեր ֆասոլով (էջ 311-4) տուած էինք կենսագրութիւնը Լոնդոնարնակ նկարիչ-գրագէտ ՕՐ. ՋԱՊԷԼ ՊՕՅԱՃԵԱՆի: — Գեղարուեստական ամենաշքեղ տպագրութեամբ լոյս տեսած ներա «Կիլկամէշ» գործին վրայ Տքդ. Հ. Դ. Շորն գերմանը «Հանտելացայդունկ տէս Հանոֆերշէն Դակեպլադս» Քերթին 28 մայիս 1925ի համարին մէջ՝ զայն նիւթ ըրած է գրախօսականի մը որ սիա՛. —

Այժմ հանգուցեալ անգլ. գրագիտուհի Գաննադէնս Սէդքլիֆ Մէրիըզ որ հեղինակն է «Երթէ կոյր ըլլայիր, աչքիս լոյսը պիտի պահէի՝ քեզի հետ կոյր ըլլալու համար» ծանօթ երգին՝ — 1912ի ամրան իս ծանօթացուց Լոնդոնաբնակ երկսեռ արուեստագէտներու, որոնց կարգին՝ անտարակոյս ամենակարեւոր դէմքն է Զապէլ Պօյաճեան: Այն տաեն նէ «Արմինեըն Սոսայիթի»ի անդամոց եւ հայ աշխարհին միայն ծանօթ էր, բայց հիմա իր անունը շատ կը յիշուի անգլ. գեղարուեստի ու գիտ. շրջանակներու մէջ: Նէ կ'աշխատակցի «Գընդեմբըրէրի Րիվիու»ի: Շէքսբէրի մահուան 300 ամեակին առթիւ բացառիկ թիւի մը մէջ երեւցաւ իր բանաստեղծական ներբողն՝ անոր հանճարին ուղղեալ: «Րոյըլ Էգէտիմի»ի 1914ի գարնան ցուցահանդէսին՝ երեւցաւ իր մէկ պատկերը: Մէյրի Հըկսի կողմէ նկարուած: Նէ յաճախ ընդունելութեան կը հրաւիրուի երեսփոխաններէ ու նախարարներէ: Ճանչուր է նաեւ յայտնի գերմանուհիներու որոնք ո՛չ միայն կը գնահատեն զինք իբր տաղանդաւոր արուեստագիտուհի, այլ եւ կը յարգեն իբր անկեղծ բարեկամուհի Գերմանիոյ, նոյն իսկ պատերազմի շրջանին, որմէ առաջ ալ նէ ծանօթացած է մեր ափրիկեան մեծ երկրախոյզ Տքդ. Ֆարլ Բեդերսի: Շնորհիւ իր ընդարձակ հմտութեան, առոչչ նկարագրին ու գրաւիչ դրսեւորութին, նէ տեղծած է իր սերկեան դիրքը գեղարուեստի աշխարհին մէջ: Իր իմացական հայրենիքը, ասկայն, Արեւելքն է, ամենահին հայրենիքը մարդկութեան, «մաքուր Արեւելք»ն՝ ուր ծերունին Կէօթէ ապատանեցաւ «ճաշակելու հոգեկան մթնոլորտն ու թափանցելու ծագումին խորը»: — Անո՛ր որ պինք իր անահան շրջանակին մէջ հայ տարազով տեսած է — թէ ի՛նչպէս նէ պալսեցի բարեկամներու հետ կը խօսէր իր տարաբախտ հայրենակիցներուն կրած վերջին ազէտին վրայ, կը խօսէր նաեւ, հանգուցեալ Արամ Րաֆֆիի հետ, իր հայկ. յիշատակներուն մասին՝ ձեռագործի, արդուզարդի, պատկերներու ձեւին տակ, կամ իր հօրը մէկ թրք. պատուանշանը բարեկամներու ցոյց կու տար, եւ անդին՝ վարպետ վրձինով արեւելեան գծօրինակներու մէջ կը ներկայացնէր ուրուագիծը տաղանդաւոր պարուհի Տիկ. Օհանեանի, — Օր. Պօյաճեան պիտի երեւի իբր պահապան հրեշտակը Հայաստանի, ճիշդ ա՛յնպէս ինչպէս նէ ներկայացուց 1913ի ամրան՝ Լոնդոնի Քուինս Կէյտ Հօլի մէջ՝ Րաֆֆի այլաբանական տեսարը, «Հայաստանի վերածնունդը»: Նէ կը բնակէր, կարծես, ճի՛շդ մէջ-

տեղը Հայաստանի բանաստեղծական դրախտին, երբ լոյս ընծայեց իր ամենակարեւոր գործը, «Հայկ. Աւանդութիւնք ու Ինքնուսոյց», ո՞րուն յառաջաբան մը գրեց առաջուց իր հօրը ծանօթ Լորտ Պրայս:

Նոյն դրախտին մէջ ծնաւ նաեւ ներա նոր երկասիրութիւնը, «ԿԻԼԿԱՄԷՇ»ը, «Յատխենական որոնումներու երազը», զոր հրատարակեց Ճորճ Ու. Ճոնս ի Լոնդոն:՝ — Հնախօսական ու գիտ. շրջանակներու ծանօթ է արդէն Կիլկամէշի աւանդավէպը՝ որուն վրայ Գերմանիոյ մէջ Ըէնսէն (1906), Ուինկլար եւ Կռասման (1911) եւ Կունքէլ (1913) հետաքրքրաշարժ գործեր հրատարակեցին: Եթէ այսօր անգէտ մէկը Լոնդոնի Բրիտ. Մուսէոնի Ասորական բաժնի ընդարձակ սրահները շրջի՝ ուր ցուցադրուած են կրաքարէ անօթներ, սեւակուճէ սիւներ ու թրծուն կաւէ առարկաներ (ինչպէս թեւաւոր

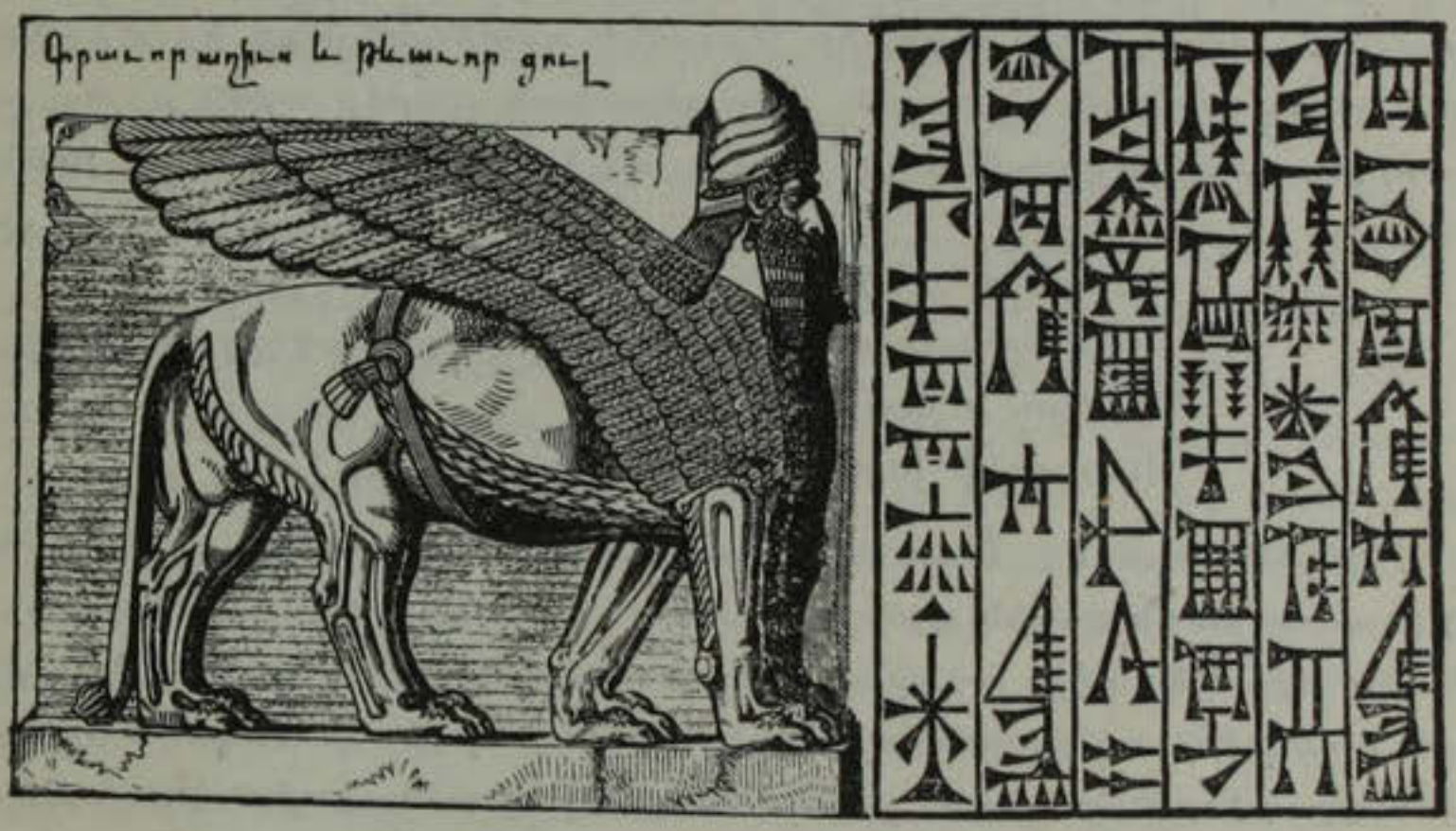

ցուլ եւ առիւծ), մտքէն երբեք պիտի չանցընէ թէ ասպակեփեղկերու մէջ գտնուած 12 աղիւսներու վրայ մանրամասնօրէն պատմուած է Ասուր-Բանիպալի ժամանակէն (668-626 Ն. Ք.) մնացած Կիլկամէշի աւանդավէպը՝ քուրմերու կողմէ գրուած. անոնք ասպահովաբար քղք.-ած·աբանական տեսակէտէ կը մեկնաբանեն նիւթը՝ պայն շահագործել կարենալու համար նաեւ ի լուսաւորութիւն ժողովրդեան: Դեռ այսօր, Եփրատի ու Տիգրիսի եզերքները բնակող ժողովուրդին մէջ կենդանի է զրոյցը նախամարդկային հերոսին՝ զոր Իշտար սիրած է, եւ որ այն ատեններէն պտըտած է աշխարհ, ի խնդիր յաւիտենական կեանքի լուսաբանութեան: Ըս·է 2000 տարի առաջ, հայրենասիրտ ուներ կ՚ոգէին այդ անձկալի տաղը, որ ո՛չ միայն Բաբելոնի եւ Ըրէքի, այլ եւ Կուրդուաց աշխարհի բարձանց եւ Հայաստանի, նաեւ Յորդանանու անապատին, Սիւրիոյ, Պաղեստինի եւ Միջերկրականի եզերքներն ու կղզիները կը հնչէր:

Պօյաճեանի այս թատերախաղին մէջ՝ աւանդավէպին նիւթը վերյարդարումի մը ենթարկուած է: Բրիտ. մուսէոնի Ասորական

բաժնի պետ Սըր Ուալլիս Պըճ անոր մասին իրաւամբ ըսած է, թէ հին կամախքին տրուած է հիանալի մարմին մը որ կը բազկանայ կեն-դանի բառերէ, եւ այսպէսով հին աւանդավէպը վերածուած է արդիական գործի մը: — Սումմերսկան պատիկ մըն է Կիլկամէշ, Ուփրատի եզերք՝ Երէք (այժմ Վարքա) քաղքի բնակիչ, որ կը նմանի Ած.աշունչի Սամսոնին կամ Յունաց Հերակլէսին. աւելի ած.ային քան մարդկային էակ մըն է ան. իր երկու-երրորդը դիք ու մէկ-երրորդը մարդ է: Իր ազգին հետ դէշ վարուելուն պատճառաւ՝ Կաբանի անունով դազանը կը ներկայանայ իրեն. կ'ատիպուի հետը բարեկամական դաշինք կնքելու. երկուքն ալ իրենց արուեստով կը յաղթեն իրենց բոլոր թշնամիներուն: Բայց այս երջանկութիւնը երկար չի տեւեր, վասն զի Կիլկամէշի կողմէ արհամարհուած՝ սիրոյ ու պատերազմի դիցուհի Իշտար հիւանդութեամբ մը կը պատժէ «անապատի յովազ» կոչուած իր Կաբանի բարեկամը որ կը մեռնի 12 օրուան չարչարանքէ մը վերջ: Թատերական բարձր արժէք մը ունի Ա. արարին վերջաւորութիւնը. որուն մէջ եզերամայրերու խումբը կը ջայլէ. —

Կաբանի անհետացաւ,
Ամենահաւատարիմ ընկերն ու լաւագոյն հերոսը,
Մահու աշխարհի՝
Ուրալուի խորը, ընդհողեայ երկիրը:

Իրիկնամուտ է: Արեւու չաստուած Շամաշի շողքը կ'իյնայ հանդիսաւոր տեսարանին վրայ: Անիկա իր մելամաղձիկ արտայայտութեամբը մեզ կը յիշեցնէ շուետական յուզիչ Լոյս Չուարթը. «Դիտէ՛, դիտէ՛, ո՛րքան մեղմօրէն կը խոնարհի հեռացող օրը»: — Կիլկամէշ դէպ ի կեանքի չաստուածը կը դառնայ ու կ'աղօթէ. —

Մե՛ծդ Շամաշ, աստուա՛ծ զօրութեան,
Որուն անունը կը փառաբանէ ամէն մարդ
Առտու, ցորեկ, իրիկուն,
Մեռցո՛ւր իմ վշտիս սերմերը:
Վիրաւոր կեցած եմ
Կաբանիի մահուան անկողնին քով.
Կը խնդրեմ քենէ որ զիս զերծ պահես
Մեռեալին անէծքէն:

Ան կ'ակսի ճառել կեանքի նպատակին վրայ. ներքին ձայն մը կ'ըսէ իրեն. «Ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր վախճանը. ի՞նչ է մահը. կրնա՞մ անոր ճիրաններէն զերծ պահել ինքզինքս»: Այս ըսելէ վերջ՝ պատասխանին կ'սպասէ, եւ, ինչպէս հին Յունաստանի մէջ Պիւթագոր ու Պղատոն ըրած էին, ճամբայ կ'ելլէ ի խոյզ իմաստութեան: Կը հասնի Սաբայի թագուհւոյն հայրենիքին՝ Սաբայի երկրին մէջ գտնուող Մաշու լեռը. կը շարունակէ իր ուղեւորութիւնը դէպ Հայաստան՝ ուր իր նախահայրը Հազիզ-Ադրա կը պատմէ Զրհեղեղը:

Ըփրատայ ափին՝ Շուրիբաքի մէջ բնակած էր Հազիզ-Ադրա, քաղաք մը եղէգէ տուներով ու վիմեղէն տաճարներով՝ զորս քանդել կը փորձէին Անու, Շամաշ եւ Բէլ չաստուածները, կքելով իրենց մեղքերուն տակ: Ջրերու չաստուած ձկնագլուխն էր անոր շինել կու տայ տապան մը՝ ընդ ու անեցիները փրկելու համար: Հոն կ՚ապաստանի ան, երբ երկինք իր դռները բանալով՝ ընթացք կու տայ իր ջրերուն որոնք կը հոսէին նոր երեւան եկող ծովու մը մէջ. եւ ահա փոթորիկի չաստուած Ռամման կ՚ակսի որոտալ, պատերազմի չաստուած Տիպատա թունաւոր նետեր կ՚արձակէ եւ Անուննաքիի ոդինները կ՚ակսին օդին մէջ ծածանիլ պապղուն ջահերու հանգոյն: Մինչեւ իսկ դիք ի փախուստ կ՚աճապարեն ու կը ծուարին հեռագոյն բարձրագաւառին մէջ, բոլորուելով Անուի գահուն շուրջ: Երբ ամբուրքը կը դադրի եւ կոհակները կ՚սկսին հանդարտիլ նորէն, տապանը կ՚երթայ հանգչիլ Արարատի գագաթը: Ջուրերը կը քաշուին եւ Հազիզ-Ադրա լեռան վրայ անուշահոտ կրակ մը կը վառէ, որուն շուրջ դիք ակմբահոյլ կը խունուին ճանճերու նման: Բէլ եւս հաշտ ոգիով մը կը ներկայանայ ու կ՚անմահացնէ Հազիզ-Ադրա ամուլը:

Հազիզ-Ադրա չկրցաւ խորհուրդ տալ այն դիւցազնին որ կ՚ըղձար զերծ մնալ մահուանէ. անոր իմաց տուաւ, ասկայն, այն վայրն ուր անմահութեան տունկը կը բուսնէր, եւ զգուշացուց անոր մօտենալէ: Կիլկամէշ յաջողեցաւ այդ վայրը գտնել. եւ այն պահուն երբ տունկը պիտի փրցնէր, յանկարծ օձ մը երեւան ելաւ, բունեց եւ անհետացուց զինք: Այսպէս, դիւցազնը յաջողեցաւ այցելել Արալուի մահաշխարհը որ աւորական դժոխքն է, գեհենին տակ եօթնորմեան անդունդ մը՝ ուր առիւծագլուխ սոսկալի դեւեր կ՚իշխեն: Հոդ էր որ հանդիպեցաւ Կաբանիի ոգիին՝ որ, իր ձարգին, չկրցաւ խորհուրդ տալ անոր. ըսաւ միայն, որ օդային բաներու մէջ չփորձէ իր երջանկութիւնը փնտռել, այլ բանաւորութեան ու ճանաչողութեան, ինչպէս եւ մարդկային իրաւանց եւ արժանապատուութեան գնահատութեանը մէջ, եւ արեւու չաստուած Շամաշի նման անվկանդ եւ անքոյթ՝ իր ճամբան շարունակէ, անգոսնելով փոթորիկը՝ հզօր ըլլայ թէ մեծ, վասն զի մահ չկայ ա՛յն մարդուն որ չի վախնար անկէ:

Թողունք որ արդէն նիւթն իր ամուր կառուցուածքով իրեն կը կապէ զմեզ, ան մեծ արժէք ունի նաեւ իր բանաստեղծական լեզուաւ, իմաստասիրական գաղափարներու ճոխ մթերքով, հեղինակուհին յօրինած գեղարուեստական պատկերներով, նաեւ բաբելոնական գլանաձեւ կնիքի, աւորական խորհրդանշակի եւ հայկ. պղնձագրութեան վրայ դրուած ա՛յնքան յաջող յօրինանիւթերով (motif): Հոս կը տեսնենք Արալուի մահաշխարհն իր աւիւծագլուխ ամեհի դեւերով, հոն՝ աշխարհի խորհրդանշական ստեղծումը որ կը կայանայ նիւթին միրանալուն մէջ (կռիւին տեսարանը Մարդուկի ու Տիամատի միջեւ), անդին՝ դարձեալ տապանին շինութիւնն ու ջրհեղեղին ամբոխը. յետոյ՝ Կիլկամէշի աւանդավէպին հետ աղերս ունեցող բո-

լոր պատկերները, միշտ վերանորոգուած իրենց հմայքով: — Այս գործը վայելք մըն է ո՛չ միայն մեր գիտնոց աշխարհին, այլ եւ գրականութեան ու գեղարուեստի բոլոր սիրահարներուն համար:

ՏԻԿ. ՎԻՐԺԻՆԷ ՄԱՄՈՒԼԵԱՆ

Տիկ. Վիրժինէ ծնած է Ստեփանուան (Ճէլալօղլի), Գալանթարեան գերդաստանէն: Իր կրթութիւնը ստացած է Թիֆլիզի ուսումնարանին մէջ: Դեռ տասնըվեց տարեկան ամուսնացած է դրամատան մնօրէն՝ Զաքարիա Մամուլեանի հետ, որ միաժամանակ եղած է սիրող դերասան ու խաղացած ուրիշ դերերու կարգին եւ Սունդուկեանցի «Պէպօ»ն: Տիկ. Վիրժինէ հակառակ իր ծնողքին բուռն արգելքին նուիրուած է բեմի ու իր մուտքը կատարած Թիֆլիզի ժողովրդական Սրահին մէջ, «Ոսկու տարուկներ» խաղին «Ստեփանիտա»ի դերով: Այնուհետեւ հետզհետէ երեւցած է ժողովրդական բեմերու վրայ: Գործած է գլխաւորաբար Թիֆլիզի բոլոր թատրոններուն մէջ: Ինք եւ իր ամուսինը եղած են հիմնադիրներէն ժողովրդական Տան (Զուբալովեան թատրոն): Եղած է Թիֆլիզի Տրամադիկական ընկերութեան վարչութեան անդամուհի եւ ապա փոխ-նախագահուհի:

Տիկ. Վիրժինէ Մամուլեան
(1926):

Ստանձնած դերերն են. — «Վասվասա Միխայլովնա»՝ Կարէեւի «Զարագուշակ քայլ» թատերախաղին մէջ, «Ռենատա»՝ Հալբէի «Հեղեղ»ին մէջ, «Լիլի»՝ Շիլլէրի «Սէր եւ Ներդ», «Կոնդարովա»՝ Պօտեխինի «Հոգւով Աղքատներ», «Համալիա»՝ Շիլլէրի «Աւազակ»ներուն մէջ, «Քուչինինա»՝ «Անմեղ Մեղաւոր»ներուն մէջ, «Զէյնաբ»՝ Սմբատովի «Դաւաճանութիւն»ի մէջ, «Ռուզան»՝ Մուրացանի «Ռուզան»ին մէջ «Օլէա»՝ Դանչէնկոյի «Տօնաճառ»ին մէջ, «Կինը»՝ դերասան Մանուէլեանի «Հէքեաթ»ին մէջ, «Մարգարիտ»՝ Շիլհանզատէի «Պատուի համար»ին մէջ:

վերջին տարիները (1924-25) երկու թատերաշրջան ծառայած է Թիֆլիզի «Արտիստիկական Ակադեմիկ» խումբին մէջ (թատրոն Ռուսթավէլէլի), ապա անցած իր ամուսնոյն հետ Փարիզ: Մայրն է վերջերս Մ.-Նահանգներու մէջ հռչակ ստացած բեմադէտ Ռուբէն

Տիկ. Վիրժինէ Մամուլեան

: Իսկդէ վ«ժամ'ց» վիպապատումով «ԱՎՎԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ» վիպասիրը

Մամուլեանի: Տիկ. Վիրժինէ վերջերս եղերական պարագաններու ներքեւ կորնցուցած ըլլալով անգլիացիի մը հետ միութիւն կնքած իր թարմագեղ աղջիկը՝ կրած է հոգեկան խորին ցնցում մը:

ՌՈՒԲԷՆ ՄԱՄՈՒԼԵԱՆ

Ամերիկայի գեղարուեստական աշխարհին մէջ մեծ գովեստով կը խօսուի հայ բեմադրիչ-արուեստագէտին Ռ. Մամուլեանի վրայ:

Ռուբէն ծնած է Թիֆլիզի մէջ 1901 հոկտ. 8ին եւ զաւակն է Եւրոպայի թեմական Հորհուրդի անդամ Պ. Զաքարիա Մամուլեանի, նախկին տնօրէն Թիֆլիզի ճարտարարուեստական դպրոցին: Մայրը՝ Տիկ. Վիրժինէ Մամուլեան Կովկասի մէջ ծանօթ է իբրեւ դերասանուհի, նկարիչ եւ դաշնակահարուհի, եւ որ անցած տարի փարիզահայ բեմի վրայ եւս երեւցաւ «Դաւաճանութիւն» խաղին մէջ:

Ռուբէն Մամուլեան բեմական արուեստով հետաքրքրուած է 14 տարեկանէն սկսեալ: Պատանի հասակին ուսանելու համար Փարիզ

եկած է, յետոյ Ռուսիա վերադառնալով իրաւագէտի վկայական ստացած է Մոսկուայի համալսարանէն: Միեւնոյն ժամանակ աշխատած է Վախթանկեանի Ստուդիօ թատրոնին մէջ, աշակերտելով ռուս յայտնի թատերագէտ Ստանիսլաւսկիի: Թիֆլիզ վերադարձին իբրեւ բեմադրիչ կ՚աշխատի ռուս Դրամատիկ խումբերու հետ: Յետոյ սեփական թատերական դպրոց մը կը բանայ ընկերոջ մը հետ:

1921ին կ՚երթայ Լոնտոն, ուր իբր երգիչ կը մտնէ Գրիգոր Մակարօֆի խումբին մէջ. երկու շաբաթ յետոյ խումբին բեմադրիչը կը դառնայ: Այդ պահուն Ամերիկացի թատերագիր Օսթին Փէյճ՝ Սէյնթ Ճէյմսի թատրոնին մէջ պիտի ներկայացնէր բոլշեւիկներու կեանքէն առնուած խաղ մը «Պիտինկ ան տը տոռ»: Անգլիացի բեմադրիչի անճարակութեան պատճառով, Մամուլեան կը հրաւիրուի խաղը բեմադրել:

Ռուբէն Մամուլեան

Իր այս առաջին յաջողութիւնը սկսած էր արդէն իր համբաւը շինել: Շատ չանցած Քինկս Քոլէճի ուսանողներէն հրաւէր կ՚առանայ իր անգլիերէնով խաղն ուսերէն մէկ պաւեշտը ներկայացնելու: Ներկայացումը կ՚անցնի շատ յաջող: Օսթին Փէյճ այնտեղ կինքը կը ներկայացնէ Ամերիկայի Ռոչէսթըր քաղաքի Eastman գեղարուեստանոցի տնօրէն ռուս արուեստագէտ Ռոզինկի: 1923ին Մամուլեան Ռոզինկի կողմէ Ամերիկա հրաւիրուելով, Eastmanի օբերային օգնական բեմադրիչ եւ թատերական ուսուցիչ կը կարգուի: Երեք տարի կը պաշտօնավարէ հոն՝ հետզհետէ բեմադրելով Ռիգոլէտտօ, Ֆաուստ, Սեվիլի սափրիչը, Տանհոյզէր եւ Ռոմէի-Ճուլիէտտա, Բորիս Գոդունօֆ, Մէտէրլինգի Քոյր Բէատրիսը եւն.:

1925 յունիսին Eastmanի տնօրէն կարգուեցաւ Ռոզինկի տեղ: Իր համբաւը այնքան տարածուեցաւ Ամերիկայի մէջ, որ նոյն տարուան յուլիսին Նիւ Եորքի Հանրածանօթ «Գիլդ» թատրոնի վարչութենէն հրաւէր ստացաւ երկու ընտիր թատերգութիւններ բեմադրելու համար: 1927ին ալ նոյն թատրոնին մէջ բեմադրեց Պորգին,

որու մասին գովեստներով լեցուն են ամերիկեան առաջնակարգ թերթերը: Այս վերջիններէն երեսուն քրոնիկներուն մէջ կը յիշեն Մամուլեանի հայ ըլլալը:

Նիւ Եորքի Town and Country պարբերաթերթը իր 1928 յունուար 15ի թիւին մէջ հրատարակելով մեր հայրենակիցին պատկերը, կը գրէ. —

«Ռուբէն Մամուլեան այն երիտասարդ հայն է, որուն գործը Porgyի եւ Marco Millionsի մէջ, վիճքը կը դնեն թատերական անօթէններու առաջին շարքերուն մէջ»:

Մեծատաղանդ դերասան Վահրամ Փափազեան բացառիկ յաջողութիւններ ունեցած է Մոսկուայի Մեծ Թատրոնին մէջ: Ուբրանիոյ իշխանութիւնը գնահատելով Փափազեանի մէջ, արտակարգ ողբերգու եւ դիւցազներգու արուեստագէտը, հրաւիրեց վինքը Օտեսա, շարք մը ներկայացումներ սարքելու կեդրոնական Թատրոններուն մէջ: Բեմադրուեցան Օթէլլօ, Շամլէթ եւ Քին, Ֆրանսերէն լեզուով: Տեղի ունեցան նաեւ ռուսերէն եւ իտալերէն ներկայացումներ: «Աւազինը եւ վերջինը» մեծ Ֆիլմին մէջ Փափազեան առանձնեց հերոսի դերը:

Սեւումեան Զարիֆեան Մանուէլեան

Մ Ա Ի - Ն Ա Ի Ա Ր Գ

Հայ թատրոնի նախածագման շրջանի բոլոր թատերախաղերը, պուտոտ հայրենասիրութեամբ, անամէջ բարոյախօսութեամբ ու ա-նարուեստ հիւսուածքով, գուրկ էին կանացի դերերէ, սիրողուհիներու չգոյութեան կամ աւելի ճիշտ՝ բարքերու մոլար պահպանողութեան

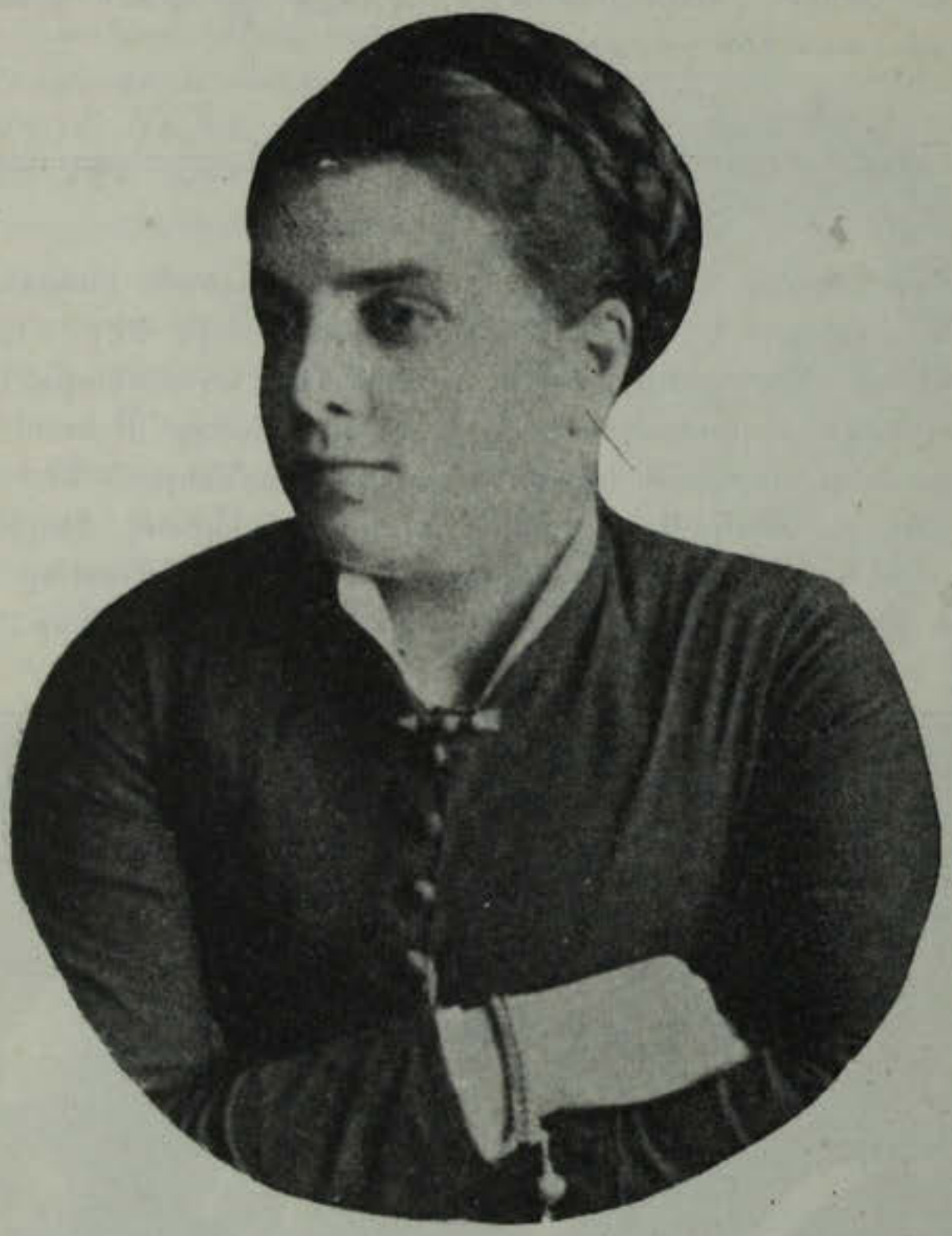

Մաի-Նուարդ

մը պատճառով: Այդ շրջանին վերջաւորութեան կը հանդիպինք մի-միայն մէկ կանացի անունի: Անիկա Ծաննի կը կոչուի եւ զարմուհին է հայ անդրանիկ դերասան Էքշեանի: Ծաննի՛, որ նախակարապետն է հայ դերասանուհիներուն ու այսօր անմիշատակ: Իսկ հայ թատրոնի պաշտօնական սկզբնաւորութեան (Կ. Պոլիս, Բեբա, թատրոն «Նա-ւամ», իսկ «Սրեւելեան թատրոն», 1859-1862) շրջանին կը գըտ-

նեն երկու կանացի դէմքեր՝ Արուսեակ ու Մարիամ Ծագիկեան։ Այդ նախաշրջաններուն յաջորդող ժամանակներուն մէջ է որ կը ծագին քոյլ մը բեմական աստղեր (Մաղաքեան, Վարդովեան, Ջաուլեաճեան, Պէնկլեան թատերախումբերուն մէջ, 1867-1887)։ Ու գրեթէ իրարու տարեկից, մին քան զմիւսը գեղեցիկ արուեստագիտուհիներու շարքը ահա. — Երանուհի Գարագաշեան, Պիստոս-Արաքսիա, Աղաւնի-Զապէլ, Աստղիկ, Մաւի-Նուարդ, Հրաչեայ, Շագիկ, Հերանոյշ, Զապէլ Հէքիմեան, Վերգինէ Գարագաշեան, Սիրանոյշ։

Այս արուեստագիտուհիներէն չորսը դժբախտաբար շատ երիտասարդ են մեռած։ Պիստոս-Արաքսիա (1852-1882), երեսուն տարեկան, Աստղիկ (1852-1884), երեսուն երկու տարեկան, Մաւի-Նուարդ (1853-1885), երեսուն երկու տարեկան, Հերանոյշ (1854-1890), երեսուն վեց տարեկան։

Ու այս վաղահաս մահուամբ շիջող չորսերէն ամէնէն տաղանդաւորն ու ամէնէն դժբախտը եղած է ՄԱՒԻ-ՆՈՒԱՐԴ։

Անիկա կատարեալ արուեստագիտուհի մը ու կատարեալ կին մըն էր միանգամայն ու պարտք է որ անոր սուրբի լիակատար վարքին յարգալից ծանօթութիւնը ունենան մեր ցեղին մարդերը։

Անիկա բարութեան, փափկութեան, խոնարհութեան ու անաշխարհիկ միամտութեան մե՛ծ մանկուհին էր եւ տուրք է որ անոր հաղորդակից ըլլան բոլոր կիները մեր ցեղին։

Դեռ անիկա մանաւանդ հրեշտակ մըն էր, քնարակերպ մանաւ ու քնար աղաւնակերպ, եւ պաշտօն է որ իր իրական հէքեաթին, մաքրամաքուր խռովքներուն, սրբեցնի գեղեցկութիւններուն եւ վե՛ր նահատակութեան յիշատակը վերապրին բոլոր դերասանուհիները սա մեր ցեղին։

Երէ Ցանկի եղաւ հայ թատրոնի աստղ-հրեշտակը, Արուսեակ՝ ցաւոտ մայրիկը, Հրաչեայ ու Սիրանոյշ՝ մե՛ծ հարսերը, Գարագաշեան քոյրերը՝ իշխանուհի աղջիկները, Պիստոս-Արաքսիա, Աստղիկն ու Հերանոյշը՝ տխուր զուարթուններն, Մաւի-Նուարդ ալ եղաւ հայ թատրոնի՝ անոյշ ու դառնալի Սրբուհին։

Կը լսամ ձեռքերս հոգիիս խորունկը՝ դեռ անեղծ աւազանին մէջ ու կը փորձեմ վեր բռնել օրհնեալ նկարը այս սրբուհիին ու առաջանալ յանուն հոգեղէն գնացքի։

Ու տեսնելով Մաւի-Նուարդի դէմքն ու հոգիին երեսները, թող ծունկի գան դերասանուհիները, խաչ հանեն ու շուշան երկարեն ու խնդրեն միջնորդ բարեխօսութիւն։ Թո՛ղ ապաշխարեն։ Քանի դի մեր օրերուն մէջ պոռնկութենէ յառաջացող լկտի համարձակութիւնը կը շփոթուի իսկական բեմական շնորհին հետ, մեր իգական սեռին մօտ, ու տգիտութենէ եկած անձարձակութիւնը կը շփոթուի տազանդի խիզախութեան հետ, այրերուն մօտ։ Եւ անպատասխանատու գրչակներ՝ սա կամ նա խլէզին ու բոզին կը հագցնեն ածականներ, ջանալով անոնց առջեւի խայտառակութիւնը քօղածածկել։ Ու

այդ մարդերը ճագ-պանտի նման կը ժխորեցնեն. — «Պ. Ք՚ը Ագամեանի, Փափազեանի յաջորդն է»: — «Օր. Ք՚ը Սիրանույշի, Մաուի-Նուարդի յաջորդն է»: Պապանձուի՜ն:

Ու այս անդիմադրելի ու սրբագործելի բացման խօսքէս վերջ ահա սրբուհի Մաուի-Նուարդի կեանքին ու գործին յուշերգութիւնը:

◈

Մաուի-Նուարդ ծնած է Հայ գերասաններու մեծագոյն ծննդավայրին՝ Կ. Պոլսոյ մէջ: Այդ քաղաքին ամէնէն շքեղ թաղին՝ Բերայի մէջ թեւ բացած է իր մանկութիւնը, լուիկ ու սրտմադին թշուառութեան մը մէջ: Աղքատիկ մարդու մը՝ Յովսէփ Գարաեանի անուն՝ աղջիկն է եղած: Մայրը՝ Թագուհի: Ունեցած է քոյրիկ մըն ալ՝ Տիրուհին, յետոյ Տիկ. Սանճագճեան: Մեծ քաղաքներու դըժբախտ ու շնորհալի աղջիկներէն է եղած Մաուի եւ ունեցած է թշուառի աղնուականութիւն իր դեղեցիկ մարմինը սքօղելու պարզուկ հագուստով, ու անուշանալու այդ մարմինը ժամն անունդով: Երբ իր հայրիկին դագաղը վերցուցած են, փոքրիկն Մաուի դեռ ուժեղ ոտք մը չէր դրած հողուն վրայ: Անիկա հրեշտակներու ակումբէն էր: Երբ իր թեւիկները եթերէն ինկան ու երկրին անիրաւ իրականութիւնը զգացին բնազդօրէն, շատ սրտմեցան ու փակուեցան: Ու անոր մանկութեան օրերը սեւուլիկ անցան: Ոչ մէկ խաղալիք եկաւ ղուարթութիւն բերել, ոչ մէկ քաղցրեղէն անուշութիւն եւ ոչ մէկ պուպրիկ՝ երջանկութիւն: Անիկա իր քոյրիկին հետ թեւ թեւի դիտեց միայն ղինքը շրջապատող ճոխութիւնները ու իր պուպրիկը ըրաւ իր քոյրիկը եւ փոխադարձաբար: Եւ ոչ միայն ղուրկ կը մնայ խաղերէ ու խաղալիքներէ այլ երբ հասակը գպրոցի դուռն ուռնակին կը հասնի, հազիւ քանի մը տարի կրնայ ներս մտնել, քիչիկ մը մայրենի լեզուն սորվելու համար: Այդ գպրոցն էր Անարատ Յղութեան վարժարանը, Բերա, Սաքըզ Աղաճ: Այրի խեղճ կին մը, տկարակազմ, ո՞րքան կրնար խորհիլ իր երկու զաւակներուն կրթութեան մասին, մանաւանդ այն օրերուն: Ու քիչ ըլլային պրկանքներն ու դժբախտութիւնները, ահա զուլում մը որ ամբողջ հարիւրաւոր ընտանիքներ, որոնց մէջ եւ մեր Գարաեաններըը, բոլորովին մերկ ու անտուն կը թողուր: Անիկա 1870ի Բերայի պատմական հրդեհն էր: Ու ա՛լ չարաչար աշխատիլ, բան մը, կամ ամէն բան ընել հարկ էր ապրելու համար: Ա՛հ, դժուար է բան մը ընել, իսկ ամէն բան ընելը անկարելի, կոչուած հոգիներու համար: Մաուի տահմանուած չէր ո՛չ խոնարհ եւ ո՛չ ալ բարձր որեւէ աշխատանքի: Ընդունակութենէն զատ զարգացումն ալ կը պակսէր: Ինք աղուորիկ էր, անոյշ անոյշ կը խօսէր, ունէր շնորհալի քալուածք ու դաշնաւոր շարժուձեր: Եւ այդ առէններն ալ առանկ ընտրեալ աղջիկներուն համար նոր ասպարէզ մը բացուած էր: Այդ գործը կ՚ապատէր օժ-

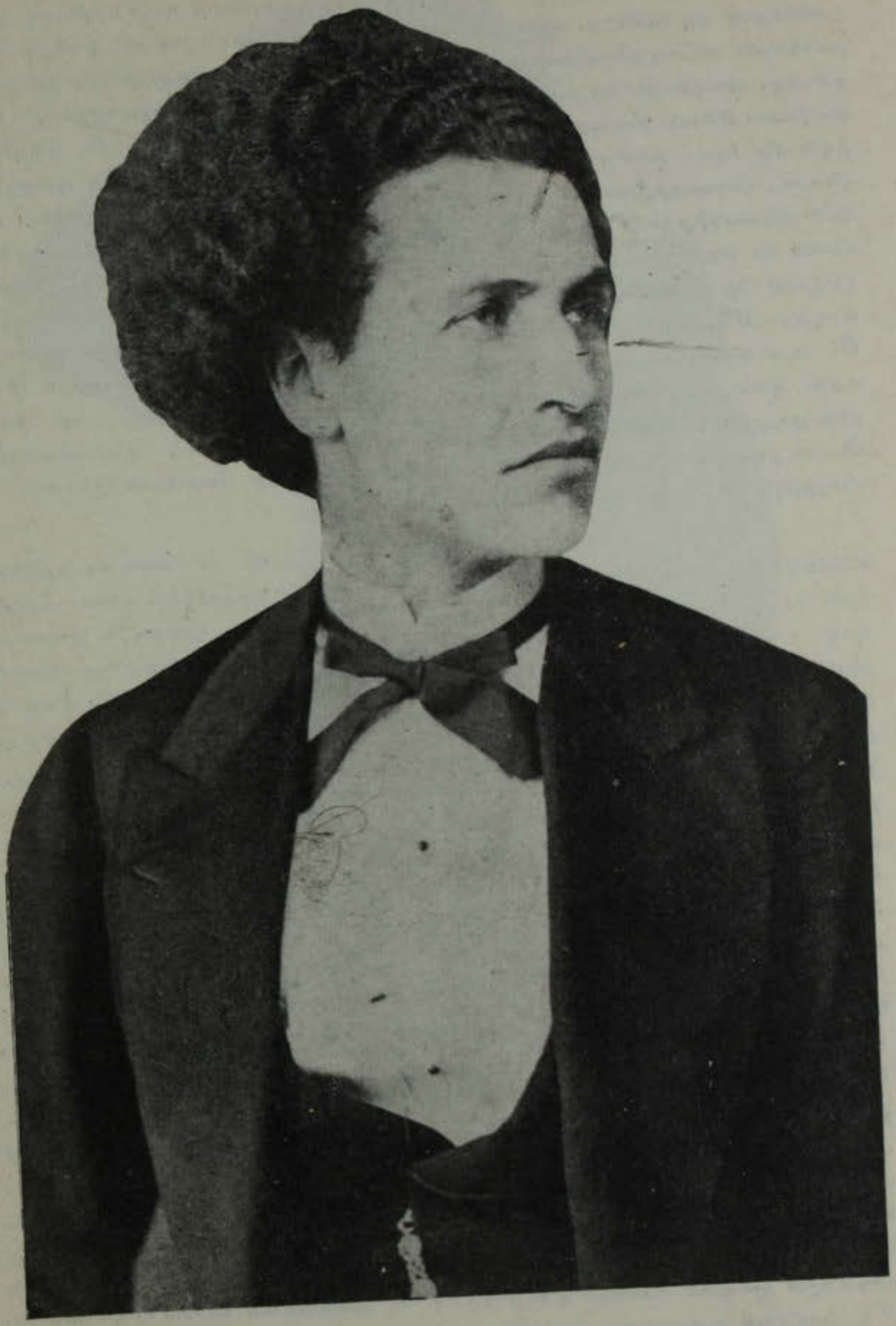

Դերասանապետ Թովմաս Ֆաստլեաճեան, երիտասարդ։

տուած մարմինը ամէն կարգի բեռնակրութենէ, այդ ղբաղումը ընդհակառակը մարմինը շուշանի նման կը բանար ու մերթ ալ շուշաններով կը պճնէր, այդ ղբաղումը մանաւանդ հոգին կ'օծէր խոբաններու աւազանով ու ամէնուն ուղղուած ճառագայթներ կը պարգեւէր, տակաւին աչքը կը յագեցներ աչքերով ու ականջները ծափահարութեան նուագով: Ատիկա բեմական կեանքն էր: Ու կարեւոր բան մը եւս. բեմը կատար ապրելու դիւրութիւն ու կը պատճներ հեռու, հեռաքրքրական քաղաքներ: Ու թշուառութեան առջեւ ինկած ընտանիքին մէջ կը մտնէ դերասանապետ Թոմաս Ցաուլեաճեան ու արուեստագէտի իսանդավառ չափազանցութիւններով, մոգի լեզուով կը նկարագրէ բեմի կեանքը ու կը յաջողի հրապուրել, համոզել: Մաւի համար արդէն ի՛նչ ասպարէզ աւելի նախընտրելի: Ու այս աղաւնի աղջնակը, անույշիկ, միամիտ ու այնքան բարի Մաւին, դեռ տասնըեօթը տարեկան (1869-1870) կը միանայ, իր փոքրիկ քոյրիկին հետ, դերասանապետ ու մեծատաղանդ դերասան Թ. Ցաուլեաճեանի մէկ թատերապտոյտին, դէպի Նոր-Նախիջեւան, իր մայրիկն ալ իբր մայրիկ միասին առնելով:

— Ու Պոլսոյ հրդեհը պատճառ կըլլայ որ ճառագայթներ մտնեն հայ թատրոնէն ներս: Մաւիէն ու իր քոյրիկէն պատ Հրաչեան ու Շազիկն ալ բեմին նուիրած են նոյն այդ հրդեհին պատճառով: — Ցաուլեաճեան յանդգնած էր տասնըւթը հոգինոց խումբով մը ճամբայ ելլել դէպի Նոր-Նախիջեւան: Իր խումբին մաս կը կազմէին Պետրոս Ադամեան, Հաչիկ Փափազեան, Դաւիթ Թրեանց, Յ. Աճէմեան եւն.: Մաւի կը կնքուի բեմին համար ու կը կոչուի Մաւի-Նուարդ: Իր սկզնական աննշան նախատքայլերը կ'առնէ Նոր-Նախիջեւանի մէջ: Իր առաջին դերը կ'ըլլայ Թիւլպէնն, Անճէլօ Մալիբիէրի խաղին մէջ: Ներկայացումները «լաւ գալօր» կը բերեն ու խումբէն Թրեանց, Ադամեան ու Հ. Փափազեան յայտնութիւններ կ'ըլլան տեղացիներուն համար: Հանդամանութիւնը աւելի լայն աւելք կը նետէ երբ Ցաուլեաճեան, արդէն ծանօթ, իր հերոսի դերերով կը տիրապետէ: Ու սակայն հակառակ այս բոլոր յաջողութիւններուն թատերախումբը կը կքի ծանր պարտքերու ներքեւ ու Ցաուլեաճեան խումբին մեծ մասը իր հետ առնելով կը վերադառնայ Կ. Պոլիս: — Ժամանակ մը այնտեղ կը մնան. անորոշ վիճակով, Թրեանց, Ադամեան, Հ. Փափազեան: — Այդ փոթորկոտ, հեւ ի հեւ ու փոքրիկ ժամանակամիջոցը որ անցուց Մաւի-Նուարդ, Ցաուլեաճեանի թեւին տակ, թէեւ արուեստի որոշ քայլ մը չէր ընծայած մանկամարդ դերասանուհիին եւ սակայն անոր ճաշակել տուած էր բեմին համը ու շնչել տուած թատրոնի բոյրը եւ զայն ընդմիշտ կապած Նեսոսի դիւթագեղ ու դաւաճան պատմուճանին ու Մելպոմէնի խաբեբայ պսակներուն:

Մաւի-Նուարդ, իրեններով վերադարձած էր Պոլիս:

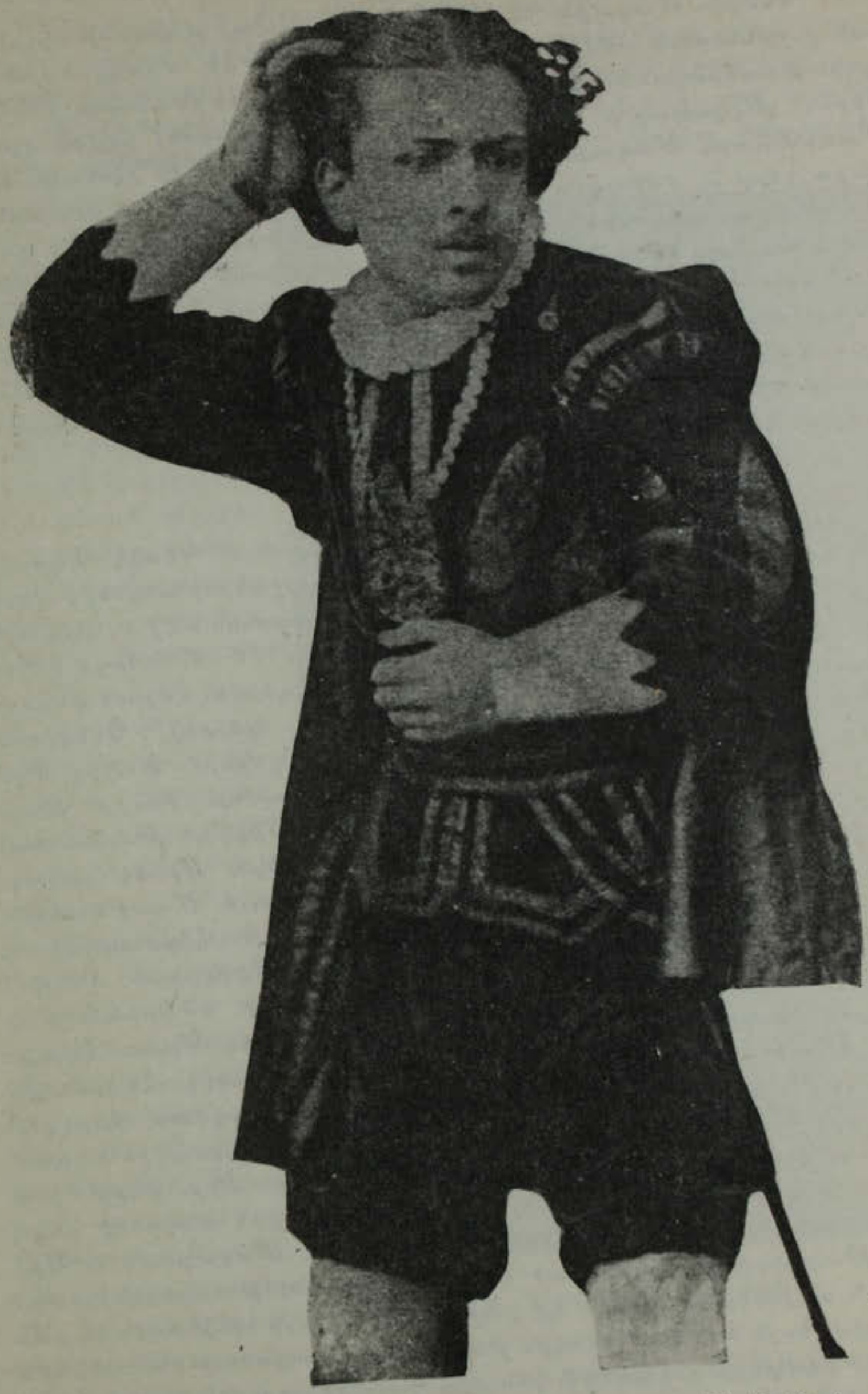

Պետրոս Ադամեան սկզբնական շրջանի դերերէն մէկուն մէջ :

◈

Պետրոս Մաղաքեան, կօշկակար մը որ հայ թատրոնի սկզբնական շրջաններուն ամէնէն արդիւնաւոր մէկ մեծ մշակը եղած է, կրկին թատերական ներկայացումներու շարքի մը կը ձեռնարկէ 1873ին, Բերա, «Ալքազար»ի (նախկին Աբեւելեան թատրոն) բեմին վրայ: Մաւի-Նուարդ Մաղաքեանի խումբին մէջ կ'առնէ իր սկզնական նախանձները ու մեծապէս կ'օգտուի իր նոր վարպետին ցուցմունքներէն: Մաղաքեան որքան ազնիւ ու մաքուր մարդ, նոյնքան ալ վարպետ դերասանյ մը եղած է ու հասցուցած յայտնի աշակերտներ ինչպէս Պետրոս Ադամեան, Մարտիրոս Մնակեան, Մանուկ-Սիսակ, Դաւիթ Թրեանց, Հրաչեայ, Սիրանույշ, Աստղիկ եւն.: Դժբախտաբար ձմեռ մը միայն կը տեւէ Մաղաքեանի ձեռնարկը: Մաւի-Նուարդ խոստմնալից դերասանուհիի վտքրիկ համբաւ մը կը շահի սակայն ու ճամբան կը բացուի իր առջեւ:

◈

Յակոբ Վարդովեան, Սկիւտարի Ազիզիէ ու Կէտիկ Փաշայի Օսմանիէ թատրոններուն մէջ փոքր թատերաշրջաններ անցնելէ վերջ կեդրոնացած էր Կ. Փաշայի կրկէսի մեծ թատրոնին մէջ ու կազմած հսկայ խումբ մը: Ահա իր խումբին կազմը. (1874-1878) Նոչի (դերասանյ), Ջաուլեաճեան (բեմավար-դերասանապետ եւ հերոսի դերեր), Մնակեան (դերասանյ-դերասան, երիտասարդ դերեր), Պէնկլեան (բեմայարդար-դերասան ու գուսանական դլխ. դերեր), Յաչիկ Փափազեան (հակառակորդի դերեր), Գարեգին Ոշտունի, Դաւիթ Թրեանց, Մխքայէլ Ջափրասա (կատակերգուներ), Տիգրան Թոսպատեան (հայրական, երիտասարդի ու կատակերգուի դերեր), Սիսակ (հայրական), Թագուոր Նալեան (կոպիտ դերեր), Տիգրան Մատթէոսեան, Տիգրան Սանճագճեան, Գամիկ Գուլումճեան, Յ. Վարժապետեան, Գ. Ջօպանեան, Գ. Սանասալճեան, Ա. Ոշտունի, Սէֆէրեան, Տէօլիւճեան, Ունճեան, Գալէմճեան եւն.: Կանոցի կազմ. — Երանուհի եւ վերջինէ Գարագաշեան քոյրեր, Սիրանույշ, Աստղիկ, Պետոս Ապաքսիա, Մարիամ Ծաղիկեան, Ազատ-Ջապէլ, Ջապէլ Հէքիմեան, Տիրուհի Սանճագճեան, Շաղիկ, Թէֆարիկ Պաղտասարեան, Վերգինէ Պաղտասարեան եւ Գոհարիկ Շիրինեան: Վարդովեան առաջին անգամ ըլլալով թուրքերէն ներկայացումներ կը սարքէր: Երբ մերթ ընդ մերթ հայերէն խաղ մը բեմադրուէր կը կանչուէին մայրենի լեզուի նախանձախնդիր դերասանները՝ Ադամեան, Մաղաքեան ու Սիսակ: Թուրքերը շատ ախորժած էին Վարդովեանի թուրքերէնի ձեռնարկէն ու խանդավառօրէն կը քաջալերէին զայն նիւթապէս ու բարոյապէս: Նոյն իսկ ժամանակին թուրք մտաւորականութեան ամէնէն յայտնի դէմքերը բոլորուած էին այդ խումբին շուրջ՝ ինչպէս թատերագիր-բանաստեղծներ Նամըք-Քէմալ, Ահմէտ-Միտհաթ, Լպու-Ջիա-Թէվֆիգ, Շէմսէտտինն ու Նապի-Ջատէ Նազըմ:

Ահա այս խումբէն հրաւէր ստացաւ Մաւի-Նեւարդ, 1874ին, երբ 21 տարեկան էր։ Ընտանեօք փոխադրուեցաւ Գում-Գաբու, մօտ ըլլալու համար Կէտիկ-Փաշայի։ Մաւի, պատկանելով հայ հուսկ մէական ընտանիքի, լաւ կը խօսէր ու կ՚արտասանէր թրքերէնը։

Մաւի-Նեւարդի վարպետեան խումբին մէջ անցուցած առաջին շրջանը կատարեալ խաչելութիւն մը եղած է։ Անիկա ծագրուած, անխղճօրէն ծաղրըւած է իր ընկեր դերասանուհիներէն։ Զար խօսքեր, արհամարհոտ ակնարկներ իր երեսին, ատրանքներ իր ստքերուն տակ ու վախէ ու ամօթէն եկող հազար տեսակ փոքրոգութիւններ իրեն։ Ու Մաւի-Նեւարդ իր արժանապատուութեան վէրքերը իր հոգիին խորունկը, անձայն կրած է այդ բոլոր թունաւոր նետերը ու համբերած այդ անշնչելի մթնոլորտին մէջ, միշտ աշխատելով, միշտ յառաջանալով, յաղթելով։ Այդ անարդ վերաբերումը կու գար իր արուեստակից ընկերուհիներէն, որոնց պարագլուխները էին Ըրանուհի ու Վերգինէ Գարագաշեան քոյրերը։ Մանաւանդ Ըրանուհին որ կը գուշակէր թէ իր առաջին դերասանուհիի գահը պիտի վտանգուի այս նորեկին յայտնութեամբը։ Ե. Գարագաշեան, թագուհի՛, իր ամազոններու հպարտակ խումբը կը ոգեւորէր ոխով ու կ՚արձակէր հէ՛ք Մաւիին վրայ։ Մաւի-Նեւարդ սակայն լոյսի կո-

Օր. Վերգինէ Գարագաշեան

կոնի մը նման կը բացուէր, ճաւապայթի մը նման կը ճեղքէր իր առջեւի մշուշները ու տաճարին բագիններուն կը մօտենար, քրմուհիի անայլայլ քայլերով: Օր մըն ալ խուլ պայքարը պաշտօնական հանդամանք կը ստանար: Դերասանուհիները վերջնագիր կը ներկայացնեն Ցասուլեաճեանի, պահանջելով որ Մաուի-Նուարդ այլեւս կարեւոր դերերով չերեւի: Չար նախանձը անամօթութեան հրապարակին վրայ մերկացած էր: Ցասուլեաճեան, ապրած մարդ, ճարպիկ մարդ ու թատրոնի դիւանագէտ, քայլ առ քայլ կը մօտեցնէ Մաուի-Նուարդը իր հակառակորդներուն եւ թերթ առ թերթ անոնց կը ցուցապրէ այդ հեզիկ աղջկան հոգիին բուրաստանը: Անոր բարի սրտիկը, անոր հրեշտակային ներողամտութիւնը ու ամբողջ քաղցրութիւնը յամրաբար կը տկարացնէ, կը գրաւէ չար սրտերը եւ հեռուհետէ աւելի ու աւելի ամբողջական ծանօթութիւնով մը իր երբեմնի հակառակորդներուն ալնիւ մտերմուհին կը դառնայ: Մաղրանքը վերջ գտած էր ու բուռն պաշտամունք մը սկսած Մաուի-Նուարդի հանդէպ: Անիկա խումբին բարի ոգին էր, տկարներուն պահապան հրեշտակը, իր ընկերներուն քոյրիկը ու խաղերուն ալ հերոսուհին:

Տառապանքը անոր հոգին լեցուցած էր զգացումով: Ու Մաուի-Նուարդ իր դերերը չէր խաղար, չէր կեղծեր, այլ մխիթարն կ'ապրէր: Անիկա կ'ապրէր իր դերերը սպառող, մաշեցնող ու դիմացինին սարսուռ պարգեւող ոճառկութեամբ: Անիկա կու լար իրական արցունքներով, կը նուաղէր, կը հառաչէր, կը տառապէր ու, այո՛, կը մեռնէր: Երբ վարագոյրը կը բացուէր ու խաղը կ'սկսէր՝ Մաուի-Նուարդի համար իրականութիւնները կը չքանային: Ա՛լ ոչ խաղ, ոչ բեմ, ոչ հանդիսատես: Մաուի-Նուարդ կը վերանար, կ'այլափոխուէր, նոր մարդեղութեամբ: Ան հրաշքը կը գործուէր իր բարձր արուեստին ու իր բարերարի սրտին հարստութիւններուն միացումով: Շատ պզտիկ պիտի ըլլար վինքը կոչել դերասանուհի, քանզի անիկա կը ներկայանար իբրեւ յարուցեալ տիպարը իր դերին, ու իր ձայնին, շարժումին եւ գործողութիւններուն մէջ ոչինչ կար խարդախուած: Երբ հարկ էր Մարկրիթ Կօթիէ ըլլալ՝ Մաուի-Նուարդ կը նետուէր այդ տիպարին յորձանքին մէջ ու ա՛լ տէրը չէր իր անձին: Խաղը կը հոսէր հրաշալի բնականութեամբ մը: Մաուի պայծառակերպուած կը գեղգեղէր, կը տուայտէր, կը հազար, կը սիրէր, կը չարչարուէր ու կը մեռնէր: Ու բոլոր անոնք որոնք հանդիսատես կ'ըլլային իր անմահական մոգութիւններուն, կը սարսռային ու արցունքներու մէջ կը խեղդուէին: Հիացո՛ւմ. ատիկա հասարակ զգացում էր: Մաուի-Նուարդ կը պաշտուէր իբրեւ հրաշագործ բարերարուհի մը: Ու այդ աննախընթաց զգայնութիւնը բնի կամ փնտուած չէր երբեք: Իր արցունքները արհեստով չէ որ կը հոսէին իր բարի աչուկներէն: Ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ: Մաուի կու լար քանզի իրեն համար անկարելի էր չի լալ: Իր հոգին նայուածքէ մը, շեշտուած բառէ մը, շունչէ մը կ'ալեկոծուէր ու ալիք կը բանար մինչեւ իր կուրծքը: Այդ ա-

լիքը կը պայթէր իր սիրելի գլխուն մէջ եւ այտերն ի վար արտասուքի գետակները կը հոսէին յամրաքար: Ու այդ հաղորդական, այդ ներդաշնակ յուզումը, յորդ ու անչափազանց միանգամայն, Մաւիին սրտիկը կը հալեցնէր: Տառապած, շա՛տ տառապած էր Մաւի ու հեղեղ առ հեղեղ դուրս կը թափէր իր լեցուած հոգին, դերեզմանի միջոցաւ: Ա՛հ, պարպուիլ, թեթեւնալ, բացուիլ ու պայծառանալ կ՛ուզէր: Տառապանքը սակայն անբաժանելի էր ու իր մրրիկները անպատառելի: Ու Մաւի դերին տառապանքով ալ կը համակուէր ու երբ հարկ կ՛ըլլար նուաղիլ, մերթ իրապէս կը նուաղէր: Ադաարը աւարտելէ վերջ կը վազէին, կը գրկէին զինքը ու անհուն սիրով կը կշտամբէին.

— Մաւի՛, Մաւի՛, ինչո՞ւ կը զգածուիս—ինչո՞ւ կը տառապեցնես ինքզինքդ խաղի մը համար...

— Ա՜ղ... Ա՛յ, սակայն կեանքի խաղ որ չարչարանք է միայն:

◈

Ու այդ աղքատիկ աղջնակը, այդ ծաղրուած աղջնակը հազար զրկանք ու խոչնդոտ տեսած այդ մարտիրոս աղջնակը՝ հետզհետէ թեւ կը բանար, լոյսով կ՛օծանուէր ու դափնիներով կը պճնուէր: Եւ կա՞յ արդեօք աւելի խռովիչ բան մը կեանքի մէջ՝ քան շատ տառապած մէկու մը յաղթանակը: Մէկու մը երբ մանաւանդ ան արուեստագէտ է ու մէկու մը որ նամանաւանդ հա՛յ արուեստագէտ է: Ահա Վարդովեան խումբի մէջ իր ստանձնած կարեւոր դերերը. — Ռաշէլ (Հրէուհին), Լէօնի Բէրօ (Կարծեցեալ Համանուհին), Պարոնուհի Էյքպուրկ (Մալթայի Ծովահէններ), Մաւի (Արեան Բիծ), Էֆրօզինէ (Աստղագէտ), Գլոթիլտ (Կճէագործ), Գլէմանա (Մաքդովէլ), Բուլին (Մատամ Սանթրոբէզ), Մարքիզուհի Անիէզլէ (Սէր առանց համարման), Մինա Տը Բանցպէրկ (Ծերունի տանտիկնոջը):

◈

Մաւի-Նուարդ միջահասակ էր: Մարմնով ձկնային ու մորթով ցորենագոյն: Ռուսական գեղեցկութեան արեւելեան տիպար: Քաղցրօրէն ներդաշնակ ու տաքարիւն դէմքով: Լայնալիճ աչքեր, մեղամաղձոտ ալիքներով: Առատ ու խարտեաշ մազերով: Շրթունքները նման սիրոյ ծանր աղեղի:

Մաւիի խաղը բնական ու խռովիչ: Իր երեւումը տաք ալիք ու ճերմակ ճառագայթ կ՛ընծայէր: Իր արուեստը ալիքին հով ու ճառագայթին աստղ կը պարգեւէր: Իր ձայնը տաւիղի նման հաղորդական ու մաքուր ու թեւաւոր ու դիւթական: Իր արտասանած բառերը կ՛իջնէին ականջներէ ու վեր կը հանէին սրտերը:

Վարդովեան թատերախումբը 1878ին կը քայքայուէր: Իր գլխաւոր ոյժերը կազմած էին անջատ խումբեր: Ծատուլեաճեան կը գործէր Պուսայի մէջ դերասանուհի Հերանույշի ու Թրեանցի եւ ապա Թոպալեանի հետ: Պէնգլեան իր երգախառն հսկայ խումբով յաղթական կը շրջէր Ադրիանուպոլիս, Բազմիր, Բիթէա, Բաթրաս, Կռչինները ու մինչեւ Գահիրէ: Մնակեանի գլխաւորութեամբ ալ խումբ մը, որուն գլխաւոր դերասանուհին էր Մաւի-Նուարդ, կը թափառէր Ադրիանուպոլիս, Սելանիկ, Մերսին, Ատանա:

1879ին Մաւի-Նուարդ կը շրջայ Միջագետքի քեմին վրայ, Հրաչեայի կազմած խումբով, որուն կը մասնակցէին Ադամեան, Մնակեան, Կիւրեղեան, Սիսակ, Հրաչեայ, Զապէլ Հէքիմեան:

1880-81 Մաւի-Նուարդ կը գտնուէր Կէօրիկ Փաշա, Մնակեան-Թոպալեան խումբին հետ:

1881ին, Իշխան Ամատունիէ հրաւիրուած կը մեկնի Կովկաս, Թիֆլիզ, Մնակեանի ու Հրաչեայի հետ միասին: Թիֆլիզի հայ թատերասէրները վաւերացուցին խանդավառութեամբ այս մեծ արուեստագիտուհին վայելած հռչակը: Այդ թատերապտոյտին իրեն ընկերացած է իր քերթյրը դերասան Տ. Ստանճապճեան, լոկ իբրեւ վերահսկիչ Մաւիին:

Թոմաս Թաւուլեաճեան
«Փարիզի հնաձիաւորը» դերին մէջ:

Մնակեանի հետ կը վերադառնան Պոլիս ու ներկայացումներու շարք մը կը սկսին (1882-

1883)։ — 1885ին կը կազմուի Մնակեան թատերախումբը, որուն առաջին դերասանուհին կ՚ըլլայ, Մաւի-Նուարդ, երիտասարդուհիի ու մեծուհիի դերերով, գրէթէ միշտ հերոսուհի, որոնցմէ կ՚արժէ յիշել Մարկրիթ Կօթիէն (Գամելիազարդ Տիկինը), Կամառսի Էլէօնորա (Տալիլա), Բաթերին Հովուարտ (Բաթերին Հովուարտ), Տէզտէմոնա (Օթէլլօ), Մերսեդէս (Մոնթէ Քրիսթօ), Տիկին Պէրնիէ (Փարիզի Աղքատները)։

Մաւի-Նուարդ, Հրաչեայ ու Սիրանույշ կը կազմէին հայ թատրոնի դերասանուհիներուն երրորդութիւնը։ Եւ եթէ ան չունեցաւ Հրաչեայի եւ կամ Սիրանույշի երկատաւեւ համբաւը՝ պատճառը պէտք է փնտռել միայն իր վաղահաս մահուան ու քիչ մըն ալ իր աւելի թրքշրջանակի վրայ գործելուն մէջ։ Բոլոր անոնք որոնք այդ արուեստագիտական երեքն ալ տեսնելու բախտը ունեցած են, առանց քացառութեան գրեթէ, զգացած են Մաւի-Նուարդի հանճարեղութիւնը իբրեւ արտասովոր տաղանդ։ Մեծ համբաւը միշտ լաւագոյն արժանիքին վկայականը չէ դժբախտաբար։ Ցաւալիօրէն ալ չունի Մնակեանի համբաւը, հակառակ իր անհամեմատ բարձր արուեստագէտ մը եղած ըլլալուն։ Ու նոյնը չէ՞ միթէ Վահրամ Փափազեանի պարագան որ մեր ազգին նեղութեններէն դուրս իսկ բացառիկ հզօր տաղանդ է ու դժբախտաբար ապրեցաւ իրմէ վարեբը շատ աւելի լայն անուններ տարածած են։

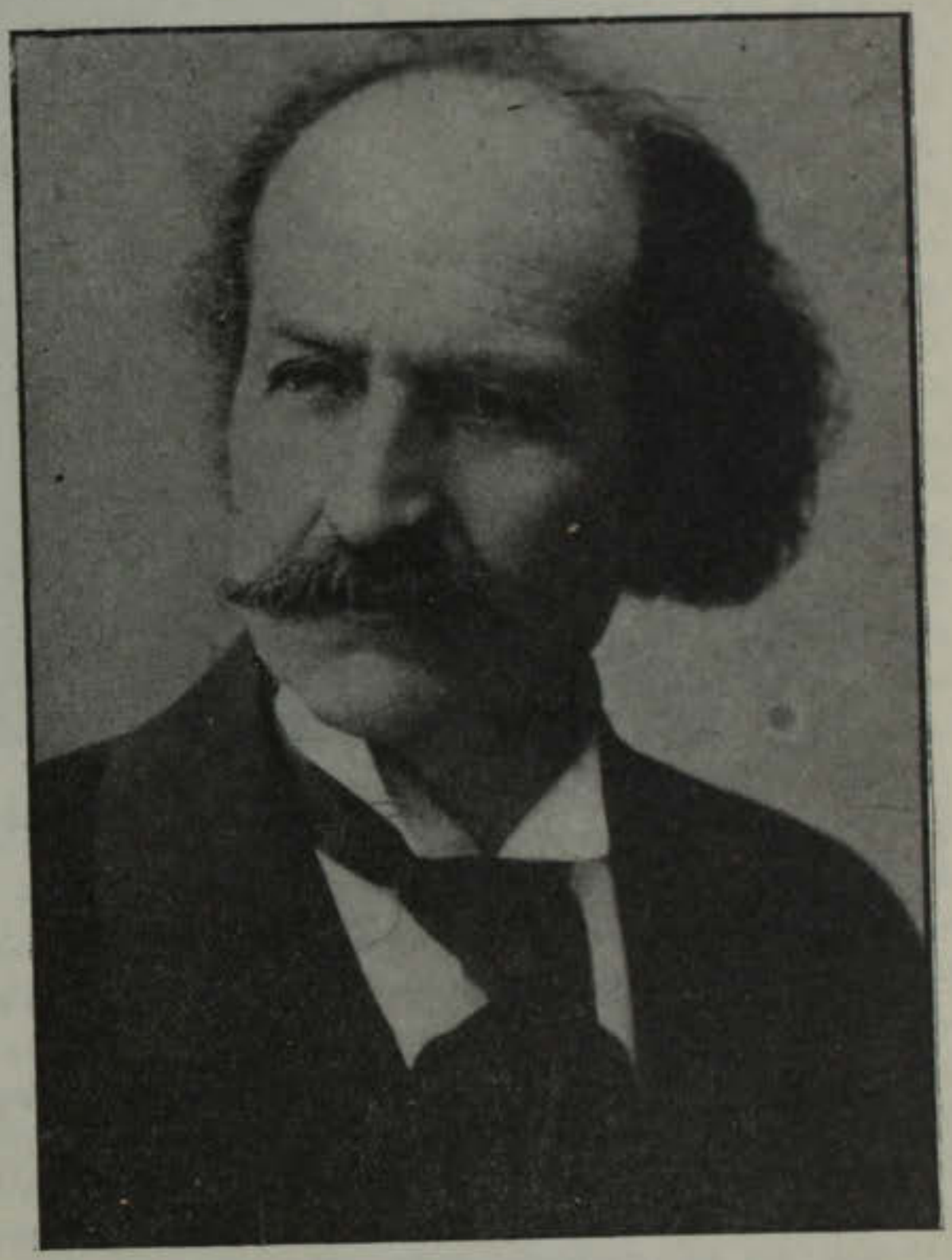

Դերասանապետ Յովհաս Թաուլեաձեան, տարեց։

Այս ցանկը կարելի էր երկարել եթէ շարունակութիւնը չմտնէր տարբեր գետիններու մէջ:

Մաւի-Նուարդ ի ծնէ, խառնուածքով արուեստագէտ էր: Դեպատանութիւնը աստուածային կապկութիւն է: Շատ քիչեր միայն այդ ասպարէզին մէջ բարձրացած են արուեստին: Մաւի-Նուարդ եթէ խորքով ու ամբողջ երեսով չըլլար բարեբարի, զգայնիկ ու մեղամաղձիկ՝ պիտի չկրնար թեւածել «Մարկրիթ»ի կամ «Մերսեդէս»ի հոգեբանութեան մէջ: Հաղալը դերասանն ալ կրնայ ու շատ դժուար եւ հազուադէպ չէ դերասան ըլլալ: Բնութենէն ժառանգըւած յարմար մարմին, քիչ շատ «բաց» դէմք, ուժեղ թոքեր կամ կոկորդ եւ տասը տարուան փորձառութիւն բաւական են որ եւ է մէկը դերասան շինելու համար: Արուեստագէտ ըլլալու համար սակայն հոգին ժառանգած պէտք է ըլլայ թեւանիւ, սիրտը բոց ու միտքը թեւեր: Հմենթութիւն: Այո՛, խաղալը արուեստ չէ, խենթենալն է արուեստը: Եւ երբեք խելօքները պիտի չկրնան այս գետնին վրայ բան մը պարպել՝ պարզ այն պատճառով որ պարունակեալ չեն: — Մեր այս խօսքերը եթէ անհատասարակշիռներու կողմէ իբրեւ մխիթարութիւն կամ խանդավառութիւն ընդունին, շատ կը ցաւինք իրենց միամտութեան, այլ մանաւանդ մեծամտութեան վրայ: — Մաւի-Նուարդ հրաշագործուհի մըն էր: Դաշնա՛կ՝ որուն վրայ «դեր»երը ձայնատետրակներ. երաժշտութիւնը կատարեալ էր: Պարի՛կ՝ որուն շնորհիւ «դեր»երը կը կատարէին իրենց բնագեղ գործողութիւնները: Եւ դիցո՛ւհի՝ որ շունչ կու տար «դեր»երուն ու կը մտնէր անոնց մէջ, արուեստին պայծառակերպութեամբ: Եւ վերջապէս ճշմարիտ թագուհի մըն էր ան որ գեղեցկօրէն կ'իշխէր հանդիսատեսներու բազմութեան: Զօրք իր տաղանդը, գահ իր բեմը ու թագ՝ դափնեհատերեւ մը: Անոր օրէնքները գրած էին Շէյքսբիրներ, Հիւկոներ, Օքթավ Միւոյեէներ ու հայր ու որդի Տիւմաներ: Ու ժողովուրդին հետ ու անկէ ա՛լ աւելի մտաւորականութիւնն էր որ զայն կը պաշտէր: Ահա քանի մը կարծիքներ, շատերու մէջէն, յայտնուած իր մահուան առթիւ կամ անկէ վերջ:

Տիկին Զրաչեայ

◉ «Մաւի-Նուարդ, եթէ դադաղիդ հետեւողները՝ միակ անգամ մը նպաստիդ գային, դուն չէիր մեռներ»:

«Թէրթիմանը Շագիգաե» ԱՇՄԷՏ ՄԻՏՇԱԹ

◉ «Թող լայ մտքի աշխարհը, քանի որ իր կենդանի մէկ ծաղիկը բնաջինջ կորսուեցաւ: Մաւիի սուգովը լացողին արցունքները չեն կորսուիր:

Մաւին ո՞վ էր. գիտէ՞ք արդեօք: Ամառուձոյ շնորհին արժանացած հրեշտակ մըն էր ան: Ի՛նչպէս անոր կորուստին չցաւին գրագէտները: Մարմնացած գրականութիւն ըսել էր—ան:

Մարկրիթ Կօթիէի նմանն էր. կարծես հիւծախտը անոր անձնաւորութիւնն էր. թախիծի ու սուգի կերպարանքն էր: Կարծես դէմքին վրայ վիշտն էր նկարուած: Դերասանութեան մէջ մարգրիտ մըն էր իր արժանիքը: Իր նմանը դարեր չեն ծներ: Դեռ կոյս, թարմ ու ծաղկատի էր: Անգամ մըն ալ կարելի չէ իրեն պէս մը ձեռք բերել:

Բեմին վրայ ամէն տեսնող կ՛ըսէր. — Դէմք զգեցած վիշտ ու խիղճ: Որչափ վարպետ էր արուեստին մէջ: Մարդ զմայլահար կը մնար: Իր պատկերն ալ կը ցուցնէ թէ ի՛նչ հրաշագեղ էր: Գեղեցկութեան վառուած ջահն էր ան, որովհետեւ արտակարգ էր իր ամէն գործը: Բոլոր կատարելութեանց ձուլումն էր ան»:

ՆԱՊՒ ԶԱՏԵ ՆԱԶԸՄ

◉ «Մարկրիթ Կօթիէի մարդկայնօրէն վսեմ տեսարանը անձնաւորեց, աւելի ճիշտը բոլորովին ապրեցաւ աղջիկ մը որ գիտցաւ մեռնիլ այն միեւնոյն ցաւով որուն զոհուած էր թատերախաղին հեղինակուհին: Բոլոր անոնք որոնք ներկայ եղան այս համակ իրական տեսարանին՝ Օր. Մաւի-Նուարդէն պահեցին յիշատակ մը որ պիտի չջնջուի՝ նոյն դերով բեմ բարձրացող ոչ մէկ դերասանուհիի կողմէ»:

ՖՐՆՍ. ԹԵՐԹԵ ՄԸ

◉ «Գամելիազարդ Տիկինը հիանալի ճշմարտութեամբ կը ներկայացնէր: Մերսեդէսի դերը պարզապէս հրաշալիք մըն էր: Իր գլուխ գործոցը պէտք է ընդունիլ Ֆաթէրին Հովուարտի դերը, ուրուն գեղարուեստական բարձրութեան ու նրբութեան, թերեւս տարբեր հայեցակէտէ մը, հասած ըլլայ միմիայն Հրաչեան: Մաւիքեր նուարդ այնքան զգայուն էր որ իր արուեստագէտի գիտակցութիւնը շատ անգամ բեմին վրայ ճշմարիտ արցունքներով, հեծկլտուքներով կը հոչակէր. հոն ուր մարիլ պէտք էր, երբեմն իրապէս մարած կը գտնէին զինքը. այսքան զօրեղ զգացողութեան տեսարաններ Սդամեանէն պատ ոչ մէկը ցոյց տուած է մեր բեմին վրայ»:

«Թրքահայ բեմն ու իր գործիչները» ՇԱՐԱՍԱՆ

◉ Ողբացեալ դերասան Յարութիւն Ալիքսանեան որ իբր ուղղամիտ մարդ ու խոտապահանջ արուեստագէտ կը վայելէր արժանաւորապէս անուն մը՝ հետեւեալ կարծիքը կը յայտներ Մաւի-Նուարդի մասին.

«Մաւի-Նուարդը իբրեւ կին ու իբրեւ դերասանուհի բացառիկ դէմք մըն էր: Ան իր ազնիւ նկարագիրով խումբին սիրոյ ոգին էր: Ամէն անհամաձայնութիւն, երկպառակութիւն ու վէճ կը կարգադրուէր քաղցրութեամբ՝ իր միջամտութիւնով: Իսկ իբրեւ դերասանուհի իր բարձրութեան հաւասարող մը չենք ունեցած մեր մէջ»:

Չինքը կենսագրած ու դրուատած է նաեւ արեւելահայ մամուլը:

◈

Տախտակ Մաւի-Նուարդի թատերական գործունէութեան. — *1869-1870*, Նոր Նախիջեւան, Ցաւուլեաճեան խումբով: *1873*ին Պոլիս (Բերա), Մաղաքեան խումբով: *1874-1878* Պոլիս (Կէտիկ Փաշա), Վարդովեան խումբով: *1878*ին Ադրիանուպոլիս, Սեւլիեվկ, Մերսին, Ատանա, Վարդովեան-Մնակեանով: *1879*ին Պոլիս (Մէջադիւղ), Հրաչեայի խումբով: *1880-81* Պոլիս (Կէտիկ Փաշա), Մնակեան-Թոսպատեան խումբով: *1881*ին Թիֆլիզ, Հրաչեայի ու Մնակեանի հետ: *1882-1883*, Պոլիս, Մնակեանի հետ: *1885*ին Պոլիս, Մնակեան թատերախումբով:

◈

Մաւի-Նուարդ ամբողջ սիրտ էր: Անիկա իր շահածը կու տար իր մայրիկին, իր քոյրիկին, իր քոյրիկին փոքրիկներուն, բոլոր հիւանդներուն: Յիսուսին քոյրիկն էր ան: Իր սիրտը աղբիւրի նման բաց էր ամէնուն համար: Իր հոգին ջերմիկ բոյն մըն էր բոլորին համար: Տառապողներէն աւելի ինք կը տառապէր ասոնց ցաւով ու վիշտով: Յաչին վրայ էր ինքը ու կը գթար, կ'արտասուէր բոլոր խեղճերուն համար: Մարդկային սիրտը այսքան բարձրութեան շատ քիչ անգամներ հասած ըլլայ: Եւ որպէս զի իր այնքան բարի սիրտը իր բարութիւն ընելու ազատութիւնը չկորսնցնէ՝ չամուսնացաւ Մաւի-Նուարդ: Ինք որ այնքան զգայուն էր, կիներուն կատարելագործութիւնն էր, բոլոր արուեստագիտուհի էր ու ամէնէն աւելի, ամէնէն շա՛տ աւելի պահանջ ունէր սիրելու եւ սիրուելու՝ չամուսնացաւ: Իր շուրջը հազար երկրպագուներ ու հատ մ'իսկ չընտրեց Մաւի-Նուարդ: Իր անձը զոհողութեան, զրկանքի մէջ պահեց: Տուաւ իր ունեցածը թշուառներուն: Ա՛հ, մեծ քան չի կրնար ըլլալ հայ դերասանուհիին ունեցածը ու Մաւի-Նուարդ կը տառապէր իր միջոցներուն անբաւականութեան համար: Ու այսքան զգայուն եւ այսքան զոհուած հոգիները կրնա՞ն առողջ ըլլալ: Մաւի-Նուարդ բա-

բակ ցաւէն բռնուած էր։ Այս հրեշտակը հիւծախտաւոր էր։ Օր մը չէ խօսած իր հիւանդութեան մասին, չէ գանգատած ու իր ազնիւ ճամբաներէն ետ չէ դարձած, չէ իսկ կեցած։ Իր թեւածող բարութիւնը միշտ հոգն ունեցած է ուրիշներուն։ Մուսի համար որքան տխուր էր մեռնիլ առանց սիրոյ։ Ու շատերու մէջէն իր նախընտրութիւնը կ՚երթար գրագէտի մը որ գոյուն, գեղեցիկ ու տաղանդաւոր էր։ Այդ գրագէտը կը ճանչնար Վարդուհեան թատրոնի շրջանէն։ Անիկա հեղինակն էր «Պէսա» կոչուող ծանօթ թատերախաղին։ Այդ մարդը գինքը խեղթի նման կը պաշտէր։ Ներկայացումներու ընթացքին Մա-

Թուրք Թատերագիր Շէմսէտտինի՝ Ալպանական կեանքէ
«պէսա» առաջին տեսարան մը։
Ձախէն աջ Ֆէյիմ, Թ. Ֆասուլեաճեան, Ռ. Պիննէմէճեան, Սիսակ,
Ջոպանեան, Մնակեան եւ Եալտրճեան։

ւի ակռած էր յափշտակուիլ երկու աչքերով, մինչնարարներու ատեն այդ երկու աչքերը իր գարպահուցին դէմն առջեւ կու գային ու խաղին աւարտէն վերջ դարձեալ նոյն աչքերը քեմին վրայ էին ու կը նայէին Մուսի-Նուարդի աչքերուն, այնքան լեցուն հիացումով, սիրով եւ ընկճուած խեղթութեամբ։

Մուսի-Նուարդի մէջ երկար ատեն պայքար կար։ Կը զգար թէ այդ աղաչող ու գեղեցիկ աչքերուն նայուածքներէն նեղտահարուած է իր սիրտը եւ հարկ է որ իր աչքերը մօտեցնէ անոնց, իր հոգին այն հոգիին ու իր շրթունքները այն շրթունքներուն։ Այս հաճոյքը իւրաքանչիւր անձի տարրական իրաւունքն է այս ունայնագեղ կեանքին ու աշխարհին մէջ։ Ու քանիներ կան որ դեռ հազիւ երիտա-

սարդութեան կէսին հասած աչքերու եւ շրթունքներու լեգէոնի մը մէջէն անցած ու քաղած են իրենց հաճոյքը: Մաւի-Նուարդ իր ե-րիտասարդութեան լրման մէջ էր ու դեռ համբոյրի մը քաղցր բոցը չէր զգացած իր շրթունքներուն վրայ ու իր մարմինը դեռ չէր ճանչցած գգուանքի մը երկնային թաւիշը: Կոյս մըն էր ինք. տխո՛ւր, զրկուա՛ծ:

Միւս կողմէ սակայն կը խորհէր թէ՝ չէր կրնար ամուսնանալ որ եւ է մէկուն հետ ու մանաւանդ այդ գրագէտին հետ, որով իր յարաբերութիւնը պիտի ըլլար ա-պօրինի: Այո՛, մանաւանդ ա՛յդ գրագէտին հետ, որովհետեւ ա՛ն՝ ալպան-թո՛ւրք էր. — Շէմսէտտի՛ն:

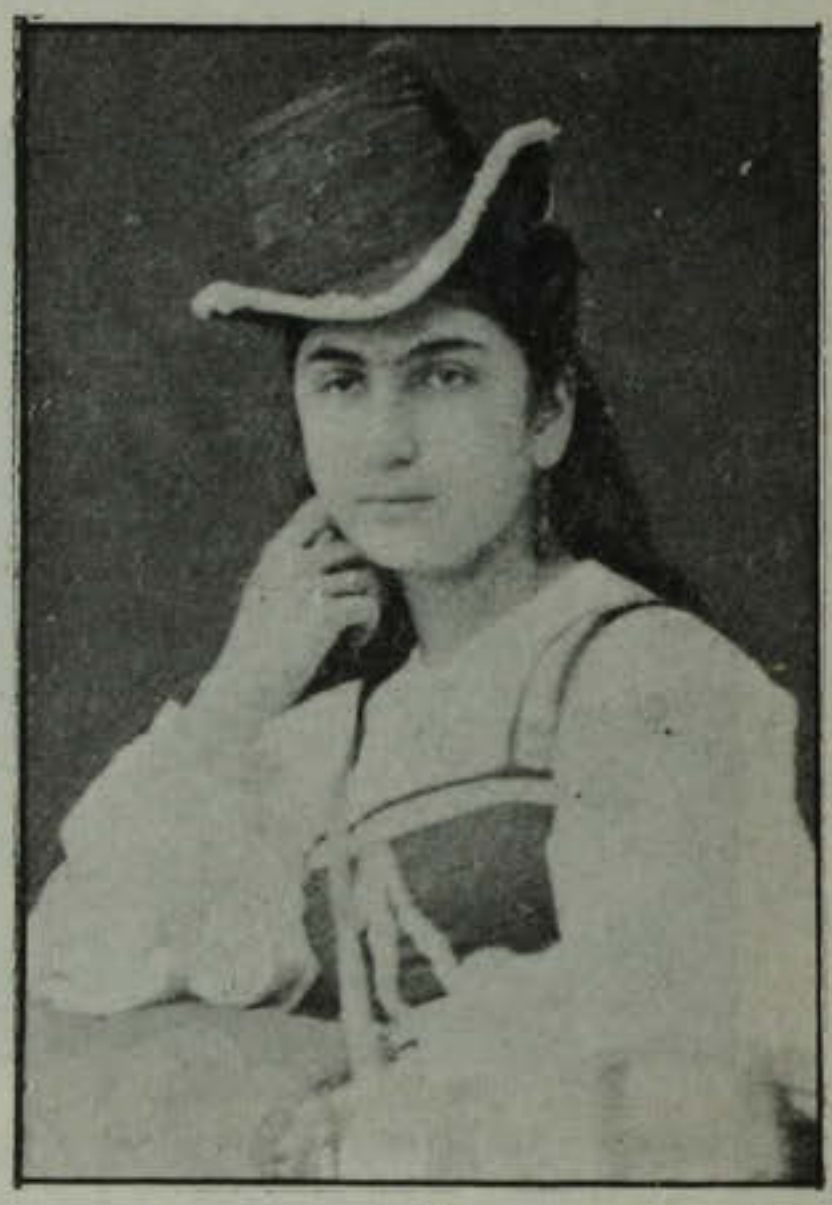

Օր. Աննիկ Զուհյաճեան
(ապա Տիկին Թոսպատեան):

Եւ սակայն օր մը Մաւի-Նուարդի մէջ սիրոյ ալիքը նա-զոսի շատրուանի պէս կը բարձ-րանայ իր հոգիին մէջ, կ՛ողողէ, կ՛օծէ ինքը ու կը խեղդէ բոլոր այն մտածումները թէ՝ ինք կոյս է, թէ առանց ամուսնութեան յարաբերութիւն մը ապօրինի է, թէ Շէմսէտտին թուրք է: Ու Շէմսէտտին իր թեւերուն մէջ կը գտնէ Մաւի-Նուարդը, սրտին կա-նոնավը նշանուած, սիրոյ կրակով նուաղած:

Եւ օր մըն ալ Մաւի-Նուարդ սարսափով կը զգայ թէ կը մայրանայ: Իր պատուախընդ-րութիւնը կը խեղճանէ ինքը: Կը պահէ իր գաղտնիքը իր ծոցին մէջ Օթէլ տ՛Էօթ կը քաշուի իր յղութիւնը անցնելու համար:

Իր ընկերուհիներէն Տիկ. Զաքէլ Հէքիմեանի կը բանայ իր գաղտ-նիքը ու ճար կը հայցէ: Տիկ. Հէքիմեան պատրաստել կու տայ վիժ-ման դեղը: Մաւի-Նուարդ իր առանձնատունէն դուրս կ՛ելլէ: Ռա-մազանը արդէն սկսած էր: Ռամազանի 5-ին Մնակեան թատեր-խումբը՝ Շահզատէ Պաշըի Ճուտի թատրոնին մէջ յայտարարած էր, Ահմէտ Միհաթ Պէյի թարգմանած «Գամելիազարդ Կին»ը, ու Մարկրիթ Կօթիէն պիտի անձնաւորէր Մաւի-Նուարդ, Արման Տիւ-վալը Մ. Մնակեան, Հայր Տիւվալը Սիմակ, Վարվիլը Յարութիւն Ալիքսանեան: Ախքան կատարեալ կազմով «Գամելիազարդ Կին»ի ներկայացում մըր մէջ չէ եղած քնաւ, իսկ օտարներու մէջ հազուա-դէպ: Մնակեան անթերի հարազատութեամբ կ՛անձնաւորէր Արմանը,

Միսակ անմրցելի հռչակուած էր Հայր Տիվալի մէջ իսկ Ալիքսանեան ալ իր հակառակորդի ծանօթ տաղանդին բուն գետնին վրայ էր։ Գալով Մաուի-Նուարդի՝ անիկա գերասանուհի չէր, արուեստագիտուհի ալ չէր այդ օրը, այլ բո՛ւն իսկ Մարկրիթ Կօթիէն էր։ Ա՛հ, այո՛, ամբողջովին Մարկրիթն էր Մաուի։ Այդ հիւծախտաւոր, այդ սիրող, այդ անբարոյական հռչակուած աղջիկն էր։ Ինք ալ հիւծախտաւոր, ինք ալ սիրող, ինք ալ «անբարոյական»։ Ու այդ օր երբ հազաց, իր իրական հիւծախտի հաղն էր, երբ արիւն թքաւ իր թաշկինակը իր իսկ երակներուն արիւնովը կարմրեցաւ, երբ լացաւ իր տանջահար հոգիին ու աչքերուն արցունքներն էին որոնք հոսեցան, երբ հառաչեց ու հեծկլտաց, ինք իր ցաւին մէջ էր։ Ու ո՛չ ոք բան մը հասկցաւ այս ցնորախընթաց տուամէն։ Չէ՞ որ Մաուի-Նուարդ միշտ արդէն իր դերերով կը վերանար, կը տարուէր, կը հառաչէր, կ՚արտասուէր ու կը նուաղէր։ Սակայն երբ վերջին վարագոյրը իջաւ ու երբ սկսան բոլոր արտասուող հանդիսատեսներու բուռն, որոտընդոստ, խելայեղ ծափահարութիւնները եւ «կեցցէ»ներու արտազեղ գոռում գոչումները՝ Մաուի-Նուարդ ա՛լ չէր կրնար ոտքի ելնել խոնարհութիւն մը ընելու համար իր ժողովուրդին, քանզի ան իբր Մարկրիթ Կօթիէ իր հոգին աւանդած պահուն իսկապէս մեռած էր։ Այս տուամը եթէ թատերգուի կամ վիպերգուի պիտի պատուի անհատական։ Տօքթ. Փէշտիմալճեան ու Տօքթ. Վարդանեան կը հաստատեն մահը։ Վիժման դեղը չափազանց էր։ Péritonite։ Իրարանցում բեմի, մամուլի, ժողովուրդի մէջ։ Մարմինը կը փոխադրուի Բերա, Ս. Աստուածածնայ եկեղեցին։ Դագաղը կը վերցնեն ու կը փոխադրեն Շիշլի։ Վեց հազար հոգի, հայ ու թուրք մեծամասնութիւն, արտասուագին կը հետեւին դագաղին։ Հանճարեղ դաղափարը կ՚ունենան մինչեւ Շիշլի, նուագախումբ մը ընկերացնելու թափօրին որ նուագէ «Դրավիատա»ի տխրանոյշ եղանակները։ Չէ՞ որ «Դրա-

Տիկին Զապել Չէբիմեան

վիպագա»ն օբէրան է «Գամելիազարդ կին»ի, չէ՞ որ այդ դերին մէջ մեռաւ Մաւի ու չէ՞ որ Մարկրիթն էր ինքը: Ու Դրավիգաի եղանակները իրենց սրտմտութեան նուրբ քօղերը կը տարածեն սգաւկիրներու երկար թափօրին վրայ: «Մնաք բարով անցեալ, երազներ ու ցաւեր»: Հոգեղէն ալեկոծութիւններ թեւեր կը բանան, մինչ կը խոնարհին գլուխները: Արցունքի ալիքներ կը փշրուին: Երգը մերթ կ՚ընծայէ երփներանգ ու բուրումնաւէտ ճառագայթներ, լայնցող սեւ քօղերուն վրայ: Ու արցունքի հոսանք մը կը խեղդէ կոկորդները, վեր վեր կը հանէ սրտերը ու կը նուաղեցնէ հոգին: Ու ծաղկաբարձ գագաղը հէք Մաւի-Նուարդի Շիշլիի հայ կաթոլիկ գերեզմանատան մէջ, փոս կ՚իջեցնեն: Փոսը կը լեցուի արցունքներով: Ու արտասուքի այդ լճակին մէջ Մաւիի գագաղը կոնտալա մը դէպի Յաւիտենականութիւն ճամբորդող: Մնակեան՝ բազմութեան մէջ կը գտնայ Ա. Լիքսանեանի. «Մեռնողը Մաւին չէ, մեռնողը մե՛նք ենք: Ա՛լ ինչպէս խաղալ երբ Մաւին մեր մէջը չէ»:

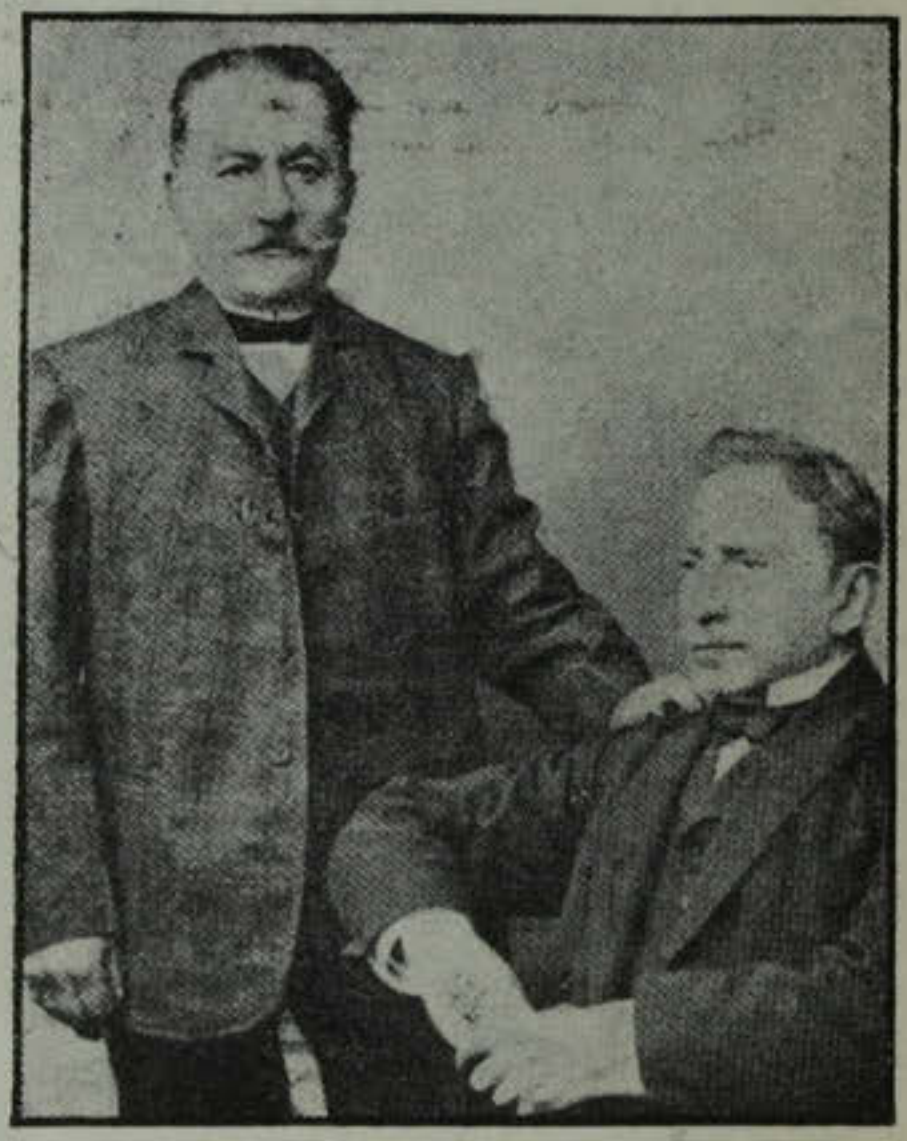

Մնակեան եւ Սանդագճեան

◈

Պալխա եղած ժամանակս, ամէն Մեռելոցի, հոգեկան պարտաւորութիւն մը համարած էի գերեզմանատուն այցելել: Պզտիկուց սկսուած այս փոքրիկ ու քաղցրիկ սովորութիւնը դէպի սիրելի մեռելներու տունը՝ հոգիս մէջ խաղաղութեան ու գոհունակութեան թեւեր կը դնէր: Սովորութիւն ունէի լուսաւորչականներու գերեզմանատունը այցելելէ առաջ հայ կաթոլիկներու գերեզմաններդը այցելել, երկուքին մէջ ալ ունենալով պաշտելի մեռեալներ: Գրեթէ միշտ այցելուներով ցանցառ կը գտնէի հայ կաթոլիկներուն գերեզմանատունը ու կ՚ուզղուէի շիտակ Զրկելոց թաղը: Այնտեղ քով քովի հանգչող երեք գժբախտ հակառներ կային. — Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան ունէր բրքաձեւ քար մը իսկ Ադամեան մարմար ու Սրապիոն Հէքիմեան փայտ խաչեր ունէին: Ո՛չ մէկ անգամ չեմ հանդիպած հայու մը որ այդ տար այդ գերեզմաններուն: Չեմ հանդիպած նոյն իսկ բանաստեղծի մը, գերա-

ամնի մը կամ գիրն ու բեմը սիրոյի մը, որոնցմով կը վխտայ մեր ազգը: Վերջին այցելութեանս ողբագին պատկերի մը ականատես եղայ: Ս. Հէքիմեանի խաչափայտը անյայտացած էր իսկ Ադամեանի խաչին մարմարը երկու կտոր փշրուած: Սիրտս լեցուեցաւ սրամտութեամբ ու գացի գերեզմանատան գրասենեակը ու բողոքեցի այդ անփոյթ եւ աւելին՝ անխիղճ վերաբերումին համար: Ինծի անսպասելի պատասխանեցին թէ այդ մեռելները իրենց գերեզմաններուն բարեզարդութեան համար վճարողներ չունէին: Մաւի-Նուարդի գերեզմանը հարցուցի: Ըսին թէ նոր կը լսեն ատանկ անուն մը…:

◈

Հէ՛ք, հէ՛ք, հէ՛ք Մաւի-Նուարդ: Մարդիկ ուրացողներ են: Կորանցուցեր են գերեզմանդ: Գուցէ ծախած են զայն: Վա՛յ, Մաւի-Նուարդ, քեզ անգերեզման են թողուցեր: Ու ես, քեզի անծանօթ ազգիկ եղբայր մը, ահա հոգիիս մէջ ժողվեցի, հիւլէ առ հիւլէ, քու ոսկորներդ, աղուոր բարի աչուկներդ, սրտիդ անույշ ճառագայթները, գեղձան մազերդ, քնարի նման ձայնիկդ, արցունքներդ, արիւնդ, հոգիդ ու թոքերդ տոչորող բովանդակ ցաւը: Հաւաքեցի այս բոլորը ու սա էջերուն վրայ յիշատակի նոր գերեզման շինելով այստեղ ամփոփեցի քու ամբողջութիւնդ: Ըսէ, քոյրիկս, կրցա՞յ քիչիկ մը գոնէ հոգիդ խաղաղեցնել, հանգչեցնել: Ո՛չ ոք, հաւատա՛, Մաւի, մեծ քոյրիկ, այնպէս խորունկ, խոր՛ունկ կը հասկնայ ցաւերդ ինչպէս ինձ նմանները: Գուն ալ, գիտեմ, մեզի կը հասկընաս: Բաւական է: Աղօթէ՛, սրբուհի քոյրիկս, աղօթէ՛ մեզի համար ու խաղաղութիւն պարգեւէ մեզի, այստեղ ալ այլուր…:

Ն. Պէշիկթաշլեանի մանկութիւնը

1928, Փարիզ

ՆՇԱՆ ՊԷՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ

Ողբացեալ Թէոդիկ իր յանկարծական մահէն քանի մը շաբաթ առաջ, արցունքներու մէջ ողողուած աչքերով կարդալով «Մաւի-Նուարդ»ը, փափաքեցաւ որ հայ դերասանուհին սիրահար թուրք գրադէտ Շէմսէտտինի պատկերն ու համառօտ կենսագրականը ընկերանայ գրութեանս: Եւ այս մասին գրեց իր սրլսեբնակ բարեկամներէն Պրն. Յ. Ալնաւորի, որ ծանօթ է թուրք գրականութեան: Թէոդիկի մահէն վերջ կրկնեցի դիմումը ու Պրն. Ալնաւոր ազնուօրէն ղրկեց խնդրուածները:

Ն. Պ.

ՇԷՄՍԷՏՏԻՆ ՍԱՄԻ ՊԷՅ

Շէմսէտտին Սամի պէյ ծնած է Ջանեայի, Փէրմէտի գիւղաքաղաքին Ժրաշէր գիւղին մէջ, 1850, յունիս 1ին: Ինը տարեկանին կորնցուցած է հայրը՝ Մալիտ պէյ, եւ 11 տարեկանին ալ մայրը: 1865ին Ժրաշէրի նախնական վարժարանին շրջանը աւարտելէ վերջ Ջանեայի Զոսիմէա անուն յունական վարժարանը մտած եւ միաժամանակ մասնաւոր ուսուցիչներէ արաբերէնի, պարսկերէնի, ֆրանսերէնի եւ իտալերէնի դասեր առած է: 1872 Պոլիս գալով, Տպագրական Տեսչութեան մէջ պաշտօնի կոչուած է: 1875ին կուսակալութեան պաշտօնաթերթին իբրեւ խմբագրապետ ղրկուած է Ափրիկեան Տրիպոլիս: Տարի մը վերջ Պոլիս վերադառնալով՝ առաջին անգամ ի՛նք հրատարակած է Սապահը, իբր օրաթերթ: Վարած է նաեւ կառավարական զանազան պաշտօններ: Ամուսնացած է եւ եղած հինգ զաւակներու հայր: 1904 յունիս 18ին մեռած է Պոլիս, Էրէնգիւղի մէջ: Հրատարակած է թատերախաղեր, դասագրքեր, նշանաւոր բառարաններ ու կենսագրականներ, ունի նաեւ թարգմանութիւններ եւ անտիպներ:

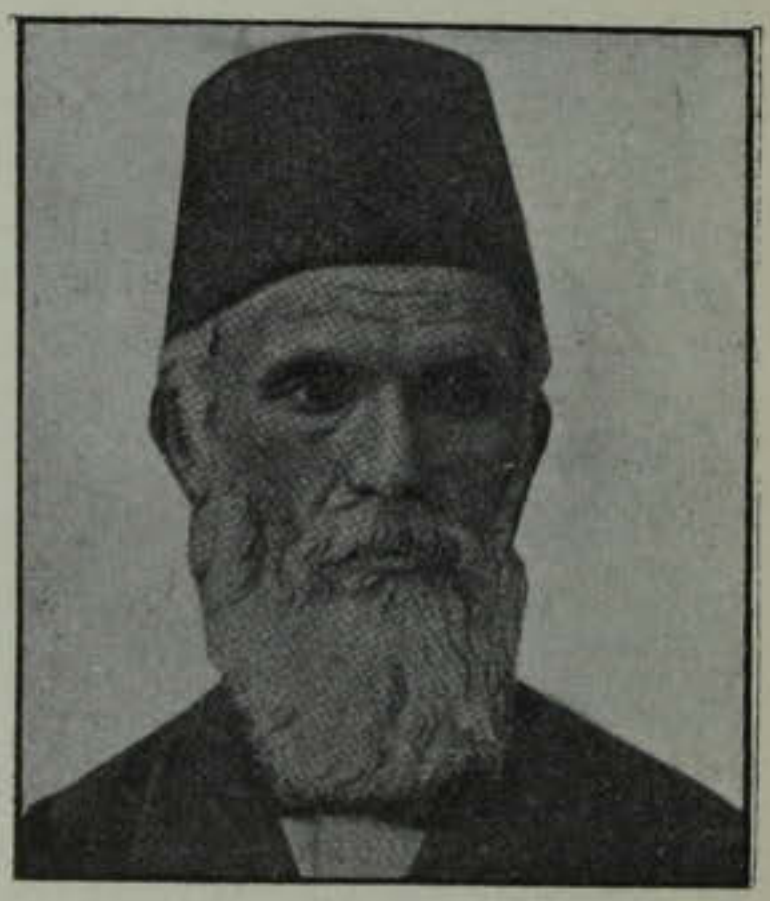

Շէմսէտտին Սամի պէյ

Թարգմանութիւնները. — Պատմութիւն Ժրանսայի, Կալաթէ, Մերսունի Տաննապետը, Սատանի յիշատակներ, Թշուառներ, (վիպասք) եւ Ռոպէնսոն:

Թատերախաղերը. — Պէսա, Սէյտ Ջահէտ եւ Կեամէ (պարսկական կեանքէ):

Դասագրքերը. — Թուրքերէն, արաբերէն ու ալպաներէն քերականներ:

Բառարանները. — Թրք.-ֆրանսերէն, ֆրնս.-թրքերէն, արաբերէն եւ թուրք նշանաւոր դէմքերու կենսագրականներ, վեց մեծադիր հատորներով: Իր «Գաուսմ Թիւրքի» բառարանը անմոռնալի մնացած է:

Ըղած է անխոնջ աշխատող մը եւ տարաբաղդ Թէոդիկի պէս հազիւ 54 տարեկան՝ մեռած է, գրիչը ձեռքը:

Յ. ԱԶՆԱՒՈՐ

ՆԿԱՐՉՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԿԱՐԻՉՆԵՐ

(ՔԱՆԻ ՄԸ ԳԻԾՈՎ)

Գեղարուեստական գործի մը քննադատութիւնը շատ անգամ աւելի դժուար է քան այդ երկին արտադրութիւնը: Այս հին ճըշմարտութիւնը իր իմաստը պահելով հանդերձ պէտք է աւելի բացարձակ, աւելի բուռն եւ աւելի ուժգին նշանակութիւն մը ունենայ, գոնէ գեղարուեստին ընդդրկած ներկայ դիմակներուն առջեւ: Ան պէտք է առնուազն գլխագիրերով գրուի: Քննադատել՝ որ կը նշանակէ սովորական մէկէ մը աւելի լաւ հասկնալ, դատել, վերլուծել, բացատրել զայն, բազդատական մը ընել մարդկային ընդունուած եւ անզանցառելի օրէնքներուն հետ եւ երկը դասաւորել: Ահա այս քննադատութիւնը ո՛ եւ է առեն աւելի դժուարին դիրքի մը մէջ է: Որովհետեւ գեղարուեստի գործի մը երկունքը իր նուիրական, անկեղծ ու բարձր հանգամանքէն մեծ բան մըն է կորնցուցած: Որովհետեւ նոր արուեստագէտները կը խարդախեն այժմ, կը կեղծեն, իրենց ամբողջ ճիգն ու մեքենայութիւնները կը թափեն խուսափելու եւ պրծելու համար քննադատութեան ճիրաններէն: Անոնք կ'երեթան ծածկուիլ գեղագիտական արտառոց տեսութիւններու տակ, մթութիւն կը դնեն հոն ուր չեն կրնար խորութիւն տալ, ճապաղութիւնը իրենց խորհուրդը կ'ըլլայ եւ անհասկնալին՝ բարձրութիւն մը անգոյ: Անոնք գեղծարարներ են: Ահա թէ ի՛նչու քննադատութիւնը դժուար է: Թէեւ տակաւին կան ճշմարիտ արուեստագէտներ, սակայն բարձրութեենէն դէպի ճախճախուտք գացողը աստիճանաւորում մըն է որուն վրայ կարելի չէ որոշել այն կէտը ուր գեղեցիկը կը հալի ու կը սկսի միւսը: Մեր ընելիք տեսութիւնը, նոր օրերու նկարչութեան վրայ, քանի մը գիծով ուրուանկար մը պիտի ըլլայ միայն: Չպիտի յիշենք անուններ, որովհետեւ ընթերցողները մեծ մասամբ անծանօթ են փարիզեան շարժումին ժամանակաւոր հերոսներուն: Դասաւորում մը միայն, գլխաւոր հանգրուաններու յիշատակութեամբ, մինչեւ պատճառները աղէտին:

◉

«Որքան ունի ծովը ալիք, որքան ունի երկինք աստղեր...»: Կաղանդի շնորհաւորական քառթերու այս դեղնած բառերը կը յիշեմ երբ կը պատրաստուիմ մօտաւոր մէկ թիւը տալ Փարիզի նկարիչներուն: Յուսահատութենէ որ կարելի չէ ճիշտ բան մը ըսել. քանի՛ հազարներ...: Բաւականանանք գիտնալով որ լեգէոններ են անոնք. չ'արժեր աստղաբաշխներու պէս գիշերներ լուսցնել, բացի այն պարագայէն երբոր արեւածագի մը ականատես ըլլալու տենչանքը ու-

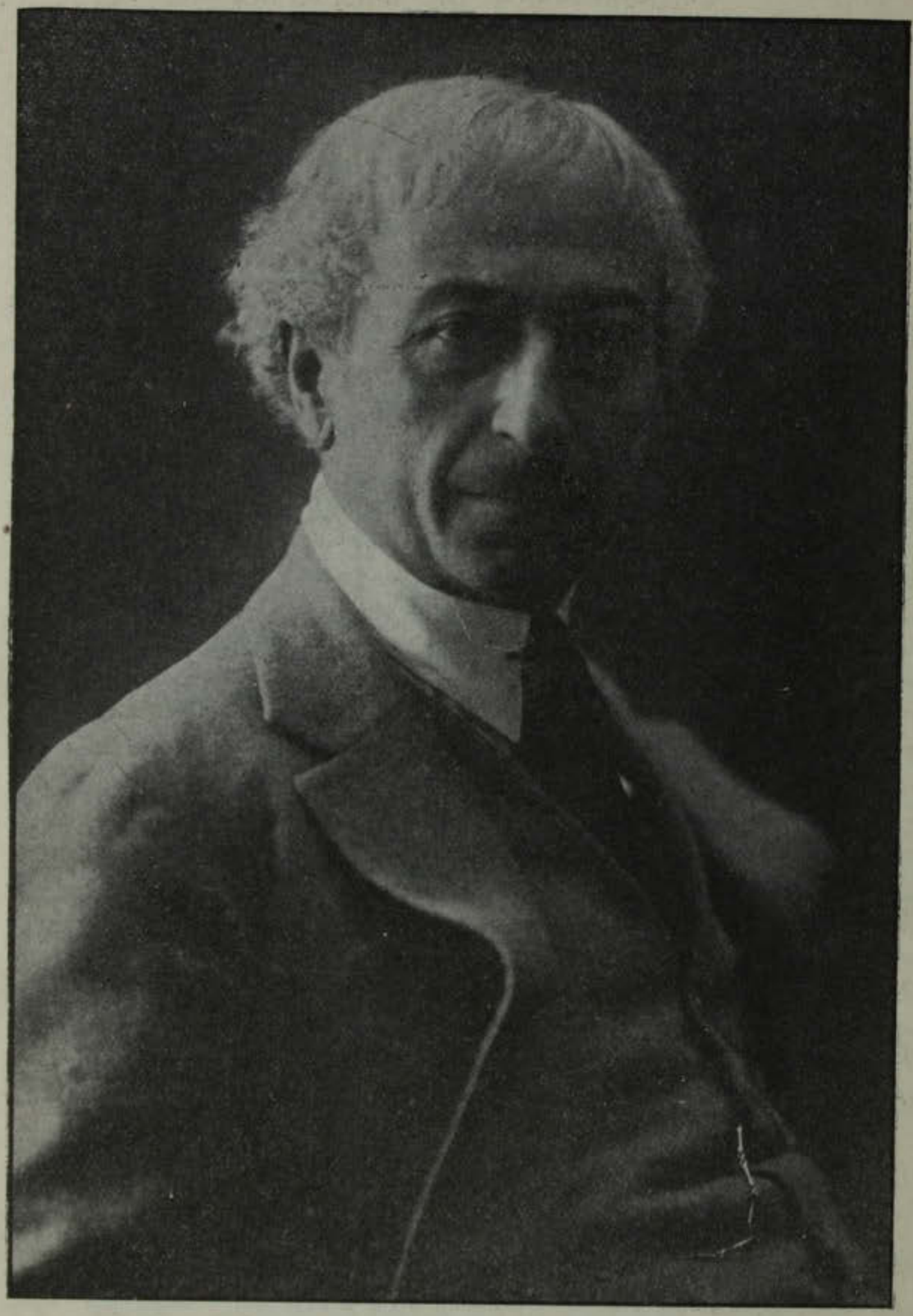

Լուսանկար «Ֆելիա»

Մեծանուն ճոխանկարիչ Վ. Մախոխեան

նինք: Այս հսկայական ամբոխը ուր ամէն ուղղութիւն կայ, ամէն դաւանանք, ամէն վարդապետութիւն, բարեբախտաբար դասաւորումի միջոցը ինք իր ձեւքով մեզ կու տայ: Նկարիչները խումբեր ունին, ամէն վրձին շարժող կը պատկանի շրջանակի մը, կուսակցութեան մը: Իրաւ ալ այս նկարչական ընկերակցութիւնները շատ մը երեսներով կը նմանին քաղաքական խմբակցութիւններուն: Ունին իրենց «հաւատամք»ը, պաշտօնաթերթը եւ քանի մը պետեր: Իւրաքանչիւրը ունի իր «Մայիս Մէկ»ը, որ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ իրենց տարեկան ցուցահանդէսին բացման թուականը: Որպէս զի կատարեալ ըլլայ նմանութիւնը ու այս բազմութիւններուն դիրքը ճշդուելով կարենանք դասաւորում մը ընել, բաւ է որ ինքզինքնիս երեւակայենք երեսփոխանական ժողովասրահի մը մէջ: Բարձրանանք նախագահականն աթոռին ու ալաքի մը պէս ակնարկնիս պատցնենք կիսաշրջանակին մէկ անկիւնէն միւսը:

Ահա նախ աջակողմեանները: Յեղափոխականներու այս խումբը միակն է որ միատարր է: Հոս ամէն ոք նոյն ձեւով կը գծէ, արուեստի հանդէպ նոյն ըմբռնումը ունի եւ ճաշակի տարակարծութիւն չկայ. որովհետեւ հոս ճաշակ չկայ: Պիտի տեսնենք նախ դժբախտ ձախողածներ եւ յարգելի ծերունիներ, ճաղատ կամ ճերմկած մօրուքով ու լամբակնուն կարմիր ժապաւէն մը. միակ մնացորդը Հռովմէն: Գեղարուեստից վարժարանի այս ճարտար յետամնացները խեղդուած ու մարած են զուտ ակադեմական արհեստի մը տակ: Անոնց աչքերը կապուած են հիներով ու իրենց արտադրածը միայն ընդօրինակութիւն է, նմանութիւն կամ կրկնութիւն: Հոս արուեստ չկայ, քանի որ ինքնատպութիւն չկայ: Անոնք պարպուած տակառներ են, անոնք կը նմանին մոմերու որոնց մէջ պատրոյգ չկայ:

Կեդրոնական կուսակցութիւնը միատարր չէ: Ունի անդամներ որոնք աւելի աջակողմ կը հակին, իսկ ուրիշներ որոնց ակնարկը դէպի նորութիւն է: Արհեստի կատարելութեան տեսակէտով տարբերութիւն չունին նախորդներէն, բայց տէր են անհատականութեան եւ caractère, ճարտարութիւնը չի պակսիր իրենց գործերուն մէջ ու ոմն կերպով կը տեսնուի թէ կը ջանան միջին եղր մը գտնել ձախերու համաձայն վրձինին ու ակադեմական յղկուած միօրինակութեան մէջ: Հնութենէն առնուած նիւթը չէ որ տեղ ունին հոս, այլ հանրապետութեան նախագահը եւ Փափուռթալայի մահառաճան:

Իսկ ձախակողմը իսկական եւ արժանի զաւակն է տպաւորապաշտ դպրոցին: Ան ուղիղ գիծով մէկ շարունակութիւնն է բուն ֆրանսական նկարչութեան: Պէտք է անմիջապէս ըսել որ հոս ալ ոամիկը գործ չունի եւ եւ անհրաժեշտ գեղագիտական որոշ զարգացում, կարենալ վայելելու համար այդ դպրոցը ուր եկած կերպոնացած է այժմ իսկական արուեստը: Ձախակողմեան նկարիչ մը հետեւելով հանդերձ հին վարպետներու բոլոր դասերուն եւ մանաւանդ տպաւորապաշտ դպրոցի մեծ դէմքերուն, ինքնատպութեան ո-

բանաւմին մէջ է: Կը յաջողի նոր ըլլալ, առանց այլանդակ ըլլալու, ջանալով միշտ յարգել բնութիւնը, նոյն իսկ իր ամենաթիզախ փոփոխութեան մէջ: Կը գծէ ու կը նկարէ պարզութեամբ, համաձայնօրէն, առանց սեթեւեթի եւ ակադեմական յղկութեան. կ՚արհամարհէ հին ու կրկնուած նիւթերը, ինչու համար բնութեան աւելի մօտիկ Անոր գոյները անկեղծ են, հնամ եւ շատ անգամ չափազանցուած. ինչպէս էր տպաւորապաշտութեան մէջ: Հոս ալ կ՚արհամարհուի մանրամասնութիւնը, աւելորդ պարզաբանքը, տեղ տալու համար

Գաւառացիայ մամիկը: Նկար Լ. Քիւրքճեանի:

էականին: Որովհետեւ գոնէ մինչեւ այս կէտը բոլոր նկարիչներն ալ համաձայն են նկարչութեան խնդիրներուն մասին: Ի՞նչ բան է որ նկար մը գեղեցիկ ու կատարեալ կ՚ընէ. ո՞ւր է նկարի մը իրական արժանիքը: Շատոնց է որ ատոր պատասխանը տրուած է այս մասին. պետք է այդ արժանիքը նիւթին մէջ չէ քնաւ. ներկայացուած

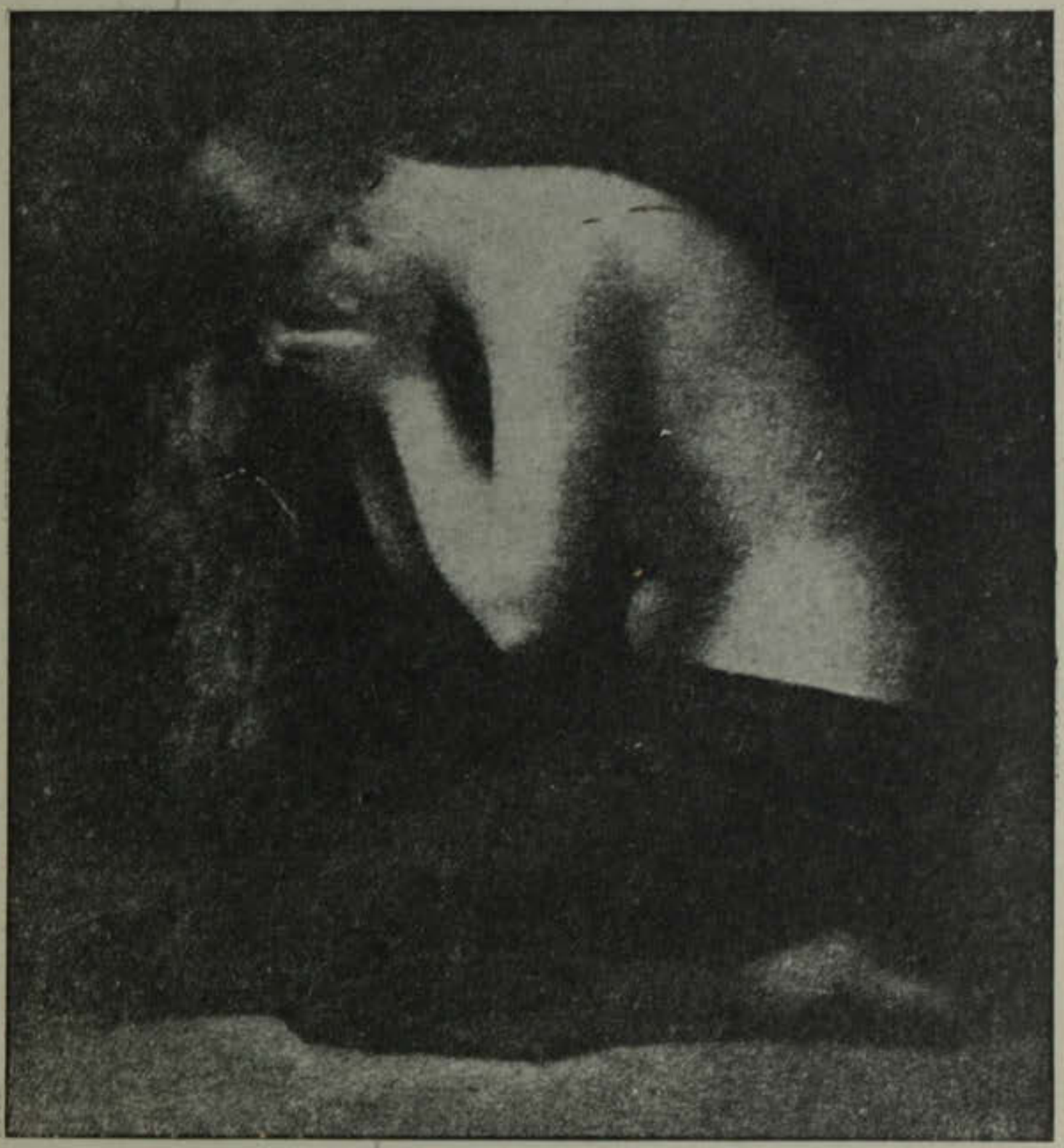

« La Pleureuse » : Նկար J. J. Hennerի :

պատմական մէկ դէպքը իր յուզման ամբողջովն դեր մը չունի կատարելիք. գաղափարը կամ մտածումը — զուտ գրականութիւն — խնդրոյ նիւթ իսկ չեն կրնար ըլլալ, ոչ իսկ ներկայացուած կնոջ մը դէմքին կամ մարմնին գիծերուն կատարելութիւնը: Գոյնը հապա՛: Պէտք է որ նկար մը անթերի ըլլայ իբրեւ գունագեղում: Պէտք է

մանաւանդ ամբողջութիւն մը կազմէ, որովհետեւ երանգներն ալ նախադասութեան մը բառերուն կամ մեղեդիի մը նօթերուն պէս սկիզբ մը եւ աւարտ մը կը պահանջեն: Հանրածանօթ նկարներ կան որոնց անգոյն արտատպումները քառթերու, դասագիրքերու կամ համայնագիտարաններու միջոցաւ աշխարհի շրջանը կ՚ընեն եւ կը յաջողին յուզել մեզ· այդ պահուն կը հիանանք ու անոնց մէջ կը սի-

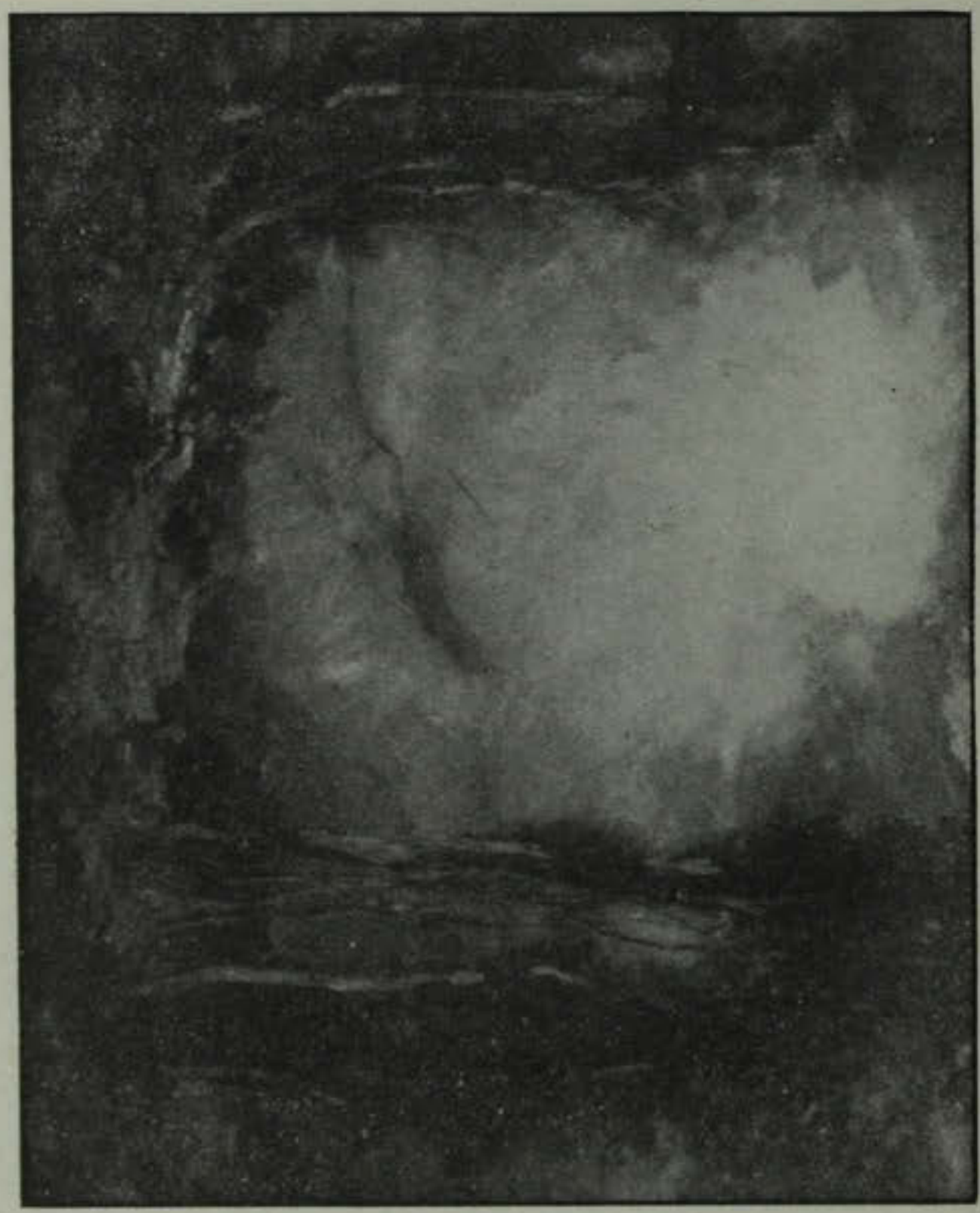

Կովորայի ասսափող ծառերը (Փարիզի Ֆրնս. արուեստագէտներու 1927ի ցուցահանդէսին): Նկար՝ Օր. Վարդուհի Թամիրեանցի:

բենք ո՛չ թէ նկարչութիւնը, այլ յօրինուածքը կամ գիծի ճարտարութիւնը: Եւ երբեմն ի՛նչ հիասթափութիւն, երբոր բաղդը կ՚ունենանք թանգարանի մը մէջ դէմ առ դէմ գալու անոր իսկական պատառին հետ: (Օրինակ՝ Detailleի «Rêve»ը զոր վերջապէս վտարեցին Luxembourgէն): Եւ ինչպէս ներկայ բարձրագոյն բանաստեղծութեան մէջ, որպիսին է Վալէրիի մը բանաստեղծութիւնը:

Ա՛լ չենք հանդիպիր աւելորդ տարրերու, զայն կը գտնենք մաքրուած, վերադարձուած իր իսկական արժանիքին, ուր այլ եւս չկայ ո՛չ պատմութիւն, ո՛չ ալ pompeux galimatias, մեր օրերու նկարչութիւնն ալ մտած է իր ճշմարիտ ճամբուն մէջ: Ան կը մերժէ նիւթը, մտածումը եւ խորհրդանիշը, եւ կամ թէ անոնց կու տայ շատ երկրորդական դիրք մը. ապացոյց որ այլ եւս մեծ յօրինուածքով նկարներ չկան հիմայ: Compositionը խիստ մեծ ընկրկում մըն է ունեցած: Եւ այս բոլորը, ինչպէս նաեւ դրական պատճառներ (ինչպէս նոր պալատներու եւ մեծ պուտերու չգոյութիւնը) պատճառ եղած են որ պաստառները պզտիկնան, ըլլան եռոտանիի նկարներ, սահմանուած բաղդատաբար աւելի քիչ տարածութիւն ունեցող պատերու զարդարանքին: Կարելի է ըսել թէ նոր արուեստին յատկանիշը այդ է. ամէն բանէ առաջ զարդական (décorative) է: Ի՞նչ պէտք է հասկնալ սակայն ըսելով «նոր արուեստ». նոր է որովհետեւ հնութեան մէջ նկարելու այդպիսի կերպ մը չկա՛ր: Ճիշտ չէ միայն այս բացատրութեամբ բաւականանալ, քանի որ խափչիկ արուեստ մըն ալ գոյութիւն ունէր դարերէ ի վեր, եւ ան այսօր կոչուեցաւ «նոր», փոխադրուելով եւրոպացւոց մէջ: Նոր ըսելով պէտք է հասկնալ գեղարուեստական երկի մը արտայայտուելու այն ինքնատիպ, նորօրինակ եղանակը որ հետեւանքն է նախկին դպրոցներուն: Անոնց որոնումներուն յաջորդող տրամաբանական արդիւնքն է եւ որ մանաւանդ կը պատկերացնէ իր ժամանակակից կեանքին ըմբռնումը, աւելի լաւ է ըսել, ճաշակը: Եւ ներկայ նկարչութիւնը այդ պահանջքը կը լրացնէ: Տպաւորապաշտ ըլլալով հանդերձ նուազ «աւարտած» է, նուազ յղկուած է, աւելի մօտիկ է մեզի իր պարզութեամբ եւ զուտ décorative հանգամանքով: Ինչպէս որ ժամերը 31 վայրկեան են հիմայ, ու կեանքը զեղուն, եռացող, փախչող, ան ալ կ՛ըլլայ հատու եւ արագ: Եւ ինքնաշարժի, օդանաւի ու անթելի այս դարուն, երբոր մանաւանդ ապագայապաշտութիւն մը եկած ու անցած է մեր երկնքէն, պէտք չէ զարմանալ երբոր նկարիչներու այս խումբին յառաջացած տարրերը քիչ մը յանդգնութիւն ցոյց տան մեզ: Թէեւ ոչ բուն նկարչութիւն, բայց գծագրութիւն, գիրքերու գեղազարդումին ու փորագրութեան մէջ զմայլելի հետեւանքները կը գտնենք այս անցած դպրոցին: Եւ յետոյ տակաւին կայ ձանձրոյթը եւ դժգոհութիւնը նոյն նիւթերը կրկնելու. ահա թէ ինչո՛ւ նկարիչներն ալ կը ձայնակցին Mallarméի, ըսելու համար՝

Fuir ! la-bas fuir ! je sens que les oiseaux sont ivres
D'être parmi l'écume inconnue et les cieux...

Այս ալ յետպատերազմեան սովորութիւն մըն է: Գրագէտներն ալ նոյն բանը կ՛ընեն, ճամբորդութեան մէջ գտնելու համար տարբեր ան նուազ երկու գիրքի ազ ու հայ: Այսպէս է Roland Dorgelèsի գրէթէ ամբողջ գրականութիւնը. Gideի վերջին հատորները,

Paul Morandը, Benoit եւայլն: Delacroixի մը պէս միայն Միջերկրականի մը շուրջ չէ որ կը դառնան հիմակուան նկարիչները. հաղորդակցութեան ներկայ միջոցներով իրենց վրձինը ուսուցիչի քանակին պէս արագ կը յառաջանայ քարտէսին վրայ: Եւ նոր հորիզոններ, նոր մթնոլորտ, գոյներու ուրիշ համերգ: Եւ սակայն...

« Յուսահատ կինը » : Ուրուագիծ Աւետիս Մուրատեանի :

Եւ սակայն կայ աղէտ մը, մեծ ու վտանգաւոր աղէտ մը: Այս լաւ նկարիչները քիչ են թիւով, ինչպէս ամէն բարձր ու կատարեալ արժէք: Ու մենք ըսինք թէ վրձին շարժողները լեգէոններ են. ահա այդ լեգէոնները պէտք է փնտռել խումբի մը մէջ, զոր պիտի կոչենք ծայրայեղ ձախակողմեաններ, կարմիրներ: Կուսակցութիւն մը ըլլալէ աւելի ամբոխ մըն է այս եւ անընդունակ ո եւ է դասաւորումի: Ինչո՞ւ այդքան շատ են անոնք. ի՞նչ բան պատճառ եղած է որ անհամեմատ թիւով անձեր նուիրուին նկարչութեան: Պատճառները նոյնն են որքան նկարչութեան, նոյնքան գրականութեան հա-

մար: Կեանքի ներկայ կռիւին, սեռերկրլ ֆօռ լայֆի մեծ դժուարութիւնն է այդ որ անհատները կը մղէ յաջողելու, յաղթական ելլելու, «հասնելու» եւ կարելի եղածին չափ կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ: Ի՛նչպէս յաղթել սակայն, ի՛նչպէս բարձրանալ ընկերային աստիճաններէն երբեր մարդ անժառանգ է ծնած: Ամէն ոք բաղդը չունի իր կռուփին մէջ քանի մը ջուխտ եզի ոյժ ունենալու, ամէն մարդ ոյժը չունի Սալանտեանին հետ խաղալու կամ բեւեռին վրայ պուլպայ կարկտելու: Ու կը հարցուի. «Ի՞նչ կայ մէջս շահագործելիք, ո՞ր կարողութիւնս կրնամ օգտագործել»: Եւ գէշ հովիւները իրեն միջոցը ցոյց կու տան: Ան կը տեսնէ նկարները, արտակարգ դիւրութեամբ մը արտայայտուած, ո եւ է թէքնիք, աշխատութիւն ու ճիգ չպարունակող պատառներ, որոնք անհամեմատ ու առասպելական արժէքներու կը հասնին, խելքի պտոյտ պատճառող գիներով կը խլուին ձեռքէ ձեռք: Ինք ալ կ'ընէ նոյնը. ինք ալ իր բաղդը կը փորձէ: Պիտի յաջողի՛ անկասկած — յաջողի՛ — եթէ առեւտրականի խառնուածք ունի եւ գիտէ յիմար ձեւանալ: Ասկէ զատ կայ նաեւ մատուցումի եւ խընդրանքի օրէնքը: Պատերազմէն ասդին մեծապէս բազմապատկուած է պահանջքին քանակը. ժողովուրդը շատ կը կարդայ, նկարի սիրահարներուն եւ գնորդներուն թիւը աննախընթաց համեմատութիւն է ստացած. ահա թէ ինչու միայն Փրանսայի մէջ օրական 60 գիրք կը հրատարակուի ու նոյն համեմատութեամբ նկար կը կերպարանաւորուի: Եւ դեռ կան վաճառականները որոնք կ'ուզեն ի գին ամէն բանի գտնել նոր հանճարներ, նոր տաղանդներ: Այդ վաճառականները, մեծ մասամբ հրեաներ են, միլիոնատէրներ, որոնք հիմնած են մեծագոյն առեւտրական տուները ու կը շահագործեն անմտութիւնը ամերիկացիներուն, նոր հարուստներուն եւ Inobysmeը գաճաճ մարդոց:

« Պոհեմուհին »: Նկար՝ Frans Halsի
(Լուվրի մուսէոն):

Իւրաքանչիւր վաճառական ունի իր սեփական գեղարուեստի թերթը ուր ամսականաւոր քննադատներ, որոնք սա կամ նա վրձին շարժողին ներքոյը կ՛ընեն, կ՛աստուածացնեն. արուեստի հանդէպ յարգանքի զգացումէ կատարելապէս զուրկ, անհանդուրժելի շնականութեամբ մը, ի խնդիր դրամի: Ի՞նչ են սակայն այդ լրբճուած պաստառները: Նախ քան անոնք որոնք տպաւորապաշտութեան ապօրինի զաւակներն են, batardները: Անոնք կը մեկնին ուղղակի կերպով ձախակողմեան դպրոցին հասած բարձունքէն, առանց երբեք — բան մը որ խիստ կենսական է — անոնց անցած ճամբան կտրած ըլլալու, առանց ո եւ է թէքնիքի եւ գեղարուեստական զարգացումի պատրաստութեան: Բնութիւնը անկարող են յարգելու եւ արդիւնքը կ՛ըլլայ արտաւոց, յիմարական, տխեղծ գործեր: Իրենց այդ զզուելի նկարներուն ոճը արդարացնելու համար կը դիմեն աղ-

Միքայէլ Շամոնեան:
Ուրուագիծ՝ Վ. Փափազեանէ:

տոտ նիւթերու. ատով երկրորդ անգամ մը եւս գեղծարարութիւն ըրած կ՛ըլլան: Եւ կ՛ունենանք անվերջանալի շարքը արտաւոց գործարաններու, գէշ փողոցներու, մինչեւ նաւահանգիստի զզուելի անկիւնները, կապելաներու կեանքը եւ անհատնում տողանցումը բոզերու: Զզուանք, զզուանք: Կան տաղանդաւոր nature-morteները, խեղճ Սէզանի թերութիւններէն միայն կազմուած: Ո՛ր եւ է նկարչական ցուցահանդէսի մէջ կարելի է պարկերով ինձոր, տանձ ու բանջարեղէն գտնել, անիմաստ ու անշերտաշնակ ներկայացումով մը: Եւ կայ դեռ գաղափարը — օ՜հ գաղափարը! — կան նկարներ որոնք կը յաւակնին բան մը ըսել, մտածում մը արտայայտել, կարծես թէ նկարչութիւնը հատնտիր քաղուածք մը ըլլար գեղեցիկ ասացուածքներու: Մարդ բերանը բաց կը մնայ անոնց առջեւ, խոշոր հարցական նշան մը քիթին: Ի՞նչ կ՛ըսեն. ո՛չ ոք գիտէ. եթէ գոնէ նկարողը գիտնա՛ր...: Եւ յանկարծ մէկը կու գայ դիտողին ու պաստառին մէջ կենսաքննադատն է ան որ կ՛ըսէ «ներշնչում մըն է» լուութիւն...: Եւ կամ թէ ուրիշ վարպետութիւն մը (tactique) կը գործածէ. «ան բան մը կ՛ըսէ բայց դո՛ւն է որ չես հասկնար»: Բայց մենք պարտաւոր չենք հասկնալ. պէտք է նկարը ի՛նք խօսի: Նկարչութիւնը արուեստագէտին ու դիտողին մէջ հաղորդակցութեան եղբ մըն է. ո՞ւր կը մնայ իր առաւելութիւնը (մանաւանդ առանց թարգմանի ամէն ազգերէ հասկնալի ըլլալու) երբոր գոնէ ընդունուած դասակարգ մը զայն չի կրնար ըմբռնել: Երբեմն — հազուադէպօրէն — կը պատահի որ կատարեալ հանելուկի մը առջեւ՝ քննադատներն իրենք իսկ չեն հա-

մարձակիր բան մը ըսել. եւ ահա մէջերնուն մէկը կը գոչէ «հասկըցա՛յ. սա՛ ըսել կ՛ուզէ». երեւակայեցէք միւսներուն դիրքը, ծիծաղելի տգէտներ պիտի համարուին երբոր անկեղծութիւնը ունենան խոստովանելու թէ իրենք բան մը չեն հասկնար: Ու ահա բոլորն ալ բան մը տեսնել կը կարծեն այդ քանի մը գիծերուն մէջ: Ոչ մէկուն հասկցածը միւսին կը նմանի սակայն: Բարբարոսները չեն պինաթափուած, անոնք ըսելիք մը եւս ունին մեզի. «Դուք կը խընդաք այժմ այս գործերուն դիմաց, մի՛ մոռնաք սակայն որ խնդացին Manetի նկարներուն առջեւ եւ մեր օրերուն աւելի մօտիկ՝ Douanier Rousseauի վրայ»: Կեղծ փառաբանութիւն միայն, եւ օրինակներու սխալ ընտրութիւն: Աւարտելու համար աւելցնենք նաեւ Ժուէօսի վարդապետութեան աղդեցութիւնը: Կայ ամբողջ դասակարգ մը նկարողներու որ իրեն ուղղութիւն ընտրած է ենթադիտակցութեան կամ անգիտակցութեան տեսութիւնները, որոնց առաձգական հանգամանքը չարաչար կը գործածէ: Այս անգամ կ՛ունենանք նախնական արշեւտով մը գծուած, մանուկներու մատիտով մրոտուած ծիծաղելիութիւններ որոնք արուեստին դէմ հայհոյութիւններ են: Այս բոլորին մէջ կը տեսնուի որ գծողին միակ նպատակակէտը ամբոխէն դուրս ելլելն է, նշմարուիլն է. պէտք է խօսուի իր վրայ ո եւ է միջոցաւ. պէտք է նորութիւն մը ի յայտ բերէ եւ որովհետեւ անկարող է նորութիւնը ստեղծել բարձրութեամբ, կը ստեղծէ չիմարութեամբ, ապուշութեամբ, բացառական նորութեամբ: Եղածը յառաջդիմութիւն չէ, այլ ընկրկում:

Չիմարանոցներու նախկին բժշկապետ մը մտային հիւանդութենէ տառապող անձերու նկարչական գործերը ցուցադրեց փարիզեան սրահի մը մէջ: Եւ ի՛նչ զաւեշտ, այդ բոլոր գործերը կատարելապէս նման էին այս ծայրագոյն ձախակողմեան նկարիչներու գործերուն: Դէպքը ինքնին այնքան խօսուն է որ բառերն ու հետեւութիւնները աւելորդ կը թուին:

Ծայրագոյն ձախակողմեաններ կոչեցինք այս անձերը. իրաւ ալ անոնք արուեստի ճշմարիտ համայնավարներն են. ոչ միայն կ՛ուզեն այրել ու քանդել բոլոր թանգարանները ու կ՛արհամարհեն ամէն վարպետ ու օրէնք, այլ միջազգայնականութիւնը կը կիրարկեն արուեստին մէջ: Եւ Թոնքինէն մինչեւ Փարիզ, Բուակայէն մինչեւ Սան-Ժրանչիսքօ նոյն ձեւով կը գծեն: Կը կորսուի ազգային դրոշմը ու զանոնք իրարմէ զանազանել անկարելի կ՛ըլլայ: Եւ այս բոլորը տարիներէ ի վեր: Ահա աղէտը: Անշուշտ ուշ չէ այն օրը երբոր հակազդեցութիւնը իր փրկարար դերը պիտի կատարէ ու միանգամ ընդմիշտ պիտի անհետանան այս ծիծաղելիութիւնները: Որոնումը նորութեան. անշուշտ, բայց փորձերը պէտք է աշխատանոցներու մէջ ձգան, գոնէ մինչեւ մասնակի կատարելագործում: Պէտք է նուիրականութիւն մը ըլլայ արուեստը ու դրամը չի մտնէ, օ՛, այդքան չի մտնէ, անոր գաւիթներէն ներս:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐԵԱՆ

Ծնած է Նոր-Նախիջեւան, 1880ին: Հողագործ ընտանիքի զաւակ՝ մանկութիւնը անցուցած է հօրենական ագարակին մէջ, պարտէզներու, գիւղերու ու վայրի բնութեան ծոցը, ուր ցանցնուած հայկական գիւղակներ, քաղաքակրթութեան կեդրոններէ հեռու, իրենց մէջ տակաւին կենդանի կը պահէին արեւելեան հնամենի սովորութիւնները: Գիւղական այդ բանաստեղծութիւնը, գեղջուկին պարզ կեանքը խորունկ դրոշմ մը թողուցին իր պատանիի հոգիին վրայ որ աւելի վերջ իր գործերուն ու ընդգրկած նկարչական ուղղութեան մէջ ի յայտ եկաւ: 1900ին անցած է Մոսկուա, ուր չորս տարուան ուսանողութենէ մը վերջ փայլուն կերպով աւարտած է գեղարուեստից վարժարանը, աշակերտելով ռուս յայտնի նկարիչներու եւ արժանանալով ընդհանուր գովասանքի, իր սկիզբի փորձերուն մէջ իսկ: Մարեան կառչած չի մնար սակայն դպրոցի դասական արուեստին: Հիացումէ աւելի քան մը ցոյց կու տայ նորերու համարձակ ու նոր կարելիութիւններով լեցուն տպաւորապաշտութեան հանդէպ: Եւ պօրացած իր թէքնիքով, հաւատքով ու աւելիի հանդէպ ունեցած իր քնածին սէրով կը սկսի երկար շարք մը ճամբորդութիւններու: Կ'անցնի Երեւան յետոյ Պոլիս, Եգիպտոս ու մանաւանդ Պարսկաստան ուր աւելի անեղծ կը գտնէ արեւելեան քաղաքներու եւ բնավայրերու մթնոլորտը, խորապէս կ'ուսումնասիրէ զայն, կ'ապրի այդ ջերմութեան, հեղձուցիչ արեւին ու վառ գոյներուն մէջ տատանող ոգին: Ճամբորդութեան ընթացքին նկարները կը ցուցադրէ Մոսկուայի մէջ: Այնտեղ, 1910ին իր առաջին յաղթանակները կը տանի: Դիւրին յաղթանակներ չէին սակայն ատոնք. նշանակալիից են այն ատենուան ռուս քննադատներուն թեր ու դէմ կարծիքները որոնք սակայն վերջնապէս կու գան հաստատել թէ Մարեան կատարեալ արուեստա-

Լուսանկար «Ֆէլիս»

Նկարիչ Մ. Սարեան

գէտ մըն է, արեւելքցի արուեստագէտ մը որ իրեն մտերիմ այդ կեանքը կը ցոլացնէ իր գործերուն մէջ, խիզախութիւնը արժեցնելով:

Քաղաքական ու ազգային մեծ փոթորիկներէն վերջ Սարեան 1921ին կը վերադառնայ Երեւան, ուր իր գեղարուեստական կապերը Մոսկուայի հետ պահելով հանդերձ, կը նուիրուի ազգային մշակոյթի: Իր փորձ արուեստագէտի թանկագին աջակցութիւնը կը բերէ նկարչական դպրոցին, պետական թանգարանին ու հնութեանց պահ-

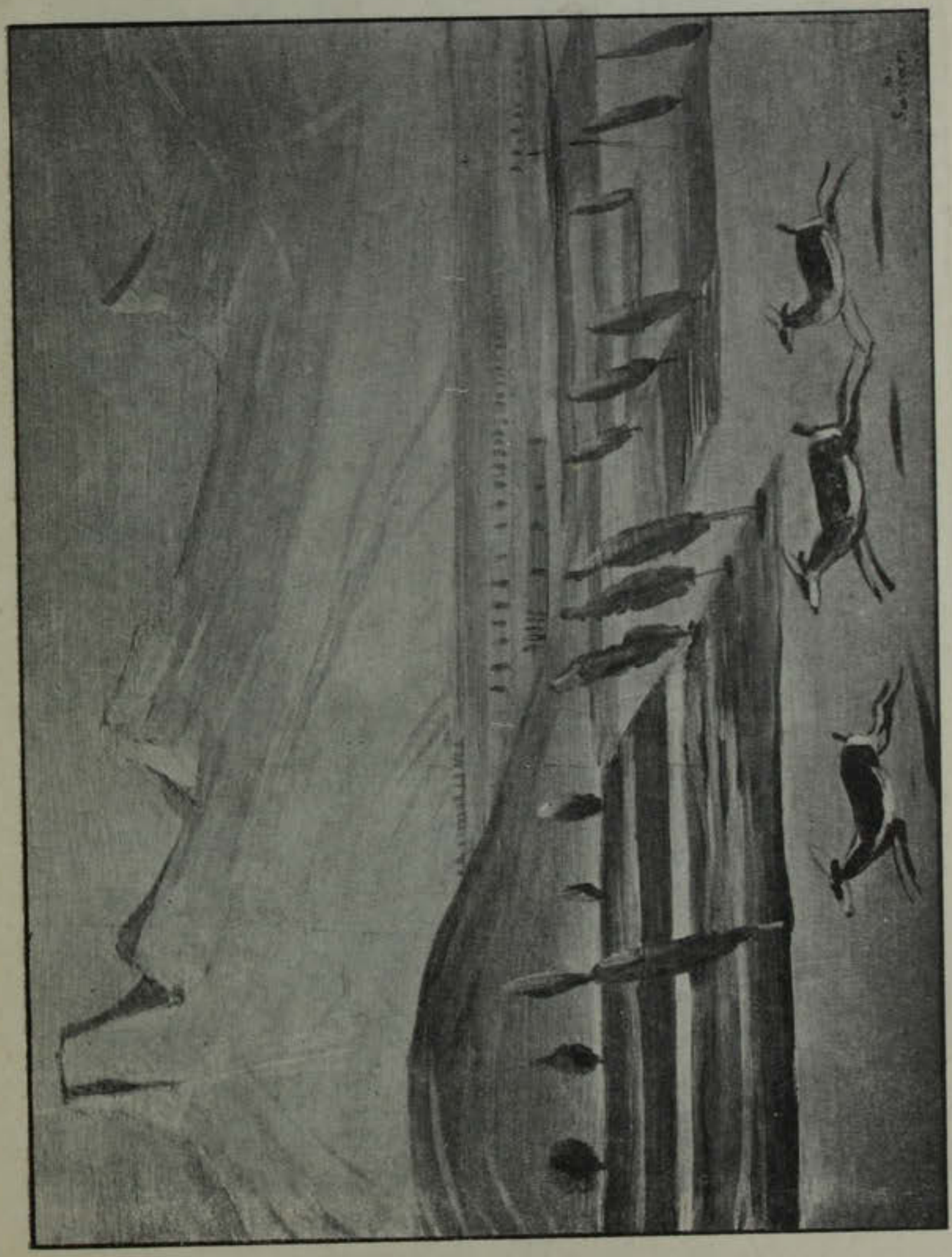

Վարպետ Ս. Սարեան : Վազող եղջերուներ

պանութեան գործերուն, կառավարութեան կողմէ արժանանալով «Հայաստանի ժողովրդական նկարիչ» տիտղոսին:

Իր նկարները ցուցադրած է տակաւին Լոնտոն, Վիեննա, Պերլին, Հռոմ, Վենետիկ եւ Նիւ Եորք, ամէն տեղ ջերմ ընդունելութիւն գտնելով: Հայկական կառավարութիւնը ինքը դրկեց նաեւ Փարիզ ուր 1928ի յունուարին կազմակերպուած իր ցուցահանդէսը մեզ արուեստագէտը ի յայտ բերաւ: Այդ ցուցահանդէսը կը պարու-

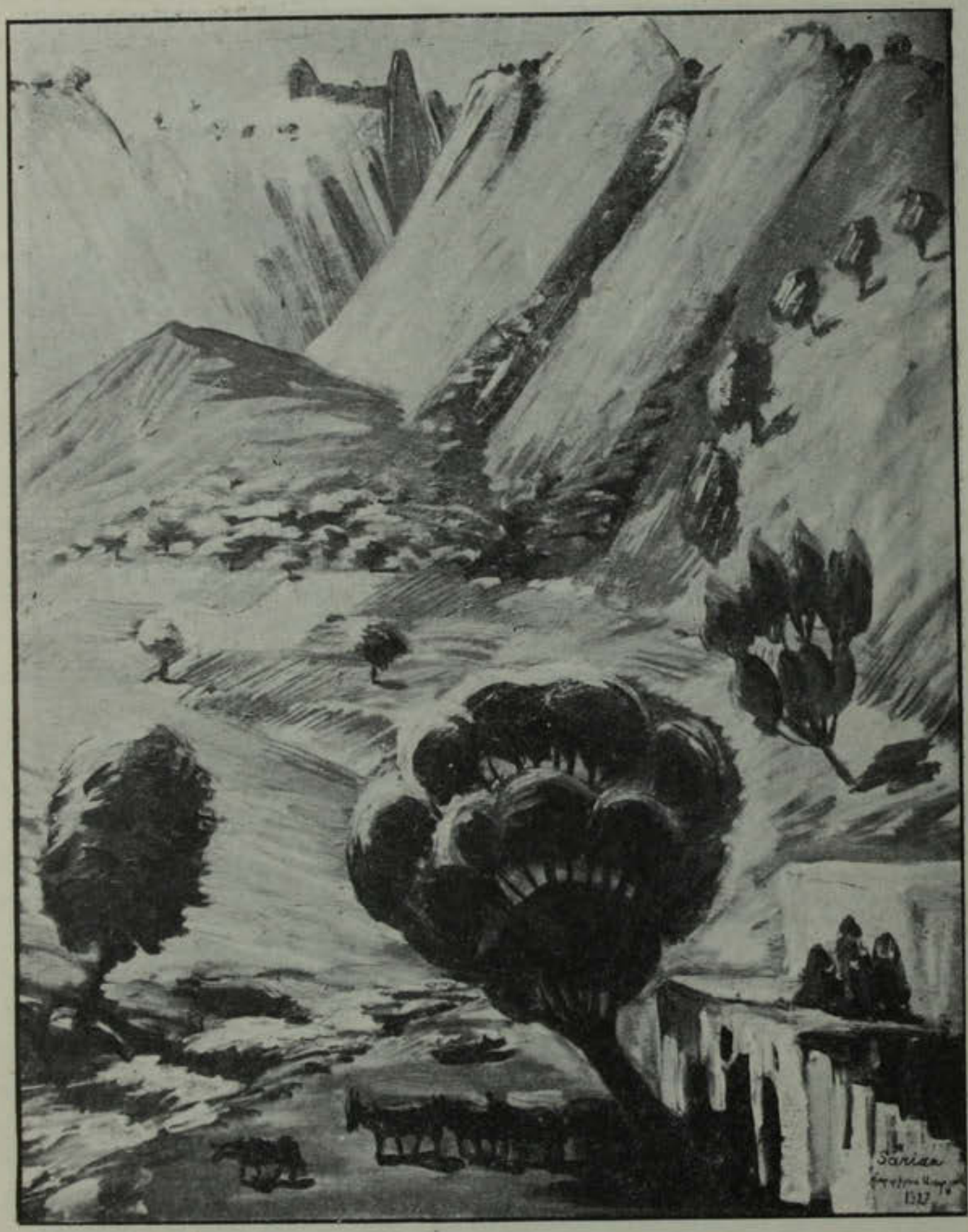

Ծառած ճառ : Նկար Մ. Սարեանի :

նակէր ընդամէնը 36 կտոր նկար, ուր կային նախ քանի մը դիմանկարներ, nature-morteեր ու մանաւանդ տեսարաններ: Այս վերջիններուն մէջ է որ պէտք է փնտռել Սարեանը: Հոս սակայն հին հարց մը մէջտեղ կ'ելլէ կրկին. նոյն ռուսահայի եւ թրքահայի խնդիրը: Ինչպէս որ Էտկառ Շահին, Ադամեան, Շապանեան եւ ուրիշ թրքահայ նկարիչներ հետեւած են արեւմտեան նկարչութեան եւ ամ-

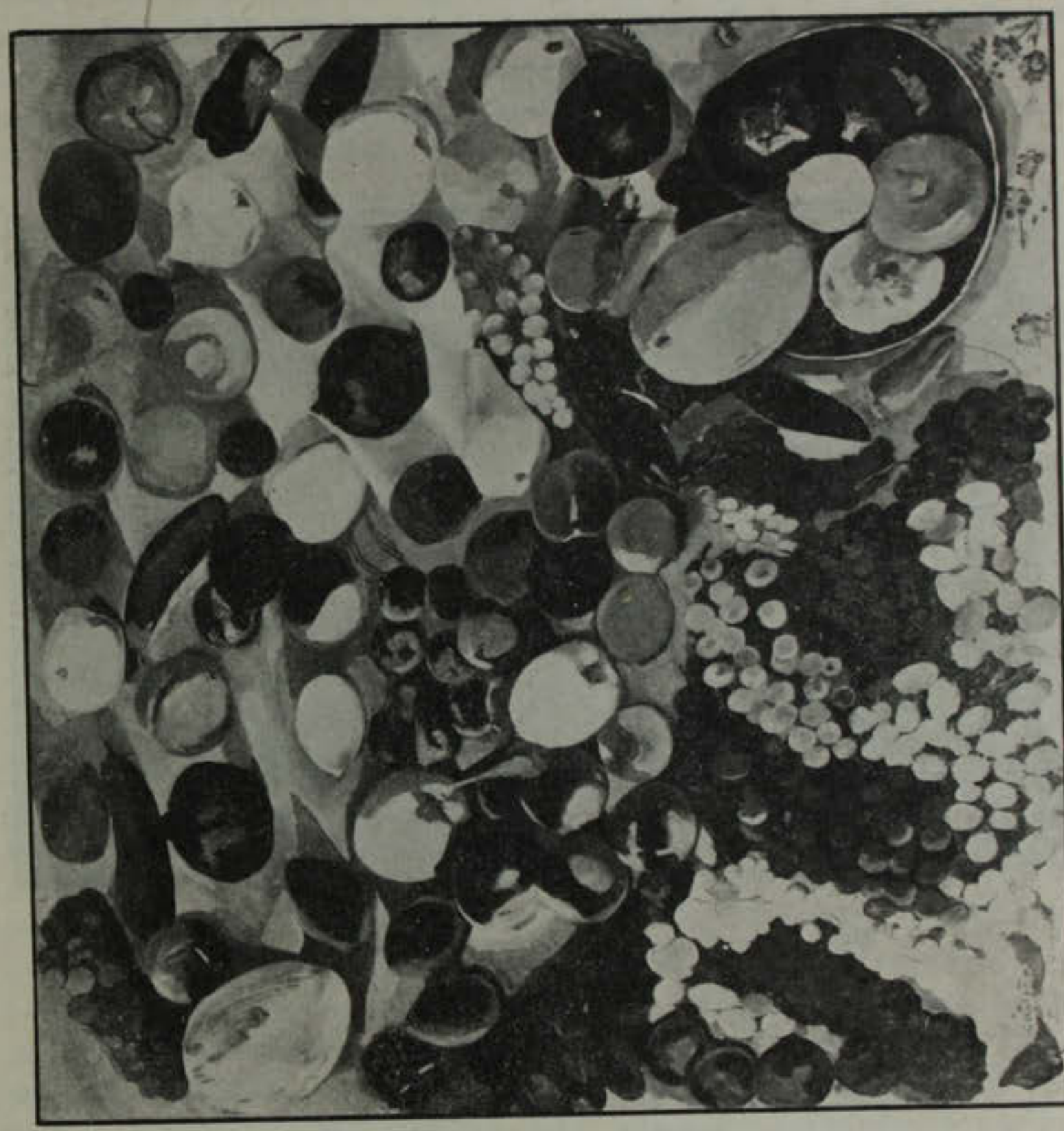

պտուղներ : Նկար Մ. Սարեանի :

բողջութեամբ ձուլուած ֆրնա. դպրոցներուն մէջ, Սարեան իր կովկասահայ ազգակիցներէն շատերու պէս կը պատկանի ռուս արուեստին: Ան կատարեալ ռուսական ապրանք է: Հակառակ ատոր սակայն մեծագոյն բարեբազդութիւն մը ունի. իր հայրենի հողին վրայ մնացած ըլլալու երջանկութիւնը: Մենք ունինք լաւ նկարիչներ, բայց չունինք հայկական նկարչութիւն, բան մը որ կարելի չէ ունենալ մինչեւ որ արուեստագէտները ուրիշ հորիզոններէ օգտուելով

հանդերձ չի մնան իրենց ազգակիցներէն բնակուած հայրենի երկրին մէջ։ Առանց ազգային երկնքի, ազգային հողի եւ դեռ — ինչո՞ւ չէ — ազգային արեւի, չըլլար ազգային նկարչութիւն։ Դրացի մեծ պետութիւն մըն է որ կրնար մեզ պաշտպանել քաղաքականապէս. այդպէս ալ եղաւ. արդեօք կրկին Ո՞ւմն է որ մեզ էն մեծ օժանդակութիւնը պիտի բերէ գեղարուեստի մէջ ալ, ունենալով մերինին ամէնէն մօտիկ երկինքը։ Թերեւս։ Ամէն պարագայի այժմ Սարեան կը նուիրուի Հայաստանին. կը ներկայացնէ անոր բնավայրերը, լեռներն ու հովիտները, փողոցի ու առտնին կեանքը, հայ երդիքը։ Անոր գծելու կերպը իրապէս ինքնատիպ է. միշտ ուղիղ գիծեր, ամէն բանի երկրաչափական պարզութիւն մը տալու փափաք. պարզութիւն մը որ չափազանցութեան կ՛երթայ, առանց սակայն ինքզինքը կորնցնելու, առանց չոր ըլլալու։ Վառ, հում, պոռոտ գոյներ, շատ անգամ հայհոյող, որոնց տպաւորութիւնը սակայն կ՛ըլլայ ուժգին, պայքարող։ Բոլոր այդ անկիւնաւոր ու քառակուսի զանգուածները ծանրութեան տպաւորութիւն չեն տար։ Սարեանի վրձինը ամէն նկարի մէջ շարժում կը դնէ։ Ուզուած perspectifի մը մէջ դիտումնաւոր նմանութեամբ մը ծառերը կը կքին, լեռան մէկ կողմը կը քաշուի եւ վիթերը կը սուրան. ամբողջ հով մըն է որ կ՛աւլէ այդ պատառը, ուր գոյները երանգ չունին, շուք չունին, բայց ունին անհրաժեշտը։ Պէտք չէ բնաւ լուսանկարչական ճշգրտութիւն փնտռել, իրերը իրենց տեղը չեն, հեռաւորութիւնները չեն

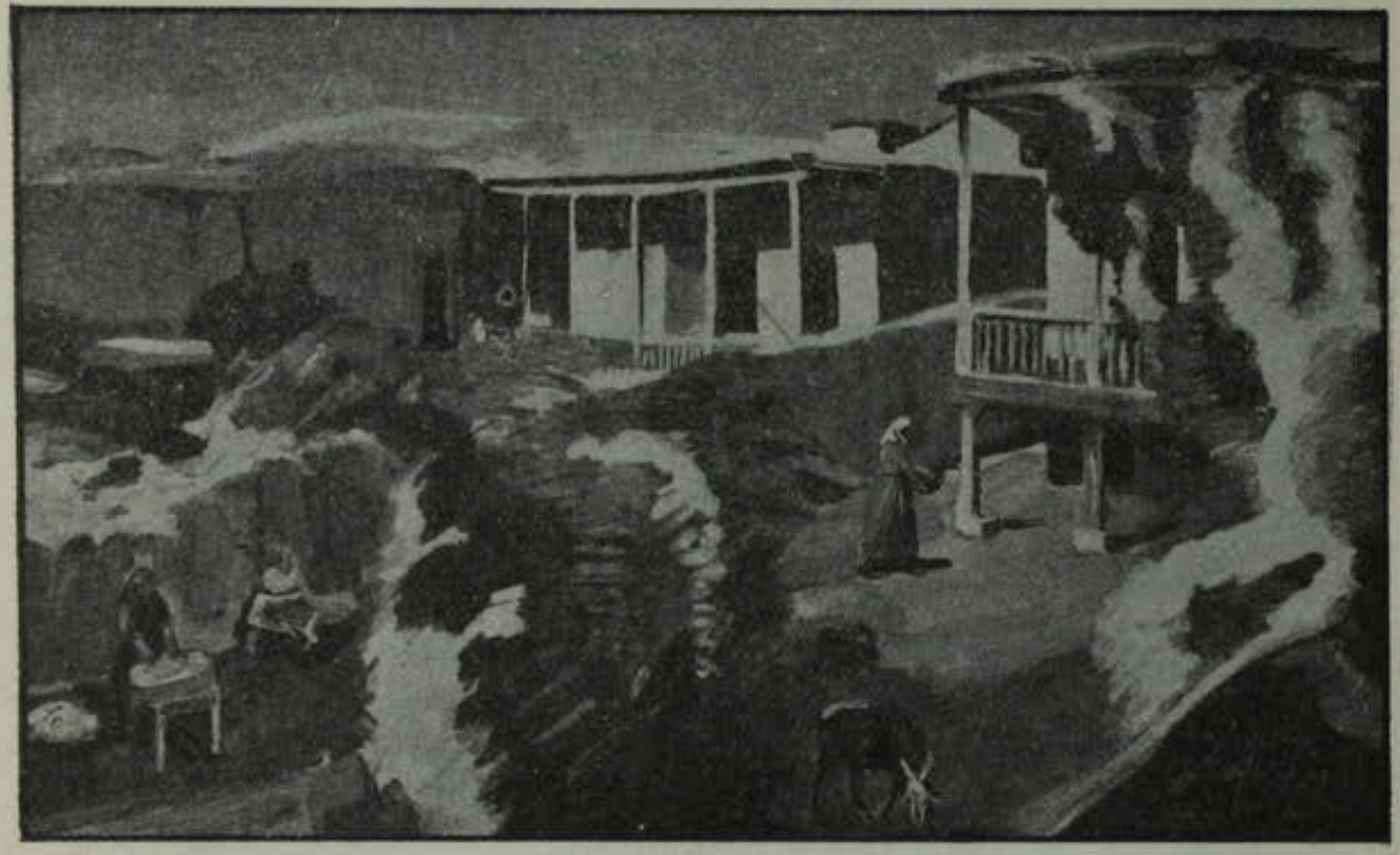

Տնական աշխատանք : Նկար Մ. Սարեանի :

յարգուած սակայն կարելի չէ չզգալ որ այս արուեստագէտը ճըշմարիտ դիտող մըն է, անկեղծ վկայ մը, քանի որ ամէն անգամուն ալ կը յաջողի մթնոլորտը տալ լիովին: Իր նկարելու այդ եղանակով թերեւս քիչ մը շատ décorateur կ'ըլլայ, սակայն ի՛նչ փոյթ քանի որ չի դադրիր գունագեղումի քնքնատպութիւնը պահելէ: Եւ միայն այս հանգամանքն է որ կը փրկէ իր nature-morteերը, ուր նոյն յաջողութիւնը չենք տեսներ դժբախտաբար: Պտուղներ եւ բանջարեղէններ, միագոյն ու վառ, շատ վառ, առանց երանգներու, առանց շուքի, կարծես ուղղահայեաց դիրքով մակերեսի մը գամերուն վրայ հաստատուած: Այս տարօրինակ հարթարումը հակառակ իր նորութեան, արեւելեան անճաշակ պաստառները կը յիշեցնէ: Կարելի՞ է մէկ ոճ գործածել ամէն նիւթի: Պտուղներուն եւ ծաղիկներուն գեղեցկութիւնը անոնց երանգներուն, փափկութեան եւ մտերմութեան մէջն է. մինչ այսպիսի ուժգին վրձին մը շատ բաներ կը ջնջէ անոնց մէջ: Nature-morteերուն կամ դիմանկարներուն մէջ պէտք չէ փնտռել հայ արուեստագէտը, ան լաւ բարձունքի մըն է հասած իր բնավայրի նկարներուն մէջ, ուր իբրեւ վարպետ մը կը ներկայանայ մեզ: Ահա իր այդ կարգի գործերն են որ կը գտնուին Մոսկուայի, Բեթերսպուրկի եւ Երեւանի թանգարանները:

ՄԵԼՔՈՆ ՔԷՊԱՊՃԵԱՆ

Ճշմարիտ յայտնութիւն մը:

Շատ գիտեր ուրիշ ի՛նչ բառերով սկսիլ սա քանի մը տողերը, որոնք զմայլելի արուեստագէտի մը նուիրուած առաջին յօդուածը պիտի կազմեն: Արուեստագէտ մը ըսի, եւ կ'ափսոսամ, մեծ ու խոր ունկ արուեստագէտ մը: Այս մէկը գեղարուեստից վարժարաններ չէ աւարտած, ուսին վրայ չէ ունեցած ուղղիչ ակնարկը վարպետներու, նկարիչներու շրջանակի մը մէջ իսկ չէ ապրած ու գոհացած է ցուցադրելով — նոյն իսկ իր բարեկամներուն — արտակարգ համեստութիւն մը միայն: Ահա բացառիկ հունտ մը զոր բաղդը նետեր է խճաքարերու ու փուշերու մէջ, չէ դադրեր զայն հալածելէ, կարծելով թէ կարելի պիտի ըլլար վերջնականապէս խեղդել զայն: Քէպապճեան զրկուած արուեստի լայն ըմբռնում ունեցող կեդրոնէ մը, զրկուած արդար խրախոյսներէ որոնք իրեն համար մղիչ ոյժ մը պիտի ըլլային, իր գծագրութեան բնածին տաղանդը կիրարկած է ապերախտ արհեստի մը, կենսաշահութեան համար: Ապերախտ ու դաւաճան արհեստ մը որ ձիրքերը կը կապտէ, կը մարեցնէ ամէն նոր որոնում, ու տեղը կու տայ կաղապարներու «ոճ»երի: Եւ սակայն «պռօտէ»ի այս նախկին գծագրիչը բան մը չէ կորսնցուցած իր առաջին հրայրքէն: Եւ այսօր, տարիքի մը մէջ որ հեռու է ա՛լ միայն գարուններ հաշուելէ, ան կը մերկանայ մեզ կատարելապէս երիտասարդ, նոր ու խիզախ: Եւ սակայն ի՛նչպէս է կրցեր իր գեղարուես-

տական մեկուսացումին մէջ հետեւիլ նորագոյն ուղղութիւններու, ըմբռնել եւ իւրացնել զանոնք, վերարտադրելու համար ինքնայատուկ ձեւով մը. ի՛նչպէս կրցեր է առնել մթնոլորտէն, պարապէն, ա՛յն զոր դարուս ըմբռնումը հոն կը ձգէ տարտամ ու աղօտ ստուերի մը պէս: Հեռուները պէտք չէ փնտռենք անոր աղբիւրները: Ծիծաղելի պիտի ըլլանք այն վարդապետին պէս որ անցեալ տարի այս տաբեցոյցին մէջ իսկ Քէպապճեանի հրատարակած մտածումներուն առթիւ կ՛ըսեր թէ անոնք Նիցչէէն էին առնուած: Քէպապճեան անծանօթ է որքան վարպետներու, նոյնքան վարդապետներու: Այդ գաղտնիքին լուծումը կու տայ իր էապէս բանաստեղծ հոգին եւ միտքը, որ խորհիլ բայց մանաւանդ երեւակայել գիտէ: Ժխբախտաբար տակաւին առիթը չի տուաւ մեզ զինքը գոյներու եւ երանգներու մէջ

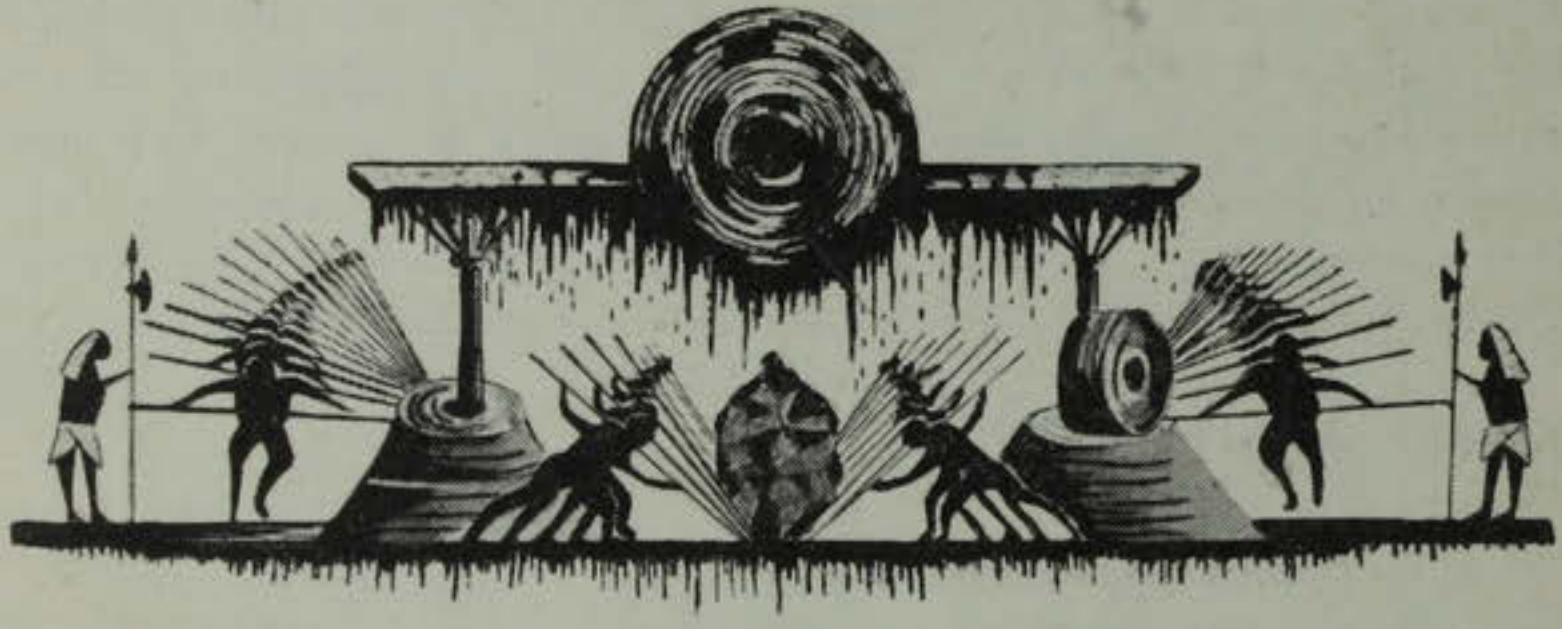

Տաժանակիր աշխատանք : Գեղանկար Մ. Քէպապճեանի : («Սիդոննա» վէպէն) :

ալ վայելելու, ու կը խօսի մխայն հետերնիս գրագէտի մը նման, թուղթին սպիտակութեան վրայ նետուած սեւերով: Իր գործերը, գոնէ անոնք որոնք կ՛երթան ժողովուրդին, բազմաթիւ չեն դեռ. սակայն կատարուած է յայտնութիւնը, ընտրեալ դասակարգի մը ընդհանուր հիացումին մէջ: Իր գեղազարդած առաջին հատորը եղաւ Նշան Պէշիկթաշլեանի «Սիդոննա»ն, որուն յաջորդեց Վ. Շուշանեանի «Գարնանային»ը: Այս տարեգրքին մէջ ալ ունի բազմաթիւ աշխատութիւններ եւ պատրաստելու վրայ է պատկերազարդումը դարձեալ Ն. Պէշիկթաշլեանի մէկ ուրիշ պատմուածքին, «Փարաւոն Սէմ-Անտոն»ի: Այս վերջինը երգիծավէպ մըն է ու չենք գիտեր թէ Քէպապճեան որքան քմծիծաղով ու թեթեւութեամբ պիտի կարենայ տիրապետել նիւթին: Սակայն Սիդոննայի եւ Էմմանէլի բանաստեղծական սիրոյն մէջ արուեստագէտը կը գտնէ իր էն մօտիկ նիւթը ու ազատ ասպարէզ կու տայ իր երեւակայութեան, հայկական գրականութեան այդ աւելի քան պատուաբեր երկին իր թանկագին աջակցութիւնը բերելով: Սէր մը, երազանքով ու տենդանքով լե-

ցուն, վերջալոյսեր, վիպականութիւն, պալատներ, փարթամութիւն: Բէպապճեան իր տարրին մէջն է: Սովորական պատկերազարդող մը պէս ան չի մօտենար պատմութեան յուզիչ (pathétique) դրուագներուն, ու զանոնք չի փոխեր լուսանկարներու: Այդ կերպ պատկերազարդում մը անարպատանալի է ու եւ է գիրքի համար, եւ ինասա-

Կեանքի պայքար : Գեղանկար Մ. Քէպապճեանի : («Սիդոննա» վէպէն) :

կար՝ մանաւանդ երեւակայական գործերու: Ընթերցողին երեւակայութիւնը պէտք չէ քամուի ու անշարժանայ հերոսի մը դիմագիծերուն մէջ կամ տեսիլի մը շրջանակին խորը: Այդ աշխատութիւնը յանձն առնող արուեստագէտը անհրաժեշտ է որ գրագէտին պէս բաց դուռ թողու մեր երեւակայութեան, մեր երազանքին: Օգնէ ու

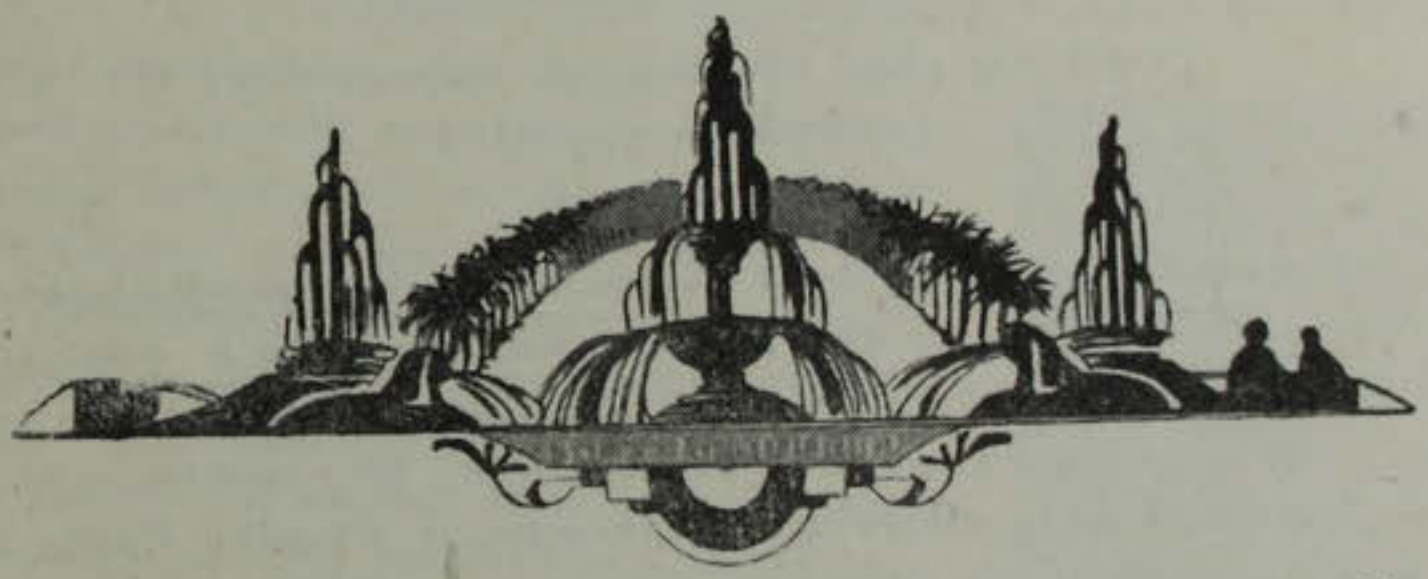

Սիրոյ դրախտ : Գեղանկար Մ. Քէպապճեանի : («Սիդոննա» վէպէն) :

նպաստէ մեզ — ինչպէս գրողին — որպէս զի այդ թափչքը աւելի լաւ, աւելի բարձր ու աւելի կատարեալ ըլլայ: Այդ տեսակէտով Ն. Պէշիկթաշլեան անօրինակելի աշխատակից մը գտած է: Գրքին իւրաքանչիւր գլուխին սկիզբը պիտի գտնենք գեղանկար մը որ կատարեալ պատկերացումն է, գլուխին պարունակած իմաստին խտա-

ցումն իսկ է, գիծի, perspectifի եւ symétrieի անօրինակ խաղերու մէջ: Խտացումը եւ էութիւնը միանգամայն ըսուածին, որով նկարը կը փոխուի տեսակ մը խորհրդապաշտ բանաստեղծութեան: Ինչպէս որ Mallarméի մը տաղնըվինգ բառերով կազմած երկու տող բանաստեղծութիւնը արձակի վերածելու համար պէտք կ՚ունենանք հարիւր յիսուն բառի, Քէպապճեանի ալ նկարը նոյն համեմատութեամբ պէտք է մեծցնել, անոր արձակ, այսինքն դասական պատկերացումը ունենալու համար: Գիծեր ու ձեւեր համադրուած, անօրինակ ճարտարութեամբ մը հիւսուած, շատ անգամ մէկը միւսին վրայ (juxtaposé) որոնք կատարեալ ներդաշնակութեամբ մը կ՚աւարտին: Անոնցմէ շատեր կը մօտենան ապագայապաշտ դպրոցին ամէնէն աւելի տրամաբանական ու ամէնէն աւելի յաջող փորձերուն, որովհետեւ արուեստագէտը ըմբռնած է թէ այդ ուղղութիւնը գիծերու եւ եր-

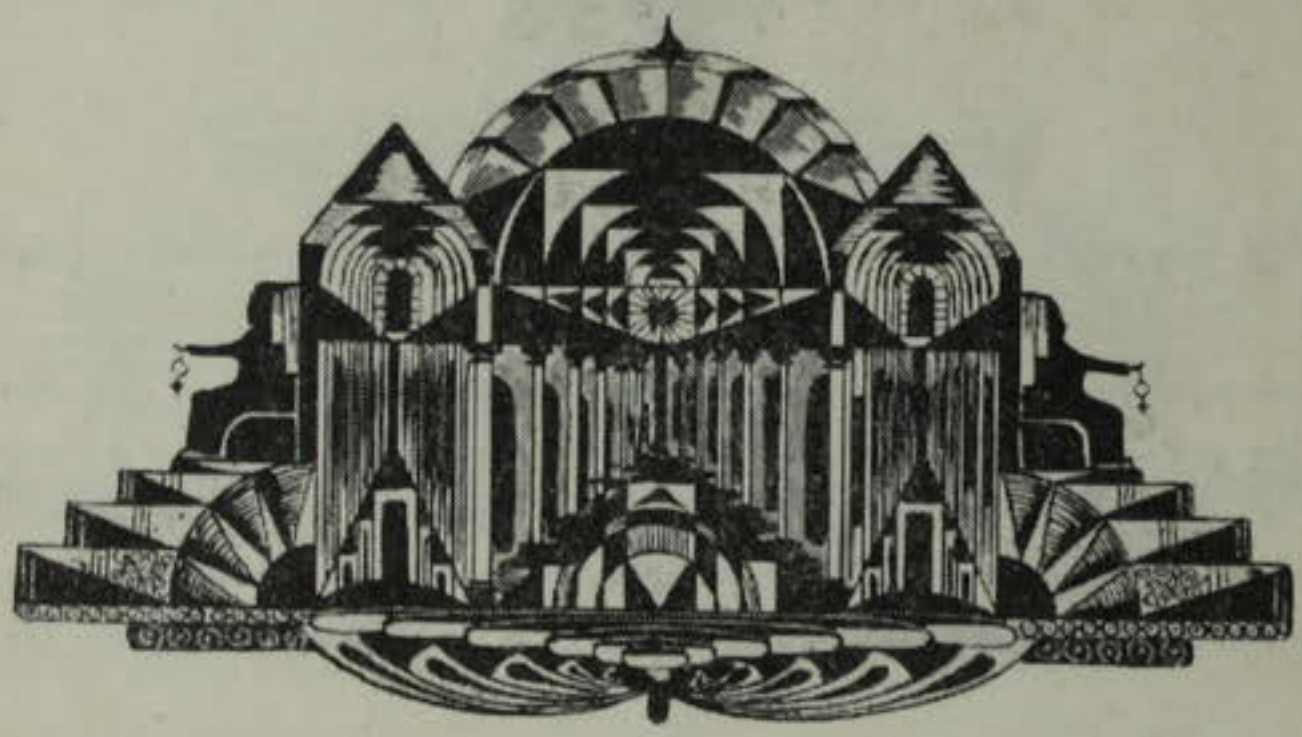

Շէնքին մէջ շէնք: Գեղանկար Մ. Քէպապճեանի:
(«Սիդոննա» վէպէն):

կրաչափական ձեւերու մէջ է որ մանաւանդ կրնայ յաղթական դուրս գալ: Նկատելի պարագայ մը՝ Քէպապճեան սիրահար է perspectifի, խորութեան: Իր նկարները թուղթին վրայ տարածուելէ աւելի դէպ ի խորունկը կ՚երթան, կարծես էջին ետեւն ալ կը շարունակուին. ատիկա արդիւնքն է իր մտածող ու երեւակայող մտքին: Իրենց դուտ նկարչական արժանիքէն զատ կատարեալ յօդուածներ են այս նկարները, զոր վարժ ու խելացի աչք մը պիտի կարենայ կարդալ ամբողջութեամբ, խորհրդանշաններու եւ այլաբանական ձեւերու տակ: Մէկէն հանճարեղ գիւտ մը, մտածումը բացատրելու նորօրինակ ձեւ մը, ժայթքում մը, զոր կրնանք իբրեւ յենակէտ գործածել չափելու համար մեծութիւնը այս ճշմարիտ արուեստագէտին: Նոյն բաները կարելի է կրկնել «Գարնանային»ի էջերուն առջեւ, ուր սակայն ձախորդ տպագրութիւն մը քիչ մը վնասած է նկարներու պայծա-

ութեան: Տարեցոյցիս մէջ ալ ունի բազմաթիւ աշխատութիւններ ուր ամենապարզ դէմքերն իսկ պուրկ չեն ձարտարութենէ, նոր ու բարձր ձեւէ մը, վերջնականապէս ձերբազատուած դասական ծեքծեքուն դիծերէն, հրեշտակներէն, վարդերէն ու թռչնիկներէն: Կատարեալ յաջողութիւններ ունի հոս ալ, ինչպէս հնադիտական, գրական, գեղարուեստական, տոմարական բաժիններուն դէմքերը, Թէոդիկի նուիրուած էջը, տոմարականին «Հ» տառը եւն.:

Լուսափակուածքին պատուհանի վրայ (« Սիդնէյ »):

Հայկական գրականութեամբ աւելի մօտէն զբաղողները կը կարծեն գործօնք մը նշմարել մերգրքերու օթեակին մէջ: Եթէ ճշմարիտ է այդ այնքան ուշացած եւ ցանկալի վերածնունդը, ահա արուեստագէտ մը որ եկած է իր լաւագոյն օժանդակութիւնը բերել մեր հեղինակներուն: Քէպապճեանի տաղանդը ոչ միայն կատարեալ նորութիւն մը եւ յայտնութիւն մըն է հայերուս, այլ նաեւ օտարներուն համար իսկ, ուր դժուար կրնանք գտնել (բացի ռուսերէն) արուեստի այս ուղղութիւնը այնքան կատարելութեամբ իրագործող մը: Հարկ է որ արդիական արուեստին իսկական տաղանդները գիտնանք գնահատել ու բարեշրջութեան մը ենթարկել գեղարուեստասէրներու ճաշակը: Այսպէսով միայն նոր խօսք ու գիծ ունեցողները պիտի խանդավառուին ու ընծայեն գեղեցկութիւններ: Քէպապճեան հարուստ խառնուածքով արուեստագէտ մըն է եւ մենք պէտք է պարծենանք իրմով, որովհետեւ ո եւ է օտար մեծ արուեստագէտ, հպարտութեամբ պիտի ստորագրեր իր նկարները:

Շահան Շահնուր

ՇԱՀԱՆ ՇԱՀՆՈՒՐ
Փարիզ, 1928

ԱՅՑ ՄԸ ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐՊԱՊԵՏԻ

Օր. Ափաքսի եւ Օր. Շայկանոյշ Թորոսեան քոյրերը, ուսուցիչ-Թարգմանիչ Ա. Նաւարեանի հետ այցելած ըլլալով Կոմիտաս վարպապետին, 1927 դեկտեմբերին, կրցան ունենալ վարպետին հետ խօսակցութիւն մը որ բաւական աղմուկ ու քիչ մըն ալ յոյս առաջացուց: Ժամանակին «Յառաջ» օրաթերթին մէջ երեւցաւ այդ առնախօսնթաց տեսակցութեան պատմութիւնը Ա. Նաւարեանէ եւ տպաւորութիւն մը Օր. Ափաքսի Թորոսեանէ՝ որ ահաւասիկ:

Խօսեցաւ վարդապետը երեք քառորդ ժամ, որու ընթացքին հաւասարակշիռ մարդու մը արտայայտութիւնը դրաւ իր ակնարկին, շարժուձեւերուն, խօսքերուն, նոյն իսկ ձայնի եւ ելեւէջներուն մէջ, մերթ բարձր եւ ուժեղ, մերթ մեղմ ու հանդարտ:

Պատահական պայծառատեսութիւն պիտի ըսեն մասնագէտները: Բայց յաջողե՞ր են վերջապէս կարդալ անոր հոգիին ողբերգութիւնը:

«Մեծ մարդերը մելամաղձոտ են», կ'ըսէ Արիստոտէլ: «Հանճարը nevrose մըն է», կը հաստատէ Մօրս տը Թուր, լուսնոտի մը հանդարտ վիճակը, կ'եղրակացնէ Լոմպրոզօ, իր յանկարծական եւ ուժգին ցնցումներով, ստեղծագործ ուժի պոռթկումներով: Մեծ յեղաշրջումները, արուեստէն ներս ու դուրս, արդիւնք են չիմարներու գործունէութեան, կ'ըսէ Սուիֆթ, մարդերու որոնք չեն դատեր հաստ ու կլոր քաղքենիներու մտայնութիւնով:

Խորհրդաւոր կապ մը կայ, ուրեմն հանճարէն չիմարութիւն: Ախտաբանական հոգեբանութիւնը (psychologie pathologique) ախտաճանաչումը կ'ընէ շարք մը մեծ արուեստագէտներու, որոնք «nevrose»ի ազդեցութեան տակ են երկներ:

Ռուսոյի չիմարութիւնը յեղաշրջեց 19րդ դարու գրական արուեստը. ոճբագործ մըն էր Վիյոն, ֆրանսական քնարերգակ բանաստեղծութեան նախահայրը: Ողբերգութիւն մը եղաւ Մօփասանի, Վէրլէնի կեանքը. Շուման չիմարանոցի մը մէջ անցուց իր վերջին օրերը. լուսնոտ էին Ժէրոպէր, Դոստայեւսկի: Առանց պատճառի չէ որ արեւելքի ժողովուրդները «սուրբ ցաւ» անունը տուեր են այս ախտին, զոր կը գանեն կրօնական մեծ շարժուձեւերու պատմութեան մէջ: Թաքուն ուժ մը որ կը խուսափի վերլուծումէ, կ'ապրի հոգիին

Կոմիտաս վարդապետ 1914ին, Բերայի իր տան մէջ՝
սիրական դաշնակին առջեւ :

խուլ անկիւններուն մէջ, հնթակային տալով մարգարէներու աստուածային պայծառատեսութիւնը: Ու թերեւս այդ հիւանդութեան մէջ պէտք է փնտռել ուուս վիպասանին հանճարեղ ստեղծագործուիներուն գաղտնիքը:

Այդ մեծ մարդոց դասակարգէն է Կոմիտաս վարդապետ, հանճար մը, անհատասարակշիռ մը, ինքնատիպ երեւոյթ մը:

Դժուար է վերլուծել վարդապետին դործը քանի մը սիւնակներու մէջ: Անոր անունը կապուած պիտի մնայ մեր մէջ գեղարուեստական հսկայ շարժումի մը, գեղջուկ երաժշտութեան վերազարթնումին: Ուուս ժողովրդական երգիչին՝ Կլինքայի ստեղծած խանդավառ մթնոլորտին մէջ Կոմիտաս լծուեցաւ այդ դործին, արեւմտեան մեծ երաժշտագէտներուն պէս, որոնք ժողովրդական «մոտիւ»ներու մէջ փնտռեցին ներշնչումի նոր աղբիւրներ, ինչպէս Ալպէնից, Մանուէլ տը Ֆալա, Ռոաքիմ Նին, Լափարա, սպանիական ժողովրդական երգերով, Ֆրանթըլուպ, գաւառական գեղջուկ երգերով, Ռավէլ, որուն յոյն ժողովրդական երգերու դաշնաւորումը դասական վարպետի մը ժուժկալ ճարտարապետութիւնն ունի: Շարքը երկար է: Այս վարպետներու կարգին իր տեղն ունի Կոմիտաս վարդապետ: Հետեւող մը չէ ան, այլ ազգային գեղարուեստական շարժումի մը ինքնատիպ վարպետը:

«Գեղջուկ երգերը աւուն հայելիներ են, որոնք զատ զատ կեանքը կ'անդրադարձնեն»: Կոմիտաս հասկցաւ այդ հայելիներու խորհուրդն ու բանաստեղծութիւնը, պարզ եւ խորունկ հոգեբանութիւնը, եւ իր դաշնաւորուիններով գծեց անոնց համապատասխան մթնոլորտ մը, իմաստասիրական «décor» մը:

Բայց հոգին ունի իր խորհուրդը, աներեւոյթ կեանքը: Շատ իրաւամբ նոր հոգեբանները չեն գոհանար Ռիպոյի, Թէնի չոր իմաստասիրութիւնով ու կը պեղեն մարդկային հոգին այդ խորհուրդին թափանցելու ճիգով, որովհետեւ փոքր ու սահմանափակ կը գտնեն գիտակից կեանքը, բաղդատմամբ այն թաքուն ուժերուն որոնք, կ'ապրին հոգիին աղջամուղջին մէջ ու իրենց անտեսանելի աշխարհէն կը կառավարեն մարդը:

Կոմիտասի հոգին երկինքի անհունութիւնը, ծովերու խորհուրդները ունի: Բայց հիւանդ է ան, կծկուեր, ամուր փակեր է իր պատուհանները ամբարիշտ աչքերու որոնք գիտուն հետաքրքրութիւնն ունին միայն: Ժպիտ մը, սիրոյ ճառագայթ մը — ու ան կը խոսի երեք քառորդ ժամ:

Բայց ո՞վ պիտի կարդայ այդ հոգիին ողբերգութիւնը, ո՞վ պիտի թափանցէ անոր խորհրդաւոր գաղտնիքին:

Նազովբեցիին սէրը միայն. «Տալիթա կումի»:

ԱՐԱՔՍԻ ԹՈՐՈՍԵԱՆ.

ԵՐԳՉՈՒՀԻ ՕՐ. ՀԱՅԿԱՆՈՒՇ ԹՈՐՈՍԵԱՆ

Անցեալ տարի Պ. Նուպար Ալիքսանեան մեր ընթերցողներուն կը ներկայացնէր երգչուհի Հայկանուշ Թորոսեանը որ, 1926ի Փարիզի Պետական երաժշտանոցի ամավերջի մրցումներուն, երգի Առաջին Մրցանակը կը խլէր բազմաթիւ ֆրանսացի մրցորդներու մէջէն: Այս տարի հաճոյքով կ'արձանագրենք հայ արուեստագիտուհիին յաջողութիւններուն արձագանքը՝ քաղուած օտար մամուլէն:

«Տաղանդաւոր երգչուհի Օր. Հայկանուշ Թորոսեան, Ա մրցանակ Փարիզի Պետական Երաժշտանոցէն, փայլուն յաղթանակ մը տարաւ ամսոյս 22ին, Salle des Agriculteurs*ի մէջ, հին եւ նոր կտորներու* répertoire*ով մը ուր ապացոյցը տուաւ գեղարուեստական հաղուագիտ տաղանդի մը»:*

24 ապրիլ 1927, Փարիզ — LE MATIN

«Երգչուհի Օր. Հ. Թորոսեան, ապրիլ 22ին Salle des Agriculteurs*ի մէջ երգեց հայ ժողովրդական երգեր, շատ յատկանշական ռիթմով ու շարժումով: Դեռատի արուեստագիտուհին երգեց նաեւ քազմաթիւ կտորներ նոր երաժշտագէտներէ բիւրեղեայ ձայնով մը զոր գիտէ ենթարկել իր գիտուն արուեստին»:*

Մայիս, 1927, Փարիզ — MUSIQUE ET INSTRUMENT

Mr. Pehel, *Մարսիլիոյ* ARTISTICA *շաբաթաթերթին երաժըշտական քննադատը Օր. Թորոսեանի նուիրուած յօդուածի մը մէջ (Գշ. 29 մայիս, 1928) կը շնորհաւորէ «այն ճշմարիտ յաղթանակը որ տարաւ քնքուշ արուեստագիտուհին երգահանդէսը մայիս 20ին» ու իր հիացումը կը յայտնէ հայ երգչուհիին «ձայնական ընտիր յատկութիւններուն» մասին:*

Պելճիքացի երաժշտական քննադատ Raquel Tuya *կը գրէ Պրիւքսէլի* XX SIÈCLE *թերթին 1928 մայիս 17ի թիւին մէջ:* — *«Հետաքրքրաշարժ* récital *մը մը տեղի ունեցաւ ամսոյս 2ին* Salle Colonialeի *մէջ: Հայուհի մը, Օր. Թորոսեան եզական գեղեցկութիւնով մը արտայայտեց իր* répertoireը:

«Ներդաշնակ ձայն մը, արտակարգ ճկունութիւնով որ կը պատկերացնէ հեռաւոր տեսարաններ ու հորիզոններ, լեռներ ու խոր լիճեր: Հայ արուեստագիտուհին տաղանդը բացառիկ եղանակով մը տուաւ նոյնքան յաջողութեամբ Հէնտէլն ու Մօցարտը, Շուբէրն ու Ֆօրէն: Հազուագիւտ յաջողութիւնով մը երգեց Auvergneի *երգերը, ինքնայատուկ գոյնով ու կեանքով, ինչպէս նաեւ ազանիական ժողովըրդական կտորները:*

«Արուեստագիտուհին արտայայտեց բոլոր այս երգերը իրենց քնիկ լեզուով, իւրաքանչիւրին ցեղային նկարագիրը ցոլացնող զգա-

ցումով մը: Բայց Օր. Թորոսեանի հոգին ամբողջովին յայտնուեցաւ հայ ժողովրդական երգերուն մէջ, հայրենաբաղձիկ ու ցնցող երգեր որոնք գիրքէ մը, նկարէ մը ու թերեւս ճամբորդութենէ մը աւելի կ'արժեն: Օր. Թորոսեան, որ Փարիզի Պետական Երաժշտանոցէն վկայուած է Ա. մրցանակով, իրաւամբ արժանի էր խանդավառուած ամբողջ սրահին ծափահարութիւններուն»:

Օտար մամուլը կը գնահատէ հայ արուեստագիտուհիին տաղանդը, բայց կը գնահատէ նաեւ հայ ցեղին երգերը «հայրենաբաղձիկ ու ցնցող», «շատ յատկանշական ռիթմով ու շարժումով» որոնք Օր. Թորոսեանի արուեստին շնորհիւ՝ օտարին կը պատկերացնեն հայ ցեղին հանճարը, միշտ կենդանի ու հարազատ:

Օր. Զուլալեան Թորոսեան

Լուսանկար «Վոկիպարա»

ԵՐԳԱՀԱՆ Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ

Վաղարշակ Սրուանձտեանց եղբօրորդին է բարեյիշատակ բանահաւաք Գարեգին Ըպիսկ. Սրուանձտեանցի։ Փոքր տարիքէն երաժըշտական ընդունակութիւն ցոյց տուած է։ Իր ընկերներն ու բարեկամները կը նշմարեն անոր մէջ ապագայ երգահանը։ 1908ի սահմանադրութեան Պրուսայէն, ուր անցուցած էր իր պատանեկութիւնը, փոխադրուեցաւ Պոլիս։ Քիչ առենէն հոն համբաւ շինեց իր սրինգ-

ՀԱՅՐԵՆԻ ԳԱՐՈՒՆ

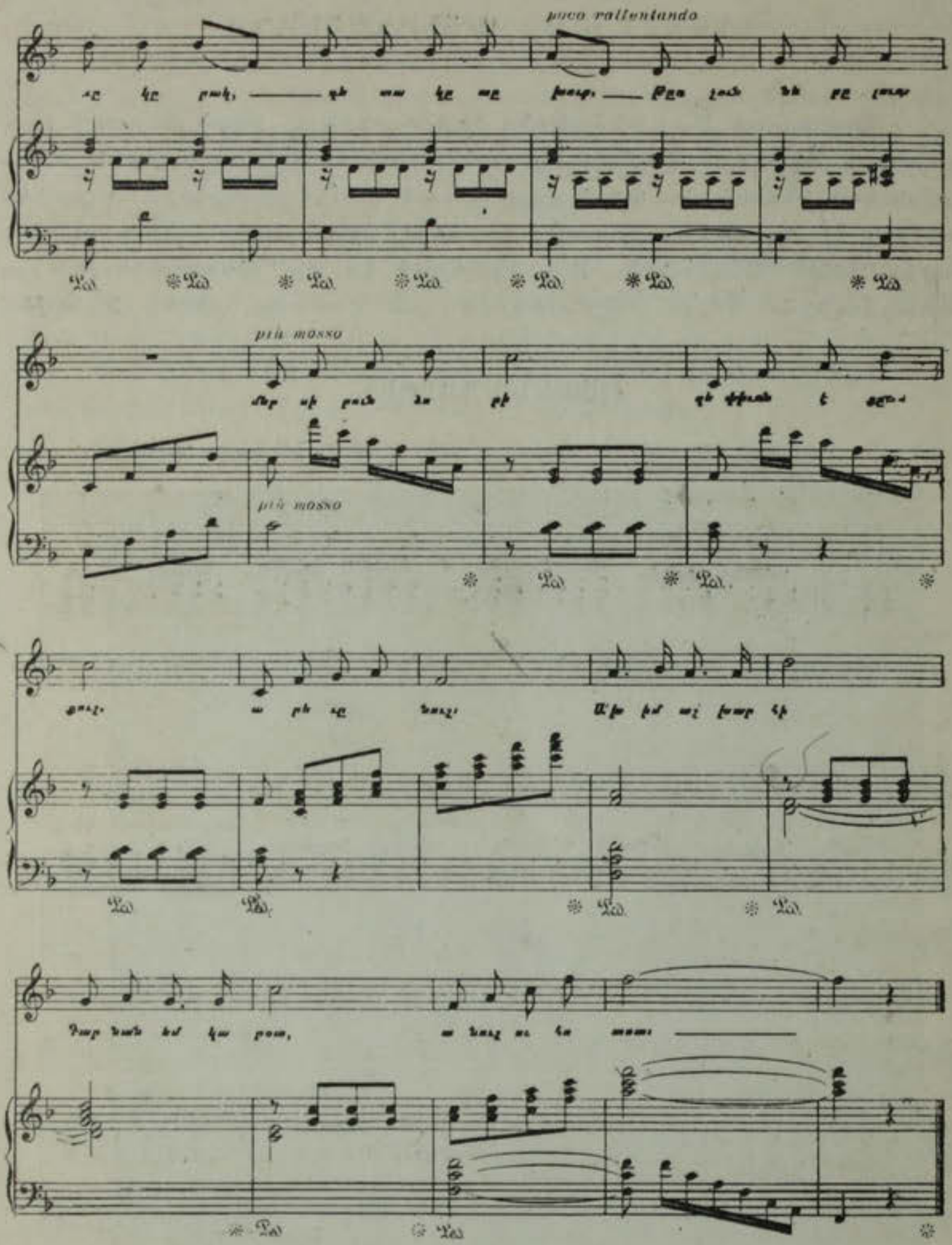

գումն ու նուագախումբերու ղեկավարութիւնովը, մինչեւ որ Պոլիս հաստատ Կոմիտաս վարդապետ: Սրուանձտեանց յաջողեցաւ վայելել վարպետին համակրութիւնը եւ իր միւս ընկերներուն հետ, (Կանաչեան, Թումաճան, Սարգիսեան, Սէմէրճեան) մասնակցեցաւ անոր ներդաշնակութեան դասընթացքին:

Ընդհ. պատերազմի տեւողութեան վրկ մնաց արուեստը կատարելագործելու միջոցներէն: Չինադադարին՝ կոմիտասեան հինգ սաները կազմակերպեցին շարք մը համերգներ որոնց հասոյթով կարո-

ղացան անցնել Փարիզ, եւ հոն շարունակեցին իրենց երաժշտական ուսումը: Սրուանձտեանց ի վերջոյ մեկնեցաւ Պերլին ու ինաց երեք տարի՝ գերմանական երաժշտութիւնը ուսումնասիրելու: Ապա հրաւիրուեցաւ Եգիպտոս ուր նախընտրելով ազգային միջավայրը օտար շրջանակներէն, տուաւ շարք մը անմոռանալի համերգներ, շահելով միջազգային համբաւ: Հայ եւ օտար թերթեր պանծացուցին իր համերգները գնահատութեամբ եւ խոնունկ հիացումով: Վ. Սրուանձտեանց տակաւին երիտասարդ ուժ մըն է մեր մէջ որ իր ամբողջ տաղանդն ու եռանդը նուիրած է հայ երգին:

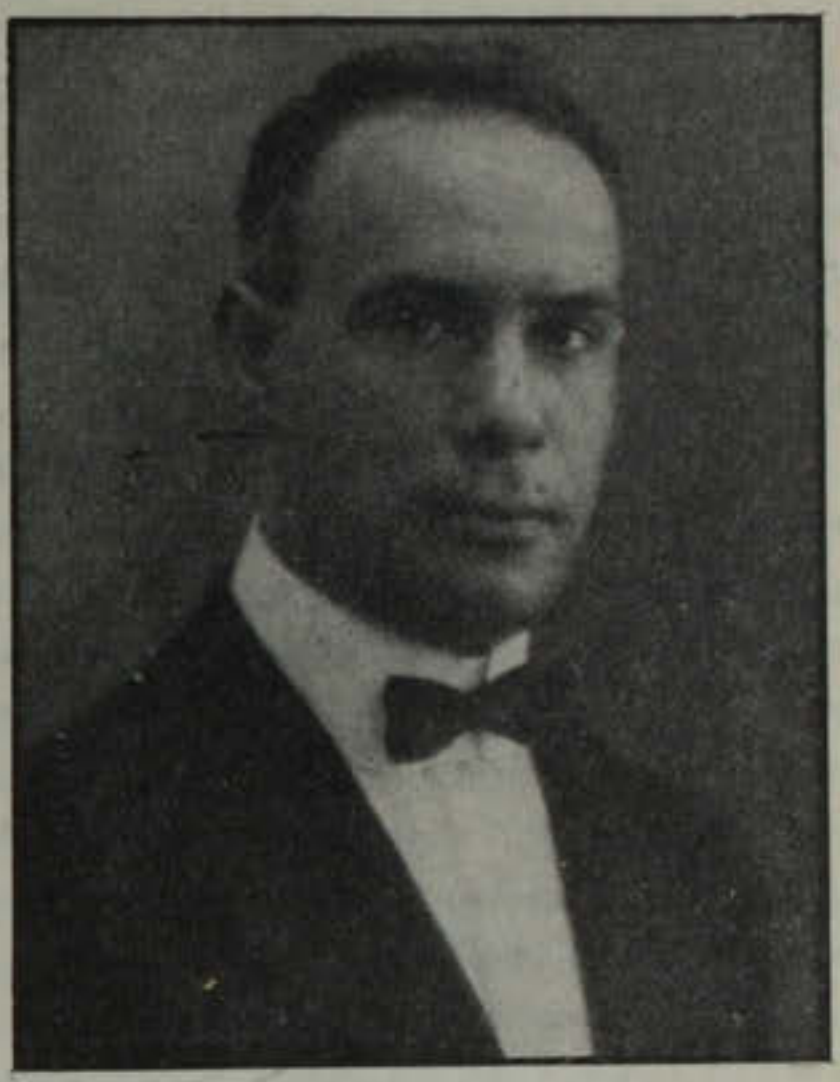

Վ. Սրուանձտեանց

Իր լոյս տեսած գործերը հետեւեալներն են. — Հայ երգեր, երեք հատոր, 18 երգ: Հայ պարեր, 6 կտոր դաշնակի համար: Նոր երգեր, 8 երգ դաշնակով: Հոգիի ձայներ, 7 երգ դաշնակով: Գեղջուկ երգեր, 7 երգ դաշնակով: Պատանեկան երգեր, 10 երգ դաշնակով: Ժողովրդական երգեր, 10 երգ դաշնակով:

Թարգմանութիւններ. — Գոհարներ երեք հատոր, 18 դասական եւ ռոմանտիկ երգեր մեծ երգահաններէ:

Ռոմանսներ. — Երեք հատոր, 12 ռոմանս օպերաներէ:

Սրուանձտեանցի երաժշտական ոճը գեղեցիկ է, ներդաշնակութիւնը խորունկ, երաժշտական զգացումը՝ նուրբ եւ ազնիւ: Կը միացնէ հայկական մեղեդիին քնքշութիւնը եւրոպական արուեստին վսեմ շունչին: Այս յատկութիւնները կու տան իր յօրինած երգերուն քաղաք արտայայտութիւն, պայծառ ժպիտ եւ բանաստեղծականութիւն:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՍՊԵՆԴԻԱՐԵԱՆ

1928, մայիս 7ին, Երեւանի երկրորդ հիւանդանոցին մէջ, թոքերու թաղանդային բորբոքումով մեռաւ Հ. Ս. Խ. Հանրապետութեան «ժողովրդական արտիստ» կոմպոզիտոր Ալեքսանդր Սպենդիարեանը: Ծնած էր 1871, հոկտ. 20ին, Տապրիկեան նահանգի.

Նեպլը գետի ափին գտնուող Կախովկա աւանին մէջ, հայ վաճառականի ծնողքէ։ Դեռ մանուկ, իր մէջ կը զարթնու երաժշտութեան սէրը։ Դեռ երեք տարեկան ան ցոյց կու տայ ընդունակութիւն առհասարակ դէպի գեղարուեստը, ուշադրութիւնը գրաւելով ծովանկարիչ Այվազովսքիի։

Անոր երաժշտական զարգացման գործին մէջ նշանակելի դեր կը խաղայ իր մայրը, որ տաղանդաւոր դաշնակահարուհի մըն էր։ Մայրը իր դաշնամուրին հնչիւններով՝ հինգ տարեկան մանուկին սրտին մէջ կ՚արթնցնէր երաժշտութեան սէրը եւ միաժամանակ անձամբ կը վարէր անոր երաժշտական կրթութիւնը։ Փոքրիկ Ալեքսանդրը երկարօրէն կը նայէր մօրը դաշնամուրին առջեւ ու կը նուագէր իր սիրած մեղեդիները։

1882ին իր ծնողքը կը տեղափոխուին Սրիմի Սիմֆերոպոլ քաղաքը, ուր Ալեքսանդր կը մտնէ տեղական գիմնազիոնը, աւարտելով 1890ին։ Այդ դպրոցը սակայն անոր երաժշտական զարգացման գործին մէջ յատուկ դեր մը չի կատարէր։ Նոյն շրջանին, ան իր տան մէջ կը սոանար դաշնակի եւ ջութակի դասեր եւ կարճ միջոցի մէջ ցոյց կու տայ զգալի յառաջդիմութիւն։ Կը ծանօթանայ տեղական թաթար ժողովրդական երգերուն, որոնք անոր վրայ կը թողուն խոր տպաւորութիւն։ Այդ աղբեցութեամբ կը յօրինէ պարերգներ ու քայլերգներ։

Գիմնազիան աւարտելէ յետոյ կ՚անցնի Մոսկուա, մտնելով համալսարանի իրաւաբանական ճիւղին մէջ։ Համալսարանին մէջ իր վրայ կը ներգործէ ուսանողական նուագախումբը, բաղկացած եօթանասուն հոգիէ։ Ինք կը մասնակցի իբրեւ ջութակահար։ Համալսարանին մէջ միաժամանակ կը շարունակէ իր երաժշտական փորձերը, որոնց լուրը կը հասնի Կլենովսկիին, որ ղեկավարն էր ուսնուագախումբին։ Վարպետը ծանօթանալով անոր մէկ երաժշտական գործին հետ, խորհուրդ կու տայ լրջօրէն զբաղիլ երաժշտութեամբ։

Սպենդիարեան կարգ մը տատանումներէ յետոյ Կլենովսկիի մօտ՝ հիմնովին կ՚ուսումնասիրէ երաժշտութեան թէօրին։ Կը յաճախէ նուագահանդէսներու, երգախաղերու եւ շատ անգամ ալ իր ջութակով կը մասնակցի համերգներուն։ Շարունակ շփման մէջ կը մտնէ Մոսկուայի գեղարուեստասէր ընտանիքներու հետ, որոնք յաճախակի կը կազմեն երաժշտական երեկոյթներ, նուագելով առաջնակարգ կտորներ։ Այսպիսի միջավայրի մը մէջ՝ ան կը ստանայ երաժշտական բովանդակալից տպաւորութիւններ։ Մոսկուայի մէջ կ՚ուսանի եօթը տարի եւ միայն երկու տարի կ՚ընդհատէ իր ուսումը, Կլենովսկիի բացակայութեան պատճառով։

1896ին Կլենովսկիի խորհուրդով Մոսկուայէն կ՚անցնի Բեթերպուրկ եւ տաղանդաւոր ուս երաժշտագէտ Ռիմսկի-Կորսակովի մօտ կը շարունակէ իր երաժշտական ուսումը։ Կորսակովի ցուցմունքները իր ազդեցութիւն կը թողուն անոր վրայ։ Այս դասընթացքը

կը տեւէ 1896-1900: Սպենդիարեան 1901ին կ'աւարտէ Բեթերսպուրկի քոնսէրվաթուարը եւ իբրեւ քննական շարադրութիւն կը գրէ «Երաժշտական նախերգանք»ը, մեծ նուագախումբի յատուկ կտոր մը, որ առաջին անգամ կը նուագուի Պաւլովսկ քաղաքին մէջ, Կալկենի ղեկավարութեամբ: Այդ օրէն կը սկսի անոր երաժշտական գործունէութիւնը:

Պարագայ մը սակայն աւելի հռչակ կու տայ իր անունին: Եալթան ըլլալով ծովափնեայ նշանաւոր կեդրոն, Ռուսաստանի գլխաւոր քաղաքներէն օգափոխութեան կու գան ծանօթ երաժշտագէտներ — Կլազունով, Յեղար-Բուխ, Պլումֆելտ, որոնք համերգներու մէջ լսելով Սպենդիարեանի երաժշտական գործերը, խորհուրդ կու տան աւելի մեծ կեդրոններու մէջ սարքել իր երաժշտական հանդէսները: Այնուհետեւ Սպենդիարեանի ստեղծագործութիւնները շատ կը սիրուին Մոսկուայի եւ Բեթերսպուրկի մէջ: Քանիցս Սպենդիարեան երկու երեք ամիս կ'անցնի Բեթերսպուրկ, երբեմն ալ Մոսկուա եւ ինք կը ղեկաւարէ իր նուագախումբը: Շնորհիւ այդ երաժշտասէրներուն ան կը շահի մեծ ժողովրդականութիւն: Հրատարակիչներ լոյս կ'ընծայեն անոր գործերը, որոնք կը նուագուին Եւրոպայի եւ Ամերիկայի մէջ ալ:

Սպենդիարեանի այդ շրջանի ստեղծագործութիւնները գերազանցօրէն ռուսական դպրոցի ազդեցութիւնը կը կրեն:

Այնուհետեւ ան կը թեւակոխէ իր երաժշտական կեանքի երկրորդ շրջանը: Այդ միջոցին մէջ ան կը հակի դէպի արեւելեան երաժշտութիւն: Այդ հանգամանքը ունէր իր դրդապատճառը: Ճիշտ 17 տարի ապրելով Ղրիմի մէջ, ան շրջեր է թաթարական գլխաւոր գաւառներն ու գիւղերը եւ հաւաքեր թաթար ժողովրդական երգերն ու էէքեաթները, մշակելով զանոնք: Այդ ուղղութեամբ գրած է յայտնի «Ղրիմի էսքիզներ»ը: Ստեղծագործած է միեւնոյն ժամանակ արեւելեան ոգիով ինքնուրոյն երգեր, նուագախումբի ու դաշնակի համար: Նոյն ոգիով կը գրէ իր գլուխ գործոցը՝ «Երեք Ամմաւեներ», իսկ՝ Պուշկինի, ուրկէ պարախաղ մը կազմեց ռուս ծանօթ պարագէտ Ֆոկինը, զայն ներկայացնելով Պերլինի մէջ, 1912ին: Այդ առիթով Սպենդիարեան անցաւ Պերլին:

1916ին կ'երթայ Թիֆլիզ եւ կը սարքէ շարք մը համերգներ: Մասնաւոր սիրով կ'ուսումնասիրէ հայկական ժողովրդական երգերը եւ կը պատրաստէ հայկական օբերա մը գրելու նպատակով: 1916ի աշնան կը տեղափոխուի Թէոդոսիայի մօտ գտնուող ծովեզերեայ Սուդակ աւանը, ուր կ'ապրի մինչեւ 1924: Ղրիմի մէջ սիրող քաղաքացիական կռիւները եւ ընտանեկան ծանր հանգամանքները թոյլ չեն տար իրեն նուիրուելու իր խէալին՝ օբերայի երաժշտութեան ստեղծագործութեան: Յեղափոխութեան ամբողջ շրջանին կը մնայ Սուդակի մէջ, գրեթէ կզակացած: 1918ին կը սկսի գրել իր օբէրան: Բանաստեղծ Յովհ. Թումանեանի հետ համաձայնուելով, կ'որոշէ նիւթը քա-

ղել յիշեալին «Թմբկաբերդի առումը» քերթուածէն: Թումանեան կը թելադրէ օքէրան անուանել «Գոհար», բայց Սպենդիարեան աչքի առաջ ունենալով երաժշտութեան յարմարութիւնները կ'անուանէ զայն «Ալմաստ»:

1923-24ին կը զբաղի գլխաւորապէս երաժշտախաղերու պատրաստութեամբ: Կը գրէ շարք մը նոր կտորներ նուագախումբի, երգեցիկ խումբի ու մեներգներու համար: Նոյն շրջանին ակադեմական երաժշտասէրներու կողմէն կը հրաւիրուի Լէնինկրատ եւ կու տայ համերգ մը, գեղարուեստական մեծ յաջողութեամբ: Նոյն համերգը կը կրկնէ Մոսկուայի մէջ: Նոյն թուականի աշնան լուսժողկոմ Ա. Մռաւեանի հրաւէրով կ'անցնի Երեւան եւ կը նուիրուի երաժշտանոցի աշխատանքներուն: Երեւանի մէջ ան առաջին պատեհութեամբ կ'աշխատի վերջացնել «Ալմաստ»ը: Մասնաւոր սիրով կ'ուսումնասիրէ նաեւ հայ կենցաղը եւ հայ ժողովրդական երգը:

— «Ես կ'աշխատիմ ուսումնասիրել հայկական երգը, կ'ըսէր ան մեզ: Հայ երգը ես հիմք պիտի դարձնեմ իմ ապագայ սէնֆոնիքական պատկերներու համար: Մտադիր եմ ճանապարհորդութիւններ կատարել Հայաստանի սահմաններուն մէջ, հայ կեանքին ծանօթանալու նպատակով. աչքի առաջ ունենալով այն հանգամանքը որ հայկական հոգիի ըմբռնումը ինձ հնարաւորութիւն կու տայ աւելի հեշտ կերպով արտայայտելու ստեղծագործութիւններուս մէջ հայկական մշակոյթը եւ կեանքը: Հայկական ժողովրդական երգ. — Ահա այն ասպարէզը, որուն ես ինքզինքս պիտի նուիրեմ»:

1924ի հոկտ.ին Երեւանի պետական երաժշտանոցի առաջին համերգը կը նուիրեն Սպենդիարեանի ստեղծագործութիւններուն: Համերգը կը ղեկավարէ ինքը: 1925ին կ'անցնի Պաքու եւ կը սարքէ սէնֆոնիկ համերգ, ուրկէ յետոյ երաժշտագէտին ի պահու կ'ու տան մեծ ճաշկերոյթ մը: Ապա կ'անցնի Թիֆլիզ, ժողովրդական խաւերուն համար նորանոր համերգներ կազմակերպելու իտէալով ոգեւորուած: 1926ին, Երեւանի մէջ, կը տօնուի անոր երաժշտական գործունէութեան 25 ամեակը եւ այդ առթիւ երաժշտագէտը կը ստանայ պատուոյ տիտղոս մը. — «Ժողովրդական Արուեստ»:

ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ

ԳԷՈՐԳ ԵԱՂՈՒՊԵԱՆ

Ծնած է Կ. Պոլիս (Սթէնիա) 10 օգոստ. 1889ին: Հնամեայ զարգացում ստացած է եւ աւարտած Կալաթա Սէրայի լիսէին երկրորդական դասընթացքը: Պատանի էր տակաւին, երբ օր մը, (1904) «Գառմէն»ի մէկ ներկայացման միջոցին, երաժշտական բուռն հա-

կումի մը յայտնութիւնը կ'ունենայ: Գէորգ՝ իսկոյն խանդավառուած Պիզէի գլուխ գործոցէն (որուն հանդէպ իր ունեցած հարկատուութեան պարտքը տարիներ վերջը, հիացիկ յօդուածով մը պիտի հատուցանէր) կը փութայ երաժշտութեան գիտելիքները ինքնիրեն սորվիլ: Տարրական solfègeը իւրացնելէ վերջ, flûteի (սրինգ) դասեր կ'առնէ իտալացի վարպետ Նավայէ, նաեւ harmonieի՝ Թաոէլիայէ: Flûtisteի հանգամանքով Սավաթթայի եւ ուրիշ խումբերու հետ 3-4 տարիի չափ աշխատակցելէ վերջ, օրին մէկը ինքզինքը նուագախումբի ղեկավարի — թէեւ փառաւոր բայց դժուարին — դիրքին մէջ կը գտնէ հետեւեալ պարագաներուն մէջ: 1908ին մօտերն էր: Մասսինիի իտալ. օպերայի խումբը պոլսական շրջան մը կը բոլորէր: Այդ օրը պիտի ներկայացուէր «Քավալերիա Ռուսթիքանա»: Յանկարծ պրոյց կը շրջի թէ նուագապետը հիւանդ է: Տեղը մէկը դնել պէտք էր բայց ոչ ոք կը համարձակէր ընդ առաջ նետուիլ: Առաջին ջուրթակահարը, որ նմանօրինակ պարագաներու մէջ ընդհանրապէս կը փոխանորդէ, կ'երեւի թէ ինքզինքին չէր վստահէր. իրողութիւնը այն է որ ղեկավարութիւնը կը յանձնուի 18 ամեայ Եաղուպեանին. որ կրցած էր իր կարողութեանը մասին հաւատաք ներշնչել բոլորին եւ իրօք ալ անվտանգ անցնել կուտայ ներկայացումը: Դիւրին է եբեւակայել հայ պատանւոյն զգացած հպարտութիւնը՝ այդքան պատասխանատու գործ մը գլուխ հանած ըլլալուն համար:

Օամ. Սահմանադրութեան վաղորդայնին (1909) Եաղուպեան կը մեկնի Փարիզ, հակառակ ընդդիմութեանը ծնողքին՝ որ սկիզբէն ի վեր համամիտ չէին գտնուած իր երաժշտութեան նուիրուելու գաղափարին:

Փարիզի երաժշտանոցը, որ յաճախեց, Եաղուպեան ունեցաւ տիեզերահռչակ վարպետներ՝ Էմիլ Բէսար (harmonie), Ժէտալժ (contrepoint) եւ Վիտոր (fugue) որոնց աշակերտեցաւ 10 երկար տարիներ, մինչեւ 1919:

Պատերազմը պանդուխտ հայուն ալ բերաւ իր դժուարութիւնները: Conservatoireի դասընթացքները շարունակելով հանդերձ, Եաղուպեան 1917ին կը մտնէ Քոնսէռ-Ռուժ, chef d'orchestreի հանգամանքով: Զինադադարէն վերջ (1920) Շան ը'Էլիզէի թատրոնի տնօրէնին՝ Մանօնի կողմէ կը հրաւիրուի իտալական օպերայի շրջան մը ղեկավարելու: Իր ղեկավարութեան տակ նուագած են Le Barbier de Séville, l'Elisir d'Amore, Iris (Մաքանեի), Fédora (Ճօրտանօ) եւն. օպերանները:

1922ին զայն կը գտնենք Կ. Պոլիս, ուր թէ՛ իր խակ սարքած նուագախանդէսները, թէ՛ Հարթմանի մեկնումէն վերջ Y. M. C. A.ի մէջ վարածները, գեղարուեստական վայելք մը եղան ամենազի երաժշտասէր հասարակութեան համար:

Եաղուպեան Պոլսոյ մէջ երկար չի մնալով վերադարձաւ Փարիզ: 1924-5 շրջանին համար խիստ փայլուն պայմանագրութիւն մը

ստորագրելով մեկնեցաւ Հնդկաստին: Որքան որ Սայկոնի մինչեւ իսկ անունը մեզի գրեթէ անծանօթ ըլլայ, Տօշէնշինի մայրաքաղաքը ունի սակայն հոյակապ եւ շքեղ թատրոն մը որ եւրոպական առաջնակարգ թատրոններէն շատ վար չի մնար եւ ուր կը բեմադրուին խաղացանկի վրայ եղող գրեթէ բոլոր գլուխ գործոցները: Իսկ տեղւոյն Société Philharmoniqueին կողմէ նուագուած musique pureի յայտագիրներուն մէջ, Պէթհովէնի, Սքրիապինի եւ Տըպիւսիի անուններուն կը հանդիպինք:

Սայկոնէն վերադարձին Շաղուպեան Ռուանի Tthéâtre des Artsը հրաւիրուեցաւ իբրեւ առաջին նուագապետ: Այս թատրոնը Ֆրանսայի ամենակարեւորներէն մին է եւ աստիճանի տեսակէտով Փարիզի Օպէրա-Քոմիքէն անմիջապէս վերջը կու գայ: Արդէն Շաղուպեան բազմիցս այցելած է Ֆրանսայի զանազան կարեւոր գաւառները (Թուրքուան, Լը Ման, Մօպէօժ, Թուլուզ, Բէրբինեան եւն.) միշտ premier chef d'orchestreի հանգամանքով: Երեք տարի տարի առաջ Մայիսին վերամսեայ պայմանագիր մը ստորագրելով, մեկնեցաւ Մատակասկար, ուր կը գտնուի այժմ:

Թէեւ Պ. Շաղուպեան բացարձակապէս չուզեր իր գործերուն մասին անդրադառնալ, — ըստ որում դեռ չեն հրատարակուած — բայց կը կարծենք որ կարելի յիշել անոնցմէ մի քանին՝ որոնք նուագուած են Փարիզ, Պոլիս կամ այլուր, Quintette à cordes avec clarinette, Romance pour violon avec accompagnement d'orchestre (fa mineur), հայ գեղջկական երգեր (Ճան կիւլիւմ, եւն.) զորս դաշնաւորած է: Բոլորին ծանօթ չենք դժբախտաբար:

Առնցմէ զատ վստահօրէն գիտենք որ Պ. Շաղուպեալ սկսած է «Անուշ» մը գրել, ուրիշներէ վերջ: Առաջին գործողութիւնը այժմ պատրաստ է, իսկ երբ «Անուշ» ամբողջովին աւարտի, պիտի բեմադրուի Ֆրանսայի հիւսիսային մէկ քաղաքին մէջ, ֆրանսերէն լեզուով: Կ'ուզենք նաեւ յիշել թէ Շաղուպեան՝ պատերազմի միջոցին, իր իսկ ղեկավարութեամբը տեղի ունեցած 2 սեպտ. 1917ի նուագահանդէսին, նուագել տուած է Տ. Զուհաճեանի «Օլիմբիա»ին նախերգանքը, ինչպէս նաեւ Տ. Ալիքսանեանի եւ Շաղուպեանի իր իսկ դաշնաւորած քանի մը հայկական երգերը, Քօնսէռ Ռուժի մէջ:

Փարիզ

ՆՈՒՊԱՐ Յ. ԱԼԻՔՍԱՆԵԱՆ

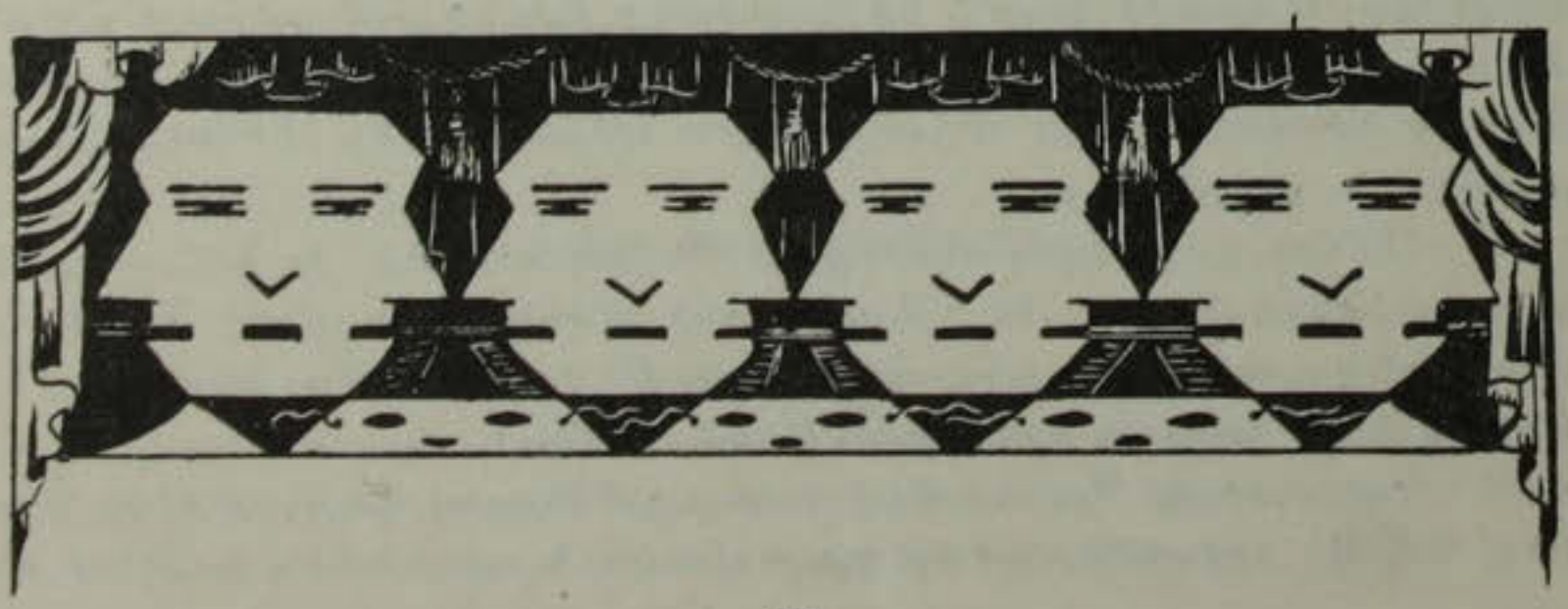

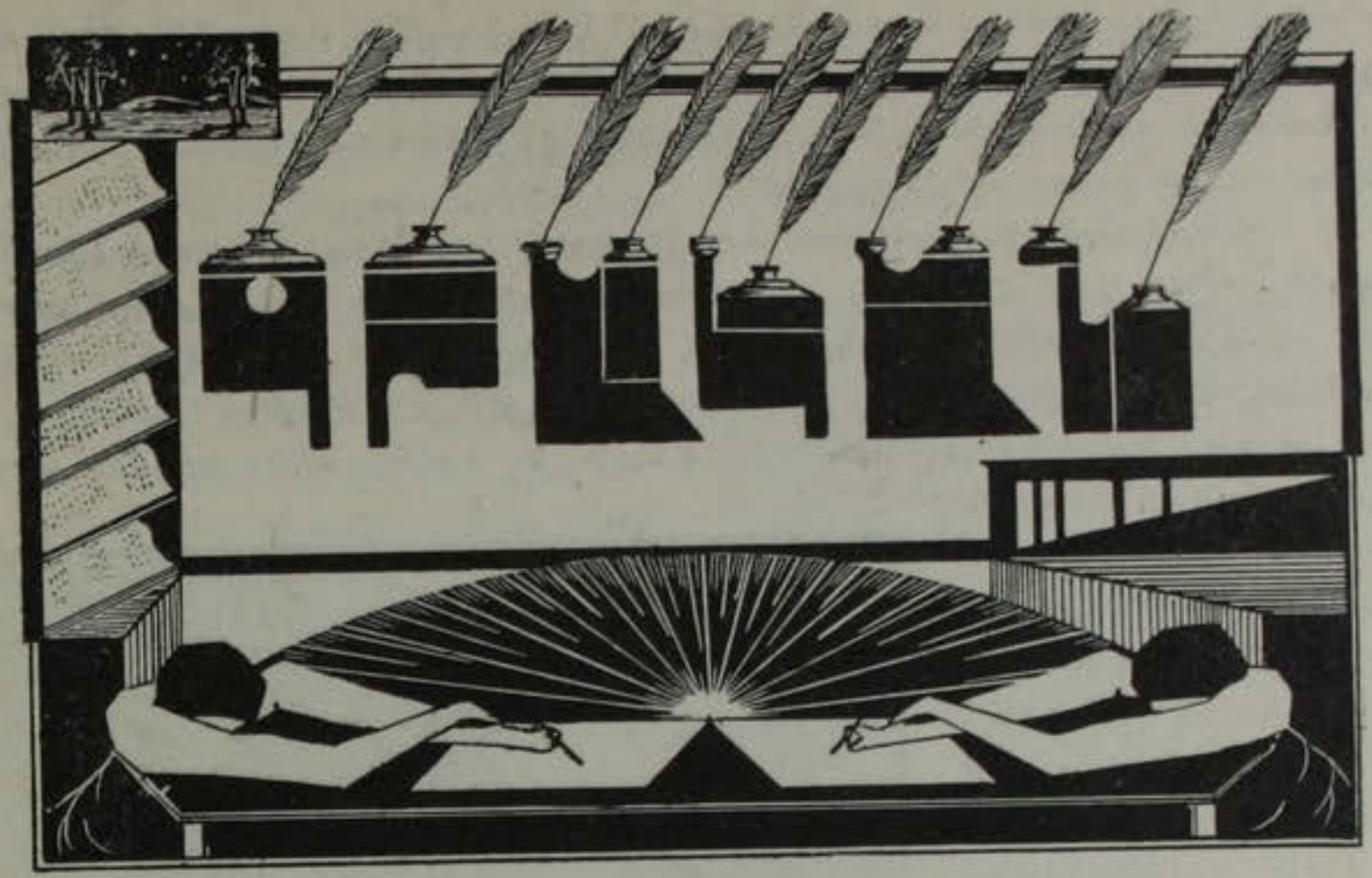

ԱՆՏԻՊ ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԷ

Իրելի բարեկամ (Տքդ. Յ. Թիրեաքեան)

Մինչդեռ կը գրէի Պապիկ եւ Թոռնիկին վերջի գլուխ. այն է Պապիկի կտակ եւ կին մի մտաւ սենեակէն ներս. տեսած էի կնոջ պատկերն, բայց չը յիշեցի թէ ո՛ւր տեսած եմ, հարցի, իմացայ ապա թէ տեսած եմ պինքն բարեկամին տունն:

Այդ կին Տելամաքի պէս ոճով պատմեց բարեկամին արկածները ամբողջապէս, զոր կէսն միայն գիտէի ես: Էն ժամանակ մինչդեռ մօտ էի, ամէն օր կը հարցնէի եւ կը յիշէի Յովսէփին բանտ, ուր կը մտնէիր դու, կամ այսպէս ասենք կատուն հագաւ զվիլոն եւ եղեւ կրօնաւոր եւայլն: Կը պատմէին թէ դու միմիայն մի գիրք կը կարդայիր անձկութեանդ մէջ եւ այն գիրք Աստուածաշունչն էր. այն արուեստն որ միայն բնագիտութեամբ կուսուցանէ բժշկուիլ, դու զայն թողիր եւ հաւատացիր թէ Աստուծոյ գիրք միայն կարող է զքեզ բժշկել. զի կը գատէին զքեզ թէ եօթ մահացու մեղաց տէր էիր: Չիտեմ, ո՛վ ազատեց զքեզ, այդ պաշտելի գի՛րքն, թէ

մամոնայի չաստուածն զոր կը պաշտեն աշխարհիս մարդիկ: Այլ ես կը հաւատամ թէ քո ազատարար սաղմոսարանն էր զոր կը մրմնջէիր. «Աստուած օրհնութեան իմոյ մի լսեր, զի բերան մեղաւորի բերան նենգաւորի բացաւ ի վերայ իմ»:

Վերջապէս ազատեցար եւ յիշեցի՞ր արդեօք տակառապետին բանն. «Ինձ գալ հասանել յիշխանութիւն եւ նմա կախել զիայտէ»:

Այո՛ Հայրիկ կախուեցաւ ու տարագրեցաւ: Աստ դուն, ի՞նչ, տարագրեցա՛ւ. Հայրիկ Կաթողիկոս եղաւ: Էնակէս Կաթողիկոս եղայ, որ այժմ կախեալ կամ ի մէջ երկրի եւ երկնի: Մեր երկրին տէր հպատակութեան շղթաներ չուզեր քակել, կարծելով թէ ես Աբտաւազդն եմ կ՛ելնեմ եւ աւեր կածեմ զաշխարհ: Չի գիտեր թէ մի թոյլ կակուղ չուանէն արձակուելով աւելի հաստամուր երկաթէ շղթայով պիտի պատրաւանդուիմ. այնպէս որ աշխարհ մէկ տեղ գալով չի կըրնան ազատել մինչեւ հասնի մահն:

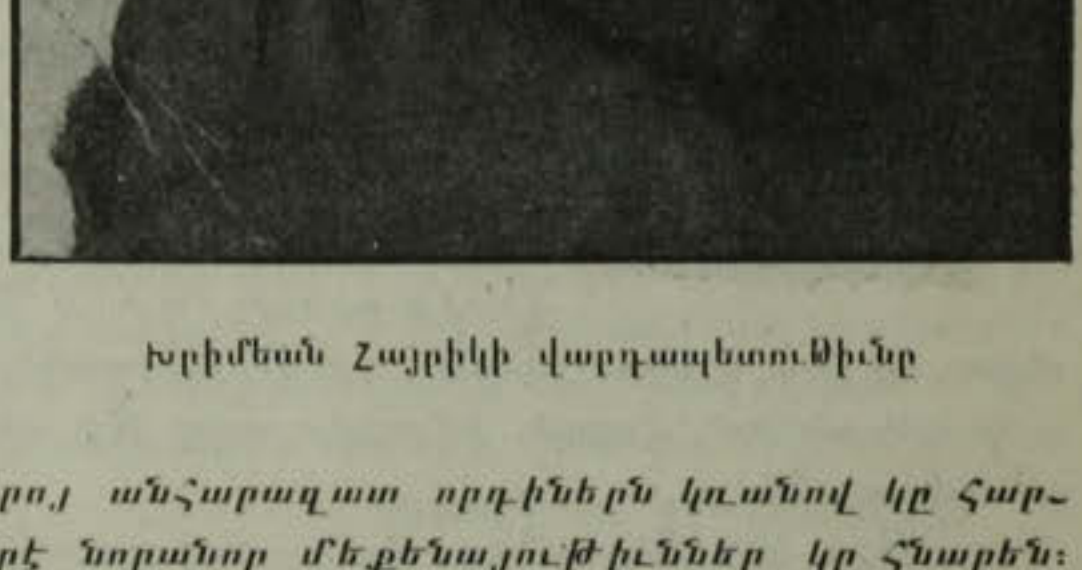

Խրիմեան Հայրիկի վարդապետութիւնը

Գիտե՞ս արդեօք թէ ո՞յք են, որ կը դարբնեն անդադար այս նոր Աբտաւազդի շղթայն. մի դարբնոցի սակ Էջմիածին Սուրբ Գրիգոր տան մէջն է որոյ անհարազատ որդիներն կռանով կը հարկանեն սակն. եւ օրըստօրէ նորանոր մեքենայութիւններ կը հնարեն: Մեքենոյն դարբնոցն ի Պօլիս կայ, եւ աչքիդ առաջն է կը տեսնաս դուն զայն: Այս մեքենայութեանց դէմ ի՛նչ պօրութիւն կայ, գիտե՞ս. միայն ժողովուրդին հաւատք:

Իսկ Հայրիկն ի՞նչ կը մտածէ. նա միայն կ՛ազօթէ այս բան. «Ընդ ցին կամք» քո, որպէս յերկինս եւ յերկրի:

Իսկ դուն զի՞ առնես, սիրեմ զքեզ, կծկուած այցելութեան աւուր կ՛սպասես. մո՞տ է այդ օր. միայն նշաններ կը տեսնուին, զի երբ խաղութիւններ կը սաստկանան կը հաւատամք թէ Կարմիր Ծովու անցք պիտի բացուին չարչարուած ժողովուրդին դէմ:

Միշտ կը յիշէի, որ դու անմոռաց ես, եւ այդ թղթովս էլ յիշեցի զքեզ. երբ յաջողէ Տէր Պօլիս գամ, ո՛չ, միայն ի գիշերի պիտի տեսնուս զիս ինչպէս Նիկոդեմոս:

Թուղթս կարդալէն յետոյ պիտի պատուե՞ս. ո՛չ, զիր մի անյայտ պատի ճեղք պահէ, իբրեւ Հայրիկին յիշատակ: Ո՛չ, ո՛չ, դու գիտես մեր այս ժամանակն, անիրաւ մկներն անգամ լրտես եղած են. զիր ստանդ վառէ թուղթն, բաւ է թէ բանն սրտիդ մէջ պահես զոր ոչ ոք կարէ հանել:

Ողջունելով զձեզ եւ ընտանիք իւր պատուղներով եւ բարեկամք եւ սիրելիք:

Մնայ Աղօթարար

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

յերզմ., 2 մարտ, 1893

Հրաւիրակ կը կարդա՞ս, ափսոս որ հին տիպն չունիս որ բաղդատես ու կշռես իբրեւ կրիտիկոս, թէ Ծերունին 40 տարի ետ դարձած կը մրցի երիտասարդ ոգւոյն հետ:

Տոքթ. Յ. Թիրեաքեան, 1893ին

(ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ ԱՌ ԿԼԱՏՈՓՈՆ)

Մեծանուն Տէ՛ր,

Ես չեմ կարծում որ յիշէք ասոի իբր 17 տարի առաջ, երբ Պուլկարիոյ գերութեան շղթայն ջախջախուեցաւ եւ տէրութեանց համաձայնութեամբ ի Պերլին վեհաժողովն սկսեց, ես յայնժամ մի նամակ գրեցի Ձերդ Մեծութեան, խնդրելով որ պաշտպան հանդիսանաք նաեւ չարչարեալ Հայոց ազգին, որպէս Պուլկարիոյ:

Ինձ յայնժամ վիճակեցաւ ի գիմաց Թուրքիոյ Հայոց ազգին եւ Տէր Ներսէս Պատրիարքին պատգամաւոր լինել, որով դեգերեցայ ես առ գրուն Եւրոպիոյ տէրութեանց: Եւ ի սկզբան մեծ հաւատով Մեծին Անգլիոյ դուռը բաղխեցի եւ անտի երթալով ի Պերլին, մատուցի մի կարեւոր Յիշատակարան վեհաժողովին, որոյ հեռեւանքն եղեւ 61րդ Յօդուածն:

Իսկ այդ Յօդուածն, գիտե՞ս Տէր, ի՞նչ հետեւանք եւ արդիւնք ունեցաւ: Դա շատ յայտնի է աշխարհին որ պատուհաս եղաւ խեղճ Հայոց ազգի գլխուն: Զի այն օրէն սկսեց տաճկական կառավարութիւն իւր ձեռք ծանրացնել Հայոց աշխարհին վրայ, տակաւ տակաւ բռնութեան միջոցներով եւ գաղտնի հրահանգներով, իւր աւերիչ ու քանդիչ պաշտօնեաներուն ձեռքով ճնշեց հայ ժողովուրդ եւ ճմլեց այնպէս, ինչպէս խաղողն ի հնձանին: Նա մտաբերեց ու ասաց. Ես սորվեցայ Պուլկարիոյ փորձէն, գիտեմ այժմ թէ ի՛նչ պիտի անեմ: Ուստի վճռից՝ թէ պէտք է հայութիւն ջնջեմ Հայաստանէն: Սորա համար թոյլ տուաւ որ կուսակալներ Փարաւոնի իրաւասութեամբ ջընջեն, դատաւորներ օրէնքով ջնջեն, ոստիկաններ զրպարտելով ջնջեն, հարկահաններ ծանր ծանր հարկերով ջնջեն, վայրագ բարբարիկ քրդեր իւրեանց սովորական աւարառութեամբ ջնջեն:

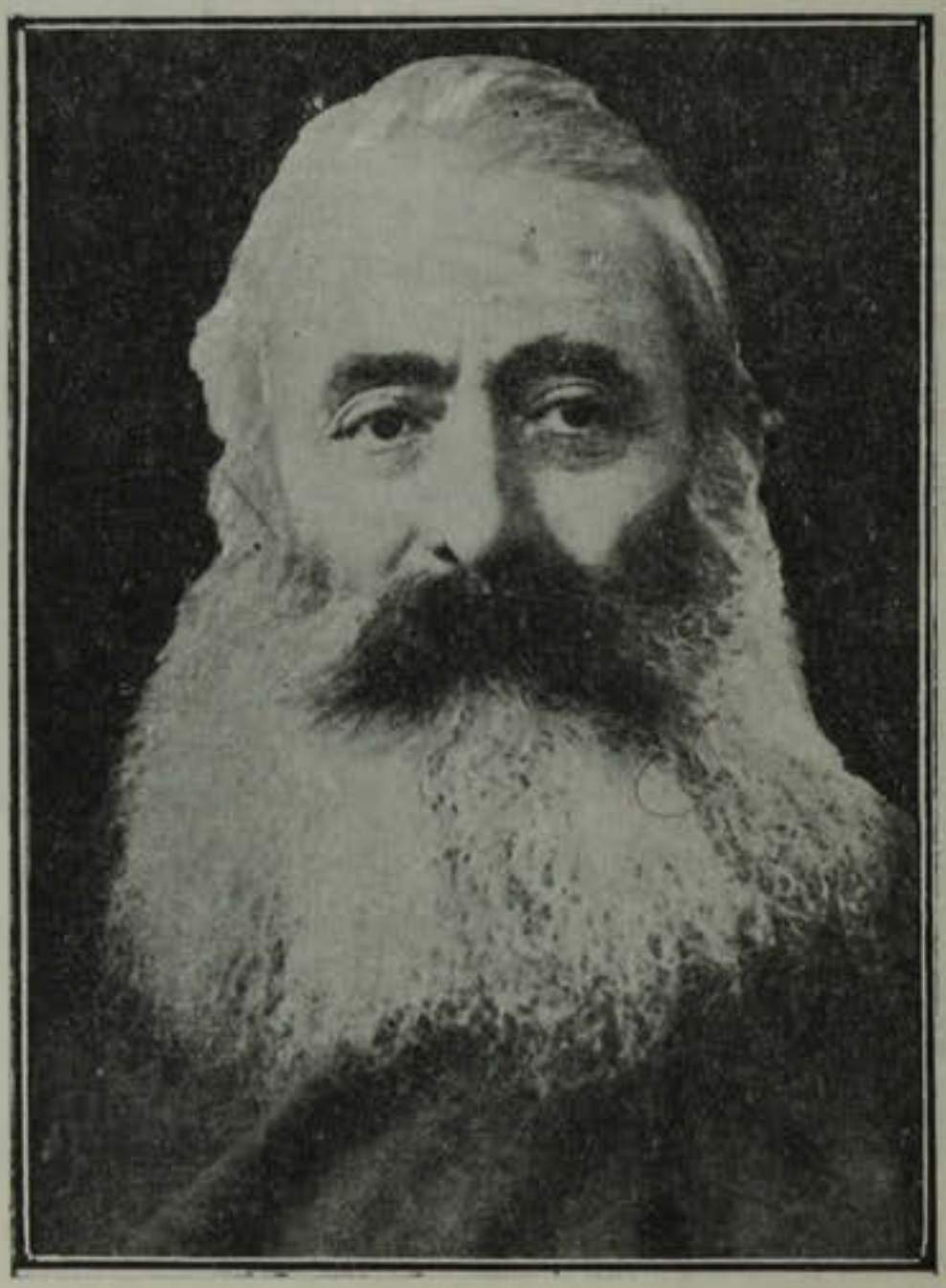

Խրիմեան Հայրիկի պատրիարքութիւնը

Մի թէ չգիտէ՞ք, որ քանի տարիներ յառաջ Զէքի փաշայի խորհրդով Սուլթան՝ քրդաց պէյեր ի Պոլիս կանչելով Համիտիէ անունով մի հեծելագունդ կազմեց, փաշայութեան աստիճաններ տալով քաջալերեց եւ բարձրացուց վայրենի քիւրտին արժանիքը, առ երեւոյթ ցոյց տալով Եւրոպիոյ քաղաքակրթութեան, թէ ես ահա՛ բարբարոս կարծուած քիւրտերն պինուորական կարգին ու շրջանակին մէջ առնելով, պիտի կրթեմ որ թողուն իրենց վայրենութիւն եւ իբրեւ օրինապահ պինուոր ծառայեն տէրութեան եւ երկրին: Թոյլ տուաւ այնուհետեւ որ նոքա դառնան իրենց տեղերնին: Մենք գիտենք փորձով քիւրտին վախցող եւ ղգոյշ բնաւորութիւն: Մի թէ կարելի՞ է հաւատալ՝ որ քիւրտ այնքան երես առնելով, համարձակէր յայտնապէս յարձակիլ Հայոց գիւղերու անզէն, անօգնական մշակ ժողո-

վուրդին վրայ, անխնայ կերպով կողոպտելով եւ ապականելով: Մեզ եւ աշխարհին շատ յայտնի է, քիւրտ ինչ որ գործեց Հայաստանի մէջ, թեւադրիչ հրահանգով գործեց: Մանաւանդ երբ պարագաներն տեղեկացաւ քիւրտ թէ հայ ազգ Սուլթանի աչքէն ինկած է, տե՛ս դու յայնժամ թէ քիւրտ ազգ ո՛րչափ անկասկած կը խիզախէ իւր չարաչար ասերածութեան մէջ: Եւ ինչո՛ւ համար արդեօք տեղական կառավարութեանց կողմէն առանց երբեք պաշտպանութեան հայ գիւղական ժողովուրդ քիւրտին կամայականութեան մատնուեցաւ: Դարա պատճառ շատ յայտնի են մեզ եւ աշխարհին առաջ: Վանդի կառավարութիւն մի խորամանկ քաղաքականութիւն հնարեց եւ յաջողեցաւ քիւրտին ձեռքով այնչափ բազմաթիւ գիւղացի հայ ժողովուրդ իրենց բնիկ բազմադարեան հայրենիքէն հանել, վարել դուրս գունդագունդ հայ գաղթականներ, եւ յետոյ չքմեղս լինելով ասել, թէ քիւրտն արաց: Եւ այսպէս երկիր դատարկելով հայութենէն իրաւունք ունենալ ասել, թէ այլեւս չիք հայ ու Հայաստան, կորուսած է հայն իւր բազմաւորական թիւ եւ նշանակութիւն:

Մեք ի վաղուց դիտեմք, վախճանած մեծ վէզիր Ալի փաշան, որ շատ խորագէտ էր, նա մի ասանդութիւն թողած է Տաճկաց տէրութեան, թէ քիւրտ տարերք պէտք է թողուլ իւր դրութեան մէջ եւ հարկ է պահել ու պաշտպանել, որպէսզի այդ տարերք մի ճնշող ծանրութիւն լինին Հայոց գիւղական ժողովուրդին վերայ եւ հաւատարակշռութիւն պահուի: Ապա թէ ոչ հայ գիւղական ժողովուրդ իր աշխատութեամբ կարող է աւելի հարստանալ եւ բարգաւաճիլ, որոյ հետեւանք կը լինի հակակշռել եւ բարոյապէս տիրել իսլամ ժողովուրդին վերայ, մանաւանդ երբ ուժելով բազմաւորական թիւ կազմեն: Թո՛ղ այս, ծանրանալով ծանրացուցին արքունի տրոց հարկեր, այնպէս որ այլեւս չկարողացաւ դիմանալ եւ հանդուրժել խեղճ գիւղական ժողովուրդ: Թողուց իւր գեղն եւ ընտանիք, իւր դաշտն եւ մշակած արտերն, գնաց ի պանդխտութիւն, խեղճ ընտանիք մնացին այնպէս անտէրունչ եւ անօգնական: Հայց ի վերջին մի քանի տարիներում, երբ Համիտիյէ հեծելագունդ հաստատուեցաւ, սկսեցին էն ժամանակ ընտանիքով գաղթել, եւ այժմ Ռուսիոյ Կարսայ գաւառում գրեթէ հինգ հազարէն աւելի գաղթական ժողովուրդ կայ, որք գունդագունդ էջմիածին գալով եւ ես աչքովս տեսայ հայ գաւակներուս թշուառութեան պատկեր, որ անհանդուրժելի մի տեսարան կը կազմէր, ամէն տեսակ տառապուածքներէն կողոպտուած, մերկ ու քաղցած: Սոքա մեծ մասամբ Բագրեւանդայ գաւառէն էին, իսկ մնացեալք՝ Բասենոյ, Կարնոյ, Վանայ եւ Մշոյ գաւառներէն են: Թողում Կարսի գաւառ, ո՞վ կարող է հաշուել այն ամէն գաղթականաց թիւ, որք այսօր ցրուած են ի Տփխիս, Պաթում եւ Սեւ Ծովու բոլոր նաւահանգիստներ: Հապա Պոլսոյ անընտանիք գաղթականութիւն, որ ութսուն հազարի հասնում է: Իսկ ի Ռումանիա եւ Ամերիկա, որոց ի մխաին գրեթէ 15,000էն աւելի է:

Սատի մի հարց յանուաջ կուգայ. Տէ՛ր, գուցէ կարծեն ամանք՝ թէ Մայր Հայաստան մի անձուկ նեղ երկիր է, իւր ծնած որդիքներ չկարենալով հաց ու ճարակ գտնել, ստիպուած են թողուլ հայրենի երկիր ու ընտանիք, դիմել յօտարութիւն, ինչպէս Եւրոպիոյ բարգաւաճեալ եւ խճողեալ ազգաբնակութիւն:

Ո՛չ, Հայաստան այնչափ լայն եւ ընդարձակ երկիր է իւր դաշտերով, հովիտներով եւ լեռներով: Եւ ո՞վ կարէ չափել այնչափ արգաւանդ եւ բարեբեր անմշակ կոյս հողեր եւ դաշտեր, որ, թողի իւր բնիկ ժողովուրդ, եռատասիկ աւելի ժողովուրդ կարող է պահել եւ կերակրել:

Հապա ի՞նչ է Հայոց գաղթականութեան բուն պատճառ: Ա՛ւա՛ղ, այնպիսի աշխատասէր գիւղական մշակ ժողովուրդ, որ ի բնութենէ սիրում է հողն ու մաճ եւ քրտանց արդար վաստակ, թողնում է այս ամէն եւ իւր հայրենի բնակավայր, մի ցուպ ձեռք բռնելով կը գիմէ օտար աշխարհ, եւ որ հողատէր ու տանուտէր էր, նա քեռնակիր մշակ կը դառնայ:

Արդ սկսեմ բացատրել այդ պատճառներն, որք Ձեր ընդարձակ եւ աշխարհալար գիտութեան առաջ շատ յայտնի եւ բացերեւ են:

Առաջին պատճառ այն է, որ տիրող իշխանութիւն մահմետական է եւ իւր առաջնորդ՝ Գուրան: Եւ Դուք գիտէք, թէ Գուրանին հաւատացող ժողովուրդ այսօր եւ յաւիտեան Աւետարանի որդւոց հետ չի հաշտուիր: Իւր մոլեկրօն ուսուցիչներ Գուրանի քարոզներէն առնելով միշտ կուսուցանեն. Ջարդեցէ՛ք, կոտորեցէ՛ք անհաւատներ. միայն Աստուծոյ եւ Մահմէտ մարգարէի հրամանն այս է: Դուք ազնուական ընտրեալ ժողովուրդ էք, իսկ անհաւատներն ձեր սպրդուկներն են, նոցա ամենայն ինչ ձեզ համար հալալ է եւ իրաւունք:

Ահա՛ սատի կը ծնի ամէն հարստահարութեան սկզբունք քրիստոնեայ ժողովուրդին համար:

Երկրորդ պատճառ՝ Եւրոպիոյ քաղաքակիրթ ժողովուրդին հաւատքն է, որ այնչափ փորձանքներէն յետոյ տակաւին հաւատում է՝ թէ տաճիկ ազգ կարելի է կրթել, պահելով հանդերձ իւր կրօն եւ Գուրան: Որովհետեւ Սուլթան գրաւած է եւ դրած է իւր աթոռ Բիւզանդիոնի մայրաքաղաք, որ շատ մօտ գրացի է Եւրոպիոյ քաղաքակրթութեան, կարող է ձուլուիլ կամ իւր վերայ ընդօրինակել քաղաքակրթութեան պատկեր: Այո՛, տաճիկն ընդունեց զայդ պատկեր, բայց ի՞նչ. միայն արտաքին ձեւն եւ երեւոյթ, սորվեցաւ դիւանագիտութեան խորամանկ մասերն, քաղաքավարի վարմունք եւ եւրոպական լեզուներ, սակայն սիրտ եւ ոգին նոյն մնաց Գուրանի ներշնչութեամբ: Մարդ կարող է հաւատալ, թէ որովհետեւ տաճիկ էլ բանաւոր մարդ է, ուրեմն ընդունակ է քաղաքակրթութեան: Այդ ատոյգ է, տարակոյս չկայ, եթէ տաճկին բախտ հպատակութեան վիճակ լինէր, ինչպէս Հնդկաստանի 40 միլիոն մահմետականք, որք հետ հպատակութեամբ ենթարկուած են Մեծին Բրիտանիոյ իշխա-

նութեան ներքեւ: Իսկ երբ տիրական իշխանութեան դաւազան ունի իւր ձեռք Օսմանեան պետութիւն, նորա կառավարութիւն ի սկզբանէ անտի միշտ միակ նպատակ ունեցեր է. այն է՝ իւր երկաթեայ դաւազանով ջախջախել քրիստոնեայ հպատակ ժողովուրդ: Եթէ հզօր տէրութեանց սուր չկախուէր նորա գլխոյն վերայ եւ նա չ՛ակնածէր ժամանակի քաղաքակրթութենէն, վաղուց քրիստոնեայ անուն ջնջած էր իւր տիրապետութեան աշխարհէն: Թողունք անցեալ պատմութեան իւր վայրենի արշաւանաց այնչափ աղէտներն, մինչ այսօրուայ Հայոց աշխարհի ողբալի վիճակը հաստատ ապացոյց չէ՞ իւր աւերիչ աշխարհավարութեան:

Սոյն երկրորդ պատճառին յարակից մի այլ երրորդ պատճառ եւս կայ, որ միշտ անլուծանելի կը մնայ, այն է՝ Արեւելեան խնդիր կամ անհամաձայնութիւն Եւրոպիոյ–տէրութեանց: Ահաւասիկ այս աւիթէն միշտ օգուտ քաղելով Տաճկաց Սուլթան, հանգիստ, ան-

---

Լուսանկար «Արաքս»

Ձախէն աջ՝ նստողներ՝ Թէոդիկ, Շաւարշ Միսաքեան: Ոտքի կեցողներ՝ ձախէն աջ՝ Մելքոն Քէլապաեան, Շահան Շահնուր, Նշան Պէշիկթաշլեան եւ Շաւարշ Նարդունի: (1928ի սկիզբը):

կասկած նստած է իւր նաւաստանգիստ: Եւ թէ փչեն հոլմեական հովեր, նա գիտէ իւր առագաստ բանալ: Այնչափ անհոգ ու ապահով է նա, մինչեւ առած է դարձեր Տաճկաց մէջ, թէ «թո՛ղ կեավուրներ կըռվին, մեզ համար հանգիստ լինի»: Բայց այսօր աստիճ վրդոված է, քուն եւ հանգստութիւն չունի, երբ հզօր Անգլիան շարժեալ ի քրիստոնէական մարդասիրութենէ, պաշտպան լինել կուզէ Հայոց դատին, որ Աւետարանի այրի կնոջ պէս Եւրոպիոյ մեծ դատաւորաց դուներուն առաջ կեցած կաղաղակէ. «Դատ արարէ՛ք ինձ յոսոխէ իմմէ»:

Այո՛, Հայոց անդադար թախանձանքէն ձանձրացեալ աշխարհի մեծ դատաւոր Անգլիան կուզէ վերջացնել Հայուն դատը: Այլ հրաւէր կարդալով աշխարհի միւս դատաւորաց, երբ սեղանի շուրջ նստին, որ իւր հետ միանալով խորհին, համաձայնին, վճռեն եւ վերջ տան Արեւելեան խնդրոյն, աստ ահա խոյս կուտայ Աւետարանի մարդասիրութեան հոգին եւ կը յայտնէ քաղաքականութեան դիւանագիտութիւն: Եւ Դուք քաջ գիտէք. Տէ՛ր, թէ մէն մի տէրութիւն իւր առանձին շահաբաժին ունի Արեւելեան խնդրոյն մէջ: Եւ որովհետեւ անհնարին կը թուի որ շահաբաժիններ հաւասար լինին եւ համաձայնութեամբ վերջանայ խնդիր, սորա համար է որ խնդիր դժուարութեան կը բաղխի, եւ հետեւապէս դժբախտ հայու խնդիր անլոյծ կը մնայ եւ դատաւորներ կը թողուն առեանը: Եւ ի՞նչ կը լինի յայնժամ. շատ յայտնի է այս: Յետինն չար կը լինի եւ աւելի եւս վատթարագոյն քան զառաջինն: Եթէ այս անգամ եւս, Աստուած մի՛ արասցէ, Սուլթան իւր օձիքն ազատէ Անգլիոյ զօրաւոր ձեռքէն, այնուհետեւ նա գիտէ թէ ի՞նչ պիտի անէ: Այլեւս նորանոր հարստահարութեամբ պիտի ջլատէ խեղճ հայուն ուժը եւ նորա կեանքը պիտի բառնայ Հայոց աշխարհէն:

Ես որ հայրապետ եւ հովիւ կարգուած եմ համայն Հայոց ազգին, տեսնելով եւ լսելով հօտիս տառապանքն ու չարչարանք, չեմ կարող հանդուրժել, սիրտս ցաւով եւ վշտակրութեամբ լցուած է եւ հոգիս ճնշուելով ձայն կը բառնամ դէպի քեզ, ո՛վ Դու զրկեալ եւ անկեալ ազգերուն մեծ պաշտպան: Ես լսեցի Քո մարդասիրութեան ձայն, եւ ահա արձագանգ կը լինիմ Քեզ: Փոքր ինչ երկմտութիւն ցոյց կուտաս այն բանախօսութեան մէջ, զոր խօսած էք ներկայացեալ Հայոց պատգամաւորներուն, թէ պէտք է ապասել մինչեւ Յանձնաժողովին քննութեան արդիւնք երեւան գայ, թէ ստո՞յգ են արդեօք այն ամէն բարբարոս եղելութիւնք, որք գործուած են ի Հայաստան: Այո՛, իրաւունք ունիք այդպէս մտածել եւ այդպէս պահանջում են օրէնք եւ արդարութիւն, եւ գուցէ Դու յուշ բերիր Ս. Գրոց այն պատմութիւն, զի երբ Սոդոմայ եւ Գոմորայ չարութեան աղաղակ երկինք հասաւ, Տէր Աստուած լսեց, բայց ասաց. Իջնամ տեսնամ ստո՞յգ է արդեօք:

Ո՛ տայր Քեզ, որ նոյն Տէր Աստուած, ինչպէս ցոյց տուաւ Եղեկիէլ մարգարէին ի Բաբելոն, մի նոր հրաշքով վեր առնէր զՔեզ,

բերէր դնէր Հայոց աշխարհ, եւ Դու տեսնայիր աչքովդ այն կեն-
դանւոյն ցամքած ոսկորներ, որ իբրեւ մարդ կը շրջին, այլ կեանք
չունին, վի բարձուած է իրենցմէ ամէն մարդկային իրաւունք:

Հայ ժողովուրդ այժմ ճիշդ Երիքովի ճամբուն վերայ ինկած անկարեկից վիրաւորն է: Մեր դրացի Ղեւտացին, որ շատ մօտ է եւ նորա աչքին առաջն է վիրաւորեալ Հայաստան, նա քաջ տեսնում է նորա դժնդակ վիճակը, բայց պանց կանէ: Մանաւանդ երբ ձայն կը բառնայ անկեալ վիրաւորն, երեք հազար մղոն հեռաւորութենէն լսում է Սամարացին, այն է՝ Մեծին Անգլիոյ մարդասիրական հո-գին, որ ի գութ շարժեալ դարմանել կուզէ, բայց չուզեր որ ինքն միայն դարմանիչ լինի, այլ հրաւիրում է Ղեւտացւոյն, որ ի միա-սին դարմանեն: Մեզ դեռ անյայտ է այդ համերաշխութիւն, միայն հիւսիսային լրագիրք յայտնի հրատարակում են, թէ Ղեւտացին կու-զէ ձեռթափ լինել այդ բժշկական համախորհուրդէն: Եւ Դու գի-տե՞ս թէ նորա միտքն ի՛նչ է եւ ի՛նչ կասէ. «Ես ազատեցի Արարատ-եան աշխարհ եւ Էջմիածին Պարսից բռնութենէն, միայն ի՛մ իրա-ւունքն է նոյնպէս ազատել Մեծ Հայաստան Տաճկաց բռնութենէն»: Իսկ իւր ազատութեան գին եւ պայման բացարձակ տիրապետութիւնն է:

Այլ ինձ այնպէս թուի, եթէ Անգլիոյ հզօր տէրութիւն ինչ-պէս սկսած է, պնդէ եւ յարատեւէ իւր վճռական ձայնով, յայնժամ թէ կամաւ թէ ակամայ պիտի համաձայնի Ռուսիոյ տէրութիւն, մանաւանդ երբ Պերլինի դաշնադրութեան 61րդ յօդուածին վերայ հիմնուի Հայաստանի բարենորոգումն: Բայց կարի անհրաժեշտ պէտք է, որ բարենորոգիչ քրիստոնեայ իշխան լինի՝ մի որոշ սահմանա-դրութեամբ, որպէս է Լիբանանի հաստատեալ բարեկարգութիւն, ո-րով այժմ այդ լեռնային ժողովուրդ ազատ կերպով կը յառաջդիմէ:

Իբրեւ քաղաքային խնդիր ինձ համարձակութիւն է այդպիսի միտք յայտնել, վասնզի Մեծին Անգլիոյ վարչական իմաստութիւն, որ յայտնի է աշխարհին, գիտէ քաջ այնպիսի իշխանութիւն մի կազ-մակերպել ի Հայաստան, որ յարմար լինի տեղական հանգամանաց:

Կաւարտեմ նամակս, թէպէտ երկարեցաւ, բայց գիտէ Ձեր մե-ծապատիւ ոգին, որ վշտակրեալ հոգին խօսիլ կուզէ:

Ի Նոր-Նախիջեւան, 3 ապրիլ, 1895 ՄԿՐՏԻՉ Կ. Ա. ՀԱՅՈՑ

Գիտցածնիս բան մը չէ անոր քով զոր օր մը պիտի գիտնանք: Բայց ինչ որ պիտի գիտնանք բան մը չէ անոր քով զոր երբեք պիտի չգիտնանք: ԷՐՆԷՍԹ ՌԸՆԱՆ

Քրիստոնէի պարտ է այլ ոմն Քրիստոս լինել: ՆԻՒԱՑԻ

Տգեղին չորին կը նային, աղուորին երեսին: ՀԱՅԿ. ԱՌԱՔ

ՆԱՄԱԿՆԵՐ (ԱՆՏԻՊ) ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆԷ ԱՒ ՄԻՆԱՍ ՉԵՐԱՋ

27 օգոստոս 1883, Բարիզ

Ազնիւ եւ սիրելի Մինասիկ. — Միեւնոյն օր առի ու կարդացի քու վերջին բանախօսութիւնդ ուր կը գրես կրթուածեան գործին վրայ յԱմերիկա, ու Տէպային մէկ յօդուածը միեւնոյն նիւթին վրայ: Քու այս 12 բանախօսութեանցդ մէջ կը վիտան իրք եւ թիւք. եւ տարակոյս չկայ որ ասոնք ամէն խօսքէ աւելի պերճախօսութիւն ունին, կամ թէ ամէն պերճախօսութենէ աւելի արժէք ունին: Մինչեւ հիմա գրածներդ contrôler ընելու ո՛չ միտք, ոչ միջոց ունեցած եմ. գիրք չունիմ որ... կը յուսամ որ եղբայրս եթէ Մարսիլիա գայ՝ գիրքերս անտուկ մը կը դնէ ու հետը կը բերէ. եւ այս պարագային համար կ՛աղաչեմ քեզի որ դու ընտրես, եւ աւելորդները հոդ ձգելով՝ մնացածները ղրկես, թէ՛ հայերէն, թէ գաղիերէն. հայերէն գրքի մանաւանդ ծարաւն ունիմ. եւ ո՛չ մէկ հայերէն գիրք ունիմ, գիտես: Արդ, կ՛ըսէի թէ միւս բանախօսութիւններուդ մէջ իրք եւ թիւք ո՛րչափ ճիշդ են՝ չգիտեմ. այլ այսօրուան Տէպային թիւերը որ պաշտօնական աղբիւրէ քաղուած են՝ շատ կը տարբերին քու թիւերէդ. 10,000,000 աշկերտդ ճիշդ է 9,729,189, այլ դպրոցդ թիւն է 188,918-110,000ի տարբերութիւն. վարժուհի եւ վարժապետ 280,812-220,000ի տարբերութիւն ալ հոս, եւ տարեկան ծախքը 408,799,645 ֆրանք: Բացատրութիւն կ՛ուզեմ այս տարբերութեանց վրայ. ահա քեզի առիթ՝ ինծի նամակ գրելու: Նոյն նամակաւ կը խնդրեմ որ գրես ինձ թէ ի՛նչպէս է Վահանին(*) ուսմունքը. հօրը այնչափ իրաւացի փառասիրութիւնն է, գիտես. ու հայրն ալ իմ ամենամեծ բարեկամացս մէկին է, զայն ալ գիտնալու ես. ուստի իմ մտահոգութեանցս մին է Վահանին աշխատութեան եւ ուսումնասիրութեան խնդիրը: Կ՛ուզէի հասկնալ թէ ակա՞ւ կարեւորութիւն տալ ուսմանն, ոչ թէ միայն հօրը փափաքանացը համար, այլ եւ ըստ ինքեանն. եւ թէ ուշադրութիւնն ի՛նչպէս է: Երբ այս կէտը ուղղուի՝ ամէն բան կարգին կը մտնայ: Ինք որ այնքան concentré է, ուշադրութեան երբ գայ՝ շատ կը տարտըղնի: Իր վաղահաս թախծութիւնն է ասոր պատճառ, կարծեմ: Ես ալ չեմ կրնար ուշադրութիւնս ամփոփել կամ տեւական ընել երբ կարդամ, որով եւ չեմ կրնար ուսումնասիրել. բայց ես ի՛նչ պատճառներ ունիմ: Վերջապէս գրէ՛ ինձ: — Կատած գրիչ մը ձեռքս անցաւ եւ այսչափ կրցի գրել:

Գոյդ Օտեան

(*) Որդի Մկրտիչ Էսաեանի: Ծ. Ամ. Տարեց.

Յ. Գ. — Կարդացի՛ք Պիամարքի գժիւն(1) Ալմանեը տիւ Նոր օրագրին մէջ, եւ ի՛նչ ըսիք...: Ես՛ղճ Գաղղիա. երբեմն այնքան կը յոխորտար ու հիմա ուրիշները իր վրայ կը յոխորտան: Իրաւունքն հզօրագունին՝ այս աշխարհին միակ ճշմարիտ օրէնքն է. իրաւն այս աշխարհին մէջ անիրաւն է միայն:

Կրթութիւնը յԱմերիկա պարտաւորական կ՛ըսես. Տէպային յօդուածը պարտաւորական չէ կ՛ըսէ: Աշխարհական Թէեւ ոչ անկրօն կ՛ըսես. Տէպային յօդուածը նոյն դիտողութիւնը կ՛ընէ բայց կը բացատրէ. այսինքն կրօնական ուսմունքը ի ծնօղաց կամ կիրակիի դպրոցներու մէջ կ՛աւանդուին, հասարակաց դպրոցներու մէջ ոչ. այլ աստնց մէջ ամէն առտու աշակերտք աղօթք մը կ՛ընեն ու աստուածային երգ մը կ՛երգեն (cantique), տուն մը կարդալով Աստուածաշունչէն:

ՆՈՅՆ

26 սեպտ. 1883, Բարիզ

Գեղեցիկ գրուածք նամակդ առի. ա՛լ դու հանգչած միտք մ՛ունիս որ երեւակայութեանդ ստորադասեալ չէ. մտաւոր կարօղութեանդ հաւասարակշռութիւնը գեղեցիկ իմն կ՛երեւնայ գրուածոցդ մէջ: Ես՛ղճ Տէմիրճիպաշեան, դեռ կը չարչարուի, եւ այն թերեւս իր փառքն է: Միւսիւ Տիմոթէին(2) կարդացի, զի չգիտեմ ինչո՛ւ կը ճոխանամ(3) երբ ուրիշները հաւնին քեզի: — Տե՛ս քեզի ունեցած սէրս, միահաղոյն ուրիշ նամակ մ՛ալ ընդունած էի, որ զայն քուկինէդ առաջ կարդացի, եւ այն ուրախութիւնս արգելք չեղաւ որ ուրախ ըլլայի քու նամակդ ալ կարդալով: Այլ իմ ուրախութիւնս — որ երեք տարին մէկ անգամ եւ այն՝ առաւօտ մը միայն կը տեւէ — իրկունը գեսպանատունէն(4) առած լուբերովս վեր ու վար եղաւ: Անոնք որ զիս կ՛այցանեն ու կնամարդի կը կարծեն, եթէ միայն խրվանի թշնամի մ՛ունենայինն իրենք, չէին քնանար գիշերները: Իսկ ես Աստուածն ունիմ անոնցմէ աւելի, որուն կը հաւատամ. ո՛ւր էր թէ դու ալ հաւատայիր օր մը:

Վիշի չերթալս աղէկ ըրի կարծեմ: Դուք զուարճացէք որչափ որ կրնաք, եւ որչափ որ կարելի է՝ պատեցէք: Շատ ուրախ եղայ

---

(1) Գժիւ՝ հայերէն բառ որ դժուարը գալիք ճանր (խօսք) կը նշանակէ, եւ իմաստով ու կազմուածքով բաղդատելի է Քրք. կիւճին հետ:

(2) Նախկին Միսիոնարեան վարդապետ, Հ. Տիմոթէոս Քրնկըրեան՝ Անկիւրացի, ծն. 5 յունվար 1824, քահանայ ձեռնադրուած 17 յունվար 1844, մեռած 90ական Ուսականներու սկիզբները:

(3) Գրաբարի մէջ՝ հպարտանալ: Ունինք նաեւ ճոխալ եւ գաւառաբարբառ ճխալ՝ սաստիկ ուրախանալ:

(4) Օսմանեան: Ծ. Ամ. Տարեց.

Յոհաննէս աղային(1) բարեկաւութիւնն իմանալով: Մարդիկ եթէ Յոհաննէս աղային պէս ըլլային, այս աշխարհը անտանելի չէր ըլլար: Խեղճ Կիմիշեանը(2) մեռեր է. դու գիտէիր կարծեմ. Տէր-միրճիպաշեանին տեատրակէն իմացայ: Իր réserveները վիս վշտացուցին, եւ գիտեմ որ անիրաւ են: Նշան աղային(3) գրեցի որ իսօսի:

Հոս ալ կ'անձրեւէ. օրւան կէսը ամպոտ եւ անձրեւոտ, եւ միւս կէսը նոր առաւօտ: Եթէ շատ ալեկոծիմ այս իրիկուն՝ թատրոն կ'երթամ Վ.անծատը(4) մարիկ ընելու, որ զԲաթթին(5) կը յիշեցնէ:

Ֆոյդ Օտեան

22 Նոյ. 1883, Բարիզ, 55 Rue d'Auteuil

Նամակդ առի. շնորհակալ եմ որ գացեր տեսեր ես եղբարքս ու քոյրերս, ու ամենէն լուրեր կու տաս ինձ. շնորհակալ եմ նաեւ որ կը հոգաս. աւասիկ երկու յանձնարարականները որ ուզեր էիր Կարապետիկին(6) համար. ինչպէս խոստացեր ես սիրով, լաւ կ'ըլլայ որ դու տանիս նամակն ու Կարապետիկը Սանտիսօնին: Երանիկ հանըմին համար շատ մտատանջ եմ. ի՞նչպէս պիտի ընէ, ի՞նչպէս պիտի ապրի: Քու վրայօք ալ լուր տուր երբեմն. գիտնամ ի՛նչպէս ես ու ի՛նչ կ'ընես:

Ես մնացի ուր որ եմ. հերիք է որ թուչունները գոհ ըլլան(7): — Իրար կը հալածեն երբ ես հոն չըլլամ. երբ վիս տեսնեն՝ կ'անմեղին. գիտեն որ պէտք չէ իրարու չարութիւն ընեն եւ թէ այն է ուզածս: Չայս գիտնալնուն շատ փորձեր կան. վոր օրինակ, երբ մի-

---

(1) Էսաեան: (2) Խաչիկ: (3) Օտեան: Գրիգորի եղբայրներն են Նշան եւ Խաչիկ, վերջինս՝ հայր Երուանդ Օտեանի: (4) Van Zandt, փոքր անուամբ Մառի, Ֆատերագուսան՝ հոլանտական ծագմամբ, ծնած Նիւ-Եորք 1861ին: 1880-ական, նէ յաջողապէս խաղաց Փարիզի Օբեռա-Գոմիքի մէջ «Մինեոն»ը, «Բլօ-էմելի ներուժը» են. եւ ստեղծագործեց «Լաքմէ»ի դերը: (5) Adelina Patti, իտալ. առաջնակարգ Ֆատերագուսան (1843-1919) վոր պատկերովը կենսագրած ենք մեր **1909**ի հատորին մէջ, Գր. Օտեանի հիացիկ տողերուն մէջբերումով:

(6) Օտեանի քոյրերն էին Տիկնայք Իսկուհի Երկանեան, Երանիկ Եազմաճեան եւ Օր. Եւփիմէ Օտեան Թարգմանչուհին: Այս բարեւոհիմ գերդաստանին անդամոց շատերուն պատկերները տե՛ս Ամ. Տարեց. **1921**, էջ 32-36: Երանիկի որդին է վերոգրեալ Կարապետիկը՝ որ պաշտօն ուզեց Պոլսոյ անգլադեսպանատան Թարգման Սանտիսընէն:

(7) Օտեան վանդակի մէջ կը պահէր 16 Թռչնիկներ՝ որոնց կեանքէն շատ սիրուն բաներ կը պատմնակէ իր պատանեակ եղբօրորդւոյն Երուանդի 23 յունիս 1883ին ուղղեալ նամակը, հրատարակուած մեր **1921**ի հատորով (էջ 35):

Ծ. Ամ. Տարեց.

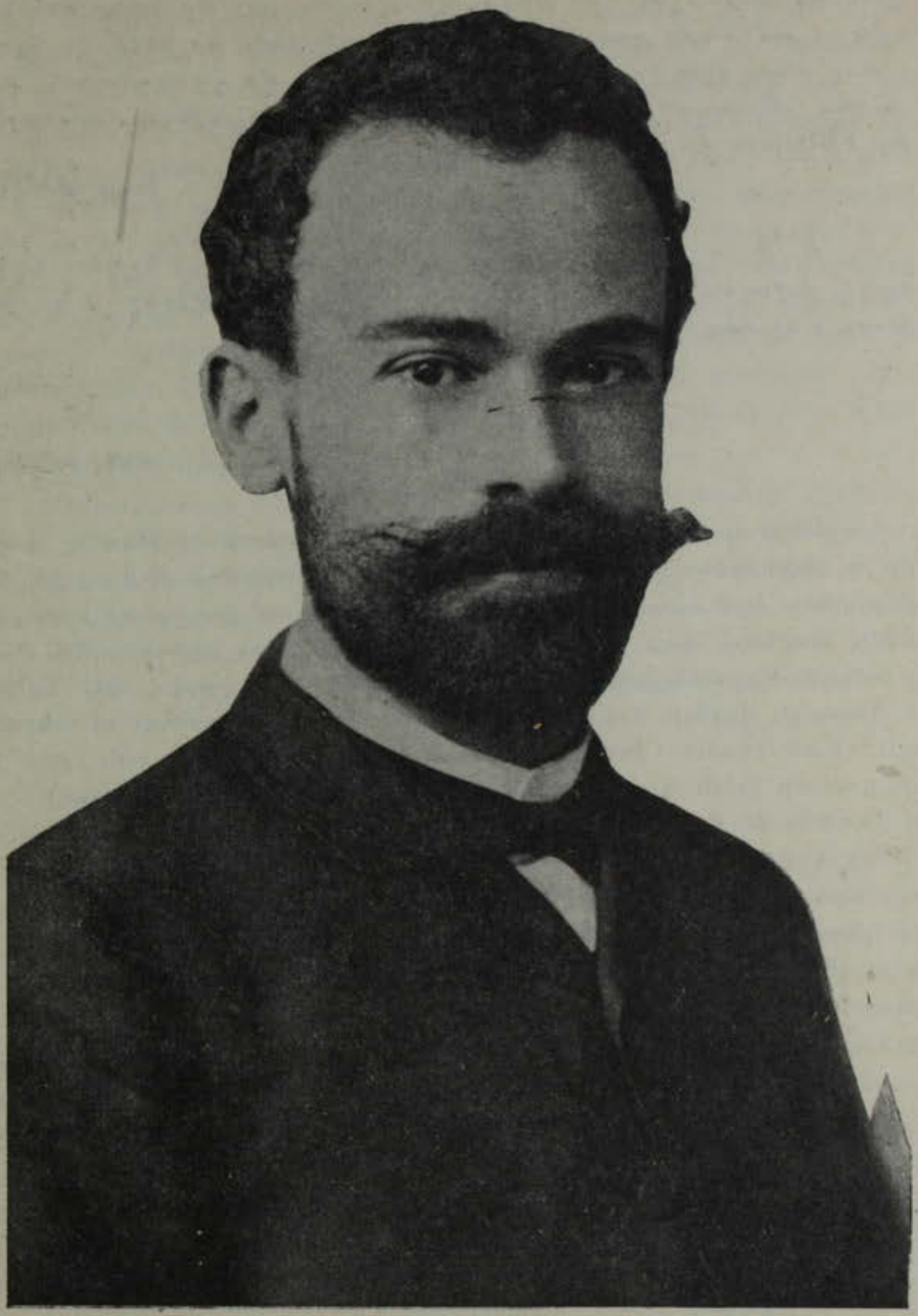

ԵՂԻԱ ՏԵՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ

Այս լուսանկարին ետեւ, որ Լ. Բաշալեանի նուիրուած է, 1893ին իր ձեռքով գրած է. «Հրաշալի՛ պատկեր. այս լուսանկարին տէրն երբեք գոյութիւն ունեցած չէ»:

եւնոյն տեղէ ուտելու համար մին զմիւսը վանէ ու ես այն միջոցին երեւնամ սաստելով՝ կը թողու կ'երթայ ու քիչ մը ետքը նորէն կու գայ ու ամենայն քաղցրութեամբ միւսին քովը կը կծկի եւ կը սկսի ուտել անոր հետ եղբայրաբար: Եթէ լաւ մը հանդարտիմ, եւ կը յուսամ յԱստուած, շատ մը բաներ մտադիր եմ գրելու, որոնց մէկն ալ l'Histoire de ma cage:

Քոյդ ՕՏԵԱՆ

Յ. Գ. — Կրնա՞ս գիտնալ ու գրել ինձ թէ ի՛նչպէս եղեր է որ չէ յաջողեր Հաչիկին ի Մարսիլիա փոխադրութիւնը. ի՞նչ պատճառ, ի՞նչ արգելք:

ՆՈՅՆ

25 յունվար 1884, Բարիզ

Անցեալ օր Ֆրանսիք Սառէին բանախօսութեանը գացեր էի ու ինքնիրեն ըսի. «Մինասիկն որ լսեց, արդեօք ինք ալ չի՞ փորձեր հիմա այս տարազը», եւ կը մտաբերէի որ լաւ պիտի յաջողէիր: Երէկ նամակդ առի, որով իմացայ թէ փորձեր ու յաջողեր ես. միանգամայն Տքգ. Ալանէն ալ առի նամակ ուր կ'ըսէ. «M. Tchéraz a disserté, durant deux heures, dans une langue élevée et vibrante, sur l'histoire des Chinois et des Indous; il a fait voir par son exposition méthodique et la division du sujet qu'il était rompu aux difficultés de l'enseignement et largement familarisé avec les études historiques. M. Tchéraz fait honneur à notre corps pédagogique, car son discours, traduit en français, n'aurait pas été désavoué par tel professeur du Collège de France ou de la Sorbonne. Il est regrettable pour tout le monde que de telles soirées ne soient pas plus fréquentes(1)» *եւն.: — Պատմե՛:*

Շատ շնորհակալ եմ ամանորայ շնորհաւորութեանդդ ու բարեմաղթութեանդդ համար: Բոլոր նամակդ դիս յուզեց: Շատ գոհ պիտի ըլլայի եթէ Տէմիրճիպաշեան իր գեղեցիկ ուղերձն ինձ ղրկէր եւ միայն ինձ, եւ օրագրաց մէջ չհրատարակէր. կ'երեւնայ թէ

---

(1) «Պ. Չերազ 2 ժամ ճառախօսեց, վսեմ ու ճրճռուն լեզուով մը, Չինաց ու Հնդիկներուն պատմութեան վրայ. իր մեթոտիկ նկարագրութեամբ ու նիւթին բաժանումով ցոյց տուաւ Թէ, քաջապէս վարժ էր դասախօսութեան դժուարութեանց ու մեծապէս ընտելացած պատմ. ուսումնասիրութեանց: Պ. Չերազ պատիւ կը բերէ մեր ուսուցչական մարմնոյն, որովհետեւ եթէ իր բանախօսութիւնը Ֆրանսերէնի Թարգմանուէր՝ Գոլէժ որ Ֆրանսի կամ Սորպոնի այս կամ այն ուսուցչապետին հաւանութեան պիտի արժանանար: Ամէնուն համար ցաւալի է որ նման երեկոյթներ աւելի յաճախադէպ չեն»:

չի հաւատար որ իրաւցընէ անհաճոյ ըլլայ ինձ օրագրաց մէջ բան տեսնել իմ վրաս գրուած. եթէ գիտնար թէ ո՛րչափ պղջացած եմ նոյն իսկ Վահրամ(1) անունով անուանս յեղյեղելուն որ պատճառ տուի. եւ սակայն գիտնալ իսկ կը թուի հոգւոյ վիճակս այսօր. զի եթէ իր երեւակայութեան բոցերուն մէջէն կը նայի անցեալս եւ փառաւոր ու լուսաւոր կը տեսնէ զայն, այլ թէ ըներկայս լաւ զգացած կը տեսնուի իր սրտայոյզ տողերուն մէջ. կարծես թէ այդքովը տեսած ըլլայ ամէն բան, եւ թուչուններս ալ կը տեսնէ հեռուէն ու կը գուրգուրայ վրանին. այն շատ հաճոյ եղաւ ինձ: Ամերիկացի օրիորդը(2) գրքի մը մէջ կարդացեր ու ինծի ղրկեր էր հետեւեալ տողերը. « L'oiseau est l'emblème de tout ce qui monte au ciel : le rire, le chœur, le regard, la prière. Les bêtes qui marchent nous enseignent les devoirs de ce monde. Les oiseaux nous font lever la tête et penser à l'autre(3) »:

Երկրագունտի դեկտ.ի թիւը չատի, որով չկարգացի հնախուզական յօդուածդ. կ՛ուզէի կարդալ, ինչպէս նաեւ շատ կը փափաքիմ կարդալ բանախօսութիւնդ. եթէ գրած ես՝ ղրկէ՛ ինձ: — Ս. Պատրիարքին աչքը կը համբուրեմ. չգիտեմ ինչո՛ւ քնաւ չի յիշեր զիս: Եթէ Պոլիս ըլլայի, ազգը համոզելու կարօտութիւն չկայ կարծեմ, բայց զինքը կը համոզէի որ ընդունի զկաթողիկոսութիւն:

Ֆոյդ Օտեանն

1 մայիս 1884, Բարիզ

Իրաւունք ունիս արտասուելու մեզի հետ եւ իրաւունք ունէիր իբրեւ երկրորդ մայր նկատելու մեր մայրապատիւ մեծ քոյրը, զի նա ալ կը սիրէ քեզ, ինչպէս մենք ամենքս կը սիրէինք. չգիտեմ մեծ խոիր կը դնէ՞ր արդեօք ընդ քեզ եւ ընդ զաւակունս իւր: Եւ ահա ասոր համար նամակդ սիոփանք մ՛եղաւ ինծի: Համբերութեան հրեշտակ կ՛անուանես նա որ համբերեց քառասուն տարի, որ առջի օրէն քամեր էր ցաւոց ու դառնութեան բաժակը: Հազիւ սէրոնսիրտը փչեր էր սրտին երեսին, եւ խորշակը փչեց ետեւէն ու տապ օրին յաջորդեց թխպաշոճ երեկոն: Ի՛նչ փոյթ. մեր հաւատքն այն է որ այս աշխարհէն պիտի անցնինք միայն, ու բան մը չի կրնար քեցել մեր ակնկալութիւնքն ու նայուածքը այն տեսարանէն զոր կ՛ընծայէ գի-

---

(1) Գր. կեղծանուն Գրիգոր Օտեանի՝ իր կամաւոր աքսորականի շրջանին: (2) Օտեանի բնակակից: (3) «Թռչունը խորհրդանշան է դէպ երկինք բարձրացող ամէն բաներու — ճիճաղ, խմբերգ, նայուածք, աղօթք: Քալող անասունները մեզի կը սորվեցնեն այս աշխարհի պարտականութիւնները: Թռչունները մեր գլուխները վեր բարձրացնել ու խորհիլ կու տան միւս աշխարհին» :

շերը անթիւ լուսոյ աշխարհաց՝ վկայ եւ առհաւատչեայ անհունութեան ու յաւիտենականութեան:

Բոյդ Օտեան

12 յունիս 1884, Բարիզ

Էֆթիկը «Աբբայ Բօնսթանթէն»ը թարգմանեց. այս վէպը սիրուն անուշ վէպ մըն է. Էֆթիկն ալ շատ սիրուն թարգմաներ է պայն. ես ալ իմ կողմէս օգնեցի քիչ մը բառերու համար, այսինքն բառարաններու մէջ չգտնուած բառերու համար. երկու երեք հատ մխայն շինել պարտաւորեցայ, մխանները լեզուին մէջէն քաղեցի: Մեր մէջ բառ կամ մանաւանդ ածական շատ նշանակութիւննին ճըշդուած չէ. խառնիխուռն կը գործածուին, մինչդեռ կրնան յատկանալ. charmant, délicieux, ravissant, admirable եւն. ասոնք ամէնը մխեւնոյն բանը չեն. այսպէս պէտք է ըլլայ հայերէնին մէջ ալ: Թերեւս այս մասին ալ օգտակար համարուի այս թարգմանութիւնը: Էֆթիկին գրեցի որ տըպել տայ պայն, բայց ոչ օրագրի մէջ. վէպ սիրողները աւելի սիրուն բան չեն կրնար գտնել կարդալու համար. եւ այս վէպը մարդուս սիրտը կը պաղշկեցնէ. բայց աւելի բերան ոչ ոք տպագրիչ յանձնառու եղեր է՝ շահն ու վնասը վրան առնելով: Հիմա գտեր են մէկը: Կ'ապաչեմ որ այս հաղորդութիւս տպագրիչին հետ մէյ մը դու ալ տեսնուիս ու լաւ մը խոսիս հետը ու հասկցնես որ պէտք է տպագրութիւնը շնորհքով ըլլայ, մաքուր թուղթով եւ գիրերով եւ անսխալ: Էֆթիկը մեծ խնամով պիտի նայի épreuveներուն: Բեզի այս ձանձրութիւնը կու տամ, զի մեր տունէն ես եւ զի թարգմանութիւնն արժանի կը գտնեմ, կատարեալ ճշդութեամբ, կատարեալ հայախօսութեամբ եւ պարզութեանը մէջ ազուոր, ինչպէս է բնագիրն ալ:

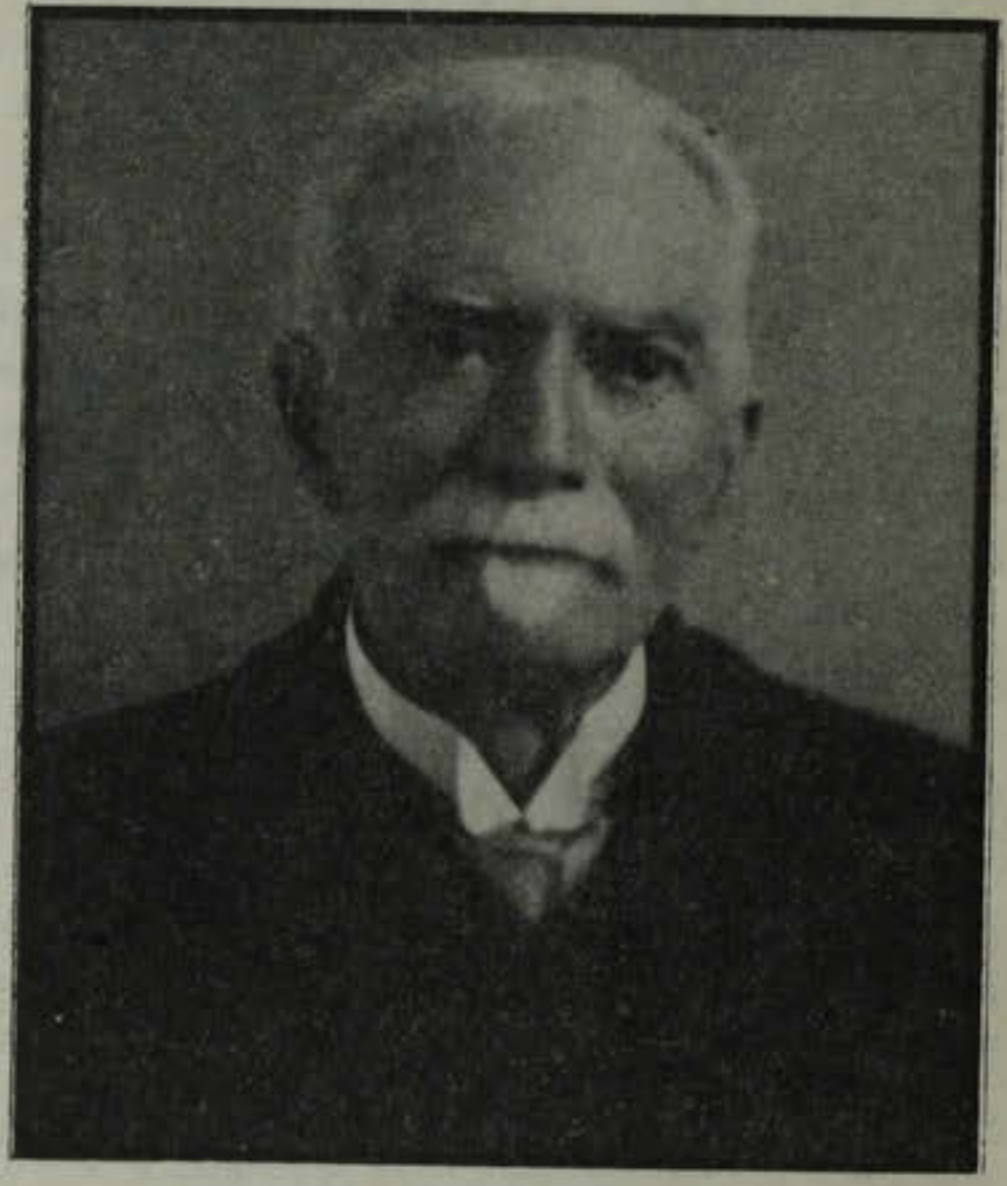

Մինաս Ջերազ (1928)

Ըթէ դիպուածով կաթուղիկոսը երթալու ըլլայ Էջմիածին՝ պիտի չերթա՛ս դուն ալ հետ. ի՛նչ է միտքդ. լաւ չը՛լլար մի արդեօք:

Ֆոյդ ՕՏԵԱՆ

6 դեկտ. 1884, Բարիզ

Այս օրերս Ֆրանսայի ձեմարանին երեք նոր անդամ ընտրուեցան. համբաւաւոր պատմագիր Մինեէին տեղ՝ ուրիշ համբաւեալ պատմագիր մը, Տիւրիւի. գիտնականաց մեծին՝ ժան Պաթիսթ Տիւմային տեղ՝ ուրիշ մեծ գիտուն մը, ժօզէֆ Պէրթրան. եւ նշանաւոր գրագէտի մը, կոմս տ'Օսոնվիլի տեղ՝ Լիւսովիք Շալէվի, «Աբբայ Քոնսթանթէն» անուն վէպին հեղինակը: Ուրիշ գոյծեր ալ ունի Լիւսովիք Շալէվի, մանաւանդ չատ սիրուն ու հաճելի Թատերգութիւններ. բայց այն գործը որուն համար Բարիզի Ակադեմիան զինք անմահանալու արժանի դատեց՝ «Աբբայ Քոնսթանթէն» վէպն է: Լսած ենք թէ ազգային օրիորդ մը այս վէպը Թարգմանած է բնագրին արժանի ոճով. լսած ենք թէ Թարգմանութիւնն եղբայրը յառաջաբան մը գրած է որ գրքին արժանեաց Էական մասունքն ի վեր կը հանէ. թէ գործն արդէն տպագրութեան յանձնուած է: Կը յիշենք նաեւ թէ ասկէ երկու տարի առաջ Մասիսի մէջ վաւերաւ ստորագրութեամբ հրատարակված Թղթակցութիւն մը, Շալէվիի այս գործին համար «բոլոր խունկ է եւ հալուէ» ըսած էր:

Ներփակեալ տողերը կ'աղաչեմ որ օրագրի մը մէջ դնել տաս, réclame *մը կ'ըլլայ «Աբբա Քոնսթանթէն»ին:*

Քու լուրերդ կ'առնեմ երբեմն ընտանեաց նամակներով. այսպէս վերջերս իմացայ թէ շատ վշտացեալ ես եղեր մեր բարեգործ ու մեծագործ պատրիարքին մահուանէն ի վեր. հարկա՛ւ: Այնպիսի կեանքեր կան որոնք զկնի մահուան ալ կը բեղմնաւորին, եթէ գիտցուն սիրել եւ մեծարոյ պահել. նա մանաւանդ անոնանանելի, անքննադատելի, անբռնաբարելի՝ անոնց յիշատակը: Յետոնց երեւակայութեանը մէջ ո՛րչափ մեծնան՝ այնչափ աղէկ է. եւ ահա այսպէս շինուած են légendeները: *Այս* légendeները *պատմական դեր խաղացած են դարէ ի դար. այսպէս է մեր Հայկը: Բայց մեր գիտունները ոչ այլով իւիք ի յայտ եկան մինչեւ հիմա քան աւրելով կործանելով ինչ որ ազգին հոգին կառուցած էր ներշընչարան սերընդոց: Ըսողներ կան թէ Կիյոմ Թէլին պատմութիւնը առասպել մըն է. թերեւս Սիւիսները այսօր պէտք չունին հաւտալու այդ առասպելին: Լամառթին Սիւիսերուն նմանցուցեր է մեզ. ո՛րչափ նման են իրարու նաեւ երկու լայնալիճ աղեղնաւորքն՝ Հայկն ու Կիյոմ Թէլ: Մ'ըսեն թէ մենք Հայքս Հայկին պէտք ունինք միշտ:*

Արդ ի՛նչ կ'ուզեմ Ներսէսին համար. կ'ուզեմ որ ազգին հիացումն ու սէրն ու երախտագիտութիւնը լուսոյ պսակ մը յօրինէ անոր

շուրջը եւ այդ պատկին, այդ լուսին, մէջէն տեսնէ միշտ անոր անձնաւորութիւնը: Կ'ուզեմ որ օրինակ հանդիսանայ, դիւշակ ըլլայ, նշանաբան ազգին: Եւ ասոր համար կ'ուզեմ որ նուիրական ըլլայ:
— Ամերիկացւոց համար կ'ըսեն որ երբ ծանր, հանդիսաւոր պարագայի մը մէջ կը գտնուին, կը հարցնեն եղեր իւրովի. «Եթէ Վաշինկթըն կեդրոնի ըլլար, ի՞նչ կ'ընէր արդեօք», եւ ըրածէն ընելիքը գուշակելով՝ զայն կ'ընեն: Լաւ կ'ըլլայ որ այսպէս ընենք մենք ալ Հայքս: Բայց ես մինչեւ հիմա արժանի բան մը չտեսայ հրատարակուած Ներսէսին վրայ:

Իմ պատրիարքութեան քանտիտաս է Մատթէոս Իզմիրլեան, եւ կաթուղիկոսութեան քանտիտաս՝ Խրիմեան:

Գոյդ Օտեան

3. Գ. — Եթէ ինձ գրելու ըլլաս՝ առ Միսիւ Կիւզէլ ղրկէ նամակդ, այսինքն նամակդ կնքեալ դիր պահարանի մը մէջ որուն վրայ կը գրես Մ. Կիւզէլին անունն ու հասցէն:

Նոյն

(անթուական), Բարիզ

Աւասիկ գրութիւն մը ներփակեալ. տի՛ն բան. հասկցի՛ր թէ նոր բան կրնա՞մ մի գրել այս միջոցիս. վաճառէ՛ զայն Մասիսին քանիի որ կրնաս եւ գինը վճարէ քոջա՝ Երանիկ հանըմին: Կ'աղաչեմ, անսխալ, եւ թուականն ալ ներքեւը հանդերձ ստորագրութեամբ: — Հրանտին ըսէ՛ թէ նեղացած ըլլալուս համար չէ որ չպատասխանեցի դեռ իր ազնիւ նամակաց, այլ չկրնալուս համար:

Ինչո՞ւ կը ստորագրես ինձ չնորհիապարտ. ես քեզի բնաւ շնորհ մը չեմ ըրած. ընդհակառակն: Ընդհակ սիրած եմ շատ ու կը սիրեմ. շա՛տ տխուր բան: Մէյ մ'ալ ի մանկութենէդ նախատեսած եմ ապագայ մարդը. այս ալ դատողութեանս պատիւ կ'ընէ. այնքան: Մէյ մ'ալ չնորհիապարտ մի՛ ստորագրեր, կը նեղանամ:

Գոյդ Օտեան

25 փետր. 1885, Բարիզ, 15, Place de la République

Էֆթիկը կը գրէ ինձ թէ ա՛լ աւարտած է «Աբբա Գօնսթանթէն»ի տպագրութիւնը. մնացեր է յառաջաբանը զոր սրբագրել յանձն առած ես ի սէր իմ: — Մէկ քանի տպեալ տետրակներն որ ղրկեր էր ինձ՝ կը պարունակէին սխալներ որոնց համանք խոշոր (կ'երեւնայ թէ քու ոճովդ գրել կըսկսիմ կոր). այս ի՞նչ է այս մեր տպագրութեան վիճակը. Մե՞ղք չէ այն գեղեցիկ, այն աննման թարգմանութեան որ տպագրական սխալներով եղծուի այսպէս: Իրաւ է որ Շէքսպիրին գործքերը շատ աւելի մեծ ու անհեթեթ սխալնե-

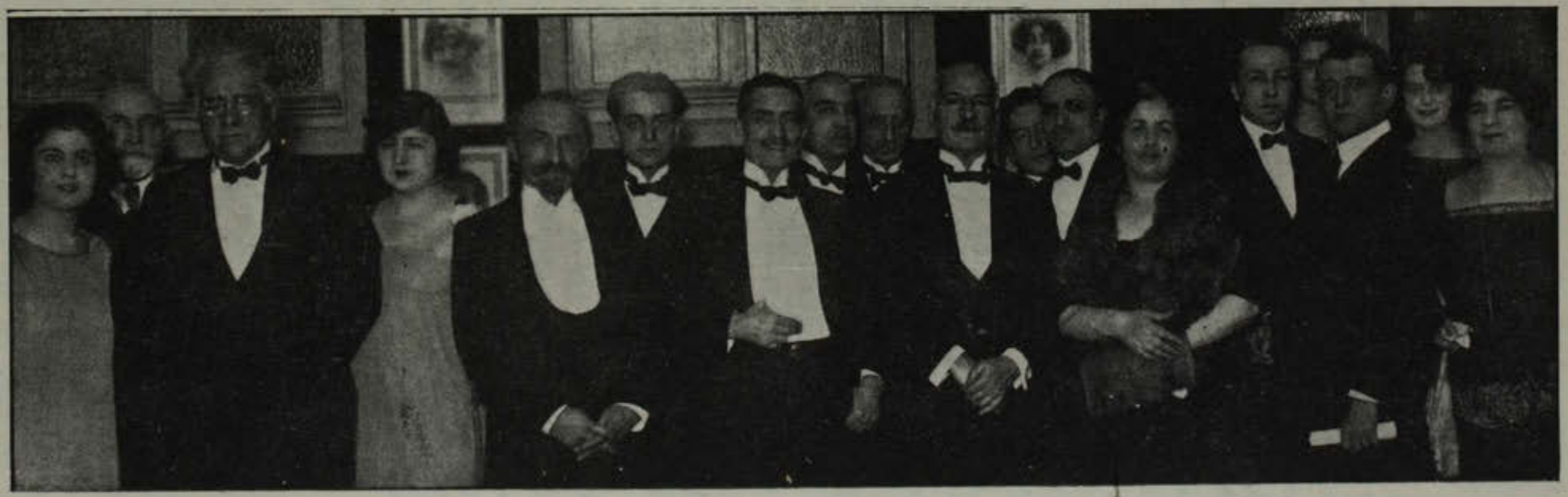

Լուսանկար « Ֆէպիւս »

Ա. Զօպանեանի Յոբելեանը, փարիզի մէջ : Ձախէն աջ. — Երգչուհի Օր. Հայկանոյշ Թորոսեան, Կ. Յ. Բասմաջեան, Շիրվանզադէ, դերասանուհի Էլիզ Գովան, Յոբելեարը, երաժիշտ Ա. Պարթեւեան, Միհրան Երամ, Վ. Մեսրոպեան, Վ. Եսայեան, Լ. Բաշալեան, X, X, Տիկ. Զապէլ Եսայեան, Տ. Ալեքսանեան, Գ. Միքայէլեան, X, Օր. Մարգարիտ Բաբայեան :

րով տպագրուած են ժամանակին, այնքան անկատար է եղեր տպագրական արուեստը. բայց Շէքսպի՛ր. կրնա՛յ ին մի տպագրական սխալները աղաւաղել ինչ որ հզօր նկարագիրք կան, ինչ որ կորովի մտածուքիւնք, ինչ որ սխրալի զգացմունք, ինչ որ մեծուքիւն, ինչ որ վսեմուքիւն կայ. նոյն իսկ ինք ալ այնքան ջանք ըրած է աղաւաղելու եւ չէ կրցած, իր խոշոր խոշոր կատակաբանուքիւններովը, իր ցոփ ու անհեթեթ բառի խաղերովը. իր անդրալի երկայնաբանուքիւններովը, անհամ շաղակրատուքիւններովը. անանկ որ կարծես թէ (մեղայ մեղայ) չէօրլիք մըն է ուր չէօրչէն աւելի մարգարիտ կայ, այլ ի՛նչ մարգարիտներ, ի՛նչ գոհարներ, որոնց ի վէգ չեն գար ո՛չ Հինտիստանի, ո՛չ régence ի գոհարները: Շէքսպի՛ր, մենք Շէքսպիր չենք, բարեկամ. մենք պէտք ունինք շեշտին, բուքին, ատորակէտին, որ գոնէ պայծառ հասկցուի գրածնիս. այն ալ չըլլայ, ի՛նչ կը ծիծայ:

Կը յուսամ որ ուշադրուքեամբ կը կարդաս այս թարգմանուքիւնը. շատ բառեր կան որ նոր կրնան թուիլ եւ որ մի միայն լեզուին մէջէն քաղուած են, գաղղիերէնին համապատասխանող ճիշդ նշանակուքեամբ, զոր օրինակ ոտնկայ valet de pied եւն. եթէ ձայնն ալ գաղղիերէն բառին նմաներ է, այն լաւ եւս եղեր է, gamin կոտակ, trotter դռռթիլ եւն.: Իմ մտնակցուքիւնս այս բառերուն համար է միայն. ոճն որ ընտիր է՝ նոյն Էֆթիկիենն է: Եւ քանի՛ հատատարիմ բնագրին բառերն ու բացատրուքիւնքը, ի բաց առեալ թերեւս սիրտը կտնակը ծեծելով բացատրուքիւնը ու մէյ մ՚ալ մազկռինչ բառը, որ քիչ մը կը հեռանան, քիչ: Այլ ինչո՞ւ մազկռինչ չը նշանակէ délire: Ինչ եւ իցէ, կը պնդեմ առ վրայ, պարզուքիւն, ճըշդուքիւն, հաւատարմուքիւն ու միանգամայն բնականուքիւն, գեղեցկուքիւն: Կարծես թէ հայերէն գրուած է վէպը ի բնէ: Հայրս գոնէ յիշատակարան մ՚ունեցաւ: Պէտք ունէ՞ր արդեօք: Ի՞նչ է յիշատակն յաշխարհի ուր ամէն բան ի կորուստ պիտի մատնուի:

Մասին որ հրատարակեր էր յօդուածս՝ չտեսայ. կ՚երեւնայ թէ անոր մէջ ալ սխալներ կան եղեր: Ըսեր է որ յաւաջաբանին մէջ ալ պիտի ըլլան: Թո՛ղ ըլլան: Իսկ այն յօդուածը հրատարակուքեան տալուս մի միայն պատճառը դիտե՞ս ի՛նչ էր. յաջողեցա՛ր մի:

Ֆոյդ Օտեան

Յ. Գ. — Այս առաու կարդացի Ժէլիքս Բիայի դատաստանը Զօլայի դպրոցին, naturalismeի համ réalismeի վրայ. գիտես որ Բիա հին յեղափոխական մըն է, կատաղի, այլ եւ մեծ գրագէտ մը: Օր մը թերեւս պիտի պարտաւորիս հարուածել այդ գրական մոլորուքիւնը որ իբրեւ նոր բան մեր երիտասարդաց մէջ ալ կողմնակիցներ ունի արդէն համ ունենայ թերեւս: Աւասիկ Բիայի խօսքերէն երկուքը որ կը համաձայնին իր դատաստանը. «Je ne pense pas qu'il faille étaler le fumier de la société, ce qui nous ravale au-dessous

du chat qui, lui du moins, cache ses ordures». *Եւ* «Dans la nature, il y a autre chose à étudier que le ventre et le bas-ventre; il y a le cœur et l'esprit(*)»:

ՆՈՅՆ

26 Հոկտ. 1885, Բարիզ

Կը յիշե՞ս, շատ տարի կայ, կու գայիր մէկ-երկու օր մեր տունը կը մնայիր եւ ապա առաւօտ մը բալթօդ հագած պատրաստուած՝ մնաս բարով ըսելու կ'ելլայիր, Աստղիւղ կամ Քատըքէօյ երթալու համար, եւ ես հրաման չէի տար ու կեցիր կ'ըսէի, կը կենայիր: Հիմա ալ հրաման չեմ տար որ մեռնիս ու ձգես երթաս: Երիտասարդութիւն ունիս, կորով ունիս, պէտք է յաղթես նօթութեան ալ, չարութեան ալ, հիւանդութեան ալ: Մեռնելու պաշտօնը քեզի չի վերաբերիր: Չուկ որսա՛, ձուկ որսա՛(**): «Հիւանդութեանս միջոցին, կ'ըսես, Օտեան եւ Էսաեան գերդաստաններուն կողմէ տեսած համակրանքս մեծապէս սփոփեց զիս»: Օտեան գերդաստա՛ն. մնա՞ց մի. կմախք թերեւս: Վէրգիլիոսին տողերը միտքս կու գան, զի Վէրգիլիոս ու Տանթէ կը կարդամ հիմա. երկուքին մէջ ալ դժոխք կայ:

Եղեաք երբեմն, եղի երբեմն իղիոն,
Եղին Տեւկրեանց երբեմն փառք, ոչ եւս գոն:

Կը գրէին ինձ, կը գրէին ամէն անգամ, խեղճ Նշան աղան ու Էֆթիկը:

Եղիան ալ հիւանդ. քու հիւանդութիւնդ ունի, կ'ըսես, նա ալ. Տօքթէօր Սիմոնը կը նայի եղեր. գիտե՞ս որ քաջ բժի՛շկ է. ինձ այս օրերս մեծ բժիշկ բերին հոս, նոյն դեղերը տուաւ ինձ եւ նոյն բաներն ըսաւ ինչ որ Տօքթէօր Սիմոն: — Երկուքնիդ ալ պէտք չէ մեռնիք, ո՛չ դուն, ոչ Եղիան:

Նամակիդ մէկ պարբերութեանը պատասխանելով կ'ըսեմ ես ալ վ. Իւկօն կրկնելով քեզի հետ. «Et s'il n'en reste qu'un, soyez celui-là»! Եւ ուրիշ շատ մը բաներու վրայէն կ'անցնիմ, քեզի հետ միեւնոյն նոզկանքն զգալով:

Հրանտը կը տեսնե՞ս. Անայութեան Անտուկներու վրայ յօդուածծ մը գրեր էր, շատ հաւնեցայ: Բանի մըն ալ հաւնեցայ ու յուզուեցայ. Միտաթ Բաշային յիշատակութիւնը ըրեր է, եւ այդ յիշա-

---

(*) «Ջեմ կարծեր որ ընկերութեան աղբակոյտը մէջտեղ հանելու պէտք ըլլայ. առով՝ կատուէ՛ն ալ վար պիտի մնայինք որ գոնէ կը ճաճիէ իր մընաուութիւնը». եւ «Բնութեան մէջ, փորն ու փորէն վարինը չկայ միայն ուսումնասիրելիք. սիրտն ու միտքը կայ»:

(**) Ջերազ գրած էր Օտեանի, Թէ մերթ ձկնորսութեան կ'երթար ի Ֆէնէր-պաղչէ:

Ծ. Ամ. Տարեց.

տակութիւնը ըստ ինքեան գովեստ մըն է: Միտաթ Բաշան գովելու համար քիչ մը քաջութիւն պէտք է այսօր. իր մնացած բարեկամին անտարբեր չի կրնար ըլլալ այդ քաջութիւնը:

Էսաեան Յոհաննէս աղան, ազնիւ Տիկինն ու աղջիկը քանիցս եկան զիս տեսնել, զի դժբախտաբար ես չէի կրնար թողուլ սենեակս: Ի՛նչ անուշ կին մըն է Տիկինը, եւ ո՛րչափ vive et intelligente Նուարդը: Վերջին սփոփանքս ալասոնց տեսութիւնն եղաւ ինձ:

Ոեթիկը տեսած ունի՞ս մի. ի՛նչ տոկալի բան է խաւարն որ կ՛իջնայ իմացականութեան մը մէջ:

Ձայներն սկսան բարձրանալ փողոցին մէջ, թուչուններս ալ արթնցան. ուզեցի անմեղութեամբ ու երանութեամբ շրջապատուիլ՝ ո՛չ անմեղ են, ոչ երջանիկ՝ այս թեւաւոր արարածները: Երանի՛ թէ թեւեր չունենայինք մենք ալ, այսինքն երեւակայութիւն. կամ թէ միայն երեւակայութիւն ըլլայինք:

Այսքան բան գրած ես, Ըղիան յակճիւս կայ ամէն տողիդ, ամէն բառիդ. ես խօսք մը միայն շատ հաւնած ու մտքիս մէջ պահած եմ, իբրեւ գերագոյն բացատրութիւն ամենայնի. «Երանի՛ ձեզ, քարեր»:

Քոյդ Օսեան

8 ապրիլ 1886, Բարիզ 4, Rue Balzac

Անյողդողդ կամք, աներկեւան սիրտ, անդրդուելի միտք, կըրքի մարդ, գործողութեան մարդ, կռուոյ մարդ, լեզուանի ու գրէթէ ճարտասան, յանձնապաստան, որպիսի ոմն չեմ ես տեսած. անքթիթ ակնկառուցյց իւր դէմ եդեալ նպատակին, ամէն միջոց կը գործածէր անոր հասնելու համար. չեմ գիտեր թէ կը նախընտրէր արդեօք լաւը. բայց լաւն այն էր իրեն համար որ իր նպատակին հասցընէր ուր կ՛ընթանար անձին բոլոր թափովը եւ իւր կրից բոլոր սաստկութեամբը: Ամէն տեսակ յանդգնութիւն ունէր, այլ անկեղծութիւն ունէր արդեօք. չեմ ըսեր թէ չունէր ազգային ղգացում, բայց ամէն բանէ վեր իր կիրքն ունէր, եւ իւր կրքին ու իւր գաղին ծառայելու համար՝ ազգը կը ծախէր: Ձէ՛, Էնֆիէճեանին տապանին վրայ պէտք չէ քանդակել Վիրգիլիոսին տողը.

Այլ հայրենեացըն սէր անդ գեր ի վերոյ:

Ուրախ եմ վիճակիդ բարւոքումն իմանալով. նամակդ ինձ մխիթարութիւն եղաւ կարդալ. սիրելիքս ի Պօլիս ամէն թղթակցութիւն դադրեցուցած էին ինձ հետ հիւանդութեանս ժամանակ, հիւանդութիւնս որ դեռ կը տեւէ ու մարմնով ալ զիս կը չարչարէ. Աստուծոյ կամքը օրհնեա՛լ ըլլայ: — Մի՛ ինէ երկար նամակ սպասեր, ոչ ալ յաճախ, կարծեմ. այլ դու գրէ ինձ որչափ կրնաս եւ քու լուրերդ տուր: Յուսամ որ ա՛լ անընդհատ շարունակէ առողջութիւնդ

կազդուրեալ. երիտասարդաց առողջութիւն, ծերոց ժամ առաջ դերեզմանն:

Անցեալ շաբթու Էֆթիկը ղրկեց քեզի «Զատիկ»ը, մանր մունր սրբագրութեամբք անցեալ տարուան վրայ: Այս տարի պիտի չծախես, այլ մխայն պիտի տաս ի տպագրութիւն ո՛ր թերթին կամ տետրին որ կ՛ուզես, մխայն թէ ԱՆՍԽԱԼ տպուի: Անտարակոյս յաւակնութեան ցոյց մըն է այս իմ կողմէս այսքան պնդել որ անսխալ տպուին գրածներս. հիւանդութիւն է:

Ֆոյդ ՕՏԵԱՆ

14 սեպտ. 1886, Բարիզ, 55, Rue d'Auteuil

Սիրով ու շնորհակալութեամբ առի կարդացի նամակդ: Բոլոր գրածներուդ համար շնորհակալ եմ, մանաւանդ սիրոյդ համար, հաստատ եւ անայլայլելի սիրոյդ համար. մեծ ինչ է այս անայլայլելի հանգամանք եւ սակաւագիւտ. երկարատեւ դժբախտութեան վրայ աւելցուր երկարատեւ հիւանդութիւն մը, շատ դժար է որ չպարտասին չթուլնան ամէն սէր ու անձնուիրումունք, նոյն իսկ գթութիւն: Շնորհակալ եմ նաեւ քու վրադ տուած տեղեկութեանցդ համար, եւ ուրախ ընդ ապաքինութիւնդ: Այս մանաւանդ ցանկալի եւ սիրելի է ինձ եւ ցանկալի պէտք է ըլլայ ամէնուն: Ահա նորէն կը սկսիս ազգօգուտ աշխատութիւնքդ: Յոյսս մեծ է, գրածներուդ նայելով, այդ Կեդրոնական կամ Ներսէսեան վարժարանին վրայ: Օրհնեալ ըլլան որք կ՛աշխատին. օրհնեալ՝ Ներսէսեանը որ ամէն զոհողութիւն յանձն առնելով արնեցաւ կ՛ըսես:

Պարտէզը շագանակի ծառին ներքեւ նստած կը գրեմ այս նամակս. ամէն առտու կանուխ, այս պայծառ ու տաք օրերով, հոս կ՛ինջնամ կը տեղաւորուիմ եւ կը մնամ մինչեւ երեկոյ, հոս ընելով նաեւ նախաճաշս, ուր - ին ամիս չորս պատի մէջ մնալէս ետքը: Ահա բարելաւութիւնս: Ոչ եւս կը չարչարուիմ, այլ միշտ կը նեղուիմ գիշերները: Կ՛ուտեմ, կը կարգամ, կը գրեմ: Զկային առանք: Բայց չեմ կրնար դեռ ելլալ ինջնալ, երթալ գալ: Չեմ կրնար խօսակցութեան բռնուիլ. ձայնս կը նուազի, շունչս կը բռնուի, եւ կը պարտաւորիմ յանկարծ լռելու. այս՝ երբ քիչ մը animé կամ intéressant խօսակցութիւն մը ըլլայ: — Եթէ այսօրուան վիճակիս գարնան սիրացած ըլլայի. շատ յուսալի կ՛ըլլար եթէ ոչ բոլորովին բժշկութիւն՝ գէթ մեծ բարելաւութիւն եւ առողջութիւն. այլ ահա ձմեռը կը յառաջանայ... ամէն բան աչքս առած եմ, միայն թէ ուրեցքներս որ հիմա շատ նուազած են՝ նորէն չսաստկանային. անտանելի չարչարանք է այն, եւ միայն մտածելն անգամ չարչարանք մըն է:

Ինձ գրէ՛ յաճախ, իմ սիրելի բարեկամս. ուրիշ մխիթարութիւն, ուրիշ քաղցրութիւն չունիմ. եւ չեմ կրնար պահանջել ամէն

բարեկամներէս ալ որ գրեն ինծի: Մինչեւ հիմա քենէ ալ չպահանջեցի այսօրինակ. ասկէ ետքը կը պահանջեմ:

Եղիայինն մէկ գրածին կամ ձառին մէջ տեսայ որ Ներսէս Սրբազան 6000 լիրա ձգեր է եղեր. իրա՞ւ է մի: Գրէ՛ ինձ այս մասին: — Զգուշութիւնը ձեռքէ մի՛ ձգեր եւ առողջացիր բոլորովին ժամ մը առաջ, կ՛աղաչեմ:

Ֆոյդ Օտեան

ՈՍՏԱՅՆԱՆԿ ՄԱՄՈՒԿԸ

Մանիֆաեստաթիներուս

Շամար անհամար
Շրթաշքին մէջ Տեառն՝
Անհամար համար
Դուն հրաշք մ'ես ամառն:

Է՛ մանրիկ մամուկ,
Ծոցը ոստերուն՝
Որպիսի՛ փափուկ
Թելերովքդ երերուն՝

Ձու փոքրիկ աշխարհիդ
Պարզես մեծին դէմ,
Որ միշտ յաւէտ ւ՛արդ
Շրաշակերտն է բեմ՝

Մեզ ամէն էից
Նիւթ հոգի բոցեղ,
Եւ հանճար անբիծ
Պարգեւելով զեղ:

Տրնօրէ՛նդ, որ մարդն
Շանուէիդ խաթուն՝
Ձեռքովդ թելարարդ (*)
Ըրիր իմաստուն.

Այդ ձեռքերուդ յետ՝
Վե՛հ ձեռք Արարչին
Նրշողեն յաւէտ
Գործովդ ա՛լ չնչին:

Բայց վա՛յ այն ձեռքին
Որ քեզ աւրեցին,
Բի՛ւր վայ եւ մարդուն,
Աւրող մարդն համբուն...:

Սկիւտար, 1910 (անտիպ) Յ. Գ. ՄՐՄԸՐԵԱՆ

(*) Կ'աւանդուի թէ մարդիկ մամուկէն տրված են ոստայնանկութիւնը:
Յ. Գ. Մ.

Բազմահիմուտ ըլլալը գիտութիւն չէ, ինչպէս առաղծի չեղջակոյսը չինուածք մը չէ:

***

ՅՈ՛ՅՍ...

Որչա՛փ մեծ է զօրութիւնդ, որչա՛փ կարող է ազդեցութիւնդ, որչա՛փ արագ է արդիւնաւորութիւնդ, մանաւանդ երբ կը ծագիս խոր տառապանաց մէջ ընկղմած եւ ճնշուած աչքերու հանդէպ, ինչպէս աղջամղջային խաւարին մէջ յանկարծ շողացող լուսոյ նշոյլ մը:

Ահագին եւ անպատմելի դարձան մեր վերջին տառապանքները, որչափ ոչ մեզմէ առաջուան սերունդները կրեցին, եւ դուցէ մեզմէ ետքի սերունդներն ալ պիտի չկրեն:

Լուսացնցուղ ճառագայթ մը կը ցոլայ Արարատի ստորոտէն, որուն գագաթէն վեր ճառագայթեց երբեմն փոթորիկներու դադարման նշանակ բազմագունի

Մայր Աթոռ Օրմանեան՝ մահուան անկողնում
(19 նոյեմբեր 1918)

կամարը, ծածանող ծիածանը:

Ազատ եւ անկախ եւ ինքն ինքեան բաւական Հայաստանի կազմութեան սկզբնաւորութիւնը լսեցինք եւ տեսանք, եւ յուսոյ զօրութեամբ ամէն երջանկութիւն, կատարեալ բարօրութիւն, աննիւթ զարգացումն, մշտատեւ կացութիւն, պատուհասին մխիթարնիս:

Սակայն դեռ աշխարհս խաղաղացած չէ, դեռ բուռն զօրութիւններ ընդդիմամարտ կը մրցին, դեռ անընկճելի կամքեր իրենց նպատակէն չե՛ն հրաժարիր, դեռ վերապահեալ տեսութիւններ գաղտնիքներ կը ծրարեն, դեռ ապագային վերջին խօսքը չէ՛ հնչած, դեռ վճռական կացութեան յառակագիծը չէ՛ ձեւուած:

Բայց մեզ ի՛նչ փոյթ, մեր յոյսը զօրաւոր է,

Կեցցէ՛ յոյս,

Կեցցէ՛ յոյս:

Բեյրութ, 11 սեպտ. 1918 ՄԱՂ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ

ԱՆՏԻՊ ՆԱՄԱԿ ՏԻՐԱՆ ՀՐԱՖԵԱՆԵ

Սկիւտար, 16 սեպտ. 1910

Սիրելի Սարգիս (Թիւֆինճեան)

Կ՚ուզէի ես ալ նամակիս սկիզբը դնել քեզի պէս՝ «Լաւ է առնագան քան երբեք»ը. բայց ի՞նչ տեսակ «անագան»ները լաւ են դեռ «երբեք»էն. իմ «անագա՞ն»ս ալ «երբեք»էն լաւ է. ծուլու-

Հնարտա (գլխարկով) եւ Լ. Թաշճեան

ղրկուած իրենց լուսանկարին հետ:

թեամբ, անզգայութեամբ, քաղաքավարութեան պակասով եւայլնով բաղադրուած իմ ղղուելի «անագա՞ն»ս ալ լաւագոյն է քան վերջնականն եւ այնա՛ւ իսկ մաքուր «երբեք»ը: ...Ղրկած սիկարէթներդ

ֆեթեցի, տուփը շատ դանդաղ կերպով հատցնելու պայմանաւ, Եգիպտոսի երազներ շուրջս հնար եղածին չափ երկարատեւ ընելով։ ...Բայց դուն ի՞նչ բանաստեղծական խօսքեր ըսեր էիր Եգիպտոսի վրայ. բառ մը կայ որ կը թուի բացատրութիւն մը ըլլալ այդ տողերուդ, (թէեւ մինակը ատոր անբաւական ըլլար), հաշի՛շը. բայց ի՞նչ կ՚ըսեմ, երազեր ես դուն միայն՝ հաշիշով արբեցնալ գիշեր մը եւ ապրիլ Եգիպտոսի եւ անկէ եկող Իսրայէլի անցեալոյն մէջ։ Հաշիշ չես առեր։ Դուն միշտ նոյն գործնական եւ հաշուող մարդն ես. եւ հաշուողի մը եւ... հաշշուողի մը մէջ ահագին անջրպետ կայ։ Զգէ՛ որ հաշիշը չի հնազանդիր մեր կամքին. եւ բացի Եգիպտոսի անցեալէն՝ կրնայ ամէն ուրիշ բան ցուցնել քեզ, նոյն իսկ եթէ բուրգերուն ոտքը պառկած ըլլաս։ Քու մէջդ ինչ որ անգործանելի է, գաղափար վիճակի մէջ մնալու սահմանուած՝ ցնորական արարքներն են, վերացական եւ անաշխարհիկ գործերը, թերեւս, (ճիշդ իմ մէջս եղածին հակառակը). եւ նամակդ ուր այնքան ուժով եւ յատեւութեամբ կը պատմես խորհրդածութիւններդ եւ զգացումներդ Եգիպտոսի նկատմամբ, իբրեւ գրուած նամակ՝ գործ մըն է միայն, եւ ո՛չ թէ գործադրութիւն մը երազներու որոնք թուղթին ալ վրայ դեռ երազ են։ Ամէն պարագայի մէջ, պատիւ ես ըրեր ինծի՝ զգայակից ըլլալով Իտարային եւ գեղեցիկ էջեր ղրկելով... Հայրենիքէս. այս բառը չես հասկնար դուն. միայն հաւատա՛ (դուն որ կ՚ըսես թէ չե՛ս արդեօք մին անցեալէն դարձող հոգիներէն որ եկեր ես մարմնաւորուիլ նորէն յԵգիպտոս) թէ ես նախորդ կեանքի մը մէջ Եգիպտոս ապրեր եմ, Եգիպտացի մըն եմ եղեր, աւելի ճիշդ՝ Արաբ մը, գրավաճառ եւ հեղինակ... ըստ վկայութեան médiumի մը։ Ատոյգ կ՚ըլլայ ուրեմն «Ներաշխարհ»ին մէջ տեղ մը յատնած կարծիքս, ապաւորութիւնս, թէ առեղծ ես հոն ապրեր եմ։

...Երանի թէ սա parti nationalին ցնորական մթնոլորտէն դուրս գործ մը ունենայիր, չէ թէ որովհետեւ դուն ալ Jeune Egyptien մը կ՚ըլլաս, այլ որովհետեւ սխալի մը մէջ ապրելու տպաւորութիւնը կարելի է կ՚ունենաս շարունակ։ Կը կարծե՞ս որ անգլ. կառավարութիւնը «Հրամմեցէք առէք Եգիպտոնիզ» ըսէ այդ երազատեսներուն եւ ելլէ երթայ։ — Ատուած իմ, ինչ տոսկալի ժամանակ մըն է այս. ամէն կողմ ազատութիւնը անբանութիւններ երեւան կը բերէ կոր. déraison մը, ինչ որ կար լուելու, գօսանալու, ջնջուելու արժանի՝ կը բերէ կոր ի լոյս աւելի քան երբեք կեն-դանի։ Մարդիկ ազատ են ըլլալու եւ գործելու այնպէս ինչպէս որ են. մինչդեռ ազատ ըլլալու էին բարւոքուելո՛ւ միայն։ Ասիկա վայրենական ոտնձարձակութիւն մըն է։ Ինծի կը թուի թէ դպրոցի մը պէս ըլլալու էին տէրութիւնները. լուսամիտ միապետութիւններ, արդարակորով եւ բարեսէր բռնապետութիւններ։ Մինչ հայը մը այսպէս չէ՞ արդէն։

...Այս տարի զերծ եմ գիշերները յուսալէտ անքուն մնալու

հարկերէն. պաշտօններս արդէն բաւական յոգնեցուցիչ են: Երկաթա-
տեւ հանդիսաններու կարօտը կը քաշեմ. կը հառաչեմ այնպիսի
կեանքի մը ետեւէն՝ ուր համեստ ապրուստ մը, աշխարհիկ մտահո-
գութիւններէն շատ քիչ միայն, եւ գրելու լայն ժամանակ ունե-
նամ: Ներկայն ճիշդ հակառակն է: ...Երանի՛ քեզի որ կրնաս երբեմն
Էզպէքիէն պտըտիլ, անձրեւոտ տրտում օդերէ վախ չունիս. հոս ա-
շունը սկսելու վրայ է, հով, անձրեւ, ամպեր, գորշութիւն. միայն
առաստ փայտ, ածուխ, գլեամ, տաքուկ սենեակներ, դրամ եւ անպայ-
ման համակերպութիւն, ու բոլոր գործերուդ լաւ կատարումը կրնան
մխիթարել, եւ կրեմ տալ ամպերն ալ, հովերն ալ: — Տաղանդա-
ւոր քանդակագործ Պէզիրճեանը, կատարեալ աւետարանական մը
(բա՛ց ի աշխարհի մօտալուտ կործանմանն իր հաւատքէն) ա՛լ աւելի
երջանիկ է՝ Գահիրէի պայծառ երկինքը եւ Աւետարանին պայծառա-
պոյն ճշմարտութիւններն ունենալուն իր գլխուն շուրջն ու վերեւը:

...Ֆոյպ Տ. ԶՐԱՔԵԱՆ

ՈՒԽՏԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ԴԷՊԻ ԵՐԱԶՄՈՑՆ

Ուխտաւոր կ'երթան դէպի Երազմոյն,
Յոգնած աչքերով ու դէմքով տըմոյն,
Խումբ մը հոգիներ թունդ ու երկիւղած
Անհուն տենչերով լանջքերնին ուռած:

Զոհի մը բոլո՛ր հանդերձանքն ունին,...
Ու վառուած ջահեր բռնած ձեռքերնին՝
Երազանքի մը թեւերուն վրայ՝
Կը հասնին իրենց կայանն հինաւեայ:

Մէջերնին կայ մա՛րդ մը՝ նո՛ր մարգարէ՝
Որ անցեալին խո՛րքը կը խարխարէ,
Ու դուրս բերելով՝ ի սէր իր Ազգին՝
Անկոխ հողերէ գանձեր թանկագին՝
Նոր-Բաբէ դարուն վէմերէն անտաշ
Նիշեր կը քաղէ հի՛ն՝ զարմանահրաշ:

Մխսը գիտուն մ'է, եւ դեղեր ունի
Բոլորն ալ մըզուած բոյսէ մ'հայրենի.
Կ'ըսէ. «Ախտ ու վէրք՝ չը թողլով արատ՝
Բուժողն է եղած մի հայ Բագարատ»...

Ուրիշ մ՚ալ սրտովն ըզգայուն ա՛յնքան՝
Կը ճառէ ոճո՛վ մ՚հրեւտորական.
«Չիկայ ազգ մը հին որ մեզ հետ մրցի.
Սումեր եւ Ակկատ մեզ էին դրացի,
Ու մեզմէ առաջ ըլլալու են, ա՛հ,
Օրէնք ու արուեստ, գըրիչ, պէն ու պրահ»:

Իրենց հետ շատե՛ր ալ կ՚ընկերանան,
Քերթող, բանասէր, պատմիչ, լեզուաբան,
Որ կ՚եղանակեն երգ մը անսովոր՝
Նոր կշռոյթ՝ նոր չա՛փ մը տալով անոր՝
Ու նե՛րս խուժելով Տիրի մեհեանէն,
Հեթանոսաբար խաչ մը կը հանեն...

Այն գիշերը Տիրն, ինչպէս արդէն միշտ,
Ա՛լ չունենալով ո՛չ քուրմ ո՛չ նաժիշտ,
Եռտանիէն ալ վըտարանդի՝
Դիւան՝ գրիչ նեռած ըլլալով մէկդի,
Իր անուրջներուն պըլլըւած յօժար,
Հանդերձեալ կեանքի քունով կը խըժար:

Բայց Ան իր վիհէն՝ ուխտաւորներուն
Երբ լըսեց երգի ձայները թրթռուն,
Ու ախորժելի հոտն առաւ զոհին՝
Խունկերու բոյրին հետ եթերային,
Հին պաշտամունքին օրերն յիշելով՝
Սարսուռ մ՚ունեցաւ հեշտ ու ոգեխռով.
Երբ ջահերուն լո՛յսն ալ համատարած
— Վաթընզի շատոնց իր ճրագն էր մարած —
Խտղեցուց աչքերն, ոտք ելաւ ուղղորդ
Տանդինգ դարերու քունէն թլփայորդ,
Ու կըրկնոցի մը ներքեւ ծածկըւած՝
Երեւցաւ իբրեւ ըստուեր մ՚ամպամած...

Բայց մինչեւ այդ պահն՝ ոմանք մեկուսի
Սրսոսած աչքով՝ օգնութեամբ լոյսի՝
Կրցա՛ն նշմարել, շընո՛րհք հանճարին...
Պատերուն վըրայ Տիրի տաճարին
Գիծե՛ր, քանդակնե՛ր, ու գիրերէն ալ
Տուն առ տուն իբրեւ հայերէն կարդա՛լ...
Ապին ուրիշներ խորված մատաղին

Համով պատառը կը թաթխեն ապին։
Հուսկ ուրեմն ամէնքն ի մի բոլորուած՝
Ընկրաւն երգել. «Օրհնեա՛ Տէր աստուած»։

Յետոյ բացաւ մէկն իր բերանն աննենգ՝
Եւ ըսաւ. «Ո՛վ Տէր, մենք զաւակներն ենք
Այն ժողովուրդին որ ընդդէմ պաշտեց.
Ու օր մ՚ալ, աւա՛ղ, մոլորութի՛ւն մեծ,
Քանդեց արուեստիդ շինուածն ամպին,
Ու մոխիր դարձուց քու կրակդ ու բագին...
Եւ Որմզդական քու սրբավայրէդ
Արտաքսեց ընդդէմ, ո՛վ ժամ դառնագէտ...
Մենք որ եկած ենք վիշտդ ամոքելու
Ընդդէմ պաշտողներ ենք ջերմ եւ հընչուն,
Ու կ՚ուզենք օգտուիլ քու գիտութենէդ,
Որպէսզի գիտնանք՝ թէ գիտուն ենք գէթ։

Անշուշտ կը ճանչնաս նախահարքը մեր,
Թէ՛ ըլլան Հիթիթ, թէ՛ ըլլան Սումեր.
Անոնցմէ տարբեր ցեղ մը չենք, քանզի
Ալարոդեանք ալ ինամի են մեզի...
Եզո՛ւկ, այն Ամալդի աստուածը հընչօր
Պէտք չէ՞ր որ քեզ հետ պաշտըւէր այսօր...»
— «Բաբելոնն ինչո՞ւ չես յիշեր, եզբայր»,
Գոչեց ուրիշ մը հոգւոքուն իր հրապարայր.
Լա, միթէ ան չէ՞ մեր Էն լըման,
Ամենուն ծանօթ մեր գիրն աննըման.
Լա՛ւ ընկերն է Ուր-Նապիշտիմ,
Թո՛ղ յանուն անոր ես ամբարըշտի՛մ..
Հապա Մարդուկը. բանասէրք արդէն
Չէ՞ մի որ զանի կը հանէն մարդէն.
— Յիշեցո՛ւր, ըսաւ մին մը, Ադարան,
Վէց հազար տարուան «Գիւղի Տէր-Պապան»։
Վրայ բերաւ ուրիշ մ՚. «Ակկադը մոռցա՛ր.
Այդ լեզուէն բառեր ունինք ոչ ցանցառ»։
— «Ա՛խ, գոչեց ուրիշ մ՚ալ արտումերես,
Ողջ ըլլալու է՛ր ան՝ որ ջուրի պէս
Կարդաց սեպաձեւ գիրերն հայելար,
Ու պատմութիւն մը շինեց մեզ համար»...

Տիրը լըսելով այս հակառական
Խօսքերն անիմաստ, կը լըռէր սակայն.

Կը սիրէր իրեն ուխտաւորները
Թոյլ տալ որ յուզուի՛ն, սուզուի՛ն երազմոյն:

Հուսկ յետոյ առաջ անցաւ մարգարէն
Պատմելու տեսիլք մը Մասեաց սարէն...
«Թերեւս պրոյցնե՛ր են առանք, ո՛վ Տիր,
Իսկ ես գիշերներն՝ ու ամէն ի ժիր
Իմ երազընդհան խելապատակէս
Տեսմեր կը ծընիմ՝ Աբրամապին պէս...
Իմ հանգանակս է աւելի վըսեմ.
Զարժե՛ն ինձ համար Քամ, Յաբեթ ու Սեմ.
Մենք Ամենական կ՛ըսուինք, ու բոլոր
Մարդկային ցեղերն մեր քովի՛ն են որ...
Երբ դեռ տատուածնե՛րը կը սիրէր երկրին,
Հայ ցեղն երեւցաւ՝ ճերմակ ու աղուոր.
Ճակատը բարձր էր, ու ի տես անոր
Դիքերն իրենց դերն՝ ու բոլոր մարդիկ
Մոռցան իրենց դի՛րքը չընաշխարհիկ.
Ան ըսաւ դից. «Վա՛ր ինչէ՛ք ձեր գահէն»,
Մարդոց ալ՝ «Ինձմով կ՛ապատիք մահէն»:
Աւելցուց յետոյ. Ի՞նչ կուզէք որ տամ
Յայտնութի՞ւն, օրէ՞նք, կրօնքնե՞րու պատգամ,
Արուե՞ստ թէ լեզու, խորհո՞ւրդ թէ ուղեղ,
Գի՞ր թէ գիտութիւն, արո՞ր թէ աղեղ:

Այո՛, Պրոմեթեւս կապուած չէր, երբ Հայն
Իբրեւ կըրակի գլուխը միայն՝
Քաղաքակրթեց Ամազոնն ու Ձին,
Ու երկնի աստղե՛րը գինքն օրհնեցին... »

Կըսափին վիհովն յօրանջեց Տիրը,
Հղգալով թէ մե՛ծ չէր այն խըտիրը՝
Որ ասոր ե՛ անոնց պարծանքին մէջ կար՝
Երազէն ցնորքի երթալու համար,
Նըշան մ՛ընելով որ պինդ ժուժկալեն՝
Ասեցաւ ինչ որ գիտէր անցեալէն:

«Շնորհակալութի՛ւն, Հայեր մեծոգի,
Որ այցեցիք: Հին պաշտամունքի
Այն աստուածներէն, որ ձեր հոգին վրան
Զոհի՝ աղօթքի ունէին սեղան՝

Մ'իայն ես ձեր կե՛անքը գիտեմ ճօտէն՝
Զոր գրիչս ու դիւանս կը համառօտեն
Իմ աստուածային յիշողութեանս մէջ՝
Քանդակուած իբրեւ պատմութեան մի էջ։

Ձեր նախահայրերը Արեւմուտքէն
Դէպի այս կողմերն եկան, ապաքէն
Հատուած մ'ըլլալով Թրակա-Փրիւգացի՝
Մեծ Արշաւանքի վտանգին դրացի՝
Որուն յորձանքէն հոս տըւին փախուստ.
Ժողովուրդ մ'էին հօտերով հարուստ,
Ու կրցան գտնել օթեւաններ շատ
Ճօրտէն ասդին մինչեւ Արտաշատ.
Վասընգի երկրին պետերէն շատեր
Երկա՛ր կռիւներէ ա՛լ յուսահատեր
Ու ցըրուեր էին՝ թողլով ամէն բան։

Իբրեւ դարուներ են ինքըս պաշտպան՝
Դարերով առաջ եկած էի հոս,
Իսկ հայ ժողովուրդն ինձ օտար, ափսո՛ս,
Եւ ճարտարութեանս անհաղորդ ի սպառ՝
Արուեստիս անգէտ մընաց ու կը մնար.
Ու ես իմ դիւանս արձանագրեցի,
Սեպ նըշանագրով՝ որ չէր հայերէն։
Անոնք լոկ երազ պատմելու համար
Ուխտի կուգային թիւով անհամար...
Ճանչցած եմ Հայեր՝ որ զուարթ անաշխատ՝
Որ՝ պար ու գինի կը սիրէին շա՛տ.
Ամանք ալ բախտին ակընկալ յաճախ՝
Սընափառութեան եղչիւրով ջախջախ
Իրենց ուժէն վեր կը կռուէին յար,
Իրե՛նց՝ ո՛չ ազգին՝ շահերուն համար։
Մխաքս է դեռ՝ ի՛նչպէս իբրեւ երախայ
Թեթեւամիտ հայ մ', անուն Արթխա,
Դեր մը խաղալով յանդուգն ու յոռի,
Իբրեւ զաւա՛կը Նաբուգոդոնոսի,
Իր յափըշտակած մականին փոխան՝
Վիպին չուանով ելաւ կախաղան։

Մի՛ նմանիք անոնց՝ որ իրենց ցեղին
Գոյներ տալ կ'ուզեն ճերմակ կամ դեղին.
Ես ինչ որ գիտցայ փորձով թանկագին՝
«Հայ» անունը կրող այդ խրոխտ ազգին

Լեզուն էր չըքնաղ՝ համեղ ու փարթամ,
Զոր առանց յաւուրկ դպրութեան անդամ՝
Իր շուրթերուն վրայ կենդանի պահեց,
Ու ա՛յդ իսկ եղաւ յաղթանակն իր մեծ:
Այդ լեզուին շնորհիւ էր որ ան կրցա՛ւ,
Պահելով իր բունն՝ իր կեանքն ու համբաւ՝
Զուլեալ ցեղերէն պիտանին՝ լաւը՝
Մուշի Աւորին, Բահլի Պահլաւը...

Ի՛նչ կըրնաք շահիլ, ըսէք դուք ինծի,
Սումեր կամ Հիթիթ կամ Ուրարտացի
Հլլալ կարծելով. ո՞վ կը հաւատայ
Թէ ձեր աստուածն էր երբեմն Ադաբա.
Իրօք թէ երկրի վըրայ բան մը կայ
Որ ձեր անցեալին կեցած է վըկայ՝
Ու ձեր Պատմութեան հոգին է համակ՝
Ձեր լեզուն է ան, յայտնի՛ նըշանակ
Դիւցական օժտմանն ազգիդ հայկազուն,
Ո՛չ մէկ հընութիւն կ'արժէ քան լեզուն...»

Ուխտի ջահերը մօտ են մարելու.
Այգը կը քթթէ բիբերն իր ազու.
Ու Տիրը կ'իջնէ իր վիհն առաջին՝
Թխսելու համար նինջն իր անուրջին:

Ետ կը դառնան մե՛ր ուխտաւորքն ամէն,
Տըժգոհ են սակայն տրուած պատգամէն...
Անոնցմէ ոմանք բառախաղ մ'ըրին
Որ նշանաբանն եղաւ այդ օրին.
«Տի՛ր, օ՛ն անդր», ընկերք, սըխա՛լ կը խօսի.
Այդ ուշակորոյս աստուա՛ծն երազի»:

1926 ***

Մեռնողներու միակ ապաւէնը ողջերն են: Մեր մտածումները անոնց համար լոյսի միակ ուղիներն են: Անոնք որ մեզի այնքան սորվեցուցին, անոնք որ կարծես մեզի համար անհետացան, մեզի Թողլով իրենց ամբողջ առաւելութիւնները, արժան եւ արդար է որ երկիւղածօրէն ամփոփուին մեր յիշողութեանը մէջ եւ քիչ մը կեանք ըմպեն մեր խօսքերուն մէջէն:

ԲՕԼ ՎԱԼԵՐԻ

ՈՒԽՏԱՒՈՐԻ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

Բ.

6/18 յուլիս 1888

Իբր ճշմարիտ ուխտաւոր, կ՚փութամ այցել Պաթումի Ս. Լուսաւորիչ իննամեայ վայտաշէն մատուռը, աղքատիկ շէնք, ոսկեզօծ մոմիկներովը միայն հարուստ: Տրապիզոնէ գաղթած քահանայէ մը, որ կ՚առաջնորդէ ինձ, տեղեկացայ թէ հանգանակութիւն բացուած է այս անշուք եկեղեցիին վերաշինմանը համար եւ թէ Պաթումի Հայերը անյապաղ պիտի ունենան իրենց արժանավայել տաճար մը: Անծառ ու փոշոտ բակին մէջ է դպրոցը, համեմատաբար լաւագոյն շէնք, ուր մղեց պիս ժամկոչը, Լուսաւորիչէ աւելի Բաքոսի ծառայելու ընդունակ: Մեր ռուսահայ եղբայրները այնքան ատեպ դատափետած են տաճկահայ դպրոցները որ մանաւորապէս հետաքրքիր եմ տեսնել իրենց կրթարանները, ուր անշուշտ գերման մանկավարժութիւնը կ՚թագաւորէ միահեծան: Մեծ եղաւ զարմանքս երբ տեսայ թէ Պաթումի վարժարանը լոկ դրան կողմէ կ՚ընդունի օդ ու լոյս, անպատուհան ըլլալով ետեւի կողմէն, այնպէս որ կրնայ նկատուիլ իբր տեսակ մը բանտ, մթութեան ու խոնաւութեան դատապարտուած: Տարեկան արձակուրդը հետացուցած է դասատուն ու 25 դեռահաս աշակերտները, եւ անոնց յաջորդած են պատահական ուղեւորներ, որոնք շէնքը գրաւած են իրենց դէզադէզ բեռներովն ու աղտոտ անկողիններովը: Այս ատրին նախակրթարանը կ՚բաղկանայ միակ սրահէ մը, ուր ամփոփուած են մատենադարան մը՝ դպրոցական ցանցառ գիրքերով, հսկայ համրիչ մը՝ թուագիտութեան համար, սեւ տախտակ մը, գեղագրութեան համար ուրիշ սեւ տախտակ մը՝ քառակուսի կարմիր գիծերով, գրասեղան մը, սեղան մ՚ու բաւական բազմաթիւ նստարաններ, երկերկու աշակերտի համար, սիրուն ոճով շինուած: Պատին վրայ երկու պաստկներ, որոնք ծառայած են մեր անմահ Բաֆֆիի հոգեհանդիսաին: Երիցատունը, համեստ շէնք, հաստատուած է պարտէզին միւս ծայրը, ուր գոմ մը կ՚պատսպարէ մի քանի հաւեր ու կովեր. հոն կ՚տեսակցիմ աւագերէց Տ. Կոստանդ Տ. Ստեփանոսեանի հետ, թաւ ու թուխ, կորովի ու աղդեցիկ եկեղեցական:

Կ՚շրջիմ քաղաքին մէջ: Հանուէթի մը ցուցափեղկին ետեւ կ՚տեսնեմ վաճառելի թղթեղէններ, եւ անոնց մէջ Բաֆֆիի եւ Յովսէփ Շիշմանեանի ու իր աղջիկ Թագուհի Մելիք-Ազարեանի լուսանկարները: Շիշմանեան-Ծերենց կատարելապէս արժանի է իր ժողովրդականութեան:

Մեր մատուռին մօտ է հայ կաթոլիկ եկեղեցին, բաւական հոյակապ: Սիրուն են յոյն եւ ռուս տաճարներն ալ: Օսմանեան հիւ-

պատասարանը պճնուած է Թուղթայով ու ծածկուած է արեւելեան վանդակներով:

Կ՚պատահիմ երկու անձանօթ հայրենակիցներու. Յակիկ Գալֆայեան, ճարտար ժամագործ ու զգայուն Հայ, եւ Ռուբէն Ճէրահեան, փորձ բժիշկ ու լրջամիտ երիտասարդ: Միասեղ կ՚հանգչինք ծովեզերեայ սրճարանի մ՚առջեւ, եւ կ՚փոխանակենք Վոսփորի լուրերը Կովկասի լուրերուն հետ, դիտելով նաւահանգիստին անթիւ շոգենաւները, որոնք կ՚փոխադրեն քարիւղ, մոգական հեղուկ որով շնորհիւ քաղաքը կ՚ծաղկի իբր մոգական գաւազանով: Միասեղ կ՚երթանք Պուլվառ, նորաոճունկ հանրապարտէզ, որով ծովափէն տեղացի կիները կ՚իջնեն լոգնալու, կարծելով թէ իրենց մօրթը կրնայ ղեղջակի տեղ ծառայել: Ծառուղիին մէջ կ՚ճեմէ երիտասարդ վրացի մը, որոյ դէմքը կ՚ցոլայ տրտմախառն ազնուութեամբ. վրացիները ոտքի եւլելով կ՚ընդունին անոր բարեւը, ամէն անգամ որ կ՚անցնի անոնց նստարաններուն առջեւէն. լսեցի թէ Վրաստանի արքունի գերդաստանին կ՚պատկանի եւ վերջին հարստութեան ժառանգորդներէն է:

Վրացի իշխան մը՝
ազգ. տարազով:

Անմաքրութիւն ու անհոգութիւն կ՚նշմարուին ժողովուրդին վրայ, որոյ բարեկեցութիւնը ակներեւ է սակայն: Քաղաքին ամէնէն գործօն դասակարգը կ՚ապրեն այժմ թնդանօթաձիգ զինուորները, որոնք կ՚մարզուին անընդհատ, կարմիր վերարկուով ծածկուած: Պաթում, ոզնիի պէս, թնդանօթներ կ՚ցցէ շուրջանակի, եւ զինուորական ուզի մը, որոյ կոչումն է հրեա փոխադրել, կ՚երկարի մինչեւ օմանեան սահմանագլուխ: Թրքական լճակը ուշ կամ կանուխ պիտի խեղդուի ռուսական ովկիանին տակ:

7 յուլիս

Առաւօտեան ժամ 8ին կ՚մեկնիմ շոգեկառքով երթալու համար Տփղիս, երբեմն Թիֆլիսի (վրացերէն տաք ջուր) կամ Թիֆլիսիս-

քալաքի (տաք ջուրի քաղաք), զոր Վախտանկ Կուրկաւլան, Թագաւորը հիմնած է 469ին:

Կ'անցնինք փապուղիէ մը, մշակուած դաշտերէ, սիրուն պուրակներէ եւ Սեւ Ծովի ափերէն: Կ'կասինք աննշան կայաններու առջեւ, ուր ցնցոտիներով ծածկուած գեղջուկներ ու գեղջկուհիներ, ընդհանրապէս գեռահաս, կողովիկներով կ'չափեն ու անցորդներուն կ'ծախեն արեւակէզ ու հետեւապէս տենդահրաւէր միրգեր, թարմ կաղին, մաեղ մոր, սեւ ու համեղ սալոր: Ճաշելէ յետոյ Սամդրէտիի կայանին մէջ, կ'անցնինք Ռիոն (Փասիս) գետի մոխրագոյն ջուրերէն, որոնք կ'թրջեն եգիպտացորենի արտեր, եւ ահա կ'նշմարենք Իմէրէթի ոստանը, Քութայիս, եւ Կովկասի ձիւնապատ կատարները: Պայրըն չէր սխալած երբ «գեղեցկուհեան հայրենիք» կոչած էր Վրաստանը. հոս բնութիւնը օժտուած է վայրի այլ վեհ գեղով, եւ ժողովուրդը առնական գեղեցկութեան մտատիպարին մարմնացումն է: Կայանները լի են ծոյլ այլ պերճ վրացիներով, նաեւ վրացուհիներով որոնք. իրենց ազգային զգեստին պարզ ու շնորհալի ծալքերուն մէջ, իշխանուհիներու երեւոյթ կ'առնեն:

Վրացուհի ազգ. տարազով:

Արեւը կրակ կը թափէ մեր վրայ եւ Ռէոմիւր ստուերի մէջ կը նշանակէ 31°, երբ կ'հասնինք Քվիրիլի գիւղին առջեւ, զոր Ռիոնի մէկ երկաթաձիգ վտակը, Ցրուլա, կ'թրջէ: Այս գետակին մէջ կ'ապաստանին ոսթահար մարդն ու անասունը որոնք հեշտանքով կ'մխրճին անոր յարդագոյն ջուրերուն մէջ: Հին բերդերու ահեղ աւերներ կ'պատկեն Կովկասի ահեղագոյն կատարները, ուր սակայն եգիպտացորենը կ'մագլէ օդակախ: Անմատոյց ժայռեր կ'պաշտպանեն բերրի հողը՝ իբր բնական ամրոցներ: Այսպիսի լեռնաշղթայ մը նախատեսմանուած էր որպէս ըլլալու սէգ ու քաջ գեղերու: Լեռնաշղթային մէջ ապուցուած են երկնախրոխտ ժայռաշղթաներ. այլ ահա մարդը, ամենատկար ու ամենազօր էակ, կ'ցցուի անոնց վրայ եւ

իր բրիչովը կ'փշրէ գանոնք, ճամբայ բանալու համար քաղաքակրթութեան փողահարին, այսինքն շոգեկառքին: Այսպէս կ'կերտուի նոր փապուղին Զիբա Մինկրելեան գիւղին քով, ուր հասանք վերջապէս:

Վաղեմի աշտարակէ մը յետոյ, կ'երեւի Սուրամ: Քաղաքին միջնադարեայ բերդը կ'բարձրանայ բլուրին վրայ: Մօտ է հոյակապ եկեղեցի մը, որոյ վեղարաձեւ գմբեթը կ'յիշեցունէ այն անմոռանալի կաթողիկէները որոց ուխտի կ'երթամ: Կ'հասնինք Միխայիլովայի կարեւոր կայանը, ուր կ'իջնէ պատահական ուղեկիցս, Նէոմանն (Մաքս.) հունգար վաճառականը, երթալու համար Պօրժօմ, Կովկասի վիշին:

Երկիրը կ'սկսի դաշտանալ: Կ'տեսնեմ հեղեղներ, հին դղեակներ, ճահիճ, ծաղկազարդ արօտներ ուր երջանիկ հովիւը կ'արածէ իր հօտը, զերծ աւուն ու անաւուն գայլերէ: Ահա տըժգոյն Կուրն ու իր լաստերը: Ահա ծառաշատ Կորին, որ իր անունը տուած է Կուրիէլ նահանգին եւ որ պըճնըւած է բարձրաբերձ ամրոցով ու կոնագմբեթ տաճարներով:

Վրացի բերթող Աբաքի Ջերէթելի

Հոյակապ գիշեր: Գլխուս վրայ կ'փայլի պաղպաջուն լուսին մը, առջեւս կ'տարածուի Վրաստանի հնագոյն ոստանը, Մցխեթա, եւ քովս նստած է Աբաքի Ջերէթէլի, Իմէրէթի մեծանուն քերթողը, որ վրացերէն երգած է աէր ու սուր: Գէր է ու ծեր, մեծ ու գորշ աչքերով, թանձր ու մոխրագոյն մօրուքով: Իր կորովի գլուխը բաւական կ'նմանի վիգտօր Իւկօի գլուխին: Տատեանէ յետոյ Իմէրէթի երկրորդ ազնուականն է, ինչպէս որ կ'հաւաստէ ինձ նոր ուղեկից մը, իշխան Թումանով, սպայակոյտի վրացի սպայ մը մասնակցած է վերջին ռուս-թրքական պատերազմին, համակրելի ու բարեկիրթ երիտասարդ:

Ժամն է 10.30, եւ կ'հասնինք Վրաստանի վերջին ոստանը, Թիֆլիս:

Դանդաղ կառք մը կ'տանի զիս Grand Hôtel du Caucase. Պանդոկապետին առաջին գործը կ'ըլլայ պահանջել անցագիրս, զոր ստիկանութիւնը պիտի արձանագրէ:

8 յուլիս

Թիֆլիս մեծ ու շքեղ քաղաք մ'է, զոր Կուր կ'ընդմիջէ եւ Կովկասի ճիւղերէն մին, Լերկ ու այժմ տօթահար, կ'պաշարէ շուր-

ջանակի: Հին մագաղաթի պէս ժժգոյն բերդ մը, 1576ին շինուած, կ՛պսակէ այս երկար լեռնակը, որոյ կողերէն քաղաքին վրայ եղած են Ճինկիսխան, Մուսթաֆա փաշա եւ Ազա Մէհմէտ Խան, փշրելով ամէն ընդդիմութիւն եւ արիւն արցունք թափել տալով կիւրճիներուն: Թիֆլիս, Կովկասի եւ Անդրկովկասի հոգին դարձած, կ՛ծաղկի այժմ արհեստի եւ առեւտուրի մէջ, գլխաւորապէս հայ տարրին ուշիմ աշխատասիրութեանը շնորհիւ: Իր փողոցները ա՛լ չեն թնդար գերի վարուած կոյսերու վայնասուններով, ոչ ալ ջերմուկներուն գմբեթները կ՛գոռան հափիւռած պատանիներու աղաղակներով:

Շէնքերը, որոնց մէջ կ՛փայլին փոխարքայական հոյակապ պալատն ու սիրուն քաղաքատունը, եւրոպեան ոճով կառուցուած են, եկեղեցիներէն զատ: Ասոնք ու անցորդներուն աղգային տարազները միայն կ՛յիշեցունեն թէ ասիական հողին վրայ ենք:

Կովկասեան հայուհիի տարազ
(Տիկ. Վիրժինէ Մամուլեան):

Ի՛նչ գեղեցիկ են Հայուհին ու Վրացուհին իրենց արեւելեան գլխանոցով (Թաասագրաւ), որ ճակատը կ՛սեղմէ Թագաձեւ, կ՛միանայ կզակին տակ ու կռնակէն կ՛իջնէ ճերմակ ու նուրբ քողով, մինչ գանգուրները կ՛կախուին քունքերէն, սեւ շրջանակի մէջ առնելով ձիւնափայլ ու ձուաձեւ դէմքեր: Սրտագրաւ է Թաասագրաւ, եւ չեմ կշտանար դիտելով այս պատկառելի գլուխները, որոնց քով փարիզեան փեղոյրով պճնուած գանկերը տղայական խաղալիքներու կ՛նմանին:

Ի՛նչ գեղեցիկ են Մանաւանդ Հայ, վրացի ու յոյն եկեղեցիներն ու մենաստանները իրենց գմբեթներով ու զանգակատուններով. որոնք հսկայ վեղարներու պէս կ՛բարձրանան հորիզոնէն վեր: Այս կոնաձեւ յիշատակերտները իրենց վրայ կ՛միացունեն եգիպտական բուրգերու լուրջ

Թիֆլիսի հայաբնակ թաղամասերից մեկում։

նկարագիրն ու արաբ մինարէներու երկնասլացողին։ Հայ հանճարին ծնունդն է այս եզական ճարտարապետութիւնը, որ ներգործած է օտար ազգերու ճաշակին վրայ։

Թէեւ արեւը բոցի հեղեղներ կ՚թափէ Թիֆլիսի վրայ, զոր չեն աջողիր զովացունել ոչ Կուրի հոսանքը եւ ոչ այնքան հանրապարտէզները, կ՚փութամ քաղաքին մէջ շրջիլ առանց ապաղաջնորդի։

Պանդոկիս մօտ է թանգարանը, դեղին շէնք, սիւնազարդ ճակատով, զոր չեմ կարող այցել դժբախտաբար, քի փակուած է նորոգման համար։ Աւելի մօտ է Թամամշէֆ ֆարվանասրայը, հակայ շուկայ, ուր մեր ճարպիկ խանութպաններըը կ՚ապասեն յաճախորդի, ինչպէս մամուկը ճանճի։

Անցորդի մը հարցնելով, կ՚գտնեմ Կենդրոնական Գրավաճառանոցը. Բերայի գրատուներէն աւելի ընդարձակ, եւրոպեան գրավաճառանոցի մը պէս ճոխ ու կանոնաւոր։ Կ՚գտնեմ նաեւ Մշակի խմբագրատունը, որ, մեծ դեր կատարած ըլլալով մեր ռուսահայ եղբայրներուն մէջ, անոնցմէ շատերը

ջերմ բարեկամ ըլած է իրեն, շատերն ալ ջերմ թշնամի։ Կ՛փնտռեմ Գրիգոր Աբծրունին, այլ տիկին մը, չար, լուրջ ու կրոնամիտ, կ՛յայտնէ թէ օգտախոսութեան դացած է Կոճոր։

Կ՛անցնիմ երկարաձիգ փողոցէ մը, որոյ անունը արձանագրուած է հայ առաքելոցով (Վանքի մեծ փողոցը), կ՛անեմնեմ նուազ երկար փողոց մը (Վանքի փոքր փողոցը), եւ կ՛հասնիմ մեր առաջնորդանիստ եկեղեցին։ Գաւիթէն կ՛ելլեմ առաջնորդարան, շքեղ իբր շէնք ու հասարակաւոր։ Դահլիճը պըճնուած է Զարին պատկերով, որոյ առջեւ տեսակցեցայ Վրաստանի եւ Իմէրէթի արժանըպատիւ առաջնորդ Սրխաոակէս Սեդրակեանցի հետ, թխադէզ, ոզջամիտ ու զգայուն եկեղեցական։ Երբ իրեն ներկայացուցի զիս Կարսի առաջնորդէքը, Առեփանոս Տ. Առեփանոսեան, Սեդրակեանց իր ի նպաստ Ջէյթունի հըրկիզեալներուն բացած հանգանակութեան հաշիւներուն զբաղած էր, հանգանակութիւնը որ արդիւնաւոր եղաւ ու հրդեհին ազէտները դարմանեց մեծապէս։

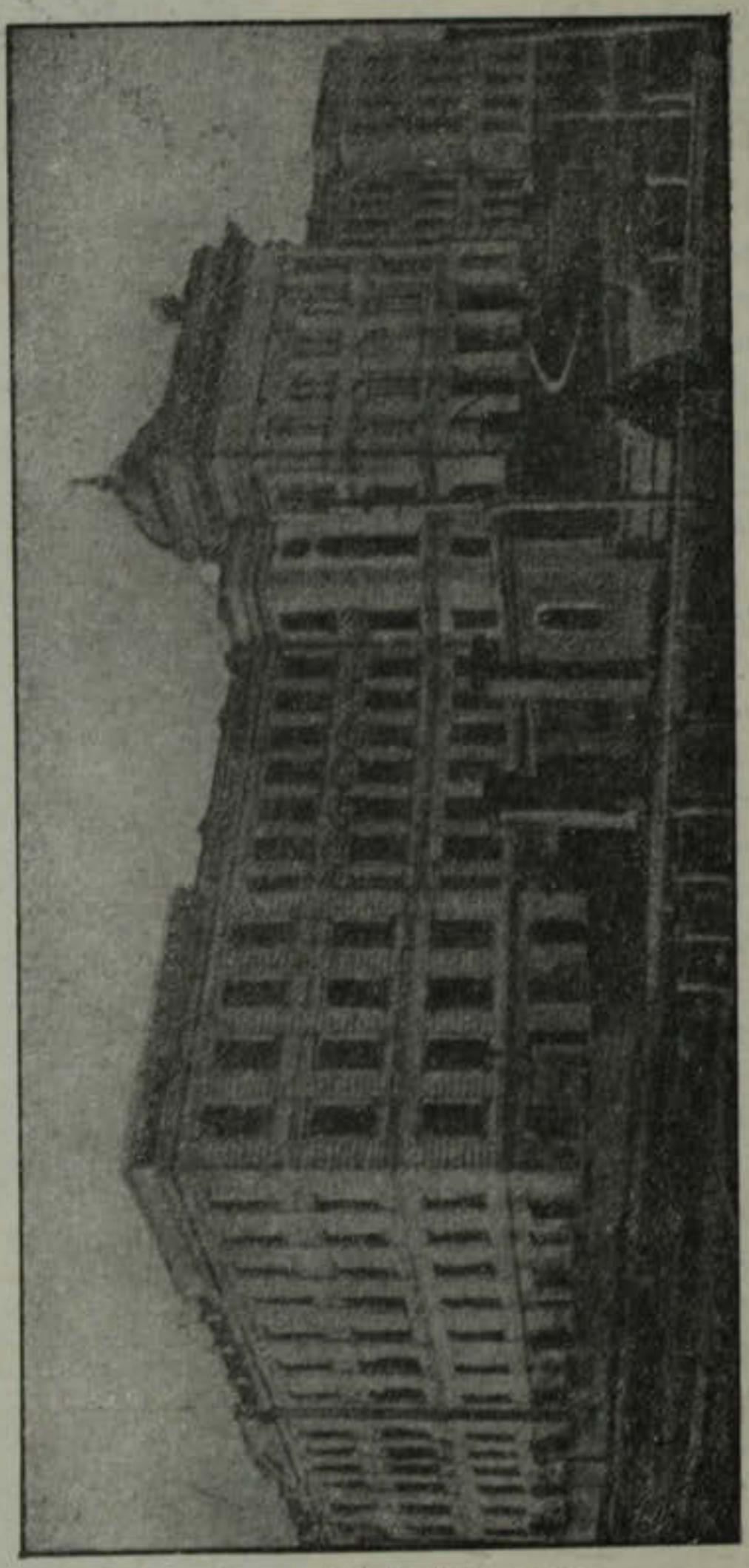

Վրաստանի համալսարանը

Կ՛այցեմ Առաւաճածնայ Վրաստանի հայ-կաթոլիկ եկեղեցին (եթէ պատահականները մինչ հետու ալ ուզին երթալ մենք յիշելու ենք Մ. Պէշիկթաշլեանի երգը՝ եղբայր եմք մենք)։

Քարոզիչը, որոյ պեին ու մօրուքը ածիլուած են, հայախօս վրացի մ'է, որ ինք կ'կոչէ Պատեր Պաւել կալայճիէֆի (Հ. Պօղոս Գալայճեան), եւ ապրած է Ճէրիգիւղի վրացի վանքին մէջ։ Եկեղեցին սիրուն շէնք մ'է, գեղեցիկ կաթողիկէով։ Ներքնակողմը, ուր Հ. Պաւել առաջնորդեց զիս, կահաւորուած է ճաշակով։ Քաղաքավար կրօնաւորը տարու զիս իր գպրոցն ալ, որ կ'բարձրանայ տաճարին բակին մէջ ու թախուր մնացած է տարեկան արձակուրդին պատճառով։ Այս գպրոցը ունի երեք դասարան եւ, առաջնորդիս վկայութեանը համեմատ, կ'պարունակէ 85 աշակերտ ու աշակերտուհի, որոնք կ'ուսնին ուսուերէն ու վրացերէն։ Կրօնական պատկերներ կուտակուած են պատերուն վրայ. մինչ դիւանապետ Լեւոն Ժ.ի նկարը կ'բարձրանայ Տակատպոպ Զարին նկարին քով, մօտ այն մարմար տախտակին ուր քանդակուած է Ռուսաստանի մէջ ժամանակուած (մանուկան) թոյլտուութեան պատմութիւնը։ Գպրոցն ունի մատենադարան մը, ընդհանրապէս ազօթագիրքներով լի։ Գրասեղանները կ'ման շինուած են նոր ձեւով, շատեր հին դրութեամբ. բոլորն ալ իրարու կից շարուած են, որպէսզի իւրաքանչիւր նստարանի ուսանող կարենայ կրթնիլ յաջորդ գրասեղանին։ Մեկնեցայ, անփոփոխ պահելով սա համակրութիւնը թէ կաթոլիկութիւնը, ներկային մէջ այնքան հաշկանդուած, ապագայ չունի Կաթողիկոս-Կայսերաց Ռուսաստանին մէջ։

Կ'այցեմ Քամօյենց Ս. Գէորգ եկեղեցին, որոյ կաթողիկէն կ'բարձրանայ գետին վրայ։ Սիւները շրջապատուած են նստարանով, ուր կ'նստէին ծերեր ու հիւանդներ։ Կիներուն յատկացուած է տաճարին վերջին մասը, ուր միապիծ նստարան՝ պատուներու ուսկաներու համար։ Ժողովուրդին միւս մասը պարտաւոր է կանգուն մնալ այն սրեւելեան գորգերուն վրայ որոնք յատակը կ'ծածկեն։ Սալարկին մէջ ագուցուած են երկու տապանաքարեր, որոնց մին կ'պատկանի ասպետ Վարդան Քամօյեանցին, 1760ին վախճանած, եւ միւսը իր կողակցին, երկու տարի յետոյ մեռած։ Երեկոյեան ժամերգութիւնը կ'կատարուի բաւական անկարգ կերպով. գուցէ պի գպիրները կ'սեանեն թէ ինչ գաս չունին ունկնդիր։ Եթէ չենք ներեր գերատաններուն որոնք կ'թալաթասեն իրենց գերերը երբ հանդիսականները սակաւաթիւ գանեն, կրնա՞նք ներել ձայնաւորներուն, որոնց երգը կ'ուղղուի ոչ թէ արարածներուն, այլ Արարչին, որ բացակայ չէ երբեք։ Գեղեցիկ եկեղեցի սակայն, որոյ ճարտարապետական ճաշակը շատ բարձր է մեր պալատական քաւակուսի տաճարներէն։

Կ'երթամ հանդչիլ քաղաքին մեծագոյն հանրապարտէզին մէջ, որ բնական անտառ մ'է Մուշղայիտ անուն։ Զինուորական երաժշտութիւնը կ'խլէ խիտ տաղաթենեաց խորհրդաւոր լռութիւնը, որ սակայն քաղցրագոյն երաժշտութիւնն է սիրտիս հոգիներու համար։ Գարնջուրը կ'փրփրայ բաժակներուն մէջ, եւ գեղանի տղաներ կ'ճեմեն կրակոտ ընկերուհիներով։ Այս բանաստեղծական վայրին

մէջ կ՛պատահիմ երիտասարդի մը, Շիրվանզադէին, որ Պետրոս Ա. դամեանի սիրուն գլուխն ունի եւ այժմ կ՛հրատարակէ իր չորրորդ վէպը, Արամբին, մեր ժամանակակից վիպասանութեան սրտառուչ էջերէն մին: Շիրվանզադէ ժողովուրդին բարքերը զննող սուր միտք մ՛ունի, եւ քաջահմուտ է թատերական արուեստին նրբութիւններուն:

Կ՛վերադառնամ օթեվանս, եւ ֆրանսացի պանդոկապետը կ՛պատմէ ինձ այն փարթամ խնճոյքը զոր Թիֆլիսի հայ գործիչները իր ճաշարանին մէջ տուած են ի պատիւ Օքսֆորտի հայագէտ դասախոս Գօնիպէրի եւ իր կնոջ, եւ կ՛յարէ թէ «Ալբիոնի զաւակները մեկնեցան Կովկասէն, հայ ասպնջականութեան պերճանքէն շլացած»:

9 յուլիս

Կ՛այցեմ Վանքի եկեղեցիին ներքնակողմը, խորհրդաւոր մեծութեան մէջ ընկղմած, գրեթէ սպանիական տաճարներուն պէս: Ունի երեք շքեղ խորաններ, որոնց վրայ կաթողիկէներու երրորդութիւն մը կ՛բարձրանայ: Ըստ սովորութեան, այրերը, թէեւ նուազ ժամասէր, առիւծի բաժինն առած են եկեղեցիին ընդարձակութեանը մէջ, ժամասէր կիներուն ձգելով վանդակապատ վերնատունը մը: Սիւները ծածկուած են հին պատկերներով: Զախակողմեան պատին վրայ նկարուած են սպառազէն սուրբերը, Մինաս, Սարգիս, Գէորգ: Հոն ապուցուած է շիրիմ մը որ կ՛պատկանի Մարիամ Աղամալեան հայ իշխանուհիին, հարս Վրաստանի Հերակլ արքայի: Հոն կ՛պարզուի նաեւ վերջին դատաստանի քառաեղերորդ պատկեր մը, բոցով ու արիւնով կարմրած, լկտի մերկութիւններով պղծուած եւ սատաններով ճիւաղացած: Եկեղեցին ունի երկու մուտքեր, պատկերներով ու յիշատականներով պճնուած ու կաթողի-

Վրաստանի Յագաւոր Հերակլէս Բ. որ 1873ին Կատարինէ Բ. ցարուհիին հետ՝ Վրաստանը Ռուսիոյ Յեւարկուեան տակ դնող դաշն մը ստորագրեց: Իր դէմքն՝ հայուհի էր:

կէով պսակուած: Զանգակատան կաթողիկէն լաւ կ'պատշաճի այս հնաբոյր շէնքին:

Բակին մէջ տապաններ, հայ ու վրացի արձանագրութիւններով: Առաջնորդարանին մօտ սփռուած է ականաւոր դամբաններու արշիպելագոս մը: Անոնցմէ մէկուն տակ կ'հանգչի «Գաբրիէլ արքեպիսկոպոս Այվազեան», որոյ Հազար եւ մի առակաւոր բանքը, Լաֆոնդէնի առակներուն պէս, նոր դատապարտուեցաւ օսմանեան անառակ գրաքննութենէն: Ուրիշի մը տակ թաղուած է «Սարգիս արքեպիսկոպոս Զալալեանց», զոր, դեռ աշակերտ, ճանաչած եմ Նուպար-Շահնազարեան վարժարանին մէջ: Երրորդ շիրիմ մը, զինուորական կոթող, կ'կրէ սա արձանագրութիւնը «Գէնէրալ-Մայիոր Բէհբուդ Մարտիրոսեան Շէլկօվնիկեանց. Նուխի — 1837, Հասան-Կալայ — 1878»: Ուրիշ զինուորական յիշատակերտ մը, կիսարձանով զարդարուն, կ'կրէ սա բառերը. «Տփխիս քաղաքը իւր արժանաւոր զաւակին, Գեներալ-Լէյտէնանտ Արշակ Յարութիւնեան Տէր-Ղուկասեանցին:» Այս գաւիթին մէջ թաղուած է աւելի նշանաւոր հայ զօրապետ մ'ալ, Լազարէֆ, այլ դեռ չունի տապանաքար, թէեւ ժառանգորդները կ'ցանկան ու կառավարութիւնը կ'հրամայէ դնել. մեր կղերը կ'ընդդիմանայ, առարկելով թէ այդ դամբարանը կրնայ խոչընդոտ ըլլալ թափորներուն, որոնք մերթ կ'կատարուին բակին մէջ, մինչ հայատեացները կ'հռչակեն հղեր թէ ընդդիմութիւնը ուրիշ պատճառ ունի,— սա թէ Հայերը բաւական ազգասէր չեն գտներ Լազարէֆը: Գաւիթին արեւելեան պարիսպին մօտ, ցանցառ ծառերու տակ շարուած են փայտէ նստարաններ, որոնց վրայէն կ'դիտեմ Կուրի ժժգոյն ու «գիժ» ալեակները, որոնք կ'արշաւեն յախուռն ու կ'քանդեն կուրօրէն: Մի քանի կտրիճներ, վերարկուներու մէջ փաթթուած, կ'պառկին տաճարին մօտ ու արեւին տակ, հայհոյելով «սոխ» դարձած հայ քահանայի մը դէմ, զոր կ'ուզեն «շան սատակ անել»... Թիֆլիս իր կլինտոնեան ունի, ինչպէս որ Նաբօլի իր լաճառօնէները:

Սարգիս Բէգնազարեան հոգեղ ու հմուտ քահանայ մ'է: Իր բարձր հասակը պրկուած է նրբաւարտ վերարկուի մը մէջ, եւ իր կորովի ու բարեձեւ գլուխը ծածկուած է եւրոպեան փեղոյրով, զի Ռուսաստանի մէջ, թէեւ մեր վարդապետներն ու եպիսկոպոսները մինօրինակ կերպով կ'կրեն բարձրադիր կամիլաւկա, մեր քահանաները չունին միօրինակ գլխանոց եւ կ'դնեն աշխարհիկ գլխարկներ զանազան ձեւերով, գլանաձեւէն ու գդակաձեւէն զատ: Կ'հաճի ցոյց տալ ինձ Տփխիսու Ներսիսեան ազգային հոգեւոր ուսումնարանը, որոյ տեսուչն է:

Կ'մտնեմ մեծահռչակ վարժարանին մէջ, ոչ առանց յուզման: Շէնքը, բաւական անշուք, չհամապատասխաններ համբաւին: Բէգնազարեան կ'յայտնէ թէ հին Ներսիսեան դպրանոցը, Աշտարակեցիի հոյակապ շէնքը, որ կ'բարձրանայ արդի ուսումնարանին դիմաց, տարիներէ ի վեր վարձու տրուած է ու պանդոկի վերածուած: Կրթարանին

կեդրոնն է քառակուսի գաւիթ մը, ուր փուշին իր ներկայութիւնը եւ ծառերն ու մարմնամարզի կամ խաղի գործիքները իրենց բացակայութեամբը կ'փայլին: Բակին եզրը հաստատուած են աղբիւրներ, որոնց ախորժահամ ջուրը կ'հոսի քարէ երկարաձիգ տաշտի մը մէջ, շատ տարբեր այն որդնալից ջուրէն զոր կ'խմէինք Հապիւղի Ներսիսեան վարժարանի տարաբախտ աշակերտներս: Թիֆլիսի Ներսիսեանը փայտէ երկյարկ շէնք մ'է, սերտարանով, 11 դասարաններով, ճաշարանով, ննջարաններով ու հիւանդանոցով, եւ այժմ կ'պատսպարէ 19 գիշերօթիկ կամ որպէսիր ու 346 ցերեկեայ աշակերտներ: Ճեմիշները չունին դուռ. մեծ անպատեհութիւն: Նստարանները իրարու կից շարուած են, ամանք նոր ոճով, շատերը հին դրութեամբ կերտուած: Ջորս դասարաններ կան որոնք իրենց մուտքին կողմէն միայն ունին պատուհան, պաթումի դպրոցին պէս: Լոյսը նուազ է, եւ շէնքը, որոյ տախտակամածը լուերու արշակաւան մը դարձած է, պուրկ է մաքրութենէ, գուցէ տարեկան արձակուրդին պատճառով: Գահէ օրինակներ, թուագիտական համրիչ, դծաւոր ու անգիծ գրատախտակ, ուրս քարտէսներ: Բնագիտական, քնալուծական ու մարդակազմական հաւաքածոները անհնշան: Կարելի չեղաւ գտնել գրադարանին քանալին, այլ կրցայ պատուհանէ մ'ընդհմարել գիրքերը, բաւական բազմաթիւ: Հիւրանոցը Ներսէս Ե.ի, Մաթէոս կաթողիկոսի եւ վարժարանին միւս բարերարներուն պատկերներովը պճնուած է: Ներսիսեան դպրանոցը թեմական վարժարան մ'է, որ ծխական շրջանաւարտներուն կ'աւանդէ միջնակարգ կրթութիւն եւ ունի մէկ նախապատրաստական ու վեց հիմնական դասարաններ: Նախապատրաստական, առաջին, երկրորդ ու երրորդ կարգերը, յոյժ բազմամարդ, բաժնուած են երկերկու զուգընթաց դասարաններու: Փոքրերը օրը 4-5 դաս կ'առնեն, հիմնական կարգերը 5-6. շաբաթական դասերը կ'հասնին 33ի: Տեսուչ մը, աւագ վերակացու մը, չորս վերակացուներ, դրադարանապետ մը, բժիշկ մը եւ ուսուցիչներ, ընդամէնը 25 պաշտօնեայ, կ'վարեն այս հաստատութիւնը, ժողովուրդէն ընտրուած 12 հոգաբարձուներու վերին հսկողութեանը տակ: Կ'մեկնիմ դպրոցէն, օրինելով հիմնադրին ու բարերարներուն խնկելի յիշատակը:

Կ'հետեւիմ բարեշնորհ աւարտնորդիս, որ կ'երթայ հոգեհանգիստ կատարել Համօյենց Ս. Գէորգ եկեղեցիին մէջ: Հանգուցեալն է հարուստ ընտանիքէ երիտասարդ մը: Մայրն ու քոյրերը, սեւով ծածկուած, կուլան ու կ'կոծեն, եւ իրենց սրտաճմլիկ ողբերը կ'դղրդեն տաճարին անսյլայլ կամարները: Ի զուր բազմաթիւ ապգականուհիներ ու բարեկամուհիներ, իրենց պէս սեւազգեստ, կ'փորձեն ամոքել անոնց կսկիծը: Ի զուր քահանաներն ու դպիրները, այսօր յոյժ եռանդուն, կ'ջանան աղիողորմ ճիչերը խեղդել իրենց բարձրագոչ երգերով: Ի զուր կրօնը կ'դատապարտէ այս անյուսութիւնը, կատաշտութիւն անուանելով զայն: Մայրենի սիրտը կ'շա-

բունակէ ճեռնճերիլ ամէն աղմուկի հակառակ, այն փիւնիկեան ղոհեբուն պէս որոնք կ՛իանձէին քուրմերու աղաղակներուն ու թմբուկներու ժխորին մէջ: Հոգեհանգիստը կ՛վերջանայ եւ Հայուհիները իրենց արցունքը սրբելով կ՛մեկնին վերջապէս. եւ ես այն ատեն կ՛դիտեմ անոնց սեւ ու չքնաղ աչքերը, սեւ ու երկար թարթիչները, սեւ ու «ղալամով քաշած» յօնքերը, սեւ ու երկնային նայուածքները, եւ կ՛համոզուիմ թէ սուգի հրեշտակներու պիտի նմանէին այդ լուսաշող էակները, եթէ սեւ ու թագաշուք Քասապրասը այլիսացեալ թագուհիներու երեւոյթը չընծայէր անոնց:

Կ՛երթանք Մողնու Ս. Գէորգ եկեղեցին, վեհ իր կանաչ կաթողիկէով ու պանգակասուններով եւ դեղեցիկ իր ներքին սրբատաշ վէմերով: Բակին շուրջը հաստատուած է Ս. Գայիանեան օրիորդաց ուսումնարանը, բաւական սիրուն շէնք, վեր֊ու երկյարկ: Երկաբաձիգ պատշգամէն կ՛թափանցենք դպրոցին մէջ: Տեսչուհին կամ, քան տեղական առաքեան, կարգապահ վարժուհին, Օրիորդ Գայիանէ Քալանթարեան, համակրելի, ազնիւ ու լուրջ, յայտնեց թէ այս երկդասեան վարժարանը կ՛կրթէ 150ի մօտ աշակերտուհիներ, որոնք կ՛պատկանին ընդհանրապէս վաճառական ու արհեստաւոր դասերու, մինչ քահանայի, առաքեանաւորի ու ազնուականի զաւակները փոքրամասնութիւն կ՛կազմեն: Ուսումնարանը կ՛մատակարարուի Ս. Գէորգի հասոյթներուն մէկ մասովը, իր դրամագլուխին տոկոսովն ու աշակերտուհիներուն թոշակովը, որոնց 2/5ը միայն ձրիավարժ, այնպէս որ տարեկան 6,600 ռուպլիի մօտ ծախքը դիւրաւ կ՛հոգացուի: Ուսուցչական մարմինը կ՛բաղկանայ 16 անդամներէ, որոնք կ՛աւանդեն կրօնագիտութիւն, հայերէն, ռուսերէն, թուագիտութիւն, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, բնագիտութիւն, գեղագրութիւն, գծագրութիւն, ձեռագործ ու երգ: Հայերէնի ուսուցիչն է Յովհաննէս Նազարեանց, որ շաբաթական 22 ժամ դասախօսութեան փոխարէն կ՛առանայ տարեկան 660 ռուպլի: Շրջեցանք դասարաններուն մէջ, երկդասեակ նստարաններով ու մեթ միակողմանի պատուհաններով: Տեսանք գրադարանը, ուր ոչինչ նշանաւոր, եւ հիացանք դահլիճին վրայ, զոր կ՛պճնեն գեղեցիկ նկարներ, մանաւանդ Արարատի, Սեւանի ու Գայիանէի պատկերները, հայ վարպետի մը վրձինէն ծնած: Տեսչուհին իր պարտարուն սենեակին մէջ ցոյց տուաւ մեզ աշակերտուհիներուն ձեռագործները, ճաշակի ու նրբութեան հրաշակերտներ, որոնց մէջ կ՛փայլի ձեռագործ մը որ կ՛պատկերէ խորհրդաւոր ընթրիքը եւ պիտի նուիրուի Կաթողիկոսին: Հայուհիներու աւանդական քաջարուեստական այս կենդանի ապացոյցներուն վրայ զմայլած, Բէգնազարեանի հետ մեկնեցայ վարժարանէն, օրհնելով այն մեծահաւատ երիտասարդները որոնք հիմնեցին զայն ու կ՛վարեն խանդով ու անձնուիրութեամբ:

Կ՛այցենք Մարիամեան-Յովհաննեան երկդասեան եկեղեցական-ծիսական օրիորդական ուսումնարանը, հոյակապ շէնք որ կ՛բարձրա-

նայ ընդարձակ ու ծառաշատ բակի մը մէջէն: Տեսուչը բացակայ էր, այլ տեղեկացայ թէ վարժարանը կ՛պարունակէ 180 աշակերտուհիներ, որոնց լոկ 40ը թոշակաւոր, պի բարեյիշատակ Յովհաննէս Յուլիանեանի կտակած գումարը կ՛բաւէ գոցելու համար տարեկան ծախքը, 6.7000 ռուպլի մօտ: Կրթական յայտագիրը կ՛բովանդակէ այն բոլոր ուսումները որոնք կ՛աւանդուին Ս. Գայիանեան վարժարանին մէջ: Շէնքին ներքնակողմը չէ բաւական լուսաւոր: Երկրորդ յարկին մէջ է մեծ սրահը, ուր փոշոտ նստարաններ նետուած են խառն ի խուռն, անշուշտ արձակուրդին պատճառով: Թափուր դրադարանները կ՛կանգնին աննկար շրջանակներու պէս: Ճեմիշները հողի մէջ փորուած ծակեր են պարզապէս, իրարմէ մէկմէկ կանգուն հեռու, առանց ոեւէ շինութեան որ անջատէ կամ ծածկէ. դատապարտելի դրութիւն: Դասարանները պճնուած են սրբազան պատմութեան ֆրանսական նկարներով, Գատըգիւղի Աբրամեան վարժարանին պէս: Ճոխ է սակայն դահլիճը, ուր հոգաբարձութիւնը կ՛գումարուի կարմիր սեղանի մը շուրջը, ամէն անգամ որ դպրոցին համար կարեւոր խնդիրներ ծագին. պատերը զարդարուած են շքեղ շրջանակներու մէջ ամփոփուած մեծադիր նկարներով, որոնք կ՛ներկայեն Ջարը, Ջարուհին, վերջին կաթողիկոսներն ու դպրոցին բարերար հիմնադիրը: Ուսումնարանին խնամակալութիւնը յանձնուած է հայ կոյսերուն, որոնց անապատը մօտ է եւ որոնք ահա կրօնականէն զատ կրթական ծառայութիւն ալ կ՛մատուցանեն:

Քահանայ առաջնորդիս հետ, կ՛ելլեմ կուսանաց անապատը: Սիրտս կ՛տրոփէ, յուզումով ողողուն, երբ կ՛մտաբերեմ թէ պիտի տեսնեմ «Հրեշտակ ի մարմնի» Հայուհիները: Մուտքին ներքնակողմը ծածկուած է արձանագրութեամբ, ուր կ՛յիշատակուի հաստատութեան նորաշէն մասերուն բարերարուհին: Կուսաստանին քով, երկյարկ ու համեստ շէնք ուր 16 կոյսերու կեանքը կ՛սահի անընդհատ աղօթքի մը մէջ, կ՛կանգնի Ս. Աստիանոսի ձօնուած բարձրադիր ու սիրուն եկեղեցի մը, որոյ դուռները բացաւ ուխտաւորիս առջեւ 70 ամեայ այլ դեռ ժրաջան կոյս մը, սարկաւագուհի Փերոնիա Յուսիեանց: Երբ իմէ տեղեկացայ թէ կոյսերը վաղ առաւօտ պատարագիչ քահանայի մը հետ պաշտօն պիտի կատարեն այս տաճարին մէջ, որշեղի օր մ՛աւելի ՚ի՚նալ Թիֆլիս, վայելելու համար այդ սրտառուչ հանդէսը: Եւ մտախոհ մեկնեցայ խորհրդաւոր սրբավայրէն, խաղաղ վեհարան որոյ վրայ բոյն դրեր են ճերմակ աղաւնիներ եւ որոյ մէջ կ՛արփաթեւեն անարատ հոգիներ:

Կ՛բարձրանանք Ս. Բեթլեհեմ եկեղեցին, անուանի ուխտատեղի որ ահա վանատուր եղած է ուխտաւոր ընտանիքներու: Մեզ կ՛առաջնորդէ պանդուխտ քահանայ մը, Տաճկաստանի Կոպ գիւղէն, ուր պիտի վերադառնայ, իրեն հետ տանելով փոքրիկ զանգակ մը, զոր գնած է Կոպի եկեղեցիին համար, զի, կ՛ըսէ, Ներսէս պատրիարք, «Ատուած հոգին լուսաւորէ», հրաման ատացած է զանգակահարու-

թեան համար ի Տաճկաստան: Ս. Բեթլեհեմ ունի երեք խորան, ճերմակ կաթողիկէներով պսակուած. ասոնց ներքնակողմը պճնուած է թարմ պատկերներով, պատուհաններու միջեւ ու ստորին չորս անկիւններուն մէջ: Կերոնները զարդարուած են եւրոպեան նկարներով, զի բարեպաշտութիւնը չգիտէ խորել: Եկեղեցին բարձր է Գողգոթայի չափ, եւ իր հովասուն բակէն կ'երեւի ամբողջ Թիֆլիս, ուսական կանաչ տանիքներով զուարթացած, որոնց շնորհիւ աւելի աչքի կ'զարնէ հայ կաթողիկէներուն վեհ կերպարանքը. խառնուրդ թարմութեան ու հնութեան: Ուսները բնազդով կ'ախորժին կանաչէն, գուցէ իբր յիշատակ այն դալար արօտներուն ուր կ'արածէին իրենց հօտերը երբ թափառիկ ցեղ մ'էին դեռ:

Մեր կառքը կ'թափանցէ Հաւլաբարի հայաշատ այլ տժգոյն ու աղքատիկ թաղին մէջ, որոյ դեղին պատերը վարդեր ու դափնիներ հագան երբեմն, շքեղորելու համար մեր ժողովրդական մեծագոյն վիպագիր Րաֆֆիի յուղարկաւորութիւնը: Օրհնեա՛լ քաղաք, ուր Շուշանիկ կ'պաշտուի հրապարակային խորանի մը վրայ: Կ'նշմարեմ մայդանը, եւ կ'յիշեմ մեր ժողովրդական մեծագոյն երգահան Գամառ-Քաթիպայի «Զարիպ Մշեցին»: Ահա Ս. Աստուածածին եկեղեցին, կարմիր Աւետարան մականունով, գեղեցիկ տաճար ուր քարոզած է մեր ժողովրդական մեծագոյն քարոզիչ Մկրտիչ Խրիմեան. ունկնդիրներէն մին, այժմ ծերունի, երիտասարդական աշխոյժով կ'կրկնէ ինձ այդ քարոզը, հեղինակին բոլոր քարոզներուն պէս սրախօս ու ու յուզիչ: Բակին մէջ է նորաշէն նախակրթարան մը, 56 աշակերտներով, ազգաս ընտանիքներէ առնուած. Սեդրաքեանց հիմնել տուած է զայն: Այս կրթասէր առաջնորդը, պատուական նախագահ Հայուհեաց Բարեգործական Ընկերութեան որ Հաւլաբարի օրիորդները կ'դաստիարակէ Ս. Նշան եկեղեցիի նախակրթարանին մէջ, իր յատուկ հոգածութեանն առարկայ ըրած է Ս. Աստուածածինի դպրոցը, մանկավարժական նորագոյն գիւտերուն համեմատ կահաւորուած: Մեծ հաճոյքով կ'դիտեմ աշակերտներուն եռդարան գրաւեղանները, երէքական շարժուն նստարաններով: Դարաններուն արտաքին ճակատը կիսաբաց է, այնպէս որ դաստիարակը կրնայ տեսնել թէ ինչով զբաղած են ուսանողին ձեռքերը եւ թէ ինչ պահուած է հոն: Կայ դարան մ'ալ քառակուսի խորշերով ուր զետեղուած են մեր զանազան տառերը. մանուկը այս դարանին վրայ կ'սովրի ճանչնալ այբբենարանին գիրերը, իբր գրաշար մը որ կ'աշխատի իր դուրճին առջեւ:

Կ'շարունակենք մեր ուղեւորութիւնը, եւ կ'հասնինք վերջապէս Յոջի վանքի զերեզմանատունը: Կ'մտնենք պարիսպէն, եւ ահա մեր առջեւ կ'ցցուին մահահոտ մատուռ մը եւ հին կամ նոր, համեստ կամ պերճ շիրիմներ: Անհուն մեռելաքաղաքին մէջ, ուր այնքան հրէշներ ու այնքան հրեշտակներ կ'ննջեն միեւնոյն վերմակին տակ, կ'գտնենք Րաֆֆիի ու Շերենցի նորափոր տապանները, առաջինը

երեք թարմ պսակներով ծածկուած, երկրորդը իր ծաղկափայլ աղջկան կոթողին շուքէն փայփայուած: Բաֆֆի ու Ծերենց, կեանքի մէջ դրացի հանճարներ, մահուան մէջ ալ կ'ինան դրացի: Բէգնազարեան, ճակատը արեւին տուած, սրտաշարժ ձայնով կ'կրկնէ մեռեալներուն աղօթքը եւ կ'խաչակնքէ երկու գերեզմանները, զոր կ'համբուրեմ ծնրադիր: Եւ թաց աչքերով կ'հեռանանք անկուշտ Յովսեփաէն, ողբալով այդ ոսկի գրիչները որոնք ջախջախուեցան եւ այդ ազարտական հոգիները որոնք ոչ եւս են:

Անցնելով հակայ զօրանոցի մ'առջեւէն, ուրկէ ուուս վաշտ մը դուրս կ'հոսի թմբաւոր գետի մը պէս, կ'վերադառնանք Վանքի եկեղեցին: Արխատակէս Սեդրաքեանց, որու խոստովանաբար յայտնեցի ինքնութիւնս, ճաշի հրաւիրեց զիս: Սեղանակից եղան մեզ Ներսէսեան վարժարանի տեսուչն ու Մակար Եկմալեան, ձայնագրութեան ուսուցիչ որ, եւրոպեան երաժշտութիւնը հիմնովին ուսումնասիրած, կ'մտադրէ Էջմիածին երթալ ու զբաղիլ մեր ազգային երաժշտութեամբ: Կ'շաղակրատենք հին բարեկամներու պէս, մինչ պօրչը կ'մխայ եւ կախէթի դեղին գինին բաժակներուն մէջ կ'վառի իբր հալած ոսկի:

ԺԹ. դարու վրացի մեծ բերթողը Շոթա Ռուսթավելի

Կ'վերադառնամ պանդոկս, անցնելով Կուրի կամուրջներէն ու դիտելով հակայ արձանը Վրոնցով իշխանի. որու կ'պարտի Թիֆլիս իր վերածնութիւնը: Կ'դիտեմ հայ գրավաճառանոցներն ալ, որոնց ցուցափեղկերը ծածկուած են Բաֆֆիի, Ծերենցի ու իր աղջկան եւ միշտ ժողովրդական Խրիմեանի լուսանկարներով: Առանց քով կ'նըշմարուի Վրաստանի մեծագոյն քերթող Ռուսթավէլիի նկարը, սեւ մօրուքով ու նուրբ պեխերով, նաեւ սեւամօրթ գլխանոցով զոր կ'պճնեն երկու գոհարազարդ փետուրներ:

Ռուսթավէլիի անունը կ'յիշեցուներ ինձ այն վրացի գեղուհիները զոր երգեց. այլ ո՞ւր են անոնց յաջորդները: Ամէն ուղեւորի պէս հետաքրքիր, ուզեցի բազդատել հայ ու վիր գեղեցկուհիները, սակայն ի՞նչպէս որոշել Հայուհին ու Վրուհին, քանի որ ծածկուած են համանման հագուստներով: Յիշեցի Բերայի շիք երիտասարդները, որոնք ամէն կիրակի եկեղեցիներու առջեւ կ'շարուին մուրացիկներու կամ վարժապետէն ստքի վրայ կենալու դատապարտուած անառակներու պէս, եւ տաճարին ներսը աղօթքի կենալու տեղ՝ դուրսը աղօթքի կ'կենան, ո՛վ գիտէ թէ ինչ սրբուհիներու առջեւ. ուստի, անոնց հնարքին հետեւելով, այդ երկու

ցեղերուն պատկանող մէկմէկ եկեղեցիի առջեւ պահակ կեցայ, պատարագէն յետոյ կիներուն ելքը դիտելու համար: Զօրահանդէսին արդիւնքը Հայուհիներուն նպաստաւոր թուեցաւ ինձ. ազգամոլութի՞ւն թէ ճշմարտութիւն, չգիտեմ: Հայուհին կ'փայլի բնական դեղով, մինչ Վրուհին պէտք կ'զգայ դիմել արուեստի օժանդակութեան, սրբագրելու համար բնութիւնը: Ամէն անգամ որ շպարուած կնոջ մը պատահի մարդ, կրնայ վստահութեամբ վրացերէն խօսիլ անոր հետ ու հարցնել. Բա՞ ձուլի խար (ի՞նչ ազգէ ես), եւ պիտի տեսնէ թէ պատասխանը պիտի ըլլայ միշտ ֆարթվելի (վրացի): Ասոր հակառակ, մեծ համբաւ շահած է եւ կ'արհամարհէ իր ներկայութեամբը պատուել ինչ որ «սիրաուն» կ'անուանէ Գրիգոր Զիլինկիրեան. եւ Գերմանուհին է որ դաշնակով, պարով ու իր ցուրտ հրապոյրներով հոն կ'քաշէ Կովկասի դաշունյագէն տարփածունները:

10 յուլիս

Այսօր, կիրակի, լուռ է շուկան, եւ Թիֆլիսի 24 հայ ու քաղաքացի եկեղեցիները մեծագոչ կ'հնչեցունեն իրենց զանգակները: Հոգիները կ'ամփոփուին, լսելու համար կրօնի պատուէրները: Եւ ի՞նչ է կրօնը, եթէ ոչ բարոյականն աստուածացած:

Կ'փութամ ունկնդրել առաւօտեան շարականները Ճգրաշէն եկեղեցիին մէջ, պատկառելի իր հնաբոյր կաթողիկէով: Այս շէնքին քով, որ հայ ճարտարապետութեան հարազատ տիպերէն մին կ'ներկայէ, որքա՜ն տգեղ կ'երեւին մեր պոլսական տաճարները, որոնց ճարտարապետները կարծես թուրք զօրանոցներն ընտրած են իրենց մոտիպար: Ինչպէս գրեթէ միշտ, կեդրոնական կաթողիկէն ունի 12 խաչազարդ ու նրբաւարտ պատուհաններ, առաքեալներուն պատկերներովն անջատուած, մինչ աւետարանիչներուն պատկերները կ'պճնեն սորին չորս անկիւնները: Հայր Աստուած, կաթողիկէին գմբեթին մէջ նկարուած, կ'հովանաւորէ ամբողջ հաստատութիւնը: Չորս թանձր սիւներ կ'ամբառնան կամարը, շրջապատելով կաթողիկէն: Մաչկալը, շքեղ ու համաճոյլ, կ'բարձրանայ մինչեւ ձեղունն, ծածկելով խորանին երկու քովի միջոցներն ալ: Նկարներէն մին կ'ներկայէ Տրդատի դարձը, Լուսաւորչի չարչարանքները նկարուած են շուրջանակի: Ժամերգութիւնը կ'կատարուի անորոշ կերպով ու արտասովոր հապճեպով. արդեօք քահանաները հարուստ ննջեցեալի՞ մը պիտի հանին:

Ուղղուեցայ դէպի Կուսանաց անապատը դանդաղ քայլերով, յիշելով թէ Ս. Ստեփանոս եկեղեցիի կիրակնօրեայ ժամերգութիւնը կ'սկսի եւրոպեան ժամ 7ին ու կ'աւարտի 10ին: Կ'մտնեմ դարպասէն. արդէն մուրացիկ պառաւ մը, թաշկինակը փռած, կ'սպասէ ժամուորներուն: Կ'թափանցեմ տաճարին մէջ, երկիւղած երէցփոխէն կամ եկեղեցպանէն գնելով ոսկեզօծ մոմեր. «Հռոմի մէջ Հռոմայեցիներ

րուն պէս վարուելու է»: Կանացի ձեռքերու հետքերը կ'նշմարուին ամբողջ շէնքին մէջ: Ամէն բան ջինջ է, ճաշակաւորի ու ճոխ: Սրահները, աջակողմեան ու ձախակողմեան միջոցներու տեղ, ունի միշտ նկարազարդ դուռներ, ինչպէս նաեւ ճակատ: Քրիստոսի յարութիւնը նկարուած է կարմիր թաւիշէ վարագոյրին վրայ: Սովորական չորս սիւներէն մէկուն վրայ կախուած է նախավկային նկարը, միւսին վրայ Էջմիածնի պատկերը: Մարմար սալարկը ծածկուած է արեւելեան ընդարձակ գորգերով, որոնց վրայ կ'հանգչի ժողովուրդը երբ եղերեայ նստարանները գրաւուած ըլլան: Թափուր է վերնատունը, եւ անոր տակ, վանդակապատ կանանոցին մէջ, 10ի մօտ կիներ կ'աղօթեն: Աւելի բազմաթիւ չէ ժամուորներուն արական խումբը, որոյ կէսը կ'բաղկանայ մանուկներէ: Իշխանուհի կոյսերու պատարագը հազի՛ւ 20 ունկնդիր կ'գտնէ ուրեմն այս անտարբեր քաղաքին մէջ, մինչ 20.000 հանդիսականներ պիտի կարենար յանկուցանել ի Կոստանդնուպոլիս: Սովորական քահանայինն տեղ, որ Կաթողիկոսին ազգական ծերունի մ'է եղեր, կ'պատարագէ չափահաս երէց մը, թուխ ու լուրջ: Իրեն հետ պաշտօն կ'վարեն կոյսերը, մին միայն կուզ, միւսներն ընդհանրապէս գիրուկ ու աչագեղ: Սարկաւագուհիները, ոսկեհուռ ուրարներով ծածկուած, սիրուն ջահերու մէջ դրած են իրենց կրած մոմերը, իրենց մատերը զերծ պահելու համար ճարպին կեղտէն: Բշոցներն ու վառերը յանձնուած են երկերկու օրիորդներու, որոնց կուսական կորովը թեթեւ փետուրներու պէս կ'բարձրացունէ զանոնք օդին մէջ, երբ հարկ ըլլայ շեշտել արարողութեան կարեւորագոյն մասերը. եւ այն ատեն վառերը կ'ծածանին յաղթականաբար, եւ բշոցները, մատղաշ կողերու վրայ հաստատուած, կ'երգեն սարսռալով: Դասին մէջ, չորս մայրապետներ կ'աղօթեն կանգուն, քահանաներու պէս պատկառազդու: Ըօթ կոյսեր կ'կատարեն դպրութիւն: Ոսկի ժապաւէններով պճնուած լայն շապիկներ, այլազան կերպասներով որոնք իրարու հետ կ'մրցին ճոխութեամբ, ձգուած են այս ծաղկահասակ ձայնաւորներուն վրայ, որոնք, միւս կոյսերուն պէս, պահած են իրենց մայրապետական սեւ գլխանոցը, ճերմակ քղանդով պատկուած: Գանձանակին հետ անշշուկ կ'շրջագային պնակները, որոնք, կանացի փափկութեան հոսանքէն տաշուած ու կոկուած, կլորիկ թասերու ձեւ առած են: Միայն մատն է որ թանձրացած է. ուրիշ ամէն բան նրբուած ու յղկուած: Պատարագիչը նախ Զարն ու կայսերական դերդաստանը կ'յիշատակէ, յետոյ Կաթողիկոսը, եւ ապա «եկեղեցւոյս առաջնորդն Արիստակէս եպիսկոպոս»: Սարկաւագուհիներն ու դպրուհիները, միեւնոյն յիշատակութիւնները կրկնելէ յետոյ, կ'յարեն «Անապատ»ին հիմնադիրներուն անուննները: Ժամերգութիւնը կ'կատարուի յոյժ կանոնաւոր կերպով: Ընդհակառակը պարզ են ու արտաշարժ: Գլխաւոր սարկաւագուհին, նրբաւարտ հասակով ու սեւահուր աչքերով, Յուլթայէի աղջիկը կ'յիշեցունէ ինձ: Այս օրիորդները հարուստ ազնուականներու զաւակներ են, իրենց ծնողնե-

բուն կողմէ Աստուծոյ նուիրուած: Թէեւ ազատ են մեր իրենց հայրենի տունը երթալու եւ ընկերութեան մէջ երեւալու առժամօրէն, ուխտած են կոյս մնալ եւ բարեպաշտութեան ու բարեգործութեան կեանք մ'ապրիլ: Իրենց անձնական գանձերովն է որ կ'հայթայթեն իրենց եկեղեցական զգեստներն ու զարդերը, շէն ու պայծառ կ'պահեն այս եղական հաստատութիւնն ու կ'ապահովեն Կուսաստանին ապագան: Չէ՛գ իշխանուհիներ, որոնք ունին երիտասարդութիւն, առողջութիւն, գեղեցկութիւն ու ճոխութիւն, ամէն ինչ որ հարկաւոր է երջանիկ ամուսնութեան մը համար, եւ սակայն հարս կ'ըլլան Քրիստոսի ու կ'մեռնին աշխարհի համար: Այս կենդանի մեռեալներուն տեսիլը արցունք կ'խլէ աչքերէս, իբր թէ սիրելի էակի մը թաղման հանդէսը տեսնէի: —

Սարկաւագուհի Փեբրոնիա Յուլիեանց, որ լսած էր հեծեծանքս, պատարագէն յետոյ ինձ մօտեցաւ ու թէյի հրաւիրեց: Առաջնորդուեցայ Կուսաստանին մէջ, մթին ու զով շէնք, երկար նրբանցներով զոր կ'եզերեն կոյսերուն սիրուն փոքրիկ խուցերը: Ալեւոր սարկաւագուհին տարաւ զիս նախ իր սենեակը, պարզօրէն կահաւորուած ու կրօնական նկարներով զարդարուած, եւ յետոյ հիւրանոցը, արեւելեան ատրերով եւ կրօնական ու ազգային պատկերներով պճնուած, որոնց մէջ կ'փայլին Մայր Հայաստան որ կու լայ աւերներուն վրայ եւ այն մեծ հայրենասէրը որ կ'կոչուի Ներսէս Աշտարակեցի: Հոն բաղմած է տեսչուհին, «Աբբայուհի մայրապետ աւագ-սարկաւագուհի Կատարինէ կոյս Երկայնաբազուկ իշխան Արղութեանց», իր քով ունենալով պատարագիչ քահանան ու մայրապետ մը որ ճանաչած է մեր Հասգիւղի Որբանոցին անմահ հիմնադիրը, Սրբուհի Գալֆայեան: Սիրուն նորընծաները երկու անգամ թէյ բերին շաքարամաններով: Խօսակցեցանք մեր ժողովուրդին ու մեր եկեղեցիին վրայ, դպրոցի ու գրականութեան վրայ, եւ հրճուեցայ այնքան կրօնասէր ու ազգասէր գտնելով բոլորն ալ, մանաւանդ աբբայուհին, խոհական ու աշխարհագէտ անձնաւորութիւն, դեռ կորովով լի, ինչպէս որ կ'վկայեն իր աչքերն ու կզակը: Նուիրեցին երկու նշխարք բարեպաշտ մօրս համար: Համբուրեցի խնկաբոյր աջերը, եւ մեկնեցայ հոգեյոյզ մենաստանէն, գոհ որ հայ կրօնը կենդանի է դեռ ու հայ կրօնաւորուհին, հայեցողական կեանքով չշատանալով, կ'օժանդակէ իր սեռին կրթութեան գործին: Ես չպիտի մոռնամ երբէք ճերմակ քօղերու եւ կապոյտ խուզկերու մէջ փաթթուած եսատնոյշներն ու իրենց սրտաթունդ երգերն ու մեղեդիները, եւ այն սեւ նայուածքներն ուր բողոք ու համակերպութիւն կ'մաքառին իրարու դէմ եւ կ'մենամարտին երկին եւ երկիր:

Կ'փութամ հասնիլ Կովկասեան գրավաճառանոց, եւ Զաքարիա Գրիգորեանցի հետ կ'ուղղուիմ դէպի Կուկիա թաղը, ճաշելու համար իր բնակարանին մէջ: Թաղն ունի միօրինակ երեւոյթ, բնակարանն է սիրուն, եւ հիւրընկալս, հանրածանօթ գրավաճառ ու հրատա-

բակիչ, օժտուած է ազնիւ ու ջերմ սիրտով: Տիկին Գրիգորեանց, շնորհալի ու ժրագլուխ, կ'նախագահէ սեղանին, տեղական խորհիկներով ճոխ: Ճաշէն յետոյ կ'երթանք Մուշղայիտ, Միքայէլեան կամուրջին վրայ եւ փողոցներուն մէջ պատահելով հետեւակներու որոնք կ'պատկանին Ամարաթի գունդին, 1,400 հայ զինուորներէ բաղկացած, եւ Թիֆլիս բերուած են, դիմաւորելու համար Զարը, որ կ'պատրաստուի այցել Կովկաս: Առնք, ընդհանրապէս Գարապաղի զաւակ, կ'կրեն ճերմակ շապիկ, սեւ տափատ ու բարձր կօշիկներ: Վաշտին թուանշանն արձանագրուած է իրենց կարմիր ուսնոցներուն վրայ: Սեւագիծ արծաթէ չէրքէս գօտի մը, ուր ամանք դաշոյնով քանդակած են իրենց հայ սկզբնատառերը, կ'պնդէ այս թուխ քաջերուն մէջքը: Կառավարութիւնը ուուս համազգեստին ենթարկած է զանոնք, այլ բարեփոխելով պահպանած է այն սեւամորթ վսեմաթը զոր հայ գիւղացին կ'կրէ: Այս սիրուն գլխարկը, որով զինուորին աղգութիւնը կ'ճանաչուի իսկոյն, պճնուած է կարմիր ժապաւէնով ու ճակատին վրայ մետաղեայ կլոր զարդով: Հանրապարտէզին մէջ, մինչ, ծառերու տակ հանգչած, կ'դիտէինք Կուբի լուզորդները, տեսանք երկու փափախաւոր զինուորներ ու անոնց մօտեցանք խօսակցելու համար: Յայտնեցին թէ իրենց ծննդավայրն էր Ալէքսանդրապոլ: Մին, կրակոտ երիտասարդ, գրավաճառէն լսելով թէ «Գրիգորեանց» կ'կոչուէի ու Վասիլէն կու գայի, յարեց թէ գացած էր Կոստանդնուպոլիս: Ամարաթի մուս զինուորներն ալ, որոց պատահեցանք, գոհ էին իրենց վիճակէն, զի, կ'ըսէին, իրենց հայրենիքին պաշտպանութեանը կոչուած էին ու պիտի սովրէին պիտանի արհեստ մը որով գուցէ օր մը իրենց ցեղին աղատագրութեանը ծառայէին: Պատահեցանք սակայն Շիրակի որդիներէն ոմանց, որոնք ըսին թէ «դժբախտաբար» զինուոր եղած էին, զի անջատուած էին իրենց սիրելի ընտանիքներէն, չէին կարող ընտելանալ ուուս զինուորին կոշտ անուդին ու չէին յուսար յառաջացում: Այս միջոցին, երկու ուուս զինուորներ, խարտեաշ ու վիթխարի, որոնք պոյտի եկած էին, բարեւեցին իրենց հայ պաշտօնակիցներն ու ուուերէն մի քանի բառ փոխանակեցին անոնց հետ, մեր դեռազէնները պատասխանեցին գայրագին, մինչ Ռուսները, այսքան խիզախ լեզու լսելու անվարժ, մոիկ կ'բնէին ապշած: Անցորդները, Հայ, Վիր, Ռուս, մեր շուրջը խումբացան իսկոյն, վէճին տեղեկանալու հետաքրքրութեամբ: Չհասկնալով ուուերէն, բացատրութիւն խնդրեցի հիւրընկալէս, եւ պատմեց ինձ եղելութիւնը: Ռուսները հարցուցեր են Հայերուն թէ ատո՞ղ էր որ այսինչ ուուս զինուորը տանտապետ կարգուած էր Ամարաթի գունդին մէջ, եւ, անոնց հաստատական պատասխանին վրայ, յարեր են. «Ուրեմն նա այսուհետեւ լաւ ծեծ պիտի քաշէ իր զինուորներուն:» Դեռազէնները, այս ակնարկութիւնը իւրացունելով, պատասխաներ են բարկութեամբ. «Տանտապետ մը ի՞նչ իրաւունք ունի զինուոր ծեծելու: Ապուշները կրնան ծեծ ուտել, մենք ոչ:» Մեր կրակոտ երիտա-

տարդը, որ կ'շարունակէր բողոքել ու հայհոյել, յանկարծ ինձ դառնալով՝ գոչեց հայերէն. «Եղբայր, աստնք, բոլորն ալ. էշ ու արջ են: Երեք տարիէն հազիւ կ'սորվին զինուորութիւնը, զոր մենք կ'լեցինք վեց ամիսէն: Սակայն, իրենք կ'ընտրուին տաճնապետ, զօրապետ, եւայլն, եւ մենք կ'մնանք ինչ որ ենք:» Ընկերս գիտեր տուաւ նորընծայ զինուորին թէ պէտք էր զգուշանալ այդպիսի խօսքեր արտասանելէ: «Վա՛յ մեզ, աղաղակեց տաքգլուխ դեռատիէնը, մեռա՛նք զգոյշ կենալով: Զինուոր ըլլալէ, թնդանօթին բերանը նետուելէ յետոյ, ալ ի՞նչ բանէ կրնանք վախնալ:» Հրաժեշտ տուինք այս ռւիծներուն, որոնք կ'շարունակէին մռնչել այլազան ամբոխին մէջ, առ ոչինչ գրեթով չէռնայա գառէդա (սեւ կառք) ու սիպերեան աքսոր:

Երեկոյեան ժամ 10,30ին կ'մեկնիմ Թիֆլիսէն, որոյ կարեւոր տպագրչական հաստատութիւններուն մեծագոյն մասը կ'պատկանի մեր ազգայիններուն, որոնք իրենց տնտեսական գերիշխանութեան մականին ենթարկած են Կովկաս ու Անդրկովկաս: Մտաւոր գերիշխանութիւնն ալ կ'պատկանի Հայերուն, շնորհիւ իրենց բազմամարդ դպրոցներուն, ազգային թատրին, ընդարձակ տպարաններուն, ճոխ գրատուներուն, բազում ընթերցողներ ունեցող պարբերական թերթերուն, եւ մանաւանդ իրենց գրականութեան, որ, կենդանի հայերէնով տոգորուած, հասկնալի է ամբողջ ժողովուրդին եւ հեռեւապէս կրցած է թափանցել յետին գեղջուկին խրճիթին մէջ:

Շոգեկառքը կ'սուրայ ընդարձակ դաշտի մը վրայ, Մուղանի հեռանկար: Պատահական ուղեկիցներս են Երուանդ Շահազիզեանց, Նոր-Նախիջեւանի վարժարանին մէջ ազգային ուսումներու դասախօս, եւ իր սիրուն կենակիցը, որոնք հրեշտակներու պէս երջանիկ կ'երեւին, զի, թէեւ ամուսնացած, դեռ սիրահար մնացած են իրարու: Այս երիտասարդը ջերմ հայրենասէր կ'թուի բանաստեղծի ձգտումներով:

Սօուք-Պուլաքէն յետոյ, ժամը 2ին կ'հասնինք Աղստաֆա (Աղստեւ), ուր կ'սպառի երկաթուղին: Պերճ լուսին մը կ'լուսաւորէ Արցախի ճակատը: Հո՛ս կ'սկսի Հայաստան: Կ'իջնեմ շոգեկառքէն, եւ կարօտով կ'համբուրեմ այն հողը զոր երազած ու պաշտած եմ մանուկ հասակէս ի վեր: Այսօր, որ երախայական մկրտութեանս տարեդարձն է, հայրենասիրական մկրտութեանս տարեդարձն ալ պիտի ըլլայ այսուհետեւ:

Յանդի վայրկեանը կ'թռչի կ'անցնի, եւ կ'դիտեմ թէ առանձին եմ անծանօթին առջեւ: Կ'ուզեմ գտնել հանրակառքի կայանը, Երեւան երթալու համար: Յանցառ անցորդներու կ'հարցնեմ զայն հայերէն, թրքերէն, յունարէն, ֆռանսերէն կամ անգլիերէն, եւ կ'պատասխանեն ինձ ռուսերէն, վրացերէն կամ պարսկերէն. ուր լեզու կ'խօսինք, եւ իրար չենք հասկնար: Վերջապէս կ'պատահիմ Հայու մը (օրհնեա՛լ ըլլայ), որ կ'ցուցնէ կայանը եւ կ'սովրեցունէ ադանցիա անուանել զայն. փայտէ պարզ շէնք, որոյ դիմաց աղքատ Պարսիկներ ու Թուրքեր կ'ննջեն գետնամած ու բացօթեայ, վայրե-

նիններու պէս խռկալով: Լուսինը կ'երկարէ գերաններու շուքը պողոտային վրայ, ուր վայրի շուներ կ'մրափեն, յարձակման վայրկեանին սպասելով:

Կ'մտնեմ կայանին մէջ: Ի՛նչ տգեղ երեւոյթ: Կիսամերկ ուղեւորներ, գռեհիկ ու դաժան դէմքով, կ'խորդան փայտէ մահճակալներու վրայ: Հունէն յաղթուած, կ'փռուիմ այն տախտակէ միակ անկողինին վրայ որ անտէր մնացած է. այլ նոր ուղեւորներ, չէրքէս գլխարկներով ու գաշոյններով եւ աւազակի երեւոյթով, ներս կ'խուժեն իրենց գոռուն գամփռերով ու կ'գրաւեն մահճակալներուն ծայրերը: Անոնցմէ երկուքը բաժին կ'մնան ինձ, եւ անկողինս կը ճռնչէ երեք մարմիններու բեռին տակ: Ո՞վ կրնայ ննջել այսպիսի պայմաններով, այսքան սոսկալի օթեւանի մը մէջ: Կ'նախընտրեմ մեկնիլ սենեակէն ու երթալ հանդչիլ կայանին մէկ ուրիշ խուցին մէջ, ուր հայ նպարավաճառ մը կ'ծախէ անդրջրհեղեղեան պաշարներ: Տաք մռապուր մ'ու գաւաթ մը թէյ կ'նորոգեն ոյժս ու ոգիս:

11 յուլիս

Անքուն գիշերի մը կ'յաջորդէ սիրուն առաւօտ մը, գիւղին մաքուր ու բուրուն օդովը պարարուած: Կայանին դիմաց կ'երկարին անոճ շէնքեր, ընդհանրապէս կրպակ: Ուղեւորները, իրենց արեւակէզ երեսները լուալէ յետոյ, կ'փափսան իրարու հետ, ատէպ արտասանելով «Ֆէրիմ» անունը: Նպարավաճառէն կ'տեղեկանամ թէ Ֆէրիմ կամ Ֆեարամ թուրք աւազակապետ մ'է, որուն շահատակութիւններուն սարսափէզը կ'տարածուի Աղստեւէ մինչեւ Երեւան, այնպէս որ իր վախը պիտի կրենք ամբողջ երեք օր: Այլ միտքս կրնա՞յ զբաղիլ այս ճղճիմ խնդիրներով, երբ աչքս կ'նշմարէ կովկասեան լեռնաշղթան, մշուշի մէջ թաղուած: Իր յաւէրժական ձիւներուն շունչը, — պաղ հով մը որ փոշիի ամպեր կ'յարուցանէ, — անախորժ սարսուռ մը կ'ազդէ մեր անդամներուն:

Վերջապէս գտայ ուղեկիցներ: Նախջեւանցի ուշիմ ու քաղեկիրթ երիտասարդ մը, Արթեմ Ղևոնդեանց, գործակալ Բէդէսպուրկի Նաւէժտա ապահովագրական ընկերութեան, կ'երթայ հաստատուիլ Երեւան, իրեն հետ տանելով իր մայրը, կաթնկեր մանկիկն ու կինը, նաեւ աւոր քոյրն ու քեռայրը: Մ'եր բեռներով կ'տեղաւորուինք քառաձի հանրակառքին մէջ, որ կ'լծուի լուցկիի տուփի մը պէս: Երկու տոկուն հայ սայլորդներ կ'մտրակեն անասունները, եւ ժամ 11ին հրաժեշտ կու տանք նորաշէն Աղստեւին:

Բիւրծաղիկ գաշտեր, ուր անթիւ թռչուններ կ'փայլին իրենց երփներանգ պատմուճաններով, կ'տարածուին մինչեւ հին Աղստաֆա գիւղը, այժմ Ղազախ: Կ'անցնինք առուակի մը կամուրջէն: Բնութիւնը կ'նազի կուսական գեղով ու կորովով. կարծես գարունն է որ կ'տիրէ գեռ. բոյսերը կանաչ են, ծաղիկները թարմ: Այս չքնաղ

դաշտավայրը շրջապատուած է ձեւաձեւ սարերով, որոնցմէ մին վեղարի կատարեալ պատկեր մ'է, մինչ ուրիշ մը շատ կ'նմանի մզկիթի մը բոլորշի գմբեթին: Հին աշտարակ մը կ'պսակէ այս սարերէն մին. իրեն կ'յաջորդէ ամրոց մը: Անցորդներն են ընդհանրապէս փափաքաւոր թուրքեր, որոնք կ'երթան իրենց Ուզուն-թալա գիւղը, կամ սայլորդ Մալականներ, երկար ու անմշակ մօրուքներով:

Ահա Ազատեւի վտակը, որ Ուտի նահանգին ծայրէն կ'հոսի Կուրի մէջ: Սիրուն կամուրջներ ձգուած են այս գետակին վրայ, որոյ ճերմակ ձուկը համեղի համբաւ հանած է: Իր անղուսպ ալեակները քարերուն դէմ կ'մարտնչին անընդհատ ու որոտագոչ: Ցամաք առուակէ մը յետոյ, կ'տեսնենք հսկայ լեռներ, ամանք անտառոտ, ամանք լերկ, եւ մին որ կ'ցցէ սեպ ու շքեղ ժայռեր: Ա'յսքան ծաղիկ, եւ յուլիսի՛ մէջ: Կարմիր ապառաժները ագուցուած են կանաչ լեռներու կողին մէջ, եւ կարմիր ծաղիկներ կ'վառին կապոյտ ժայռերու ծոցին մէջ:

Կ'հասնինք Քարվանսարայ (Պանդոկ) հայ գիւղը, որ նոր ապատած է հեղեղներու քանդիչ բռնութենէն: Տուները ցանցառ են, այլ բաւական սիրուն: Մշակութիւնը ծաղկած է, ժողովուրդը հիւրասէր: Ս. Աստուածածնի եկեղեցիին մօտ է միդասեան ուսումնարան մը, տարեկան 350 րուպլ հաստիքով ու նոյնքան ծախքով, ուր կ'յաճախեն գիւղին մանչերը միայն:

Հանրակառքը կ'մխուի վայրենի կիրճերու մէջ: Ահա լեռ մը, ժայռերու բնական պարիսպով մը շրջապատուած: Իրեն կ'յաջորդէ ուրիշ սար մը, ահեղագոյն ապառաժներով ամրացած, զոր Ազատեւի կոհակները կ'անջատեն հանդիպակաց լեռնէ մը, ոչ նուազ ահարկու: Ուղեկիցներս, դողահար, կ'յայտնեն ինձ թէ Քէրիմի սպառնալիք ատուերը կ'ծածանի այս կատարներուն վրայ, Քէրիմի, տեղացի ուսեալ երիտասարդ զոր իր եղբօր անպատիժ սպանումը պինած է, աչէլի ապստամբ քան աւազակ, եւ զոր ոստիկանութիւնը դեռ չէ կըրցած ձերբակալել, պի, երբ հալածուի Ռուսաստանի մէջ, կ'անցնի Պարսկաստան կամ Տաճկաստան: Մեր սայլորդները կ'յարեն թէ նա ունի 50-60 քաջ ընկերներ, հայ ու թուրք, թէ կ'համբուրէ քահանաներուն աջը եւ կ'ողորմի աղքատներուն, եւ թէ, հազիւ շաբաթ մ'առաջ, 150 ուղեւորներու կարաւան մը կողոպտած է ճիշդ այն տեղն ուրկէ պիտի անցնէինք: Այս պատմութեան վրայ, մեր ուղեկից երիտասարդուհիները, մոխիր կտրած, կ'գրպանեն իրենց երփներանգ թաշակրաւներուն ոսկի ու մարգարիտ զարդերը, եւ մեր փոքրիկ դունդը յարձակման կ'սպասէ վայրկեանէ վայրկեան:

Ահա նորանոր ժայռեր, որոնցմէ մերթ կ'հոսին մեծ կամ փոքր ջրվէժներ, ճերմակ փրփուրի ժանեակներ թափելով մարգերու ծաղկագորգին վրայ: Եւ ի՛նչ ծաղիկներ, աննման գեղով ու անսովոր փայլով, որոնցմով կրնայ պարծիլ «Հայաստան, երկիր դրախտավայր»: Ապառաժներէն ամանց վրայ կարծեցի նշմարել նախնական քանդակի

հետքեր, թէեւ մարդկային ձեռակերտներ չեն երեւիր հին Գուգարքի պատկանող այս վայրի գաւառին մէջ:

Հանրակառքը կ'կասի Աղատեւի գետեզրին վրայ, Տարսայէս կայանին առջեւ, ուր պիտի գիշերենք: Կայանապետը, աշխոյժ Հայ, կ'յայտնէ ինձ թէ հանդիպակաց լայնանիստ սարը կ'կոչուի Գոշայ լեռ, զի անոր մօտ է Տանձուտ ձորի Գետիկ վանքը, զոր Մխիթար Գոշ վերականգնեց Վրաստանի Իւանէ ու Զաքարէ իշխաններուն աջակցութեամբ եւ ուր թաղուած է այդ ականաւոր օրէնսգէտ-վարդապետը: Ուղեկիցներս, գետեզրին խիճերու վրայ կանգուն, Աղբատեւի մէջ կ'ձգեն իրենց կարթերը ձկնորսութեան անճարակ փորձեր ընելով մշտախուով հոսանքին մէջ, մինչ ես, քարէ ու ծառէ ձեւացած առժամեայ կամուրջի մը վրայէն դիմաց անցնելով, կ'կապեմ լեռնային ծաղիկներու շլացուցիչ փունջ մը: Ընթրիքի ժամը կ'հասնի, եւ ուղեկիցներս կ'հրաւիրեն զիս իրենց սեղանը, զոր կ'ոգեւորէ Գանձակի սեւ գինին, օդի պէս թեթեւ: Անհրաժեշտ թէյէն յետոյ, կ'տարածուիմ ստանցիային տախտակէ մահճակալներէն մէկուն վրայ, թողլով որ Աղատեւի խոխոջը օրօր կարդայ վաստակաբեկ ոսկորներուս, մինչ շանթերը կ'գոռան ու անձրեւը կ'թափի յարաճուն մոլեգնութեամբ:

12 յուլիս

Գամփռները կ'հաչեն, աքլոր ու հաւ կ'կարկաչեն, թռչունները կ'երգեն ու Աղատեւ կ'գոռայ առաւօտեան աղօթքը: Կ'եւլեմ անկողնէս, մէկդի նետելով սեւ մոմլաթով ծածկոյթը, եւ կ'զգամ թէ անդորր քուն մը կազդուրած է զիս: Վտակին մէջ կ'լուամ երեսս, մինչ ամպ ու մշուշ կ'պատեն լեռնաշղթան: «Ցումանի կայ» կ'փսփսան մեր սայլորդները, եւ կ'պատրաստեն ձիերը: Կայանին մէկ անկիւնին մէջ կ'նշմարեն գլխիվար փունջ մը, կապոյտ ծաղիկներով հիւսուած: «Ի՞նչ բան է այս, կ'հարցնեմ սպասաւորին: — Տնաւել (տան աւել) է, կ'պատասխանէ, որին մենք ասում ենք ծաղկաւել:» Երջանի՛կ տախտակամած, որ կ'փայփայուիս այսպիսի աւելներով:

Հանրակառքը (ֆուրկօն) ճամբայ կ'եւլէ ժամ 6ին: Կ'անցնինք ճարէճ հայ գիւղէն, անուանի իր իւղով ու մեղրով: Կ'նշմարենք գնչուներ, թխորակ ու կարմրագեաս, զոր տեղացիները կ'կոչեն ղարաչի: Նորանոր սարեր կ'յաջորդեն իրարու, ծառատները մթին, անծառները պայծառ երեւոյթով: Ճերմակ շոգի կ'պատէ շատ կատարներ:

Ըղխազաբեանցի մայրը, սեւ թասագրաւով պատկառելի խաթուն, համբերութեամբ կ'պատասխանէ հետաքրքիր հարցումներուս: Ամբողջ ընտանիքը կ'խօսի Գողթն գաւառի դրացի Նախիջեւանի գաւառաբարբառով, որ շատ ներդաշնակ կ'թուի ինձ: Պոլսահայ տափակ արտասանութեանը տեղ, կ'լսեմ երաժշտական արտասանութիւն մը,

եղանակաւոր շեշտերով, մանաւանդ հարցական նախադասութիւններու մէջ: Չեմ կարող չյիշատակել մանաւորապէս Լատին հնչիւնը, որ աներեւակայելի նրբութեան մը հասած է:

Մեր առջեւ կ'պարզուին չքնաղ դաշտեր, շատագոյն հարսնուկներով զուարթացած, զոր ուղեկիցներս կ'անուանեն լալա: Անոնց մէջ կ'ցցուին սիրուն ծառեր, գլխաւորապէս այն տեսակէն զոր Պոլսեցին կ'կոչէ չէմլէմպիճ (լատենի) եւ Նախիջեւանցին խուռնիկ, ինչպէս որ սա արտասանեան երամ անունովը կ'ճանաչէ ինչ որ ըմբըր (խորդենի) անունով ծանօթ է մեզ: Հարսնուկներուն քով կ'տեսնի վայրի ծաղիկներու գեղեցիկ տեսակ մը, Տաճկաստանի մէջ կարմիր ու փոքր, հոս գեղին ու խոշոր: «Էս ծաղկին ի՞նչ էք ասում ձեր քաղքումը, կ'հարցնէ ինձ համակրելի խաֆունը: — Շաֆէմ ենք ասում: — Մենք էլ ասում ենք հաֆմի, բայց դա թուրքերէն է. հայերէն ասուղտ են ասում:»

Կ'տեսնենք մալական գիւղեր, մաքուր ու կանոնաւոր, որոնց քով կ'հիւծին հին գիւղակներ, ծականման խրճիթներով: Ազքատ ու աղտոտ հայ գիւղէ մը յետոյ, ուր կ'նշմարենք կարմրագեստ Հայուհիներ, ժամ 7,30ին կ'հասնինք Գիւլիջան, ծաղկած գիւղ որոյ ապրանական սեռի միտասեան նախակրթարանը տարեկան 600 րուպլ հասոյթ ունի ու նոյնքան ծախք: Տուները բաւական սիրուն են, օդն ու ջուրը պատուական, այնպէս որ շատ քաղաքացի ընտանիքներ կուգան ամառն անցունել այս գիւղին մէջ, կեդրոն Գիւլիջանի հեռաւորին: Կրպակներուն առջեւ կ'դեգերին հայ գեղջուկներ, ահագին փափախներով ծածկուած ու մեծդի գաշոյններով զինուած: Խանութպաններն կ'հաշուեն չէօփ անուն գործիքով մը, որոյ տասը թելերէն իւրաքանչիւրը կ'կրէ 4-10 կոճակ. վարժ ձեռքեր անոր շնորհիւ մեծ արագութեամբ կ'կատարեն հաշուական գործողութիւններ: Վրացի ծոյլ խոհարարի մը կոշտ խորովածն ուտել փորձելէ, եւ մեր գըբպաններուն մէջ պիտակի պաշար թիմելէ յետոյ, մեկնեցանք ժամ 9ին:

Մինչ Գիւլիջանի հովիտին եզեմական պատկերը կ'լափեմ աչքերովս, ուղեկիցներս ցոյց կու տան ինձ երեք մուտքով պղնձահանք մը, սեփականութիւն Սեներքերիմ Արծրունի ծանօթ փաստաբանին, որ շահագործել կու տայ զայն ասիական դրութեամբ: Այլ ու ձախ կ'նշմարուին մալական գիւղեր, Հայերու պատկանող փեթակներ, սառնորակ վտակներ: Պողոտան կ'բարձրանայ հետզհետէ, եւ մշուշը կ'ծածկէ անդունդները: Ձմեռնային եղանակ կ'տիրէ յանկարծ, գաւառին բարձրութեանը պատճառով: Յուլիսի սիրտն ենք, եւ սակայն կ'զոփանք ցուրտէն: Սիմոնովկա մալական գիւղին մէջ, ուր կ'ճաշենք թարմ ձու եւ անարատ կաթ, կ'պատահինք Ամարաթի գունդէն խումբ մը զինուորներու, որոնք Թիֆլիս կ'երթան իրենց փամփուշտի տուփերը կախած, երկար սուինով հրացաններ ձախ ուսին վրայ նեստած, գոհ՝ թէեւ ամառական 43 կոպէկ վարձ միայն ստանան, եւ ար-

դէն քաջավարժ իբր վաղեմի զօրականներ: Կայանին մէջ, երեւանցի ու դանձակեցի հայ ուղեւորներ ճաշի կ'հրաւիրեն զիս ամենաջերմ հիւրասիրութեամբ: Շնորհակալութեամբ կ'ճաշակեմ Սեւանի իշխան համեղ ձուկը, որու կ'ընկերանայ Գողթն գաւառի պատուական գինին, երկնէր երկին եւ երկիրի ոսկեբերան երգիչներուն արժանի:

Արեւը նորէն կ'պարզէ իր ճակատը եւ կ'ոսկեզօծէ սարին ոսկեթոյր ծաղիկները, այլ հովը պաղ է միշտ ու կ'սառեցունէ մեր անդամները: Հանրակառքը այս անգամ մէկ դիծի վրայ վեց ձի լծած, ժամ 1ին կ'սկսի արշաւել լեռնագաշտին վրայ, զոր կ'պատեն հեշտածաղիկ մարգեր, թովիչ գեղով մ'օժտուած: Կ'հասնինք Զիպուխլու հայ գիւղին մօտ, ուր կ'բարձրանայ Ս. Աստուածածին եկեղեցին, եւ ահա կ'նշմարուի կապուտագեղ լիճ մը կամ մանաւանդ հալած փերուզակի անհունութիւն մը, իր ցամաքամօտ կղզեակով: Սեւա՛նն է այն:

ՄԻՆԱՍ ՁԵՐԱՋ

Շերուան նախամասին մէջ՝ *շղթայիպագ* կարդալ *շղթայապատ* (էջ 319, տող 3), *թաթար* կարդալ *Ջօռֆար* (էջ 316, վերջին տող):

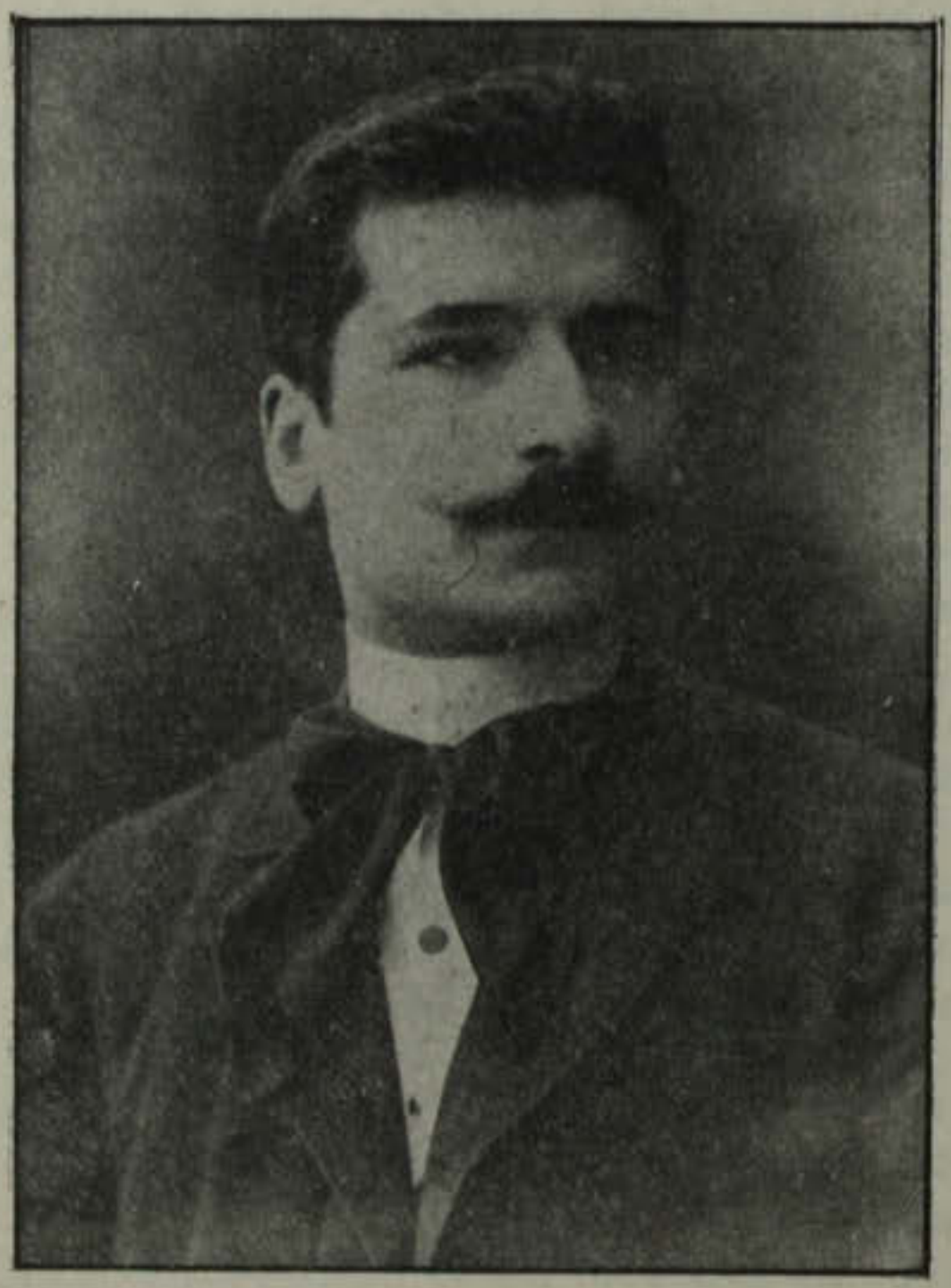

Լեռն Բաշխալեան

Տպիչեան տպարան

ՊՏՈՒԿԸ

Մենք է՛ր երբեմն հարուստ
Էինք մեզմով. բայց ա՛լ չենք...
Մեզ մատնեցինք ի կորուստ.
Ո՛վ սոսկում, մեզ կերանք մենք...:

Աստեն մը դեռ՝ պակասածին
Տեղ կը ծրնէր ամէն օր,
Յո՛յս կապոյտ, սէ՛ր լուսածին,
Ապագա՛յ նոր ու աղուոր...:

Մե՛նք եփեցինք, մե՛նք կերանք
Մեր պրտուկին մէջ խելաց...
Մինչեւ որ բա՛ն չըմբռնաց,
Ո՛չ երազ, ո՛չ վաղուան կեանք...:

Մրնա՛ց պրտուկը միայն՝
Որուն ներքեւ մե՛նք կըրակ,
Որուն մէջ մե՛նք յիշատակ՝
Կը խորովի՛նք բնդունայն...:

1928 ՎԱՀԱՆ ՔԷՔԷԵԱՆ

ԲԱՐԻԻ ՈՒ ՉԱՐԻ ԽՕՍՔԵՐ

ԵՐԿՈՒ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

ԻԵ.

Ամէն առտու, ժամը ութնէն առաջ երբ փողոց ելլէք, կը տեսնէք ամէն տեսակ աշխատաւորներ ու աշխատաւորուհիներ որ իրենց գործին գլուխը կը փութան. նաեւ ուսանողներ եւ ուսանողուհիներ:

Թրաւմները լեցուն են, փողոցները տակաւ կ՛ոգեւորուին: Տիեզերապին շարժում մը՝ ամենուրեք: Միայն, մեծ քաղաքին կեդրոնական պողոտային մէկ անկիւնը, հրապարակի մը չափ լայն, բազմութիւն մը կայ կեցած, անշարժ, սպասման մէջ: Մեծ մասամբ երի-

տասարդներ են անոնք, գործատուին ճերմակ կամ կապոյտ թեթեւ լաթէ գգեստներ հագած: Անոնք կ՛սպասեն. կ՛սպասեն որ մէկը գայ եւ զիրենք կանչէ ո եւ է գործի մը, ինչու որ գործ չունին:

Ընդհանրապէս շինութեանց աշխատաւորներ են անոնք. որմնադիր, հիւսն, ներկարար եւայլն: Կ՛սպասեն, աչքերնին՝ քառուղիին ամէն կողմին ուշադիր: Երբեմն սպասելէն յոգնած, կը խօսակցին իրարու հետ: Յայտնապէս գժգոհ են, եւ իրենց գժգոհութիւնը կը ժայթքեն իրարու. ժամերը կ՛անցնին. այսօր ալ անգործ պիտի մնան. մինչ ծախքը կը բանի եւ գործի օրէ մը աւելի, քանի որ սրճարան մը կամ գինետուն մը պիտի երթան հիմա օրը իրիկուն ընելու, մտահոգութիւննին խեղդելու ալքօլին մատուսկան մոռացումին մէջ, եւ հոն մտիկ ընելու՝ իրենց գժգոհութիւնը հրահրելու գործն ստանձնած մասնագէտ քարոզիչներու, համայնավարութիւն ու հաւասարութիւն երազել տուող շռայլախօսներու:

Ամէն առաւօտ հոն են անոնք, պողոտային անկիւնը, երբեմն միեւնոյն մարդիկը, երբեմն ուրիշներ եւ կ՛սպասեն անխօս, ուշադիր, մտահոգ, մինչեւ ժամը 9ը կամ քիչ մըն ալ աւելի, երբ հարուստ աղանները տակաւ կ՛երեւան, հաստ ու ճոխ հագուած, այդ ցուրտին, անհոգ, անտարբեր:

Պողոտային վրայ, շատ մը ծալկեվաճառուհիներ կան, ոստրէ ծախողներ կան: Աղաներէն ոմանք կու գան սքանչելի փունջեր կազմել կու տան ու կ՛առնեն կ՛երթան ո՛վ գիտէ որու հաճելի ըլլալու համար. ուրիշներ՝ ոտքի վրայ կեցած, վրայէ վրայ ոստրէներ կը կլլեն, նոյն գիշերը իրենց սպառած ուժերը վերականգնելու համար իբր թէ:

Լայնօրէն կը վճարեն ու գործատուները կը նային սրտաբեկ, անոնց՝ որ իրենց պէս անգործներ են անշուշտ, բայց հարուստ անգործներ, հասատուներ: Անոնք չունին վաղուան հոգը. անոնք չեն մտածեր շահելու մասին, այլ միայն ծախսելու ու վայելքի՝ որ տեւելով տակաւ կը կորսնցնէ իր հրապոյրը:

Ժամը 10ին, արդէն սկսած է եռուզեռը մեծ քաղաքին եւ անգործ գործատուները ցրուած են. վերջ գտած է անոնց լուռ ու անշարժ, ցաւագին ցուցապատկերը:

Մայիսի աղուոր առտու մը, երկարօրէն դիտելէ ետքը այդ ցուցանկարը կ՛երթամ դեգերիլ քաղաքին գլխաւոր պողոտաները: Կեդրոնէն քիչ մը հեռու, հարուստ թաղի մը մէջ կը տեսնեմ նոր կառուցուելու վրայ եղող խոշոր ու աղուոր շէնք մը, հաստութաբեր յարկաբաժիններու մեծաքերձ շէնք մը, որուն տանիքը նոր գոցելու վրայ են եւ որուն ամենավերին կէտին վրայ, թիկնեղ, կարմիր, աղուոր գործատուր մը, յաջողութեան իբր խորհրդանիշ եռագոյն դրօշ մը ու ծաղիկներու խուրձ մը կապելու վրայ է:

Դիմացի մայթին վրայ կեցած կը դիտեմ. վեր նայողը գլխու պտոյտ կ՛ունենայ. գործատուրին սիլուէթը կը գծագրուի երկինքի

կապոյտին վրայ. մութ կապոյտ հասարակ ներկուած լաթէ զգեստներ՝ երկինքի բացգոյն մետաքսեայ սնդուսին վրայ:

Քովս, քիչ մը անդին, մուշտակապատ ճոխ վերարկու մը հագած, — զով է մայիսի այդ առտուն, — կանուխէն ծերացած, կքած, նիհար, մարդ մը որ վեր կը նայի ու կը հազայ, կը հազայ: Շէնքին, երիտասարդ ճարտարապետը, յատակագիծը ձեռքը բացատրութիւններ կու տայ ծերուկ պարոնին որ մտիկ կ՚ընէ, հրամաններ կու տայ ու կը հազայ: Դրամատէր մըն է ան ու շէնքին ալ տէրը:

Հսկայակազմ, կարմրերես, աշխոյժ գործաւորը, վտանգաւոր բարձունքին վրայ կանգնած յաղթականն, կ՚երգէ երկինքն ի վեր: Իսկ հարուստ պարոնը կը հազայ:

Աշխատութեան ու առողջութեան վրէժի երգն է ան:

ՄԱՐԴՆ ՈՒ ԹՌՉՈՒՆԸ

Լոյսը հազիւ թէ ճեղքուեր է եւ պատուհանիս գոյգ փեղկերուն քառակուսին կ՚սկսի նշմարուիլ բարակ սպիտակ գիծերով, վրայէ վրայ զուգահեռական: Այս այն պահն է ուր քունդ առած ես, բայց հիմա կարծես արթուն կ՚երազես, աչքերդ կամովին փակ:

Յանկարծ, պատուհանիս տակ, հրազէնի պայթիւն մը օդը կը դղրդեցնէ հանդարտ ու լուռ սենեակիս մէջ: Ընդոստ կը նետուիմ ու աչքերս կը բանամ ահաբեկ: Ու փութով կ՚իյնամ կրկին բարձիս վրայ ինքնիրենս ըսելով.

— Ա՛յ, սատանան տանի այս դրացին. այսօր օգոստոսի 15ն՛է, որսորդութեան եղանակի բացման օրը, թռչուններու ջարդի պաշտօնական արտօնութիւն կայ այսուհետեւ. խե՛ղճ անմեղ թռչնիկներ:

Ալ անկարելի էր արթուն երազել. գացի պատուհանը բանալու. հեռուն՝ մշուշի մէջ լեռներ. աւելի մօտիկ՝ եղեւինի անտառներ՝ խիտ ու մութգոյն. մեր անմիջական քովը, բաւական ընդարձակ պարտէզ մը շատ քիչ ծառերով:

Եղեւինի բուրմունքներով զով շունչ մը կը պաղըշկեցնէ թոքերս ու զանոնք կ՚ուռեցնէ առողջութեամբ:

Հանդարտութիւն կը տիրէ. ոչ ոք. ոչ իսկ թռչուն. երա՞զ էր արդեօք տեսածս:

Եւ ա՛յս նոր հարուած մը հրացանի:

Թռչուններ ծառերէն կը ցատքեն վեր օդին մէջ զանազան ուղղութեամբ, պղտորիկ թռչուններ, ինչպէս պայթող ռումբի մը կտորները ցիրուցան: Նոյն րոպէին, ուրիշ ծառի մը ետեւէն սպիտակ

ծուխ մը կը ցայտէ ու կը ցրուի, եւ մարդ մը դուրս կու գայ, մեր դրացին, կարճ ու յոյր, գլխաբաց, հրացան ի ձեռին:

Շուն մը կը վազէ քառատրոփ, ինկած հէք թռչնիկի մը քով, հաչելով:

Պարոն որսորդը, քանի առեն է որ հրացան չէ պարպեր. վառօդի հոտին է կարօտցեր. միշտ նոյն լաւ նշանառուն է. շատ գոհ է ինքզինքէն եւ իր շունէն:

Կ'երթայ նախաճաշելու. բայց անկէ առաջ, ծառի մը վրայ ճիւղէ ճիւղ կը շարէ ոստղեր, կանաչ մածուցիկ հիւթով օծուն. ծառին մէկ ճիւղին ալ վրայ կը դնէ պզտիկ վանդակի մը մէջ ողջ թռչնիկ մը որ կ'երգէ առտուանցով, լոյսին ու առտուան փառքն ու գեղեցկութիւնը:

Գերի է ինքը, բանտարկեալ, բայց կ'երգէ, եւ ուրիշ թռչնիկներ կը փութան անոր մօտ, պատասխանելու անոր երգին ու կը բռնուին: Որքերնին կը մխուի կանանչ մածոյցին մէջ եւ ի զուր կը թեւաբախեն այլ եւս:

Նախաճաշէն վերջը պարոնը կու գայ իր աւարը առնելու ու տանելու ուրիշ վանդակներու մէջ:

Թռչուններու հետ պայքարելու եւ անոնց յաղթելու համար ինչե՛ր ու ինչե՛ր գիտէ ան ու ի գործ կը դնէ: Այսօր հրացան, շուն ու ոստղ: Վաղը հայելի մը կը խաղցնէ արեւին, խաւտուտիկ արտոյտը հրապուրելու, շլացնելու ու վար քաշելու համար: Մեւս օր, բազէ մը կ'արձակէ առանց հրացանի ուզած թռչունը իրեն բերել տալու համար: Տեսակ մը թռչուններու ոսոխկան-գինուոր՝ այդ բազէն որ կ'երթայ, կը ձերբակալէ, կը բերէ իր արքային ինչ որ ան կը կամենայ:

Մարդ-արքան որ ամէն տեսակ բռնութիւն ու նենգութիւն կը գործադրէ իր հպատակներուն, անմեղ ու տկար արարածներու դէմ, որ ուրիշ բան չունին ու չեն ուզեր բայց եթէ ազատօրէն թռչիլ կապոյտ անջրպետին մէջ, արեւի ոսկեզօծ լոգանքներու անձնատուր:

Մարդը խելք ունի, ուժ ունի, զէնք ունի, շունը կը գործածէ իբր լրտես, բազէն կը գործածէ իր եղբայրակիցներուն դէմ, ուրիշ թռչուններ իրեն անդիտակից գործիք կը դարձնէ խաբելու համար հէք, պզտիկ, անուշիկ, ճռուողուն թռչնիկներ եւ յաճախ կ'սպաննէ բնութեան այդ պարգեւը, միմիայն նշանառութեան մը համար, կամ հաճոյքի մը համար:

Հակառակ այս ամէնուն տակայն, Մարդկային իրաւանց բնկերութիւն մը կայ, ինչպէս կան Անասնապաշտական բնկերութիւններ:

Մարդիկ կը զարնեն, կը կտրեն, կը խաբեն, գերի կը վաճեն, կ'սպաննեն ու միեւնոյն առեն կը մեղքնան, իրաւունքէ կը ճառեն, կը պաշտպանեն:

Ներքնին կը գոհացնեն ու ինքզինքին կը խաբեն:

Չար են ու անմիտ:

ԻԷ.

ՎԱՃԱՌՈՐԴՈՒՀԻՆԵՐ

Վաճառորդուհիներ հիմա ամէն տեղ կան: Առտու կանուխ, երիտասարդ կիներ ու աղջիկներ փողոց կ՚իյնան: Աշխատելու կ՚երթան աթելիէներու մէջ. ապրանք կը ծախեն փողոցներու մէջ, շուկաներու մէջ, վաճառատուններու մէջ:

Խօսքս հաճոյքի վաճառորդուհիներու մասին է:

Առկէ առաջ, քանիցս գացեր էի Մարսէյլ: Այն ատեն, երիտասարդ, կ՚այցելէի պօսանքի վայրեր, գիշերային հաճոյքներու եւ պոյաներու հետամուտ, իբր թէ ուսումնասիրութեան համար:

Այս անգամ ուղղակի գացի, կայարանին մօտ, ղոր «Բարիզ իսկէլէսի» կը կոչեն թրքախօս Հայեր, այն թաղն ուր հիմա բազմաթիւ հայ ընտանիքներ կը բնակին մանաւանդ պանդոկներու մէջ, հասարակ պանդոկներ բնականաբար, որ կը վիճաան այդ թաղին մէջ: Մեծ մասամբ դաւառացի ընտանիքներ են անոնք, որոնցմէ ամանց այրերը, նաեւ կիներն ալ յաճախ, մանաւանդ երբ այր չունին, գործարաններէն կ՚աշխատին. ուրիշներ ալ բարեկեցիկ կը նկատուին, քանի որ Ամերիկա մարդ ունին, ամէն կ՚ստանան ու կ՚ոգասեն «ճամբանեբուն բացուելուն» որպէս զի երթան իրենց ազգականներուն մօտ, Աւետեաց երկրին մէջ:

Բոլոր այդ պանդոկներուն, որ խաներ են գրեթէ, գետնայարկերը վարձուած են «տեսակ մը կիներու» կողմէ որ եթէ հանրաատուներու մէջ չեն, արհեստով չեն տարբերիր անոնց բնակչուհիներէն: Գուցէ այդ «տեսակ մը կիները» պաշտօնական արտօնութիւն չունին իբր հաճոյքի վաճառորդուհի, քանի որ աւելի պանդոկի բնակչուհի հովերը կ՚առնեն եւ աչալուրջ կը հսկեն, խոյս տալու համար գաղտնի ոստիկաններու խուզարկու ակնարկներէն: Սանք աւելի գէշ են անշուշտ պաշտօնական հանրակիներէն, քանի որ վերջ են բժշկական այցելութեանէ եւ հիւանդութիւններ կը փոխանցեն: Բայց ի՞նչ փոյթ:

Ներկուած, կիսամերկ, ցած պատուհաններուն առջին, կիսաբաց փեղկերու միջեւ, անոնք կ՚ոգասեն, կը լրտեսեն, աչք կ՚ընեն, կը ժպտին, նշանացի կը հրաւիրեն, խօսք կը նետեն, կը հրապուրեն:

Ներս գացողներ կ՚ըլլան եւ ահա կիսափակ փեղկերը բոլորովին կը գոցուին, կարճ ժամանակի մը համար: Յետոյ, կրկին կը կիսաբացուին անոնք, ու շպարուած պչրուհին կը վերերեւի պատուհանին մէջ, ցուցադրելով իր մահեղ ուսերը, պարարտ ծիծերը, կեղծ սեւ աչքերը, կեղծ կարմիր շրթունքն ու ոչ նուազ կեղծ ժպիտը:

Այդ փողոցներուն մէջ այնչափ շատ են անոնք որ ինքզինքս Զալաթիոյ յայտնի մէկ թաղին մէջ կը կարծեմ: Միակ տարբերութիւնն այն է որ քիչ շատ շնորհքով խանութներ, վաճառատուններ

կան այն տեղուանքը, մեծ պզտիկ, մանչ աղջիկ կ՛անցնին անկէ, կը տեսնեն զանոնք, վերնայարկերը ընտանիքներ կը բնակին, միեւնոյն շէնքերէն ու դուռներէն կը մտնեն կ՛ելլեն, նոյնիսկ կը բարեւեն կը խօսին: Դրացուհիներ են պարզապէս. գայթակղական ոչինչ:

Անգամ մը, բարեկամի մը խանութը նստած էի. երկայնահասակ, թիկնեղ, հասուն բայց աղուոր կին մը անցաւ, մութգոյն, լուրջ արդուզարդով. ինք ալ շատ լուրջ ու պարկեշտ երեւոյթ ունէր:

Բարեկամս ըսաւ.

— Երկար ատեն ես ալ այնպէս կը կարծէի. ամէն առաւօ, որոշ ժամու մը կու գայ, կէս օրին կ՛երթայ տուն ճաշելու անշուշտ. երկու ժամ հանգիստէ վերջ կը վերադառնայ եւ իրիկուան կրկին կ՛երթայ, երբ գրասենեակներն ու խանութները կը գոցուին: Ճամբան ոչ մէկուն կը նայի կամ կը ժպտի. շատ լուրջ է. երկար ատեն կարծեցի որ ընտանիքի բարի մայր մըն է, — թերեւս նորէն այնպէս է, — որ իր ապրուստը ճարելու համար գրասենեակի մը մէջ կ՛աշխատի: Ի՛նչ մեծ եղաւ զարմանքս ու ցաւս երբ առջի օր դիպուածաւ մեր վերի քովի փողոցէն անցած ատենս, — որ իմ սովորական ճամբաս չէ, — տեսայ զինքը, արդուզարդը փոխած, հոլանի, ժպտուն ու կարթող նայուածքով: Հաւատալս չեկաւ. բայց այդ էր իրողութիւնը: Հինգ վայրկեան վերջը գնա ըսած տեղս եւ պիտի տեսնես զինքը իր «գործ»ին գլուխը:

Ուրիշ օր մը ուրիշ անլուր բան մը տեսայ: Կը գտնուէի յաճախ Հայու մը խանութը որուն դէմն ալ կար նման պանդոկ-հանրատուն մը: Այնտեղ մանկամարդուհի մը կար որ կէսօրին տուն կ՛երթար ճաշի եւ երկու ժամ վերջը կը վերադառնար երիտասարդի մը հետ որ իր ամուսինն էր կամ սիրողը: Մնաս-բարովի ատեն բերան բերնի կը համբուրուէին, երիտասարդը՝ որ գործարանի մը մէջ կ՛աշխատէր հաւանօրէն, կ՛երթար իր գործին եւ կինը կը մտնէր ներս ու կ՛անցնէր պատուհանին, — իր ցուցափեղկը, — առջեւ: Իրիկուան, նոյն երիտասարդը, իր ամուսինը կամ սիրողը, տնական պիտոյքներ առած կու գար եւ նոյն մանկամարդուհիին հետ թեւ թեւի կը մեկնէին իրենց «ընտանեկան յարկ»ը:

Այր ու կին կ՛աշխատին. ամէն մէկը իր կրցածը կ՛ընէ դրամ շահելու համար: Կը թուի թէ ատոնք հաճոյք կը վաճառեն ինչպէս ուրիշներ ծաղկեվաճառուհի են. ան ալ գործ է ատ ալ. ամօթ չկայ, ո՛վ անամօթ քաղաքակրթութիւն:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՍՊԵՏ

Բաժանումը վերջին տողն է բոլոր սիրոյ քերթուածներուն:

ՁԷՆԱՊ ՇԱՀԱՊԼՏՏԻՆ

ԵՐԳԵՐ

Կա՛ռապան, կա՛ռապան, Աստուծոյ սիրուն, համբերէ՛ մի քիչ:

Ի՞նչպէս թողում բազուկներն իր գեղակազմ, որ շուրջս ամբակերա կամար են հիւսեր, որպէս շղթայ ղիս ո՛ղջ կապեր, որպէս բաղեղ ղիս ո՛ղջ պատեր: Ի՞նչպէս զանոնք ես քակ տամ:

Կա՛ռապան, կա՛ռապան, կանաչ արեւիդ սիրուն, վայրկեան մ'եւս:

Ի՞նչպէս, ի՞նչպէս թողում իր թուշերը վարդակարմիր, ու երկու աննման աչուրները բոցավառ, որոնց մէջ երբ կը նայիս, խելքդ գլխէդ կը թռի, արար-աշխարհը կը մոռնաս:

Կա՛ռապան, կա՛ռապան, սիրականիդ արեւին սիրուն, համբերէ՛, համբոյր մ'ալ:

Անոյշ գինիի թասի նման, ծարաւ շրթներուս է տուեր իր շրթները մեղրածորան, ու կաթիլ կաթիլ ինձ կու տայ գինին հեշտանքի, ու կաթիլ կաթիլ կրակ կը ցանէ ներսիդիս: Ա՛խ, ի՞նչպէս բաժնեմ շրթներս իրմէ:

Կա՛ռապան, կա՛ռապան, սիրականիդ աչերուն սիրուն, մի քիչ կամաց քշէ ձիերդ բարի:

Թոյլ տուր որ վերջին անգամ դիտեմ էնոր հասակը պերճադեղ ու քալուածքը նազենի: Կարծես լուսնակն է իջեր վարդերուն վրայ պարտէզի, կամ պարտէզն է փոխուեր վարդաստանի, ոտներուն տակ իր պարիկի:

Ա՛խ, սեւ իջնէր իմ աչերուն, ու փուլ գար հողն իմ առաջս: Թող կառքիդ անիւներն անցնէին վրայէն իմ սրտիս, ու ճզմուէր գանկս անոնց տակ, ու չտեսնէի նէ՝ գիրկերուն մէջ ուրիշի:

Ա՛խ, կա՛ռապան, կա՛ռապան, թա՛փ տուր ձիերուդ, քառամբակ վա՛զ տուր ձիերուդ, Աստուծոյդ սիրուն, արեւի՛դ սիրուն...

◆◆

Կաթնագեղ աստղերը կը դիտէի, կորսնցուցի իմ ճամբաս: Անցորդ, բարի եղի՛ր, ցո՛յց տուր, ո՞րն է իմ աստղը:

Անտառին մէջ ծաղիկներ կը քաղէի, կորսնցուցի իմ ճամբաս: Ա՛նցորդ, բարի եղի՛ր, ըսէ՛, ո՞ւր է իմ ծաղիկս:

Սպիտակ ամպերը կը դիտէի, կորսնցուցի իմ ճամբաս: Ա՛նցորդ, գիտե՞ս, ե՞րբ պիտի ցաթէ արե՛ւը կարմիր:

Պարիկի աչքերը կը դիտէի, կորսնցուցի իմ ճամբաս: Ի՛նչ ազնիւ ես, բարի ա՛նցորդ, գտայ իմ ճամբաս, բայց ո՞ւր է ճամբան իմ սրտիս:

Ա Ղ Օ Թ Ք

Հաղար ու մէկ աղբիւրէ խմեցի եւ դեռ անհուն պապակով կը տոչորի հոգիս: Ա՛ստուածամարը, երթամ ո՞ր սուրբ ակէն ումպ տամ:

Հաղար ու մէկ աղօթքներով մոմեր վառեցի սուրբերուն առաջ, եւ դեռ անմար բոցերու մէջ կ՛այրի հոգիս: Ա՛ստուածամարը, ո՞ր սուրբին ոտնաբոպիկ ուխտի երթամ:

Հաղար ու մէկ հեղ գոց սերտեցի էնոր ընէլիք պաղատանքս, եւ սակայն էնոր աղուոր աչերուն ի տես, լեզուս կը պապընձի: Ա՛ստուածամարը, երթամ ո՞ր սուրբ շէնքին բանլիքն համբուրեմ:

Ա՛ստուածամարը, Ա՛ստուածամարը, արեւո՛ւս մեղքցիր...

◆◆

«Անցի՛ր բարով, ճամբադ գնա: Մի՛, մի՛ քաղեր գիս, արեւի՛դ սիրուն: Սրտիս ցաւէն՝ մատներուդ տակ պիտի իյնան դալկահար՝ թերթիկներն իմ անպիտի:

«Ի՛նչ երանութեամբ, ամեն առաւօտ, լայնօրէն կը բանայի թերթիկներս արեւի շողերուն վրայ եւ համբոյրներուն՝ լերան հովիկին: Ի՛նչ հրճուանքով կը դիտէի գուարթ վայրէջքը ժրաջան մրջիւններուն, եւ ահաբեկ վերստղոսկումը՝ լեղապատառ մողէսներուն:

«Ես պիտի սիրէի անանուն ապրիլ այս համեստ ծոցին մէջ ժայռերուն: Պիտի նախընտրէի անշուք փակել աչքերս տխրահունչ մահերգովն առուակին եւ մարգարիտ արցունքներուն տակ բի՛ւր բի՛ւր աստղերուն:

«Արեւի՛դ սիրուն, անցի՛ր բարով, ճամբա՛դ գնա...»

◆◆

Մէկ համբոյր տուիր, ու քաղեցիր ծաղիկները գոյնզգոյն, ծաղիկները միւռոնաբոյր, ծաղիկները պաշտելի, ամենէն գեղեցիկները՛ն իմ պարտէզին:

Մէկ համբոյր տուիր, ու ծաղիկներուն հետ կաթնաթոյր, քաղեցիր սիրտս, վարդի նման սիրավառ, շուշանի նման անբիծ, մեխակի նման հրակէզ:

Մէկ համբոյր տուիր, ու գիս թողուցիր խոցերուն մէջ փուշերուն, բոցերուն մէջ անո՛յշ անո՛յշ աչերուդ կարօտին...

◆◆

Ո՛վ Ասղիկ, դիցուհին սիրոյ ու գինովութիւններուն կեանքի. երիտասարդ պարմանի մ՛է, որ՝ իր խորին պաշտանքով՝ քեզ ընծայ

կը բերէ խուրձերն այս առաջին վարդերուն։ Գեղ կը բերէ ժպիտը գարունին, համակ գեղն ու հրաշալիքը բնութեան։

Ո՞ր երինջին արիւնն է աւելի բոսոր քան անոնց թաւիշ թերթիկներուն, ո՞ր աղաւնեակին ճիտն է աւելի անբիծ ու ճերմակ քան կաթի անարատ ապիտակութիւնն անոնց, ու ո՞ր սաթին գոյնն է աւելի համայիչ քան անոնց նուազկոտ գեղինն անոյշ...

Ո՛վ Աստղիկ, ոտներուդ առաջ ցած կու տամ զանոնք։ Ընծա՛յ քեզի բոլոր վարդերը գարնան։ Միայն թէ թո՛ղ ինձ, թող իմ բազուկներուս գգուանքին՝ սիրածը սրտիս, ու համբոյրներուս՝ էնոր կաթնեղ ծիծերուն երկու պտուկներն աղուոր, երկու պտուկները վարդակարմի՛ր...

◈◈

ԱՆՅՈՐԴԸ

Պա՛րտիզպան, ի՞նչու ձեռներդ կը դողան եւ աչերդ կ՛արցունքոտին երբ կը քաղես շուշաններն ապիտակ։

ՊԱՐՏԻԶՊԱՆԸ

Կը յիշեմ այն օրհնեա՛լ իրիկունը երբ շուշաններու նման գրկելով իր մարմինը, կը քաղէի առաջին համբոյրը, ամենէն քաղցրը համբոյրներուն, ամենէն դառնը համբոյրներուն...

ՄԵՂՔԷՆ ՎԵՐՋ

«Ինձ ըսիր. — «Ակուր գիրկս նստէ, ու երկինք երկիր առաջդ ծունգի բերեմ, թէ կ՛ուզես՝ դրախտը քեզ ցոյց տամ»։

«Եթէ նոյն իսկ հոգիս ըլլար ցամաք ազբիւր, ու սիրտս քար, անոյշ բառերուդ ի՛նչպէս դիմանայի...

«Բայց ինչո՞ւ զիս խաբեցիր, «Դրախտը քեզ ցոյց պիտի տամ, աղուո՛ր, պա՛գ մ՛անոյշ աչերուդ, պա՛գ մ՛եւս վարդ ծծիկներուդ, պա՛գ մ՛եւս, հոգի՛ս, պա՛գ մ՛եւս, աղուո՛ր», ու դրախտին տեղ միայն օձն ինձ ցոյց տուիր...

«Ա՛խ, ի՞նչ ըրիր ինձ, ի՞նչ ըսեմ հիմա ես մայրիկիս...»

ԱՐՏԱՇԷՍ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

վայելչախօսութիւնը մունետիկն է ուշիմութեան։

ՁԷՆԱՊ ՇԱՀԱՊԷՏԻՆ

երջանկութիւնը փոքր քարերով յօրինուած խճանկար մըն է։

ԱՐԱՔ. ԽՈՇ.

Ա Ն Ձ Բ Ե Ի Ն Տ Ա Կ

Լ՛ու՛ա՛, անձրե՛ւ, լու՛ա՛ երկիրն աղտեղի,
Թո՛ղ աժտահար գետերդ իջնեն լեռներէն,
Թո՛ղ դաշտին մէջ գոռա՛յ չառաչն հեղեղի,
Չի գարշացա՛ն հողն ու մարդիկ համօրէն:

Երկի՛նք, քամէ՛ մէջքդ, խորո՛ւնկ ջրամբար,
Իջի՛ր, անձրե՛ւ, պարպէ՛ ամպերդ բարձրագոռ,
Ջուրի աստուած, լու՛ա՛ աշխարհին անարդար,
Լա՛ց, ինչպէս մայր մ՛որդւոյն վրայ մեղաւոր:

ՇԱԻԱՐՇ ՆԱՐԴՈՒՆԻ

Քամի՛, ճչա՛, սուրա՛ քաղաք, զա՛րկ, զա՛րկ, զա՛րկ,
Իջի՛ր, մշո՛ւշ, ծաց լաթի պէս փաթթէ՛ մեզ:
Եւ ալիքներդ, Ափիլէսեան ինչպէս կատք,
Թող Թաւալի՛ն, չամբո՛ւշ գետակ, դէն ու դէս:

Փա՛ռք քեզ, անձրեւ, բարի գալո՛ւստ, ջրհեղեղ,
Ելեկտրական երգ մ՛ունիս դուն, բի՛ւր ապրանք.
Անգթաւթի՛ւն, նոր օրերու բարիք, դեղ,
Խայտա՛, քանզի ջուրն ողողից բակ ու դուռ:

Տանիքիս վրայ, ճակատս վե՛ր, կանգներ եմ,
Ջովացո՛ւր զիս, Թրջէ՛, անձրեւ, ջե՛րմ ունիմ,
երակներէս կ'անցնին բոցեր օձադէմ,
Մեղքն աշխարհի խանձե՛ց մատղաշ մարմինս իմ:

Պլտիկ էի, լեռներուն վրայ Արմաշի,
ելակ ժողվել գացի առտու մ'ամպամած:
Լացի՛, անձրե՛ւ, Թուփերուն հետ աղաթի,
երբ գրկեցիր զիս Թեւերուդ մէջ ցուրտ, Թաց:

Հիմա չե՛մ լար, ալ կարծրացա՛ւ սիրտս արու,
ելեկտրական դարու զառակ՝ կը սիրե՛մ
Շառաչն ուժին, պայԹուՒն ու գոռն ամպերու,
ՀայհոյուԹիւնն ու պատերազմն դէմ առ դէմ:

Ես կը Թրքնեմ բերանին մէջ անոր որ
Բարոյական ինձի դասեր կը կարդայ.
Քշե՛, հեղե՛ղ, անդո՛ւնդ քշե Թաւագլոր՝
Բարոյականն ու գիրքերն այդ հնօրեայ:

Կը հարցընես ինձի, պառա՛ւ, Թէ ինչո՛ւ
Կը հրրձըւիմ ջրհեղեղեան անձրեւէն.
Տեսե՞ր ես սիրտն զրկուածներուն ահարկու,
Վրէժիսնդիր՝ աշխարհի դէմ անօրէն:

Զրկուած մ'ալ ես հայրենիքէ եւ տունէ,
Գեաի՛ն անցնի ա՛լ ճնացեալն, որո՞ւ փոյԹ,
Թո՛ղ ոռնայ ծովն, եւ երկինքն ալ անձրեւէ՛,
ՓոԹորի՛կ, հո՛ղմ եւ երկրաշա՛րժ, որո՞ւ փոյԹ:

Տիւրի, 30 մայիս 1928 ՇԱՒԱՐՇ ՆԱՐԴՈՒՆԻ

Զարիքը պէտք է փոխարինել բարիքով. նման ատրէին՝ որ մարգրիտ կու տայ զինքը ջախջախողին, ծառին՝ որ պտուղ կը Թափէ զինքը քարկոծողին, Ճանդանին՝ (santal) որ կ'անուշահոտէ զինքը տապալող կացինը եւ նման հայ գրագէտին որ գրականուԹիւն կու տայ զինքը Թշուառ ձգողը... հայ ընԹերցողին:

...

Ընկոյզն, էշն ու կինը կը պահանջեն կոշտ ձեռքեր:

ՌՈՒԲ. ԱՌԱՔ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆ Ի ՃԱՊՈՆ

ՀԱՒՔԱՒ

Վերջերս ճաբոն ժողովրդական բանաստեղծութեանց թարգմանութիւններ պարունակող գիրք մը անցաւ ձեռքս (Sages et Poëtes d'Asie, P. L. Couchoud), *մեզ համար նոր ու տարբեր բան մը կար անոնց մէջ. ծանօթութեանս աստիճանով աճեցաւ համակրութիւնս անոնց հանդէպ, խորհեցայ որ թերեւս մերոնց համար ալ օգտակար բաներ մը գտնուին հոն՝ ուսոի ակաւատիկ նմոյշներ անոնցմէ ընկերացած հարեւանցի բացատրութեան մը:*

Այս բանաստեղծութիւնները արեւմտեան քերթուածոց նման երկար չեն՝ այլ միմիայն երեք տողիկ. ամէնը տասնեօթը վանկ. առաջին եւ վերջին տողերը հինգական իսկ մէջտեղինը եօթը: Թէեւ արեւելեան ուրիշ ժողովուրդներ — ինչպէս արաբներն ու պարսիկները — ևս անոնցմէ անկախաբար հին դարերուն եւ նոր ժամանակներու մէջ անոնց հետեւողութեամբ հայ ժողովրդական երգիչները — ունին կարճ ոտանաւորներ, մանաւանդ քառեակներ, բայց ատոնք ալ երկար են բազդատմամբ այս երեք տողեան ճաբոն հատիկին:

Անթերի կարճ ոտանաւոր մը դժուար է բանահիւսել իր մէջ ամէն բան խտացուած ըլլալուն պահանջքով, ատոր համար է որ Պուալօ կատարեալ հնչեակ մը երկար քերթուածի մը համարժէք կը նկատէր: Անտադիւտ հատիկի մը արտադրելը շատ դժուար է՝ թէեւ յանգաւոր չըլլայ անիկա, պի յաճախ ձեւին ազատ ու փոքր ըլլալէն դիւրութեամբ կը գառածանի յեղյեղուած տափակ ձեւերու:

ճաբոնական տեսարան

Հաիքահի իւրաքանչիւր տող պէտք է նոր պատկեր մը կամ գաղափար մը պարունակէ ու վերջինը, գոնէ մասամբ անակնկալ ըլլայ ընթերցողին համար:

Ճաքոնացիք, ինչպէս արեւելեան շատ մը ժողովուրդներ, բնութեան շատ մօտ ապրելով, անոր հանդէպ հինէն ցոյց տուած են իրական խորունկ հասկացողութիւն մը եւ հիացում. ապրած են անոր հետ եւ անոր կեանքովը, մինչ արեւմուտքի մէջ բնութեան հանդէպ ճշմարիտ զգացումի մը հանդիպելու համար պէտք է ելնել մինչեւ Ժ.Ժրդ դար (Ժ. Ժ. Ռուսօ), ուր սակայն գարձեալ հռետորութիւն եւ արուեստակեալ բան մը կայ երբեմն, ուղղակի սրտէն բղխած չըլլալու դրոշմ մը. արդարեւ քաղքի եւ ընկերական կեանքը բնութեան վրայ նայիլ կու տայ իբր անբնական բանի մը, մարդուն տուվորամոլ էակ մ'ըլլալէն:

Հաիքահին մէջ պիտի չգտնենք բնականաբար ներշնչման հզօրութիւն, ծաւալ, ուժգնութիւն եւ ոչ ալ շատ ուժգին ցունցեր հոգիի եւ կամ փիլիսոփայական յանդուգն ճախրանքներ. փոքրիկ ու սիրուն գեղօրներ են ասոնք՝ իբր հարազատներ ճաքոնական արուեստին:

Ճաքոնն համբո՛ւն մեծ պարտէզ մըն է գեղեցիկ. աղուոր տեսարանները անպակաս են հոն, ժողովուրդը տասնեակ հազարներով, գարնան ծառաւոներուն եւ կամ առաջին ձեան՝ հեռաւոր տեղուանք կ'երթայ. մէկ հատիկ գեղեցիկ ծաղիկ մը, յաղթականօրէն զովացած միակ ծառ մը թուչնախիտ՝ խորունկ վայելքներ կ'առթեն ոչ միայն գրագէտին այլ հասարակ գիւղացիին անգամ: Այժմ միակն է որ ազգովին կը տօնէ բնութեան զարթօնքն ու մահացումը. հեթանոս հայերն ալ տարբեր եղած չեն հարկաւ, ինչպէս նախնական ուրիշ ժողովուրդներ ալ անշուշտ:

Մինչ արեւմուտքի արուեստը նախասիրաբար ընդհանուրով եւ ամբողջով կ'զբաղի եւ զայն արժանի կը տեսնէ նկարագրելու եւ ուսումնասիրութեան, ճաքոնացին գրեթէ բոլորովին անտարբեր ատոր՝ կ'որոնէ անհատականը, մանրամասնութիւն մը, փոքրիկ զգացում մը. վայրանկարի (paysage) անկիւն մը, տերեւիկ մը լոյսին մէջ, ծաղկած ճիւղ մը, միջատ մը շիւղին վրայ, ձկնակեր ճայ մը հանդարտ լճին եզրը եւ արդէն իր նկարիչներն ալ զմայլելի ճարտարութեամբ լոկ մէկ քանի գծերով այս բանները կը ներկայացնեն, բնականին անկեղծ հասկացողութեամբ:

Հաիքաին սկսած է ծաղկիլ Ժ.Ժրդ դարու վերջերէն, այլ իր կատարելութեան հասած է Ժ.Ժրդ եւ Ժ.Ը.րդ դարերուն: Նախապէս կատակերգական, ռամկական եւ ժողովրդական անուններով որակած են զայն մինչեւ որ տակաւ Պաշօի (1644-1694) եւ իր աշակերտաց օրով անիկա ատակ եղաւ արտայայտելու ամենանուրբ զգացումներ եւ փիլիսոփայական խոհեր, երբեմն իջնելով սակայն մինչեւ պոռնկագրութիւն:

Արագօրէն առնուած լուսանկարի անմիջական եւ վայրկենա-

կան տպաւորութիւնը կ՚ընեն հախքահներէն շատեր: Խուսափուկ ու թեւաւոր երփներանգ պատկերներ են անոնք: Գագաթներու արտայայտութեան մէջ շատ չափաւոր են (Ճաբոնացիք եւ Չինք համբոյրը կ՚անգիտանան) ու յաճախ կը գոհանան թեւադրութիւններով: Ճաբոնացի տղան կը կրթեն իր զգացումները սքողելու վարժեցնելով: Ծայրագոյն արեւելքի կրթութիւնը ինքնապահման կամ աւելի ճիշդը ինքնաճանճման մէջ կը տեսնէ. վախ, բարկութիւն, ձանձրոյթ կամ վիշտ պէտք չէ որ արտաքնապէս երեւան: Ասոր համար է որ ճաբոնական քերթուածներու մէջ զգացումը բնաւ բարձրաձայն չխօսիր, որով արեւմտեան բանաստեղծութիւնը արուեստակեալ ու մակերեսութեան կը գտնեն իրենց քննադատները, հաւանաբար պիտի ուզէին ըսել կոշտ ու տմարդի, ի դեմ շուայլօրէն ի հանդէս դրուած յորդազեղ զգացմանց:

Ճաբոնացիք երբ ճամբորդեն՝ միասին կ՚առնեն բրնձեայ բարակուկ թղթերու ծրարիկ մը եւ վրձին մը որ գծագրելու եւ գրելու կը ծառայէ նոյն ատեն. երբ գեղեցիկ տեսարանի մը հանդիպին կը գծագրեն անմիջապէս, առաջին տպաւորութեան ներքեւ. եւ յաճախ ալ Հախքահով մը կը նկարագրեն զանիկա: այս մարդիկը ընդհանրապէս նոյն ճարտարութեամբ կը գործածեն վրձինը գծելու եւ գրելու համար. ուրեմն կրնանք ըսել որ Հախքահ մը տեսարանի մը վայրկեանական անկեղծ տպաւորութեան պարզուկ բառերով շատ բնական ներկայացումն է որ կրնայ տակաւ ծաւալելի խոր զգացմանց կամ գաղափարի մը իբր չուկէտ ծառայել. աւազանին մէջ նետուած քարի մը հանգոյն որ հետզհետէ մեծ շրջանակներ շինել կու տայ ջուրերուն:

Ճաբոնական տեսարան

Մենք որ արեւելքի եւ արեւմտեան հասկացողութիւնը ունինք միանգամայն, ինչո՞ւ հիմակ ալ, գոնէ երբեմն, մեր զմայլելի աշուղներուն, մանաւանդ Ն. Քուչակին չհետեւինք. մեր այժմու բանաստեղծութիւնը շատ զուրկ է գեղեցիկ քառեակներէ, թերեւս մեր ատոր թարգմանած հախքահները խթան մը ըլլան առ այդ եւ

կրկին հոսի գրական այս աղբիւրը որ անշուշտ նախաքրիստոնէական շրջանին բղխած է, իբրեւ խայրի մը բնական՝ մեր վեհապանծ լեռներուն ծոցէն, հեզիկ ու ականակիտ եւ որ աւելի վերջերն ալ տուած է (Ժէրդ դաը) սխրալի մարգարտաշար մը:

Ահա Հախքահներ որոնք բնութեան տեսարաններ կը ներկայացնեն լուսանկարի մը հաւատարմութեամբ, իւրաքանչիւրը քաքէմնօ մը յօրինելով անմիջապէս՝ աչքիդ դիմաց:

Յանկարծ,
Աշնանային երկնքին մէջ, ահա՛
Ցուցի լեռը:

Օնիցուռա (1661-1738)

Երկա՛ր, երկա՛ր,
Գետակի մը գիծն անոքիկ
Ձիւնաճաճուկ երկրին վրայ:

Պաշօի դպրոց

Ոչ մէկ լոյս.
Բայց մարդ մը կը տեսնեմ հոն.
Ծաղկած սալօրիներուն ցոլքերով:

Պուսոն (1716-1783)

Նաւ մը եւ իր ուսկանը,
Որ կը հալին մուխին մէջ:
Երեկոյեան զովութիւն:

Պուսոն

Դողդողացող արեւուն մէջ.
Շատուն ցօրեանին միջեւ
Ջրաղաց մը:

Պուսոն

Կրակ մոխրին տակ.
Տուն ձեան տակ.
Կէս գիշեր:

Պուսոն

Պուսոն նկարիչ էր նոյն ատեն. կարելի է ըսել որ իր աչքերուն հաւատարիմ թարգմանն է եղած բառերով: Անանձնական գրականութեան համեստ այլ գեղեցիկ նմոյշներ են վերոգրեալները, եթէ սակայն կարելի է անանձնական ըլլալ արուեստին մէջ: Չէ՞ք գիտեր իր հանդարտ բայց խորունկ վայելքը, աքողուած աղապատանքի մը ընդմէջէն:

Թիէշիցու (1608-1671) բանաստեղծը պահեց միայն հեռեւեալը իր հազարաւոր տողերէն.

Ա՛հ, Ա՛հ,
Միայն ասիկա կրնայ ըսուիլ,
Եօշինոյի ծաղկանց հանդէպ:

Որքա՛ն խորապէս սիրած ըլլալու է բնութիւնը որ իր ամբողջ գրածները կորստեան գատապարտէ, յուսահատելով զգացումները հաւատարմօրէն չկարենալ արտայայտելէն, պահելով այսպէս մի՛ միայն զմայլանքի բացագանչութիւն մը:

Ֆէօռաի բանաստեղծը կ՚ուզէ միայնակ ըլլալ ծաղկանց նայելու պահերուն, նոյն իսկ իր բարեկամները աւելորդ կը՝ գտնէ այդ մէջոցին՝

Բարեկամներս ամէ՛ն,
Շեռո՛ւ, ո՛հ հեռու ինձմէ,
Ծաղիկներու կը նայիմ :

Ահա բնութեան հետ սերտ ապրումի մը՝ հոս քերթողը կ՛զգայ՝ եբր թէ ծառ մ՚ըլլար.

Սալօրիի իւրաքանչիւր ճաղկի՝
Որ կը փթթի ուրիշի մը քով,
Գաղջութիւնը կ՚աւելնայ :

Ռանսէցու.

Տանք Պաշօի գոհարներէն մէկ քանի հատ.

Մօր մը հնամենի,
Եւ երբ գօրտը մխրճի,
Ջայնը ջուրին...

Ահա՛ թէ ինչպէս Պաշօ կրցած է յաւերժացնել ջուրի փա-խըստեայ ճողփիւն մը, անոր տեւական արձագանգը նետելով մեր հոգիներուն մէջ:

Մերկ ոտի մը վրայ,
Թառած ագռաւ մը.
Աշնավերջ :

Պատմական ռազմադաշտ մը այցելելով կը մտածէ տխրահակ՝

Ամրան խոտե՛րը...
Սա՛ մեռած ամեն ռազմիկներէն,
Ահա Ձէ ի՛նչ կը մնայ իրենց երազներէն :

Տեսէ՛ք որքա՛ն մանրամասն կը տեսնէ իր աչքը եւ ինչպէ՛ս կը համակրի փոքրիկ էակներուն. շատ քնքուշ զգացում մըն է ատիկա այլ սովորական ճաքռնի մէջ.

Շերեփագի մը,
Ջանալով ի զուր հանգչիլ,
Խոտի մը ծիղին վրայ :

Քրիզանդէմները ծաղկած են.
Եկէ՛ք Ֆիֆեռնիկներ խաղալու
Երփներանգ ձեռնափակոյն վրայ :

Լուսնին հանդէպ ճաքռնացին զմայլանքը անպատում է.

Լուսնագիշեր.
Փսիաձներուն վրայ՝
Յստակ շուքը շոշիին :

Երբ, երկու կամ երեք ամպեր
Աչքը հանգչեցնեն,
Նայեցէք լուսնին :

Ֆիքաբու.

Պաշօ

Ամեն ոք
Կը քնանայ տունջեան, ի խնդիր
Աշնան լուսնին :

Լեռնային խրճիթ մը.
Ջրիորին քով՝
Ծաղկած սալօրին :

Թէիթօքու. (1571-1653)

Պուսոն

Նաւը կ'աւազախրի.
Գետափ կը ցատկեմ
Մանիշակներու միջեւ :

Ինկած Ցերեկ մը ճաղիկի
Կը բարձրանայ իր ճիւղին,
Ո՛հ, Ցիներնիկ մըն է :

Պուաօն

Առաքիդա Մօռիդաբէ

Ահաւասիկ տեսարան մը որ իր սեղմ շրջանակէն յամրաբար դուրս ելնելով՝ կամար կը նետէ երկնքին՝

Լեռնական տաճար մը.
Արեւածագին, զանգակը
Կը ցրուէ ագռաւները :

Եօքօի Եաեու. (1702-1783)

Ճաբոնացի բանաստեղծը կենդանիներուն եւ բուսոց զգացումներն ալ կ'ուզէ գիտնալ. իր համակրութիւնը դիւրաւ կ'երկարաձգուի մարդերէն ալ անդին.

Ծաղկանց երազը
Ցիներան, կ'ուզէի գիտնալ...
Բայց դամբ է :

Թէիքաա

Կենդանիներու հանդէպ նուրբ զգացում մը ցոյց չտա՞ր Քրիստեան բանաստեղծը երբ, պարտէզին մէջ, ամէն կողմ միջատներու ձայներ լսելով, կարող չըլլար եռացած ջուրը (ճաբոնացիք սաստիկ տաք ջուրի մէջ կը լոգնան, որով եռացած բառը գրեթէ կ'արդարանայ) թափելու:

Իմ լոգանքիս
Եռացող ջուրը ո՞ւր նետեմ.
Ամէն կողմ միջատներու ձայներ :

Չիւօ (1703-1775) բանաստեղծուհին իր համակրութիւնը մինչեւ ծաղիկները կը տարածէ. ջրհորին պարանին պլլուած վրանաճաղիկ մը տեսնելով չուզեր փրցնել զայն՝ ուստի դրացիէն ջուր կ'ուզէ:

Վրանաճաղիկ մը,
Բռնած է ջրհորին պարանը.
Ջուր տուէք ինծի :

Ահա գիշերային պատկեր մը, զովութիւնը վրան,

Ցանցառ շոճիներուն միջեւ
Մարելով մերթ ընդ մերթ
Փոսուռանները կ'անցնին :

Հաքույու.

Պուաօն սապէս կը ներկայացնէ հաճելի զգայնութիւն մը.

Ջղջիկներու պահ...
Դիմացի դրացուհիս
Ակնարկ մը նետեց ինծի:

Բանաստեղծը ուշադիր է շուշանին գգացման իսկ՝

Երեկոյեան պաղը,
Ինձմէ առաջ զգացած է
Շափրակը շուշանին:

Իշխ.

Խորհրդապաշտ դպրոցին կրնայ իբր նմոյշ ծառայել հետեւեալը իր նրբութեամբ՝

Սա՛ շափրակը շուշանի,
Կուզէ հանապազ,
Ինձմէ երես դարձնել:

Շիքօ

Ոիօթա բանաստեղծը համեստ երազ մը ունի միայն՝ բնութենապաշտ իբրեւ հարազատ զաւակը Ծագող Արեգին.

Ո՛վ փայլուն լուսին,
Պիտի ուզէի վերածնիլ
Շոճի մը սալին վրայ:

Սիրահարէ ստացուած թանկարժէք յիշատակի մը անկորուստ պահպանման խանդակաթ գուրգուրանքը կը խորհրդանշէ Պաշօ սա՛ ծաղկին միջոցաւ.

Ո՛հ, դողդոջուն լէյբէտէզա,
Որ մէ՛կ կաթիլ իսկ չկորնցնէր
Անապակ ցօղէն:

Հին սիրոյ մը անոյշ յիշատակը կ՛ոգեկոչէ քերթողը՝

Հայրիկը՝
Կը կրէ անունը մայրիկին՝
Իր խորշոմած բազկին վրայ:

Սէնուիու. դպրոց

Չիեօ բանաստեղծուհին իր ամուսնին կորուստը կ՛ողբերգէ մեղմիկ՝

Հանգչելու ըլլամ
Թէ քնանամ, մեծցալգելը որքա՛ն
Մեծ կը Ցուի ինծի:

Իսկ իր զաւկին կորուստը կը հառաչէ հետեւեալ սիրուն պատկերով.

Շերեփագիներու փոքրիկ որսորդը
Այսօր դէպի ո՞ր երկիրը
Գացած է որսալու:

Պուսոն իր մեռած կինը կը վերյիշէ սանտրով մը՝

Սարսա՛փ...
Սենեկին մէջ կոխեցի
Սանտրին վրայ կնոջս մեռած :

Իսա (1763-1827) գիտէ որ «ցօղի աշխարհ» կը կոչուի մերը՝ կրօնաւորներուն կողմանէ եւ անցաւորին ցաւը կ՛արտայայտէ սապէս՝

Այս «ցօղի աշխարհի»ը
Իրաւ է Թէ ցօղի աշխարհ մըն է լոկ
Եւ սակայն... :

Շատ դիւրաւ կարելի է երկարել դեռ սիրուն հատիկներու շարքը, սակայն այսքանն ալ բաւ է կարծեցնել գաղափար մը տալու

ԳԵՂԱՄ Մ.

ԽԱՆԱՄԻՐԵԱՆ

Լուսանկար՝ Մկրտիչ Փափազեանի

Համար. ուրիշն վերջացնենք հետեւեալ հատիկով որ իր ուզուած կիսատութեամբ՝ կեանքը կը պատկերէ՝ իր անվերջ եւ յուսահատօրէն մեքենական կրկնողութեամբ՝

Կը փթթին անոնք, այն ատեն
Անոնց կը նային... այն ատեն ծաղիկները
Կը խամրին... այն ատեն... Օնիցուա

Թիէնցին, ԳԵՂԱՄ Մ. ԽԱՆԱՄԻՐԵԱՆ

Ա Ղ Օ Թ Ք

Փակ ժամի մը բակին մէջ

Կաղկանձիւն, ֆո՛վ, փայլակներ՝
Գիշերուան սե՛ւ այս ժամուն...
Մտեր ենք բա՛կը ժամուն՝
Երբ վաղուց դուռն են փակեր...

Նիգեր են դուռն երկաթով.
Բանտեր՝ սուրբերն ալ այրի.—
Կանթեղին մէջ կ՚առկայծի
Ատուաձ՝ կաթի՛լ մը ձէթով...:

Նարեկացին են քակտեր
Ու. Մաշթոցին տուեր կից...
Բուրվառին մէջ, ո՛վ կակիծ,
Մախիզ մուկե՛ր են ձագտեր...:

Շուրջառ, քչոց ու. ծնծղայ
Փոշեթաւալ կը ապասեն.—
Ատտանան՝ սուրբ բապասէն
Շարբած՝ լըսի՛ր չ, կը ցնծայ...:

Ո՛վ Տէր, լըքումն այս ինչո՞ւ.
Ծառայիդ ի նչն էր պակաս.—
Ունէր վեղար ու. վակաս
Եւ օրհնութիւնդ երկնային:

Ունէր յակինթ ու. զմրուխտ
Ու. լանջախաչ ու. մական,
Ամբողջ հաւա՛տքն հայկական,
Շազար ընծայ, հազա՛ր ուխտ...:

Սակայն դարուն տիղմը, Տէ՛ր,
Ուզեց ոսին ուրի՛շ փառք...
Ահ Տունդ է այժմ ամրափակ,
Չի հոն Աշխա՛րհն է մրտեր...

Քանզի լըքած ալեւոս,
Խաղաղութիւն ու. հոգոց,

Ելան ժամէն ու փողո՛ց
Իջան — յիշո՛ց ինձելու...:

Ա՛հ, մի՛ Թողուր որբանայ
Ընտրբեալ ցեղդ, ա՛յս ժամուն...
Պագաղուած դո՛ւռը ժամուն
Զրկա՞յ ոչ մէկն որ բանայ...:

Քալեր, ու չա՛տ ենք ծոմեր,
Ու ծարաւի՛ն ենք ափիդ...
Ընդունէ՛ մեզ, գրկէ՛ պինդ
Մեր հոգիները — մոմե՛ր...:

Ու մի՛ ներեր՝ իրր աւար
Սատանան խա՛չը տանի՝
Մեր դըժոխքին կենդանի
Արծարծելու հնո՛ցը վառ...:

Գ. ԿԱՌՎԱՐԵՆՑ

Ժ Ա Մ Ա Պ Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Ա՛հ, վաղը չո՛ւտ իրիկնանար՝
Ծառերուն տակ մորճակամար...

Ու միասին,
Լուանի լոյսին,
Ծառերուն տակ մորճակամար,
Ինք անպատո՛ւմ
Ահով — տրտում
Հոգիս մահո՛վ անմահանար...:

Կղզին — կիթա՛ռ
Անմրխիթար —
Հեծէր՝ հիւծող աստղերն ի վեր.
Մուխին — ագռա՛ւ
Համայնագրաւ —
Տայինք մեր սիրան լղձանըւէր:

Հազար ֆամբոյը,
երազ ու բոյը
Մեր սրտերուն յորդէր գուռէն...
Անդ ու եզերք
Ու սիեզերք
Ծծուէր սիրով — անհունօրէն:

Մինչեւ հեռուն
Աքլորներուն
Հնչէր այգերգն աիաբեկող,
Ու Թա՛ռն իրեն
Դառնար ամէն
Շրջիկ ասպետ, գինով ու գող...:

Եւ իրարու
Գիրկ, մեր աղու
Հրաժեշտը եօ՛թն անգամ փրփրէր...
Թուշը — ծիրան
Մեղրածորան —
Շրթներուս մէջ երանաբեր...:

Ծ՛, այն առեն,
Իր արմատէն
Խլուէր ֆոգիս անձկակարօտ,
Ու դառնայի
Ես ամայի
Փողոցներէն, — միա՛կ անցորդ:

Շարժուն միակ
Իրն՝ անէակ,
Գիշերին մէջ, — ինչո՛ւն բառուեր...
Ու սրտիս մէջ
Վերջին անվերջ
Իր ֆամբոյին ձա՛յնը լսուէր...:

Ծառերուն տակ մորճակամար,
Ա՛ֆ, վաղը չո՛ւտ իրիկնանար...:

Ադեքսանդրուպոլիս Գ. ԿԱՌՎԱՐԵՆՑ

Ո՛վ որ սիրտ ունի՝ ամէն բան ունի: ԱՆԳԼ. ԱՌԱՑ

ՊԱՒՔՐԷՇԻ ԱԽՏԱՑԵՂԻՆ

Պզտիկ մատուռ մը կառուցուած է հայաբնակ Գալէա-Մօշի-
լօուի վարի ծայրը, քառակուսի պարտէզով մը շրջապատուած: Հսկայ
կաղնիներ, ծերուկ պահապաններու նման շարուած են չորս կողմը,
առ այժմ ճաղատ, նման տարէց դռնապանին՝ բայց ամառը տերեւա-
պսակ գլուխներով հովանի տալով քրտնաթոր ուխտաւորներուն:

Մեծ դուռը բաց է ամէն օր ու փողոցէն անցնողը միշտ կը
տեսնէ կերոններուն պլպլացող լոյսը՝ մութ խորքին մէջ: Խաղա-
ղութեան անկիւն մը՝ ուր մարդկային ուխտերուն ցոլքը կը փալփլի,
չի մարիր ինչպէս յոյսը որ աշխարհի ամէն յեղաշրջումներուն մէջէն
կ'ապրի առ յաւէտ:

Մարմար սանդուխին առջեւ ինքնաշարժներ, բալխիրներ կը
սպասեն երեց գեղանի տիրուհիներուն, մշտածիծաղ ուրմանուհինե-
րուն որոնք ներքը, Աստուածամօր երեց խնդրանքը ներկայացնել
գացած են:

Հին շէնքի, խոնաւութեան ու խունկի հոտ մը կը ծածանի մա-
տուռին ատուերներուն մէջ: Աջ կողմը, պատին մօտ սեղան մը կայ,
վրան կաղամար, գրիչ ու թղթի կտորներ. կին մը նստած բաներ մը
կը գրէ հոն. յետոյ թուղթը կը ծալէ եւ ոտքի կ'ելլէ: Ուրիշ մը
կ'անցնի անոր տեղը եւ այսպէս շարունակաբար: Տիրամօր ուղղուած
խնդրանքներն են որ նամակի ձեւով գրուած կը տրուին քահանային,
դրամական նուէրի մը հետ: Եւ այդ կիները, (որոնց մէջ հայուհիներ
ալ կան) ժողովուրդի միամիտ աղջիկները չեն միայն, այլ նաեւ
բարձր դասու զարգացած տիկիններ որ իրենց գրական ոճով կը շա-
րադրեն այդ նամակները՝ սրտերնուն փափաքը դնելով մէջը: Այրեր
ալ կան, երիտասարդներ, լուրջ ծերուններ եւ պատանիներ:

Յորանին աջ կողմի պատին վրայ զետեղուած է Տիրամօր
նկարը: Պատին գրեթէ կէսը ծածկած է ոսկեզօծ լայն շրջանակով
այդ պատկերը. ամբողջ հագուստը բանուած է արծաթէ. նրբօրէն
աշխատուած արծաթահիւս ժանեակ մը կարծես, որուն անիրական
սպիտակութիւն մը կու տայ էլեկտրական լոյսը: Նոյնպէս արծաթէ
թագ մը կայ գլուխը, լոյս պսակը չի բաւեր, ունայնասէր ժողո-
վուրդին, պէտք է Կոյսին ճակտին վրայ դշխոյի թագ մը, աշխար-
հային փառքի խորհրդանշանը:

Հրաշալի գեղեցկութիւն մը ունի դէմքը, տարբեր է ան ընդ-
հանրապէս նկարուած Աստուածամօր դէմքերէն.

«Սեաւ եմ ես եւ գեղեցիկ, ո՛ դուստր Երուսաղիմայ...» ան-
շուշտ արուեստական ճաշակին դէմ մեղանչում մը պիտի ըլլար
պայն նմանցնել Դիսիէնի կամ Թէնթօրէի Մատոննաներուն, բայց
այնքա՛ն եզական է ան իր տեսակին մէջ, այնքա՛ն տպաւորիչ որ եր-
կիւղած վմայլում մը կ'ապդէ ամէնուն:

Հաւնուրդ մը մաքուր, գաւական դիմագիծերու եւ ցիկան գեղեցկութեան, երկնային ու մարդկային միանգամայն, աչքերը մանաւանդ՝ կանաչորակ ու խորունկ, սեւ թարթիչներով որոնք կարծես այտերը կը գգուեն՝ անմոռանալի են. աչքեր որ երկար դիտողին յաբափոփոխ ըլլալ կը թուին, մերթ անզգած, մերթ անպատում կաբեկցութեամբ լեցուն ու արտասուաթոր:

Պատկերին շուրջը կախուած են այլազան առարկաներ. արծաթէ պզտիկ սրտեր, աչքեր, ձեռքեր գոյն գոյն ժապաւէններով:

Երեկոյեան արարողութիւնը կը վերջանայ, պատերազմի ճակատին վրայ աչքերը կորսնցուցած երիտասարդ մը՝ հուսկ մեղեդիները կ'երգէ, եւ այդ կոյրը, այդ կէս մութին մէջ եւ այդ տխրունակ տաղերը սարսուռ կու տան հոգիներուն:

Տիրամօր պատկերին առջեւի մարմար աստիճաններուն վրայ դիզուած են բարձեր, թաւիշէ, մետաքսէ գոյն գոյն բարձեր, որպէս զի քնքոյշ տիկինները երբ հոն ծնրադրեն իրենց ծունկը չի ցաւի, չի մսխի. այնքա՛ն կարճ են շրջազգեստները. եւ խորհիլ որ Ան որուն կ'երկրպագեն, մսուրին մէկ անկիւնը, փայտէ տաշտին մէջ աստուածորդւոյն խանձարուրները կը լուար, հողին վրայ ծնրադիր:

Ճրագները մարած են, միայն պատկերին առջեւը լոյս կայ: Քահանան քովընտի գունէն գուրս կ'ելլէ ձեռքը աւետարան մը. կու գայ կանգ կ'առնէ Տիրամօր առջեւ. խնդրարկուները կը խոնարհին իր շուրջը. գրուած նամակները աւետարանին տակը դրած է: Գլուխ մը սրբանուէր ընթերցումէ յետոյ կը գոցէ գիրքը ու մէկիկ մէկիկ թղթիկները հանելով կը սկսի կարդալ: Ամէն ոք երկիւղածօրէն մտիկ կ'ընէ միւսին խնդրանքը, անշուշտ մտքէն ալ ծիծաղելով:

Նախ շնորհակալութիւններ անոնց որոնց ուխտը ընդունուած է: Աստուածամօր աչքերը անտարբեր արտայայտութիւն մը ունին այդ պահուն: Ան, կ'երեւայ, չի սպասեր երախտապիտութեան:

Յետոյ կարգով կու գան խնդրանքները: Կին մը արծաթ զարդ մը կը խոստանայ՝ եթէ յաջողի զաւակ չունեցող, ուրիշ մը ամուսնոյն համար հանդարտութիւն կը խնդրէ: Կանաչորակ աչքերը միշտ անզգած կը մնան. հետզհետէ խնդրանքները կը դառնան տարօրինակութիւններ:

Նորատի կին մը ամուսնալուծումի յաջողութիւն կը ցանկայ: Ուրիշ մը կը մաղթէ, եւ ի՛նչ եռանդով, որ իր բարեկամուհիին ամուսինը զգուի իր կնոջմէն եւ զինքը սիրէ: Ուրիշ մը կը պաղատի որ հետեւեալ օրը իր սիրահարը գայ տրուած ժամադրութեան: Մէկն ալ կը հայցէ որ նոյն իրիկունը թղթախաղի մէջ շահի: Ուրիշ մը կը խնդրէ իր թշնամիին մահը: Կան որ ինքնաշարժ, մարգարտէ մանեակ, մուշտակ, գեղեցկութիւն կ'ուզեն: Կանաչորակ աղուոր աչքերը ցաւում ու զգուանք կ'արտայայտեն: Շատեր գործի յաջողութիւն, «Բարեաց գործոց յաջողութիւն» թէեւ այդ գործերէն շա-

տերը բարի ըլլալէ հեռու են՝ բայց հոգ չէ Ռումանիոյ մէջ բարակը չեն նայիր:

Մատաղատի ուսանողուհի մը իր քննութիւններուն վայլուն անցնիլը կը պաղատի. Տիրամօր նայուածքը գգուանքով կը լեցուի: Թղթի դէզերը լմննալու վրայ են. ամէն անհետեւեթ խնդրանք եղած է. քահանան կը սկսի շուտ շուտ կարդալ, ուխտաւորները յոյսով լեցուն հետզհետէ կը մեկնին. մէկ քանի հատ միայն կը մնան: Սեւեր հագած կին մը ծնրադիր ու գլխահակ, միակ վշտակիրը թերեւս այդ խմբակին մէջ, կ՚արտասուէ շարունակ՝ մինչ քահանան կը կարդայ իր աղերսը.

«Ո՛վ կենսատարգեւ Տիրամայր, տուր վերակենդանութիւն անոյշ հիւանդիս, անցուր բաժակը իմէ...»:

Կանաչորակ աչքերը տարապայման կարեկցութիւն կ՚արտայայտեն, ու աղուոր թարթիչներուն ծայրը կարծես կը պլպլան կայլակներ արցունքի: Արծաթատպատ Աստուածամայրը գիտէ թէ ինչքա՜ն դառն է տեսնելը սիրելիի մը տանջանքն ու մահը.

«Յօղէր արտօսր ցաւագին...»

Դուրսը ձիւնը կը տեղայ փաթիլ փաթիլ: Գինեատուններէն գինարբուքի երգեր կը լսուին: Պաղն ու տաքը, կեանքն ու մահը գիրար կ՚ընդգրկեն մութ ու ցուրտ գիշերուան մէջ ու խորհուրդներ դարաւոր, անմեկնելի, կը հալածեն մարդկային ճակատագիրները:

1928 ԱՆԱՅԻՍ

ԵՐՈՒԱՆԴ ՕՏԵԱՆ ԵՒ «ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ»

Հետեւեալ երկտողները երուանդ Օտեանի կողմէ ուղղուած են Կ. Պոլսոյ «Ճակատամարտ»ի վարչութեան պետ Օր. Տիրուհի Ազարեանի (այժմ Տիկին Շահարշ Միսաքեան): Ամէնքն ալ նոյն հարցին շուրջ կը դառնան. իր «Ճակատամարտ»ի աշխատակցութեան վարձքին պահանջումը, նոյն իսկ կանխիկ: Դրամ ուզելու համար երբեք այսքան արամտութիւն ի գործ դրուած չէ: — Ոտանաւորը, Ռուսինեանի Թարգմանած «Ին. Պլաս»ի ծանօթ հատուածն է՝ պարագային յարմարցուած:

Սիրելի Օրիորդ Տիրուհի,

Կը համարձակիմ այս երկտողովս ձեր ձեռքը խնդրել եւ, եթէ կարելի է, երկու ձեռքերը միանգամայն: Այն պարագային ուր հնար չըլլայ այս խնդրանքս, հաճեցէ՛ք գոնէ ձեր տասը ոսկի մատները յանձնել գրաբերիս. կանխայայտ երախտագիտութեամբ:

Ձերդ յաւիտեանս յաւիտենից

16 դեկտ. 1921, ուրբաթ ԵՐՈՒԱՆԴ ՕՏԵԱՆ

Սիրելի Օրիորդ Տիրուհի (Հ)Ազատեան

Նոր տարին առթիւ սրտանց երջանկութիւն, առողջութիւն եւ զուարթութիւն կը մաղթեմ ձեզ, ինչպէս նաեւ ուրիշ հազար տեսակ բարեմաղթութիւններ:

Ձերդ

31 դեկտ. (Հ. Տ.) 1921 ԵՐ. ՕՏԵԱՆ

Յ. Գ. — Վերջին մեծադանակ բարեմաղթութիւններուն համը կ՚արժէ մէկ զրուշ: Հաճեցէ՛ք փոխարժէքը վճարել դրամերիս, եթէ կարելի է:

ՆՈՅՆ

Սիրելի Օրիորդ Տիրուհի,

Յանգամով կարդացի, այս առաւօտ, Տրամամի գժոխքին նկարագրութիւնը եւ բնազդաբար պրպտումներ կատարեցի դրպաններուս մէջ, դրամական նուէր մը ընծայելու համար Յաղթուհի որբանոցին, բայց, ախտո՛ս, ձեռքըս դրպաններուս դժոխային դատարկութեան մէջ մխրճուեցաւ առանց նամբարելիս մը գտնելու անոնց մէջ: Կրնաք երեւակայել թէ արդէն խակ յանգումի մառնուած հոգիս, այս նոր յաւտիտեան թեան վրայ, ի՛նչ դերադրական անձկութեան մը հատաւ, բայց նոյնհետայն ձեզ յիշեցի եւ հոգիս պայծառացաւ, որովհետեւ վստահ եմ որ դրամերս պարտատ պիտի չվերադարձնէք:

Սիրալիր բարեւներով Ձերդ

ԵՐ. ՕՏԵԱՆ

17 փետր. 1922, ուրբաթ

ԵՐՈՒԱՆԴ ՕՏԵԱՆ
երբ կ՚աշխատակցէր Պոլսոյ «Հայրենիք»ին:

Սիրելի Օրիորդ Տիրուհի,

Ըթէ կը հաճիք եւ եթէ կարելի է...

ԵՐՈՒԱՆԴ ՕՏԵԱՆ

3 փետր. 1922, ուրբաթ

Սիրելի Օրիորդ Տիրուհի,

Կը խնդրեմ որ, վայրկեանի մը համար, 24 ժամ աւելցնէք ձեր տարիքին վրայ ու այնպէս ենթադրէք որ այսօր շաբաթ է եւ

քան այնմ վարուիք գրաքերիս հետ որ հետ ի հետ ձեր հրամանին կը ապաւէ։

Ձեր կոչմէ մեծ ուժ մը ա՛լ աւելի պիտի ապահովցնէ այն ձիւնը որ արդէն գլխուս եկաւ երէկ իրիկուընէ ի վեր։

Անձկագին սպասմանդ մէջ հալումաշ,

ԵՐՈՒԱՆԴ ՕՏԵԱՆ

10 փետր. 1922, ուրբաթ
(այլ անուամբ շարաթ)

Սիրելի Օրիորդ Տիրուհի,

— Փող ունե՞ս։

— Կա՛յ, կա՛յ։

Ուրեմն հաճեցէք գրաքերիս յանձնել 10 ոսկի։

Կանխաւայտ շնորհակալութեամբ

Ձերդ մինչեւ ցկատակատած աշխարհի

ԵՐՈՒԱՆԴ ՕՏԵԱՆ

1922 փետր. 24, ուրբաթ

Սիրելի Օրիորդ Տիրուհի + Սզաբեան = Կատակերգութիւն,

Կը խնդրեմ որ քարեհաճիք ուղղակի թղթատրամ ոսկին բազմապատկել վեցով, բաժնել չորսով, բաժանեալին վրայ աւելցնել նոյնքան, յետոյ պիղծել տասնըչորս եւ ինատորդը գրաքերիս յանձնել։

Սիրալիր քարեւներով

ԵՐՈՒԱՆԴ + ՕՏԵԱՆ = 0

10 մարտ 1922, ուրբաթ

Սիրելի Օրիորդ Տիրուհի,

Տեսան մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի Հրաշափառ Յարութիւնը 32 ժամ առաջ աւետելով, ձեզի կը թողում այս առթիւ պարտ ու պատշաճը տնօրինել գրաքերիս միջոցաւ։

Ձերդ

ԵՐՈՒԱՆԴ ՕՏԵԱՆ

Շարապաղի (Եգիպտոս) ագարակին մէջ,
30 ապրիլ առաջ, «Բարի Դահիճը»
գրած օրերուն։

14 ապրիլ 1922, Աւագ Ուրբաթ

Օրիորդ, ատուբնուդ տակ, մութ տեղ, մարդ մը կայ,
Որ ձեզ կը սիրէ, կորեալ, աքօղեալ, որ կը չարչըրուի։
Չեւուն գետնամած՝ աստղի մը սիրահար,
Թող ուզուի՝ հոգին կու տայ ձեզ համար,
Եւ ինք հոս վարը (Պիլլօր փողոց, թիւ 12) գայ մարիկ մարիկ,
Երբ դուք հոդ վերը (Գապրիսէթան փողոց, թիւ 37) փայլ ի փայլ վառիք։

ԵՐ. ՕՏԵԱՆ

Յ. Գ. — Գրաքերս ձեր հրամանին կը սպասէ ակնդէտ եւ լի յոյսով։

ՆՈՅՆ

20 յունվար 1922, ուրբաթ

Սիրելի Օրիորդ Տիրուհի,

Չորացեալ շրթունքներով եւ պապակեալ կոկորդով կը դիմեմ առ քեզ, յուսալով որ պիտի ընծայես ինծի այն միջոցը որով կարող ըլլամ խմել այն ըմպելիէն որմէ խմողը յաւիտեան պիտի չծարաւի, ըստ աէրուենական բանին։

Հրատապ շրթամբ մատչելով ի համբոյր

Չեռագիր, մշանջենական խնկարկու

22 յունիս 1922, ուրբաթ

ԵՐՈՒԱՆԴ ՕՏԵԱՆ

Ե Ր Գ Ը

Երգ մը տխուր, խրուո՛վ, խրուո՛վ,
Հին ծանօթի մը նման,
Հեռուներէն ինծ դառնալով՝
Տրնաւիս մէջ կու գայ ման...
Ան բերած է նրւէր իր հետ
փունջ մը դեղին յուշերու,
Ջոյգ մ'աղուոր աչք — ա՛լ ծրուած նետ —,
Պրսակ մ'ալ մեծ փուշերու...

— Բարի եկար, ին՛չ բարեկամ,
(Տե՛ս, «բարեկամ» քեզ կ'ըսեմ)
Պիտի պատուեմ քեզ այս անգամ՝
Սակայն հեղ մ'ալ չըլլըսեմ,
Ա՛հ, չըլլըսեմ անցքն իսկ չեմէա՝
Ոտնաձայնիդ հոգեխառով...
Կը հրամցընեմ զոյգ մ'արցունք քեզ.
Եւ ա՛լ երթաս դուն բարով...։

1922 ՆՇԱՆ ՊԷՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ

Ա Ռ Ո Ւ Ա Կ Ի Ն Մ Է Ջ

Առուակին մէջ — նայեասներու հայելի —
Երկնածովակը կապտանոյշ կը շողայ,
Եւ ձիւն ամպիկ մ'երկնածովին վերդ ալի՝
Խորն առուակին Թեւի մը պէս կը լողայ...:

Առուակին մէջ — երազավայր սիրելի —
Բարակ, երկար, հիւծուած ուռին կը դողա՛յ,
Ու Թռչնիկներ փախուստ կուտան աիալի,
Զայնն առնելով բազէի մը հեռակայ...

— Լուսնկը. « Ֆէկիւա »

ԹԷՈԴԻԿ ԵՒ ՆՇԱՆ ՊԷՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ
(1927ի վերջերը, Թէոդիկի փարիզ ժամանումին առիթ):

Առուակին մէջ հազար քերթուած է Թափեր...,
Շատար նրկար է ընկերդմեր ծոցն անոր...,
Ու գըլխիվայր աշխարհ մը կայ ցնորաբե՛ր...:

Պատառ մը դրախտ կայ առուակին մէջ, հուսա,
Կը միանան զոյգ մը շրթներ մեղրածոր...
Առուակին մէջ քերթողն ինչեակ մը կ'որսայ...:

1921 ՆՇԱՆ ՊԷՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ

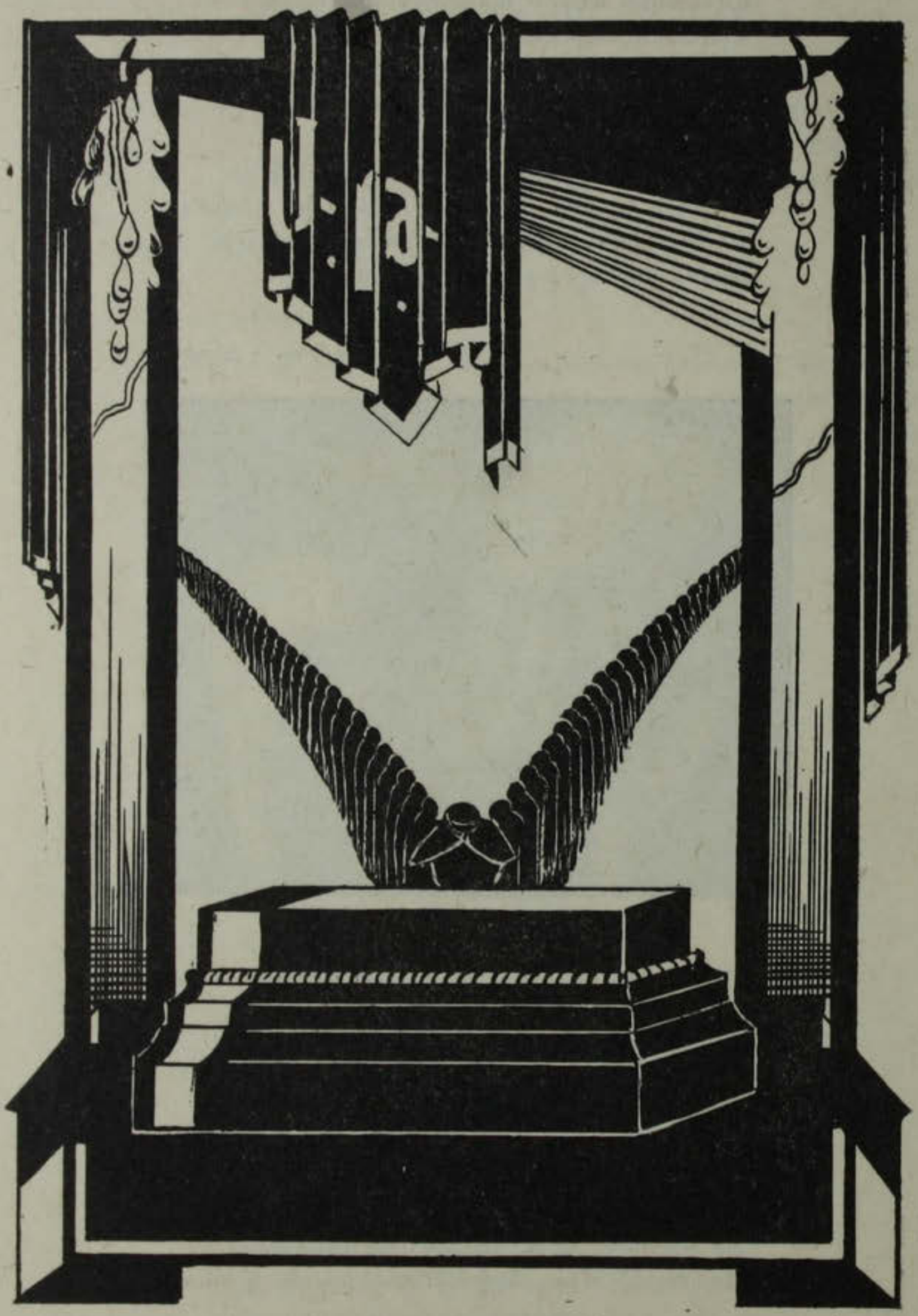

ԹԷՈԴԻԿԻ ՀԱՄԱՐ

Փարիզ, «Մասիս» ապարանի իր սենեակին մէջ, 24 մայիս 1928ին Թէոդիկ հոգին կ'աւանդէ, յանկարծամահ: 27 մայիս, կիրակի, ազգային յուղարկաւորութիւն Փարիզի հայոց եկեղեցիին մէջ, խռնդն եւ ընտրեալ սգակիր հասարակութեան մը ներկայութեան: Տաճարին մէջ կը դամբանախօսէ Վ. Ադամչապուհ եպիսկոպոս Փիլարեան: Շանգուցեալին կենդանութեանը յայտնած մէկ փափաքին համաձայն փոխ-երաժշտապետ Պ. Պօղոս Գուլումճեան կ'երգէ «Պարծ անձն իմ» մաղերգը: Ողբացեալին դագաղը, ծաղկեպսակներով բեռնաւոր, կը փոխադրուի Փանթէնի գերեզմանատունը: Դագաղին կը հետեւի մտաւորականներու հոծ խումբը: Դամբանախօսներ՝ Պ. Լեւոն Բաշալեան (մտաւորականութեան կողմէ), Պ. Շահան Միսաքեան («Յառաջ»), Պ. Արշակ Չօպանեան («Ազագայ») Պ. Երուանդ Տաթոնեան («Յարդգող»), Պ. Տ. Նշանեան («Տրամաթիկ»), Տիկ. Զ. Արապեճեան («Նոր Երկիր») եւ Պ. Արտաշէս Յովհաննէսեան (ողբացեալին մանրիմներուն կողմէ):

ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆՆԵՐ

Մեծ է մեր ցաւը մեր բարեկամին անսպասելի մահուանը առթիւ. բայց ինք պիտի ուզէր կարծեմ այս կերպ մեռնիլ, գրիչը ձեռքը, իր սիրելի աշխատութեան ընթացքին: Հայ գրականութեան

այս «վինուորեալ մանուկը» պատանէշին վրայ մեռաւ, իր բունած դիրքին հաւատարիմ: Ինք մեզի կը յիշեցնէ այն վանականները որոնք մենաստաններուն խորը միշտ վառ կը պահէին հայ գրականութեան ճրագը, ամէն օր անոր վրայ աւելցնելով ահագին դժուարութիւններով ձեռք բերուած իւղը: Այս աշխարհական Ոսկանը հայ գրին այլամերժ հրայրքը ունեցաւ սկիզբէն ի վեր, եւ մինչեւ վերջը անոր բանիմաց ու խանդաղատ ապաւէնը եղաւ: Ու ասոր համար է որ այսօր պարտք կը համարենք իրեն բերել այստեղ մեր յարգանքի ու համակրանքի սգաւոր արտայայտութիւնը:

ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆ

...Զարտաչար տքնելով, փոշիներու մէջ դեղնած թուղթեր պրպտելով, փորելով-փորփրելով, աչքին լոյսը քամեց Թէոդիկ եւ ահա կ'իյնայ շնչասպառ, կէս ճամբան: Աշխատանքի ճամբուն վրայ: Պատի՛ւ հայկական Մշակոյթի վաստակաւոր եւ անկուն մշակին:

Ու ես կը մաղթէի որ Թէոդիկը ոչ թէ ունենար շքեղ ու պատկառելի դամբարան մը այս օտար եւ ցուրտ հողին վրայ, այլ քաժին մը Հայաստանի թանգարանին մէջ, իբրեւ կենդանի յիշատակարան:

ՇԱՒԱՐՇ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

Ամէնէն սիրուած դէմք մըն էր Թէոդիկ. համեղ, սիրուն ու յուզիչ Թիփ մը, շատոնց ի վեր մեր ժամանակակից մտաւոր կեանքին մէջ իր յատուկ տեղը գրաւած: Իր բուռն ու անսպառ սէրը ամէն բանի համար որ ազգային գերապոյն արքունեանց հետ — պատմական յիշատակներ, գրականութիւն, արուեստ — կապ ունի, իր բազմամեայ տքնաջան ճիգը մեր ազգային կեանքի ու մշակոյթի անծանօթ մնացած կամ մոռցուած նշխարներ հաւաքելու, մեկնաբանելու, ծանօթացնելու, գաղտնիքը գոր ունէր մեր քիչ արտադրող արժէքաւոր գրողները համոզելու որ իր տարեցոյցին համար էջ մը տան (բաւական թուով աղուոր էջեր առով իրեն կը պարտինք), իր բանասիրական համբերատար աշխատանքները հայ այբուբէնի ու հայ տպագրութեան բնաշրջմանն, կամ հայ այգեգործութեան կամ Պոլսոյ ժող. բարբառին, գոր կ'ոգեւորէր իր գործակից ազգասիրութիւնը, եւ իր ուրոյն ոճը որուն մասնաւոր կնիք մը կու տար գրաբար խրթին բառերու եւ ամկական համեղ բացատրութեանց տարօրինակ խառնուրդը, իր բոլորանուէր նուիրումը գոհ մտաւորական կեանքի մը գինքը կը կացուցանէին համակրութիւն ու յարգանք ներշնչող էակ մը: Ինք մեր մէջ առաջինը եղաւ Տարեցոյցը հանրագիտարանի մը եւ հայ կեանքի թանգարանի մը բարձրութեան հասցնող:

Ինք միշտ ճգնեցաւ, աշխատեցաւ, յոգնեցաւ, մնաց մաքուր, առաքինի, բարձր՝ ինչ որ վայել է սիրտ մտաւորականի մը:

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

Ի՛նչ սիրտով քու մահդ դուժել հայ ժողովուրդին, սիրելի Թէոդիկ, այս հալածական ժողովուրդին որուն ուղեկից ու բախտակից եղար, տարագրութեան անյոյս ճանապարհներէն մինչեւ այս լոյս քաղաքը ուր, առաւօտ մը, Լուսոյ Աստղին հետ, դուն ալ մարեցար: Մարեցա՛ր... դուն որ տարիներով միակ պահապանը ըլլացիր հայ մխաքի լոյսին, երբ ան այլեւս առկայծ ճրագի մը վերածուած էր, խամրեցա՛ր... դուն որ տարիներով միակ մշակը ըլլացիր հայ արուեստի անդաստանին երբ տապատակուած, քարուքանդ ածուխ մը տեսքը առացած էր:

Ի՛նչ կսկիծ մեզ համար որ այս պահուս քու տարաշխարհիկ փոսիդ մէջ չենք կրնար նետել ծաղիկ մը հայրենի դաշտերէն. մինչդեռ դուն, հալիս ամիս մը առաջ, կարօտի արցունքներով ցօղուած, հոգիդ ամենաքաղցր ծաղիկները սիրեցիր հայրենիքի բիւրաւոր ոգիերու անյայտ շիրիմներուն վրայ: Կարծես այդ վսեմ պահուն նահատակ եղբայրակիցներդ, այսպէս յանկարծ ձայնդ իմանալով, այնքան բուռն զգացին քու կարօտդ, որ անգթօրէն քեզ խլեցին մեր մէջէն:

Ու հիմա քու մահովդ վերատին որբացած այս սերունդը որ մենք ենք, խնուած քու պանդուխտ հոգւակոյտիդ շուրջ, փոխան անպօր արցունքներու, քեզի կը բերենք մեր հզօր ուխտը թէ քու մեծ տեսլականդ չպիտի լքենք:

ԵԴՈՒԱՐԴ ՏԱՐՕՆԵԱՆ

Տխո՜ւր զուգադիպութիւն, վերջին խօսքը ինձ կ'իյնայ, ինչպէս իր վերջին աշխատութիւնն եղաւ իմ համեստ ձեռնարկիս: Կարուստը աւելի ծանր է մանաւանդ ինձ եւ ընկերներուս համար: Մենք իրմով կը կորնցունենք անգնահատելի աշխատակից մը: Պէտք էր տեսնել ու լսել գինքը թէ ի՛նչ հեւ ի հեւ յուզումով ու կրակով կը հետաքրքրուէր ու կը խանդավառուէր մեր ծրագիրներով, ու հօրենական գուրգուրանքով մեզ կը խրախուսէր աշխատանքի:

...Բայց ի՛նչպէս, ի՛նչպէս, Թէո՛դիկ, քեզ խոստանանք թէ՝ կիսատ թողած աշխատանքդ պիտի շարունակեն երկատարդ բարեկամներդ, երբ անոնցմէ ամանք, վաղն իսկ, չոր հայի մը համար, պիտի երթան գործարանի դժոխքին տանելու իրենց թեւն ու գանկը, եւ երբ կան որ՝ մէկ ատքերնին արդէն գերեզմանի՝ արիւն կը թքնեն, երբ անդին կարգ մը արիկաներ՝ բոբենիներու նմանի՝ նոսրած կատկներուն վրայ բարեբարներու, շնականօրէն ճոխ կեանք կը վարեն:

...Մնաս-բարով չեմ ըսեր քեզ առ այժմ, վաղը, հո՛ն, այն երկրին մէջ՝ որուն լեզուի ու գիրի փառքին համար բովանդակ կեանք մը աքնեցար, հո՛ն է որ պիտի գանք միասն-բարով ըսելու քեզ:

Հողը գլխուդ թեթե՛ւ ըլլայ, Թէո՛դիկ...

ԱՐՏԱՇԷՍ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

ԹԷՈՒԻԿԻ ՄԵՌԵԼԱԿԱՌՔԸ «ԺԱՆ ԿՈՒԺՈՆ» ՓՈՂՈՑՈՒՄ Լուսնկր. « Արաքս »

Բազմութեան մէջ կը տեսնուին (ձախէն աջ) հետեւեալ ծանօթ դէմքերը՝ Լեւոն Գեւոնեան, Տիրան Տէր-Ներսէսեան, գրաշար Հրանտ Սրապեան, Արտաշէս Յովհաննէսեան, Նշան Պէշիկթաշլեան, Յակոբ Տէր-Յակոբեան, Շահան Շահնուր, Հրանտ-Սամուէլ, Վռամշապուհ Յակոբեան, Տրդատ Նշանեան, Հրաչեայ Տէր-Ներսէսեան, Արշակ Ջօպանեան, եւ Արշակ Ջամալեան:

«Ամէնուն Տարեցոյց»ի ժիր եւ տքնաջան հրեղինակին կեանքն ու գործը չէ որ պիտի ներկայացնենք այստեղ: Այդ աշխատանքը՝ իր կարգին:

Ո՛չ ալ պիտի քրքրենք թէ ինչո՛ւ մեռաւ կամ ինչէ՛ն մեռաւ:

Դառն իրականութիւնը այն է որ Թէոդիկը չկայ այլեւս: Գլուխը արիւնլուայ, ձեռքերը կարկամած, սա դիմացի սենեակին մէջ յաւիտենապէս կը քնանայ այն մարդը, որ մանրակրկիտ կը պրպտէր, կը թղթատէր, կը հաւաքէր ու կը գրէր, մինչեւ գիշերուան ժամը 2-3:

Եւ այս տքնութիւնը՝ չափազանց նախնական կենցաղի մը մէջ: Ինքն էր իր խոհարարը: Կ՛եփէր, կ՛ուտէր, կը մաքրէր, անկողին կը շտկէր միեւնոյն խցիկին մէջ: Կատարեալ «զարիպ» մը, զրկուած ընտանեկան մխիթարութենէ եւ ուրիշ ամէն յարմարութենէ:

Իր ամբողջ կորովը յատկացուցած՝ Տարեցոյցին, որ իր միակ ափսանքն ու իտէալն էր, եւ արդէն 22 տարուան պատմութիւն ունի, թափառական՝ երկիրէ երկիր:

Կարելի է վիճիլ այդ տքնաջան արտադրութեան ներքին արժէքի մասին: Կարեւորը՝ աշխատանքի տենդն է, մտքի եւ սրտի չարաչար յոգնութիւնը, երկունքը:

Թէոդիկ ինկաւ պատնէշին վրայ, փառքը ինչպէս ապրուստը կապած իր Տարեցոյցին:

Բայց դեռ քանինե՛ր կան որ ինկած են կամ պիտի իյնան մտքի տքնութեան եւ առհասարակ աշխատանքի ճամբուն վրայ, այս կամ այն ձեւով:

Շատեր՝ յուսահատութ անձնասպան: Ուրիշներ՝ միշտ արիւն-քրտինքի մէջ, իրենց կեանքը կարճեցնելու գնով: Դեռ ուրիշներ՝ դասալիք եւ ամէն կապ կտրած հարազատ ժողովուրդին հետ, կամ ենթակայ այլասերման...

Ո՞վ մտածեց ո՛ր եւ է միջոց, գոնէ տանելի դարձնելու համար մտքի աշխատաւորներուն ալ վիճակը:

Բայց, ինչո՞ւ թոյլ տալ որ աւելորդ սպառումներ եւ տանջանքներ կրեն մարդիկ, հալին ու մաշին խցիկի մը կամ պանդոկի մը խորը, իրենց մտքին հետ ֆիզիքականն ալ մաշեցնելով:

Ի՛նչ սպասէն ունի մտքի եւ գրչի մարդը, հայկական իրականութեան մէջ, մանաւանդ — կրկնենք — այս օտար ափերուն վրայ:

Եւ իբրեւ հետեւանք, սակաւաթիւ բախտաւորներու — ընդհանրապէս ճկուն եւ լպրծուն տիպարներու — կողքին, պատկառելի թիւ մը կը մնայ դատապարտուած ինքն իր մէջ հալելու, կամ չարաչար յոգնութենէն կաթուածահար փռուելու:

Ու միայն մարդիկը չէ որ կ՛անհետանան, այլ եւ ամբողջ գործեր: Երբ գրողը կամ ուսուցանողը կը յուսահատի իր ասպարէզէն, մանաւանդ վաղուան հեռանկարէն, ու կը լքէ զայն, բոլորո-

վին ուրիշ՝ ընթացիկ արհեստի մը կապուելու համար, կամ երբ վարձու կու տայ իր գրիչը. եւ կամ, հոգին բերանը կը բերէ չարաչար տքնութեամբ, — անշուշտ գրականութիւնը, արուեստը, մէկ բառով՝ մշակոյթն է որ կը կորանցնեն:

Բայց, վերջնապէս անգործութեան դատապարտուած, տարիքէն եւ տառապանքէն հալած դժբախտներու խնդիրը չէ որ այնքան մտահոգութիւն կը պատճառէ, որքան մեր թուած շարքը, կենդանի նահատակներու վիճակը:

Ի՞նչպէս ընել որ, պարզապէս նիւթական անձկութեան եւ սեւ աշխատանքի հետեւանքով, շնչասպառ չիյնան մտքի եւ գրչի մարդիկ, ու մանաւանդ կարենան լրիւ տալ իրենց տաղանդին ամբողջ գանձը:

Ահա քանի մը անկապ խորհրդածութիւններ, նոր ղոհի մը պատկերին առջեւ:

Թշուա՛ռ Թէոդիկ, որ ինկար անդարձ. գիրք մը աւելի տալու տաժանքիդ մէջ:

Շ.

«ՅԱՌԱՋ»

Թէոդիկ, որուն յանկարծական մահը այս շաբթու իմացանք եւ ծանուցինք խոր ցաւով, մեր գրականութեան մէջ ունէր իրեն յատուկ տեղը եւ կը կատարէր այնպիսի դեր մը որ նոյնպէս յատուկ էր իրեն եւ կարեւոր էր մեզի:

Իր «Ամէնուն Տարեցոյց»ները, — որովհետեւ իր անձնական գրականութենէն աւելի՝ անոնց համար աշխատած եւ անոնցմով ծառայած է հայ մատենագրութեան — իր համբաւը հասցուցած էին աշխարհի ամէն կողմը ո՛ւր որ ընթերցող հայ մը կայ եւ իրենց կազմած քանէ աւելի պատկառելի հատորներուն միջոցաւ ինք հանդիսացուցած էին հայ դիրին, հայ գրականութեան ամէնէն մեծ երախտաւորներէն մին:

Բայց ատկէ աւելի եւ ատոր հետ միասին՝ գրող մըն էր Թէոդիկ եւ կը վայլէ որ իր այդ հանգամանքովը նախ խօսինք իր վրայ եւ գնահատենք ինք:

...Անշուշտ, բոլորովին ղուրկ չէր արուեստի մտահոգութենէն: Բնապաշտութիւնը (նաթիւրալիսմ), որ մեր մէջ նոր մուտք կը գործէր իր պատանութեան ատեն, իրեն համար գրական դպրոց մը չէր ղաւ միայն՝ այլ գրականութիւնը: Առանց անոր, ա՛յն կոչին ղոր ան իրեն կ՛ուղղէր իր տեսածն ու գիտցածը գրելու, հաւանական չէ որ Թէոդիկ գրող մը ըլլար:

...Բայց Թէոդիկի տաղանդն ալ, փառքն ալ՝ եղան իր «Տարեցոյց»ները:

Հոգ՝ հայերէն լեզուի, հայ կեանքի — հին եւ նոր — եւ նիւթի — ո՛ եւ է նիւթի — համար իր ունեցած սէրը, ղոր հետզհետէ հասցուցած էր մեծամոլութեան մը աստիճանին, հոգ, այդ «Տարե-

ցոյց»ներուն մէջ, կու տար իր ամբողջ չափը՝ ա՛յնքան իր քաղած, հաւաքած եւ արտադրած նիւթերուն, որքան պանոնք դասաւորելու, սրբագրելու եւ ներկայացնելու կերպին մէջ:

« ԱՐԵՒ » ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ

Ամէն բանէ առաջ, անիկա գերազանցօրէն հաւաքիչ էր եւ իբր այդ՝ տուած է գործ մը, որ իր անունը մշտապէս կը կապէ հայ բանասիրութեան հետ: Այդ գործը, ո՛վ չի գիտեր, «Ամէնուն Տարեցոյց»ներու շարքն է:

Մօտ 20 տարի պրպտեց, հաւաքեց, քննեց ու լուսաբանեց քիչ մը ամէն բան եւ ատոր համար ալ «ամէնուն» համար: Տարուէ տարի զարգացուց ու ճոխացուց իր հատորները, հետաքրքրութիւն, շահեկանութիւն, ճաշակ եւ քիչ շատ ալ գրականութիւն դնելով հոն:

Տարեցոյցի մանանագէտն եղաւ ան, ամէնէն ինքնատիպն ու ժողովրդականը, եւ այդ պատճառով ալ մինչեւ այսօր՝ անգերազանցելի: Ինպիսի է թէ շարունակող պիտի ունենա՞յ:

Վերջին հատորին կէսին վրայ ահա կ՛իյնայ փշրուած:

...Բայց անիկա մէկն էր, որ օժտուած գործնական ոգիով անսահման սէր ունէր հայ գրականութեան հանդէպ եւ, ինչ որ հազուագիւտ է, անսպառ եռանդ ու համբերութիւն աշխատանքի: Այս տեսակէտով ահա մեծ է անոր գործը եւ, հետեւաբար, անոր կեանքը: Եւ անփոխարինելի անոր կորուստը:

Գիշերը ցորեկին խառնել, լծուիլ սեւ աշխատանքի՝ յամառ գիւղացիի մը տոկունութեամբը եւ համբերութեամբը, թիւի մը, թուականի մը, իրողութեան մը ճշդումին. հալածուիլ օրուան բոլոր ժամերուն, յօդուած մը, տեղեկութիւն մը, անտիպ նամակ մը կամ լուսանկար մը ձեռք բերելու հնհնուքէն, հաց ճարելու չափ ծանր, դժուարին ու անհրաժեշտ իրեն համար, — խառնուածք մըն է ան՝ որ մեր օրերուն հազուագիւտ է վանքերէն դուրս: Հազուագիւտ է, որովհետեւ Թէոդիկ աշխարհական վանականն մըն էր, եւ ճիշտ վանականի մը նուիրումն ու գուրգուրանքն ունէր իր գործին համար:

Որովհետեւ, պէտք է խանդավառուիլ գիտնալ համեստ գործերով, պէտք է յաւակնութիւն դնել հաւաքողի օգտակար այլ տըժգոյն գործին վրայ, պէտք է գոհանալ գիտնալ արուեստի, գիտութեան ու առօրեայ կեանքի որ եւ է մէկ փոքրիկ, օգտակար ու հաճելի բեկորին գիւտովը, ոգեւորուիլ՝ գրագէտի մը մէկ անտիպ նամակովը, մոռացուած դէմքի մը նկարովը: Պէտք է վերջապէս առաքինութիւնն ունենալ հիանալու, եթէ դուն զուրկ ես հիացնելու տաղանդէն:

...Թող օրհնուի յիշատակը այս մարդուն, որ իր վայելքը գիրքերու էջերէն քաղեց ու անոնց վրայ ալ փակեց իր աչքերը:

Թէոդիկ, — հայ գրականութեան ճարտար արհեստաւորը, որ պրպտեց, ժողվեց, մատենադարաններ քրքրեց հում նիւթ ու ատաղձ

տալու համար ապագայ մեծ ճարտարապետներուն, եւ անոնց կառուցումներուն համար:

Իր կեանքն ու գործը թող առաջնորդ ըլլան գալիք սերունդներուն: Եւ մանաւանդ թող համոզուին բոլորը այն ճշմարտութեան թէ՝ ի՛նչպէս կարելի է մինչեւ իսկ համեստ կարողութիւններ ունենալ եւ արժէքաւոր ու անկորնչելի ծառայութիւններ մատուցանել, եթէ սիրտ ու սէր դրուի աշխատանքի մէջ:

Թէոդիկ գրական նուիրումի ու աշխատանքի մէկ համեստ առաքեալն եղաւ:

Իսկ առաքեալները, շա՛տ անգամ, աւելի կ՛արժեն քան տաղանդաւորները...

Յարգա՛նք իր յիշատակին եւ իր գործին, այս քանաձեւին ամէնէն անկեղծ ու արդար շեշտովը:

« ՅՈՒՍԱԲԵՐ »

Գ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

Ով որ մօտէն կը ճանչնայ «Ամէնուն Տարեցոյցը»ի ժիր հեղինակը ու մանաւանդ գաղափար ունի անոր առօրեայ աշխատութիւններու եղանակին ու տարողութեան մասին, պիտի կրնայ առանց տատակոյսի ըսել թէ՝ ան զոհն եղաւ իր գրական մանրամասնութիւններուն: Թէոդիկը ներկայացնել որպէս աշխատութեան մարդ, կը նշանակէ մօտենալ անոր կեանքին, որ՝ վազք մըն էր հեւասպառ, արահետի մը վրայէն՝ դժուարին ու վտանգաւոր:

Ի՞նչ վերապահուած էր այդ տքնաջան դատումներուն. հարցատուէ՞ն: Ինքն ալ չէր գիտեր: Գիտեր միայն որ դուլ ու դադար չկայ իրեն համար, թէ ինք ստեղծուած է միայն գիր ու գրիչով զբաղելու, քննելու, պրպտելու, փնջելու, վազելու, վազվզելու, աւելի ճշտապահ ու հաւատարիմ քան կատարելագործուած մեքենայ մը: Իր ճիգերը ամէն վայրկեան մրցումի էին կարծես մէկզմէկու հետ: Ի՞նչպէս կարելի էր իր մտասեւեռումները աւելի ընդլայնել կամ խորացնել: Ուսումնասիրութեան մը ամէնէն բարդ, ճիւղաւորուած ձեւը օ՞րն էր. գլուխ կը պայթեցներ, կը գանէր ու կը նետուէր աշխատութեան մէջ: Կը դիմէր միջոցներու, աղբիւրներու, որոնց վրայ ուրիշ բանասէր մը ոչ իսկ պիտի խորհի թերեւս:

Իր երջանկութիւնը աշխատութեան դժնդակ կերպերուն մէջ կը փնտռէր: Եւ այնքան տարուած կ՛ըլլար իր նախասիրած մէկ գբաղումով, որ կը մոռնար յաճախ պատշաճութեան տարրական կանոնները. կը դառնար անհանդուրժելի, ու իր կողմէ փոքրիկ վէրաւորանքներ իր ներքին չաճոյքը կ՛աւելցնէին:

Անոր գրական աշխատութեան եռանդին, տենդին, նուիրումին ու խէալին քով երկրորդական դծի վրայ կու գային ընտանեկան ու ընկ. բոլոր պահանջները: Ակէ իր ետեւէն եղած մեղադրանքները:

Թէոդիկ ծնած էր իբրեւ աշխատութեան մարդ, ինչպէս մարդիկ կը ծնին որպէս գինուորական, երկրաիւղ կամ արուեստագէտ:

Գուցէ գինուորականի մը համար շատ աւելի դիւրին է տիրել աշխարհներու, քան թէ բազմաթիւ են իր միջոցներն ու կարելիութիւնները։ Թէոդիկի վիճակուած էր միս մինակ նուաճել դիրքերը։

«ՆՈՐ ԼՈՒՐ» ԹՈՐՈՍ ԱԶԱՏԵԱՆ

Թէոդիկ առաջին անգամ գրական իր անունը շինեց ամէն շուրջ քառորդ դար առաջ, իննհարիւրական թուականներուն, «Մանզումէի» սիւնակներուն մէջ, ուր կ'երեւէին «Կեանքի Հատորէն Փրցուած» իր էջերը՝ որոնք վերջէն ամփոփուեցան «Կաղանդ»ի մէջ։ Այդ սիւնակներուն մէջ էր որ հրատարակուեցաւ իր զմայլելի մէկ հովուերգութիւնը — Շրթունք Շրթունքի։

...Նորահաս սերունդին գրական ճաշակը սրելու խնդրոյն մէջ որոշ դեր կը կատարէր «Մանզումէ», ուր հետաքրքրական էին մանաւանդ Թէոդիկի ձանչուոր Դէմքերը՝ որոնց թիւը հասաւ վաթսունի։ Կ'արժէր որ այս շարքը հրատարակուէր առանձին հատորով մը։

Պոլսոյ գրեթէ բոլոր թերթերը, գլխաւորաբար «Վերջին Լուր» եւ «Ժամանակ», Թէոդիկի կը յանձնէին Նոր Տարուայ եւ Ծնունդի իրենց համարներուն պատրաստութիւնը եւ անիկա հանրութեան կ'ընծայէր իրապէս ներկայանալի, ճաշակաւոր եւ բովանդակալից հիւթեղ թիւեր։

...Թէոդիկ մրջնաջան աշխատող մի անհերքելի փաստը տուաւ այն օրէն՝ երբ պատրաստեց Պօլսոյ Հայկավարը՝ որ մրցանակաւորուեցաւ Իզմիրեանց մրցանակով։ Օրուան Բնիչ Մարմինը մեծ գովեստով խօսեցաւ անոր այս երկին վրայ, որուն նմանը փորձուած չէր անկէ առաջ, եւ ոչ ալ փորձուեցաւ անկէ վերջ։

Անխոնջ պրպտողի, յամառ բանահաւաքի արդար համբաւին տիրացաւ մանաւանդ 1912ին, Գրոց Գիւտի տօնակատարութեան առթիւ, երբ կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ ի գլուխ հանեց իր տեսակին մէջ աննախընթաց հսկայ գործ մը — Տիպ ու Տառ։

...Աքսորէ դարձին՝ Պատրիարքին խնդրանքով պատրաստեց ուրիշ թանկագին երկ մը — Գողգոթան՝ որ ամէնէն սրտառուչ այլ եւ ամէնէն վաւերական եղերապատումն էր մեր ազգովին քաշածներուն։ Այս երկին Ա. պրակը տպագրուած էր արդէն Պոլիս, երբ գրաքննութիւնը դադրեցուց անոր շարունակութիւնը 1921ի ամառը։

Գլխի պտոյտ տուող ուրիշ մէկ կարեւոր աշխատութիւնն է Որթն ու իր Բերքը՝ այլաբանական ու մատենագրական մանրակրկիտ, խղճամիտ ուսումնասիրութիւն մը՝ ուր յայտնապէս կը ցոլան Թէոդիկի անսպառ բառամթերքին ճոխութիւնը, գունագեղութիւնն ու ճկունութիւնը։

1907էն ասդին հրատարակուած իր Տարեցոյցները ծանօթ են ամէնուն։ Թէոդիկ իսկապէս կրցաւ Ամէնունը ընել զանոնք, տարուէ տարի ճոխացնելով անոնց նիւթերն ու ստուարացնելով էջերը։

Ոչ ոք կրնայ ժխտել սա իրողութիւնը թէ Թէոդիկ մեր մէջ յայտնուեցաւ մեծագոյն դէմքը՝ որպէս Տարեցուցապիր:

...Ի՛նչ կեանք արդիւնաւոր, եւ ի՛նչ մահ կսկծալի ու սարսափամ մանաւանդ:

Ո՛վ պիտի կրնար բռնել անոր տեղը, ըսէ՛ք ինծի:

«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՉՆԱԿ» ՅՈՎՀ. ԱՒԱԳԵԱՆ

Ոչ եւս «Ամէնուն Տարեցոյց»ները: Թէոդիկի անհետացումով մա՛րդ մը չէր որ մեռաւ, այլ բազմաթի՛ւ մարդեր, կենսատո՛ւ մարդեր: Մե՛ղք:

«ՀԱՅ ԿԻՆ» ՀԱՅԿԱՆՈՅՇ ՄԱՌՔ

Մեռա՛ւ «ամէնուն» Թէոդիկը: Եւ անոր յեղակարծ շիջմանը բօթը, հովերո՛ւ պէս եւ հովերուն հետ, ամբողջ հայաշխարհին շըրջանն ըրաւ, մէ՛կ օրէն: Ու սրտերը մղկտացին, որովհետեւ քիչեր միայն կրցած են անոր չափ ժողովրդականացնել գիրը ու ժողովրդականանալ անով:

«ՀՈՐԻԶՈՆ» Գ. ԿԱՌՎԱՐԵՆՑ

Պատկառելի արտաքինի մը տակ մանուկ մը՝ իր բոլոր քմայքներով, միամտութեամբ, տպաւորականութեամբ: ...Ընկերական մարդ էր. իր կատակները, պատմուածքները, առածներն ու առակները, զորս կը զրուցէր իւրայատուկ համեղ ոճով՝ հաճելի կը դարձնէին իր ընկերակցութիւնը: Իր հաշիւը գիտցող, խնայող էր Թէոդիկ, բայց ոչ կծծի: Աւեւտուրի մէջ մէկ սանթիմը կը փնտռէր, բայց ընկերութեան մէջ, բարեկամներու համար ծախսելէ չէր խուսափեր: Կը սիրէր ուտել, խմելը. իր ճաշակին գոհացում տալու համար դրամը չէր խնայեր: Ոգեւից ըմպելիներու գործածութեան մէջ չափաւոր էր: Կը փափաքէր ճաշերուն քովը մէկը ունենալ, որպէս զի «պատառը վար երթար»: ...«Լուսերու մէ՛ջ պառկիս»:

«ՄԵԱԿ» ԳՈՒՐԳԷՆ ԵՐԶՆԿԱՑԻ

Ամիս մը յետոյ, Գահիրէէն Պ. Տիգրան Հաճընեանի յանձնարարութեամբ, Պ. Լ. Բաշալեան, ընկերակցութեամբ Պ. Ն. Պէշիկթաշլեանի, Բանթէնի գերեզմանատան անշուք հողակոյտը կը ծածկէր հրաշալի վարդերու պանծալի պսակով մը, որ հրճուեցուցած ըլլալու է գեղեցիկը պաշտող հանգուցեալին հոգին:

[redacted] ՀԱՆԳԻ՛ՍՏ Ի ՀԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ [redacted]

Ողբացեալ Թէոդիկի մահուան առթիւ գրուած եւ մեր կողմէ ամբողջովին հաւաքուած շատ մը յօդուածներ զանց կ'ընենք ցաւելով՝ պարզապէս եւ անակնկալ՝ տեղի չգոյութեան պատճառով:

Ն. Պ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ Գ[redacted]ՆԵՐԻ
ԹՈՒՆԳԱՄԱՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
FL0337998

1816

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՅԱՆՁՆԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՈՒՂՂԵԼ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՈՐՊԻՍԶՆ՝

V. THÉOTIG

c/o Armenian Educational Foundation

31, Fourth Avenue

NEW-YORK

U. S. A.

ԳԻՆ 2 ԴՈԼԱՐ

ԵՒՐՈՊԱՅԻ ԵՒ ԱՅԼ ԵՐԿԻՐՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ

ՅԱՆՁՆԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՔ ՈՒՂՂԵԼ՝

Imprimerie MASSIS

208bis, Rue Lafayette

PARIS (10me)

ԳԻՆ 50 ՖՐԱՆՔ